Peter Simonstein Cullman

HISTORIA ŻYDÓW W PILE

Historia Żydów w Pile

wydanie w języku polskim książki
pt. „History of the Jewish Community of Schneidemühl – 1641 to the Holocaust”,
autorstwa pana Petera Simonsteina Cullmana
w tłumaczeniu Agnieszki Kin

Na okładce:
Synagoga. Cud architektury.

Synagoga wybudowana po wielkim pożarze miasta, w latach 1838-1841. Stanęła pośrodku dawnego Rynku Żydowskiego (pod numerem 4), przemianowanego później na plac Wilhelma (obecenie aleja Piastów).

Domniemanym konsultantem projektu miał być znany architekt Karl Friedrich Schinkel. Świątynia była budowlą o charakterze halowym, z dobudowanym od strony zachodniej przedsionkiem. Fasadę wieńczyło okrągłe okienko z Magen Dawid (Gwiazdą Dawida). Mieściło się w niej 410 osób.

15 października 1841 r., w dzień urodzin króla pruskiego Fryderyka Wilhelma IV, synagogę uroczyście poświęcił berliński rabin Salomon Plessner, znany biblista i poeta.

Prawdopodobnie ostatnie nabożeństwo odbyło się w święto Radości Tory, 18 października 1938 roku, i prowadzone było przez rabina dr. Fritza Davida Plotke. Synagoga została spalona podczas „nocy kryształowej" z 9 na 10 listopada 1938 r., a wraz z nią kronika gminy pilskiej, założona jesienią 1756 r.

fot. ok. 1900 r.

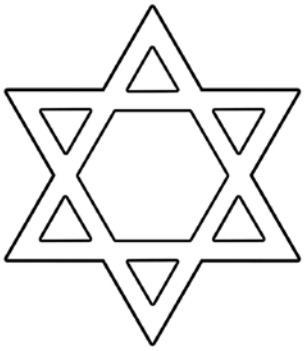

Świętej pamięci Pana Zygmunta Kufla,
przewodniczącego nieistniejącego
Towarzystwa Przyjaźni Polska – Izrael,
Koło w Pile,
Posła na Sejm RP

Historia Żydów w Pile

wydanie w języku polskim książki
pt. „History of the Jewish Community of Schneidemühl – 1641 to the Holocaust”,
autorstwa pana Petera Simonsteina Cullmana
w tłumaczeniu Agnieszki Kin

Piła, 2017/5777

PETER CULLMAN – historyk amator, pasjonat – wykonał olbrzymią pracę. Przedstawił kolejne pokolenia rabinów w Pile, dokładnie opisał stan majątkowy i prawny izraelickich mieszkańców miasta. Dowiadujemy się, jak zmieniała się liczba Żydów, gdzie mieszkali, jak wyglądały ich domy, synagogi, cmentarze. Dużo jest o samym mieście, kolejnych pożarach (to było straszne utrapienie), epidemiach, podatkach, społecznych hierarchiach. Wiemy, jak odnosili się do siebie protestanci, katolicy, wyznawcy mozaizmu. Ile było wzajemnych uprzedzeń oraz niechęci. Dużo miejsca poświęca Cullman haskali – żydowskiemu oświeceniu – oraz problemom asymilacji czy akulturacji. Możemy uważnie śledzić przemiany tożsamości miejscowych Żydów, co oznaczało stopniowe przejmowanie języka i wzorów kultury niemieckiej. Jednym z wielkich wyzwań dla wspólnoty były wyjazdy do innych miast Niemiec lub za granicę.

Autor wykorzystał olbrzymią ilość materiałów archiwalnych. Skądinąd wiemy, że wiele dokumentów spłonęło w kolejnych pożarach, a w czasie i po wojnie uległy zniszczeniu.

Przerażająca jest historia ostatnich lat istnienia żydowskiej wspólnoty, zakończona aresztowaniami i wywózkami do obozów, czy ośrodków śmierci. Uderzający jest nie tylko antysemityzm urzędowy w III Rzeszy, ale też antysemityzm społeczny, podtrzymywany przez lokalnych nauczycieli, urzędników i sklepikarzy. To ci ludzie organizowali pogrom w 1938 roku („noc kryształowa") i przejmowali pożydowskie majątki. Niemieccy sąsiedzi wykonali brudną robotę. Z najwyższym poruszeniem czytałem imiona i nazwiska pomordowanych. Ginęli w Rydze, w Treblince, w Auschwitz, w Terezinie. Nie była to duża zbiorowość. Nic z niej nie pozostało, poza kilkoma rodzinami, które wyemigrowały przed wojną.

Ta wspólnota – można podejrzewać – wymazana z niemieckiej pamięci, teraz jest przywracana pamięci polskiej. Piękne to wydarzenie. Nowi mieszkańcy Piły czują się mieszkańcami miasta o długiej historii i biorą odpowiedzialność za los miasta istniejącego od stuleci. Mam nadzieję, że zechcą poznać losy mieszkańców Piły na przestrzeni jej sześciuset lat. Najczęściej powtarzanym w Biblii nakazem jest – pamiętaj. Piła miała szczęście, że znalazł się ktoś, kto wykonał olbrzymią pracę badawczą bez względu na to, jak ją dzisiaj oceniamy. Dobrze się dzieje, że Stowarzyszenie EFFATA książkę przygotowało, w miarę swoich skromnych możliwości, do druku.

prof. Paweł Śpiewak

„Istnieją dwa powody podróżowania – aby gdzieś dotrzeć lub skądś uciec”

„Niech ta monografia – przetłumaczona na język, którym mogli posługiwać się moi przodkowie, kiedy uczynili Piłę swoim domem – posłuży jako historyczne i edukacyjne kompendium.

Jestem szczęśliwy, że mogłem przyczynić się do przedstawienia – chociaż z osobistej perspektywy – obrazu trzech wieków funkcjonowania pilskiej gminy żydowskiej, w czasie gdy była ona domem dla wielu pokoleń przodków ze strony mojej matki, kroniki, która jest nierozerwalnie związana z historią Piły.

Jest moim głębokim pragnieniem, aby owoce moich badań pomogły obecnym i przyszłym pokoleniom docenić rolę żydowskiej kultury w Pile w kontekście ponadtysiącletniej historii narodu polskiego”.

Peter Simonstein Cullman

Peter Simonstein Cullman urodził się w Berlinie w 1941 roku w rodzinie Alberta Cullmana i Betty Simonstein. Jemu i jego rodzinie udało się przetrwać w Berlinie, posiadając fałszywe dokumenty, aż do czerwca 1943 roku. Następnie uciekli do miejsca czasowego schronienia w Prusach Wschodnich, pozostając w ukryciu aż do sierpnia 1944 roku, kiedy to rodzina musiała uciekać przed posuwającą się do przodu Armią Czerwoną. Ostatecznie, wraz ze swoją rodziną, przetrwał ostatnie miesiące nazistowskiego reżimu w ukryciu, w Bawarii.

W wieku czternastu lat rozpoczął praktykę w zawodzie złotnika, a następnie ukończył sześć semestrów szkoły artystycznej. W 1963 roku wyemigrował do Republiki Południowej Afryki, gdzie zapoczątkował swoją karierę jako projektant biżuterii.

Jest żonaty i ma dwóch synów.

W 1977 roku wyemigrował ostatecznie ze swoją rodziną do Toronto, w Kanadzie. Po 46 latach pracy w zawodzie złotnika, w 2002 roku przeszedł na emeryturę. Trwające całe życie zainteresowanie historią europejskich i niemieckich Żydów, doprowadziło go do zajęcia się na poważnie osobistymi badaniami genealogicznymi, których kulminacją były lata poszukiwań dotyczących historii i losu Żydów ze wspólnoty zamieszkującej Piłę, miasto pochodzenia przodków ze strony matki.

Słowo od tłumacza

Od samego początku projekt przetłumaczenia książki „Historia gminy żydowskiej z Piły: Od roku 1641 do Holokaustu" wydawał mi się pasjonującą przygodą, zagłębieniem się w przeszłość, aby w jakiś sposób przypomnieć innym o ludziach, którzy stanowili część naszej kultury, a po których pozostała pustka i bez których Polska nie jest już tym samym krajem.

Sam proces tłumaczenia, chociaż momentami niełatwy, dał mi wiele satysfakcji. Stanowił wyzwanie, któremu starałam się sprostać. Cały czas towarzyszyła mi myśl, aby tłumaczenie było jak najlepsze i abym swoją pracą mogła, choć w niewielkim stopniu, uczcić pamięć osób opisanych w książce. Mam nadzieję, że przyczyni się ono do głębszego poznania historii pilskiej gminy żydowskiej przez większe grono ludzi.

Tłumaczenie mogło nabrać ostatecznego kształtu dzięki bardzo dobrej współpracy z autorem książki, Panem Peterem Simonstainem Cullmanem. Przez cały okres mojej pracy, służył on swoją pomocą przy rozwiązywaniu wszelkich wątpliwości oraz chętnie dzielił się swoją wiedzą.

Jestem bardzo wdzięczna pomysłodawcom wydania książki – Stowarzyszeniu Inicjatyw Społecznych EFFATA – za możliwość wzięcia udziału w projekcie tłumaczeniowym.

Agnieszka Kin

„History of the Jewish Community of Schneidemühl - 1641 to the Holocaust “
(Historia Gminy Żydowskiej z Piły od roku 1641 do Holokaustu).

© Copyright by Mr. Peter Simonstain Cullman, Avotaynu, Inc. 155 N. Washington Ave. Bergenfield, NJ 07621, USA, ISBN 978-83-940943

Avotaynu, Inc jest wiodącym wydawcą produktów będących przedmiotem zainteresowania osób, które są badania genealogii żydowskiej, żydowskich korzeni drzew rodzinnych i żydowskich. Książki, które sprzedajemy mają na celu pomóc w badaniach naukowych z prowadnicami początkującego do książek o nazwiskach żydowskich.

Autor: PETER SIMONSTAIN CULLMAN
Tłumacz: AGNIESZKA KIN
Korekta: JOANNA SZUBSTARSKA, MARTA OLSZYNA, ANNA POSADZIŃSKA, JOANNA WYRWA KRZYŻAŃSKA, DANUTA GAWROŃSKA
Wstęp: PAWEŁ ŚPIEWAK
Projekt okładki: ANNA PODOLAK, ANDRZEJ PODOLAK
Skład: RENATA DROZD
Koordynator: ARTUR ŁAZOWY

Druk: Przedsiębiorstwo Poligraficzno Reklamowe Tongraf JAN SIP, Piła 64-920, ul. Pilotów 7.

Honorowy Patronat:
MICHAEL SCHUDRICH – Naczelny Rabin Polski
ILONA DWORAK-COUSIN – Towarzystwo Przyjaźni Izrael-Polska
GRZEGORZ PIECHOWIAK – Poseł na Sejm RP
MAREK WOŹNIAK – Marszałek Województwa Wielkopolskiego
ELIGIUSZ KOMAROWSKI – Starosta Pilski

Partnerzy:
Związek Gmin Wyznaniowych Żydowskich, Biuro Filii w Poznaniu
Gmina Wyznaniowa Żydowska w Szczecinie
Fundacja Synagoga Nowa – Centrum Dialogu w Poznaniu
Wyższa Szkoła Filologii Hebrajskiej w Toruniu
Towarzystwo Miłośników Miasta Piły

Wydano przy wsparciu Centrum Doskonalenia Nauczycieli w Pile, placówki która stanowi zespół – Ośrodek Doskonalenia Nauczycieli i Publiczna Biblioteka Pedagogiczna, dla której organem prowadzącym jest Samorząd Województwa Wielkopolskiego.

Wydanie książki wsparł POWIAT PILSKI

Mecenas:
Altvater Piła Sp. z o.o.,

Wystawa fotografii pt. Historia Żydów w Pile.
Koncepcja: ARTUR ŁAZOWY
Projekt: MAGDALENA SIEJA
Korekta: KATARZYNA WŁODKOWSKA
Wykonanie: STUDIO OPUS

Wydawca:
Stowarzyszenie Inicjatyw Społecznych EFFATA
Web: www.effata.of.pl
PL, 64-920, Piła, ul. Wincentego Witosa 26/5
KRS: 0000162787
NIP: 7642095158
Regon: 570764368

Wszelkie prawa zastrzeżone. Materiał ten jest ograniczony prawami autorskimi oraz innymi prawami i nie może być kopiowany, publikowany i rozprowadzany w żadnej formie, ani w całości, ani we fragmentach.

Piła, 2017/5777

ISBN 978-83-940943-0-0

EFFATA

Drodzy Czytelnicy Przyjaciele!

Z wielką radością, oddajemy w Państwa ręce polskie tłumaczenie książki (trochę więcej niż książki) autorstwa pana Petera Cullmana pt. „History of the Jewish Community of Schneidemühl – 1641 to the Holocaust" (Historia Gminy Żydowskiej z Piły od roku 1641 do Holokaustu).

Książkę w wersji oryginalnej, wydanej w Washingtonie w 2006 roku, otrzymałem od pani Marjan Kampmeijer-Piller z Amsterdamu, podczas wizyty w Pile, 15 października 2012 roku, z okazji jej 65. urodzin. Pierwszy raz w życiu miałem okazję poznać żydowskich potomków naszego miasta. Była to dla mnie wspaniała chwila, która jeszcze bardziej utwierdziła mnie w przekonaniu, że warto interesować się historią miasta i historią pilskich Żydów. Korespondencyjnie poprosiłem autora książki, pana Petera Simonsteina Cullmana, mieszkającego obecnie w Kanadzie (który teraz ma 86 lat) o pozwolenie na tłumaczenie i wydanie książki w Polsce. Autora ucieszył ten pomysł. Przystał na niego z radością, co było wspaniałą prognozą dla tego przedsięwziecia.

W potocznej świadomości Polaków obraz narodu żydowskiego jest zdominowany jego tragicznym losem w okresie drugiej wojny światowej. Podręczniki szkolne poświęcają temu zagadnieniu niewiele miejsca lub podejmują temat prawie wyłącznie w kontekście tragedii Holocaustu. Tymczasem przez długie stulecia Żydzi stanowili istotną część naszego społeczeństwa.

Książka pt. „History of the Jewish Community of Schneidemühl – 1641 to the Holocaust" liczy 390 stron. Autor pracował nad nią 15 lat, zbierając wspomnienia ocalonych byłych pilan oraz analizując zbiory judaistyczne z archiwów i instytucji badawczych polskich, niemieckich, izraelskich i amerykańskich. W wyniku badań, autor był w stanie prześledzić losy większości członków społeczności żydowskiej, która istniała w Pile.

Pani Agnieszka Kin, której szukałem dokładnie siedem miesięcy, zgodziła się wolontarystycznie przetłumaczyć książkę. Ta publikacja ma przypomnieć kulturę i tradycje żydowskie. Stanowi jedyne zwarte kompendium wiedzy o społeczności żydowskiej w Pile na tle ówczesnej historii Europy. Przypomina, w sześciu rozdziałach i epilogu, karty wspólnej historii miasta – historii polskiej, żydowskiej i niemieckiej. Zawiera bogaty materiał ikonograficzny i źródłowy (mapy, fotografie, dokumenty, listy osób, biografie, działalność instytucji i organizacji żydowskich, opisy architektoniczne). Z góry proszę wszystkich o wyrozumiałość co do sposobu i jakości wydania, książki (jesteśmy tylko pasjonatami). Staraliśmy się razem z autorem i tłumaczką, aby wyszło jak najle-

piej, ale – jak sam pan Culman napisał – *Najprawdopodobniej nigdy nie będzie „idealnej" książki, zwłaszcza, gdy tak wiele nazw i dat musiało zostać zweryfikowanych. Tym bardziej doceniam ostre oko tłumacza i dążenie do precyzji.*

Poznanie historii, szczególnie tej trudnej, żydowskiej, stanowi najlepszą formę przeciwdziałania postawom antysemickim, rasistowskim i ksenofobicznym. Mam nadzieję, że realizacja zadania „odczaruje" powszechnie funkcjonujący stereotyp Żydów. Nasz projekt pozwoli intensywnie przeżywać kulturę opartą na tolerancji i szacunku do innych nacji, do odmiennych poglądów obyczajowych i religijnych.

W Pile ludność pochodzenia żydowskiego mieszkała 400 lat, stanowiąc istotną część społeczeństwa wielonarodowościowego, wnosząc różnorodność i oryginalność. Istniała gmina żydowska, szkoła żydowska, stowarzyszenia i organizacje: Chewra Kadisza, Izraelicki Związek Kobiet, Towarzystwo Ochrony Zdrowia, Związek Sióstr Salo-Adler Loge, Żydowski Związek Młodzieży, Niemiecko-Żydowski Związek Młodzieży, Związek Centralny.

Synagoga – cud architektury – znajdowała się w dzielnicy żydowskiej, w centrum miasta. Zburzono ją podczas „nocy kryształowej" w 1938 roku. Dziś już nic nie pozostało z zabytków kultury materialnej. Zachował się jedynie fragment ceglanego muru cmentarnego (w podwórzu kamienicy przy ul. Konopnickiej) i aleja wiązów, a ojczyzną całej pilskiej społeczności żydowskiej i każdego z tych ludzi z osobna, ich historii i dokonań – jest jedynie pamięć. Pamięć ma znaczenie także współcześnie, dla nas, bo umożliwia poznanie własnej historii, w której odnajdujemy tożsamość, korzenie naszego postępowania, sposób myślenia i odczuwania.

Stowarzyszenia Inicjatyw Społecznych EFFATA od początku istnienia podejmowało działania na rzecz społeczności żydowskiej. Wspólnie z Towarzystwem Przyjaźni Polsko-Izraelskim Koło w Pile, w początku lat dziewięćdziesiątych, którego prezesem był śp. Zygmunt Kufel, poseł na Sejm RP, Prezes Towarzystwa, organizowaliśmy liczne wydarzenia kulturalne i społeczne dotyczące społeczności żydowskiej w regionie. Dziś powierzamy Państwa uwadze tę oto książkę z nadzieją, że pozostawi po sobie trwały, dobry ślad i stanie się bogatym źródłem wielu wartościowych przemyśleń.

Dziękuję wielu wspaniałym ludziom, którzy pomogli w tym dziele.
Szczególnie dziękuję:

Paniom Trudi Kampmeijer i Marjan Kampmeijer (Rodzina Piller z Amsterdamu),
Panu prof. Pawłowi Śpiewakowi – Dyrektorowi Żydowskiego Instytutu Historycznego,
Rabinowi Michaelowi Schudrichowi – Naczelnemu Rabinowi Polski,
Pani Alicji Kobus – Przewodniczącej Związku Gmin Wyznaniowych Żydowskich w Poznaniu,
Panom Mikołajowi Rozen i Markusowi Fajerowi z Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Szczecinie,
Pani Ilonie Dworak-Cousin – Prezesowi Towarzystwa Przyjaźni Izrael-Polska,
Panu Albertowi Stankowskiemu, Wirtualny Sztetl, Muzeum Historii Żydów Polski,
O. Bernardowi OFM – Rektorowi Wyższej Szkoły Filologii Hebrajskiej w Toruniu,
Panu Grzegorzowi Piechowiakowi – Posłowi na Sejm RP,

Panu Markowi Woźniakowi – Marszałkowi Województwa Wielkopolskiego,
Pani Dorocie Kinal – Dyrektorowi Departamentu Edukacji Urzędu Marszałkowskiego w Poznaniu,
Panu Eligiuszowi Komarowskiemu – Staroście Pilskiemu,
Panu Grzegorzowi Bogaczowi – Dyrektorowi Centrum Doskonalenia Nauczycieli w Pile,
Pani Marii Bochan – Prezesowi Towarzystwa Miłośników Miasta Piły,
Panu Markowi Światopełk-Mirskiemu – właścicielowi Studia Kontur,
Panu Dariuszowi Mikołajczykowi – Prezesowi „Altvater" Piła, sp. z o.o.,
Panu Janowi Sipowi – właścicielowi drukarni TONGRAF,
Panu Pawłowi Ładzińskiemu – właściciwlowi Agencji OPUS,
Panu Zygmuntowi Selwatowi – właścicielowi firmy WYPIG,
Panu Arthurowi Eldarowi i wielu innym Osobom, które pragną zostać anonimowe.

Effata, to znaczy – Otwórz się!

Z wyrazami należnego szacunku,
z książką w ręku,
za Stowarzyszenie EFFATA,
Artur Łazowy

Piła, 2017/5777

SPIS TREŚCI

Część I
Wstęp 19
1. Symbioza w stosunkach polsko-żydowskich (950-1500) 19

Część II
Pyła-Snydemöle – pierwsze 200 lat 27
2. Od wsi do miasta 27
3. Początki żydowskiego osadnictwa w Pile (1540-1623) 30

Część III
Podbój przez Prusy 50
4. Fryderyk II 50
5. Schneidemühl (1772-1945) 53
6. Życie pod pruskimi rządami 58

Część IV
Dziewiętnasty wiek 66
7. Haskala 66
8. Emancypacja 67
9. Fale zmian 71
10. Naturalizacja z lat 30. XIX wieku 76
11. Ostatni wielki pożar 79
12. Nowa synagoga 83
13. Przemiany religijne 94
14. Exodus i doświadczenia 1848 roku 97
15. Industrializacja i rozwój społeczny 102
16. Dylemat rabina Scheiera 105
17. Nowa epoka 108
18. Cmentarz 110
19. Cedaka 116
20. Antysemityzm 121
21. Życie społeczne: Status 127
22. Żydowskie serce Schneidemühl 130

Część V
W kierunku XX wieku 140
23. Wielka Wojna i jej następstwa 140
24. Republika Weimarska 149

Część VI
Chaos, prześladowania, unicestwienie 159
25. Schneidemühl pod znakiem swastyki 159
26. Emigranci 177

27. Untergang 183
28. Następstwa 204
29. Wspomnienia 208
30. Z'Chor – Pamiętaj 210

BIOGRAMY 213

EPILOG 341

ZDJĘCIA I ILUSTRACJE 343

ZAŁĄCZNIKI
A. Kalendarium 395
B. Eulogie rabina Israela Nobla 399
C. Pochówki w Schneidemühl i pobliskich miasteczkach 399
D. Epitafia na żydowskim cmentarzu w Schneidemühl 412
E. Dane pochówków cmentarza żydowskiego w Schneidemühl 414
F. Spis ludności Schneidemühl z 1774 roku 465
G. Spis ludności w Schneidemühl z 1939 roku 468
H. Rabini Kehili Piła-Schneidemühl – 1641–1938 489
I. Pilskie nazewnictwo ulic – dawniej i teraz 490

Bibliografia 491
Słowniczek 497

Historia gminy żydowskiej z Piły
Od roku 1641 do Holokaustu

Piła 2017/5777

Część I

WSTĘP

1. Symbioza w stosunkach polsko-żydowskich (950-1500)

„Istnieją dwa powody podróżowania – aby gdzieś dotrzeć lub skądś uciec”

Żydzi z Europy Zachodniej przybyli na ziemie słowiańskie jako ludzie prześladowani, uciekając przed krucjatami i inkwizycją. Dzieje Żydów i Polaków ledwie da się rozdzielić – ich miejsce w historii zostało zbadane, określone i opisane na nieskończoną liczbę sposobów. Mówi się, że historia żydowska to pasmo sukcesów i porażek lub niekończące się kontinuum cierpliwego ćwiczenia się w spełnianiu obowiązków i gminnej rutynie.[1] We wczesnej fali imigracji, od czasów Średniowiecza, życie społeczności żydowskiej u swego zarania toczyło się w otoczeniu życzliwości, współczucia i hojności doświadczanej ze strony polskich władców. Jednakże, w następnych stuleciach Żydzi doświadczali niemal nieprzerwanych prześladowań i szkalowania wynikającego z antagonizmu inspirowanego przez Kościół rzymskokatolicki, przez strach przed wygnaniem z rodzinnego domu, miasta czy kraju oraz ekonomiczny wyzysk i przymus ze strony licznych władców. Mimo tego w tym czasie rozwinęły się wyjątkowe instytucje, takie jak Rada Czterech Ziem, rozkwitła sieć szkół talmudycznych. Konsekwencje późniejszych katastrofalnych zdarzeń, takich jak Powstanie Chmielnickiego z 1648 roku i wielokrotne najazdy szwedzkie, które trwały aż po wiek XVIII, nadały kształt żydowskiej egzystencji. W końcu pamiętamy o podboju przez Prusy pod koniec XVIII wieku, o Haskali (żydowskie oświecenie), które zapoczątkowały współczesny okres w historii pruskiego Poznania, który trwał przez 173 lata. Pierwszy fakt może być postrzegany jako ten, który położył fundament pod przyszłe napięte stosunki polsko-niemieckie.

Żydowskie korzenie na polskiej ziemi sięgają niemal tak głęboko, jak ich chrześcijańskich sąsiadów. Żydzi mogli zamieszkiwać polskie królestwa już przed XI wiekiem naszej ery, jeżeli można dać wiarę teoriom naukowym mówiącym o tym, że duża liczba wyznawców judaizmu powędrowała na północ i zachód, po upadku Cesarstwa Chazarów w 965 roku n.e. Wzmianki o Żydach w Polsce sięgają II połowy XI wieku[2]. Według źródeł żydowskich, pierwsze wzmianki o polskich Żydach pojawiają się w Zusatze zum Machsor Bitry (w dodatkach do Machsor Bitry) pióra Isaaka Ben Dorbala, wędrownego francuskiego Żyda przebywającego w Polsce[3]. Wiemy, że bicie monety było

[1] Paul Johnon, *A history of the Jews*.
[2] Pertz, *Monumentae Germane IX*; s. 445.
[3] Rabin dr Louis Lewin, *Geschichte der Juden in Inowroclaw*.

przekazane Żydom we wczesnych wiekach[4] i znajdowało się niemal wyłącznie w żydowskich rękach aż do połowy wieku XVI.

Żydzi aszkenazyjscy – pochodzący z Niemiec i żydowskich centrów kulturalnych i demograficznych Węgier i Moraw – rozpowszechnili judaizm rabiniczny i odegrali główną rolę w osadnictwie Żydów z Austrii, wschodnich Niemiec i Śląska. W średniowieczu uciskani, wykorzystywani i wypędzeni, w wyniku pogromów i powtarzających się oskarżeń o rytualne morderstwa, wyruszyli w kierunku ziem położonych między rzekami Łabą, Odrą i dalej Wisłą. Tam odnaleźli spokój, pomyślność i honor, wśród nazywanych barbarzyńcami, w Polsce i na Litwie. W ten sposób demograficzna gałąź Żydów aszkenazyjskich przeniosła się na wschód.

Pierwsze dokumenty mówiące o gminach żydowskich w Polsce sięgają XIII wieku i są zapisane w Statucie Kaliskim z 1264 roku wydanym przez Bolesława Pobożnego, który przyznał Żydom ochronę osobistą i ochronę własności, wolność handlu i wyznania; o cmentarzu żydowskim w Kaliszu wspomina się w 1287 roku[5]. Wiele z przywilejów nadanych przez Bolesława zostało później odnowionych i potwierdzonych przez jego potomków – rzadkie posunięcie w stanowieniu prawa w średniowieczu, wskazujące na wczesny liberalizm i tolerancję.

W czasie, kiedy Europa była podzielona na państwa feudalne, Polska okazała się schronieniem dla Żydów wygnanych z ziem Habsburgów oraz tych, którzy przetrwali niewypowiedziane okrucieństwa wypraw krzyżowych. Do XII wieku niemal dziewięćdziesiąt procent społeczności żydowskiej stanowili Żydzi hiszpańscy – Sefardyjczycy lub byli oni przynajmniej Mizrachejczykami – Żydami z Bliskiego Wschodu. Przez kolejne stulecia po wygnaniu z Hiszpanii i Portugalii, wielu Żydów osiedliło się na mniej rozwiniętych ziemiach polskich. W roku 1474 Żydzi aszkenazyjscy przybyli z Bamberga do Poznania, inni w 1510 roku z Brandenburgii do Międzyrzecza, a po 1670 roku wielu z Wiednia do Swarzędza. Ta fala imigracji z południowo-zachodniej Europy do Polski stworzyła w rolniczej w owym czasie Polsce nowa klasę społeczną, Bürgerstand, klasę średnią. Przyłączyli się do drobnej szlachty, która później stała się dominującą grupą społeczną królestwa; na samym dole drabiny społecznej znajdowali się chłopi[6]. Tak więc Żydzi odgrywali życiodajną rolę jako kupcy, handlarze i finansiści, kupując, sprzedając, eksportując, importując oraz dostarczając kapitał [7].

Po kolonizacji niemieckiej z XIII wieku, a w szczególności po zakończeniu inwazji Mongołów z 1241 roku, wielu niemieckich kolonizatorów wniosło nie tylko pilność,

[4] Srebrne monety znane jako brakteaty zostały wykopane niedaleko Włocławka, na niektórych z nich widniał łaciński napis Mesico; pozostałe nosiły hebrajskie inskrypcje Meszka, Josef Hakohen, Jubilate Abraham Isaak & Jacob lub Mieslo Król Polski; były zatwierdzone pod rządami polskich książąt w latach 1173-1205; patrz A. Heppner i J. Herzberg *Aus Vergangenheit und Gegenwart der Juden und jüdisches Gemeinden in den Posener Landen,* Schneidemühl, s. 922, jak również David E. Lipman, *The rise of Polish Lithuanian Jewry,* s. 1, w *Gates to Jewish Heritage*.

[5] Żydowska Encyklopedia (1907) cytuje między innymi następujące nazwy miast i daty, pośrednio odwołując się do istnienia gmin żydowskich w Wielkopolsce: Wałcz w jedenastym wieku; Gniezno w jedenastym i dwunastym wieku; Międzyrzecz w czternastym wieku; Kalisz 1354; Poznań 1379; Śmigiel 1415; Inowrocław 1447; Skwierzyna nad Wartą; Bydgoszcz 1525; Wschowa 1526; Piotrków Trybunalski 1555; Kcynia 1559; Śrem 1573; Leszno 1580; Swarzędz 1590; Grodzisk Wielkopolski 1597; Wronki 1607; Warszawa 1608; Września 1621; Szamotuły 1626, Nakło 1641; Wieleń 1655; Rogoźno 1656.

[6] Patrz dr Marcus Berger: *Zur Handelsgeschichte der Juden in Polen im 17. Jahrhundert*, Berlin 1932; s. 1

[7] Patrz Lucy S. Dawidowicz, *The golden Tradition: Jewish life and thought in Eastern Europe,* s. 28.

gorliwość, pracowitość, przybyli także księża charakteryzujący się wrodzonym uprzedzeniem i niechęcią wobec niewiernych i heretyków. Po osadnikach przybyłych z Brandenburgii, Pomorza, a nawet Holandii, nastąpiły sporadyczne migracje w wieku XIV, kiedy to przenieśli się na wschód od Odry na tereny Nowej Marchii. Uprawiali ziemię powstałą w wyniku wycinki lasów i bagien, które zostały im przyznane przez szlachtę brandenburską w celu odpowiedniego zagospodarowania.

Wielu z mówiących po niemiecku osadników mogło dojść aż do Krajny, obszarów granicznych położonych pomiędzy rzekami Noteć, Drawa i Gwda, ziem znajdujących się wokół osady zwanej po polsku Piłą[8]. Zbudowano wiele wsi i miast, od tej pory znanych ze swych niemiecko brzmiących nazw[9]. Często miasta były ulokowane na prawie brandenburskim, Magdeburger Stadtrecht nach deutschem Recht, innymi słowy prawach samorządowych, jus municipale (prawach miejskich) zgodnie z niemieckim prawem – idea, która ostatecznie rozprzestrzeniła się na całą Europę Zachodnią. Fakt, że miasto zostało ulokowane na Magdeburger Stadtrecht, niezmiennie wskazywało na zamieszkiwanie go przez znaczną liczbę niemieckich osadników. Obszar ten był kontrolowany przez Brandenburczyków do roku 1368, kiedy to Krajna przeszła w polskie ręce. Opierając się na różnorakich źródłach, możemy wnioskować, że niektórzy historycy wskazują do dnia dzisiejszego, że „Netzedistrikt (pl. Obwód Nadnotecki) (Prusy Zachodnie) jest altegremanisches Eigentum (dawną własnością niemiecką), która czasowo została przekazana Polsce, która została przekształcona przez niemieckich osadników, począwszy od dzikich terenów, które stały się ostatecznie obszarami niemieckiej kultury”[10].

Aż do rządów Bolesława Pobożnego i Kazimierza Wielkiego - ostatni królowie z dynastii Piastów, którzy byli znanymi ze swej życzliwości filosemickimi władcami i wspierali żydowskie osadnictwo – prawa Żydów wobec polskiego państwa nie były zbyt jasno określone. Duża liczba Żydów aszkenazyjskich przybyła na wschód w czasach „czarnej śmierci” szalejącej na ziemiach niemieckich. Kazimierz III Wielki nadał prawa cywilne i religijne na całym obszarze Wielkopolski wraz z szeregiem przywilejów, które pozwoliły Żydom na aktywną działalność we wszystkich gałęziach handlu, a szczególnie handlu złotem[11]. Te dość korzystne warunki, w porównaniu do ziem niemieckich, gdzie przez lata musieli się oni obawiać o swoje codzienne życie, przyczyniło się do jeszcze większej migracji Żydów na polskie terytoria. Zanim duchowieństwo katolickie uzyskało punkt zaczepienia w Polsce, Żydzi żyli w korzystnych warunkach, które wyraża stare przysłowie:

[8] Położony na 53°09'/16°45'. W ramach tego opracowania, odwołując się do polskiego okresu w dziejach miasta, który trwał do tzw. Pierwszego Rozbioru Polski z 1772 roku, wykorzystywano nazwę Pyła. Później stosowana jest nazwa Schneidemühl, a po zniszczeniu miasta w 1945 roku, stosowana jest obecna nazwa Piła.

[9] Takich jak Krojanke (pl. Krajenka) w 1420, Crone w 1303 (później zwane w czasie polskiego panownaia Wałczem, zanim w 1772 roku stało się Deutsch Crone, dla odróżnienie od polskiego Crone znajdującego się nad rzeką Brahe (pl. Brda) tj. oryginalnie Szmyjsze oraz po 1368 roku Byszewo, w XV wieku Koronowo); Flatow (pl. Złotów) w 1370 roku, Jastrow (pl. Jastrowie) w 1602 roku i Schönlanke (pl. Trzcianka) w 1731 roku.

[10] Patrz: *Grenzmark Posen-Westpreussen*; s. 134.

[11] Na przykład, można zacytować prawa, które dotyczą porwań żydowskich dzieci w celu ich ochrzczenia; taki oskarżony powinien być traktowany z taką samą surowością jak złodziej. Zniszczenia żydowskich domów modlitwy lub cmentarzy skutkowało surowym wyrokiem. Oskarżenia o mordy rytualne potwierdzone przez trzech Żydów i trzech chrześcijan, jeżeli zostały nieodkryte (sic), miały być traktowane przez prawo jako zniesławienie, dopiero później następowało surowe skazanie.

„Polska jest niebem dla szlachty, czyśćcem dla mieszczan, piekłem dla chłopów i rajem dla Żydów”[12].

Ogólnie rzecz biorąc, migracja niemieckich osadników, którzy nie mieli pochodzenia żydowskiego, zmniejszyła się jednak, kiedy Polska rządzona przez Kazimierza IV Jagiellończyka (1447-1492) pokonała zakon krzyżacki w 1466 roku, powstrzymując raz na zawsze wojownicze zapędy niemieckich rycerzy, którzy podsycali nadmierną nienawiść wśród Polaków skierowaną przeciwko osadnikom niemieckim. Okres Renesansu i jego idee rozkwitły w Polsce podczas rządów Zygmunta II Augusta, ostatniego władcy z liczącej dwieście lat dynastii Jagiellonów. Jako król znany był z poparcia dla idei humanistycznych, charakteryzujących się tolerancją, znacznie wyprzedzających jego epokę.

Wielu polskich i litewskich królów, ogólnie mówiąc, utrzymywało ten życzliwy i tolerancyjny stosunek do Żydów zamieszkujących w ich królestwie, jako że doskonale się oni sprawdzali jako skarbnicy w rozliczaniu podatków i dochodów handlowych. Mimo to za czasów Władysława Jagiełły w 1386 roku wydano edykty[13], które zmuszały Żydów do noszenia skrawków czerwonego materiału na piersi lub żółtych czapek[14]. Ostatni z nich został wprowadzony pod naciskiem Kościoła katolickiego za czasów czterdziestodwuletniego okresu panowania Zygmunta I Starego, który został jednak przez niego wycofany, jako forma sprzeciwu wobec papieskich żądań. Za czasów panowania Zygmunta II Augusta wprowadzony został jednozłotowy podatek pogłówny, płacony przez każdego Żyda niezależnie od wieku i płci, zbierany na rzecz korony przez wybranych członków społeczności żydowskiej.

Jednakże wraz ze wzrostem siły Kościoła, jego kapłanom udało się po części wpłynąć na króla w kwestii dotyczącej ponownego rozważenia przywilejów przyznanych Żydom, co spowodowało restrykcje nałożone na żydowskich kupców, podsycane przez niechęć, wynikającą z religijnej i ekonomicznej zazdrości. Fanatyczny papieski wysłannik, franciszkanin-antysemita Jan z Capistrano, którego stosy pochłonęły już ogromną liczbę husytów i Żydów ze Śląska, wziął na siebie zadanie przekonania króla Kazimierza IV do wprowadzenia surowych antyżydowskich regulacji, pod pretekstem profanowania religii chrześcijańskiej przez Żydów.

Wydaje się oczywistym, że kulturalny i gospodarczy rozkwit społeczności żydowskiej w Polsce wywodzi się w dużej mierze ze wzrostu imigracji zachodnioeuropejskich Żydów. Utraciwszy wszystko, przynieśli ze sobą najważniejszą rzecz, z powodu której bronili swego życia – religijne przekonania, obrzędy swoich ojców i wiedzę na temat Talmudu.

Do XIV wieku gmina żydowska z Poznania rozrosła się do 3 000 członków, zyskując powszechne uznanie w królestwie, ze względu na opracowanie Minhag Poznań. Inne gminy szeroko naśladowały zwyczaje poznańskie. W czasie późniejszej żydowskiej autonomii w Polsce zarządzono, że każda kehila posiadająca własnego rabina powinna

[12] Podobnie, kalambur, ukuty przez szesnastowiecznego polskiego rabina, wskazuje, że hebrajskie słowo Poh lin = „tutaj spoczniemy”, był wykorzystywany przez Żydów na określenie ich nowego państwa Polin, np. Polska.

[13] Uchwalone przez papieża Innocentego IV.

[14] Wspomnienie żółtych znaków, które musieli nosić Żydzi, dekret wydany przez kalifów w Bagdadzie w IX wieku, szybko rozprzestrzenił się na chrześcijańską Europę.

wspierać *Jesziwę*, dom nauki dla dorosłych i młodzieży, w miarę swych możliwości – uczeni byli wyłączeni z płacenia gminnych podatków. Wiele rodzin posyłało swych synów do takich szkół. Tego typu dbanie o kulturę i edukację pomogło judaizmowi rabinicznemu w Polsce rozwinąć skrzydła. Mówi się, że nigdzie poza Polską w XVI wieku studia nad Torą (zwana Biblią hebrajską lub Tanach) nie były tak rozwinięte, a często porównywało się je do rozkwitu szkół talmudycznych na północy Francji. W szczególności w Wielkopolsce utworzono akademie rabinackie, skąd wyszła duża liczba znanych talmudystów, uczonych i nauczycieli Talmudu[15]. Sławne były ich domy nauki, a drukarnie w Lissie (polskie Leszno) i Poznaniu wydawały wiele pięknych i ważnych prac. Utworzone na ziemiach niemieckich szkoły rabinackie, zlikwidowane po krucjatach, zostały odbudowane w Polsce i z czasem przekształcone w polskie szkoły o wysokim standardzie. W XVI wieku w Polsce rozwinęło się trzydzieści pięć żydowskich wydawnictw[16].

Od czasu wczesnej migracji z zachodu na wschód do Polski najważniejszym celem Żydów była doskonała biegłość w świętych księgach wiary przodków. Każda średnio rozwinięta gmina żydowska pragnęła posiadać Bet ha-Midrasz, dom modlitwy, którego jedynym celem było studiowanie Talmudu. To tam chętni i oddani uczniowie mogli znaleźć lekturę, nad którą spędzali wiele godzin dziennie, poświęcając się studiowaniu halachy (prawa żydowskiego), czyli czynności zwanej po prostu nauką. Obcy, którzy dołączyli do wspólnoty podczas swej drogi z innego miasta byli zawsze przyjmowani z wdzięcznością i honorem, uczestniczyli w nauce i byli gośćmi przy stole członka kehili. Goszczenie studenta Talmudu, którego wiedza była jego najlepszą wizytówką, było dostąpieniem najwyższego zaszczytu dla głowy rodziny.

Populacja Żydów w Polsce wzrosła w XV wieku; szczególnie rozwijała się Wielkopolska, co zbiegło się ze złotym wiekiem królestwa polsko-litewskiego[17]. W tym czasie Żydzi uznawali Polskę za najbezpieczniejszy kraj w Europie, który szybko stał się aszkenazyjskim centrum.

Waad (1581-1764)

Dla średniowiecznej społeczności żydowskiej z jej rozproszoną władzą religijną klarowna idea niezależnego rządu była już wcześniej znana z ziem niemieckich, później odzwierciedlała istniejące organy polityczne, takie jak magistrat, prowincja, państwo[18]. W czasie rządów króla Stefana Batorego w XVI wieku, wyznawcy judaizmu zamieszkujący polsko-litewskie ziemie wykształcili silną organizację gminnego samorządu, w for-

[15] Talmud: opracowany pomiędzy 200 i 500 rokiem naszej ery. Ta wspaniałe dzieło rabiniczne, ułożone wg. Sześciu Porządków, zawiera zarówno Misznę jak i Gemarę, która jest komentarzem i rozwinięciem Miszny.

[16] Podczas gdy papież Juliusz III zakazał drukowania Talmudu i kazał spalić księgi w Wenecji i całych Włoszech, Żydzi w Polsce kontynuowali druk. Zygmunt II August wydał przywilej z 24 lipca 1568 roku, wyraźnie zabraniający jakichkolwiek przerw w drukowaniu Talmudu; takie przerwy były najczęściej spowodowane działaniami gorliwych, ochrzczonych Żydów.

[17] 1569: Unia Polski i Litwy w Lublinie – zaakceptowana niechętnie przez Litwę pod panowaniem dynastii Jagiellonów. Ich cesarstwo obejmowało znaczne obszary centralnej i wschodniej Europy, rozciągając się od Bałtyku do Morza Czarnego.

[18] Selma Stern; *Der preussische Staat und die Juden,* Erster Teil Darstellung; s. 102-103.

mie Waad Arba Arcot, „Rady Czterech Ziem”[19]. Jako organizacja nadzorująca, Waad ostatecznie zrzeszał wszystkie gminy żydowskie z obu państw, jak świadczą o tym tak wczesne dokumenty, jak te z 1534 roku. 6 sierpnia 1527 roku król Zygmunt I Stary nadał Rabinowi Samuelowi Margaliothowi stanowisko naczelnego rabina Wielkopolski. Pełnił on swój urząd przez dwadzieścia cztery lata i był prawdopodobnie jednym z założycieli pierwszego Synodu Wielkopolski, o którym wspomina się po raz pierwszy w 1597 roku w Poznaniu[20].

Waad (Rada) była wstępnie postrzegana jako ciało administracji i poboru żydowskich podatków na rzecz Korony, jako że liczni władcy postrzegali Żydów jako łatwe podmioty podatkowe. Podczas gdy Żydzi byli kredytodawcami dla wielu organów rządowych aż po wiek XVI, kiedy to szlachta, jak również królestwo byli ich dłużnikami, w XVII wieku oni sami stali się kredytobiorcami[21]. Gminy żydowskie ustawicznie były zaangażowane w dworskie procedury dotyczące podatków i pożyczek. Rabinaty (żydowskie kongregacje) oraz lokalne rady gminne teoretycznie były ciałami poboru podatków; mniej niż jedna trzecia zebranych podatków mogła być przeznaczona na opiekę społeczną i pokrycie kosztów wewnętrznych, część pieniędzy musiała być przekazana Koronie w zamian za „ochronę”. W ten sposób gminy żydowskie w Polsce były ciągle w znacznym stopniu zapożyczone u zamożnego duchowieństwa katolickiego, które chętnie udzielało im pożyczek, mimo swych mylnych moralnych obiekcji co do pożyczania pieniędzy.

Waad może być postrzegany jako rodzaj żydowskiego samorządu, wspomagając Żydów w z pozoru ciągłej walce ze „światem zewnętrznym”; w tamtym czasie „Rada Czterech Ziem” była traktowana jak dawny Sanhedryn[22]. Nie będąc całkowicie demokratycznym organem, miała nie tylko jurysdykcję nad wyznaczaniem podatków w poszczególnych prowincjach oraz na poziomie międzyregionalnym, ale także znaczące uprawnienia w stanowieniu prawa na tych ziemiach. Z czasem gminy żydowskie zostały połączone w trzy typy korporacji.

Życie społeczne i handlowe koncentrowało się w samej gminie żydowskiej, kehili, służącej za wsparcie i schronienie w czasach zagrożenia i biedy. Był to organ z silną strukturą, który służył przede wszystkim własnym interesom i ostrożnie kontrolował nowe przyjęcia do swego grona. Niektóre gminy żydowskie uznawały przyjęcie tylko

[19] Rada Czterech Ziem, ugrupowanie instytucji gminy żydowskiej w Polsce i na Litwie sięga 1581 roku, kiedy król Stefan Batory podjął jak dotychczas najbardziej daleko idące pro-żydowskie działania: zatwierdzenie żydowskiego parlamentu, prawdziwie odrębnego żydowskiego ciała ustawodawczego, scentralizowanego organu zarządzającego, który reprezentował wszystkich Żydów danego obszaru. Jako taki dogodnie musiał sobie radzić tylko z jedną jednostką. Nowa instytucja nie zastępowała kehilotu; obie instytucje były potrzebne ze względów wewnętrznych i zewnętrznych. Idea corocznego synodu była pomysłem samych Żydów i pierwszym takim w diasporze ze względu na przerost sądów rabinicznych, które zbierały się w dni powszednie na targach. W szczycie swego rozwoju, Waad zbierał się początkowo dwa razy do roku na targach w Lublinie i Jarosławiu, później raz na trzy lata obejmując Wielkopolskę (ze stolicą w Poznaniu), Małopolskę (Kraków), Polskę lub Ruś Czerwoną tj. Podole i Galicję (Lamberg), a do 1640 Wołyń (Kremenets). Waad Lita jako osobna rada dla oderwania litewskich Żydów został utworzony w 1623 roku. Patrz: Marsha Greenbaum: *The Jews of Lithuania: a history of a remarkable community, 1316-1945*; s. 51-52.

[20] Innymi miejscami były Gniezno, Kalisz i Jarocin.

[21] Jak świadczą o tym Grod-Books (okręgowe księgi sądowe) Wielkopolski.

[22] Naczelna żydowska rada legislacyjna oraz najwyższy kościelny i świecki sąd sprawował swoją największą władzę od V wieku p.n.e do 70. roku n.e, kiedy Sanhedryn został zlikwidowany. Rabin i synagoga stali się instytucjami normatywnymi judaizmu, a później wiary kongregacyjnej.

osób rekomendowanych przez inne gminy żydowskie z terenu Wielkopolski, upewniając się, że nowo przybyły posiadał wystarczające umiejętności, aby się utrzymać. Często rzeczywiste składki za przyjęcie i członkostwo były pobierane w zamian za możliwość przynależności do wspólnoty. Gmina żydowska zajmowała się wszystkimi kwestiami religijnymi, podatkowymi, edukacyjnymi, charytatywnymi, prawnymi, cywilnymi i gospodarczymi oraz ogromem wewnętrznych transakcji biznesowych, takich jak nieruchomości lub handel koszerny rytualnie ubijanym mięsem. Nierzadko wraz z wprowadzeniem podatków prowincjonalnych – podstawowym podatkiem było pogłówne, wprowadzone w 1549 roku – zwiększając(e)? dochody gminy, pobierane były specjalne podatki zwane korobka lub basket taxes[23]. Obejmowały one szereg innych towarów i usług, przede wszystkim *szechitę*, rytualny ubój zwierząt, jak również drożdże, wino i sól lub opłaty pobierane od podróżnych. Pozwalało to kehili na radzenie sobie z utrzymaniem własnych domów modlitwy i cmentarzy. Rada pięciu Kesherim, wspólnota starszych, zajmowała się sprawami gminy. Była ona najczęściej wybierana co roku na okres nieprzekraczający dwóch lat, poprzez ciągnięcie losów podczas Chol ha-Mo'ed (środkowe dni święta Paschy) wśród najbardziej zamożnych i szanowanych członków gminy. Trzech z pięciu Ne'emanim (mężów zaufania) prowadziło księgi rachunkowe dla każdego członka gminy. Decydowali o rozmiarze gminnego budżetu i pożyczkach, opodatkowaniu członków i późniejszym przekazywaniu opłat do kasy państwa.

Rabin jako religijny przywódca gminy, razem z *dajanim*, sędziami religijnymi oraz parnasem (przewodniczącym rady) pełnili rodzaj nadzoru nad przestrzeganiem zgodności z religijnymi obrzędami, moralnym prowadzeniem się i ceremoniami, prawem i porządkiem, jak również handlem, który mogli regulować poprzez nakładanie kar pieniężnych oraz zakazów religijnych. Przewodniczący rady miał prawo czytania Tory oraz obowiązek pełnienia honorów w synagodze w czasie szabatu. Funkcję Gabaja pełnił wybierany starszy gminy, który zarządzał środkami charytatywnymi, przynoszącymi ulgę biednym, a także nadzorował instytucje edukacyjne kehili. Oficjalne gminne księgi protokołów, rezolucje i decyzje budżetowe były znane jako *Pinkasim* i z reguły były przechowywane przez każdą radę, jak również poszczególne gminy[24].

Mniejsze wspólnoty powoływały kahal katan (mała gmina), której liczba z kolei tworzyła *Verband*, znany także jako *gallil*, dystrykt. Każda gmina posiadała *Bet Din*, sąd rabiniczny, na którego czele stał rabin posiadający tytuł *Av Beth Din*, który mógł w bardzo rzadkich przypadkach nawet skazać na karę cielesną; sąd wyższej instancji nazywany był *Bet Din Godol*. Sztadlan, działający jako syndyk i oficjalny negocjator, reprezentował gminę żydowską na zewnątrz.

Poszczególne kehilot (gminy żydowskie) wchodziły w skład Waad Prowicji (Rady prowincji), która czuwała nad sposobem, w jaki podatki były pobierane i rozdzielane, jako mające wpływ na prowincję jako całość, wyznaczając przedstawicieli i tym samym tworząc podstawę dla Rady Czterech Ziem, organizację nadzorującą, zwaną Waad Arba Arcot lub prościej Waad. Rady wprowadzały sztywne regulacje wobec żydowskich operacji kredytowych, aby zyskać i utrzymać zaufanie do żydowskiej integralności bizneso-

[23] Pudełko lub opakowanie, w którym składane były monety, jako pobieranie specjalnego podatku dla gminy. Często takie zbiórki podatku były zlecane przedsiębiorcom, skutkując spekulacjami.

[24] Pinkas Rady Ziem Litewskich z lat 1623-1764 ocalał. Patrz Marscha Greenbaum w *The Jews of Lithuania: a history of a remarkable community*, *1316-1945*; s. 54.

wej. Odparcie powtarzających się zarzutów o mordy rytualne miało ogromne znaczenie i wiadomo, że w pewnym momencie przedstawiciel Rady Czterech Ziem został wysyłany do Rzymu, aby uzyskać papieską deklarację przeciwko takim złośliwym insynuacjom.

Aktualnie nie wiemy, do jakiego stopnia rodząca się gmina żydowska w Pile została włączona w działania Waad, który wspierał rabiniczną autonomię w każdym mieście lub czy w ogóle taki surowy system organizacji był rozwinięty w Pile. Jednak, jak napisano wcześniej, dominującym czynnikiem żydowskiego życia w tamtym czasie było duchowe zaangażowanie połączone z moralną dyscypliną, podsycaną i wzmacnianą przez żydowską edukację. Była to prawdziwa siła, która wyposażyła gminy i rady we władzę i wpływ, pozwalający zapewnić żydowskie przetrwanie[25].

Ostatecznie po ponad dwóch wiekach istnienia Waad Arba Arcot został oficjalnie rozwiązany przez Sejm, polski parlament, 1 czerwca 1764 roku. Opłakiwany tylko przez niektórych, podczas gdy inni sugerowali, że Waad ochraniał bogatych kosztem biednych, jednocześnie sprzeciwiając się pilnym społecznym i politycznym zmianom. Jak na ironię rozwiązanie Waad Arba Arcot poprzedziło o kilka lat upadek Polski[26].

[25] Ibidem, s. 56-57.

[26] Patrz: Stefi Jersch-Wenzel w *Jüdische Bürger & kommunale Selbstverwaltung in Preussischen Städten*, S 5471 P6 W4; 1967.

Część II

PYŁA-SNYDEMÖLE – PIERWSZE 200 LAT

2. Od wsi do miasta

Na temat lat wędrówek różnych ludów wiele osad i miast na obszarze Wielkopolski można sięgnąć relatywnie daleko wstecz, jednak w kwestii udokumentowanych dowodów dominuje dość gęsta zasłona, zbyt mglista, aby wskazać fakt historyczny. Nawet dowody architektoniczne już dawno zaniknęły, biorąc pod uwagę prymitywne sposoby budowy oraz liczne pożary, które bezustannie pochłaniały miasta we wczesnych wiekach. Dlatego Piła nigdy nie posiadała Starówki. Położenie miasta często determinuje jego los, a czynniki gospodarcze stanowią bazę pod budowę i rozwój miasta. Jednak, gdy położenie głównych dróg, sytuacja polityczna lub perspektywy gospodarcze ulegają zmianie, to samo dzieje się z postępem i przyszłością miasta. Na historię Piły znaczny wpływ miały wszystkie te czynniki.

Obszar wokół Piły, położonej na południowym Pojezierzu, otoczony był przez lasy sosnowe i jeziora. Według legendy, krzyżowały się tutaj dwa dawne szlaki, a mianowicie dawne Heerstrasse (wojskowy trakt) prowadzący z centralnych Niemiec, wiodący przez rzekę Odrę, biegnący wzdłuż Noteci, rzeki, która była później znana ze swej niemieckiej nazwy Netze. Szlak ten prowadził na obszary położone nad Wisłą, leżące dalej na wschód i uważany był przez niektórych za stary rzymski szlak bursztynowy. Dawny wojskowy trakt przecinał drogę biegnącą z południa Polski, która wiodła nad Bałtyk. Spekuluje się, że wąskie, płytkie przejście przez Gwdę lub Küddow – jak nazywali rzekę, dopływ Noteci, wcześni niemieccy osadnicy - mogło prowadzić na wschód, doprowadziło do pierwotnego osadnictwa nad jej brzegami[1]. Można domniemywać, że słowiańskie osadnictwo drwali w Pile, w wiosce rybackiej, mogło istnieć, zanim którakolwiek z wiosek i otaczających miast zostało wybudowane. Zatem w XIV wieku Piła rozbudowała się dzięki swemu położeniu nad Gwdą, jedynie 6 kilometrów od miejsca gdzie łączy się ona z Notecią. Mimo to osada rozwinęła się w mniejszym stopniu niż inne, również położone przy głównych szlakach wodnych, takich jak rzeki Warta i Wisła. Prosty układ niebrukowanych ulic oraz prymitywnych zabudowań z gliny i drewna dawał niewielką ochronę mieszkańcom, a Piła była ciągle daleka od stania się interesującym gospodarczo miejscem.

Jeśli wierzyć Privilegium (karcie) z początków lat 80. XIV wieku jako materiałowi dowodowemu, dokumentowi związanemu z budową pilskiego kościoła i przypisanemu bardzo młodej polsko-węgierskiej królowej Jadwidze Andegaweńskiej[2] – kopia doku-

[1] Patrz Karl Boese *Geschichte der Stadt Schneidemühl*, zweite vollständig umgearbeitete und erweiterte Ausgabe, s. 370, po polsku Gwda = „głodny“, nawiązywała do ubogich gruntów znajdujących się nad jej brzegami.

[2] Jako najmłodsza córka króla Ludwika Andegaweńskiego (Ludwik Wielki), miała zaledwie dwanaście lat, kiedy w 1383 roku została zaręczona z 36-letnim Władysławem II Jagiełło.

mentu była przechowywana w archiwum Schneidemühl do 1834 roku – wtedy okres ten możemy uznać za czas, w którym Piła/Snydemole nabyła prawa miejskie. Powtarzające się podwójne polsko-niemieckie nazewnictwo Piła/Snydemole może być przypisane faktowi, że dwie pierwotnie odrębne lokalizacje wzięły swą nazwę od młyna napędzanego wodą, który był od samego początku powodem istnienia miasta. Nazwa Pyła – z polskiego piła – odnosiła się do miejsca, gdzie spływająca woda zasilała urządzenie używane do cięcia drewna. W dosłownym tłumaczeniu na język niemiecki, Prusacy później użyli polskiego słowa dla nazwania osady Schneidemühl[3]. Biorąc pod uwagę istnienie w sąsiedztwie niemieckich miast, takich jak: Deutsch Crone (pl. Wałcz), Schrotz (pl. Skrzatusz) i Witkowo, może to sugerować, że niemieckie Snydemole mogło być starszą z dwóch osad, a polska Piła mogła być miejscem założonym po drugiej stronie rzeki Gwdy.

Zawarte w dokumentach wzmianki dotyczące Snydemole i Piły zostały podobno odkryte w źródłach parafialnych z 1449 roku, gdzie znajduje się wzmianka o młynie wraz z nazwiskiem ówczesnego wojewody Paula. Dowód na to znajdziemy również w liście z 1456 roku napisanym przez brandenburskiego elektora kurfürsta (księcia elektora) Fryderyka II Hohenzollerna Żelaznego (der Eiserne), który w 1455 roku nabył region Nowa Marchia od niemieckich templariuszy. Pismo jest zaadresowane do biskupa Andreasa z Poznania i do Łukasza Górki, lokalnego filosemity starosty, królewskiego urzędnika Wielkopolski[4]. Kurfürst skarżył się, że w czasach pokoju niektórzy mieszczanie z Snydemole i Piły organizują wypady na jego ziemie. Oskarżenia te mogą uwiarygodnić wcześniejsze twierdzenia, że królowa Jadwiga rzeczywiście założyła Piłę w latach 80. XIV wieku. Do roku 1480 Piła była uznawana za Mediatstadt, miasto znajdujące się we władaniu szlachty, należące do Macieja Opalińskiego, który przekazał ją później królowi Kazimierzowi IV Jagiellończykowi i od tego momentu Piła stała się Immediatstadt, miastem królewskim. Wiadomo, że dziesięć lat później mieszkańcy zostali oskarżeni i skazani za unikanie płacenia podatków, które obowiązywały przez okres pięciu lat[5]. Jednakże król Zygmunt I Stary – w czasie rządów, gdy podsycano falę imigracji Żydów z półwyspu iberyjskiego, Węgier i Niemiec – nadał Magdeburger Stadtrecht, prawa miejskie Pile 4 marca 1513 roku; był to punkt zwrotny w historii[6].

Uzyskanie praw miejskich stanowiło dla Piły prawdziwe osiągnięcie, jako że nadawało mieszczanom nie tylko status, ale także własną administrację i sądownictwo, prowadząc do wyeliminowania istnienia różnych praw dla polskich i niemieckich mieszkańców. Zarządzanie sprawami miasta znajdowało się od tej pory w rękach trzech orga-

[3] William F. Hoffmann (AVOTAYNU, tom, XIV, nr 2, lato 1998 roku) w *German & Polish place names.*

[4] Zazwyczaj duży majątek ziemski lub włości, zarządzane przez magnata lub starostę w imieniu króla. Starosta otrzymywał procent od dochodu pochodzącego z ziemi, jako opłatę za piastowanie stanowiska; reszta była przekazywana Koronie. Urząd starosty był wielce pożądany przez magnatów, którzy mogli zwiększyć w ten sposób swój dochód, bez żadnego znacznego wysiłku lub nakładów, a jednocześnie cieszyć się prestiżem i władzą przynależną stanowisku. W przypadku śmierci starosty majątek powracał do Korony, jednak w rzeczywistości magnat lub starosta był często zbyt silny, a królowi mogło być bardzo ciężko nie nagrodzić starosty przez następne pokolenie.

[5] Patrz: Warschauer, *Die städtischen Archive der Provinz Posen,* Lipsk; Patrz Karl Boese *Geschichte der Stadt Schneidemühl* zweite vollständig umgearbeitete und erweiterte Ausgabe.

[6] Oryginał tego istotnego dokumentu, sporządzonego po łacinie zaginął; jednak 29 listopada 1901 roku kopia tego przywileju została znaleziona w zbiorze dokumentów „Magistrats-Archiv und Anlage einer Chronik von Schneidemühl" i przekazana do Staatsarchiv w Poznaniu.

nów legislacyjnych, wybieranych spośród mieszczan. Były to Rada wraz z burmistrzem, Schöffencollegium (sąd) oraz starszyzna cechowa. Jedynie stanowisko Vogta (komornika) pozostało w rękach Korony lub jej przedstawiciela – starosty. Władca pozostawał jednakże ostatecznym sędzią, przywódcą wojskowym i właścicielem ziemi. Uwolniwszy się spod arbitralnych decyzji kasztelana (przedstawiciel króla) lub wojewody (zarządcy prowincji) – mieszkańcy miasta skorzystali na wprowadzeniu przywilejów, uzyskując własności, mogąc prowadzić handel i cieszyć się możliwością organizowania targów miejskich.

Czynniki ekonomiczne lub osobiste mogły być przyczyną częstych zmian własnościowych w mieście, jako że Piła została nabyta w 1518 roku przez Hieronimusa von Bnin; dokument podkreślający zdarzenie i prawo własności za jego życia został przyznany mu przez króla Zygmunta I Starego w 1525 roku. Po śmierci Bnina miasto przeszło na własność potężnego rodu Górka. Ród ten skrycie kierujący się ku protestantyzmowi i sprawujący władzę do XVII wieku składał się z najbogatszych właścicieli ziemskich i najbardziej wpływowych szlachciców w Polsce i był znany z życzliwości dla swego ludu. W 1548 roku Piła otrzymała przywilej zakazujący jakiemukolwiek z zagranicznych garncarzy wystawiania produktów na rynku miejskim, a w 1561 roku przywilej rybacki. Piła wchodziła w skład województwa poznańskiego, regionu podzielonego na cztery starostwa: Poznań, Kosten (pl. Kościan), Fraustadt (Wschowa) i Deutsch Krone (pl. Wałcz), ostatnie z nich obejmowało starostwo Ujście-Piła – obszar położony pomiędzy Gwdą, Notecią i Drawą.

Stara Piła, miasto nieposiadające murów, rozrastała się powoli[7]. Do połowy XVI wieku wielu protestanckich rzemieślników i kupców uciekło z Węgier przed religijnymi prześladowaniami okresu reformacji i osiedliło się w licznych miastach regionu. Niektórzy z nich mogli osiąść także w Pile, chociaż w 1563 roku miasteczko nie posiadało więcej niż 750 mieszkańców. Wiadomo, że mieszkali oni w 153 domach, prymitywnie zbudowanych, głównie z drewna i gliny, pokrytych strzechą i stłoczonych przede wszystkim w okolicy Starego Rynku, typowego centrum niemieckich miast. Mieszczanin musiał płacić Koronie podatek ogólny w wysokości 6 groszy oraz za posiadanie domu 6 groszy i 12 denarów. 114 rolników utrzymywało się z rybołówstwa, garncarstwa, szewstwa oraz bartnictwa. Musieli oni składać daninę na rzecz Korony, często w naturze, takich jak 15 Büttenhauer, rolnicy z prawem do posiadania pasieki, którzy rocznie musieli dostarczyć na dwór 14 baryłek miodu, każda o wartości 8 guldenów. Nad wodami Gwdy żyło dziesięciu rybaków; trzynastu szewców, dwóch rzeźników, sześciu bednarzy i ośmiu garncarzy. Znajdujące się w sąsiedztwie pięć jezior i pięć młynów w mieście i na okolicznych terenach przetwarzało zboże, słód i żyto. Oprócz wspomnianych już kupców dużym uznaniem cieszyli się młynarze i krawcy. Kiedy to 3 września 1576 roku król Stefan Batory zatwierdził przywileje miejskie, mieszczanie mogli organizować cotygodniowy targ w poniedziałki, co było ważnym wydarzeniem. Przez kolejne 150 lat liczne przywileje i karty były ponownie wydane przez polską Koronę, które były głównie skutkiem niszczących ją pożarów. Do roku 1591 wprowadzono statut pozwalający na istnienie cechów. Do 1675 Starosta przyznał przywilej, potwierdzony dwa lata później przez króla,

[7] Na początku XVII wieku jedynie te siedem miast w województwie poznańskim posiadało mury: Poznań, Gniezno, Wschowa, Kostrzyń, Kcynia, Kórnik i Nakło nad Notecią. Patrz: Heinrich Wuttke *Städtebuch des Landes Posen*; Lipsk 1877 rok; s. 220.

tworzący w Pile Walkmühle, folusz do produkcji filcu. Następnie wprowadzono prostsze i tańsze procedury handlu produktami krawieckimi, dlatego kolejny taki młyn w wiosce Stöwen (pl. Stobno), dziesięć kilometrów na południowy-zachód od Piły, nie musiał być już dłużej wykorzystywany.

3. Początki żydowskiego osadnictwa w Pile (1540-1623)

W porównaniu do miast takich jak Czarnków (Czarnikau), Trzcianka lub Ujście (Usch), w których gminy żydowskie zaczęły się rozwijać w wieku XVIII – żydowskie korzenie w Pile sięgają połowy XVI wieku. Może być ona uznana za jedną z najstarszych w tej części Polski. Dzięki staranności, z jaką władze rabiniczne już od Średniowiecza zwykły zapisywać „zachodnie" nazwy pismem hebrajskim w dokumentach dotyczących rytualnych rozwodów, wiemy, że Żydzi nazywali to miasto פילה nad rzeką גלדא. Przez innych miejscowość była różnie określana, po polsku Pyła lub Piła, a w „niskim niemieckim" Synde-Mole, Schnyde-Möhle lub Schnyde-Mühle.

W czasie rządów króla Aleksandra Jagiellończyka i pod koniec XVI wieku, gdy w mieście żyło już wielu kupców, niektórzy mieszkańcy uważali, że obecność żydowskich kupców mogłaby ułatwić handel, zważywszy na to, że Piła była położona niedaleko granicy z Märkisch Friedland [8]. Wędrowni niemiecko-żydowscy kupcy mogli przejeżdżać przez Piłę w drodze do innych miast, w których dwa razy do roku odbywały się targi, zasypując okolicę swymi towarami. Musiało minąć kilka spokojnych dekad, zanim ich liczba, dobre samopoczucie i pewność siebie zagwarantowały ustanowienie stałej kehili i regularnej Bet Din w ścisłym tego słowa znaczeniu. Jako mieszkańcy Mediatstadt należącego do szlachty, pilscy Żydzi nigdy nie doświadczyli takich cierpień jak ci, którzy zamieszkiwali w miastach znajdujących się pod zwierzchnictwem kościelnym, gdzie duchowieństwo katolickie z reguły dręczyło, jeżeli nie wprost usuwało Żydów z terenów znajdujących się pod swą jurysdykcją.

Mimo że nie zachowały się imiona tych, którzy wchodzili w skład wczesnej gminy żydowskiej w Pile, kilka dekad później w 1617 roku wymienia się nazwiska trzech Żydów związanych z Piłą, byli to: N. Fiebes, Jochim Voss i Jochim Lazarus. Nie jest jasne czy osiedlili się tu sami czy z rodzinami. Prawdopodobnie zamordowano ich niedaleko Wałcza, a sprawcy czynu zostali później schwytani, aresztowani i skazani w sądzie w Wałczu[9]. Do 1618 roku można przeczytać o Aleksandrze Gutkindzie, „synu zamordowanego Jescheskela z Polski", który urodzony w Pile żył w Pradze w latach 1615-1620,

[8] Aleksander Jagiellończyk panował w latach 1501-1506; urodzony 5 sierpnia 1461 roku w Krakowie, zmarł 19 sierpnia 1506 roku w Wilnie.

[9] Patrz: A. Heppner & J. Herzberg *Aus Vergangenheit und Gegenwart der Juden und jüdischen gemeinden in den Posener Landen,* Schneidemühl, s. 922. Jednak Marcus Brann (w *Festschrift zu Israel Lewy's 70. Geburtstag*), *Ein verschollenes Lied,* s. II/III, wymienia te nazwiska w innym kontekście: trzech wymienionych Żydów było odpowiedzialnych za ukrywanie przed sądem Deutsch Krone, chrześcijańskich sprawców, którzy zamordowali dwoje Żydów i chłopca. Brann opiera swoją relację na aktach Königlisches Staatsarchiv Stettin (P.I. Fol. 12 nr 86a i 86b) odkrytych przez O. Heinemanna, opublikowanych w *Zeitschrift der historischen Gesellschaft für die Provinz Posen*, XIII, s. 847.

gdzie był zatrudniony jako pracownik w drukarni Jacoba Baka & Sons[10]. Tam, z wielką dumą, będąc zaangażowanym w święte zajęcie, miał zwyczaj podpisywania się na końcu książki jako „zecer", w owym czasie była to szanowana żydowska tradycja rzemieślników. Jedynie trzy żydowskie domy w Pile są wymieniane przez źródła z tamtego czasu. Każda z zamieszkałych w nich osób musiała płacić 1 florena i 22 grosze za swoje domy; za użytkowanie łąk byli zobowiązani uiścić równowartość 16 florenów w naturze, co równało się 48 kwartom owsa.

Pierwsza pilska synagoga

Inicjatywa gminy żydowskiej mająca na celu budowę synagogi może być postrzegana jako najbardziej optymistyczny krok, a biorąc pod uwagę czasy, wyrażenie zgody musi zostać uznane za wyraz tolerancji ze strony mieszkańców. Na kartach historii synagoga była miejscem przechowywania i czytania Tory. Jako miejsce modlitwy i spotkań, jako forma ewolucji świątyni jerozolimskiej, a później jako jej substytut, synagogi istniały przez ponad 2000 lat. We wczesnych latach diaspory zbudowanie Bet Tefila, domu modlitwy, było jednym z pierwszych obowiązków gminy, nawet jeśli oznaczało to wielkie wyrzeczenia dla jej członków. Dom modlitwy – w języku jidisz Szul – był również miejscem spotkań w celach religijnych i świeckich, centrum wszelkiej myśli i uczuć, miejscem gdzie toczy się życie. To tu gmina stawała się rodziną, gdzie radości i zmagania jednostki stawały się udziałem wszystkich. Tu dyskutowano o nowych rządowych regulacjach i edyktach i tu odbywały się obrady Bet Din (sądu rabinicznego).

Mimo że istnienie pilskiej synagogi potwierdziły wtórne źródła informacji, nie posiadamy żadnej wiedzy o historii wczesnych żydowskich domów modlitwy w mieście[11]. Początkowo, pilska, mała, ale rozwijająca się gmina żydowska mogła liczyć nie więcej niż dziesięć rodzin lub siedemdziesiąt dusz, które po prostu zbierały się na modlitwie w shtiblech, w małych pokojach w domach prywatnych lub wynajętych kwaterach. Bet haMidrasz (dom nauki) był położony na zachód od przyszłego getta, jednak nie wiemy, w którym momencie gmina osiągnęła pozycje finansową umożliwiającą budowę wolnostojącej synagogi. Nusah (rytuał modlitewny) jednakże był z całą pewnością oparty na tradycjach aszkenazyjskich.

Możemy sobie wyobrazić, że pierwsza pilska synagoga była skromnym, nierzucającym się w oczy jednopiętrowym małym budynkiem z centralnie ustawioną bimą (wzniesioną platformą), z której czytano Torę, pod zakończonym szczytami dachem i prawdopodobnie przybudówką dla kobiet[12]. Jako że nieopodal Piły nie było kamieniołomów lub fabryki cegieł, a biorąc pod uwagę obfitość lasów i terenów podmokłych należałoby przyjąć założenie, że głównym budulcem było drewno. Liczne drewniane synagogi odkryto w regionie poznańskim, podczas gdy budowanie struktur murowanych jedynie okazjonalnie było dopuszczane we wschodniej Polsce, gdzie w czasach niełaski synagoga mogła służyć jako miejsce schronienia dla gminy żydowskiej lub w celach obronnych w czasie pogromów lub napaści.

[10] Patrz: Marcus Brann *Ein verschollenes Lied*, s. II.

[11] Patrz: Karl Boese *Geschichte der Stadt Schneidemühl*, zweite vollständig umgearbeitete und erweiterte Ausgabe.

[12] Z greckiego bema tj. ołtarz, szulchan lub mównica, na której składana i czytana jest Tora.

Odrodzenie Piły

Królewska sukcesja wpłynęła na rozwój Piły na wiele możliwych sposobów, kiedy król Zygmunt III Waza zwany również księciem litewskim, syn szwedzkiego króla Jana III Wazy, został w 1587 roku pierwszym królem z dynastii Wazów na polskim tronie[13].

Zmienny, niekonsekwentny w stosunku do Żydów władca Zygmunt III odziedziczył wewnętrzne spory wśród polskiej szlachty. Przeniósł swój dwór z Krakowa do Warszawy, a kiedy zmarł jego ojciec, został również królem Szwecji (1592-1598). Mimo że urodził się protestantem, jego matka katoliczka przekonała go do zmiany wyznania i zostania żarliwym katolikiem; nazywano go w tamtych czasach „królem jezuitów", pod których wpływem się znajdował. Wspierał wysiłki jezuitów mające na celu ukaranie „heretyków", tj. głównie Żydów i uciskanie protestantów. Wprowadzając nową atmosferę religijnego fanatyzmu dał jezuitom wolną rękę w nawracaniu, które czynili poprzez ceremonie, procesje i spotkania modlitewne[14]. Jak na ironię, kiedy król Zygmunt III Waza wyruszył na wojnę ze Szwecją i Rosją w 1632 roku – to właśnie Żydzi w widoczny sposób finansowali króla. Mogło to wyjaśniać jego spóźnioną tego roku życzliwość, kiedy wydał nakaz zakazujący przemocy wobec Żydów oraz wtrącania się w ich handel i rzemiosło, co okazywano w pewnym stopniu w stosunku do Żydów we wszystkich kontaktach. Jednak rola Polski, jako miejsca schronienia dla Żydów dobiegła końca wraz z zakończeniem jego panowania.

Piła została w szczególny sposób dotknięta, gdy owdowiały Zygmunt III Waza poślubił w 1605 roku pobożną, siedemnastoletnią katolicką księżniczkę Konstancję, arcyksiężnę z dynastii Habsburgów. Jako prezent ślubny ofiarował swej żonie Piłę wraz z włościami przynależnymi do Ujścia. Wraz z osiągnięciem dojrzałości młoda królowa mogła wykorzystać swe prawa i propagować swoje, chociaż stronnicze, inicjatywy zmian na przyznanych jej terenach. Dzięki życzliwości swego męża mogła brać odpowiedzialność za zmiany następujące w Pile przez następne kilka dekad. Działając zgodnie z zasadami dominującej katolickiej kontrreformacji. Królowa najpierw załatwiła sprawy związane z tym, co było najbliższe jej sercu. Przekazała duchowieństwu katolickiemu liczne kościoły protestanckie położone w rejonie Wałcza, najbardziej niemieckiego terenu, gdzie znajdowało się aż siedemnaście protestanckich wiosek, prześladując w czasie realizacji tego zamysłu wielu protestanckich mieszczan.

Po jednym z pożarów z 1619 roku królowa – w wyrazie życzliwości i jako prezent dla mieszkańców Piły – przekazała ogromne środki na odbudowę drewnianego kościoła katolickiego Alte Marienkirche. Niestety, biorąc pod uwagę przypadkową bliskość w położeniu domów, pożary pojawiały się z taką regularnością w licznych gminach w tym czasie, że w 1626 roku wybuchł w Pile kolejny wielki pożar. Tym razem całe miasto obróciło się w pył, włączając nowo odbudowany kościół. W tamtym czasie żydowskie za-

[13] Mówi się, że legendarny Saul Wahl, jako ulubiony agent litewskiego księcia Radziwiłła, został na jeden dzień wybrany królem Polski i Litwy w okresie interregnum, przed wyborem Zygmunta III.

[14] Utworzony w 1540 roku przez Hiszpana Ignacego Loyolę jako Towarzystwo Jezusowe; głównym wyzwaniem jezuitów wydawało się być eliminowanie „dysydentów" (protestantów) i głoszenie pogardy dla judaizmu, kiedy polski monarcha począł tracić władzę na rzecz możnych. Jezuickie rządy terroru rozpoczęły się w 1573 roku w głównych miastach, wraz z utworzeniem kolegiów, gdzie zatruwali umysły młodych ludzi, szczególnie szlachty. Tam gdzie istniała tolerancja, władzę przejęła czysta anarchia. Papież Grzegorz XV kanonizował Loyolę w 1628 roku za jego „wybitną pracę na rzecz Kościoła katolickiego".

budowania i synagoga były położone głównie po zachodniej stronie miejsca, na terenach zwanych Judenmarkt (rynek żydowski), również ich cała dzielnica została zniszczona w pożarze[15].

Po katastrofie Konstancja podjęła najbardziej pamiętną decyzję dotyczącą Piły. 15 lipca 1626 roku upoważniła swego sekretarza Samuela Targowskiego do oceny skali zniszczeń w mieście[16]. Wysunięta przez niego propozycja nowego planu miasta miała być nieprzychylna dla chrześcijan; dla rozwijającej się gminy żydowskiej miało to poważniejsze i szczególnie szkodliwe konsekwencje. Plany charakteryzowały się regularnym wzorem, zgodnie ze stylem romańskim z typowym niemieckim rynkiem w centrum, który opierał się na na planie krzyża. Projekt Targowskiego zmienił pilski rynek, punkt centralny miejscowości (zwany później Alter Markt), w nowoczesny skwer – zwany w pruskich czasach Neuer Markt – który miał wyobrażać przyszłe centrum handlowe miasta[17]. Tak więc przez ponad 300 lat, nowy układ stał się kotwicą nowego wyglądu miasta. Zgodnie z dekretem królowej żadne karczmy i zajazdy, gdzie podawano alkohol, nie mogły być budowane w pobliżu rynku. Drogi wychodziły od skweru w pięciu kierunkach i początkowo jedynie katolicy mogli budować swoje domy w okolicy rynku lub odchodzących od niego ulic, wcześniej obszar ten był szczelnie zabudowany i każdy z mieszczan mógł budować gdziekolwiek. Aby jeszcze bardziej wyalienować właścicieli niebędących katolikami, których własność lub spalone domy znajdowały się w sąsiedztwie kościoła, tracili oni swoją własność na rzecz duchowieństwa katolickiego. Od tej pory wszystkie budynki musiały posiadać ten sam wygląd – wysokość, szerokość i głębokość, a kominy musiały zostać wymurowane i wystawać wysoko ponad dach[18].

Nowy ratusz z wieżą zegarową, duży pokój, w którym mieściła się waga miejska i przestronna sala zebrań dla magistratu były postawione na środku rynku. Przykryte krużganki wokół ratusza dawały schronienie kupcom w czasie złej pogody. Poprzednio zbudowany kościół katolicki został odbudowany dzięki hojności królowej, opłacony przypuszczalnie z królewskiej kasy. Nowy kościół powstał w 1628 roku. W przeciwieństwie do większości miejskich budynków pomieszczenie dla chóru pozostało w nienaruszonej formie do roku 1945. Aby zapewnić mieszkańcom bezpieczeństwo, w przypadku wystąpienia przyszłych pożarów pozostawiono szeroki pas ziemi w pobliżu mostu na rzece Gwdzie, gdzie miały znajdować się zabudowania kowali i innych rzemieślników, których praca była związana z ogniem.

[15] Patrz: Karl Boese, *Geschichte der Stadt Schneidemühl*, zweite vollständig umgearbeitete und erweiterte Ausgabe, s. 33.

[16] Zamiennie zapisywane również jako TARJOWSKI, patrz Heinrich Wuttke, *Städtebuch des Landes Posen*; Lipsk 1877 rok; s. 439.

[17] Mierzące dwadzieścia cztery i dwie trzecie ruten po wschodniej i zachodniej stronie, w porównaniu do dwudziestu czterech i pół ruten po stronie północnej i południowej; Patrz Heinrich Wuttke, *Städtebuch des Landes Posen*; Lipsk 1877 rok; s. 439.

[18] Szerokie na 12 ellen, głębokie na 15-18 ellen; patrz Heinrich Wuttke, *Städtebuch des Landes Posen*; Lipsk 1877 rok; s. 43.

Pilskie getto

Całkowita odbudowa miasta po pożarze stworzyła niezbyt przyjazną atmosferę dla naszych przodków. Jako że nie istnieją dokumenty świadczące o czymś przeciwnym, możemy założyć, że podczas poprzedzających pożar wieków pilscy Żydzi mieli prawo do osiedlania się gdziekolwiek, w sposób jaki może być określony jako „dalekie sąsiedztwo". Ogólnie mówiąc, jedynie handlarze utrzymywali kontakty z Gojami (nie-Żydami), a osobisty kontakt nie był ani poszukiwany przez Żydów ani dozwolony. Żydowskie życie gminne prowadzone było pod nadzorem starosty, podczas gdy katolickie prawo kanoniczne istniało jednocześnie z prawem talmudycznym.

Królowa Konstancja zdecydowała o rozdzieleniu Żydów i chrześcijan. Możemy się jedynie domyślać powodów, dla których królowa podjęła tę doniosłą decyzję. Jako że rozeszła się plotka, jakoby pożar wybuchł w domu Żyda imieniem Joachim, położonym w pobliżu kościoła katolickiego, możemy w tym odnaleźć nić jej niechęci wobec całej społeczności żydowskiej, chociaż jej decyzja mogła również wynikać z katolickiego wychowania i edukacji, połączonej z radami udzielanymi jej przez jezuitów. W końcu jej postanowienie było odbiciem poglądów pokolenia jej rodziców oraz stosunku dynastii Habsburgów, którzy byli świadkami powstania w Europie pierwszych gett w Wenecji i Rzymie. Oczywiście idea tworzenia oddzielnych żydowskich dzielnic sięga okresu antycznego i w większości dużych islamskich miast istniały takie tereny; w Ciemnych Wiekach europejscy Żydzi sami domagali się segregacji oraz budowania wysokich murów jako warunku koniecznego dla osiedlenia się w danym mieście[19]. Tak więc, ze swej natury, getto w średniowieczu i okresach późniejszych nierzadko było wolnym obszarem, gdzie Żydzi mogli się cieszyć pewnego rodzaju autonomią i dość bogatym życiem duchowym i intelektualnym[20]. Getto z wyboru, oddzielające oba wyznania, nie przeszkadzało w zawieraniu kontaktów handlowych pomiędzy Żydami a społecznością nieżydowską, jednak Żyd odwracał się od świata w momencie przekroczenia granicy getta wieczorem. Ortodoksyjny styl życia w kehili (gminie żydowskiej), tradycyjny, zgodnie z zasadami umieszczonymi w Torze przyczyniał się do izolacji.

Pilscy Żydzi szybko przyłączyli się do odbudowy miasta, jednak tylko na przyznanych im terenach. Gmina miała ponownie osiąść na obszarze, który można określić jako faktyczne miasto w mieście. Nowa lokalizacja, nazywana była od tego czasu Judenstadt – żydowskie miasto – położone na południowym krańcu ulicy nazwanej później Grosse Kirchenstrasse, głównej arterii, wiodącej w kierunku Vorstadt (przedmieść) Ujścia. Dwa wieki później, w czasach pruskich, ulica została przemianowana na Zeughausstrasse „ulicę arsenału"; jednakże getto znajdowało się prawdopodobnie bardzo blisko terenów,

[19] Na ziemiach niemieckich getto było znane od końca XIII wieku; pierwsze getto w Polsce zostało ustanowione w czasie rządów Jana Olbrachta, 1492-1501. W XVI wieku, Żydzi poczęli przenosić się dalej do wschodnich regionów Polski, gdzie ich obecność często powodowała wydawanie privilegia de non-tolerandis Judaeis, rzeczywistych zakazów dla prawa pobytu Żydów, opartych w dużej mierze na zazdrości ekonomicznej ze strony ludności nie będącej pochodzenia żydowskiego. Żydzi podlegali dalszej izolacji, łaźnie publiczne były zakazane i były miejscami, gdzie Żydzi nie mieli wstępu, obrazy świni często były umieszczane w miastach. Niektóre miasta wywalczyły prawo do wydania przeciwnego privilegia de non -tolerandis Christianis, np. Poznań w 1633 roku i Kazimierz w 1668 roku.

[20] W przeciwieństwie do przymusowych gett okresu nazistowskiego niemal 300 lat później, które przedstawiały żydowską strefę izolacji za murami i drutem kolczastym, zaplanowane z rozmysłem jako miejsca przejściowe, z wyprzedzeniem dla Ostatecznego Rozwiązania. Patrz P.H. Seraphim, wiodący ideolog antyżydowskiej polityki nazistowskiej; *Theresienstädter Gedenkbuch*, s.18.

gdzie większość Żydów osiedlała się pierwotnie, przed pożarem, w drewnianych chałupach, położonych w wąskich uliczkach.

Dekret królowej Konstancji był bardzo szczegółowy[21]:

„Strona getta mierzona od wschodu, wzdłuż drogi w kierunku Ujścia powinna wynosić 30 ruten, strona w kierunku zachodnim powinna również wynosić 30 ruten (gdzie znajdowały się miejskie pola uprawne). Od strony południowej getto powinno mierzyć 11 ruten – tam gdzie znajduje się ogród należący do kościoła św. Jana. W kierunku północnym, gdzie znajduje się plebania i pola do niej przynależące, strona powinna mierzyć 16 ruten i 4 ellen.[22]"

Obszar getta miał więc kształt trapezu. Pozostałe 15 ruten kwadratowych powinno pozostać puste, aby odpowiednio oddzielić Żydów od reszty mieszkańców. Ustawienie domów powinno być takie, aby szczytami były zwrócone do siebie; domy powinny być zbudowane w trzech rzędach – pierwszy rząd na wschód, drugi na zachód. W środku, gdzie powinien zostać zbudowany trzeci rząd, przewidziano miejsce na synagogę. Mimo jej nałożonych ograniczeń, zważywszy na czasy i w porównaniu do innych miast tej epoki, pozwolenie królowej Konstancji na odbudowę synagogi po wielkim pożarze można nawet uznać za hojność. W czasie wcześniejszego okresu rządów Zygmunta III Wazy gmina musiała początkowo zwrócić się o zgodę do duchowieństwa katolickiego na budowę synagogi. W związku z dużymi ograniczeniami prawnymi dotyczącymi terenów znajdujących się poza gettem, żaden z nowych budynków lub przyszła synagoga nie mógł być wyższy od żadnego budynku w Pile. Aby wprowadzić więcej czynników bezpieczeństwa przeciw pożarowego, także tutaj kominy miały być z cegły i wystawać wysoko ponad dach.

Dla demarkacji nowo powstałego getta dekret zakładał wykopanie znacznego rowu otaczającego żydowską dzielnicę, tam gdzie było to możliwe. W innym wypadku trzeba było postawić wysoki drewniany płot, aby odgrodzić obszar całkowicie – chroniący nieżydowskich sąsiadów przed „uporczywym widokiem i mową Żydów". W żadnym wypadku – pod karą wypędzenia z miasta – Żydzi nie mieli prawa opuszczać getta. Zdecydowanie nie można im było osiedlać się w innym miejscu Piły, ze szczególnym naciskiem na stronę w kierunku drogi do Ujścia. Oprócz ograniczeń dotyczących osiedlania się i przestrzeni życiowej, był jeszcze inny dekret Konstancji, który zabraniał dożywotnio chrześcijanom sprzedaży nieruchomości Żydom. Na odwrót, Żydzi nie mogli przejąć własności takiej jak obligacje lub hipoteka. Żydzi nie mieli prawa do prowadzenia handlu, pożyczania pieniędzy czy posiadania chrześcijańskiej służby. W getcie nie można było organizować cotygodniowych targów, wręcz przeciwnie Żydzi musieli nabywać wszelkie niezbędne do życia artykuły poza ich obrzeżami, na targach chrześcijańskich. Restrykcje dotyczące uprawiania określonych zawodów obejmowały jedynie browarnictwo oraz sprzedaż piwa i brandy w ich nowej dzielnicy. Zasadniczo, pod koniec okresu budowy w getcie musiało znajdować się więcej niż dziesięć nowych domów, w centrum stała synagoga. Dodano do wszystkich ograniczeń skonfiskowane łąki położone nad Gwdą, które należały do Żydów od poprzedniego stulecia; hojna królowa ofiarowała połowę tych

[21] Patrz: Adolf Warschauer *Die städtischen Archive in der Provinz Posen, 1901*: Rel. Valc. 1626, Bl. 357.

[22] Szacowany obszar o powierzchni 131.67 metrów na wschód x 131.67 metrów na zachód x 48.28 metrów na północ x 75.53 metrów na południe. (Neu Kulmsche Mass, która była używana od 1577 roku przeliczała, że 1 Rute równa się 4.3892 metrów; 1 Elle równa się 2 Schuh, co stanowi 0.57624 metry).

ziem katolickiemu duchowieństwu „na wolny użytek dożywotnio". W czasach pruskich łąki te stały się częścią publicznej Küddow Promenade położonej w pobliżu Küddow Brücke, starego mostu przerzuconego nad Küddow.

Nie istnieją wzmianki o dalszych restrykcjach nałożonych na pilskich Żydów w następnych dekadach, ani opracowanych danych na temat warunków życia. A żadne inne dokumenty nie wspominają ani o głębokim rowie lub drewnianych płotach, ani o getcie w ścisłym tego słowa znaczeniu. Gorliwa Konstancja zmarła w 1631 roku, wychowawszy pięcioro dzieci. Późniejsi władcy byli mniej skłonni, mówiąc szczerze, do realizowania pierwotnego planu królowej, zważywszy, że pilska gmina żydowska nie była zbyt liczna. Tak więc w przyszłych dekadach pilska gmina żydowska uzyskała prawo do wychodzenia poza granice getta, aby żyć wśród innych mieszkańców, kontynuując swą pokorną współegzystencję z nie-Żydami z miasta. Sto pięćdziesiąt lat później dane pierwszego pruskiego spisu ludności wspominały o czterdziestu trzech żydowskich domach w mieście. Terminy Judenstadt, Judenmarkt, Judenviertel nawiązywały do żydowskiej dzielnicy i pozostały w słowniku mieszkańców niebędących Żydami, aż do rozpadu gminy – trzysta lat później.

Jednakże krawcy i kapelusznicy, obawiając się o pozycję swoich cechów podsycali ogień niezadowolenia, kiedy stracili na pozwoleniu Żydom na wolny handel wełną – pozbywając się wywalczonego przez Żydów prawa[23]. Ta prerogatywa, uparcie twierdzili, była od tego czasu realizowana głównie przez chrześcijańskich rzemieślników. Minęły dwie dekady, zanim kolejna korzystna dla gminy żydowskiej karta została wydana 29 lipca 1643 roku w czasie rządów filosemickiego króla Władysława IV Wazy, syna Zygmunta III – władcy, który był ku zadowoleniu wielu znany ze swojej niechęci do jezuitów. Karta podkreśliła kolejny raz, że pilscy Żydzi mogą prowadzić nieograniczone praktyki w handlu wełną w Wielkopolsce. Niestety, mimo dobrej woli króla, te korzystne warunki przetrwały nie dłużej niż kilka krótkich lat.

Język w getcie

Podczas gdy oficjalnym językiem używanym w Wielkopolsce był język polski, aż do późnych czasów pruskich, Niemcy nadal używali swego języka na wielu terytoriach królestwa, w związku z rosnącą niewielką strefą wpływów. Jednak niemieccy Żydzi byli w sposób uczuciowy związani z językiem swych przodków używanym na ziemiach, z których ich wypędzono. Doświadczyli wiele w trakcie swej starej jak świat ucieczki przed prześladowaniami na obszary postrzegane jako bezpieczne na ziemiach niemieckich, podobnie było z ich językiem. Wczesny język „średnio niemiecki" na etapie swego rozwoju w czasach żydowskiej ucieczki przed krucjatami przeplatał się później z hebrajskimi, talmudycznymi i polskimi wyrażeniami. W ciągu kilku pokoleń jüdisch -deutsche, dziwny dialekt żydowsko-niemiecki, często połączenie wyższego niemieckiego i szwabskiego stał się ich mameloshen, ich językiem ojczystym – jidisz, wyróżniającym się wśród innych. Przez wieki jidisz w wersji pisanej i mówionej, język ojczysty Aszke-

[23] Zachowała się dokumentacja w formie poświadczonej kopii karty, datowana na 1791, Ref.: nr S 176, część Gesamtarchiv der deutschen Juden, położonej w Centralnym Archiwum Historii Narodu Żydowskiego, Jerozolima, Izrael (dalej zwane CAHJP).

nazyjczyków, rozpowszechnił się od Nadrenii do Wołgi, od Węgier po Holandię[24]. Przez wieki język ten stał się synonimem więzi łączącej społeczność żydowską zamieszkującą środkowo-wschodnią Europę.

Podobnie – wiernie trzymająca się początkowo swych niemiecko-żydowskich rytuałów religijnych Minhag Aszkenaz – transformacja do polskiego rytuału Minhag Polin postępowała, jednak tylko w zakresie śpiewów religijnych oraz selichot, modlitw przebłagalnych, które były odzwierciedleniem ich wspomnień na ziemiach słowiańskich. Pilscy Żydzi używali jidisz codziennie, nawet do początku XIX wieku, jak wynika z różnych listów, stanowiących część wewnętrznej korespondencji gminy[25]. Mężczyźni, a szczególnie wędrowcy, także potrzebowali podstawowej znajomości polskiego i niemieckiego w nawiązywaniu relacji ze społecznością, oprócz biegłości w hebrajskim. Chociaż ani niemiecki ani polski nie był nauczany. Tuż po podboju przez Prusy pod koniec XVIII wieku i po okresie urbanizacji, niemiecki stał się językiem debat intelektualnych wśród społeczności żydowskiej. W czasach Haskalii, żydowskiego oświecenia, nastąpił koniec stosowania jidisz na większości terytoriów zachodnich, po tym jak Moses Mendelssohn określi ten język jako „nieokrzesany dialekt wulgarnej niemoralności". Jednak na terenach wiejskich Żydzi byli dość konserwatywni w tamtych czasach.

Pilski rabinat

Znaczny stopień samorządności, jaką cieszyli się Żydzi zamieszkujący XV i XVI – wieczną Wielkopolskę i Litwę, często dawał rabinom widoczną władzę w gminie. Ani w Europie ani w krajach muzułmańskich przed wiekiem XV stanowisko rabina nie było opłacane, w przeciwieństwie do dajana – sędziego rabinicznego[26]. Rabin jako najwyższy przywódca duchowy oraz głowa gminy cieszył się szacunkiem przyznawanym najbardziej uczonym, jego reputacja opierała się na erudycji. Obecna pozycja rabina różniła się od tej zajmowanej przez niego w XVII- i XVIII- wiecznej Polsce. Jego życie było bardziej ascetyczne, a płaca mizerna. Niemniej rekompensował sobie dobra ziemskie studiowaniem kabały (teozofia ezoteryczna), znajdując nagrodę w zgłębianiu Talmudu, kierowaniu jesziwą (szkołą religijną) i często rzeszą bachurim (religijnymi uczniami) gromadzącą się wokół niego[27]. Mimo że jego obecność nie była niezbędna do odprawienia modłów w synagodze, był on doradcą w radościach i smutkach. Jego rady były doceniane nawet w kwestiach handlu, a jego wyrok był często postrzegany jako niepodważalny – ludzie często mówili: „zgodnie z wolą rabina". Inni pragnęli mu dorównać, najwyższym honorem było wydrukowanie lub opublikowanie jego słów lub z jego zgodą, co dawało szerszej publicz-

[24] Jidisz, później odrzucony przez maskils, jako jedynie zniekształcona forma niemieckiego, często postrzegany jako brzydki krypto dialekt, również jako rzecz najbardziej potępiana w getcie, gdzie dominowała bieda, ignorancja i przesądy. „Jedynymi osobami, które studiowały jidisz naukowo, argumentowali, była policja, która wykorzystywała slang złodziei". Niestety do 1930 roku jidisz był nadal pierwszym językiem około jedenastu milionów ludzi.

[25] Patrz: CAHJP, Jerozolima, Izrael, HMB/1813-1815, s. 24-26.

[26] W czasach pruskich znany również jako Rabbiner Assessor lub Rabbinats Assessor.

[27] Kabała, termin stosowany obecnie jako techniczna nazwa określająca teozofię ezoteryczną, która dla wielu pokoleń odgrywała ważną rolę, głównie wśród Żydów, od X wieku n.e. Po pierwsze oznacza przyjęcia, a po drugie doktrynę przekazywaną w formie tradycji ustnej. Jej stosowanie różniło się zależnie od czasów i dopiero od XI lub XII wieku termin kabała jest stosowany jako odwołanie do systemu żydowskiej filozofii religijnej, który jest nieprzerwanie przekazywany przez usta patriarchów, starszych etc. od czasu stworzenia pierwszego człowieka.

ności korzyści wynikające z jego wiedzy i wnikliwości. Rozmaite funkcje rabina w każdym mieście obejmowały każdą sferę działalności gminy, jak również utrzymanie domu nauki dla młodych i starszych, który zazwyczaj był połączony z synagogą[28]. Pod nadzorem rabina sędziowie religijni wydawali orzeczenia w rozprawach sądowych i rozwody (aż do końca XX wieku Schneidemühl było jednym z niemieckich miast, w których przeprowadzano rytualne rozwody), a jego pomocnicy nadzorowali rytualny ubój oraz mykwę, rytualną kąpiel[29]. Po wielu zmianach w XIX wieku pozycja rabina jako przewodzącego modłom, wybitnego uczonego i mającego cechy mądrego męża stanu powróciła. Od XIX wieku Schneidemühl było obdarzone rabinami o takich cechach.

Pierwszy rabin

Pierwsze wzmianki o religijnym przywódcy rabinicznym w pilskiej gminie sięgają roku 1641 i rządów króla Władysława IV Wazy. (Wiadomo, że rabin Joshua ben Joseph z Piły, który niegdyś pełnił funkcję rabina w Kowalu niedaleko Łodzi, przebywał przez pewien czas w Pile, chociaż nie można ustalić konkretnej daty[30]. Jest on najprawdopodobniej męczennikiem, który stracił swe życie w czasie późniejszych aktów okrucieństwa w Brześciu Kujawskim.)[31]. Gdy anegdoty i przypuszczenia wciąż otaczają życie pierwszego przywódcy duchowego gminy, rabin Meir ben Eljakim Goetz, o którego imieniu, pochodzeniu i życiu wiemy niewiele, żył od około 1600 do 1656 roku[32]. Wierzy się, że był on potomkiem znamienitych przodków, którzy przybyli z południowych Niemiec, prawdopodobnie z Hildesheim do Polski. Chociaż jego dokładna data urodzenia podawana jest w wątpliwość, mówi się, że był on jedynym dzieckiem rabina Eljakima ben Goetz, znanego jako silny halachista, mistrz prawa religijnego. Rabin Meir był wnukiem uczonego rabina Mier von Tamhausen z Mittelfranken niedaleko Norymbergi, kuzynem rabina Schmuela Eliezer ben Jehudy haLevy Edels (MaHarSha)[33]. Żona rabina Goetza była córką zamożnego rabina Samuela Krakauera z gminy poznańskiej, najbardziej prestiżowej kehili w Wielkopolsce w owym czasie.

[28] Rabinackie potwierdzenie, z hebrajskiego Haskamoth (liczba pojedyncza Haskamah) są wydrukowane na początku większości ksiąg religijnych. Początkowo ich głównym celem było potwierdzenie, że wydawca miał prawo do publikacji materiału i z reguły zawierała zakaz publikacji tej samej księgi przez innych, przez określony czas, z reguły 10 lat. Często istniały potwierdzenia od uprawnionych rabinów i botei din, sądów rabinicznych, z wszystkich regionów gdzie wydawca zamierzał sprzedać swoje księgi, jak również tych władz rabinicznych z dystryktu, w którym wydawca był znany osobiście. Od około końca XVII wieku wraz z rozpowszechnieniem się ksiąg hebrajskich, uznawanych w kręgach ortodoksyjnych za wątpliwe pod względem religijnym, od sekty Sabbsteans z jednej strony do „oświecenia" z drugiej, Haskamoth dodatkowo miał na celu poświadczenie, że zawartość danej księgi jest wolna od takiego materiału.

[29] Pojawiając się jako przypis dolny w książce M. Branna *Geschichte des Rabbinats in Schneidemühl: nach gedruckten und ungedruckten Quellen*, s. 8

[30] Patrz Pinkas haKehhilot Polska, IV.

[31] *Halber städter Memorbuch*, w publikacji M. Branna, *Geschichte des Rabbinats in Schneidemühl: nach gedruckten und ungedruckten Quellen*, p. 16.

[32] Od czasu do czasu zapisywane również jako Getz

[33] Większość z jego dziewięciu synów oraz jego córka Edel wyemigrowało i osiedliło się w Polsce. Rabin Schmuel (1555-1631) napisał jeden z najbardziej wnikliwych i analitycznych komentarzy dotyczących Rashi i Talmudu. MaHarSha przez dwie dekady kierował jesziwą w Poznaniu, podczas gdy wszystkie wydatki jesziwy ponosiła jego teściowa Edel, nazwisko które przyjął w uznaniu dla jej wsparcia.

Celem rabina Goetz było włożenie całej duszy i wysiłku w studia oraz podążanie śladami swych przodków. Skupił się na nauczaniu i zarządzaniu, co było znacznie łatwiejsze z pomocą bogatego teścia. Rabin był tak bardzo szanowany i poważany, że był angażowany w piastowanie wielu stanowisk administracyjnych i honorowych w dużej gminie poznańskiej; nigdy nie opuścił żadnych wyborów i był często wybierany na prestiżowe stanowiska ze względu na swą rozległą wiedzę i wyrozumiałość. Pomiędzy rokiem 1628 i 1640, przed objęciem stanowiska w Pile, rabin Goetz został członkiem poznańskiej Bet Din oraz prowadził zajęcia w szkole talmudycznej znajdującej się w tym mieście.

Pozostając przy takim zamyśle, zdecydował się w 1641 roku wycofać z szumnego życia poznańskiej gminy, aby objąć stanowisko rabina we względnie spokojnej Pile. Tam zrozumiał, że warunki życia wspólnoty relatywnie się poprawiły, po odbudowie miasta zniszczonego w wyniku pożaru z 1626 roku, mimo faktu, że ponownie ustanowiono ograniczony Judenmarkt[34]. Jednak posługa rabina Goetz przypada na najtrudniejsze czasy w rozwoju Piły, a nie istnieją żadne źródła, które mogłyby rzucić więcej światła na służbę rabina trwającą półtorej dekady.

Podczas gdy większość niemieckiego terytorium został zniszczona w wyniku wojny trzydziestoletniej, obszar Wielkopolski pozostał nienaruszony; królestwo Władysława IV Wazy zaczęło podupadać w czasie rządów jego brata, Kazimierza II, ostatniego z dynastii Wazów, polsko-żydowskim społeczeństwem wstrząsnęła seria katastrofalnych zdarzeń zwanych potopem, który rozpoczął się od powstania i niewymownych okrucieństw Kozaków Zaporowskich pod przywództwem Bohdana Chmielnickiego[35]. Przez dekady następujące po potopie, wojna i anarchia nie przyniosła Polsce żadnego wytchnienia[36]. Podjudzane masy Kozaków i Ukraińców wystąpiły przeciwko polskim właścicielom ziemskim, duchowieństwu katolickiemu i Żydom na Ukrainie, ziemiach kontrolowanych przez polsko-litewskie królestwo. Dla polsko-żydowskiej historii Powstanie Chmielnickiego stało się przełomem. Żydzi musieli przyjąć na siebie najgorsze ciosy. Żydowskie kroniki mówią o atakach prowadzących do unicestwienia siedmiuset czterdziestu gmin i brutalnym zamordowaniu dziesiątków tysięcy Żydów. Społeczne, gospodarcze i kulturalne instytucje polsko-żydowskiego życia zaczęły upadać. Masakry kierowane przez Chmielnickiego dobrze zapamiętali europejscy Żydzi aż po wiek XX, z wieloma datami upamiętniającymi te zdarzenia – 20 Sivan 5408 (10 czerwca 1648), jest jednym z takich dni upamiętnionych postem[37]. W wyniku rozpadu Polski oraz niekończących się wojen ze Szwecją i Rosją kraj doświadczył głębszej zapaści. Katolicy

[34] s. IV w publikacji M. Branna, *Ein verschollenes Lied, Festschrift zu Israel Lewy's 70. Geburtstag*, herausgegeben von M. Brann & J. Elbogen.

[35] Bohdan Chmielnicki (1593-1657) ludowy bohater Ukrainy. Do chwili obecnej, w XXI wieku, we współczesnych komentarzach historycznych Chmielnicki jest uważany za bohatera narodowego Ukrainy, co poświadcza postawienie pamiątkowego pomnika wyzwoliciela Ukrainy na głównym placu w centrum Kijowa, noszącego jego imię. Dziesięć generacji później, w czasie hitlerowskiego ludobójstwa podczas II wojny światowej, niektórzy z jego potomków w pierwszej kolejności starali się ożywić ducha Chmielnickiego, gdzie rdzenny antysemityzm był murem obronnym.

[36] Pod rządami oświeconego władcy Jana III Sobieskiego (1676-1696), który w 1683 roku pokonał Turków pod Wiedniem, kilka rozruchów antyżydowskich zostało stłumionych, a uczestnicy pogromu w Brześciu Litewskim zostali ukarani. Jan III Sobieski zwołał Sejm, aby w aktywny sposób przeciwstawić się pogłoskom o mordach rytualnych, które często były przywoływane.

[37] Owego dnia 6 000 żydowskich mężczyzn, kobiet i dzieci zostało niemiłosiernie zamordowanych w Niemirowie.

starali się z całych sił odzyskać władzę poprzez atakowanie osób innych wyznań, co stanowiło bezpośrednie zagrożenia dla egzystencji Żydów. Ciągle rosnąca w siłę i zależna od Żydów szlachta wywierała presję na społeczność żydowską poprzez podnoszenie podatków i ograniczenie źródeł dochodu.

Zaćmienie słońca z końca lipca 1654 roku nie wróżyło nic dobrego; wiele osób w Polsce postrzegało je jako zły znak w czasie, gdy król szwedzki Karol X Gustaw najechał na kraj. Plotki o zbliżających się Kozakach Chmielnickiego obiegły wioski i miasta w pobliżu Piły i większość jej mieszkańców uciekła ze strachu, jako że ani mieszczanie ani Żydzi nie byli przygotowani do obrony. Jednak, co wszyscy przyjęli z ulgą, nieobronione miasto i tak nie zostało zaatakowane, podczas gdy wiele rabunków zdarzyło się w innych miejscach. Przerażeni mieszkańcy mieli wiele szczęścia, że udało się im tym razem wyjść bez szwanku, a ci, którzy uciekli, mogli powrócić do swych porzuconych domów. Jednakże w lipcu następnego roku, kiedy polskie wojska próbowały obronić Piłę, szwedzki batalion dowodzony przez Konrada Mardefelta złapał uciekających Polaków. Ponowne starcia miały miejsce na południe od Piły. Podczas II wojny szwedzkiej, rok później, 24 i 25 kwietnia 1656 roku, strasznie niszcząc Piłę, szwedzkie siły pod dowództwem Arvida Wittenberga zmusiły polskie oddziały partyzanckie Stefana Czarnieckiego do kapitulacji pod Ujściem nad Notecią. Poza trudną sytuacją odkryto, że przynieśli ze sobą plagę; w związku z tym oraz walkami toczonymi w regionie, szczególnie duże żniwo epidemia zebrała wśród populacji żydowskiej, którą Szwedzi oskarżyli o współpracę z siłami polskimi.

Wyprzedzając te zdarzenia, rabin Goetz wraz z żoną i dziećmi schronił się w swoim dawnym mieście Poznaniu, jednak i tutaj gmina znajdowała się w kompletnej rozsypce. Obawa przed prześladowaniami i wybuchem epidemii unieruchomiła miasto do tego stopnia, że gmina poznańska zmusiła uchodźców do natychmiastowego opuszczenia miasta; nakaz przez wielu nie bez trudu został usłuchany. Ostatecznie w niedzielę 23 kwietnia 1656 roku (29 Nissan 5416) powołano komitet arbitrażowy pod przewodnictwem rabina Goetz i zdecydowano o przywróceniu porządku wśród członków gminy.

Kiedy dotarły wiadomości o okrucieństwach, które spadły na Żydów w Brześciu Kujawskim, Inowrocławiu, Łopiennie i Rogoźnicy, miastach położonych w promieniu 170 km, większość pilskich Żydów próbowała zbiec. Jednak wielu się to nie udało; spośród tych, którzy zostali, trzydziestu trzech mężczyzn i kobiet oraz wiele dzieci i noworodków zginęło w masakrze – życie utraciło niemal piętnaście procent gminy[38]. Gmina żydowska nie tylko została obrabowana, zwoje Tory oraz należące do niej święte księgi zostały podarte i zniszczone. Samo miasto zostało częściowo zniszczone i całkowicie splądrowane.

Rabin Goetz opuścił Poznań i kontynuował ucieczkę w kierunku granicy z Märkisch

[38] Lista tych, którzy zginęli w kwietniu 1656 roku przetrwała (Marcus Brann *Geschichte des Rabbinats in Schneidemühl: nach gedruckten und ungedruckten Quellen,* Wrocław 1894 rok)

Honorowy parnas R. Arjeh Löb Chajim, prawnik gminy R. Löb, R. Naftali haCohen, R. Salamo, R. David, R. Isaak, R. Guttkind, R. Wolff, R. Chajim, R. Jacob, R. Seeb, R. Baer, R. Kalman, R. Abraham, R. Joseph, R. Gutkind, R. Jaacob, R. Koppel, R. Moshe, R. Goetz, R. Elieser, Pani Hodes, pani Hinde, pani Sprinze, pani Zierel, pani Simcha, pani Särchen, pani Jente, pani Machala ze swoimi dziećmi, pani Bella ze swoimi dziećmi, pani Debora, pani Blume.

Seelengedächtniss, znane jako El mole rachamim dla Żydów zamordowanych w Pile, został po raz pierwszy wydrukowany w Odessie, 1893 rok. (Patrz: M. Brann *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums,* Jahrgang 38, s. 470).

Friedland. Uznaje się, że zmarł w ciągu kilku miesięcy, prawdopodobnie 18 września 1656 roku, wyczerpany i nie będąc w stanie kontynuować ucieczki[39]. 21 września 1656 roku w Erev Rosz Haszana roku 5414, dzień przez żydowskim Nowym Rokiem, został pochowany w wiosce Mühlback, w dystrykcie Züllischau[40]. Zgodnie ze swym życzeniem jego szczątki zostały później przeniesione do Meseritz (pl. Międzyrzecz), aby mogły spocząć obok grobu jego żony. Tak więc pilska posługa rabina Goetz kończy się po piętnastu latach. Biorąc pod uwagę zniszczenia w mieście oraz na przyległych terenach, rabinat pozostał nieobsadzony przez ponad dekadę, jako że kehila nie była w stanie podjąć decyzji o obsadzie stanowiska[41].

Jednym z tych, którzy przeżyli masakrę, był nauczyciel R. Alexander Gutkind ha-Cohen[42]. W 1656 roku Alexander Gutkind został uznany za kompozytora lamentacji, zadania, którego sam się podjął. Upamiętnił tragiczne wydarzenia z zeszłego roku w formie czternastu wierszy (w Memorbuch, księdze pamiątkowej). Każdy z wierszy posiadał takie samo zakończenie, pierwsza litera każdego wersu prowadziła do utworzenia akrostychu, który ujawnia imię autora, dokładniej jego własne nazwisko[43]. Wiersze lamentacji oraz imiona trzydziestu trzech ofiar były regularnie recytowane przez pobożnych Żydów podczas nabożeństw żałobnych w synagodze Schneidemühl przez pierwsze dekady XIX wieku[44]. Jednak pierwsza księga padła ofiarą płomieni w wielkim pożarze z 1834 roku w Schneidemühl; dopiero w momencie poświęcenia nowej synagogi w 1841 roku stworzono nową Memorbuch, która zawierała jako wstęp pieśń lamentacyjną, Ein Verschollenes Lied (zagubiona pieśń).

Jako jeden z pilskich Żydów, o którego talencie literackim wiemy, Alexander Gutkind był synem uczonego R. Mosheh haCohena, a jego życie zostało opisane jedynie ogólnie. W roku 1635 był nauczycielem poznańskiej młodzieży, gdzie wynajmował pokój od gminy, w pobliżu jego domostwa[45]. Kiedy w roku 1639 zdecydował się osiąść w Pile i kontynuować wykonywanie zawodu, wskazał odpowiednim władzom, że aby zachować swe prawo pobytu w Poznaniu, jego pobyt w Pile jest przewidziany na dwa lata.

[39] Patrz: dolny przypis 1, s. VII, w publikacji M. Branna, *Ein verschollenes Lied, Festschrift zu Israel Lewy's 70. Geburtstag*, herausgegeben von M. Brann & J. Elbogen. Wydaje się wątpliwe, aby rabin zmarł w Märkisch Friedland (pl. Mirosławiec) – zważając na fakt, że jego pogrzeb miał miejsce trzy dni później w Mühlbock, w wiosce, która leży w znacznej odległości, siedemset kilometrów na południowy zachód.

[40] M. Brann, *Geschichte des Rabbinats in Schneidemühl: nach gedruckten und ungedruckten Quellen*, s. 15, określa datę jako 21 września 1653 roku – najprawdopodobniej błąd w druku.

[41] Posiadamy wiedzę o jego dwóch synach, znajdujących się pod jego opieką, którzy stali się znanymi postaciami: Rabin Samuel z Lobsens (pl. Łobżenica) i Eljakim Getz, około 1680 roku rabin w Schwersenz (pl. Swarzędz), później w Hildesheim. Ten ostatni stworzył prace halachiczną w Swarzędzu w 1679 roku, która została opublikowana po jego śmierci przez jego syna Samuela ben Eljakima, który był wtedy Dajanem w Swarzędzu. R.G. A została opublikowana przez innego syna Meira, rabina w Łasku i Piotrkowie; trzeci syn Isserles podróżował i prowadził studia talmudyczne w Safed, Palestyna.

[42] M. Brann, *Ein verschollenes Lied, Festschrift zu Israel Lewy's 70. Geburtstag*, s. VII; (herausgegeben von M. Brann & J. Elbogen).

[43] (grecki) Akrostych = zbiór linii lub wersów, w których pierwsze, ostatnie lub inne szczególne litery tworzą słowo, zdanie lub alfabet.

[44] W swych pismach zawartych w *Ein verschollenes Lied*, M. Brann nie wspomina o żadnych rodzinnych powiązaniach z wcześniej wspomnianym Alexandrem Gutkindem ben Jecheskel.

[45] s. III. Ref. Tom 3 poznańskiej kehili, fol. 153b i 109a, w języku hebrajskim, w książce M. Branna, *Ein verschollenes Lied, Festschrift zu Israel Lewy's 70. Geburtstag*, herausgegeben von M. Brabb i J. Elbogen.

Następnie otrzymał pozwolenie na wynajęcie swego pokoju w Poznaniu w czasie swojej nieobecności. Jednak szybko podjął decyzję o pozostaniu w Pile na stałe, prawdopodobnie w związku z tym, że jeden z jego pobratymców, rabin Meir ben Eljakim Goetz został obrany na duchowego przywódcę kehili w tym mieście.

W październiku 1656 roku Piłę dotknęła kolejna katastrofa. Tym razem polskie ugrupowanie zbrojne pod przewodnictwem Stefana Czarnieckiego wzięło odwet na dużej grupie niemieckich i protestanckich mieszkańców Piły, oskarżając ich o zmowę ze Szwedami – podczas gdy żarliwi uczniowie Loyoli podsycali swoją anty-żydowską wrogość w wielu częściach Polski.

W tym czasie niemal trzydzieści procent Żydów mieszkających w Polsce było rzemieślnikami; mieli oni prawo tworzenia cechów, chociaż możliwości ich działania były ograniczone. Nie licząc wąskiej grupy przedsiębiorców klasy średniej, posiadających spory zasób kapitału – ponad ¾ Żydów żyło w względnej biedzie. W obliczu wzbudzającego litość przykładu ludzkiego upadku oraz mimo trudności niemal nie do przezwyciężenia, powstałych w wyniku wojny, kehila zdołała się do pewnego stopnia podnieść z beznadziejnej sytuacji. Niemniej chrześcijańscy mieszkańcy miasta byli w dużej mierze nieprzychylni i przy każdej nadarzającej się sytuacji próbowali ograniczać swym żydowskim sąsiadom legalny status i mizerny sukces. Postrzegani byli jak gospodarczy rywale; życie kehili było napięte do granic możliwości i niemal pozbawione nadziei przez pewien czas. Po długich negocjacjach kehili udało się 20 czerwca 1670 roku uzyskać królewski Schutzbrief (list protekcyjny), jednak upłynęły dwa lata, zanim gmina mogła osiągnąć wstępne porozumienie z mieszkańcami Piły, pozwalające im żyć obok siebie w pokoju. Jednak pokój trwał nie dłużej niż kilka lat, zanim gmina żydowska poczuła się ponownie zagrożona. Innym razem gmina musiała poprosić o protekcję wojewodę poznańskiego, sprzeciwiając się bezprawiu stosowanemu przez pilskich mieszczan. 22 stycznia 1678 roku ochrona została udokumentowana; dokument potwierdzał, że jakiekolwiek skargi przeciwko Żydom mogą być załatwiane w zwykłym trybie prawnicznym[46]. Jednak rzeczywiste zagrożenie życia i majątku gminy żydowskiej pozostało, mimo że kehila stopniowo odbudowywała stare taqanoth, statuty gminne.

Oprócz trudności zewnętrznych gmina żydowska żyła życiem przepełnionym wytrzymałością i wytrwałością, co pomagało jej przez wieki. Pozostając we względnej izolacji, wielu z gminy wpadło na pomysł, że mimo wszelkich trudności, nigdzie na ziemi nie ma więcej tolerancji czy miejsca o mniejszym stopniu lekceważenia i pogardy. Odczuwali jednak niedogodności obecnych czasów, co musiało być przyjęte jako wola Boża, bez cienia protestu. (Szkic słów Hermanna Cohena, ponad dwa wieki później:)

„Rozważając cierpienie, które przenika życie każdego Żyda, jest cudem, że mógł on utrzymać takie opanowanie, prawdziwy humor, bez którego nie byłby w stanie podnieść się po raz kolejny i kolejny z najgłębszego upokorzenia ku szczytom dumy”.

[46] M. Brann w *Geschichte des Rabbinats in Schneidemühl: nach gedruckten und ungedruckten Quellen*, s. 17, stwierdza, że widział ten szczególny dokument w archiwach kehili z Schneidemühl. Odkrył tam również oryginał innego Schutzbrief, wydanego w Warszawie przez Augusta II Mocnego w 1699 roku dla Żydów z Piły.

Rabin Mose

Dopiero wiosną 1671 roku, rok po kolejnym pożarze, który zniszczył część Piły, gmina zgromadziła wystarczające środki finansowe na „zatrudnienie" nowego rabina. Był to rabin Mose, syn Mose Mordechaja męczennika. Nie wiemy o nim prawie nic, oprócz tego, że jego podpis widnieje pod żydowsko-niemieckim tłumaczeniem Biblii Jekutchile Blitza, którą wydrukowano 19 marca 1671 roku. W owym czasie był on delegatem gminy żydowskiej dystryktu poznańskiego na przewodniczącego Waad w Lublinie. Rabin Mose był uważany za człowieka honoru, o ogromnej wiedzy. Nie posiadamy żadnej wiedzy o długości jego posługi w Pile. Wiemy, że równocześnie lub po rabinie Mose pastor lub melamed (nauczyciel w szkole religijnej dla dzieci), wędrowny rabin Ephraim, syn męczennika rabina Mose Heipruna, pełnił stanowisko w Pile[47]. Mówi się, że latem 1677 roku przebywał w Amsterdamie, gdzie miał wyrazić swoją zgodę na żydowsko-niemieckie tłumaczenie Biblii Jekuthiela Blitza, której druk i publikacja miały być wykonane przez R. Uri Phöbus ben Aharon haLevy, w tym czasie jednego z krewnych rabina Ephraima. Data wydania zgody nie jest jasna, ale był to najprawdopodobniej czwartek 2 lipca 1678 roku (12 Sivan 5438). Nie znany powodów, dla których rabin Ephraim wędrował od miasta do miasta, ani nie wiemy gdzie i kiedy zmarł. Wydaje się jednak pewne, że do 1681 roku stanowisko rabina w Pile było zajęte.

Rabin SAK

Nowym przywódcą duchowym kehili był rabin Menachem Nachun ben Israel Sak. Był on niewątpliwie synem męczennika rabina Israela Saka, bratankiem rabina Meir Saka z Lambergu[48]. Wyjątkowa wiedza rabina Nachuma na temat Talmudu sprawiła, że naczelny rabin Poznania i Wielkopolski, rabin Isaak ben Abraham – znany ze swojej ogromnej wiedzy dotyczącej prawa religijnego i kabały oraz szanowany jako święty mąż, zaproponował rabinowi Menachemowi małżeństwo ze swoją córką[49]. Niestety nie zachowały się żadne dane archiwalne, mówiące o czasie pełnienia przez niego stanowiska, ani żadnych innych danych dotyczących jego życia.

Rabin Jehuda Löb

W 1695 roku stanowisko rabina zostało z kolei zaproponowane rabinowi Jehudzie Löb ben Salamo, który przybył z Pragi do Piły. Biorąc pod uwagę jego koligacje z wieloma wybitnymi postaciami judaizmu tej epoki, został łatwo wybrany. Fakt, że wolał nowe stanowisko, które przynosiło mu nie więcej niż 80 talarów rocznie, w porównaniu do poprzedniego zajęcia jako darszan w Pradze, świadczy o tym, że pilska gmina cieszyła się dużym uznaniem i władzą.

W owym czasie praska gmina żydowska była jedną z najliczniejszych i najbardziej znanych w Europie i była teoretycznie uznawana za „gminę-ojczyznę" polskiego judaizmu[50].

[47] Dr Louis Lewin, w Kempen (pl. Kępno): *Deutsche Einwanderungen in polnische Ghetti*, s. 83; w *Jahrbuch der jüdisch-literarischen Gesellschaft*, Frankfurt nad Menem: 1907.

[48] SAK = akronim od Sera Kodesh = potomek męczenników.

[49] Kabała system teozofii okultystycznej, mistyczna interpretacja pism wśród rabinów.

[50] Patrz: dr Louis Lewin, rabin z Kempen (pl. Kępno), w: *Deutsche Einwanderungen in polnische Ghetti*, II w *Jahrbuch IV der jüdisch literarischen Gesellschaft*, s. 293-329.

De facto wiele polskich gmin ma powiązania z Żydami z Pragi, jako że wielu założycieli gmin i oczywiście rabinów z Pragi pełniło liczne funkcje w Polsce, szczególnie w prowincji poznańskiej. Pierwsze książki dotyczące rytuałów obowiązujących w Polsce wydrukowano w Pradze – wśród nich sidur, księgę modłów w 1512 oraz machsor (modlitewnik używany przy ważnych uroczystościach i świątecznych praktykach religijnych) w 1522 roku. Jehuda ben Alexander Cohen od 1585 roku był zaangażowany w działalność drukarską w Pradze i był zaabsorbowany tym świętym zajęciem w Krakowie od 1619 roku; od 1620 przebywał w Lublinie. Duża część rytuałów praskich przyjęła się w Krakowie.

Podczas posługi rabina Jehudy Löb ben Salamo w Pile, równocześnie dwóch uczonych przebywało w tym czasie w mieście. Byli nimi: wybitny R. Chajim ben Salamo haCohen, gdański przyjaciel uczonego pisarza R. Abrahama ben Eliezer haCohen oraz R. Kajem Kadisch, ojciec członka rady rabinackiej gminy Krotoszyn[51]. Informacje uzyskane dzięki innym współczesnym wskazują, że nauczanie halachiczne (wiedza o pismach rabinackich) było przez pilską gminę zgłębiane, jako że był to pogląd powszechny w tamtych czasach, że były to jedyne studia o jakimś znaczeniu i wartości, przynoszące honor gminie żydowskiej[52].

Niestety, gmina korzystała jedynie kilka lat z wiedzy i mądrości rabina Löba. W 1699 roku został wezwany do Groetz, a w 1701 roku w wyniku okrucieństw II wojny północnej uciekł z kraju, aby zamieszkać we Frankfurcie nad Odrą. Miejsce spokoju odnalazł w swoim rodzinnym mieście Pradze w 1722 roku. Wdowa po nim zmarła 10 kwietnia 1731 roku. Mówi się, że niemal wszyscy jego potomkowie odziedziczyli zamiłowanie do Tory, z wyjątkiem jednego, który później odstąpił od niej[53]. Był znany jako katolik Aloys Wiener von Sonnenfels; zyskał on wielkie uznanie i piastował wysokie stanowiska wśród duchowieństwa katolickiego[54]. W przeciwieństwie do zachowań wielu innych neofitów, którzy stali się utrapieniem dla dawnych współwyznawców, wiemy, że Aloys wyrażał się na piśmie z wielką biegłością i zaprzeczył sprawie mordu rytualnego.[55]

[51] Patrz: M. Brann, *Geschichte des Rabbinats in Schneidemühl: nach gedruckten und ungedruckten Quellen*, s. 22.

[52] Z punktu widzenia rabina Akivy „nauka musi być pierwsza, ponieważ to nauka prowadzi do działania".

[53] Prawdopodobnie przyjął imię Lipmann Perlin. Jako biedny nauczyciel Talmudu w latach 30. XVIII wieku podróżował do Berlina oraz Eisenstadt i osiadł w Nikolsburg na Morawach; w 1745 roku przebywał w Wiedniu.

[54] Aloysius Wiener, syn rabina i ojciec jednego z najbardziej wpływowych ministrów w cesarstwie Habsburgów. Sonnenfels, wraz ze swymi dziećmi przeszedł w 1735 roku na katolicyzm. W Wiedniu został profesorem orientalistyki oraz tłumaczem sądowym Marii Teresy, która wyniosła go do szlachectwa jako „Edler von Sonnenfels". Patrz: Reinalter, A. H. Kuhn i A. Ruiz, w *Biographisches Lexikon zur Geschichte der demokratischen und liberalen Bewegungen in Mitteleuropa* Bd. 1, (1770-1800).

[55] Aloys de Sonnenfels: Judaica sanguinis nausea (Jüdischer Blut-Ekel). Wiedeń: Johanes Ignatz Heyinger 1753. Napisany, aby pomóc Żydom w Polsce w walce przeciwko zarzutom dotyczącym mordu rytualnego, Jüdischer Blut-Ekel dowodził, że takie fałszywe i powierzchowne oskarżenia odpychały właściwie Żydów od chrześcijaństwa. Praca wydana równocześnie po łacinie i niemiecku, została również przetłumaczona na włoski i przekazana papiestwu, aby uzyskać odnowienie bulli przeciwko zarzutom dotyczącym mordu rytualnego

Rabin Broda

W 1701 roku pilska gmina zwraca się znów w kierunku Pragi w poszukiwaniu nowego duchowego przywódcy – prawdopodobnie przez rekomendację wyjeżdżającego rabina. Wybór padł na rabina Saula ben Todros Brodę, częściowo ze względu na liczną, szanowaną rodzinę w Pradze. Został wychowany w religijnym środowisku, w którym studiowanie Tory i bezinteresowne Nächstenliebe (dobroczynność) była wyrazem najwyższej normy życiowej. Obaj, jego dziadek rabin Mose, jak również ojciec (1631-11 kwiecień 1699) byli członkami rady wykonawczej praskiej kehili. Brat jego ojca, rabin Abraham ben Mose Broda, wcześniej rabin w Pohrlitz, był darszanem w Pradze.

Jednak rabin Broda spędził tylko kilka spokojnych lat jako duchowy przywódca gminy żydowskiej w Pile. W 1704 roku, podczas wielkiej wojny północnej, wojska szwedzkie podeszły pod Wałcz i zniszczyły te tereny, powracając w roku następnym. W 1706 roku armia polska pod rządami saskimi przybyła do regionu niosąc śmierć i spustoszenie – za którą z kolei podążał szwedzki generał Karol Gustav Wrangel. Nawet jeżeli nie z winy chaosu, to kolejny wybuch epidemii czarnej śmierci w 1710 roku, drugi od 1654 roku, siał spustoszenie wśród części populacji Piły, powodując wyludnienie miasta. W wyniku w większości prymitywnych warunków życia wybuchały niekontrolowane pożary, które zniszczyły część miasta, dotykając głównie żydowską populację. W wyniku czego waleczna gmina stała się jeszcze bardziej biedna, z niskim dochodem. Aby pokryć wydatki gmina musiała zaciągnąć ogromne długi, które zwiększały się z roku na rok; mimo to rabin Broda pozostał na stanowisku jako światły i zaangażowany przywódca gminy aż do 1718 roku, w którym to znajdujemy ostatnie o nim wzmianki[56].

Rabin Wolf

Mimo, że sytuacja członków kehili generalnie rysowała się w ciemnych barwach, nie tracili nadziei na lepsze czasy i podjęli optymistyczną decyzję zatrudniając nowego rabina, prawdopodobnie jeszcze w tym samym roku. Wybór padł na rabina Naftali Herza ben Benjamina Seeb Wolfa, zwanego takża Hatzel Piller lub Herz Pila[57]. Był on synem innego cenionego uczonego człowieka oraz wnukiem rabina Samuela Darschau z Lublina, który był uważany za wielkiego znawcę kabały. Fakt, że brat rabina Wolfa, rabin Joshua pełnił już funkcję rabina w pobliskim Wałczu mogło wpłynąć na podjęcie decyzji przez starszyznę gminy pilskiej o jego wyborze. Panowało przekonanie, iż ten wybór „podniesie prestiż gminy". Mówi się, że niektóre kehilot zaakceptowały kandydatów na rabina, gdy zostali opłaceni obfitym honorarium, które równało się realnemu nabyciu stanowiska.

[56] Tego roku, 16 października 1718 roku, podpisał pochwałę wydania Midrasz, które zostało opublikowane około 1720 roku w Amsterdamie; patrz s. 25, dolny przypis 13, w publikacji M. Branna *Geschichte des Rabbinats in Schneidemühl: nach gedruckten und ungedruckten Quellen.*

[57] Adam Jacob, 'Zeit zur Abreise', s. 27; Patrz również: A. Heppner i J. Herzberg, *Aus Vergangenheit und Gegenwart der Juden und jüdischen Gemeinden in den Posener Landen,* s. 665, rabin Zvi Hirsch b. Aron Schneidemühl, prawdopodobnie bliski krewny R. Naftali Herza, urodzony 1 grudnia 1803 roku (16 Kislev 5564) w Schneidemühl, naturalizowany 5 września 1834 roku, wziął ślub 31 sierpnia 1824 roku (7 Elul 5584) z Leą, córką Nachum haKohena; zmarła ona 17 września 1887 roku (27 Elul 5647). Rabin Zvi Hirsch b. Aron Schneidemühl pełnił stanowisko przywódcy duchowego w Obornikach od 9 września 1832 roku (14 Elul 5592) do 4 maja 1875 (29 Nissan 5635).

Po powołaniu nowego rabina, który przejął swe obowiązki w gminie, początkowo panowała radość. Niestety ubożenie członków gminy, a także ubóstwo mieszkańców miasta pogłębiało się. W 1724 roku gmina była zmuszona poprosić o pożyczkę pastora z Schmielowa, aby opłacić swoje zobowiązania podatkowe wobec państwa. W tej sytuacji rabin Wolff stwierdził, że nie może dłużej pozostać, jako że pobierał już nędzną pensję. Rabin zrezygnował ze swojej funkcji w Pile w 1724 roku i osiadł jako osoba prywatna we Frankfurcie nad Odrą, gdzie podjął się zajęcia korektora na pół etatu w lokalnej żydowskiej gazecie. Następnie, w roku 1738 został wezwany do Berlina, aby objąć stanowisko Rabinats-Assessor (religijny sędzia gminy żydowskiej), a w 1743 roku został nauczycielem w nowo powstałej w Berlinie Bet haMidrasz, którą to funkcję pełnił do swojej śmierci 23 października 1762 roku w Berlinie. Jego żona zmarła w 1736 roku; nawet jego synowie zmarli przed nim – Löb 31 lipca 1758 roku i Abraham 7 stycznia 1761 roku, obaj znani z napisania i opublikowania kilku prac po hebrajsku.

Przez większość saskiego okresu w dziejach Polski (1697-1763) pilscy Żydzi oraz chrześcijańscy mieszkańcy miasta popadli w jeszcze większą biedę. To w owym czasie, na początku XVIII wieku, Nathan Israel opuścił Piłę, miasto urodzenia, dotknięte biedą, aby szukać swego szczęścia w Berlinie. Kilka generacji później jego wnuk, noszący to samo imię, utworzył w Berlinie znany dom handlowy N. Israel.

Jednak jeżeli chodzi o Piłę trudno sobie wyobrazić, w jaki sposób gmina mogła przetrwać smutne lata. Stanowisko rabina pozostało nieobsadzone przez trzydzieści cztery lata, a trudności w rozwoju miasta trwały do lat 50. XVIII wieku. Wiele sąsiednich miast było w lepszej sytuacji gospodarczej, jako że były one bardziej zaangażowane w Tuchmacherei, tkactwo, obsługując dużą liczbę krosien[58]. Schönlanke (pl. Trzcianka) posiadała dwieście dwadzieścia krosien, Chodzież osiemdziesiąt pięć krosien i Margonin czterdzieści krosien, podczas gdy w Pile aktywnie pod koniec XVIII wieku działało jedynie czternaście krosien. Względna wolność wyboru w rzemiośle w trakcie polskich rządów doprowadziła do nieproporcjonalnie dużej liczby Żydów działającej w tkactwie i krawiectwie, część z nich nawet założyła własne cechy. Efekt był jeszcze bardziej odczuwalny wiek później, kiedy ogrom Żydów przeniósł się z Poznania do Berlina, gdzie stworzyli rzeczywisty monopol w przemyśle odzieżowym.

Rabin Sak

Na początku 1758 roku po ponad dekadzie i wbrew wszelkim przeciwnościom, starsi gminy podjęli decyzję o odbudowie synagogi, położenie nacisku na ważność studiowania Tory oraz – co istotniejsze – odrodzenie rabinatu w jego dawnym dostojeństwie poprzez zatrudnienie rabina. Wybór padł na zdolnego rabina Meira ben Mordechaja Saka, krewnego byłego pilskiego rabina Menachema Nechum ben Israela Saka. Nowy rabin natychmiast zrozumiał, że dopóki nie zostaną podjęte ostre środki, kehila nie będzie w stanie udźwignąć presji długu.

1 maja 1758 roku pod jego przewodnictwem zwołano zgromadzenie całej gminy; informację taką umieścił w swym własnym piśmie Pinkas haKahal, które było oficjalną

[58] Patrz: Adam Jacob w 'Zeit zur Abreise': w 1790 roku sąsiednia gmina żydowska z Trzcianki otrzymała zgodę na prowadzenie handlu oraz szycie ubrań. Szybko przemysł tekstylny znalazł się w rękach Żydów.

księgą informacyjną stworzoną przez gminę jesienią 1756 roku[59]. Księga była prowadzona przez radę gminy i zawierała postanowienia i budżet. Członkowie rozpoczęli z powagą szacować ogromną wierzytelność, która gnębiła gminę i która często liczyła nie więcej niż 60-70 rodzin w poprzednim wieku. Niezliczone opłaty musiały być regulowane w ciągu roku wobec zbyt licznej grupy duchowieństwa na obszarze wokół Piły. Ponadto istniały odsetki w wysokości 2 000 guldenów wobec starosty, podatki dla lokalnych właścicieli ziemskich, pensje gminnych funkcjonariuszy i w końcu noworoczne prezenty dla wysokich rangą oraz królewskich pracowników miasta. Inne długi obejmowały wiele przywilejów i praw protekcji dla kehili.

Co jeszcze pogorszyło sytuację, armia rosyjska przemaszerowała przez Piłę w listopadzie tego roku, w wyniku czego cały region ucierpiał z powodu niedostatku i zniszczenia. Aby zilustrować nędzę, którą musiano znosić i pogardę odczuwaną przez gminę w związku z jej ciężarem fiskalnym, wystarczy spojrzeć na rodzaj wierzycieli oraz na sumę zaległych pieniędzy w 1758 roku[60]. Duchowieństwo, w duchu chrześcijańskim, bardzo chętnie pożyczało środki i podtrzymywało finansowe trudności Żydów. Gdy natura długów nie była jasna na pierwszy rzut oka, kehila była zmuszona do dokonywania corocznych opłat na rzecz lokalnego księdza katolickiego na sumę dwadziestu jeden sztuk dukatów i czterech guldenów, księdza z Tütz (pl. Tuczno) piętnaście guldenów; księdza ze Skrzetusza trzydzieści talarów, księdza z Sternberg sto pięćdziesiąt guldenów; szpitala w Skrzetuszu pięćdziesiąt guldenów, księdza z Schmielau (pl. Śmielowo) piętnaście talarów; księdza z Ujścia pięćdziesiąt guldenów; księdza z Białej pięćdziesiąt guldenów; księdza z Czarnkowa dziewięć sztuk dukatów oraz księdza z Lubisch czterdzieści cztery guldeny[61].

Aby ułatwić zadanie skorygowania gminnego długu, „przewodniczący administracyjny kehili" Benjamin ben Lima Ha-Levy, zadeklarował wolę ręczenia swą własną osobą i dochodem za nadzór nad poborem opłat i podatków od gminy[62]. Ze zmysłem kompromisu zadeklarował podwojenie kwoty rocznego podatku dla każdego członka gminy, z całą pewnością był to niespotykany reżim. Aby tego dokonać, otrzymał pełnomocnictwo gminy, aby działać z całkowitą surowością w poborze podatków od wszystkich członków, którzy w zamian musieli złożyć solenną przysięgę, że ich dochód był taki, jak zgłoszony. Benjamin ben Lima ha-Levy prowadził najdokładniejsze rachunki i instruował korektorów, aby nawet najmniejsze niezgodności nie pozostały niewykryte. Ten plan na początku na okres jednego roku był odnawiany co rok i niespodziewanie system funkcjonował tak dobrze, że 13 stycznia 1775 roku, długo po posłudze dobrego rabina, nadwyżka 1,329

[59] Fol. 10 tego Pikas haKahal był nadal przechowywany w archiwach gminy w Schneidemühl pod koniec XIX wieku, kiedy dr Marcus Brann badał historię kehili z Schneidemühl.

[60] Patrz: A. Heppner i J. Herzberg *Aus Vergangenheit und Gegenwart der Juden und jüdischen Gemeinden in den Posener Landen,* s. 924.

[61] Można się zastanawiać nad trudnościami w handlu, biorąc pod uwagę bogactwo monet znajdujących się w obiegu w Polsce, w części Prus i na Litwie, od XIV wieku do lat 1526-1528, kiedy próbowano przeprowadzić reformę monetarną, z wprowadzeniem złotego.

[62] Benjamin ben Lima ha-Levy jest przodkiem rodziny, która w czasach pruskich, jako pierwsza przyjęła stałe nazwisko Lehman. W czasie przeprowadzenia spisu ludności w 1774 roku, Benjamin Lehman został wymieniony jako najzamożniejszy członek kehili (patrz: załącznik F, spis ludności w Schneidemühl w 1774 roku). Wiadomo, że w 1851 roku, kiedy koleje przejęły realizację większości usług pocztowych, Kaufmann Neumann Lehmann, prawdopodobnie będący członkiem tej samej rodziny, wykupił dawne budynki pocztowe w Schneidemühl. Zgodnie z Informatorem miejskim z 1896 roku, żaden z potomków Benjamina Lehmana nie mieszkał już w Schneidemühl pod koniec XIX wieku.

talarów i 12 groszy mogła zostać złożona w nowo ustanowionym Landvagteigesicht, sądzie okręgowym w Łobżenicy, gdzie wierzyciele mogli udowodnić swe pretensje poprzez przedstawienie odpowiednich dokumentów[63].

Nie trzeba podkreślać, że kłopoty kehili nadal były zagrożeniem, nawet po tym okresie[64]. Jednak dzięki rabinowi Sakowi gmina znalazła sposób wyjścia z najtrudniejszych kłopotów fiskalnych. Kolejną, być może korzystną sytuacją, która przyczyniła się do poprawy sytuacji finansowej gminy w owym czasie, wydaje się być przejęcie Królestwa przez Prusaków. Nie wiadomo, kiedy rabin Sak zakończył swą funkcję oraz kiedy i gdzie zmarł. Wystarczy powiedzieć, że do 1767 roku gmina postanowiła zatrudnić nowego rabina, mającego zastąpić rabina Meira ben Mordechaja Saka[65].

W czasie gdy gmina poszukiwała nowego duchowego przywódcy, Polska chyliła się ku apatii i moralnemu upadkowi. Na krawędzi rozpadu, hordy kozackie powstały kolejny raz na Ukrainie – okropne wspomnienie Powstania Chmielnickiego z poprzedniego wieku. Kiedy Królestwo znajdowało się w nieładzie, a niegdyś potężne państwo rozpadło się pod rządami króla Stanisława II Augusta Poniatowskiego, jego ostatniego władcy – Prusy, Austria i Rosja skorzystały na słabości Polski i braku jedności, dzieląc państwo między siebie.

Rabin Broda

Rabin Bezalel ben Meier Broda, który był krewnym poprzedniego rabina Piły, został najlepszym kandydatem na pilskiego rabina[66]. Niewiele wiemy o tym nowym duchowym przywódcy gminy czy o jego pochodzeniu. Rabin Broda z zapałem i poświęceniem podjął wiele wyzwań, w obliczu których stanęła gmina. Jednak mimo solidnych wysiłków jego poprzednika, aby poradzić sobie z długiem, pojawiły się kolejne ciężary. Do tej pory połączona gmina żydowska z pobliskiego Jastrowia zdecydowała się oddzielić od pilskiej gminy, w ten sposób wyczerpując potrzebne środki. Mała kehila z Jastrowia ze swymi 118 duszami była najbiedniejszą w regionie; większość jej członków stanowili drobni handlarze, część zajmowała się wełną, inni byli rzeźnikami lub producentami cygar, a nikt z nich nie był właścicielem domu[67]. Obie, kehila z Piły i Jastrowia, płaciły Koronie w marcu i wrześniu sześćdziesiąt osiem Reichsthaler i dwanaście groszy, jak również dziewięćdziesiąt osiem Reichstheler i osiem groszy (równowartość 590 florenów) rocznie dla starosty[68].

Znowu, wskutek surowej polityki fiskalnej, większa część długu pilskiej gminy została spłacona. W konsekwencji zdecydowano wtedy, że nowe koszty, obejmujące przebudowę synagogi, która popadła w ruinę, miały zostać pokryte ze specjalnego wewnętrz-

[63] Zostało to ujawnione w papierach i dokumentach, które były w posiadaniu późniejszej kehili w Schneidemühl i zostało widocznie odkryte dopiero w 1890 roku. Żadne z tych źródeł nie przetrwało dwóch wojen światowych.

[64] Tylko sam lokalny proboszcz nalegał dopiero w 1815, że ma roszczenie względem kehili na sumę 1 593 talarów i 20 groszy.

[65] A. Heppner i J. Herzberg w *Aus Vergangenheit & Gegenwart der Juden und jüdischen Gemeinden in den Posener Landen,* s. 925, stwierdza (błędnie), że był to rok 1761 – w przeciwieństwie do M. Branna *Geschichte des Rabbinats in Schneidemühl: nachgedruckten und ungedruckten Quellen.*

[66] Znany również jako Bezall Meyer; patrz: załącznik F, Spis ludności w Schneidemühl w 1774 roku.

[67] Patrz: załącznik F, Spis ludności w Schneidemühl w 1774 roku.

[68] Ibidem.

nego podatku od uboju, którym rabin starał się zarządzać tak łagodnie, jak to możliwe. Mimo, że środki gminne był napięte do granic możliwości, rabin był zadowolony ze swej skromnej rocznej pensji i zgodził się na służenie gminie przez dwie dekady[69]. W tym czasie, w połączeniu z radykalnymi zmianami geopolitycznymi, europejski judaizm był na granicy zbiorowej transformacji.

[69] Wydedukowane na podstawie ksiąg rachunkowych kehili: w M. Brann *Geschichte des Rabbinats in Schneidemühl: nach gedruckten und ungedruckten Quellen,* s. 30.

Część III

PODBÓJ PRZEZ PRUSY

4. Fryderyk II

Po zakończeniu wojny północnej, w wyniku oszustwa i konspiracji ze strony Sasów i Rosjan, z pomocą szwedzkiej potęgi, polski duch narodowy został ostatecznie złamany. Przed rozbiorem Polski, z szacowanych jedenastu milionów mieszkańców, Królestwo polsko-litewskie zamieszkiwał niemal milion Żydów. Sami polscy Żydzi stanowili niemal pięćdziesiąt procent całej populacji żydowskiej zamieszkującej w Europie. Wraz z podpisaniem traktatu o rozbiorach Polski pomiędzy Prusami, Austrią i Rosją w styczniu i sierpniu 1772 roku, tzw. I rozbiór Polski, Prusy przyjęły na siebie ciężar wraz z dużą mniejszością etniczną, stając się dziedzicami 150 000 Żydów. Był to mały odsetek, w porównaniu z liczbą, która przypadła carskiej Rosji, która w wyniku zachłanności terytorialnej wcieliła ogrom populacji żydowskiej. Znana ze swej niechęci do każdej grupy etnicznej nie związanej z Kościołem prawosławnym, Rosja traktowała Żydów z nieprzejednaną wrogością. W tym czasie Rosja stworzyła największe getto w historii: „Strefa osiedlenia".

Mapa Europy uległa zmianom na niezliczoną ilość sposobów. Dla Polski był to pierwszy krok na drodze do ostatecznego rozpadu państwa, które w praktyce przestało istnieć jako byt polityczny po III rozbiorze w 1795 roku. Prusy ostatecznie połączyły się geograficznie ze swoimi korzeniami znajdującymi się w Alt-Preussen, Prusach Książęcych, czyli pierwotnymi ziemiami Prus Wschodnich. Po podpisaniu 13 września 1772 roku przez Fryderyka II Bezitsergreifungspatent, Protokołu Własności Ziem Polskich, utworzył on z północnych terenów Wielkopolski i Kujaw – Prusy Zachodnie. Część z tych obszarów była później znana również jako Netzedistrikt (pl. Obwód Nadnotecki), dystrykt administracyjny złożony z dużych połaci ziemi, po obu stronach Noteci, rozciągający się od jej źródła na północ od Wrześni do granicy z Neumark (pl. Nowa Marchia), włączając Küddow (pl. Gwda) i Drage (pl. Drawa), jak od tej chwili nazywano obie rzeki.

Ogromne zmiany geopolityczne, spowodowane przejęciem ziem przez Prusy, w połączeniu z osobowością Fryderyka II, nabrały wielkiego znaczenia dla przyszłości Poznania i Prus Zachodnich. Król – intelektualista – syn Fryderyka Wilhelma I, najbardziej surowy wśród władców absolutnych – kontynuował reformy swego ojca i zmienił Prusy z europejskiego zaścianka w nowoczesne państwo. Był różnie charakteryzowany, jako władca absolutny i oświecony despota, architekt najbardziej skutecznej i odnoszącej sukcesy armii oraz administracji tego wieku, płodny pisarz, zręczny kompozytor, uznany flecista oraz były przyjaciel Woltera („Tolerancja jest przywilejem ludzkości"), który nazywał go królem-filozofem i który od czasu do czasu żywił jego uczucie religijnej niechęci w stosunku do Żydów. Fryderyk II pragnął zarządzać swymi poddanymi jako „pierwszy sługa kraju" lub według jego własnych słów – „wszystko dla ludu, nic dzięki ludowi". Zwany pieszczotliwie przez kolejne generacje Niemców Der alte Fritz (Stary Fryc) i Fryderykiem Wielkim (Friedrich der Grosse), przez czterdzieści sześć lat rządów

nie był przyjacielem Żydów; za wielkiego uznawany był tylko przez kilku najzamożniejszych żydowskich poddanych. Długo po tym, jak Moses Mendelssohn osiągnął wysoką pozycję, Fryderyk II utrzymywał, że wielki Żyd nie istniał. Był cynikiem, którego maksymą było: „Mój lud i ja doszliśmy do porozumienia, które nas satysfakcjonuje – ludzie mówią co chcą, a ja robię co chcę"; zaufanie wobec niego było wątpliwe. Fryderyk II uznawał swe charty – do których zwracał się po francusku – za swych przyjaciół[1]. Półtora wieku później, kiedy krytycy odnieśli się do niego jako „Eff 2", został idolem Hitlera.

Podczas pierwszej wizyty w Netzedistrikt był witany przez mieszkańców bardzo rozradowanego miasta. Jednak, gdy spostrzegł wśród ludności miasta dużą liczbę rozczochranych, biednie ubranych mężczyzn z długimi brodami, w kaftanach i z czarnymi kapeluszami na głowach, zapytał czy wszyscy ci są również jego nowymi poddanymi. Kiedy jego służba to potwierdziła i po usłyszeniu o ich marnych warunkach życia oraz niemożności uiszczenia podatków, zastosował jeden ze swych epitetów, ogłaszając, że nie życzy sobie tych śmieci (Kroppzeug) w swym nowym państwie. W liście do swojego brata gorzko wspomina, że w czasie swych podróży po nowo zdobytych ziemiach zobaczył jedynie piach, sosny, wrzosy i – Żydów. Polskę opisał jedynie jako „surową, głupią i bez wykształcenia. Starostowie, Żydzi, chłopi, pijani hrabiowie – ludzie bezwstydni"[2].

De facto gardził swymi żydowskimi poddanymi i obarczył ich, jak wielu polskich władców przed nim, poniżającymi podatkami. Wyjątek stanowili kupcy odnoszący sukcesy i sprawni administratorzy, którzy mogli przynależeć do grupy Schutzjuden, chronionych Żydów, w czasie jego panowania. Bogaci członkowie rodziny Ephraim z Berlina należeli właśnie do takiej grupy. Populacja żydowska zamieszkująca miasta położone w Netzedistrikt nie miała wyboru, jak tylko zarabiać na swą nędzną egzystencję, poprzez trudnienie się różnego rodzaju handlem – przeciwnie do rozkazu Fryderyka zakazującemu Żydom uprawiania rzemiosła, które było we władaniu cechów. Nie jest więc zaskakujące, kiedy czytamy jeden z fragmentów korespondencji pomiędzy dwoma zarządcami Fryderyka, Finanzrat Roden i GrossKanzler: „Sytuacja dotycząca Żydów jest nie do zaakceptowania. Kiedy potrzebuję chirurga zjawia się Żyd; kiedy wzywam stolarza przybywa Żyd; piekarz, rzeźnik niezmiennie wszyscy są Żydami; de facto wszyscy rzemieślnicy tutaj są Żydami"[3].

Wspomina się Fryderyka Wilhelma I, który rzekomo miał powiedzieć, że „nienawidzi jezuitów, tych ptaków modlitwy, które pozostawiają miejsce dla Szatana, zwiększając jego władzę – oraz „nienawidzi Żydów, tak samo jak plagi"; Fryderyk II nie zważał na poniżające warunki gospodarcze większości Żydów. Przeciwnie, jego celem było pozbycie się tej biednej klasy poprzez Kabinettsordre – rozkaz gabinetowy z 16 listopada 1772

[1] Warto przytoczyć interesującą anegdotę: Fryderyk II zastrzegł, ze chce zostać pochowany ze swymi chartami na Zamku Sanssouci. Zmarł 17 sierpnia 1786 roku; była to jego ostatnia wola, nie uszanowana przez ponad dwa wieki.

Grób w Sansouci, gdzie leżą jego psy, był uznawany przez dwór jako niegodny tak wielkiego monarchy. Jego następca zarządził, aby jego doczesne szczątki zostały złożone w krypcie w Poczdamie w bardziej okazałym Kościele Garnizonowym. Pozostały tam do czasu, zanim Hitler w czasie II wojny światowej przeniósł je w wielkim sekrecie do bezpiecznego miejsca na południu Niemiec. Dopiero w 1991 roku, w 205. rocznicę śmierci Fryderyka, obecny niemiecki rząd zgodził się ostatecznie wypełnić wolę monarchy i złożyć jego szczątki z wielką pompą i ceremonią w wyznaczonym miejscu – na górnym tarasie jego ukochanego zamku w Poczdamie.

[2] Patrz: *Zeitschrift der historischen Gesellschaft für die Provinz Posen,* XVIII, s. 169

[3] Patrz: *Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland;* Jahrgang 1 (1929), nr 2, s. 155.

roku, który nawoływał do Abschiebung, dosłownie „wyparcia" lub masowych deportacji i przesiedleń ze wsi do miast; była to zapowiedź praktyk nazistowskich stosowanych półtora wieku później. W mniejszym stopniu udało mu się osiągnąć swój cel poprzez wysłanie tysięcy najbiedniejszych Żydów na prymitywnych łodziach daleko w głąb terenów Polski, należących teraz do Rosji.

Jednak rozkazy Fryderyka II nie były mile widziane przez jego mianowanych Geheimera Finazrata von Brenkenhoff (1723-1780) oraz Grosskanzlera Freiher von Fürst (1717-1790) – obydwu odpowiedzialnych za kolonizację Netzedistrikt. Oni sami i ich wyżsi rangą urzędnicy państwowi, mimo że także nie byli filosemitami, starali się obejść jego rozkaz gabinetowy, rozumieli bowiem, że rzeczywistość pozbawienia licznych miast żydowskiego handlu oznaczała utratę podstaw ekonomicznych. Udało im się opóźnić wykonanie rozkazu o osiem lat, wskazując nieustannie królowi, że jeśli wysiedlenie dużej liczby Żydów z wielu nowo nabytych obszarów zostanie wprowadzone, wśród innych szkodliwych skutków znajdzie się natychmiastowa utrata ogromnego żydowskiego zadłużenia na kwotę 61,218 talarów, względem kościołów, klasztorów, a nawet innych kupców.

W raporcie skierowanym do Generaldirektorium w Bydgoszczy, datowanym na 26 stycznia 1780 roku, inny z królewskich urzędników Herr von Domhardt wskazuje:

„...znając tolerancyjny stosunek króla względem każdego wyznania, wydaje się sprzeczne, że naciska na wprowadzenie Abschiebung. Taki akt mógłby nie tylko działać ze szkodą „dla ogólnego pojęcia humanizmu", ale także szlachetnych królewskich intencji.... Lepszym rozwiązaniem byłoby jego stopniowe wprowadzanie: Żydzi zamieszkujący te ziemie powinni sprzedać swą własności i przenieść się do miast lub całkiem wyjechać, żadne nowe osadnictwo żydowskie nie powinno być dozwolone.... Utrudnienie procedur wydawania zgody na małżeństwo powinno być dobrym środkiem, nie przynoszącym efektów ubocznych"[4].

Bez wiedzy Finanzrata Roden, nawet przed 1772 rokiem, w kilku miastach regionu istniał na małą skalę przemysł koronkarski, skłaniając ambitnego Benjamina Veitel Ephraima - który otworzył zakład koronkarki w 1770 roku w Berlinie, gdzie w pierwszej kolejności zatrudniał sieroty żydowskie do wysunięcia propozycji wysyłania nauczycieli koronkarstwa do każdego małego miasta w Netzedistrikt. W ten sposób nie tylko rozwinąłby swoje przedsięwzięcie w Berlinie, ale jednocześnie zmniejszył liczbę Żydów skazanych na deportację. Jedynie gminy żydowskie z Chodzieży, Deutsch Krone (pl. Wałcz) i Schönlanke (pl. Trzcianka) odrzuciły ofertę Ephraima. W Schneidemühl, w jednym z miast wyrażających chęć uczestnictwa w projekcie Ephraima, gdzie burmistrz był radcą prawnym Ephraima, przemysł krajowy wkrótce rozkwitł, dając zatrudnienie ponad setce żydowskich dziewcząt i kobiet w tym rzemiośle do 1790 roku, zapewniając pracownikom utrzymanie przez wypłacanie od jednego do dwóch talarów tygodniowo. Główna konkurencja Ephraima znajdowała się oczywiście w Saksonii, gdzie koronkarstwo prosperowało od 1561 roku i gdzie płace były najniższe. W okresie szczytowym, w Netzedistrikt w tym rzemiośle było zatrudnionych ponad 1 500 pracowników – zanim w Anglii wynaleziono maszynę koronkarską, która sprawiła, że działalność w pruskich miastach była nieopłacalna. Kryzys, który nastąpił po porażce Prus w 1807 roku, na

[4] Patrz: Selma Stern, *Der preussische Staat und die Juden,* 3. Teil, 2. Akten, 2. Halbband, s. 1598.

dobre przypieczętował los koronkarstwa na tych terenach; biznes Ephraima upadł dwa lata później, a on sam zmarł w 1811 roku[5].

9 listopada 1780 roku, po tym jak Fryderyk II nakazał zatrzymać „inwazję" handlarzy obwoźnych z niepruskich ziem, tj. ziem polskich pod panowaniem rosyjskim, ustąpił: „kwestie te muszą być załatwione o czasie...". Później żadne z praw zabraniających działalności handlowej nie miały większej wagi, a deklaracje króla, że ogólna liczba 2000 Żydów była wystarczająca na potrzeby Netzedistrik, oczywiście nie były brane pod uwagę, zważając na fakt, że od 1772 roku populacja żydowska w Netzedistrikt wzrosła o 1/3[6]. Do 1804 roku populacja Żydów w Schneidemühl powiększyła się o 165 dusz w porównaniu z rokiem 1773.

5. Schneidemühl (1772-1945)

Przejęcie przez Prusy tych obszarów otworzyło kompletnie nową kartę w dziejach miasta, poczynając od wprowadzenia zakazu używania języka polskiego we wszelkich sprawach administracyjnych. Polska nazwa Piła została oficjalnie odrzucona na korzyść dłuższego niemieckiego odpowiednika – Schneidemühl. Jako miasto królewskie w czasach polskich rządów, Schneidemühl było nadal nieokreślonym miejscem bez brukowanych ulic i z obszarami bagiennymi, ku irytacji króla, którego powóz ugrzązł w błocie na Milchstrasse, gdy przejeżdżał przez miasto w drodze do Bydgoszczy w roku 1775. Schneidemühl był niczym więcej jak „ein elender Flecken an der Küddow" - nędzny punkt nad Gwdą, jak okręgowy radca sądowy Landgerichtsrat Berndt zanotował w swym protokole, podróżując w celu załatwienia królewskich spraw, przez Schneidemühl 7 kwietnia 1773 roku. Jedynie dwa z 278 domów znajdujących się w mieście miało dachy pokryte dachówkami, wszystkie pozostałe były obite drewnianymi gontami lub strzechą. W kwestii danych ludnościowych Schneidemühl zajmowało szóste miejsce w Netzedistrikt. Liczba ludności miasteczka zmniejszyła się do marginalnej liczby 1 043 mieszkańców, z których niemal 1/3 była pochodzenia niemieckiego, podczas gdy prawie identyczna liczba – 318 dusz należała do gminy żydowskiej[7]. Stanowili oni znaczącą liczbę trzydziestu procent ludności, prawdopodobnie najwyższy odsetek w całej historii miasta[8]. Jednak mimo dość wysokiej liczby żydowskich mieszkańców w tym czasie, Schneidemühl nigdy nie było miastem żydowskim, jak to często bywało w częściach Polski, gdzie Żydzi dominowali liczebnie i w handlu[9].

[5] Patrz: *Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland;* Jahrgang 1 (1929), nr 2, s. 156-162.

[6] Patrz: Jacob Adam , *Zeit zur Abreise,* s. 147.

[7] Patrz: A. Heppner i J. Herzberg, *Aus Vergangenheit und Gegenwart der Juden und jüdischen Gemeinden in den Posener Landen,* s. 924; oparte na *Mitteilung der gesellschaft der Archive der deutschen Juden,* 1900, s. 28.

[8] Największa populacja Żydów w Netzedistrikt znajdowała się w owym czasie w Zempelburg (pl. Sępólno Krajeńskie), położone na północny – wschód od Schneidemühl, z liczbą ośmiuset osiemdziesięciu jeden Żydów. (patrz Selma Stern; *Der Preussische Staat und die Juden,* dritter Teil, 2. Akten, 2. Halbband, s. 1555).

[9] Statystyki z tego czasu pokazują, że w całym Netzedistrikt niemal ¼ z całej liczby prawie 35,000 mieszkańców miasta stanowili Żydzi. Schneidemühl było jednym z dwudziestu dwóch miast, położonych na obszarze określanym diesseits der Netze – tu lub północna strona Netze, obszar na którym żyło 1 755 rodzin – ogółem 6 406 Żydów.

Wraz z surową niemiecką administracją rozpoczął się etap aktywnej niemieckiej kolonizacji. W mieście i na wsi sprowadzono ogółem 5 000 niemieckich osadników oraz dwanaście nowych niemieckich rodzin do Schneidemühl – jako część polityki germanizacyjnej Fryderyka II. Aby dać osadnikom zajęcie i ułatwić handel w regionie, pogłębienie Küddow od Schniedemühl po Usch (pl. Ujście), pozwoliło na wykorzystanie statków; to samo zrobiono na Noteci od Driesen (pl. Drezdenko) do Nakła, a późniejsze udrożnienie bagien Odry, Warty i Noteci było dobrodziejstwem dla gospodarki; zapoczątkowano budowę drogi i kanału takiego jak Kanał Bydgoski. Dla życia zwyczajnych mieszkańców Schneidemühl, podbój przez Prusy oznaczał zmiany we wszystkich sferach życia. Oprócz wprowadzenia języka niemieckiego oraz obowiązku przechowywania rejestrów, co zostało wprowadzone w 1783 roku, nowy reżim szybko zaczął wspierać budowę kościoła protestanckiego, pierwszego z kilku, które miały dzielić pejzaż miasta z kościołami katolickimi przez kolejne 170 lat. Jednak nie ma śladu po konkretnych dekretach, które mogły w owym czasie wpłynąć na funkcjonowanie kehili (gminy żydowskiej), pozwalając przypuszczać, że wcześniejsze dekrety anty-żydowskie wydane przez polskich władców ostatecznie odsunięto na bok. Pozostało jednak ciągłe obciążenie finansowe gminy, problem który miał się utrzymywać przez kolejnych kilka dekad.

Preussische Gründlichkeit lub pruska dokładność – później budzący postrach termin służący do opisu wszystkiego co niemieckie – teraz stał się obowiązującym na tych ziemiach prawem. Większość despotycznych i arbitralnych działań pracowników magistratu i urzędników dobiegła końca, a co dotyczy Żydów, zakończyły się jezuickie rządy terroru. Polski wymiar sprawiedliwości został zniesiony, a po 1794 roku wprowadzono pruskie prawo (podział władzy). Do 1775 roku Schneidemühl stało się siedzibą Landsvogteigericht i Domänenschutzamt, urzędu chroniącego królewskie włości; w tym samym czasie utworzono magistrat, składający się z burmistrza i sędziego. Schöppenstuhl (dosłownie ława przysięgłych) była odpowiedzialna za wszystkie kwestie dotyczące chrześcijańskich mieszkańców miasta. Decyzje tych organów sprawiedliwości nie zawsze działały na korzyść obywateli, jednak w kwestiach cywilnych można było się odwołać do starosty lub sądu w Warszawie. Jednak prawo mówiło, że „w kwestiach natury kryminalnej decyzja sędziów była ostateczna – często sprawiając, ze osądy były wątpliwe, co sprawiało że kat był zajęty ...". Żydzi na szczęście nadal podlegali decyzjom starosty.

Dobra należące do Kościoła katolickiego, za które duchowieństwo otrzymało nie więcej niż połowę rzeczywistej wartości, ostatecznie przeszły pod zarząd państwowy; w Schneidemühl wydano przywilej królewski dotyczący utworzenia medicinii-apothecary, pierwszej takiej w mieście. W trakcie ostatnich kilku lat polskich rządów w mieście rezydował szwadron ułanów (lansjerów). W 1773 roku zgodnie z rozkazem Fryderyka II przekształcającym wiele miast w Netzedistrikt w garnizon, w Scheidemühl stacjonował kontyngent husarii (lekkiej jazdy)[10]. Pięć lat później, kiedy istniejące kwatery garnizonu musiały być w trybie pilnym powiększone, na co wielu mieszkańców przekazało ziemie i kapitał, jeden z miejscowych szklarzy wymienionych w związku z tym to Zander Jochen, prawdopodobnie żydowski kupiec. Dodatkowe koszty w wysokości 584 talarów, które były niezbędne, miały zostać wyciągnięte od ubogiej gminy żydowskiej przy pomo-

[10] Innymi miastami były Bartschin (pl. Barcin), Czarnikau (pl. Czarnków), Hohensalza (pl. Inowrocław), Kolmar (pl. Chodzież), Lobsens (pl. Nakło), Nakel (pl. Nakło), Schönlanke (pl. Trzcianka) i Usch (pl. Ujście).

cy Kopfsteuer, budzącego postrach pogłównego[11]. Obecność garnizonu w Scheidemühl przyczyniła się znacznie do zwiększenia handlu i biznesu ogólnie, powodując napływ personelu i ich rodzin. Z wyjątkiem przerw, od końca XVIII wieku aż do 1853 roku, miasto pełniło rolę garnizonu do 1945 roku.

Kiedy Fryderyk II wysłał Domänenrat Ladewig do zbadania warunków gospodarczych w miastach nowo podbitego Netzedistrikt pomiędzy 1772 a 1773 rokiem, był świadkiem pożaru w Scheidemühl, którego bezsilna ludność nie była w stanie powstrzymać; sześć domów zostało zniszczonych. Nie wywarło to na nim pozytywnego wrażenia, włączając brak czystości w mieście. W trakcie swej dwumiesięcznej podróży po miastach dystryktu zauważył, że większość Żydów to handlarze. Ladewig nie uważał, aby był to przyjemny raport, gdy wracając do Poczdamu, stwierdził, że w Scheidemühl,

„....W przeciwieństwie do wcześniejszych przywilejów i w zmowie ze starostą, większość populacji żydowskiej utrzymuje się z drobnego handlu i handlu obwoźnego, podczas gdy część z nich jest kupcami, którzy wiążą koniec z końcem w bardzo ubogich warunkach i nadal muszą płacić szlachcie za pewnego rodzaju ochronę i przywileje. Był nawet właściciel gospody, który zajmując publiczne palenisko w mieście, sprzedawał piwo, brandy, miód pitny i wino starosty. Jeżeli Żydzi nie zostaną postawieni tam, gdzie jest ich miejsce i jeżeli mieszkańcy wyznania chrześcijańskiego nie będą chronieni przez przywileje miejskie, to miasto prawdopodobnie nigdy nie podniesie się ze swego niskiego statusu, zważając na to, że Żydzi, którzy w wielu przypadkach cieszą się przychylnością starosty w kwestii sprzedaży piwa i brandy po lepszych cenach niż inni, nigdy nie będą w stanie wpłacać wystarczająco dużo do miejskiej kasy”.

Taki stan rzeczy budził nie tylko wzgardę u króla – z punktu widzenia polityki gospodarczej w Friederizianische Denkart i sposobu myślenia w czasie rządów Fryderyka II w zakresie handlowej polityki gospodarczej – był także „kompletnie nieprzydatny”. W następstwie wspomnianego raportu w 1773 roku opublikowano dekrety zakazujące Żydom handlu obwoźnego od domu do domu na tym terenie, handel na targu był dozwolony jedynie z pewnymi określonymi towarami, takimi jak: tasiemki, bawełna, lokalne płótna, aksamit, jedwab i stare sukna.

Statystyki

Dzięki pruskiemu zamiłowaniu do drobiazgowości w biurokracji, wiele z dobrze opracowanych statystyk, które zostały sporządzone w tym czasie, przetrwało i rzuciło lepsze światło na fakty, daty i wydarzenia. 2 maja 1773 roku nowy burmistrz z Schneidemühl, imieniem Rosentreter, wydał wszechstronne podsumowanie na temat swego miasta – najprawdopodobniej jako część Kontributions Kataster, rejestr ziem i spis ludności, które miało położyć fundament pod wprowadzenie pruskiego systemu podatkowego na tym terytorium. Była to relacja, w której był wezwany do podania dokładnych wymiarów, wydania wyceny wszystkich ziem miasta wraz z ich dochodem i zadłużeniem oraz wymienienia nazwiska wszystkich mieszkańców Schneidemühl.

[11] Patrz: Karl Boese, *Geschichte der Stadt Schneidemühl,* zweite vollständig umgearbeitete und erweiterte Ausgabe, s. 133-134.

W owym czasie w mieście istniały 123 domy mieszkańców, zamieszkane przez 171 mężczyzn, 192 kobiety, 219 synów, 189 córek, pięćdziesiąt osiem sług i pięćdziesiąt sześć służących – ogólna populacja miasta najwyraźniej wzrosła o ponad 15% w porównaniu do poprzedniego roku. Raport mówi o jednym kościele katolickim, jednym ratuszu, jednym szpitalu i jednej synagodze. Ludność żydowska posiadała trzydzieści siedem domów, zamieszkałych przez 81 mężczyzn, 79 kobiet, 92 synów i 64 córki, ogółem 316 Żydów z ogólnej liczby 1 203 dusz; wspomina się również, że Żydzi sprzedawali miód pitny.[12] W kolejnym oświadczeniu z roku następnego czytamy, że w Schneidemühl były już 43 żydowskie domy, które były zamieszkane przez osiemdziesiąt żydowskich rodzin, licząc ogółem 380 dusz.[13] Następny spis mówi o osiemdziesięciu jeden żydowskich rodzinach, ogółem 329 Żydach.[14] Różnice w liczbach mogą być przypisane odsetkowi Betteljuden (wędrowni żydowscy żebracy), którzy włóczyli się po okolicy i byli regularnie wyrzucani z miasta.[15] Lista profesji wykonywanych przez Żydów w owym czasie mówi o czternastu drugorzędnych kupcach, wyjątkowo wysokiej liczbie – dziewiętnastu rzeźnikach oraz sześciu krawcach – relatywnie niskiej liczbie, zważając na to, że krawiectwo było dominującą gałęzią handlu w otaczających miastach i całej prowincji.[16] W dalszej kolejności raport wymienia pięciu kuśnierzy, dwóch golibrodów i dwóch nauczycieli, oprócz nieokreślonej liczby właścicieli sklepów z pasmanterią, właścicieli sklepów tytoniowych, handlarzy końmi, handlarzy wełną i suknem oraz właściciela gospody, który zaopatrywał starostę w brandy, miód pitny i wino. Rabin Bazalel ben Meir Broda jest wymieniany jako posiadacz dwustu Reichsthaler, żyjąc wraz z trzema innymi osobami, ale nie posiadając domu.[17]

W 1778 roku Kriegs- und Steuerrat (doradcza wojenny i podatkowy) Schröter – który został w późniejszych latach wyznaczony do pełnienia funkcji w samorządzie w Schneidemühl, stanowisko które piastował aż do 1803 roku – dostarczył raport dotyczący Schneidemühl, którego fragment mówi:

„Nie ma tam obcokrajowców i wydaje się, że handel jest słabo rozwinięty. Lokalni Żydzi są w dużej większości to handlarze ubrań i materiałów. Tym, czego nie ma, jest całkowity brak profesji, oprócz piekarzy i szewców (oczywiście nie biorąc pod uwagę na serio ludności żydowskiej). Mimo, że artyści oraz handlarze są zachęcani do osiedlenia się, nikt już więcej nie przyjeżdża. Akceptowani są jedynie medycy zatwierdzeni przez państwo. Ceny ziarna są rozsądne, ale brakuje środków na budowę magazynów. Ład i porządek, a szczególnie doceniany jest komfort lokalnych karczm. Biedni sami się wspierają, jako że mieszkańcy nie mogą dojść do porozumienia na temat publicznego systemu pomocy. Wędrowni żebracy nie są tolerowani; przytułek nie istnieje ze względu na brak środków. Miasto nie ma sprzętu pożarniczego oraz środków na jego zakup. Drogi obsadzone drzewami aż po granice miasta

[12] Ibid, s. 41-43. Rozbieżności dotyczące 102 osób nie zostały wyjaśnione.

[13] Wydany w listopadzie 1774 roku, prawdopodobnie jako część Praestations-Tabellen, tj. spis podatku od ziemi dla Netzedistrikt, aktualizowany co sześć lat do 1806 roku, od tego czasu funkcjonował w latach 1819-1850.

[14] Selma Stein: *Der Preussische Staat und die Juden,* s. 1490-91.

[15] Patrz: Karl Boese, *Geschichte der Stadt Schneidemühl,* zweite vollständig umgearbeitete und erweiterte Ausgabe, s. 96.

[16] Michael Zarkin w *Jews in the Province of Posen, studies in the communal records of the eighteenth and nineteenth centuries,* Filadelfia, 1939 rok; s. 43.

[17] Patrz: załącznik F, Spis ludności Schneidemühl w 1774 roku.

są dobrze utrzymane i reperowane, kiedy zajdzie taka potrzeba, ale morwy nie są w dobrym stanie... Uprawa ziemniaków i chmielu jest dobra. Okręgowe jarmarki są organizowane bez zarzutu, a fałszywe monety, wagi i miary zostały w dużej mierze wyeliminowane dzięki czujności i konfiskatom. Gdyby nie brak środków, miasto wyglądałoby lepiej, a nie tylko miało czyste ulice".

Raport wspomina również o Bürgerrechtsgelder, płaceniu „opłat miejskich za prawo do pobytu, bez ujawnienia jakichkolwiek bliższych danych, a później mówi o podziale miasta na trzy klasy – Schneidemühl, razem z Jastrow i Deutsch Crone były określane jako miasta drugiej klasy. Co się tyczy praw mieszkańców, raport omawia cztery różne, nie-żydowskie klasy mieszkańców w sposób następujący:

Pierwszą klasę mieszkańców stanowili aptekarze, przedsiębiorcy, właściciele sklepików, piwowarzy oraz inni Grossbürger (zamożni mieszkańcy). Druga klasa obejmowała golibrodów, perukarzy, malarzy, złotników, zegarmistrzów, kominiarzy i tym podobnych. Zwyczajni rzemieślnicy, którzy mieszkali w swych własnych domach lub wynajętych kwaterach, tacy jak szewcy, krawcy, rzeźnicy, piekarze etc., byli zaliczani do trzeciej klasy mieszkańców. W końcu była też czwarta klasa mieszkańców: rybacy, browarnicy, farmerzy i wszyscy inni, „którzy nie zajmowali się handlem". Raport wylicza dalej prawa i ograniczenia, które rozstrzygają przypadki, w których osoby nie będące z miasta mogły nabyć status mieszkańców – zawsze była to kwestia podatków, które musiały zostać wpłacone do kasy miasta.

W przeciwieństwie do tych zawiłych regulacji, które dotyczyły ludności, pruscy Żydzi z Poznania, już i tak ciężko dotknięci zakazem nałożonym przez mnóstwo bardziej rygorystycznych zasad, musieli czekać kolejną generację na podstawowe uprawnienie, takie jak obywatelstwo miasta. Dopiero od 1810 roku – aby móc się przemieszczać i osiedlać w innym mieście – Żydzi musieli płacić niemal 10% szacowanego majątku jako Abschlussgeld, rodzaj końcowego podatku od osiedlenia się; suma zazwyczaj była przeznaczana na utrzymanie gminy, budynku synagogi i jej urzędników i na spłatę podatków dla Grundherrn, właściciela ziemi. Niektóre źródła podają, że ten typ opłaty stanowił część rodzącego się procesu emancypacji.

Pożar z 1781 roku

Kolejny wielki pożar wybuchł w Schneidemühl (pl. Piła) w roku 1781, doprowadzając do ruiny połowę miasta. Mimo że władze pruskie ściągnęły do miasta kominiarzy oraz wprowadziły regulacje, które rozpisały zadania na wypadek pojawienia się ognia, niemal nikt w mieście nie był przygotowany na duży pożar. W protokole sądowym datowanym na 27 kwietnia tamtego roku czytamy miedzy innymi, że 14 stycznia 1781 roku pożar wybuchł o godzinie dziewiątej rano, na tyłach domu mieszkańca Jansena. Czterdzieści cztery domy, trzydzieści siedem stajni oraz siedemnaście obór spłonęło. Nie ma żadnych wzmianek o stratach poniesionych przez Żydów. Później tego dnia wybuchł kolejny pożar na przedmieściach, prawdopodobnie było to dzieło podpalacza.

Podobnie jak po wielkim pożarze z 1626 roku, ogłoszono i wprowadzono nowe środki restrykcyjne, co częściowo ponownie zmieniło plan miasta. Jednak wybudowana niedawno ceglarnia znacznie ułatwiła proces odbudowy. Żaden z nowo wybudowanych domów nie mógł być zwrócony w stronę rynku ścianą szczytową; zamiast tego nale-

żało zbudować fasadę o szerokości minimum czterdziestu stóp, aby nadać domostwu bardziej przyjemny wygląd. Wraz z każdym kolejnym pożarem plan miasta zdawał się poprawiać. Dane, które się zachowały, podają nazwiska szesnastu mieszkańców, którzy pragnęli odbudować swe domy i otrzymali dotacje i rekompensatę z kasy państwa, sięgające ¼ całkowitego kosztu odbudowy; jednak wśród beneficjentów nie było żadnego Żyda. W owym czasie, 400 talarów zostało przekazanych przez Koronę na wybrukowanie i wydłużenie Neue Strasse, która później została nazwana Friedrichstrasse, na cześć starzejącego się monarchy; zagwarantowano także plany odbudowy kościoła protestanckiego. Neuer Markt, zwany przez pewien czas Friedrichsmarkt, został odbudowany zgodnie z bardzo surowymi wytycznymi, które wyróżniały się dwoma rzędami lip lub kasztanowców, oddalonych od siebie na odległość nie większą niż dziewięć stóp. Sielankowo brzmiące niemieckie nazwy ulic, takie jak Ackerstrasse, Kirchenstrasse, Milchstrasse, Mühlenstrasse, Pferdmarkt, Poststrasse, Schweine-markt i Wasserstrasse doskonale odzwierciedlały prowincjonalny charakter Schneidemühl, co było zgodne z prawdą w przypadku większości miast w tym czasie, przetrwało do XX wieku.

Mniej niż dwie dekady po podboju przez Prusy w mieście można było zauważyć pewne objawy dobrobytu, co odzwierciedlał fakt, że do 1788 roku liczba domów w Schneidemühl wzrosła do 281, a liczba mieszkańców miasta powiększyła się do 1 611. Jeżeli chodzi o podatkowe zmartwienia gminy żydowskiej, nie było widać żadnej ulgi.

W rezultacie, od czasu śmierci rabina Bezalela ben Meira 29 grudnia 1789 roku (12 Teveth 5550), przez okres szesnastu lat gmina zdecydowała się nie szukać nowego rabina na pełen etat, zważywszy na stałe, pochłaniające środki finansowe zobowiązania.[18] W 1802 natrafiamy na wzmiankę o rabinie Moses Michaelu, który był zastępcą rabina, którego podpis widnieje na dokumencie.[19] Jako że ten okres interregnum dotyczył duchowego przywódcy gminy, niezbędne zadania zostały przejęte przez rabina Mosche, mężczyznę noszącego honorowy hebrajski tytuł Moreh Zedek (nauczyciel prawości), na stanowisku Rabiner-Verwalter, zastępca rabina. Piastował to stanowisko do roku 1805 i był zadowolony z rocznej pensji, wynoszącej sześćdziesiąt dziewięć talarów i piętnaście groszy.[20] Inne szczegóły na temat jego osoby nie są znane.

6. Życie pod pruskimi rządami

Upolitycznienie edukacji

Każda sfera żydowskiej egzystencji podlegała wpływowi wprowadzonego germańskiego porządku, jako że Żydzi stali się poddanymi innego władcy. W konsekwencji rozbiorów, Żydzi z nowo powstałego pruskiego królestwa, stali się poddanymi tego, co Prusacy określali mianem Ordnungsstaadt, potężnego, uporządkowanego państwa ze

[18] Patrz: *Avnei Zikaron*, nr 424.

[19] Patrz: Karl Boese, *Geschichte der Stadt Schneidemühl,* zweite vollständig umgearbeitete und erweiterte Ausgabe, s. 110.

Mógł to być rabin, którego wspomina się w Pinkas hakahal, jako pochodzącego z Margonina, służącego już w 1787/88 roku; patrz: A. Heppner i J. Herzberg, *Aus Vergangenheit und Gegenwart der Juden und jüdischen Gemeinden in der Posener Landen,* s. 625.

[20] Według Pinkas haKehilot (strona/odnośnik 177, 182, 185, 186)

swym biurokratyczno-absolutystycznym duchem. Wraz z wprowadzeniem ogólnych reform, liczne zmiany społeczne stały się gorącymi tematami społeczności żydowskiej i, jak zaobserwujemy, kwestia nauczania miała pozostać jedną z powracających, które pojawiały się aż do wieku następnego.

Władcy absolutni, tacy jak Fryderyk II, długo znajdowali się pod wpływem Aufklärung, Oświecenia. Bardziej niż bawił się ideą przypisania państwu większej odpowiedzialności w wychowaniu młodzieży – dlatego rozwój edukacji publicznej w Prusach rozpoczął się w drugiej połowie XVIII wieku. Poprzez rozszerzenie edukacji na różne poziomy, cel pruskiej polityki germanizacyjnej na nowych terytoriach został częściowo osiągnięty, przekazując natychmiast społeczno-polityczne cele państwa społeczeństwu. W czasach saskich jezuici posiadali praktycznie monopol na polską edukację, zaspakajając głównie potrzeby szlachty. Dopiero kiedy zakon jezuitów został zdelegalizowany, Sejm powołał Komisję Edukacji Narodowej, finansowaną w dużej mierze z dochodów pochodzących z konfiskaty dóbr i szkół jezuickich.

Aby dostosować nowo pozyskane terytoria do starych prowincji Prus, Fryderyk II zdecydował się na utworzenie, wśród innych „innowacji", żywotnego rządowego systemu szkół dla wszystkich mieszkańców regionu. W tym celu Korona nabyła dwie „nieruchomości szkolne", które miały stworzyć wystarczający kapitał na potrzeby funduszu dla sfinansowania i prowadzenia szkół publicznych, zwanych później Gnaden Schulen, określenie, które najlepiej przetłumaczyć jako „dobrotliwe szkoły". Do Netzedistrikt przybyli protestanccy nauczyciele z Berlina, katoliccy nauczyciele ze Śląska, jak również znaczna grupa polskich katolickich nauczycieli, którzy zdali wymagane testy. Byli oni dożywotnio królewskimi urzędnikami i nie byli już dłużej zatrudniani przez wspólnotę. Ich pensję stanowiło sześćdziesiąt talarów rocznie, jak również fuder, wóz z drewna z królewskiego lasu, dostarczany im przez miejscową ludność. Stancje były wolne od opłat, razem z „Kulmscher Morgen", a połacie ziemi wykorzystywane przez wspólnotę do celów rolniczych na rzecz nauczycieli. Dlatego też nauczyciele nie mogli pobierać opłat za nauczanie (w owym czasie wartość krowy była szacowana na sześć talarów; cielę, owca lub świnia to wartość jednego talara). Na początku wiele wspólnot sprzeciwiało się utrzymywaniu takiego nauczyciela i jedynie pod groźbą grzywny odpuściły. Wraz z postępem kolonizacji, która ściągnęła na te tereny niemieckich rolników, handlarzy i przedsiębiorców, szkoły stały się bardziej akceptowane.

Pruski rząd domagał się, aby Żydzi starali się o stałe miejsce zamieszkania i stałe, dziedziczne nazwiska, które również służyły stabilizacji rosnącej pozycji Żydów klasy średniej, którzy nadal musieli pokonywać znaczny dystans na wsi. Jednak na początku istniał opór w sprawie surowego nadzoru rządu w takich sprawach, jak miejsce zamieszkania i dokładne dokumentowanie sprzedanych dóbr, które musiał prowadzić każdy przedsiębiorca, w porównaniu do relatywnej wolności od takich restrykcji pod polskimi rządami. Mógł być to jeden z powodów, który prowadził do zaniedbań nakazów w szkołach gminnych. Wymogi dotyczące posiadania zbioru podręczników czy to w języku polskim czy niemieckim oraz ustanowienie szkół publicznych z niemieckimi i polskimi poleceniami opartymi na niemieckich podręcznikach, miał służyć dalszemu rozwojowi niemieckiego kształcenia Żydów. Efektem ubocznym tego procesu był oczywiście spadek używania na co dzień języka jidisz na ziemiach Prus Zachodnich; jidisz stracił już na znaczeniu w krajach zachodnich.

Verschmelzug, połączenie Żydów z polska ludnością, nie było znaczne, przed czasami pruskimi, jako że religia i samorząd żydowski ograniczały je. Ani lokalnie ani na poziomie narodowym Żydzi nie identyfikowali się mocno ze swym otoczeniem, funkcjonując raczej w ramach swojej gminy i swych uświęconych tradycją instytucji.[21] Żydowska edukacja ograniczała się do nabycia umiejętności czytania i pisania w języku hebrajskim, jak również rozumienia pism i modlitw. Nauczanie innych przedmiotów było surowo zabronione; mówienie w języku niemieckim było uznawane przez niektórych rabinów za herezję.

Schutzbrief

Inni Żydzi początkowo woleli pruski sposób rządzenia od arbitralności, tak często doświadczanej pod polskimi rządami. Jednak szybko poczuli się zapędzeni w kozi róg, kiedy odczuli ograniczenia, tak ciężko wywalczonych przez siebie, przywilejów, które nadali im wcześniejsi polscy władcy, a których musieli się teraz stopniowo zrzec.

Podobnie do minionych wieków, pod rządami Fryderyka II Żydzi stanowili quasi państwo bez państwa, oddzieleni przez zawiłe restrykcje natury gospodarczej, społecznej i zawodowej. Ich życie było kontrolowane od narodzin aż do śmierci. Żydzi w Prusach Zachodnich wkrótce zaczęli podlegać tym samym poniżającym prawnym przepisom zmienionych regulacji ogólnych z dnia 17 kwietnia 1750 roku, znanych jako Revidierte-General-Juden-Reglament, które stosowano wobec Żydów w starszych pruskich prowincjach. Regulacje te, opisane pewnego razu przez Mirabeau jako „warte kanibala", dzieliły Żydów na różne grupy pod względem prawnym, na korzyść bogatych. Wytyczne były nawet bardziej rygorystyczne niż oryginalne regulacje z 1730 roku – jednak jeżeli chodziło o państwo, oba dekrety głównie kontynuowały politykę fiskalnych i gospodarczych korzyści. Regulacje określały, że tylko ograniczona liczba mężczyzn, Schutzjuden, którzy otrzymali tak ceniony oficjalny „list protekcyjny" znany jako Schutzbrief, mogła osiedlać się w mieście wraz ze swymi rodzinami. Podzieleni na dwie klasy na obszarze po tej stronie Netze, mieszkali Ordinäre Schutzjuden (zwyczajnie chronieni Żydzi), tj. ci, którzy mogli udokumentować posiadanie 1 000 talarów; mogli oni wyznaczyć tylko jedno dziecko jako sukcesora przywileju. Extraordinäre Schutzjuden, Żydzi pod szczególną ochroną, z udokumentowanym kapitałem wynoszącym 500 talarów, mogli pozostać w mieście tylko do końca swego życia; edykt miał na celu ograniczenie liczby żydowskich rodzin oraz ochronę chrześcijańskich kupców przed niepotrzebną konkurencją. Na obszarach za rzeką Netze (pl. Noteć), restrykcje były mniej surowe, jako że 500 talarów wystarczało, aby być uznanym za zwyczajnie chronionego Żyda, a 200 talarów za Żyda pod szczególną ochroną.

[21] Do 1890 roku polska ludność stanowiła mniej niż dwadzieścia procent ogółu ludności Regierungs Bezirk, dystryktu administracyjnego Poznania, ze swymi osiemnastoma Kreise lub okręgami i Kreis Kolmar (gdzie było położone Schneidemühl). W dużych miastach mówiono głównie po niemiecku. Sądząc po rozmowach autora z dawnymi mieszkańcami Schneidemühl w czasie prowadzenia tych badań i zbieranych na podstawie tekstów z pamiętników, język „wysoki niemiecki", w którym mówiono w Schneidemühl, wydawał się w pewnym stopniu zabarwiony niezgrabnościami słownictwa odnoszącego się do jidisz.

Później list protekcyjny równał się prawu do osiedlenia – Moses Mendelssohn otrzymał swój list w Berlinie w 1763 roku – i był wydawany od czasu do czasu także Żydom posiadającym mniejszy kapitał, w przypadkach kiedy państwo było zainteresowane zwiększeniem handlu w określonych dziedzinach. Brak chrześcijan posiadających zawód w wielu miastach pozwolił osiedlić się tam na pewien czas Żydom z zawodem – „do czasu aż wymrą". Inni mogli otrzymać tzw. „czasowy list tolerancyjny", znany w kręgach biurokratycznych jako Duldungszertifikate.[22] Nieliczni bogaci Żydzi z ogromnym potencjałem handlowym mogli wejść do królestwa relatywnych praw i mobilności. Jednak, ponad ¾ Żydów zamieszkujących Prusy nie posiadało swego Schutzbrief, a brak pieniędzy i możliwości prowadzenia biznesu sprawiała, że nadal żyli w skrajnej nędzy i nie posiadali cywilnych praw.[23] To „fundamentalne prawo" opierało się na idei uznającej, w najlepszym przypadku, ludność żydowską za ciągłe źródło dochodu – edykt miał wykorzystać pruskich Żydów do cna. Mimo, że prawo miało unieszkodliwić Żydów wobec ich chrześcijańskich sąsiadów, Żydzi nadal byli poddawani licznych restrykcjom, społecznym i gospodarczym. Dla przykładu, możemy spojrzeć na miasta znajdujące się w pobliżu Schneidemühl, w których Żydzi musieli płacić ogrom nowo wymyślonych podatków, takich jak Fleischgeld (podatek za mięso), Gewürzgeld (podatek od przypraw), Schlachtgeld (podatek od uboju, zwany także krupką w polskich czasach) – za woła trzy floreny, za krowę dwa floreny, za cielę lub owcę 20 polskich groszy), Mehlgeld (podatek od mąki), Heringsgeld (podatek od śledzi), jako dodatek do wcześniej ustanowionego budzącego strach Kopfgeld (pogłówne).[24]

Na początku XIX wieku, mniej niż cztery procent mężczyzn w kehili Schneidemühl osiągnęło dobry poziom sukcesu ekonomicznego i bezpieczeństwa; osiemnastu żyło w mieście jako ordinäre Schutzjuden.[25] Byli to: Schmul Abraham, Meyer Joseph, Jacob Schoel, Mendel Moses, Marcus Lewin, Liebmann Benjamin, Lewin Schmul, Lewin Markus, Benjamin Jakob, Marcus Meyer, Herz Meyer, Lewin Wolff, Lewin Moses, Sermon Moses, Abraham Jakob, Lewin Jacob, Lewin Raxel i Lewin Jonas. (Niestety, dla późniejszego badacza ich nazwiska były patronimikami, a żadne inne wiarygodne informacje na ich temat i późniejsze zmiany nazwiska nie mogą zostać potwierdzone).

Pruska biurokracja

Z interesującą sytuacją mamy do czynienia w długim, opracowanym protokole znajdującym się w aktach magistratu z Schneidemühl, datowanym na 17 maja 1802 roku, odzwierciedlającym niemiecką potrzebę regulowania wszystkiego.[26] Protokół dotyczy

[22] W Netzedistrikt naliczono zaledwie 152 zwykłe i 480 nadzwyczajnych żydowskich rodzin. Schneidemühl nie znajdowało się wśród tych dwunastu miast, gdzie 51 Żydów dysponowało kapitałem wynoszącym ponad 1 000 talarów, w niektórych nawet 3 000 talarów (patrz Selma Stern: *Der preussische Staat und die Juden;* w *Designatio von denen Juden, welche 1, 000 thaler und darüber in Vermögen haben; 3 października 1774 roku;* s. 1568-69).

[23] W pobliskim Flatow (pl. Złotów), gdzie Żydzi osiedlili się bardzo wcześnie i gdzie żydowska populacja w 1772 roku stanowiła ponad pięćdziesiąt procent ludności, ani jeden Żyd nie uzyskał takiego przywileju aż do 1774 roku.

[24] Patrz: Selma Stern; *Der preussische Staat und die Juden,* dritter Teil 2, Akten 2, Halbband, 9 listopada 1772, s. 1489-93

[25] Patrz: Karl Boese, *Geschichte der Stadt Schneidemühl,* zweite vollständig umgearbeitete und erweiterte Ausgabe, s. 108-109.

[26] Ibidem: s. 109-110; - notka: źródło protokołu nie jest podane.

skomplikowanych, jeżeli nie poniżających procedur – pozornie niezbędne wprowadzenie dla tak banalnej rzeczy, jaką jest małżeństwo.[27]

Extraordinäre Schutzjude Schmul Abraham stawił się w ratuszu przed urzędnikiem magistratu razem ze swym synem Schoelem Schmulem, obaj zarejestrowani na liście Żydów pod numerem 7. Schmul Abraham pragnął złożyć wniosek o pozwolenie na szczególną ochronę dla swego syna, co w zamian pozwoliło jego synowi otrzymać niezbędne pozwolenie na małżeństwo. Mimo, iż zapewnił urzędnika magistratu, że posiadał niezbędne finansowe zabezpieczenie dla otrzymania takiego pozwolenia, jego synowi dano do zrozumienia, że prostszym rozwiązaniem byłoby postaranie się o taką zgodę na wsi.

Odpowiedziawszy, że znajduje się pod opieką ojca od czasów swej młodości i że wolałby wykorzystać majątek swój i swej żony na cele handlowe, syn poprosił o wystawienie papierów dla siebie i swej narzeczonej, Freude, córki Schutzjude Salomona Josepha z Märkisch Friedland (pl. Mirosławiec) oraz oświadczył, że jest gotowy przedstawić dowód własności niezbędnych funduszy. Następnie położył przed urzędnikiem magistratu zbiór certyfikatów takich, jak dokument od lokalnego Mohel, który zgodnie z religią dokonuje obrzezania, aby poświadczyć, że jego miejscem urodzenia było w rzeczywistości Schneidemühl, że miał 25 lat i był na tyle dojrzały, aby spełnić warunki wymagane prawem, jedno oświadczenie złożone pod przysięgą od lokalnego rabina poświadczające zamiar poślubienia Freude Salomon, zgodnie z prawem mojżeszowym, kolejne oświadczenie złożone pod przysięgą z magistratu w Märkisch Freidland (pl. Mirosławiec), zaświadczające o nieposzlakowanej opinii jego żony, mającej 17 lat, oraz dowodzące prawości jej rodziców. W dalszej kolejności wymagano poświadczonego tłumaczenia Ketuba, hebrajskiego aktu małżeństwa, jak również dokumentu wystawionego przez starszych i innych chronionych Żydów z gminy, poświadczającego dobry charakter małżonków, i w końcu oświadczenie złożone pod przysięgą od starszyzny chrześcijańskiej i przedsiębiorców chrześcijańskich zamieszkujących miasto, które potwierdzało ważność jego podania jako chronionego Żyda, jak również dowodziło, że posiada on 50 talarów na miejski fundusz budowlany, który musieli zapłacić wszyscy chronieni Żydzi.

Kolejna część jego podania obejmowała dostarczenie fizycznych dowodów na jego stan majątkowy. Kiedy wrócił z pięcioma sakiewkami pieniędzy zawierającymi ogółem 900 talarów, grupa poszła do synagogi, gdzie wymagana i już zebrana grupa świadków została poproszona o zaświadczenie, że pieniądze te rzeczywiście należały do Schoela Schmula. On z kolei został poproszony o założenie tallith lub szala modlitewnego i tefilin (filakterie), aby złożyć przysięgę przed starszyzną, która przypomniała mu o legalności przysięgi, że był prawnym właścicielem pieniędzy. Następnie, w towarzystwie żony i świadków, rabina Mosesa Michaela, zastępcy rabina; Salomona Davida, szamesa lub sextant z synagogi; Hirscha Judasa, kleppera i służącego gminy oraz po stronie magistratu urzędników Taube i Bethke, podpisano protokół.

Nie posiadamy żadnych innych danych w tej kwestii, poza wiedzą o kolejnych sześciu Żydach, którzy ubiegali się o pozwolenie na małżeństwo w tym samym roku.

[27] Jako przykład kehila z Glogau zadekretowała w 1794 roku, że jeżeli zagraniczny handlarz pracował w miejscowości i chciał poślubić miejscową dziewczynę, musiał opuścić miasto na cztery lata, zanim mógł założyć biznes w Glogau. Liczba rodzin w Glogau była ograniczona do 282 dusz. Starano się ograniczyć wzrost kehili i dać lokalnym mężczyznom większe szanse.

Rozwój gospodarczy

Według króla Wilhelma I, „usługi pocztowe są olejem niezbędnym dla machiny państwa”.[28] Utworzenie dobrze funkcjonujących usług pocztowych w regionie wróżyło dobrze, nie tylko w przypadku pruskich usług rządowych i instytucji, ale także dla przyszłości Schneidemühl jako miasta handlowego. Chociaż Polska nie dysponowała usługami pocztowymi do czasu przejęcia ziem przez Prusy – istotnym czynnikiem był nadal analfabetyzm – poczta była często dostarczana przez wędrownych handlarzy. System dróg był słabo rozwinięty, a te brukowane niemal nie istniały, co sprawiało, ze powozy nie mogły jeździć bez poważnych wypadków. W niedługim czasie, nowa administracja rozpoczęła tworzenie w regularnych odstępach stacji pocztowych na drogach pocztowych, gdzie czekały świeże konie i gdzie spał postillon (woźnica), unikając nocnej podróży. Schneidemühl również zostało ujęte w tej sieci stacji, a pierwsza poczta została prawdopodobnie zbudowana w pobliżu późniejszej Posenerstasse i Neuer Markt, gdzie dwa razy w tygodniu wysyłano pocztę do Berlina lub Królewca w Prusach Wschodnich. Królewskie pojazdy pocztowe, chociaż na początku dość prymitywne w swej budowie, były później wykorzystywane w regionie; była to spuścizna Wielkiego Elektora Brandenburskiego, który wprowadził system pocztowy w siedemnastowiecznej Brandenburgii. Do roku 1794 w dystrykcie funkcjonowało 15 stacji pocztowych, które złożyły osobiste podróże powozami pocztowymi na ręce surowo regulujące te kwestie państwa.[29] W pewnym stopniu, ostateczny rozwój miasta może być zobrazowany subiektywną relacją nieznanego z nazwiska podróżnika, z roku 1804, ponad trzy dekady po przejęciu władzy nad obszarem przez Prusy:

„Schneidemühl – królewskie miasto położone nad rzeką Küddow, która wpływa do Noteci. W czasach polskich biednie wyglądające miasto, obecnie częściowo odbudowane i dobrze rozplanowane. W otoczeniu dużego, obsadzonego drzewami rynku, dostrzegamy czyste domy; ulice są wybrukowane, a kiedy jedziemy drogą pocztową, miasto sprawia dobre wrażenie... mimo, że handel i postęp nie są tutaj widoczne, od czasu kiedy miasto posiada własną okręgową komisję prawną oraz biuro podatkowe, oraz ponieważ przebiega tędy droga pocztowa z Berlina do Prus Wschodnich, szlachta często się tu spotyka. Miasto posiada garnizon, a większość nowych domów jest zamieszkała przez królewskich urzędników: widoczny jest znaczny ruch i ożywienie. Miasto, wraz z 348 budynkami, jest dość rozbudowane, w mieście mieszka 2 036 chrześcijan i 483 Żydów; ci, którzy mieszkają w starej części miasta utrzymują się z uprawy roli”.

Nie ma tutaj wzmianki o szpitalu żydowskim, który istniał co najmniej do roku 1774, jak również nie znany dokładniejszych szczegółów na temat nazwisk lekarzy i personelu.[30] Obecność żydowskiego lekarza w pilskiej kehili była odnotowana już w 1714 roku w Pinkasim, księdze gminnej Kórnika oraz na przełomie lat 1756/57 odpowiednio w księdze pilskiej.

[28] Patrz: Franz Lüdke: *Grenzmark Posen-Westpreussen, Ein Heimatbuch,* 1927; s. 379-382.

[29] Trzy do czterech groszy za milę. Obfite kary były stosowane za wykorzystywanie oficjalnych dróg pocztowych dla ruchu prywatnego bez oficjalnej opłaty, która wynosiła normalnie dwa grosze za milę i którą płaciły osoby; za pierwsze wykroczenie groziła grzywna w wysokości pięćdziesięciu talarów, za drugie sto talarów, a za trzecie konfiskata konia, wozu i utrata prawa do przewożenia towarów i ludzi w przyszłości.

[30] Patrz: rabin dr Louis Lewin, *Jüdische Ärzte in Grosspolen*, w *Jahrbuch der jüdisch literarischen Gesellschaft*, nr X, 1911 rok; s. 367-420.

W czasach przejęcia przez Prusy liczba żydowskich lekarzy, w Netzedistrict, przewyższała liczbę tych chrześcijańskich. Nie może być więc zaskoczeniem, że nawet małe gminy chciały mieć u siebie lekarza, a wielu poznańskich Żydów podążała za przestrogą zawartą w Talmudzie, aby nie osiedlać się w miejscu, gdzie nie ma praktyki lekarskiej. Wielu z żydowskich lekarzy studiowało w Padwie już od 1501 roku – drzwi Uniwersytetu Jagiellońskiego były przed Żydami zamknięte – a część z nich zaczęła osiedlać się na terenie Wielkopolski już od drugiej połowy XVI wieku i cieszyli się tam dużym uznaniem. W przeciwieństwie do restrykcji nakładanych na innych Żydów, lekarzom często pozwalano żyć poza ramami ograniczeń nakładanych na ich współbraci. De facto, szlachta, czasami biskupi, a nawet królowie, tj. Jan Olbracht, Zygmunt I i Zygmunt II, Stefan Batory, Michał Korybut Wiśniowiecki i Jan III Sobieski byli dumni z korzystania z usług żydowskich lekarzy. Ci wykształceni medycznie ludzie byli znani z doskonałego posługiwania się językiem używanym na danym terenie. W synagogach lekarzom często przyznawano honory i tytuły, takie jak morenu (nasz nauczyciel), a nawet ich żony cieszyły się dodatkowymi przywilejami.[31] Do roku 1780 szczepienia były już doceniane przez regionalną szlachtę.[32]

Rabin Kalischer

Jesienią 1805 roku starszyzna gminy powołała młodego, utalentowanego i bardzo zdolnego rabina Abrahama Mose Kalischera z Lissy (pl. Leszno) do kierowania rabinatem. Był on synem Rabbinatspräsident (przewodniczący gminy) Jehudy Löb Kalischera z Lissy i zięciem rabina Akiby Egera. Fakt pominięcia tak młodego wieku rabina miał związek z jego koligacjami z wielce szanowanym rabinem Akibą Egerem, który pełnił w tym czasie tę funkcję w Märkisch Friedland (pl. Mirosławiec).[33] W końcu, jak już wcześniej zaświadczono, personalne koligacje z wybitnym rabinem przynosiły znaczący status gminie.

Wielkie zmiany w Europie, które nadeszły wraz z okresem wojen napoleońskich, przerwały bieg życia w Schneidemühl. Podczas wojen na początku wieku, położenie miasta wzdłuż głównej drogi stało się przeszkodą i stanowiło dylemat dla mieszkańców, kiedy całe armie maszerowały ulicami miasta. Coraz więcej obciążeń zostało nałożonych na mieszkańców miasta, którzy zostali zobowiązani do zapewnienia kwater i zaopatrzenia dla żołnierzy. W obawie przed plądrującymi oddziałami wojska, niektórzy miesz-

[31] Morenu, po hebrajsku „nasz nauczyciel"; tytuł honorowy przyznawany wielkiemu nauczycielowi. Był do honor przyznawany uczonym mężom w gminie, ale w żadnym wypadku nie oznaczał wyświęcenia na rabina. Na płytach nagrobnych, gdzie gmina starała się być bardziej hojna, wielu było honorowanych po swej śmierci akronimem pochodzącym z języka hebrajskiego Kaf-mem-Resh oznaczającym „Honorowy nauczyciel Reb.". Do rabina, szczególnie uczonego, zwracano się i mówiono „Moreinu HaRav", „nasz nauczyciel i rabin". Akronim to hebrajskie litery Mem-Vav-Heh-Resh. Różne inne skróty stosowano, aby uczcić znanego rabina. Inne określenia stosowane w Niemczech na określenie świeckiego członka zgromadzenia, który był uczony i szanowany, obejmowały: Chaver (kolega) i Choschuv (ważny). Tytuły te były często nadawane przez gminę, aby uczcić ważną rocznicę urodzin, tj. 60., 70., 75.

[32] Natura tych szczepień nie jest znana.

[33] Rabin Akiba Eger (ur. (11 Heschvan 5523) 28 października 1762 roku w Eisenstadt, zm. (13 Tishri 5598) 12 października 1837 roku w Poznaniu) w konsekwencji został naczelnym rabinem Poznania 1815-1837 – nie-Żydzi nazywali go Papieżem Żydów.

kańcy zakopywali lub zamurowywali w piwnicach swe kosztowności, aby gdy będzie już bezpiecznie, wydobyć je. Inni twierdzili „...lepiej mieć za wrogów Francuzów niż za przyjaciół Rosjan”.[34] Wybuch epidemii ospy w 1806 roku siał spustoszenie w mieście, a ponadto trzydzieści sześć osób zmarło w wyniku dezynterii.[35]

Po niechlubnej porażce Prus w bitwie z wojskami Napoleona pod Jeną oraz po podpisaniu pokoju w Tylży 7 lipca 1807 roku, Prusy utraciły niemal połowę swego terytorium. Granica polsko-pruska przebiegała w bliskiej odległości od Schneidemühl, i razem z dużą częścią Poznania, weszło w skład utworzonego przez Napoleona Bonaparte Księstwa Warszawskiego (Grossherzogthum Warschau). To na pół-niezależne państwo, znane pod nazwą Księstwa Warszawskiego, zostało utworzone z części terytoriów należących niegdyś do Polski (obecnie Prus), zarządzanych przez króla Fryderyka Augusta Saskiego.

Niemal dekadę po śmierci Fryderyka II, wyzwoliciel Europy, Napoleon Bonaparte, narzucił równość konstytucyjną i z radością witał inicjatywy gmin żydowskich w całej Europie. Kodeks Napoleona stał się obowiązującym prawem i teoretycznie po raz pierwszy od wieków, Żydzi stali się równi z chrześcijanami wobec prawa. Późniejszy dekret warszawskiego Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 13 kwietnia 1815 roku nadawał nawet Żydom prawo do nabywania własności poza terenami ich osadnictwa oraz pozwalał na odpowiednią edukację żydowskich dzieci. Niestety, jako trzy różnorodne elementy nowego podmiotu geograficznego – w większości polska ludność, saski suweren i francuska administracja – nie zgadzały się ze sobą, dekret wyszedł zbyt późno, jako że władza pruska została odbudowana po ostatecznej klęsce Napoleona.

Poza brakiem rozwoju handlowego, rozpoczął się konflikt religijny we wnętrzu gminy żydowskiej. Nowe społeczne i polityczne prądy myślowe prowadziły do rozłamu. Tradycyjna władza rabina, której znaczenie zmalało wraz z upadkiem Synodu Czterech Ziem, była teraz podważana, upadek której stał się podstawową kwestią dla rabinów z Schneidemühl, którzy objęli to stanowisko po rabinie Kalischerze, dwie dekady później. W czasie swojej własnej posługi, rabin był w stanie trzymać sytuację w ryzach żelazną ręką – nierzadko wspomagany radą swego mądrego teścia. Niestety, niedługo potem młody rabin zapadł na zdrowiu i zmarł wiosną 1812 roku, zaledwie po siedmiu latach sprawowania funkcji.

Mało wiemy o historii Schneidemühl w roku 1813, kiedy funkcja rabina została przekazana w ręce rabina Jehudy ben Jechiela, który był prawdopodobnie lokalnym dajanem (religijnym sędzią) lub nauczycielem Talmudu.[36] Nie posiadamy żadnych informacji na jego temat, ani w kwestii długości piastowania przez niego funkcji w gminie. Roku tego widziano nieszczęsne niedobitki wielkiej armii Napoleona ponownie przetaczające się przez miasto – tym razem w drodze powrotnej z Rosji.

[34] Stefan Simon, Anglia, list do autora 3 marca 2001 roku, jak wyrażone przez jego babcię, Fanny Hahn z domu Herz (13 września 1845 Schneidemühl – 25 kwietnia 1942 Berlin).

[35] Patrz: Karl Boese, *Geschichte der Stadt Schneidemühl*, zweite vollständig umgearbeitete und erweiterte Ausgabe.

[36] Patrz: M. Brann, *Geschichte des Rabbinats in Schneidemühl: nach gedruckten und ungedruckten Quellen,* s. 33, przypis dolny 61, wnioskujemy to z faktu, że nazwisko rabina Jehudy pojawia się w rejestrach miejskich wśród nazwisk innych rabinów, zaraz po rabinie Abrahamie Mose Kalischerze i przed rabinem Jacobem ben Schlome (Salomo ha-Levy).

Część IV

DZIEWIĘTNASTY WIEK

7. Haskala

Judaizm rabiniczny, jego zasady i władza, osiągnął swój szczyt w czasach żydowskiej autonomii w XVI i XVII-wiecznej Polsce, jednak jego znaczenie zmalało po upadku Waad arba ha-arastot, Synodu Czterech Ziem, a jego fundamentami wstrząsnęło oświecenie.[1] Żydowskie oświecenie, znane pod nazwą Haskala, oznaczające po hebrajsku rozum lub intelekt, objawiło się jako ruch pod koniec XVIII wieku, rozwijając się w Niemczech i Austrii. Zwolennicy nalegali na zmianę zachowania, języka i ubioru oraz mocno wierzyli, że aby wyeliminować na zawsze antysemityzm, Żydzi muszą wpasować się w zachodnią kulturę. Oparty na racjonalizmie, ruch propagował nowy sposób myślenia, a później wpłynął na powstanie ruchów reformatorskich i różnych form syjonizmu.

Rozpoczęta w latach 80. XVIII wieku, na długo po tym jak Moses Mendelsshon zerwał zasłonę dzielącą od niepamiętnych czasów Żydów i ich sąsiadów, żydowska emancypacja stała się tematem szeroko dyskutowanym na ziemiach niemieckich, nie mniej ni więcej był to wpływ pism Christiana Wilhelma Dohma „O poprawie społecznego statusu Żydów" z 1781 roku. Zanim pomysły na temat ruchu emancypacyjnego zostały rozpowszechnione, a z braku świeckiej kultury, społeczna, religijna i kulturowa jedność życia była głównym symbolem judaizmu – religia i kultura były jednością. Życie Żydów, oparte o pradawne prawa oraz wyjaśnienia pochodzące z Talmudu, były praktycznie kontynuacją ceremonii w synagodze. Edukacja nabywana poza studiowaniem Tory i Talmudu, z poświęceniem małej uwagi znajomości alfabetu łacińskiego, była uznawana za stratę czasu. Przez wieki, jak zdążyliśmy zauważyć, świat nieżydowskiego społeczeństwa i kultury był obcy przeciętnemu Żydowi, a kontakt z osobami pochodzenia nieżydowskiego, poza codziennymi kontaktami handlowymi, nie przenikał do życia prywatnego.

Z czasem Haskala miała zmienić Żydów z członków zamkniętej wspólnoty w indywidualnych obywateli, bez gminy jako pośrednika. Wprowadzało to cały zbiór zmian w życie społeczne Żydów. Walka toczyła się z zaściankowym, dogmatycznym przestrzeganiem praw religijnych i o nowy model życia, z dążeniem do osiągnięcia równości wobec prawa. Wielu nie mogło się oprzeć czarowi niemieckiej kultury, ponieważ czuli, że „cywilizacja idzie od zachodu, więc musimy wyjść jej naprzeciw". Mitnagedim, oponenci, którzy całkowicie sprzeciwiali się Haskali, byli oskarżani o tkwienie w getcie, nie mogąc pojąć ducha żydowskiej emancypacji. Oczywiście, stosunki społeczne z gojami (osobami nieżydowskiego pochodzenia), wystawiały Żydów na ostrzejsze przejawy antysemityzmu, ukrycie lub otwarcie. Gmina żydowska zawsze pragnęła być ograniczona do swych funkcji religijnych i wychowawczych, „Tak więc oświecenie," jak określił je wątpiący

[1] Judaizm rabiniczny, od 70 roku n.e. praktycznie metoda, przez którą starożytne prawa są przystosowywane do współczesnych i zmiennych warunków poprzez proces racjonalizacji.

Kant „jest wyjściem człowieka z narzuconego sobie porządku". Zanim gmina położyła podstawy pod epokę opartą na humanizmie oraz koncepcjach filozoficznych i naukowych XVIII-wiecznej Europy – prawdopodobnie najbardziej znaczące osiągnięcie od czasu reformacji. Mimo to, gdy żydowskie oświecenie rozkwitało na zachodzie, niektórzy z postępowych Żydów czuli, że na wschodzie – gdzie religijny odłam chasydów trzymał się mocno – dopiero co wkraczano w erę średniowiecza.[2]

Pierwsza faza emancypacji wyrosła zdecydowanie pod wpływem rewolucji francuskiej, która wyrównała pole dla wyzwolenia Żydów. W Wielkopolsce, późniejszej prowincji poznańskiej, Żydzi, którzy stanowili integralną część polskiego judaizmu przed tzw. rozbiorami, teraz szybko zostali zwolennikami asymilacji i otwarcia się na niemiecka kulturę i język, do której Żydzi z zachodnich i południowych Niemiec zdążyli się już przyzwyczaić od lat 50. XVIII wieku. Podczas gdy pilska gmina żydowska, bliska niemieckiej strefie wpływów, była wcześnie poddawana pozytywnemu wpływowi żydowskiego oświecenia, małe miasta takie jak Chodzież położona na południe od Piły, były nadal zamieszkiwane przez wielu talmudystów.[3] Ale do wczesnych lat XIX wieku w wielu innych miastach Prus Zachodnich zagorzałe studiowanie Talmudu zanikło. Jak stwierdził to później Julius Carlebach:

„Nadejście emancypacji było najbardziej podstawową zmianą, której Żydzi musieli stawić czoło w tym stuleciu, a wielu jej zwolenników i oponentów pojmowało destrukcyjną moc politycznej wolności na przetrwanie Żydów jako niezależnej grupy".[4]

8. Emancypacja

W czasie rządów Napoleona i prawdopodobnie pod presją tendencji liberalnych wśród pruskiej biurokracji, Fryderyk Wilhelm III mógł w prosty sposób i bez ponoszenia zbędnego ryzyka, zostać uznanym za filosemitę, zważywszy na utratę Poznania i innych prowincji licznie zamieszkałych przez ludność żydowską. Kanclerz w jego rządzie i wielki reformator XIX stulecia, oświecony Karl August książę Herdenberg, był zachęcany do opracowania zbioru nowych praw cywilnych dla pruskich Żydów, aby poprawić ich status. Edykt z dnia 11 marca 1812 roku obiecywał Żydom z Prus, posiadającym którykolwiek z wydanych wcześniej przywilejów lub listów protekcyjnych, po raz pierwszy pełne prawa Inländer – obywateli. Żydom zezwolono na posiadanie własności, wykonywanie takiego zawodu, jaki chcieli oraz na swobodne osiedlanie się zarówno na wsi, jak i w miastach. Jednak w rzeczywistości edykt nie posiadał mocy prawnej. Taki proces emancypacji mógł być korzystny jedynie dla bogatych jednostek, pozbawiając masy handlarzy obwoźnych i Betteljuden oraz Am Ha'aretz, zwykłych ludzi. Królewska odmowa związana z objęciem edyktem całych Prus, była luźno związana z jego uwagami, że ob-

[2] Hasydyzm, ruch religijny, zapoczątkowany w ukraińskich regionach Podola i Wołynia; wymaga indywidualnej spontaniczności i autentyczności zamiast mechanicznych działań i rytuałów.

[3] Chodzież została przemianowana na Kolmar w 1877 roku.

[4] *The Foundation of German-Jewish Orthodoxy, An Interpretation*, s. 67 w LBI Yearbook XXII 1988 rok.

jęcie innych prowincji mogłoby doprowadzić do „napływu Żydów z kongresowej Polski", wcześniejszego Księstwa Warszawskiego – stosunek przypominający „wybiórcze" opinie na ten temat prezentowane przez Fryderyka II generację wcześniej.

Wraz z reformami Hardenberga przyszedł obowiązek noszenia broni, bonus dla przyciśniętego do muru pruskiego rządu, który musiał zwiększyć swe wojskowe szeregi zdolnymi Żydami, aby powstrzymać marsz Napoleona. Edykt wymagał, aby Żydzi przyjęli stałe nazwiska – najwyraźniej, wśród innych powodów, zmieszać się z przeważającą populacją.[5] Można zauważyć, że pięć generacji później, niemieccy Żydzi zostali ponownie zmuszeni do zmiany nazwisk – chociaż jako część prawa, uchwalonego z odmiennych powodów, i które zezwalało na wybór jedynie spośród dwóch drugich imion, Sara dla kobiet i Izrael dla mężczyzn.

Ocalała krótka lista naturalizowanych Żydów, urodzonych w Schneidemühl, ale osiadłych w Berlinie w czasie swej naturalizacji.[6] Ich nazwiska dają lepszy ogląd na genealogię rodzin z Schneidemühl.[7] Zmiany z patronimików na stałe nazwiska, wśród tych, którzy żyli w Schneidemühl pojawiły się już w latach 20. XIX wieku i tak późno, jak w latach 60. XIX wieku. Co interesujące, analiza aktów cywilnych z Schneidemühl ujawnia, że do końca XIX wieku mamy wiedzę, że istnieli starsi mężczyźni podpisujący oficjalne, zmieniające ich życie, dokumenty trzema kółkami; podczas gdy oficjalnie podawanym powodem był analfabetyzm – prawdziwym powodem mogły być obiekcje natury religijnej.

W rezultacie zmiany prawa, największe korzyści emancypacji mogą być określone jako połączenie społecznej mobilności i postępu, zmian w strukturze zawodowej, urbanizacji, emigracji, zmian w strukturze gmin miejskich i wiejskich i politycznego stosunku Żydów poprzez udział żydowskich obywateli w życiu państwa. Wraz z tym wyniesieniem klasowym – co się tyczyło naturalizowanych Żydów i w duchu ideologii Dohma – nastąpiło wcześniejsze ogłoszenie prawa miejskiego, które było znane jako Stein'sche Städteordnung, sporządzone przez barona Karla von und zum Stein's, następcę fürst Karla Augusta von Hardenberg.[8] Proklamacja potwierdzała w szczególności, że pozycja społeczna, handel, religia ani żaden czynnik osobisty nie powinien stawać na drodze w uzyskaniu obywatelstwa.

Prawo miejskie utorowało drogę lokalnym prawom cywilnym, dając Żydom szansę, po raz pierwszy w historii, zaangażować się w działania administracji miejskiej. W mniejszych miastach Żydzi byli często kojarzeni z niemiecką mniejszością w stosunku do polskiej większości. Grupa, która była wcielona do nowej służby miejskiej była z reguły nastawiona pozytywnie do Niemców – jednak, nie mamy żadnej wiedzy o żydowskich nazwiskach osób zaangażowanych w działania obywatelskie na tak wczesnym etapie w Schneidemühl; pojawiły się one generację później.

[5] Brak przypisu w oryginale książki.

[6] W trzydziestu sześciu miastach Prus Zachodnich zaledwie 2 382 Żydów było w stanie skorzystać z edyktu i otrzymać obywatelstwo. Najbardziej licznymi żydowskimi miastami były Zempelburg (284), Märkisch Friedland (250) i Krojanke (176).

[7] Patrz: Jacob Jacobsohn, *Die Judenbürgerbücher der Stadt Berlin*, Band 4, Quellenwerke Band 1.

[8] 19 listopada 1808 roku; zmieniona formuła została wprowadzona 17 marca 1831 roku. Von Stein był wcześniej odpowiedzialny za opracowanie projektu reformy uwalniającej chłopów pańszczyźnianych, która weszła w życie 11 listopada 1810 roku.

Wezwanie do służby wojskowej

Wśród pruskich Żydów zamieszkujących te tereny obudziło się poczucie niemieckiej narodowości, podczas Freiheitskrige, wojen wyzwoleńczych, zbieżne z obietnicą ich stopniowej narodowej integracji. Jako, że w edykcie z 11 marca 1812 roku wymagano od Żydów, którzy stali się obywatelami Prus, wstąpienia do armii, statystyki ujawniają, że w całych Prusach, 516 Żydów zgłosiło się na ochotnika, w chwili gdy Fryderyk Wilhelm III wezwał swój naród „aby uwolnić Prusy od napoleońskiej plagi".[9] Chętnie brali udział w wojnach przeciwko Francji – nawet jeżeli francuscy Żydzi byli wdzięczni temu krajowi, jako pierwszemu który przyznał im pełne prawa. Liberalni pruscy Żydzi wykrzesali z siebie znaczą odwagę, aby dołączyć do swych, przeważnie antysemickich, towarzyszy na polu walki. Jednak później, odwaga i zdolności przywódcze zostały hojnie nagrodzone, kiedy po raz pierwszy w historii, siedemdziesięciu jeden żydowskich żołnierzy zostało odznaczonych Żelaznym Krzyżem, medalem – opracowanym przez nie gorszego artystę niż Karl Friedrich Schinkel – ustanowionym przez króla w marcu 1813 roku, przyznawanym niezależnie od rangi. Wiemy, że tylko jeden Żyd z Schneidemühl, urzędnik Josef Herrmann, zgłosił się na ochotnika do służby w armii Fryderyka Wilhelma III.[10]

Po ostatnich bitwach wojen napoleońskich, mapa Europy została ponownie nakreślona podczas Kongresu Wiedeńskiego. Największym terytorialnym zwycięzcą okazały się Prusy, które odzyskały Prusy Zachodnie i większość obszarów leżących tuż obok na zachód od rzeki Elbe, jak również Nadrenię i Westfalię. Netzedistrikt wraz z Schneidemühl, objął gros dawnego polskiego regionu, Wielkopolski. Obszar ten, przemianowany na Grossherzogthum Posen, Wielkie Księstwo Poznańskie, powrócił ponownie do Prus dnia 9 maja 1815 roku. Wraz z dwudziestoma sześcioma dystryktami, których nazwa zachowała się aż do 1850 roku, kiedy Wielkie Księstwo stało się po prostu Poznaniem, włączone w granice państwa jako 17. prowincja Prus; jego granice nie uległy zmianie do 1919 roku.

W wielu miastach radośnie witano powracających Prusaków, a Żydzi żywili mylne przekonanie, że od tej pory nie będą pruskimi Żydami, ale w pełni żydowskimi Prusakami. W Schneidemühl nie tracono czasu, obywatele zorganizowali wielkie wydarzenie, którego punktem kulminacyjnym było wzniesienie imponującego pomnika w pobliżu kościoła protestanckiego mieszczącego się na Milchstrasse i Kirchenstrasse. Na płycie wyryte były nazwiska tych mieszkańców z Schneidemühl, którzy stracili swe życie w walce z Korsykaninem.

Krótki flirt europejskich władców absolutnych z oświeceniem i emancypacją był głównie możliwy kosztem zwycięstw Napoleona nad armiami państw europejskich. Bliższe spojrzenie ujawni, że wcześniejsze edykty nie prowadziły do pełnej integracji społecznej wszystkich Żydów, którzy, mimo początkowego skierowania się w stronę liberalnego myślenia, za które należała się wdzięczność Francuzom, szybko dostrzegli swe niekorzystne położenie. Stało się jasne, że w czasach restauracji monarchii, pruski reżim nie darzył ich zbytnią sympatią. Druga faza emancypacji, proces wiodący ku pełnej emancypacji, stopniowo uległ zahamowaniu, a tendencja uległa nawet odwróceniu

[9] Patrz: *Juden in Preussen*, s. 178.

[10] Patrz: *Im deutschen Reich*, s. 420, 1906 rok; *Die jüdischen Freiwilligen im Preussischen Heere während der Befreiungskriege 1813/14.*

przez odradzającą się atmosferę politycznego konserwatyzmu.[11] Austriacki Kanclerz Clemens Fürst von Metternich, architekt post-napoleońskiego ograniczania tolerancji, doprowadził do tego, że Kongres Wiedeński pozwolił zwycięskim rządom na uchylenie edyktu z roku 1812. Praktycznie całkowicie wyeliminował pełnię praw obywatelskich i cywilnych, którymi cieszyli się Żydzi zamieszkujący Francję lub też ziemie podbite przez Napoleona.[12] Po serii projektów, wszystkich odrzuconych przez Fryderyka Wilhelma III, Prusy po prostu zakończyły krótkotrwały żywot edyktu z 1812 roku, mimo że prawo miejskie Steina zostało utrzymane w mocy. Dla poznańskich Żydów, gdzie niemal czterdzieści dwa procent pruskich Żydów zostało zliczonych podczas pierwszego spisu w 1816 roku – stare restrykcyjne przepisy prawa z 1750 roku ciągle obowiązywały.

Umiarkowani i zagorzali przeciwnicy emancypacji, tacy jak pruski minister edukacji Wilhelm von Humboldt i Fürst Karl August von Hardenberg, nie byli zdolni wytrwać w swym głównym celu zrównania praw w konstytucji Konfederacji Niemieckiej z 1815 roku. De facto, spontaniczna fala chrześcijańskiego antysemityzmu wybuchła w krajach niemieckich pod koniec okresu napoleońskiego, w czasie którego idee liberalne były przyjmowane przez dużą rzeszę Żydów. Zbiegająca się ze słabymi zbiorami w 1819 roku, mieszanka nacjonalistycznych studentów, pisarzy i bezrobotnych farmerów o poglądach nacjonalistycznych zaatakowała Żydów w Würzburgu, z niesławną agitacją Hep! Hep!, wszczynając zamieszki, które szybko rozprzestrzeniły się z trzydziestu sześciu małych księstw poza terytorium Prus.[13] Był to pierwszy atak współczesnego społecznego antysemityzmu, chociaż termin ten nie był jeszcze stosowany aż do roku 1879, kiedy użył go Wilhelm Marr.[14] Żydzi w owym czasie nie mogli jeszcze przewidzieć wielkości, z jaką ten sposób myślenia ostatecznie wypłynie w wieku następnym. Pomiędzy czasami Fryderyka II a okresem rządów Adolfa Hitlera, asymilacja i apostazja wydawała się stanowić masowy ruch wśród Żydów.

Reglement des unbefugten Hausierhandles in Posen, zasady dotyczące bezprawnego handlu obwoźnego w Poznaniu, wprowadzone 17 kwietnia 1797 roku, zostały odnowione 15 listopada 1819 roku. Jednakże, zważywszy na fakt, że w czasie polskich rządów Żydzi musieli płacić Geleitzoll, opłatę za ochronę w wysokości dwóch i pół talara za trzydzieści dni pobytu w nowym miejscu jako cudzoziemiec – prawa te zniknęły po przejęciu tych ziem przez Prusy. Jednak dla wielu Żydów handel obwoźny nadal stanowił

[11] Patrz: Ismar Schorsch: *Scholarschip in the service of Reform*; LBI Yearbook XXXV, s. 73.

[12] Niesławny artykuł 16, obmyślony na Kongresie Wiedeńskim.

[13] Skrót od łacińskiego „Hierosolyma Est Perdita!" tj. „Jerozolima jest zgubiona" – przypisywana okrzykom rzymskich żołnierzy po zniszczeniu Jerozolimy w 70 r. n.e.

[14] Wilhelm Marr rozpoczął swą polityczną karierę w 1848 roku, w socjalistycznym ruchu protestacyjnym w swym rodzinnym Hamburgu, później przyłączył się do anarchistycznej, ateistycznej grupy w Szwajcarii, na wygnaniu. Jego antysemicki pamflet z 1862 roku *Der Judenspiegel* („Żydowskie lustro"), po którym powstało istotne „The Victory of Judaism over Germandom, Considered from a Non -Religious point of View", osiągając swe 12 wydanie w 1879 roku. Kwestia religijna została zastąpiona przez rasizm, słowo „Żyd" i „judaizm" przez „semitę" i „semityzm", który z prefiksem anty- zyskał ogólną popularność. Po pierwsze prezentując idee rasistowskie szerszej publiczności, Marr wprowadził w 1879 roku słowo antysemita do słownika politycznego poprzez utworzenie Ligi Antysemickiej, która organizowała odczyty i wydawała krótkie miesięczniki. Liga zawiodła jako organizacja, jednak z historycznego punktu widzenia było istotne, że był to pierwszy wysiłek stworzenia społecznego ruchu politycznego opartego na antysemityzmie. Mimo że termin został ukuty w Berlinie, antysemityzm jako ruch polityczny nigdy nie uczynił z Berlina swego centrum aż do 1933 roku. Źródło: „Encyclopedia Judaica", 1972 rok, Keter Publishing House Jerusalem Ltd, Jerozolima, Izrael

jedyne źródło utrzymania we wczesnych latach dziewiętnastego stulecia, a wznowiony dekret wprowadzał niepotrzebne trudności. Następnie, ci przynależni do starszej generacji nadal postrzegali siebie jako obywateli drugiej kategorii, a ich „obca religia" stanowiła barierę w chrześcijańskim państwie. Przez kolejne cztery dekady każdy Żyd stawał w obliczu Rekrutensteuer, podatku gwarantującego wyłączenie z obowiązku pełnienia służby wojskowej za jednego talara i dziesięć groszy, jednak podatek ten mógł zostać zniesiony w zamian za dobrowolne odbycie służby wojskowej.

W czasach, kiedy reżim pruski został odbudowany w Schneidemühl, rabin Jacob ben Salomo haLevy, młody mężczyzna z Grätz, znany jako rabin Jacob Graeditz, został wybrany przez kehilę z Schneidemühl do pełnienia funkcji rabina. W owych czasach, gdy wielu postępowo myślących członków kehili, w dużej mierze pozbyło się tradycyjnego wschodniego kaftana i futrzanych czapek oraz zgoliło długie brody i pejsy, liczebność gminy znacznie się zmniejszyła. Mimo, że w owym czasie niemal 1/5 handlu i biznesu w Schneidemühl leżała w rękach żydowskich, wielu Żydów postrzegało brak szybkiego rozwoju społecznego jako wystarczający powód do opuszczenia Schneidemühl i przeprowadzenia się do kwitnącej metropolii, Berlina.

Dla pozostałych 480 Żydów, którzy stanowili dwadzieścia procent ówczesnej populacji miasta w 1816 roku, ogólny poziom dobrobytu poprawił się nieznacznie, a gmina potrzebowała dużej dozy optymizmu na przyszłość. Niestety, o rabinie Graeditz nie wiemy nic ponad to, że jego posługa została przerwana przez przedwczesną śmierć w piątek, 11 stycznia 1822 roku (18 Teveth 5582).[15]

9. Fale zmian

Rabin Scheier

Rabin Natan Nata ben Jeschaja Scheier został nowym rabinem gminy w 1822 roku.[16] Do naszych czasów przetrwało niewiele informacji na temat jego przeszłości oraz życia osobistego czy pochodzenia i dziedzictwa.[17] Urodził się w 1785 roku i wiadomo, ze był AB"D, an Av Beth Din (przewodniczący sądu rabinicznego); jego żona miała na imię Frieda.[18] Podobnie do swoich poprzedników, był zakorzeniony w starym żydowskim Lebensanschauungen,

[15] Patrz: Avnei Zikaron, nr 425.

[16] Znany również jako Nathan Nata, Schoye lub Scheyer. Wydaje się, że rabin postanowił zmienić część swojego nazwiska w późniejszych latach piastowania swej funkcji w Schneidemühl. Jego nazwisko pojawia się w zapisie Nathan Schmerl Scheye na liście dwudziestu pięciu naturalizowanych Żydów, datowanej na 24 stycznia 1835 roku, w publikacji Isidora Hirschberga *Verzeichniss sämmtlicher naturalisierten Israelitenim Grossherzogthum Posen;* Bydgoszcz 1836 rok; s. 122. W dokumencie posiadanym przez dr. A. Heppnera datowanym na 30 kwietnia 1839 roku podpis rabina Scheiera jest następujący: N. S. Schmerl; na towarzyszącej pieczęci również widnieje to nazwisko. Zapytanie skierowane do rabinatu w Schneidemühl mające na celu potwierdzenie lub uzasadnienie rozbieżności w nazwisku pozostało bez odpowiedzi.

[17] Jeden z synów rabina, Jehuda Leib Schaja ben Natan Nata, zmarł za życia rabina 8 czerwca 1860 roku (18 Sivan 5620); kolejny syn Josef Mosche ben Natan Nata był rabinem w Filehne (pl. Wieleń) i zmarł 20 grudnia 1865 roku (2 Tevet 5626). Patrz: Avnei Zikaron, nr 397 i nr 436.

[18] Patrz: HMB/1813-1815, s. 66; Centralne Archiwum Narodu Żydowskiego w Jerozolimie, Izrael. Jego data urodzenia może być wydedukowana z artykułu zamieszczonego w *Allgemeine Zeitung des Judentms*, XIV, 22 kwietnia 1850, s. 223.

etycznym spojrzeniu na życie uwikłanym w tradycji, o bogatej wiedzy talmudycznej. Zanim przyjął funkcję rabina w Schneidemühl, prawdopodobnie mieszkał i pracował w Santomischel (Zaniemyśl).[19] Dzięki ukazującej się prasie żydowskiej, w dużej mierze z kolei z nadejściem nieprzewidzianych społecznych i religijnych zmian, które miały miejsce przed i w czasie pełnienia przez niego funkcji w Schneidemühl, czas jaki spędził w gminie został dość dokładnie udokumentowany, relatywnie do liczebności gminy żydowskiej.[20]

W czasie, gdy rabin Scheier piastował to stanowisko, już w 1824 roku rabin Abraham Jomtob Lippmann pełnił funkcję zastępcy rabina i uczył na Bet haMidrasz aż do swej śmierci w dniu 18 września 1843 (23 Elul 5603).[21] Wielu rabinów pełniących swe funkcje w latach 1810-1830, częściowo dobrowolnie lub w wyniku wprowadzenia nowego prawa, wzbogacało swą tradycyjną edukację talmudyczną o studia filozoficzne i w ten sposób otrzymywali dwustronną, niejako sprzeczną edukację. Rabin Scheier, jednakże, od początku szczery do bólu przeciwnik liberalnego minhag, znajdował się w silnej opozycji do Haskali. Szybko stał się najbardziej kontrowersyjnym przywódcą religijnym w rocznikach żydowskiej gminy z Schneidemühl. Jako, że szczerze wierzył w aksjomat *Bez Tory nie ma ziemskiego zajęcia, bez ziemskiego zajęcia nie ma Tory*, uparcie starał się kurczowo trzymać sprawdzonych przez lata sposobów w czasie swej posługi.[22] Jednak przełomowe kwestie pojawiły się wokół edukacji i wychowania.[23] Dla wszystkich gmin żydowskich kwestia edukacji wypłynęła na pierwszy plan, szczególnie jeżeli dotyczyło to niereligijnego wychowania.

Generalnie, mimo zamierzeń i intencji pruskich regulacji wprowadzonych po 1815 roku i w przeciwieństwie do surowych reguł dotyczących utworzenia żydowskich szkół, system szkolny był nadal zaniedbywany w prowincji. Po części przyczyną tej niedbałości były względy ekonomiczne, jako że dzieci z reguły stanowiły tanią siłę roboczą dla rodzin prowadzących biznes, nawet pomijając obciążenie finansowe, które zostało nałożo-

[19] Patrz: A. Heppner i J. Herzberg, *Aus Vergangenheit und Gegenwart der Juden und jüdischen Gemeinden in den Posener Landen*, s. 913-14.

[20] Żydowska prasa wydawana w języku niemieckim rozpoczęła się wraz z wydawaniem przez rabina Ludwiga Philippsona bezpartyjnego tygodnika *Allgemeine Zeitung des Judentums* w 1837 roku, w którym były poruszane wszystkie kwestie dotyczące synagogi, szkoły, domu i gminy. (Urodzony 1811 Dessau – zmarł 1889 Bonn; rabin w Magdeburgu 1832-57). Kwartalnik *Der Orient* (1840-57) szeroko czytany magazyn literacki, prezentujący raporty, studia literackie i artykuły krytyczne na temat żydowskiej historii i literatury, powstał z inicjatywy dr. Juliusa Fürsta (1805 Zerkow – 1873 Lipsk), czołowy członek gminy w Lipsku. Jako orientalista został pierwszym Żydem, który objął stanowisko na uniwersytecie. Znany jest ze swojej znakomitej pracy na temat języka hebrajskiego i aramejskiego, jak również żydowskiej historii, oprócz obszernej żydowskiej bibliografii. 1860, M. Lehmann w Mainz pierwotnie wydawał *Israelit,* 1893 *Laubhütte* była wydawana w Regensburg, a tygodnik wydawany jedynie w języku hebrajskim *Ha-Maggid,* przetrwał 32 lata do 1902 roku po przeniesieniu do Krakowa. Wśród ponad 200 gazet i magazynów wydawanych pod koniec XX wieku był rosyjski *Ha-Zephira* i *Ha-Melitz* po hebrajsku, jak również wiele na Węgrzech, w Anglii, we Francji i w USA.

[21] Patrz: A. Heppner i J. Herzberg w: *Aus Vergegenheit & Gegenwart der Juden und jüdischen Gemeinden in den Posener Landen*, s. 925. Patrz również: Avnei Zikaron, nr 426. Patrz również HMB/1813-1815, s. 98; CAHJP, Jerozolima, Izrael.

[22] R. Eleazar ben Azariah, -- Avot 3:21.

[23] Pierwsza Freischule, bezpłatna szkoła, została otwarta w Berlinie już w 1778 roku pod wpływem Haskali. Jej bezpłatna edukacja w dziedzinach ogólnych, przeznaczona dla biednych dzieci, obejmowała niemiecki, francuski, historię, arytmetykę, sztukę, geografię, jak również hebrajski i studia nad Biblią. Liczne podobne szkoły w końcu rozpowszechniły się poza granicami Niemiec, jak np. Galicja, Polska, Rosja.

ne na gminy, aby utrzymać szkołę.[24] Jednakże od lat 20. XIX wieku, żydowska edukacja była kontrolowana poprzez wydawanie nowych praw, edyktów czy wytycznych. Trochę wcześniej, prawdopodobnie w latach 90. XVIII wieku, gmina zdołała utworzyć Jüdische Volksschule, wyłącznie żydowską szkołę podstawową, czyniąc ją najstarszą z tego typu instytucji powstałych na obszarze Wielkiego Księstwa Poznańskiego.[25]

Sytuacja chrześcijańskich mieszkańców Schneidemühl była znacznie mniej skomplikowana. W 1816 roku, kiedy niemal sześćdziesiąt procent pruskich dzieci uczęszczało do szkoły, grupa lokalnych rodzin urzędników państwowych założyła Höhere Schule, szkołę średnią, w Schneidemühl. Instytucja ta przetrwała do roku 1858, kiedy miasto utworzyło osobne gimnazjum dla chłopców i dziewcząt, które stało się Staatliche Kaiserin-Auguste-Victoria-Schule w cesarskim 1890. Po roku 1918 i rewolucjach w Niemczech, nazwa szkoły została zmieniona na Helene-Lange-Schule, chociaż, w 1933 roku, na siedemdziesiątą piątą rocznicę jej założenia szkoła powróciła do swej oryginalnej nazwy, aby podkreślić jej były królewski status.[26] Do 1869 roku państwo przejęło od miasta sześcioklasowe gimnazjum, położone na Friedrichstrasse 13. Siedemdziesiąt lat później, w czasie rządów nazistowskich, wszystkie tak zwane szkoły wyznaniowe zostały połączone w Gemeinschaftsschulen, szkoły gminne – w czasach, gdy gmina żydowska stała w obliczu zagłady.

Na mocy dekretu z 22 września 1823 roku, krótko po tym jak rabin Scheier przejął funkcję w Schneidemühl, władze pruskie zaczęły nalegać na objęcie żydowskich dzieci obowiązkiem szkolnym. Poprzez zmuszenie wszystkich członków kehilot do posłania swych dzieci do chrześcijańskich czy też żydowskich szkół podstawowych, państwo naciskało bardziej niż wcześniej na świeckie elementy edukacji żydowskiej młodzieży. Nowy sposób nauczania był ogromnym wyzwaniem dla przewodniczącego każdego głęboko zakorzenionego rabinatu, zakorzenionego w starym świecie dyskursu. Rabin Scheier czuł, że *„Żyd nie może pić ze źródła nieżydowskiej wiedzy bez ryzyka skażenia swego judaistycznego życia”*. Już sama idea świeckiego nauczania żydowskich dzieci mogła wstrząsnąć podstawowymi przekonaniami ortodoksyjnego rabina. Jego wiara opierała się na zasadach i etyce tradycyjnego rabinicznego judaizmu, długo czczonego w gminie i będącego przez wieki jedyną drogą dla aszkenazyjskiego Żyda.

Rabin Scheier dobrze przewidział, że ogólne studia odwrócą uwagę żydowskich uczniów od Talmudu i Tory, odłączając ich od tradycyjnych przekonań i praktyk. Dlatego też przyjął gorliwie obraźliwy stosunek do, jak to nazywał, sekularystycznego ataku na halachiczne społeczeństwo. Z pełnym przekonaniem starał się powstrzymać falę nieodwracalnych zmian. Kolejna wielka próba została podjęta przez rząd poprzez wprowadzenie w życie prawa, z dnia 14 lipca 1824 roku, które ustanawiało fundament pod żydowskie szkolnictwo w prowincji na kolejne dwadzieścia lat. Państwowy system edukacji wykorzenił wszelkie cele wcześniejszych reformatorów, bez prawdziwych pedagogicznych trosk. Miał on również na celu eliminację tzw. żydowskich Winkelschulen, znanych przez Żydów jako Chedarim, religijne szkoły żydowskie dla dzieci. Państwo było w stanie zaoferować bądź prywatne nauczanie lub wybór uczęszczania do szkoły

[24] Patrz: *Jüdische Bürger & kommunale Selbstverwaltung i Preussischen Städten.*

[25] Patrz: *Der Orient*, nr 51, 17 grudnia 1847, s. 405.

[26] Patrz: Karl Boese, *Geschichte der Stadt Schneidemühl*, zweite vollständig umgearbeitete und erweiterte Ausgabe, s. 183-186

żydowskiej lub chrześcijańskiej, aby wywiązać się z podstawowego zobowiązania obowiązkowej edukacji. Ponownie spotkało się to ze znaczną urazą w środowisku ortodoksyjnych gmin prowincji. Naczelny rabin Akiba Eger wierzył, że dowiódł słuszności myślenia, gdyż postrzegał to jako konsekwencję ruchu emancypacyjnego, który powstał generację wcześniej, prowadząc do wtrącania się państwa w sprawy żydowskie.

Przyszły Melamdin, żydowski prywatny nauczyciel, który pobierał roczną pensję wynoszącą czterdzieści osiem talarów, teraz musiał przejść takie samo szkolenie jak nauczyciele chrześcijańscy. Ponieważ materiał wykładany w szkołach został tak poszerzony, aby obejmował więcej świeckich dziedzin nauki, różnice między żydowskim i chrześcijańskim szkolnictwem zmniejszyły się znacząco. Jednakże, kwestie nauczania nie leżały jedynie w gestii rabina. Gmina żydowska w Schneidemühl licząca teraz 136 rodzin, z których około 100 członków było kompletnie zrujnowanych, wiązała koniec z końcem jako handlarze obwoźni.[27] Jedynie garstka członków była na tyle zamożna, aby rozważyć ponoszenie wydatków związanych z powołaniem żydowskiej szkoły podstawowej. Chociaż wczesne nazwiska członków gminy są nam znane, jednak, z pewnymi wyjątkami, są to patronimiki i nie można określić czy są bogaci czy bez środków do życia. Biorąc pod uwagę słaby stan spraw, starszyzna gminy, w licznych wnioskach do rządu, kontynuowała opóźnianie oficjalnych nakazów. W listopadzie 1827 roku, kiedy sytuacja fiskalna wielu członków gminy była nadal słaba, rząd nalegał, aby raport o postępach został wydany przez gminę w ciągu czterech tygodni. Starsi gminy Saul Samuel i Abraham Moses, odpowiedzieli lakonicznie, że po prostu nie mają pieniędzy na zapłacenie nauczycielom. Mimo, że nie istnieją żadne dane z następnych miesięcy, wiadomo, że na początku lipca 1828 roku z Berlina przyszła tymczasowa decyzja, stwierdzająca, że tak długo jak niektórzy z bogatych członków gminy będą w stanie płacić za biedne dzieci, rząd będzie zadowolony. 20 lipca tego roku zasugerowano, żeby prywatny nauczyciel Moses Hirchfeld rozpoczął swoją pracę, po przejściu egzaminu. Jednakże, następnego dnia kehila została ukarana grzywną nieokreślonej sumy, za niedostosowanie się do wcześniejszych regulacji wydanych przez rząd.[28]

Przez wszystkie te lata w dokumentach często przewija się nazwisko Jonas Judas, który sam znajdował się na granicy ubóstwa, to będąc kierownikiem szkoły, to podpisując się pod petycją. Rabin Scheier i starszyzna zostali zmuszeni do zaangażowania się w długotrwałe negocjacje, z władzami cywilnymi, dotyczące projektu, któremu obydwa środowiska się sprzeciwiały, chociaż z rożnych powodów. Przeciwko uzasadnionemu argumentowi starszyzny, która podkreślała, że bieda w gminie się powiększa, korespondencja pomiędzy państwem a synagogą była prowadzona w nieskończoność, aż do 7 listopada 1828 roku, kiedy państwo postawiło ultimatum: gmina otrzymała nakaz otworzenia szkoły podstawowej w terminie ośmiu dni. Kiedy przy naciskach ze strony państwa i wobec rozgoryczenia rabina szkoła została w końcu otwarta, kwestia ta stała się jedną z wielu jego porażek, które miały zniszczyć jego trzydziestoletnią pozycję jako duchowego przywódcy kehili w Schneidemühl.

Ponieważ tylko niektórych rodziców było stać na prywatne żydowskie nauczanie, co było jedynym sposobem na otrzymanie wyłącznie żydowskiej edukacji, w większości

[27] Patrz: MS # 147, The Mendel Gottesman Library, Yeshiva University, Nowy Jork.
[28] Ibidem.

innych gmin powstał rozłam pomiędzy oświeconymi a tymi, którzy kategorycznie się sprzeciwiali, stroną ortodoksyjną. Oczywiście, tradycyjna religijna jednoklasowa szkoła podstawowa, zwana cheder, ze swym wyłącznym skupieniem się na żydowskich tekstach, szybko przestała istnieć. Po 1827 roku żadna żydowska szkoła nie mogła zatrudnić nauczyciela, który nie był uznawany przez prowincję; kontrakty pomiędzy gminą a nauczycielem były ściśle nadzorowane jako ochrona przed bezprawnym zwolnieniem.[29] Młodzi członkowie gminy łaknęli edukacji i uznawali ją za przygotowanie do procesu asymilacji. Postrzegali tradycyjny judaizm jako archaiczną przeszkodę i zdawali sobie sprawę, że szkolnictwo publiczne coraz częściej decydowało o osiągnięciu wyższej społecznej mobilności. Wielu Żydów było otwartych na Deutschtum; podziwiali w sposób bezgraniczny niemiecką kulturę, ale chcieli przyjąć reformę od wewnątrz, aby stworzyć nowoczesne spojrzenie i sposób życia. Państwo upatrywało w tych tendencjach właściwy moment na germanizację i silnie wspierało ich dążenia w dziedzinie edukacji, która była postrzegana jako szczególnie istotna w położeniu fundamentów pod niemiecką edukację.[30]

Lata później, czytamy o sytuacji w Schneidemühl, co następuje:

„... trzyklasowa żydowska szkoła podstawowa dla chłopców i dziewcząt, kierowana przez trzech nauczycieli, uczących również hebrajskiego we wszystkich trzech klasach. Wychowanie religijne w pierwszej klasie jest udzielane przez rabina, który także prowadzi zajęcia w czasie miesięcy zimowych dla tych dziewcząt i chłopców, którzy wezmą udział w sakramencie konfirmacji każdego roku siódmego dnia Peasach. Rabin, kantor i trzech nauczycieli, jak również Gemeindediener, szames, wszyscy otrzymywali określoną wypłatę, która pozwalała im, każdemu według jego pozycji, dać z siebie to co najlepsze i żyć bez zmartwień. Biorąc pod uwagę sytuację w wielu innych gminach prowincji, to co przedstawiliśmy powyżej stanowi tak wysoki standard – powtarzalne!”.[31]

Dlatego, mimo nieustępliwości i gorącego sprzeciwu Rabina Scheiera w sprawie oświecenia, musiał się ugiąć – nie tylko przed państwem, ale również, jak zobaczymy później – przed dużą częścią własnego zgromadzenia, które uznawało syreni śpiew Haskali za nieodparty.[32]

[29] Do 1847 roku istniały siedemdziesiąt trzy żydowskie szkoły podstawowe w prowincji poznańskiej – w której osiemdziesiąt procent nauczycieli zostało sprawdzonych w seminarium nauczycielskim w tej prowincji. Patrz: *Der Orient*, nr 37, wrzesień 1847 rok.

[30] Patrz: *Jüdische Bürger & kommunale Selbstverwaltung in Preussischen Städten.*

[31] Patrz: *Allgemeine Zeitung des Judentums* (dalej zwany AZJ), 21. Jahrgang, nr 11, 9 marca 1857, s. 142-143 (Chyba, że jest podane inaczej, wszystkie tłumaczenia znajdujące się w tej książce są dziełem autora).

[32] Następnie, do 1860 roku dzieci niemal wszystkich wyznań uczęszczały do szkoły. Statystyki analfabetyzmu w 1871 roku w prowincji poznańskiej ujawniają: Żydzi 2,5 procent; katolicy 79 procent; protestanci 19 procent. Patrz: A. Heppner & J. Herzberg, *Aus Vergagenheit und Gegenwart der Juden und jüdischen Gemeinden in den Posener Landen*, s. 280.

10. Naturalizacja z lat 30. XIX wieku

W czasach próby, za posługi Rabina Scheiera, pruski rząd prowincji wydał dekret z dnia 1 czerwca 1833 roku, który spowodował ogromne zmiany w zarządzaniu sprawami wszystkich kehilot.[33] Podczas gdy wcześniej odpowiedzialność za funkcjonowanie gminy ponosiła starszyzna, od teraz miano wybierać radę dyrektorów, która miała przejąć pełnię władzy i odpowiedzialności. Następny dekret z 14 stycznia 1834 roku, określał każdą gminę żydowską w prowincji jako korporację, jednostkę dzięki której Żydzi byli uznawani za obywateli miasta. Do końca XIX wieku terminologia ta zaczęła tracić na znaczeniu w wyniku przyjęcia nazwy Israelitische Gemeinde lub Jüdische Gemeinde. Ale co ważniejsze, dekret eliminował raz na zawsze restrykcyjne prawo dotyczące osiedlania się, które pociągało za sobą tworzenie żydowskiego getta, tzw. Judenreviere.

W małym mieście, takim jak Schneidemühl, korporacja zajmowała wiele czasu Repräsentanten, reprezentantom, którzy zostali po raz pierwszy wybrani w skład ciała w 1834 roku. Byli to mężczyźni wybrani jedynie w celu załatwiania wszystkich spraw przynależnych do gminy wobec państwa. Dlatego też każdy samowystarczalny dorosły Żyd, który płacił gminne podatki mógł brać udział w wyborze członków gminy na Repräsentanten, funkcji która dawała znaczący prestiż. Oni z kolei wybierali amtierenden Vorstand, radę wykonawczą, która określała budżet gminy przeznaczony na utrzymanie synagogi i cmentarza, która zatrudniała urzędników gminy oraz opiekowała się lokalnymi i wędrownymi biedakami. Jak w przypadku Rady Czterech Ziem w XVIII wieku, z reguły bardziej wpływowa osoba piastowała stanowisko przewodniczącego, bez pobierania wynagrodzenia. Dlatego też, wkrótce czytamy o mężczyznach z Vorstand, większość których przyjęła stałe dziedziczne nazwisko, takie jak H. Bornstein, S. Markwald oraz M. J Munk. Wcześniejszymi przedstawicielami byli: Moses Goetzel Asch, Benjamin Herz, B. Samuel, T. Mosesshon, David Meyer Behr, Salomon Sternberg, Alexander Joachim Marcus Machol i Boas Feibusch.[34]

Liczne wzmianki w późniejszych nekrologach dają świadectwo społecznego uznania wiązanego z pełnieniem tych funkcji w Schneidemühl.[35] Jednocześnie wprowadzono podział na Schutzjuden i naturalisirte Juden (sic), naturalizowanych Żydów, co było zdecydowanym ruchem dla niektórych Żydów z Wielkiego Księstwa. Dla większości, jednakże, prawo stanowiło jedynie nikły środek równości. Gdy proces naturalizacji był kontynuowany od 1835 do 1848 roku, podstawowym warunkiem wstępnym dla otrzymania „Patentu naturalizacyjnego" było przyjęcie stałego nazwiska, umiejętność posługiwania się i obowiązek stosowania języka niemieckiego w oficjalnych sytuacjach, całkowity Unbescholtenheit (przyzwoity charakter), stałe zamieszkiwanie w prowincji poznańskiej od 1 lipca 1815 roku, podstawowa wiedza z zakresu nauk humanistycznych i przyrodniczych oraz rolnictwa, jak również stałe zatrudnienie lub posiadanie własności nieruchomości, która zapewniała właścicielowi taki dochód, aby mógł się utrzymać lub nieruchomość miejska o wartości przynajmniej 2000 talarów lub kapitał o wielkości 5000

[33] Von Flottwell *Vorläufige Verordnung wegen des Judenwesens im Grossherzogthum Posen*. Był pierwszym jawnym przedstawicielem polityki germanizacyjnej.

[34] Patrz: A. Heppner i J. Herzberg, *Aus Vergagenheit & Gegenwart der Juden und jüdischen Gemeinden in den Posener Landen,* s. 924.

[35] Patrz: Eulogie rabina Nobla.

talarów, i w końcu, osiągnięcia artystyczne lub służba dla ojczyzny. Bürgereid, przysięga wierności składana przez obywatela towarzyszyła ceremonii naturalizacji, musiała się odbyć w obecności rabina lub pomocnika rabina, jak to udowodniliśmy w poprzednim rozdziale.

Dobrowolna służba wojskowa nie była jeszcze przewidziana przez króla – i nie żeby ortodoksyjna gmina tego pragnęła – ale dla młodego Żyda, który dobrowolnie odbywał służbę wojskową, dawano obietnicę zwolnienia z Rekrutensteuer, który w innym wypadku musiał uiścić ojciec. Ci, którzy nie mogli skorzystać z naturalizacji, nie mogli piastować stanowisk publicznych – obraza, która czasami wydawała się wystarczająca dla wielu Żydów, aby rozważyć chrzest lub emigrację. Oczywiście, te surowe warunki wstępne naturalizacji spełniali jedynie Żydzi z gehobenen Bürgerstand, wyższej klasy średniej. Stanowili oni w rzeczywistości niewielką grupę Żydów, których język i umiejętności komunikacyjne dawały przewagę nad innymi. Innymi słowy, naturalizacja cieszyła się zainteresowaniem jedynie w tych dystryktach, gdzie ludzie żyli w względnie bezpiecznych warunkach.

Od czasu spisu w 1774 roku liczebność gminy żydowskiej z Schneidemühl uległa więcej niż podwojeniu.[36] Statystycznie patrząc, relatywnie mała grupa dwudziestu pięciu Żydów w Schneidemühl poddana została naturalizacji w okresie od 24 stycznia do 11 sierpnia 1835 roku, reprezentując mniej niż cztery procent miejskiej gminy żydowskiej, która wtedy składała się z 688 członków.[37] Da to badaczowi wskazówkę dotyczącą pozycji społecznej osiągniętej w tym czasie przez niektórych prominentnych Żydów z Schneidemühl. Równie interesujące jest wskazanie, że – w przeciwieństwie do wcześniejszych okresów polskich rządów, kiedy rabin gminy musiał zadowolić się marną pensją – odnotowano, że rabin Scheier należał do tej elitarnej grupy zamożnych, naturalizowanych Żydów z Schneidemühl. W całej prowincji przeciętny odsetek Żydów, którzy mogli skorzystać z nowego obywatelstwa, wynosił marne 5,5 procent.

Podczas, gdy naturalizacja Żydów wydawała się punktem zaczepienia w ich przeskoku ku osiągnięciu statusu społecznego, trzeba zdać sobie sprawę, że – po wprowadzeniu Städteordnung generację wcześniej w 1808 roku – żaden z chrześcijańskich obywateli nie musiał przechodzić takiego rodzaju egzaminu, aby być uczestnikiem miejskiej administracji. Ponadto, Żydzi nadal nie mogli być wybierani na stanowisko burmistrza lub zastępcy burmistrza, stanowiska, które posiadały władzę policyjną. Jednak ku uldze wielu te restrykcje zostały wyraźnie zniesione przez Ministra Spraw Wewnętrznych i Policji w 1841 roku.[38] Jak wkrótce odkryjemy, spora liczba nowych obywateli Schneidemühl skorzystała z obecnych i przyszłych edyktów liberalizacyjnych. Jednak, w obliczu prawa z 1833 roku, nic nie zostało uczynione póki co dla dużej liczby „chronionych Żydów" w Poznaniu, z których siedemdziesiąt pięć procent nadal nie mogło zostać obywatelami. Restrykcje dotyczące swobody przemieszczania się do innych prowincji nadal obowiązywały, a ci którzy chcieli się przemieszczać, musieli uzyskać oficjalną zgodę.

[36] W owym czasie Schneidemühl należało do obwodu lub okręgu Chodzież i było jedną z 136 kehilot w Wielkim Księstwie Poznańskim. Patrz: Heinrich Wuttke, *Städtebuch des Landes Posen*; Lipsk 1877 rok; s. 235.

[37] Patrz: H. Von Moltke *Darstellung der wahren Verhältnisse und des gesellschaftlichen Zustandes von Polen*; Berlin: 1832 rok, s. 80.

[38] Patrz: *The naturalization of the Jews and the introduction of the Städteordnung in Posen,* s. 161-167.

Prawo przyjęcia nazwiska miało być wolne od jakichkolwiek napoleońskich restrykcji i różniło się znacznie od austriackiego edyktu z poprzedniego wieku, gdzie oficjele często zmuszali do przyjęcia ośmieszających i poniżających nazwisk.[39] Od niepamiętnych czasów Żydzi zawsze przyjmowali nazwiska, które były powszechnie używane w ich gościnnym kraju, przejawiając jednak szczególną dumę z noszenia niektórych nazwisk w odniesieniu do innych. Nie inaczej było też w Niemczech, kształtowanych przez Prusy, jednak wiele dobrze udokumentowanych sporów trwało w nieskończoność w pruskiej administracji co do tego, które nazwiska były akceptowalne i dozwolone – zbyt rozległy temat, aby go tutaj poruszać.

Na szczęście, wraz z nazwiskami pierwszych Repräsentanten, przyjęcia nazwisk w toku naturalizacji dostarczają nam interesujących danych na temat nazwisk dotyczącej nielicznej wyższej sfery w Schneidemühl.[40] Jedyną godną pożałowania kwestią dla współczesnego badacza pozostaje fakt, że praktycznie żadna dokumentacja nie pokazuje dawnych patronimików nowych obywateli.

Dwudziestu pięciu żydowskich mieszkańców w Schneidemühl zarejestrowanych dla patentu naturalizacyjnego:

HENSCHEL, Anton doktor nauk medycznych
JACOBSOHN, Peter licencjonowany karczmarz
LOEVY, Levin Abraham aptekarz
LICHTENSTEIN, Hirsch Salomon właściciel gospody
MARKJWALD, Hirsch Markus właściciel gospody
MARKWALD, Lewin Markus właściciel gospody

BORNSTEIN, Heymann nauczyciel szkoły podstawowej
MORITZ, Aron nauczyciel
MENDELSOHN, Adolph handlarz ubraniami i wełną
MENDELSOHN, Berel kupiec wełną
STERN, Jüdel Ephraim koronkarz/właściciel sklepu z pasmanterią
HERZ, Lewin handlarz skórą i wełną

GOLDSCHMIDT, Lewin Moses kupiec/sprzedawca detaliczny
HERZ, Jette Lewin kupiec/sprzedawca detaliczny
LEVY, Heymann Ruben kupiec/sprzedawca detaliczny
LEVY, Jacob Abraham kupiec/sprzedawca detaliczny
MENDELSOHN, Moses kupiec/sprzedawca detaliczny
MICHAELIS, Lewin kupiec/sprzedawca detaliczny
MOSESSOHN, Abraham kupiec/sprzedawca detaliczny
SAMUELSOHN, Abraham kupiec/sprzedawca detaliczny
SAMUELSOHN, Abraham Saul kupiec/sprzedawca detaliczny
SAMUELSOHN, Aron Lewin kupiec/sprzedawca detaliczny
SAMUELSOHN, Moses kupiec/sprzedawca detaliczny

[39] Schönlanke (pl. Trzcianka) wydawała się wyjątkiem, jako że Żydzi skarżyli się, że burmistrz zmuszał ich do przyjęcia brzydkich nazwisk w 1836 roku.

[40] Patrz: Isidor Hirschberg: *Verzeichniss sämmtlicher naturalisierten Israeliten im Grossherzogthum Posen*; Bydgoszcz 1836 rok; s. 122.

SAMUELSOHN, Saul kupiec/sprzedawca detaliczny

SCHEYE, Nathan Schmerl Rabin

Do 1838 roku liczba członków gminy, którzy otrzymali patent naturalizacyjny wzrosła do trzydziestu trzech, chociaż ich nazwiska nie są znane.[41] 8 października 1834 roku Schneidemühl było w pełni uformowane pod zmienionym Städteordnung z 17 marca 1831 roku.

11. Ostatni wielki pożar

Do roku 1834 Schneidemühl z trudem podnosiło się po najtragiczniejszym wybuchu epidemii cholery w 1831 roku, która dotknęła mieszkańców miasta do tego stopnia, że musiał zostać utworzony specjalny protestancki cmentarz dla ofiar cholery na obrzeżach miasta Berliner Vorstadt. W latach 1848, 1866 i 1873 plaga nawiedziła Schneidemühl po raz kolejny.[42] Kilka dekad później w latach 1874-1890 wystąpił niespotykanie wysoki wskaźnik śmiertelności wśród bardzo małych żydowskich dzieci, a przyczyny zgonu nie zostały odnotowane w istniejących dokumentach.[43]

Kolejny duży pożar wybuchł w Schneidemühl latem 1834 roku. W wiekach XVII i XVIII tego typu pożary zdarzały się na całym terytorium z różną regularnością i odmiennymi konsekwencjami. Synagogi zawsze ulegały zniszczeniu w takich katastrofach, zazwyczaj zwiększając już i tak ogromne finansowe obciążenie gminy żydowskiej. Nawet w tak późnym okresie, jak lata 50. XIX wieku, co najmniej osiemnaście synagog znalazło się w ruinie w różnych miejscowościach prowincji poznańskiej.[44] Nieskuteczne sposoby walki z płomieniami przyczyniały się do dalszego rozpowszechniania się zniszczeń, a nawet – jak w przypadku Schneidemühl – musiało minąć kolejne pięćdziesiąt lat, zanim w marcu 1888 roku utworzono jednostkę straży pożarnej, która mogła zebrać sześćdziesięciu wolontariuszy. Na początku XX wieku dołączyło kolejnych osiemdziesięciu mężczyzn, tworząc zawodową jednostkę straży pożarnej. Jednak pożar w 1834 roku był ostatnią tego typu katastrofą, która spadła na Schneidemühl i jego gminę żydowską.

[41] Patrz: A. Heppner i J. Herzberg, *Aus Vergangenheit und Gegenwart der Juden und jüdischen Gemeinden in den Posener Landen*, oparte o *Mitteilungen der Gesellschaft Archiv der deutschen Juden*, 1909 rok; s. 28.

Późniejszy spis nazwisk jednej z najstarszych rodzin obejmuje rodziny Gabriel Israel, Joseph Hirsch, Born, Falk, Goldstein, Heymann, Lippmann, Markwald (pierwotnie Markus?), Simonstein i Tobias. Interesującym przypadkiem jest ten Judasa Feibuscha i jego żony Minny Boas; ich pierwszy syn przyjął nazwisko Boas Feibusch, podczas gdy drugi syn został Judasem Feibuschem Rosenbergiem.

[42] Patrz: Karl Boese, *Geschichte der Stadt Schneidemühl*, zweite vollständig umgearbeitete und erweitrete Ausgabe.

[43] Patrz: ujednolicony rejestr zgonów i pochówków z Schneidemühl.

[44] Patrz: Michael Zarkin, w *Jews in the Province of Posen, studies in the communal records of the eighteenth and nineteenth centuries*; Filadelfia, 1939 rok; s. 59, stwierdza, że pomiędzy 1849, a 1853 rokiem gminy żydowskie w Miasteczke, Gembic, Witkowo, Mirosław, Bomst, Grabow, Zerkow, Mrozen, Xions, Bentschen, Borek, Bojanowo, Juroschin, Czempin, Kriewen Miescke i Samter, straciły swe synagogi w wyniku pożaru.

Sądząc po relacjach pochodzących z okresu po wyniszczającym pożarze z 1626 roku, większość budynków w mieście została odbudowana w pośpiechu i raczej kiepsko, obejmując głównie proste gliniano-drewniane konstrukcje z kamiennymi lub krytymi strzechą dachami. Nawet po pożarze w 1781 roku kominy w znacznej liczbie były drewniane, a domy stanowiły potencjalne pułapki ogniowe. Wiele budynków, jak np. nowy ratusz z 1626 roku, wymagały natychmiastowej naprawy zaledwie po kilku latach, ponieważ drewno spróchniało. De facto dopiero po ostatnim pożarze wzniesiono nowy trwały ratusz w 1837 roku. W dokumentach magistratu datowanych na dzień 8 lipca 1834 roku czytamy:

„W czasie bardzo upalnego lata, kiedy nie odnotowano niemal żadnych opadów, w południe dnia 7 lipca 1834 roku w mieście wybuchł pożar, w pobliżu domu miejskiego mierniczego znajdującego się przy Grosse Kirchenstrasse. Pożar powstał z winy piekarza, który podobno wyrzucił gorące węgle na gnojowisko. Ogień rozprzestrzenił się na większą część miasta, niszcząc całą Grosse Kirchenstrasse – z wyjątkiem cudem ocalałego kościoła katolickiego – Kleine Kirschenstrasse, Neuer Markt i Friedrichstrasse (z wyjątkiem sądu i czterech domów) oraz Posenerstrasse z mieszczącą się przy niej synagogą i Bet haMidrasz"

Może to wskazywać, że zarówno stara synagoga, częściowo odbudowana i odnowiona pięćdziesiąt lat wcześniej, jak również zbudowany z drewna Bet HaMidrasz były położone przy lub w pobliżu skromnej Posenerstrasse. W owym czasie ulica ta była niczym więcej jak prostą prowincjonalną dróżką, gdzie do 1824 roku znajdowały się głównie obory i magazyny.

„ ....w ciągu pół godziny ogień rozprzestrzenił się wśród, w przeważającej liczbie, krytych strzechą domów, doprowadzając do tego, że czterysta rodzin straciło cały swój dobytek, a około tysiąc pięćset osób pozostało bez pożywienia i dachu nad głową. Ponad dwieście budynków, włączając ratusz, padło ofiarą płomieni. Zniszczeniu uległy również archiwa miejskie, w wyniku czego miasto straciło wszystkie ważne dokumenty i akta".

Wraz ze zniszczeniem archiwów miejskich, Stadtbücher (rejestry miejskie) wraz ze wszystkimi dokumentami dotyczącymi pierwszych cywilnych wyborów, muszą one zostać uznane za zaginione. Także rejestr włości, który został utworzony w 1818 roku padł ofiarą płomieni.[45] Jedyny wyjątek stanowił pojedynczy dokument, spisany głównie w języku polskim, który zawierał artykuły dotyczący spraw z zakresu jurysdykcji i własności, zazwyczaj przechowywany przez sędziów; dokument był później przechowywany w Archiwum Miejskim w Poznaniu, do wybuchu II wojny światowej. Magistrat w Schneidemühl zdołał w końcu uzyskać kopie starych niemieckich tłumaczeń niektórych z najważniejszych przywilejów z ksiąg publicznych, a przede wszystkim z Grandbuch, rejestru włości z Deutsch Krone (pl. Wałcz). Były to zbiory dokumentów wydanych przez ostatniego króla Polski Stanisława Augusta Poniatowskiego dnia 26 listopada 1766 roku, w których potwierdza z kolei liczne przywileje sięgające lat 1513, 1561, 1576 oraz potwierdzenie przekazania Piły po pożarze z 1626 roku, ogłoszone przez Zygmunta III 19 marca 1626 roku.

[45] Patrz: Karl Boese, *Geschichte der Stadt Schneidemühl*, zweite vollständig umgearbeitete und erweiterte Ausgabe; s. 62.

Pożar wywołał niezliczone straty dla gminy żydowskiej, jak czytamy wśród licznych relacji znajdujących się w dokumentach „...pożar zniszczył zwoje Tory, rytualne artefakty oraz księgi". Dokumenty nie wspominają o żadnych stratach w ludziach, jednak pożar niemal postawił istnienie miasta pod znakiem zapytania. Oprócz kościołów katolickiego i protestanckiego, w których parafianie modlili się w minioną niedzielę o deszcz, których betonowe konstrukcje wydawały się być usytuowane bezpiecznie na rynku, otoczonym przez rzeczywisty wieniec dojrzałych drzew – wszystko inne w centrum miasta zamieniło się w proch. Do 1833 roku możemy doliczyć się tylko trzech solidnych kamiennych budynków, takich jak: nowy młyn z 1815 roku, budynek sądu z 1825 roku oraz trzypiętrowy budynek poczty znajdujący się przy Marktstrasse i Posenerstrasse. Na peryferiach sześćdziesiąt dwa domy uniknęły zniszczeniu. Pastorzy dwóch chrześcijańskich wyznań poprosili o pomoc innych parafian z sąsiednich obszarów; prośba ta wzbudziła wiele aktów dobroczynności wśród braci chrześcijańskiej.

Ostatecznie duża część miasta musiała zostać ponownie zaprojektowana i po raz czwarty w swej historii rozpoczął się powolny proces odbudowy. Miejscy planiści starali się wyeliminować wiele bardzo wąskich, krętych ścieżek i ulic, które często były nieprzejezdne dla wozów. Ulice zostały wyprostowane, poszerzone, zgodnie z nowym, uporządkowanym planem ulic. Niektóre miejsca, takie jak wąska Posenerstrasse wybudowana po pożarze z 1781 roku i sięgająca tylko do Milschstrasse, musiały zostać całkowicie przebudowane, aby stać się w późniejszych czasach główną handlową arterią. Przyszłe Wilhelmstrasse, Hasselstrasse, Jastrower Chaussee, ostatecznie nazwana Jastrower Allee, Zeughausstrasse oraz duży skwer, który miał być miejscem przeznaczonym pod nową synagogę, zostały na nowo zaprojektowane. Kanalizacja nadal była słabo rozwinięta. Planiści obrali sobie za cel wyplenienie okropnego fetoru, który powstawał na terenach podmokłych, np. pomiędzy Posenerstrasse i późniejszym Wilhelmplatz, z którego woda miała być teraz skierowana przy pomocy dużych podziemnych kanałów do Küddow (pl. Gwda). Jednak do 1890 roku istniał jedynie błotnisty rów, do którego spływały ścieki i wody deszczowe z sąsiadujących z nim nieruchomości i częściowo z tych mieszczących się przy Posenerstrasse oraz całkowicie z tych położonych przy Wilhelmplatz. W czasie upalnej pogody zawartość tych rowów przenikała powietrze. Od czasu do czasu błoto z tego prymitywnego ścieku miało być usunięte, a boki i dno wzmocnione na przyszłość, kiedy położono odpowiednią kanalizację.

Jak na ironię, w przeciwieństwie do wspomnianej powyżej katastrofy pożarowej, sześćdziesiąt lat później Schneidemühl zostało nawiedzone przez katastrofę o odmiennym charakterze, zwaną Brunnenunglück lub też plagą studni, która pojawiła się w nagłówkach gazet. Wiercenie studni artezyjskiej w sierpniu 1892 roku poszło w złym kierunku i doprowadziło do nieoczekiwanego zalania nowo zaprojektowanych ulic z 1834 roku, prowadząc do zawalenia się licznych domów i pozbawiając osiemdziesiąt rodzin dachu nad głową. Najgorsze było to, że katastrofa miała miejsce jedynie kilka lat po nieoczekiwanym zalaniu, spowodowanym przez wiosenne roztopy z marca 1888 roku, które zmieniły Küddow w rwącą rzekę, kiedy to wielu ludzi było zmuszonych do korzystania z łodzi, aby moc poruszać się po ulicach.

Jednak po pożarze z 1834 roku władze wprowadziły surowy reżim. Wszystkie nowe domy w mieście musiały zostać zbudowane z cegły, tworząc w ten sposób zaporę ogniową. Do czerwca 1836 roku, kiedy nowe dachówki mogły być w końcu produkowane w po-

bliżu, pozwolono ludności na czasowe wykorzystywanie desek do przykrycia dachów swoich nowych domów. Generalnie pejzaż miasta znacząco się poprawił, a kryte strzechą dachy zniknęły niemal całkowicie. Z dużą pomocą państwa oraz środków finansowych napływających z całych Prus, miasto w niedługim czasie zyskało nowe oblicze. Do 1837 roku w mieście, w 350 domach, żyło już 3 385 mieszkańców, wliczając 688 Żydów.[46] W tym okresie nie posiadamy żadnych dowodów na to, że Żydzi podlegali ograniczeniom w zakresie nabywania lub wynajmowania domów, które należały do chrześcijan.

Dla gminy żydowskiej, która niedawno osiągnęła pewien poziom stabilizacji, pożar oznaczał istne zniszczenie. Morze ognia strawiło niemal całą dokumentację archiwalną gminy.[47] Wyjątek stanowił materiał, który był przechowywany w starej żydowskiej szkole, Jüdische Volksschule, położonej na południowym krańcu dawnego getta, w jednym z kilku budynków, których nie objął ogień. Tę szczęśliwą sytuację tłumaczy fakt, że kopia pilskiego pinkas haKehilloth, gminnej księgi rachunkowej, która rozpoczyna się od roku 1756, została ocalona.[48] Zachowała się również kopia notarialna Przywileju (karty) dotyczącego nieograniczonego handlu wełną, datowana na 24 listopada 1791 roku, który został przyznany kehili przez Władysława IV Wazę dnia 29 lipca 1643 roku.[49]

Oprócz dużych strat własności osobistej, które stały się udziałem całej gminy żydowskiej, pożar oznaczał praktycznie rozpoczęcie wszystkiego od nowa. Niestety nie wiemy o żadnych dokumentach, które mogłyby sugerować, że przez miasto lub władze państwowe przekazana została jakakolwiek pomoc finansowa, subsydia lub rekompensata dla przeciętnych żydowskich mieszkańców. Stara synagoga zniknęła w płomieniach, pozostawiając radę wykonawczą z decyzją o budowie tymczasowego, prostego domu modłów w najbliższej przyszłości. Prowizoryczny dom, mieszczący się prawdopodobnie w tym samym miejscu przy Posenerstrasse, gdzie stał spalony budynek, został dosłownie zbity z desek i materiałów, które były dostępne po zniszczeniu miasta.[50] Chociaż przewidziano budowę nowej synagogi, minęły cztery lata zanim realność wykonania nowego domu modłów mogła zostać poważnie rozważona.

[46] Patrz: A. Heppner i J. Herzog, *Aus Vergangenheit und Gegenwart der Juden und jüdisches Gemeinden in den Posener Landen*, s. 229. Prowincja poznańska składała się w owym czasie z 136 gmin i kehilot, z których 42 liczyły ponad 500 członków.

[47] Królewski przywilej z dnia 9 października 1670 roku, wydany w miejsce dokumentu z dnia 3 września 1670 roku zniszczonego w pożarze; „The oath of Contributions" (Ins. Valc. 1629, Bl. 328), dokumenty dotyczą obowiązków handlowych, porozumienia między Żydami i chrześcijanami dotyczącego browarnictwa oraz decyzja wydana przez starostę w kwestii dotyczącej sporu pomiędzy Tuchmacher (tkaczami) i Żydami (Ins. Valc. 1648, Bl.35).

[48] Ref. 1.J.G S 176 – CAHJP, Jerozolima, Izrael.

[49] 1791 Beglaubigte Abschrift des Privilegium Wladislaw IV wegen unbeschränkten Wollhandels zostal pierwotnie umieszczony w Gesamtarchiv der deutschen Juden (Kompletne Archiwum Niemieckich Żydów w Berlinie), zanim CAHJP, Jerozolima, stała się kustoszem tych pozostałości, dekady później. Ref. HMB/1813-1815, S 176; CAHJP, Jerozolima, Izrael.

[50] Patrz: Salomon Plessner, „Des Temples wahrer Werth », Przemówienia inauguracyjne wygłoszone z okazji poświęcenia nowej synagogi w Schneidemühl; wydrukowane w Berlinie; 1841 rok; s. 4.

12. Nowa synagoga

Podczas procesu naturalizacji przeprowadzonego w latach 30. XIX wieku, stało się jasne – kiedy gmina liczyła 130 rodzin, wliczając mnóstwo założycieli dość zamożnej klasy średniej i sponsorów, – że liczba członków i ich poświęcenie uzasadnią budowę nowego domu modlitwy[51]. Powiernicze uzgodnienia dotyczące budowy nowej synagogi zależały w znacznej mierze od dobrej kondycji finansowej zamożnych rodzin żydowskich z Schneidemühl z dziedzicznymi nazwiskami, o których wiadomo, że żyli w tym miejscu od 1815 roku, jeżeli nie pod koniec XVIII wieku. Wśród nich znajdowała się przede wszystkim rodzina Markwald, która początkowo miała przekazać znaczące sumy na fundusz odbudowy.[52] Szacowna rodzina Herz, której członkowie wkrótce zaistnieli w cywilnych sprawach Schneidemühl, nie była mniej hojna w tym względzie, jak była na początku wieku w sytuacji odbudowy Bet haMidrasz.[53] Mimo to braki musiały zostać uzupełnione przy pomocy z zewnątrz.

W zamieszczonym na pierwszej stronie Allgemeine Zeitung des Judentums apelu gmina z Schneidemühl odwołała się do dawnego zwyczaju, poprzez zwrócenie się z prośbą do innych gmin o niezbędne środki; proces ten był zatwierdzany przez króla.[54] (Lata później w roku 1854, kiedy gmina z Samter (pl. Szamotuły) uzyskała zgodę na pozyskanie podobnych wpłat na odbudowę swej synagogi, kehila z Schneidemühl była jedną z dwudziestu pięciu kehilot, które razem zebrały ponad 100 talarów w dowód poparcia).[55] Jako wyraz spontanicznej reakcji, gestu solidarności i dobrej woli gmina Schneidemühl otrzymała pomoc z Berlina, jak również z rabinatu wrocławskiego i jego rady gminy. Poza licznymi księgami i świętymi naczyniami, zebrano sumę ponad 200 talarów z tak odległych gmin ze Śląska, jak Bernstadt, Beuthen (pl. Bytom), Oels (pl. Oleśnica) i Rosenberg, jak również Ramslau, Gross Sterlitz (pl. Strzelce Opolskie), Trebnitz (pl. Trzebnica) i Wartenberg.[56] Wrocławska gałąź Gesellschaft der Brüder, Towarzystwo braci, przekazała jeden ze swych zwojów Tory.[57] Powinno to być postrzegane jako godny podziwu akt szacunku i empatii, co odzwierciedla wysoką pozycję gminy z Schneidemühl wśród gmin żydowskich prowincji poznańskiej.[58]

---

[51] Wydedukowane na podstawie badań i danych pochodzących z 4% naturalizacji miejskich Żydów w latach 30. XIX wieku.

[52] Patrz: Dedykacja znajdująca się na trzeciej stronie niemieckiego kazania „Des Temples wahrer Werth – Inauguration speeches on the occasion of the consecration of the new synagogue in Schneidemühl", w którym rabin Plessner składa szczególny hołd „Najbardziej szanowanej rodzinie Markwald oraz zacnym reprezentantom i urzędnikom z czcigodnej gminy Schneidemühl." Salomon Plessner, wydrukowane w Berlinie; 1841 rok. BM 740.P67.

[53] Stefan Simon, Anglia, list do autora 1 luty 2001.

[54] 2. Jahrgang, nr 67, 5 czerwca 1838 roku

[55] Patrz: Michael Zarkin, w *Jews in the Province of Posen, studies in the communal records of the eighteenth and nineteenth centuries*; Filadelfia, 1939 rok; s. 60 (dokładna kwota wynosiła sto dziewięć talarów i cztery srebrne grosze)

[56] Dokładna kwota wynosiła dwieście czterdzieści trzy talary i dwadzieścia jeden srebrnych groszy.

[57] Patrz: A. Heppner i J. Herzberg, *Aus Vergangenheit und Gegenwart der Juden und jüdischen Gemeinden in den Posener Landen*, s. 926.

[58] Gesellschaft der Brüder posiadał raport dotyczący podarunków odnalezionych w załączniku do ręcznego spisu narzędzi, który został sporządzony 19 listopada 1815 roku. Patrz: M. Brann „Geschichte der Gesellschaft der Brüder. Festschrift zur Säcular-Feier am 21. März 1880. Im Auftrage des Vorstandes bearbeitet von Marcus Brann, Wrocław (1881).

Lokalizacja

Chociaż obszar ten był w XVII wieku częścią Judenstadt, nie posiadamy żadnych danych sugerujących, że ziemia rzeczywiście była żydowską własnością za polskich rządów. Dlatego też można zastanawiać się, kiedy gmina zdołała nabyć znaczne ziemie od administracji miejskiej, pod budowę nowej synagogi? Jeżeli ziemia w istocie została nabyta przez gminę po wielkim pożarze z roku 1834, to możemy dostrzec zadowalające poczucie bezpieczeństwa i optymizmu, wyznacznik dobrego poziomu tolerancji, które udało się osiągnąć w Schneidemühl. Zdecydowanie świadczy to o rosnącym dobrobycie i reputacji gminy.

Co się zaś tyczy dawnego getta, wydaje się, że niewiele się zmieniło przez okres 200 lat. Mapa tego obszaru, datowana na rok 1803, nadal ukazuje czternaście domów, z wydrukowanymi nazwiskami ich żydowskich właścicieli, położonych prawdopodobnie na tym samym obszarze, na którym było to zaplanowane po pożarze z 1626 roku. Plan miasta z 1823 roku potwierdza ten fakt i zapewnia dobry przegląd całego miasta, łącznie z terenami zamieszkałymi przez Żydów.

W kwestii generalnego porządku architektonicznego nie jest znany żaden szczególny żydowski styl budowania synagogi. Historycznie styl synagogi był w każdym czasie zbliżony do otaczającej go kultury. Synagogi z bardzo wczesnego okresu nie były niczym innym jak kopiami budynków świeckich, zazwyczaj zapożyczając styl danej lokalizacji, w późniejszym okresie być może skłaniając się w stronę bazylik romańskich.[59] Za jakiś czas synagoga stała się prototypem kościoła i meczetu. Co miejsce położenia nowej synagogi i jej styl mówią nam o rzeczywistości i aspiracjach gminy w Schneidemühl? Zdajemy sobie sprawę, że przez dwa wieki synagoga była rzeczywistym wyznacznikiem warunków społecznych, w których znaleźli się Żydzi. Epoka Oświecenia zrobiła wiele dla poprawy wyglądu i położenia synagog na planie pruskich miast. Zatem budowa nowoczesnej synagogi była w ścisły sposób związana z żydowską emancypacją, co znajduje odzwierciedlenie niemal w stu synagogach wniesionych w Niemczech w ostatniej „części" XIX wieku.

Dawna talmudyczna maksyma sugeruje, że synagoga powinna być położona w najwyższym punkcie miasta lub stanowić najwyższy budynek w tym mieście; w przypadku Schneidemühl było to jednak pobożne życzenie. Nowa synagoga miała być wolnostojącym budynkiem położonym na środku skweru. Dowody, którymi obecnie dysponujemy pozwalają nam sklasyfikować nowy budynek jako skromy, mimo, że nie był ani mały ani dyskretny w swej lokalizacji. Przeciwnie było w latach wcześniejszych, gdy gminy unikały takiego eksponowania, zachowując rozmiar odpowiedni dla mniejszości pamiętającej prześladowania. W wielu miastach nadal unikano bezpośredniego wystawienia na widok publiczny wejścia do synagogi. Trzeba zauważyć, że niewiele ponad dekadę przed wybudowaniem nowej synagogi w Schneidemühl, nawet dla władz kosmopolitycznego Wiednia oglądanie fasady synagogi było nie do pomyślenia.[60] Podczas gdy wyjątkowa pozycja nowej synagogi w Schneidemühl wydawała się być znaczącym osiągnięciem kehili,

[59] Jedna z najstarszych synagog w Kfar Nahum (Capernaum) została zbudowana w stylu greckiej świątyni. Synagogi w Worms i Speyer zostały zbudowane w stylu romańskim, ta w Regensburg w stylu gotyckim, podczas gdy włoskie synagogi odzwierciedlały styl renesansowy.

[60] Seitenstettengasse Temple w Wiedniu musiała zostać zbudowana, wciśnięta pomiędzy dwie pięciopiętrowe kamienice, aby była mniej widoczna z ulicy.

planowane wejście miało być prawdopodobnie zwrócone na zachód z dala od wzniesienia otaczającego skweru, pamiętając o wspomnianym wyżej podejściu. Jednakże wraz z jej ukończeniem, nowy Bejt El (dom Boży) musiał przyciągać spore zainteresowanie i był z pewnością uznawany przez starszyznę Schneidemühl jako doskonały dodatek do pejzażu miasta.

Architekt

Możemy się zastanawiać, jakie dziedzictwo architektoniczne zostało przekazane w nowej synagodze w Schneidemühl oraz odpowiednio kto nadał nowej synagodze jej kształt? Do chwili obecnej, gminna tradycja utrzymuje, że synagoga została zaprojektowana przez sławnego, płodnego architekta nieżydowskiego pochodzenia Karla Friedricha Schinkela.[61] Nie istnieją żadne dokumenty, które mogłyby potwierdzić lub zaprzeczyć tej tezie lub wskazać rękę Friedricha Schinkela i jego neoklasyczny styl w projekcie synagogi; dlatego nie można rozważać twierdzenia o roli Schinkela jako wielce prawdopodobnego. Możliwe, że kontaktowano się z nim początkowo, aby opracował projekt, później przekazany do wykonania przez murarza lub Baumeister.[62] Schinkel mógł występować jedynie w roli doradcy (jak było to w przypadku nowego budynku uniwersytetu w Oslo), zważając na fakt, że zmarł w październiku 1841 roku. Wiadomo, że zaprojektował „Dome" w Poznaniu w 1830 roku – wybudowana w 1840 roku, jak również ratusz w Kolberg (pl. Kołobrzeg) w 1834 roku. Generalnie styl Schinkela był wielce poważany i naśladowany w późniejszych latach.

Jednak z tego, co nam wiadomo, za budowę synagogi w 1840 roku odpowiedzialny był Baurat Krüger z Schneidemühl.[63] Podobnie jak w innych miejscach we wczesnym okresie pruskim, restrykcje nałożone przez władze miejskie nadal nie zezwalały, aby nowe żydowskie domy modlitwy był wyższe od jakiegokolwiek budynku w mieście (to z kolei czasami zachęcało architektów i budowniczych, aby dostosowywać pozornie poprzez obniżenie parteru nowo powstającego budynku i osiągnąć bardziej okazałe wnętrze. Nie znajduje to jednak zastosowania w przypadku nowej synagogi w Schneidemühl – ponieważ wiemy, że do wejścia prowadziło kilka stopni).

Często kolejną przeszkodą stojącą na drodze do uzyskania pozwolenia władz na wzniesienie nowej synagogi, była bliskość kościoła. W tym przypadku jednak, we wcześniejszych planach miasto zagwarantowało budowę dwóch kościołów katolickich i jednego protestanckiego, znajdujących się kilka ulic dalej na północny wschód/zachód od granic byłego getta. Dane pochodzące z okresu po pożarze z 1834 roku wskazują, że w sąsiedztwie nowej szul nie znajdował się żaden znaczący budynek cywilny. Późniejsze negocjacje mogły przyczynić się do długiego, trzyletniego okresu budowy, nowego domu modlitwy.

[61] Karl Friedrich Schinkel, ur. 13 marca 1781 – zm. 9 października 1841, najbardziej znany pruski architekt początków XIX wieku, odpowiedzialny za budowę wszystkich budynków użyteczności publicznej w Prusach.

[62] Johann Heinrich Strack, student, który blisko współpracował z Schinkelem.

[63] Notizblatt der Gesellschaft zur Erforschung jüdischer Kunstdenkmäler, e.V. Frankfurt nad Menem, 1902-1937, s. 12, załączone do artykułu Jüdische Kunstdenkmäler in Preussen, s. 175-198 (brak nazwiaska autora).; Deutsche Bücherei Leipzig, ZA 9844.

Bez względu na nazwisko architekta i estymę, jaką go darzono, wyraźnym celem gminy żydowskiej z Schneidemühl było nie tylko przyćmienie samego miasta przez wspaniałość nowoczesnej synagogi, ale prawdopodobnie również innych gmin z regionu, co odzwierciedlało myśli niemieckiego Żyda, architekta Edwina Opplera (1831-1888), który wolał tworzyć nowe budynki niż kopiować styl innych i którego maksyma głosiła: „Niemiecki Żyd mieszkający w Niemczech powinien budować w niemieckim stylu".[64] Posiadamy niepotwierdzoną wskazówkę, że 1 maja 1838 roku gmina otrzymała zgodę od króla Fryderyka Wilhelma III na budowę synagogi, zakładając, że zbiórka niezbędnych funduszy zakończy się do 1 sierpnia tego samego roku.[65] Prace mogłyby się zacząć w późniejszym czasie w 1838 roku lub na początku roku następnego.

Do końca 1841 roku na środku skweru stanął solidny, dostojny budynek „w schinkelowskim stylu". Nowa synagoga została wybudowana w surowym, spokojnym Rundbogenstil (stylu neoromańskim), który był popularny po 1830 roku, który miał łagodny wygląd, dając wrażenie elegancji i siły zarazem.[66] Chociaż konserwatywne oblicze nie skłaniało się ku mauretańskiemu stylowi synagog, który był często wybierany w tamtym okresie i później. Ten dom został wyobrażony długo zanim w dalszej części XIX wieku w wielu dużych miastach Europy powstały „synagogi – gotyckie katedry", w niemieckim renesansowym stylu. Nowa synagoga w Schneidemühl miała się stać duchowym, rytualnym i geograficznym centrum życia społeczności żydowskiej miasta.

Widok zewnętrzny

W czasie badań poczynionych na rzecz tej publikacji często narastał żal, że nie przetrwały praktycznie żadne oryginalne dane dotyczące tej niegdyś imponującej synagogi. Jednak do 1929 roku istniał wczesny rysunek budynku datowany na 1837 rok. Twierdzono tam, że synagoga była zbudowana z wapienia i drewna, jej zewnętrze wymiary wynosiły 16 metrów wysokości i 18 szerokości.[67]

Oryginalne dokumenty miejskie, plany i pozwolenia doprowadziły do podjęcia przez władze ostatecznej decyzji, wydającej pozwolenie na odbudowę synagogi, przetrwały jedynie do tzw. Nocy Kryształowej (Kristallnacht), mającej miejsce wiek później. Tym, co pozostało do dnia dzisiejszego, jest sześć zdjęć – zrobionych około pięćdziesiąt lat po jej inauguracji i prawdopodobnie w rozpiętości 30 lat – najwcześniejsze jest prawdopodobnie datowane na 1895 rok. Każda z fotografii przedstawia inny, czasami częściowy kąt synagogi, poprzez które możemy ocenić i oszacować pełną formę i wartość architektoniczną budynku.

Kolorowa fotografia o numerze 1 zrobiona w 1895 roku, jest prawdopodobnie najlepszym przedstawieniem synagogi, dając świetny ogląd na dużą część Wilhelm-

[64] W owym czasie kilku architektów w Europie projektujących synagogi było Żydami; polska szlachta zatrudniała włoskich budowniczych i architektów dla prywatnych potrzeb, w XVII i XVIII wieku.

[65] Michael M. Zarchin: „Jews in the province of Posen: studies in the communal records of the eighteenth and nineteenth centuries", 1939 rok.

[66] Styl który łączył w sobie elementy architektury romańskiej, klasycznej i renesansowej, w Europejskie Synagogi, s. 78.

[67] Notizblatt der Gesellschaft zur Erforschung jüdischer Kunstdenkmäler, e.V. Frankfurt nad Menem, 1902-1937, s. 12, załączone do artykułu Jüdische Kunstdenkmäler in Preussen, s. 175-198 (brak nazwiaska autora).; Deutsche Bücherei Leipzig, ZA 9844.

platz. Królewska Poczta (Könglisches Postamt) nadawała kształt wschodniej części Wilhelmplatz i mogła zostać ukończona dokładnie w tamtym roku, a fotograf przy pomocy jednego zdjęcia znalazł sprzyjającą okazję, aby ukazać dwa z architektonicznych charakterystycznych punktów. Widzimy synagogę po lewej stronie zdjęcia, przedstawiającego jedynie jej południową fasadę z imponującym wapiennym szczytem budynku. Sądząc po wyludnionej ulicy i bujnej roślinności, możemy przypuszczać, że zdjęcie zostało zrobione późnym letnim niedzielnym popołudniem, oświetlając fasadę synagogi, jak również okazałą pocztę. Tereny otaczające synagogę były zaplanowane w dość obfity, przestronny i „parkowy" sposób, włączając niektóre brukowane ścieżki. Własność synagogi była wyłączona z ruchu późniejszego wyłożonego kostką brukową Wilhelmplatz i sąsiednich ulic przez niski dekoracyjny płot z rozstawionych słupków połączonych łańcuchami.

Solidny, niemal kwadratowy, dwupiętrowy dom Boży składał się z parteru, bel étage i poddasza. Na poziomie ulicy, odchodząc delikatnie od środka szczytowej fasady, dostrzegamy coś, co wydaje się być łukowatymi drzwiami, ich szerokość podwaja ich długość. Pamiętając o wspomnianym wcześniej podejściu rządu, nie wydaje się możliwym, aby oryginalnie rozważano je jako wejście do „domu". Po każdej stronie drzwi możemy dostrzec duże łukowate okno. Efektowna, skierowana na południe, wysoka zakończona szczytem fasada jest zdominowana na wysokości pierwszego piętra przez potrójny zestaw łukowatych okien witrażowych, rozmieszczenie to jest powtórzone w przypadku poddasza na drugim piętrze. Wnętrze musiało być dość dobrze oświetlone (Szulchan Aruch – kompendium opisujące wszystkie aspekty żydowskiego prawa, które są obecnie stosowane – sugeruje, że synagoga posiada dwanaście okien).[68] Ten szczyt nie odzwierciedla jednak we właściwy sposób wewnętrznej przestrzeni synagogi, jak możemy zauważyć na fotografii nr 3 i 6 – północna strona budynku posiada podobną szczytową fasadę. Stromy, ustawiony pod kątem 45%, pokryty dachówką dach, jest położony pomiędzy dwoma szczytami.

Powyżej środkowego okna, znajdującego się na najwyższym piętrze, widzimy zagłębiony oculus, małe okrągłe okienko, które zawierało Magen David, jedne z kilku zewnętrznych symboli określających ten budynek jako żydowski dom modłów. To środek określał go jako synagogę Izraelitów. Jedno z późniejszych ujęć, fotografia nr 3, zostało prawdopodobnie ponownie zrobione po południu – oświetla jedynie zachodnią fasadę, pozostawiając stronę południową w cieniu. Daje to właściwe wrażenie, że wejście do synagogi znajdowało się de facto po zachodniej stronie. Uwaga obserwatora jest przyciągana przez tymczasową, ciemną, podobną do pudełka przybudówkę znajdującą się na poziomie ziemi, po środku budynku, sugeruje istnienie małego przedsionka, który sięga drugiego piętra. Późniejsze ujęcie, fotografia nr 5, obrazuje główną zmianę strukturalną w tym miejscu, głębszą dwupiętrową przybudówkę, która została wybudowana w miejscu wspomnianego wcześniej prowizorycznego przedsionka. Wystający przedsionek synagogi został dobudowany do oryginalnego budynku w późniejszych latach XIX

[68] Shulchan aruch (hebrajski, dosłownie oznacza „Zastawiony stół") jest kompendium tych obszarów żydowskiego prawa, które są stosowane obecnie; stworzone przez rabina Yosefa Caro z Safed w latach 60. XVI wieku, zostało ogólnie zaakceptowane jako wiarygodne po tym, jak rabin Moshe Isserls z Krakowa uzupełnił je notatkami w latach 70. XVI wieku (znane jako Mappah –„Obrus") wyznaczając zasady stosowane przez Żydów aszkenazyjskich.

wieku, gdy potrzeba było więcej miejsca dla powiększonego chóru, jak widzimy poniżej. Do podwójnych drzwi wejściowych budynku prowadziły trzy stopnie. Drzwi wejściowe znajdowały się naprzeciwko zbudowanego później budynku gminy, po przekątnej Wilhelmplatz. Część z tych, którzy przeżyli i byli przepytywani, przypomniało sobie ciężką czerwoną kurtynę wiszącą w drzwiach. Nikt sobie nie przypomina jaka inskrypcja znajdowała się nad drzwiami, słowa, które mogły przywoływać błogosławieństwo Boże dla nowego domu, wiązać je ze świętym sanktuarium z dawnych czasów. Spokojny charakter tego eleganckiego domu modłów, otoczonego niewielką grupą drzew liściastych w latach późniejszych, był zazwyczaj lubiany przez starszych, którzy zostali zapamiętani, jak siedzą na pobliskich ławkach w ciepłe letnie wieczory.

Wnętrze

Ze względu na brak wstępnych planów, nie możemy być pewni jak wyglądało oryginalne wnętrze, jednak wydaje się oczywiste, że przez sto lat historii synagogi miały miejsce liczne zmiany. Niemal wszystkie następujące opisy struktury i wnętrza synagogi są oparte na osobistych wspomnieniach zmarłego Joachima Rosenberga (1922-1999), wyrażonych w licznych listach obejmujących piętnaście lat korespondencji, podczas badań które przeprowadził autor tej książki. Jednym z czterech innych decydujących dokumentów jest mała fotografia dostarczona przez syna zmarłego rabina Rosenzweiga (patrz zdjęcie nr 4). Z architektonicznego punktu widzenia wiemy, że wnętrze tej synagogi miało „plan holu", lekko prostokątne schronienie, zwyczajowo zwrócone na wschód. Dyskutowano, że prostokątne pomieszczenie zaspokaja potrzeby biernego, spolegliwego zgromadzenia w arystokratyczny sposób, podczas gdy główny rozkład domu skupiał się na aktywnie działającej jednostce, podkreślając bardziej demokratyczny udział modlących się mężczyzn.

Świątynia ta posiadała kilka widocznych barier i prawdopodobnie sklepiony strop utworzony poprzez kąty wysokiego dachu, odzwierciedlenie kształtu łukowatych okien. Budynek mógł pomieścić 410 wiernych.[69] W następstwie zmian po roku 1900, hol stał się bardziej przestronnym przedsionkiem. To tam umieszczono urządzenia sanitarne z wystarczająca przestrzenią, tak aby zapewnić zgromadzonym bardziej godny sposób zbierania się przed wejściem do świątyni, miejsca gdzie doczesna działalność mogła być zabroniona. Tam cztery generacje później, gmina upamiętniła ofiary Wielkiej Wojny. Tablica, która uhonorowała darczyńców i fundatorów synagogi, została tam również złożona, był to częsty zwyczaj. W przedsionku znajdowała się mała miska, wyposażenie służące do tradycyjnego oczyszczenia, następującego przed udziałem w obrzędach. Na prawo od wejścia do świątyni stało krzesło Eliasza (symboliczna ławka, używana przy okazji Brith Milah, ceremonii obrzezania). Zwyczajowo krzesło to było przechowywane w dodatkowym pomieszczeniu. Zaraz w pobliżu wejścia do świątyni znajdowało się krzesło szamesa. Dalej po prawej stronie znajdowała się na lekkim podwyższeniu galeria dla mieszanego chóru, która zajmowała znaczną powierzchnię pomieszczenia w po-

[69] Notizblatt der Gesellschaft zur Erforschung jüdischer Kunstdenkmäler, e.V. Frankfurt nad Menem, s. 12, załączone do artykułu Jüdische Kunstdenkmäler in Preussen, s. 175-198 (brak nazwiska autora).; Deutsche Bücherei Leipzig, ZA 9844. Podczas gdy Joachim Rosenberg, Santiago, Chile, wspomina ogółem o 250 miejscach.

łudniowo-wschodniej części budynku.[70] Chóry w liberalnych synagogach często można było spotkać w Niemczech przez wiek aż do początku XX wieku. Kiedy to Kurt Wolff wspominał:

„Po zakończeniu Wielkiej Wojny nasz chazan zaproponował utworzenie chóru w synagodze, dla wzbogacenia obrzędów. Także ja zgłosiłem się na ochotnika, jako że pobierałem wtedy lekcje śpiewu i brałem udział w żydowskich występach. Jeden raz nawet zastępowałem naszego kantora w czasie ceremonii, podczas której był obecny nasz obecny burmistrz dr Karl Karause ...”

mógł pominąć fakt, że chór męski musiał istnieć w zgromadzeniu cały czas i to właśnie mieszany chór był czymś nowym.[71]

Dekadę po zakończeniu I wojny światowej i po późniejszym wyjeździe z Schneidemühl rabina Israela Nobla, młody Ludwig Rosenthal często kierował mieszanym chórem z wykorzystaniem harmonium – kontrowersyjnego XIX-wiecznego instrumentu, który został tam ustawiony, a którego obecność później wzbudziła gniew ortodoksyjnej części gminy.

Bima i Święta Arka

Ponieważ szeroki opis zwyczajów i symboliki synagogi w historii przekracza zakres niniejszego opracowania, można podkreślić kilka interesujących faktów, zanim przejdziemy do bardziej szczegółowego opisu wnętrza nowej synagogi w Schneidemühl.

Trzy podstawowe tradycje dotyczące wyglądu wnętrza synagogi różnią się położeniem bimy (jak Żydzi aszkenazyjscy nazwali podwyższone podium, z którego czytało się Torę) i Świętej Arki Przymierza (Aron ha-Kodesz, przybytek z dawnych czasów), w której przechowuje się zwoje Tory, reprezentującej ryty sefardyjskie, aszkenazyjskie lub reformatorskie.[72] Żydzi sefardyjscy umieścili bimę i Świętą Arkę po przeciwnych, wschodnio-zachodnich stronach pomieszczenia. Takie dwubiegunowe napięcie pomiędzy bimą i Świętą Arką datuje się na wczesne czasy projektowania synagogi. Wymogi liturgiczne Żydów aszkenazyjskich, w głównym budynku, plasowały bimę w pobliżu centrum sanktuarium, odwołując się do idei amfiteatru, podczas gdy ruch reformatorki umieszczał bimę w pobliżu Świętej Arki. Jednak w czasie, gdy tendencje ortodoksyjne/konserwatywne flirtowały z ideami reformatorskimi, ich bima była również często przesuwana w stronę Świętej Arki.

[70] Biorąc pod uwagę ograniczone rozmiary synagogi, wydaje się mało prawdopodobne, żeby chór liczył więcej niż dziesięciu śpiewaków, a już z pewnością nie trzydzieści osób, jak to zasugerował Joachim Rosenberg, Santiago, Chile.

[71] Kurt Wolff, Frankfurt, Niemcy, list do autora, 16 października 1987 rok. Na ceremonii z okazji śmierci rabina Branna, czytamy już o chórze mieszanym.

[72] Patrz: al Membra, arabskie słowo, które na ziemiach niemieckich przyjęło formę Almemor. W krajach Europy Wschodniej stało się balemer lub bimą. W średniowieczu Żydzi aszkenazyjscy używali nazwy al-membra, jak zrobił to Rashi w swych komentarzach... al-membar oznacza po arabsku pulpit. W muzułmańskim meczecie, mównica. W krajach Orientu z kolei bima była znana jako ambol, co jest arabską formą słowa ambon, mównica w kościołach bizantyjskich. „Ty położysz Torę pośród dzieci Izraela”

Jest kwestią dyskusyjną, aby w czasie inauguracji świątyni, nadal istniały ruchome krzesła i pulpity, jak to się zdarzało w synagogach w poprzednich wiekach, a ustawienie siedzeń było równoległe do ściany północnej i południowej, podczas gdy bima była nadal skierowana ku centrum pomieszczenia. Nasilające się tendencje liberalne wśród zgromadzenia do lat 50. XIX wieku mogły wymagać całkowitego przekształcenia wnętrza synagogi, skutkującego powstaniem trzyrzędowych ław, które wspomina Joachim Rosenberg z czasów swego dzieciństwa w latach 20. XX wieku. Jednakże biorąc pod uwagę inne liberalne ustawienia wspomniane poniżej, wydaje się, że stałe rozmieszczenie siedzeń, reformatorska idea mająca za zadanie uporządkowanie nieładnego wyglądu ruchomych krzeseł, zostało najprawdopodobniej zaplanowane wcześniej. Bima umieszczona bliżej Świętej Arki zdecydowanie pozwalała na zwiększenie dostępnej do siedzenia przestrzeni i wydawała się spójna z delikatnym odejściem od surowej aszkenazyjskiej tradycji.

Na podstawie kolejnych badań można bezpiecznie stwierdzić, że od czasu inauguracji w roku 1841, obrzędy w synagodze weszły na drogę skłaniającą się ku, w pewnym stopniu, liberalnemu myśleniu. Szczególnie, że późniejszy rabin Brann i jego następcy posiadali silne skłonności w kierunku niemieckiej Neu Orthodoxie, tj. świeckiej, zachodniej edukacji z silnym przywiązaniem do żydowskiego prawa. Kierunek ten musiał odgrywać decydującą rolę w ostatecznym wyglądzie wnętrza synagogi.

Rozkład siedzeń na parterze w latach 20. XX wieku podzielony był na trzy duże grupy drewnianych ławek, przecinających sanktuarium w kierunku wschodnim, rozdzielonych przez przejścia. W każdym rzędzie na ławce mogło zasiąść od sześciu do siedmiu mężczyzn. Męskie zgromadzenie siedziało odpowiednio zwrócone w stronę bimy, skupiając się dość blisko Świętej Arki. Hierarchiczny porządek był zestrojony z dążeniami do przyzwoitości Żydów z XIX wieku, z porządkiem inspirowanym ruchem reformatorskim.

Wchodząc do sanktuarium od strony zachodniej, wzrok osób kierował się w stronę łukowatej, przykrytej kurtyną izby znajdującej się w centrum ściany Mizrach, tradycyjnej wschodniej ściany, symbolicznie wskazującej na Jerozolimę, co było wymogiem podanym w Talmudzie. Był to duchowy obszar skrywający Świętą Arkę, ostateczny punkt i kierunek, do którego były skierowane modły. Jedno z kilku istniejących zdjęć synagogi odsłania zewnętrzny widok budynku od strony wschodniej (zdjęcie nr 4), gdzie apsyda zapewniła niezbędną przestrzeń dla Świętej Arki. Pomiędzy bimą i Świętą Arką, wzniesione powyżej głównego poziomu i dostępne dzięki schodom, znajdowało się miejsce kantora. W tym miejscu był również pulpit rabina, bardzo blisko Świętej Arki, gdzie koncentrowały się wszystkie rytuały i czytania.

Po dokładnym zbadaniu jedynej dostępnej fotografii wnętrza, zrobionej niemal wiek po inauguracji, widzimy rabina Arthura Rosenzweiga, naprzeciwko Świętej Arki i jej Ner Tamid, wiecznego światła, zwróconego ze swojego drewnianego pulpitu[73] w kierunku zgromadzenia. Jest otoczony z każdej strony świecami umieszczonymi w kandelabrach, podczas gdy większe oświetlenie zdają się zapewniać świeczniki. Do tego czasu w całym sanktuarium zamontowano elektryczność, zastępującą dawne oświetlenie gazowe. Pierwsze kilka siedzeń, znajdujących się blisko bimy, było zwyczajowo zarezerwo-

[73] Brak przypisu w oryginale książki.

wanych dla uczonych świeckich i starszyzny gminy oraz prominentnych, wpływowych członków gminy, którzy szczególnie zasłużyli się dla gminy, budynku i jego wyposażenia. Joachim Rosenberg pamięta jaki był dumny, gdy jego ojciec zajmował honorowe miejsce, jak było to wcześniej udziałem jego pradziadka.

Czy wewnętrzne ściany były ozdobione tekstami modlitw? Jako że nie istnieją żadne wspomnienia, możemy jedynie rozważać teoretycznie, czy w czasach dobrobytu, zgromadzenie mogło sobie pozwolić na bogatszą dekorację wnętrza świątyni. We wcześniejszych stuleciach nawet drewniane synagogi były bogato zdobione.

Galerie znajdujące się na pierwszym piętrze były wsparte na filarach znajdujących się po stronie północnej i południowej sanktuarium. To, Ezrat Naszim, emporium, pierwotnie „przeznaczone dla kobiet słuchających obrzędów", nie posiadało żadnych krat czy zasłon, które były zwyczajowo stosowane w ortodoksyjnych budynkach, ale było ogrodzone balustradą. Tutaj ponownie dostrzegamy wpływy liberalno-reformatorskie, które preferowały pewien stopień udziału kobiet w oglądaniu i wysłuchaniu obrzędów mających miejsce poniżej. Ogółem w galeriach zasiadało 200 kobiet – około osiemdziesięciu kobiet po każdej stronie hallu – a można było tam wejść po schodach znajdujących się po lewej i prawej stronie przedsionka. Niewielkie oddalenie od przodu balkonu, górując nad częścią przeznaczoną dla mężczyzn, było bardzo cenione przez kobiety.[74] Mówiło się, że biedne kobiety należące do gminy mogły brać udział w obrzędach jedynie z wysokości drugiego piętra, w rzeczywistości spod krokwi (zwyczaj ten był praktykowany w portugalskiej synagodze w Amsterdamie w XVIII wieku, jak również w Wielkiej Synagodze w Londynie w 1790 roku). Mogło tam zasiąść nie więcej niż czterdzieści kobiet.[75] (Jako że nie istnieją żadne wyjaśnienia, możemy się jedynie zastanawiać co do sposobu, w jaki „zły" stan finansowy tych kobiet był rozwiązywany przez starszyznę gminy.) Umieszczone na wyższym poziomie poddasza okna witrażowe, znajdujące się po obu stronach budynku, służyły głównie jako element dekoracyjny ładnych szczytów znajdujących się na zewnątrz.

Inauguracja

„Otwórzcie bramy! Niech wejdzie naród sprawiedliwy, dochowujący wierności".

Księga Izajasza 26,2

Po zakończeniu budowy, wielu członków gminy mogło życzyć sobie zapalenia Ner Tamid (wiecznego światła), po raz pierwszy w nowej synagodze w święto Rosz Haszana (żydowski Nowy Rok) w 1841 roku. Jednak rada wykonawcza gminy zdecydowała o wyborze bardziej sprzyjającej daty – 15 października, na dzień oficjalnej inauguracji, urodziny jego wysokości Fryderyka Wilhelma IV.[76] Z tej okazji rabin Salomon Plessner,

[74] Notizblatt der Gesellschaft zur Erforschung jüdischer Kunstdenkmäler, e.V. Frankfurt nad Menem, s. 12, załączony do artykułu Jüdische Kunstdenkmäler in Preussen, s. 175-198 (brak nazwiska autora); Deutsche Bücherei Leipzig, ZA 9844 – w przeciwieństwie do opinii Joachima Rosenberga, Santiago, Chile, który wspomina o sześćdziesięciu miejscach.

[75] Ibidem., - Joachim Rosenberg, Santiago, Chile, wspomina, że znajdowało się tam dwadzieścia krzeseł.

[76] Fryderyk Wilhelm IV, panujący w latach 1840-1861. AZJ, 5. Jahrgang nr 51, 18 grudnia 1841 roku, s. 737.

znany badacz Biblii, duchowny i poeta z Berlina, został zaproszony na uroczystość poświęcenia nowego domu modłów.[77]

Tego piątkowego popołudnia o godzinie pierwszej gmina zebrała się po raz ostatni na modły do pobliskiej tymczasowej synagogi. Następnie rabin Plessner odczytał specjalny popołudniowy program, stojąc przed Świętą Arką, po którym nastąpiło krótkie, ale poruszające przemówienie w języku ojczystym, które zatytułował „Freude mir Ehrfurcht" lub Der ernste frohe Ausgang – „Cieszmy się z szacunkiem" lub uroczysty radosny początek. W swych słowach rabin odniósł się do cotygodniowego czytania pisma, do patriarchy Noego, który powoli opuścił Arkę, aby zejść na suchy ląd, w kierunku światła, z wdzięcznością budując ołtarz na ofiarę. Uczynił również porównanie do bogobojnego, który wyszedł z sukki (prymitywnego czasowego domostwa) po nakazanym okresie sukkot (siedmiodniowe Święto Namiotów, które upamiętnia okres, w którym Żydzi mieszkali w czasowych siedzibach, po wyjściu z Egiptu). Po odśpiewaniu psalmu 30. rabin zachęcił gminę do spojrzenia w przyszłość, ale pamiętając o opowiedzeniu swym dzieciom o przeszłości. Potem przeczytał obietnice Izajasza „nie spieszcie się jakbyście uciekali..." i odpowiednio zebrani skierowali się do nowej synagogi w sposób uroczysty.

Tam następnie, po raz pierwszy w historii tej gminy żydowskiej, rabin pokierował całą ceremonią w języku niemieckim. Jest wątpliwe, aby ktokolwiek w następnym stuleciu mógł przywołać opowieść o pierwszej takiej żydowskiej ceremonii w języku ojczystym, która została odprawiona z okazji zwycięstwa Fryderyka II pod Leuthen (pl. Lutynia) lub ceremonii z okazji zawarcia pokoju, mającej miejsce pod koniec wojny siedmioletniej – obie ceremonie skomponowane przez nikogo innego, jak Mosesa Mendelssohna.

Słowa wypowiedziane przez rabina Plessnera w Schneidemühl były poetyką liturgiczną, której tematem przewodnim była „Des Tempels wahrer Werth" lub „Kewod haBajit", „Prawdziwa wartość świątyni". Jego przemówienie z dobrze opracowanymi rozdziałami i podsekcjami zawierały najbardziej kwieciste odcienie, postrzegając księżyc w nowiu i narodziny „ukochanego ojca królestwa, naszego króla" jako szczególnie pozytywne wydarzenia i dobry omen na inaugurację. Nawiązując do królewskiego ojca, rabin powiedział „Niech dom ten służy jako pomnik dla niezapomnianego człowieka i ojca naszej ojczyzny, zmarłego króla Fryderyka Wilhelma III". Następnie monarcha został wychwalony poprzez przypomnienie jego hojności, którą okazał mieszkańcom Schneidemühl po wielkim pożarze.

Kreśląc analogie do Świątyni Salomona, rabin stwierdził, że wartość świątyni można zmierzyć jedynie cnotliwością i pobożnością członków jej zgromadzenia.

„Dom Boży może być bezwartościowy, nie jest niezbędny Bogu, a może nawet mieć niszczycielski wpływ. Jako że natura jest największym głosicielem Wszechmogącego, dom modlitwy ma mniejszą wartość".

[77] Urodzony w 1797 roku we Wrocławiu, zmarł (25 Av 5643) 28 sierpnia 1883 roku w Poznaniu. Wolał być kaznodzieją (darszan) niż tylko rabinem, jako że dawało mu to więcej czasu na studiowanie. Praktykował jako darszan we Wrocławiu do 1823 roku i w Bet haMidrasz w Berlinie 1830-1843. W 1856 roku służył jako jeden z obowiązkowych piętnastu Repräsentanten wrocławskiej kehili, w owym czasie największej i najbardziej wpływowej gminie w Prusach. Jednak, wobec swej bezkompromisowej postawy i przywiązania do tradycyjnego judaizmu, odczuwał presję ze strony ruchu reformatorskiego, który z pomocą władz cywilnych, zmusił go do rezygnacji w Berlinie i Wrocławiu. Później działał aktywnie w Poznaniu, aż do swej śmierci (25 Av 5643) 28 sierpnia 1883 roku. (patrz: Avnei Zikaron, nr 156).

W każdym z tych stwierdzeń, które rabin obszernie opracował, podkreślił znaczenie każdego z nich, czasami odwołując się do świątyni Heroda, w wielu innych punktach odnosząc się luźno do pisma (gdzie jest cytowany Taanith S.26 b): „To nie miejsce daje honor mężczyźnie, to mężczyzna daje honor swemu miejscu". Odpowiednio rozbudowany na temat różnego wykorzystania synagogi, pouczać tych, którzy wchodzą do domu we wspaniałym stroju.

Następnie rabin Plessner poprosił Boga o udzielenie błogosławieństwa i o pamięć jego wysokości króla, królowej oraz głów rządu, magistratu i jego członków, nie zapominając o inspektorze budowlanym oraz mistrzu murarskim, architekcie i rzeźbiarzu, których nie wymienił z nazwiska. Przywołując zbożną hojność gmin żydowskich z Wrocławia i Berlina, rabin obdarzył swoim błogosławieństwem przywódcę gminy z Schneidemühl, rabina „w którym wiedza osoby starszej i mądrej wspaniale łączy się z zapałem młodości. Niech pilnuje cnót i religijności kehili przez długie lata". Potem świeccy przywódcy, Repräsentanten, wybrani przedstawiciele gminy żydowskiej, dygnitarze miejscy oraz wpływowi mieszkańcy otrzymali błogosławieństwo. W tym momencie rabin podziękował wszystkim obecnym za zaszczyt poświęcenia i udzielenia błogosławieństwa tej wspaniałej świątyni.

Ceremonia zakończyła się apelem do zgromadzenia, aby edukacja ich dzieci odbywała się wg najlepszej żydowskiej tradycji, „aby uchronić je przed upadkiem w otchłań, w próżnię". Życzył gminie „pokoju pośród nich, dla swych braci i przyjaciół, dla synagogi", – a odwołując się do wewnętrznego konfliktu w gminie – błagał zgromadzenie o utrzymanie pokojowych stosunków z duchowym przywódcą gminy, który w swej istocie powinien być świątynią gminy. Kontynuując w tym tonie, życzył dziecięcego posłuszeństwa wobec niego w sprawach, w których rabin nie może poddawać się swym własnym przekonaniem, ale postępować w zgodzie z pismami i tradycją. W swych ostatnich słowach rabin błagał zgromadzenie, „aby nie gardziło swą troskliwą matką, judaizmem – tylko dlatego, że jest stara!"

Warto zauważyć, że w czasie konsekracji dom był z dumą często określany jako „świątynia", nazwa czule używana przez członków gminy w następnych pokoleniach. Odwołując się do antycznego słowa świątynia, nazewnictwo pierwotnie wprowadzone przez ruch reformatorski w Hamburgu i w innych miejscach, możemy doświadczyć delikatnej zmiany żydowskiej tradycji, oddzielającej ją od ortodoksyjnej synagogi. Możemy również wyczuć ducha liberalizmu, który przejął kontrolę nad kehilą w tamtych latach. Pojęcie, że „świątynia na ziemi może zastąpić tę obiecaną przez powrót Mesjasza na Syjon", mogła znaleźć upodobanie wśród rosnącej rzeszy członków zgromadzenia.

Sześć lat później, kiedy rabin Scheier był wyraźnie nieobecny, pozornie nietypowa simcha (radosne wydarzenie) miała miejsce w nowej synagodze, zachęcając prasę do opisania wydarzenia w artykule, cytując nieznanego z imienia i nazwiska członka gminy z Schneidemühl.[78]

„16 listopada 1847 roku, w domu Bożym odbył się pierwszy ślub. Pan Abraham Solmsen, który wydawał swoją córkę za mąż, domagał się tej innowacji, czego władze gminy nie mogły odmówić. Przed godziną drugą po południu, ludzie zebrali się wewnątrz świątyni i po tym

[78] Der Orient, nr 51, 17 grudnia 1847 roku; s. 387.

jak Vorleser, pan Friedländer wyrecytował kilka El mole rachamim, zastępca rabina pan M. J. Laschynski wszedł na mównicę; krótka ceremonia ślubna, jeżeli chodzi o treść, była zgodna z oczekiwaniami. Następnie odbyło się wesele, zgodnie ze zwyczajem."[79]

13. Przemiany religijne

Wolność wyboru

Zaobserwowano, że te wspaniałe XIX-wieczne synagogi były budowane w wieku ostatniej nadziei. „Jak na ironię, więc, dekady po ukończeniu nowej świątyni w Schneidemühl, jedynie poświęcenie się religijnemu ideałowi przestało być centrum żydowskiego życia. Zakorzeniony szacunek dla ikon religijnych zaczął słabnąć, fenomen, który stał się bardziej dostrzegalny z czasem i niedoświadczany przez wieki, od czasu, gdy Żydzi musieli żyć na obrzeżach społeczeństwa. Przez kilka dekad początku XIX wieku wielu Żydów uwolniło się świadomie z kajdan ortodoksyjnego legalizmu. Żydzi poczęli okazywać swą równość i talenty we wszystkich dziedzinach sztuki, nauki, polityki i społeczeństwa. Większość niemieckich Żydów zaczęło szturmować nowe kulturowe terytorium, w gorączce entuzjazmu dla nowych ideałów edukacji. Zaczęli porzucać cały dotychczas akceptowany sposób wypowiedzi oraz styl ubierania się, rzeczy, które postrzegali jako przeszkody przeszłości. Wielu naśmiewało się z tych, którzy, jak sądzili, wpadli w sztuczność religijną oraz rozwścieczyli innych z powodu głęboko zakorzenionych żydowskich atrybutów i myślenia, które blokowały drogę ku postrzeganej przez modernistów estetycznej idei zjednoczenia się z resztą społeczeństwa. W ten sposób pewna arogancja oświecenia oraz umniejszanie wartości żydowskiej wiedzy religijnej stworzyły religijną obojętność, która stała się doniosłą kwestią dla przywódców religijnych tradycyjnego judaizmu rabinicznego.

Na swój sposób, część zwolenników dawnej rabinicznej szkoły myślenia, którzy okazali ostrożność i roztropność w obliczu tych nowych warunków, zasługuje na uznanie, skoro skoncentrowali się na pełnym wykorzystaniu sytuacji. Podczas gdy w Poznaniu, jeszcze do lat 30. XIX wieku, rozkwitło wiele szkół talmudycznych, ich niemal kompletne rozwiązanie w późniejszym okresie wieku i ciągle zmniejszający się wśród młodych zapał dotyczący studiowania starego prawa, spowodował żenujący brak następców wśród niemieckich rabinów. Do połowy XIX wieku nie istniała żadna instytucja szkoleniowa dla żydowskich przywódców religijnych. Jedynie ustanowienie żydowskich, teologiczno-pedagogicznych seminariów, skutkowało powstaniem instytucji, gdzie uniwersytety i szkoły średnie miały stać się częścią studiów nad żydowską teologią – ich program i wewnętrzna struktura stały się wiodącym przykładem dla przyszłych instytucji.[80]

[79] W owym czasie żydowska ceremonia małżeństwa, sprawowana w myśl przekonań religijnych i tradycji i całkowicie wiążąca, jeżeli chodzi o gminę, nie była uznawana przez rząd w Poznaniu. Potwierdzony sądownie oficjalny protokół, spisany prozą, musiał zostać sporządzony, aby zalegalizować związek. Dlatego też „legalny" ślub miał zazwyczaj miejsce po ceremonii religijnej – fakt, który wyjaśnia często spotykane rozbieżności pomiędzy datami oficjalnego aktu ślubu, a tymi widniejącymi w rodzinnych dokumentach. Najwyraźniej młode pary nie spieszyły się z poinformowaniem władz o tym fakcie.

[80] Z powodu pasji i entuzjazmu rabina Zachariasa Fränkla (Praga 1805-1875) zostało utworzone pierwsze żydowskie Seminarium Teologiczne we Wrocławiu w 1854 roku (H. Graetz, M. Brann), później

Rabbinats Assessor dr Michael Sachs stał się jednym z wiodących rabinów Nowej Ortodoksji (Neu Othodoxie) w Berlinie.[81] Już w 1856 roku wspólnie z liderami z gminy berlińskiej zasugerował daleko idącą zmianę w porządku liturgicznym. Zaproponował zgromadzeniom, które były mniej obeznane w zwyczajach religijnych skarby poezji liturgicznej. Z wielką wprawą przerobił cały rok liturgiczny w dziewięciu tomach. Jednak Prusy utrzymały zakaz stosowania reformy religijnej aż do lat 40. XIX wieku.

Okres pomiędzy 1815 a 1848 rokiem zachował się w pamięci jako czas wzrostu aktywności politycznej zasymilowanych Żydów w Niemczech. Pojawiło się wielu żydowskich radnych miejskich, radnych gminnych, jak również pisarzy politycznych. Ci ostatni dostrzegli emancypację Żydów jedynie jako część większego procesu emancypacji całej Bürgertum, burżuazji, w swoim dążeniu w kierunku państwa narodowego. Altfrommen, ortodoksyjna większość była politycznie nieobecna, aż do roku 1848, utrzymując dotychczasowe służalcze podejście wobec obecnych rządzących.

Trzy lata do 1848 roku przyniosły decydującą zmianę, która doprowadziła do stworzenia politycznych przekonań, objawiających się zwiększonym udziałem Żydów w zebraniach politycznych jako dziennikarze i bojownicy na barykadach w czasie rewolucji. Pod koniec 1845 roku, wojskowa konspiracja stała się obowiązkiem pruskich Żydów. Jednym z najbardziej istotnych aktów legislacyjnych, mających wpływ na funkcjonowanie gmin żydowskich w Prusach, była Gesetz über die Verhättnisse der Juden – prawo gminne dotyczące statusu Żydów – datowane na 23 lipca 1847 roku. Ograniczyło ono przerwę, która istniała od czasu wydania edyktu z 1812 roku, który regulował jedynie cywilne warunki, bez wtrącania się w religijne sprawy gminy. Dlatego też gminy żydowskie pozostały quasi prywatnymi organizacjami bez pomocy ze strony państwa. W przeciwieństwie do gmin w krajach zachodnich, gdzie kehilot (gminy żydowskie) funkcjonowały dobrowolnie i niezależnie od państwa, nowe prawo ustanowiło jednorodne oficjalne regulacje dla wszystkich pruskich Żydów w kwestiach, które dotyczyły spraw kulturowych i edukacyjnych. Prawo tworzyło niezależne Synagogengemeinde, podobne do wcześniejszych żydowskich korporacji.

Poprzez wprowadzenie, również tzw. Gemeindezwang (obowiązkowe członkostwo w gminie religijnej), państwo stawiało poznańskich Żydów na tej samej stopie jak tych w pozostałych zakątkach Prus. Ustanowiono dwie zasady: Parochialprinzip i Besteu-

stanowiące przykład do naśladowania przez podobne instytucje na całym świecie. Fränkel jest uznawany za duchowego ojca założyciela żydowskiego konserwatyzmu, jednak znajdującego się w opozycji do tzw. Orgelgemeinden, popierał konfirmację dziewcząt. Pierwsza myśl o utworzeniu Rabbiner-Seminar w Prusach wyszła w 1825 roku od zastępcy naczelnego rabina Berlina M. S. Weyla. W Amsterdamie seminarium rabinackie powstało w 1834 roku, w Londynie Jews Collage w 1856 roku, w Paryżu École Rabbinique de France w 1859 roku oraz w Ramsgate w Anglii Montefiory College w 1869 roku. Rabin Abraham Geieger założył w 1872 roku Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums, niezależne od kształcenia religijnego, (S. Maybaum, Elbogen, Leo Baeck), po nim utworzono Rabbinerseminar für das Orthodoxe Judentum Ezriela Hildesheimera w 1873 roku w Berlinie, Ungarische Landesrabbinerschule w Budapeszcie w 1877 roku, Israelitisch-theologische Lehranstalt w Wiedniu w 1893 roku, jak również seminarium w Cincinnati w 1875 roku i Collegio Rabbinico Italiano we Florencji w 1899 roku, następcę Collegio Rabbinico, które działało w Padwie w latach 1829-1865. Rabini i kaznodzieje, którzy wyszli z tych seminariów, mieli kierować tak samo młodych, jak i dorosłych do umiłowania dziedzictwa i wiary ojców; dla przyszłych pokoleń stali się wzorami poprzez ich własną Lebenswandel, sposób życia.

[81] 3 września 1808 roku Głogów – 31 styczeń 1864 Berlin. Przez dziesięć lat służył w Pradze, zanim został wezwany do Berlina. To dr Michael Sachs, który przechowywał eulogie dwudziestu jeden Żydów poległych w Rewolucji Marcowej z 1848 roku.

erungsrecht. Pierwsza nawoływała do ustanowienia automatycznego członkostwa dla wszystkich Żydów w Synagogengemeinde. Nawet ci, którzy przenieśli się z jednego miejsca do innego, stawali się natychmiast członkami zgromadzenia, bez spełnienia żadnych formalności. Druga dotyczyła oficjalnego prawa podatkowego w ramach gminy, obejmując prawną pomoc ze strony państwa. Nie trzeba mówić, że szybko narastały konflikty pomiędzy ortodoksyjnymi Żydami a tymi o poglądach liberalnych. W małych gminach kontrola społeczna pozostała silna, często ograniczając wolność działania jednostki, zgodnie z jej zachciankami, w ten sposób utrzymując silne wewnętrzne życie gminy. Łamanie ważnych religijnych zakazów było uznawane za niedopuszczalne, jak np. mieszane małżeństwa. Jednakże, w większych gminach pojawiały się pęknięcia, tworząc zasymilowaną grupę liberalną oraz grupę ortodoksyjną.

Austritt i Einliederung

Dekret rządowy z dnia 30 kwietnia 1849 roku zezwalał na pojedynczy Austritt, dosłownie opuszczenie, przez osobę prywatną gminy żydowskiej. Spora liczba pruskich Żydów skorzystała na wprowadzeniu nowego dekretu, który satysfakcjonował członków, którzy preferowali bardziej liberalny czy też konserwatywny kierunek oraz innych, którzy pragnęli raz na zawsze pozbyć się zobowiązań wobec gminy, dokonując jednorazowej opłaty. Schneidemühl, znajdujące się w relatywnie w spokojnej prowincji poznańskiej, było jedną z siedmiu większych gmin, które zostały silnie dotknięte przez te radykalne zmiany.[82] Jednakże już w 1853 roku rząd poznański odstąpił i wprowadził powrót do prawa z 1847 roku, forsując ponownie powołanie Gemeindezwag, obowiązkowe członkostwo w gminie religijnej. Było ono w mocy do czasu wprowadzenia przez Bismarcka Austrittsgesetz w dniu 28 lipca 1876 roku statutu – opracowanego na podstawie sugestii rabina Samsona Raphaela Hirscha – który pozwalał Żydom na wystąpienie z szeregów swej gminy z powodu sumienia bez jednoczesnego odstąpienia od judaizmu. Była to złota okazja dla Żydów pragnących zostać bezwyznaniowcami i cieszyć się Eingliederung (łącznością z resztą społeczeństwa) oraz stać się zasymilowanymi. Dlatego też Żyd mógł wyrzec się judaizmu bez nawrócenia. Wcześniej pomiędzy 1800 a 1847, ponad 5 000 niemieckich Żydów ochrzciło się i przeszło na protestantyzm.[83]

Jak na ironię, jedynym zachowanym świadectwem nawrócenia w gminie w Schneidemühl jest krótki fragment gazety, który mówi o nawróceniu w drugą stronę.[84] Nieznany z imienia i nazwiska dwudziestoośmioletni handlarz, prawdopodobnie pochodzący z pobliskiego Jastrow (pl. Jastrowie) przeszedł na judaizm pod koniec 1861 roku, „przechodząc wszystkie niezbędne procedury". (Możemy się zastanawiać, jaki „był status rasowy" tej osoby, jeżeli dożył lat 30. XX wieku).

[82] Innymi gminami były: Leszno, Rawicz, Krotoszyn, Grudziądz, Kwidzyn i Gdańsk. Patrz: AZJ, 1850, s. 223; 1851, s.124, 246

[83] Patrz: Encyclopedia Judaica, 1928, Berlin, Tom 2.

[84] AZJ, 26. Jahrgang, nr 44, 28 października 1862 roku.

14. Exodus i doświadczenia 1848 roku

Co miało swój początek w latach 20. XIX wieku, zebrało swoje żniwo w czasie kryzysu 1847 roku, a szczególnie jako następstwo przełomu wydarzeń rewolucji z 1848 roku oraz schyłku absolutyzmu. W zakresie lokalnym, nieproporcjonalna liczba żydowskich emigrantów, którzy porzucili biedę oraz relatywnie prowincjonalne ramy Poznania w okresie 1820-1860, może zostać najlepiej wyjaśniona procesem emancypacji, który dla wielu przebiegał zbyt wolno. Stagnacja oraz niekonsekwentne zachowanie części pruskiego rządu aż do lat 50. XIX wieku można również obwiniać za ucieczkę ze wsi do niemieckich miast. De facto, przez następne dwie dekady, Poznań stał się aktywnym eksporterem Żydów, skutkując spadkiem ich liczby w prowincji o 1/5.[85] Znacznie skorzystały na tym Berlin i Wrocław, które stały się magnesami dla rozwijającej się innowacyjnej przedsiębiorczości. Ponadto, do połowy lat 50. XIX wieku niemal dwieście pięćdziesiąt tysięcy Niemców wszystkich wyznań wyemigrowało zupełnie – Stany Zjednoczone stały się głównym beneficjentem ich pragnienia rozpoczęcia wszystkiego on nowa.

W owym czasie gmina żydowska Schneidemühl również zaczęła tracić znaczną liczbę swych członków w wyniku emigracji, mimo że populacja miasta zwiększyła się do ponad 5 000 mieszkańców. Przez kolejne czterdzieści lat, oni – bardzo młodzi ludzie, którzy patrzyli na świat swych ojców – czuli, że nie mają nic do stracenia oraz nie widzieli dla siebie przyszłości w prostym Schneidemühl, w zaścianku Poznania; inni, którzy dostrzegali gdzie indziej możliwości handlowe, stworzyli sporadyczny exodus. Wraz z wyjazdem w nieznane, wielu odnalazło swoje szczęście w Anglii, Kolonii Przylądkowej, w Nowym Świecie i Australii, gdzie z reguły nadal kultywowali wiarę ojców i utrzymywali duże rodziny.

Wcześni emigranci

Aron Bernstein urodził się w 1810 roku w Schneidemühl jako syn Salomona i Yuchevet (Jette) z domu Cohen; jest on prawdopodobnie najwcześniejszym emigrantem z Schneidemühl, o którym wiemy. W 1829 roku, jako niespełna dziewiętnastolatek, wypłynął do Londynu. Późniejsze dane brytyjskiego spisu ludności dokumentują jego życie jako kuśnierza, kiedy został naturalizowany, poślubił Saraha Costę, Sefardyjkę i miał liczną rodzinę. Lata później dołączyła do niego Hannah, jedna z jego młodszych sióstr, która po pobycie w Londynie, osiedliła się ostatecznie w Melbourne w Australii. Po pewnym czasie, jeden z synów Arona, Samuel, również wyjechał do Australii, podczas gdy siostra Samuela, Priscilla również wyszła za mąż za Sefardyjczyka; jej syn Abraham osiadł ostatecznie w Maroku. Potomkowie jego najbliższej linii pozostali wierni starej wierze, podczas gdy inni przeszli na islam. Wśród angielskiej i australijskiej rodziny bardzo silny stał się nurt przechodzenia na różne odmiany wierzeń chrześcijańskich. Jednak, obie, żona Arona i jego córka Priscilla są pochowane na cmentarzu Nuevo, nekropolii sefardyjskiej przy Mile End Road we wschodnim Londynie, w Anglii.[86]

[85] Pomiędzy 1870 a 1905 rokiem poznańska populacja Żydów zmniejszyła się z 61 982 do 30 433. Patrz: Zeitschrift für Demographie und Statistik der Juden (Alte Folge) 1907, Heft 12, s. 188-189.

[86] Bob Baker, korespondencja z autorem, 15 maja 2004 roku.

Alexander Wolf Falk urodził się w 1811 roku i wiadomo, że opuścił Schneidemühl wyruszając do Nowego Świata pod koniec lat 30. XIX wieku. Początkowo zamieszkał w Nowym Orleanie w stanie Luizjana, zanim osiadł w miejscowości Florence w stanie Alabama. Jak niezliczona rzesza osób po nim, szybko odnalazł swój zawodowy świat w handlu, a do czasu swej śmierci w roku 1871 stał się zamożnym człowiekiem.[87]

Jacob Wolf Falk urodzony w 1825 roku był bratem Alexandra Wolfa Falka. Jacob opuścił Schneidemühl w 1845 roku i również osiadł we Florence w stanie Alabama. Przyciągnął go szybko rozwijający się przemysł bawełniany na tym obszarze, a była to również lokalizacja pasmanteryjnego biznesu prowadzonego przez jego brata Alexandra. W owym czasie interesował się licznymi przedsięwzięciami biznesowymi, został naturalizowany, a podczas amerykańskiej wojny secesyjnej służył w armii konfederatów. Również i on stał się zamożnym człowiekiem, pozostawiając po sobie pięcioro dzieci w 1900 roku, kiedy zmarł i został pochowany na cmentarzu Beth-El w Pensacoli.[88]

Louis M. Falk, syn Meyera i Sarah W. Falk, miał zaledwie szesnaście lat, gdy opuścił Schneidemühl i przybył do Filadelfii w 1857 roku. Przeprowadził się najpierw do Nowego Jorku, potem do Cincinnati, a w końcu skierował się w stronę Florence w stanie Alabama, gdzie pracował jako urzędnik i wkrótce jako domokrążca. Stopniowo torował sobie drogę w handlu, prowadząc interesy ze swym wujem J. W. Falkiem, które przerwał wybuch wojny secesyjnej, do której się zaciągnął. Epizod więźnia wojennego przerwał jego życie w świecie handlu i spekulacji ziemią. Naturalizowany w 1866 roku, brał aktywny udział w szeregu przedsięwzięć oraz w samorządzie miejskim. Jedno z najbardziej znanych stowarzyszeń, którego został członkiem, zwało się I.O.B.B (Niezależny Zakon B'nai B'rith). Zmarł w Decatur w 1915 roku, w wieku siedemdziesięciu czterech lat.[89]

William M. Falk przybył do Nowego Jorku drogą przez Hamburg, w wieku piętnastu lat i szybko skierował swe kroki do rodziny Falków w Alabamie.[90]

Nathan M. Falk także opuścił Schneidemühl w wieku lat szesnastu, podróżując z Hamburga do Courtland w Alabamie w 1873 roku.[91]

Julius Falk, najprawdopodobniej niespokrewniony z rodziną Falk, która osiedliła się w Alabamie, miał osiemnaście lat, gdy opuścił Schneidemühl w 1853 roku, aby osiąść w Nowym Jorku. Rodzina, którą pozostawił w Schneidemühl, zawierała później małżeństwa z rodzinami Leichtentritt, Tobias i Gabriel-Israel.[92]

Moses Levy i jego żona Leah z domu Cohen, wraz ze swymi trzema synami Jacobem, Jonasem i Meyerem oraz dwiema córkami Frederiką i Rosalie wypłynęli do Nowego Świata w 1847 roku. Rodzinny przekaz głosi, że „kiedy rodzina opuszczała Schneidemühl, okoliczne pola pełne były cudnych żółtych kwiatów". Rodzina Levy osiedliła się ostatecznie w Easton, w stanie Pensylwania.[93]

Louis Lewin (1797-1883), jego żona Henriette i ich siedem córek: Theresa, Cecilia, Rachel, Eva, Henrietta, Annie i Flora, prawdopodobnie opuścili Schneidemühl w 1849 roku. Również oni, jak mówiono, przywoływali w pamięci „morze żółtych kwiatów",

[87] Anthony Joseph, korespondencja z autorem, 26 listopada 2003 roku.
[88] Anthony Joseph, korespondencja z autorem, 26 listopada 2003 roku.
[89] Ibidem.
[90] Ibidem.
[91] Ibidem.
[92] Jon Myers, korespondencja z autorem, 27 kwietnia 1997 roku.
[93] Joe Fibel, korespondencja z autorem, 6 listopada 1992 rok.

w czasie gdy opuszczali swe miasto rodzinne. Zmiana nazwiska na Loewenthal mogła mieć miejsce przed wyjazdem z Schneidemühl lub, co bardziej prawdopodobne, po przyjeździe do Nowego Orleanu w stanie Luizjana. Rodzina osiedliła się ostatecznie w St. Louis w stanie Missouri, a córki zawarły małżeństwo z rodzinami Weil, Richter, Meyer, Cahana, Kohn i Michaelis, mówi się, że ta ostatnia ma również swe korzenie w Schneidemühl.[94]

Judas Boas miał zaledwie piętnaście lat, gdy opuszczał Schneidemühl w 1852 roku. Mógł być członkiem rodziny Boas Feibusch, której część przyjęła nazwisko Rosenberg, podczas gdy inni pozostali przy nazwisku Boas lub Feibusch. Jego nekrolog zamieszczony w gazecie Emanu-el z San Francisco z dnia 18 czerwca 1915 roku pokazuje interesujący obraz tego barwnego człowieka.

„Po przybyciu do Nowego Jorku skierował się na zachód i niemal natychmiast stał się potężnym agentem w życiu finansowym i handlowym San Francisco. Na początku lat 60. wraz z innymi ambitnymi młodymi ludźmi tego okresu, rzucił się w podróż do Kolumbii Brytyjskiej w czasie gorączki złota i podłożył podwaliny pod fortunę, która uczyniła go jednym z czołowych prywatnych bankierów i finansistów w San Francisco. Jako zwolennik i aktywny członek Kongregacji Beth Israel, gdzie pełnił funkcję skarbnika i doradcy finansowego, Judas Boas świadczył wielkie usługi. Nigdy nie słyszano, aby pozostał na uboczu, czy to finansowo czy osobiście, jeżeli byłoby to z korzyścią dla sprawy żydowskiej w jakimkolwiek aspekcie. Boas miał siedemdziesiąt dziewięć lat i pozostawił po sobie trzech synów: Nata, Benjamina i Charlesa S, którzy prowadzili z nim biznes, oraz dwie córki".

Podczas, gdy żądny przygód Judah Boas pozostał wierny wierze swych ojców aż do swej śmierci, jego dzieci, z których część miała tradycyjne żydowskie imiona, nie kontynuowały tej tradycji. De facto, kiedy w młodym wieku odeszła żona Judy, pozostawiając małe dzieci, zdecydował się wysłać swoją córkę do katolickiego klasztoru w Berkley na naukę. Jego syn Nathaniel, 1875-1956, był równie barwną postacią, podróżującym dużo po Europie przed wybuchem I wojny światowej, odwiedził nawet rodzinę, którą nadal posiadał w Schneidemühl.[95]

Louis Hirschfeld, najstarszy z siedmiorga dzieci, miał dwadzieścia lat, kiedy wyemigrował w 1854 roku, podążył do Stanów Zjednoczonych, zostawiając w Schneidemühl swego ojca Henriego Hirschfelda i matkę Dorothy z domu Neumann. Sześć lat później dołączył do niego jego brat Benjamin, o osiem lat młodszy oraz jego młodsze rodzeństwo Julius i Heimann. Julius wziął ślub z siedemnastoletnią Rosalie Sommerfeld, jedną z dwanaściorga dzieci Joachima i Hattie (sic) Sommerfeld. Wydaje się, że jeden z braci Rosalie, Casper Sommerfeld, był pierwszym, który zdecydował się na emigrację, wyruszając w długą podróż do Ameryki w 1850 roku. Rodzeństwo, które przybyło po nim to: Sophia, Dora, Maurice i Rachel. Obie rodziny, Hirschfeldów i Sommerfeldów pozostały wierne wierze ojców będąc aktywnymi członkami B'nai Sholom, pierwszej synagogi w Chicago, zgromadzenia rodzin z Poznania, które wolały niemiecki rytuał od polskiego Minhag (polskiego rytuału).[96]

[94] Mark Mandle, korespondencja z autorem, 12 maja 2004 rok.
[95] Nathan Tichenor, korespondencja z autorem, 24 czerwca 2004 rok.
[96] Henriette Klawans, korespondencja z autorem, 9 sierpnia 1995 rok.

Isidor Simonstein należał do najstarszych i najbardziej znanych rodzin z Schneidemühl. Najstarszy z pięciorga dzieci zdecydował się na emigrację w 1865 roku, podejmując niebezpieczną, wielomiesięczną podróż przez Londyn do Australii, zabierając ze sobą żonę Chanę Lewin i trójkę swoich dzieci Henriette, Moritza i Huldę. Piątka z szóstki rodzeństwa jego żony dołączyła do rodziny Simonstein na emigracji. Jedynie Hulda Lewin, szósta z rodzeństwa pozostała w Schneidemühl, aby zaopiekować się wiekowymi rodzicami, Samuelem i Minną Lewin. Późniejsze małżeństwo Huldy, z nie-żydowskiego pochodzenia Bieletzkim z Schneidemühl miało ocalić jej dzieci i wnuki od prześladowań i pewnej śmierci w czasach nazistowskich. Zanim opuścili Europę, wszystkie osoby z rodziny Lewin przyjęły nazwisko Löwenthal. Krótko po przyjeździe do Australii Louis (Lewin) Löwenthal, najstarszy z rodziny Löwenthal wżenił się w żydowską rodzinę Lyons, pochodzącą ze Szkocji; przez kolejne dwadzieścia lat wychował jedenaścioro dzieci – nie wszystkie z nich kontynuowały wyznawanie dawnej wiary.[97]

Ślub Itziga Rothkugela i Idy Tugendreich odbył się 28 stycznia 1878 roku w Schneidemühl. Itzig, znany później pod imieniem Richard, wyemigrował wiele lat wcześniej, ustatkował się w Kapsztadzie, jako właściciel hotelu i powrócił jedynie na chwilę do Schneidemühl, aby poślubić i zabrać ze sobą swoją młodą żonę do Kolonii Przylądkowej. W następnych latach dołączył do nich Michael (Emil) Tugendreich. Z czasem Jacob i Moshe (Moritz) Tugendreich opuścili Schneidemühl w poszukiwaniu lepszego życia w Afryce Południowej. Henriette Rothkugel również dołączyła do innych, a po ślubie z Bertholdem Elsnerem wyruszyli w długą podróż powrotną do miasta jej młodości w 1875 roku, jedynie po to, aby mogła urodzić syna Salomona.[98]

Hannah Rosenberg, druga w kolejności najstarsza córka Meyera i Charlotte Rosenbergów, opuściła Schneidemühl i wyruszyła do Kapsztadu, będąc jeszcze nastolatką, pod koniec lat 70. XIX wieku, aby przyjąć posadę guwernantki w rodzinie żydowskiej. Wkrótce spotkała i poślubiła (Maurica) Mosesa Chaskel Eilenberga, pochodzącego z Krakowa. Przez kolejne dziesięć lat pozostała czwórka rodzeństwa Hannah przeniosła się do RPA. Tam zaaranżowano kilka małżeństw pomiędzy rodzinami Barnett i Rosenberg, skutkujące zawarciem związku przez trójkę dzieci Rosenbergów, Helenę, Philippa i Rosalię z trójką dzieci z rodziny Barnett, Henrym, Minnie i Isaakiem; później dwoje braci poślubiło dwie siostry, a jeden z członków rodziny Rosenberg poślubił wkrótce córkę z rodziny Barnett.[99]

Kolejna trójka opuściła Schneidemühl, wyruszając do Kapsztadu w latach 70. XIX wieku. Byli to Michaelis Baumann, który wyjechał w wieku dwudziestu lat, Louis Israel w wieku dwudziestu czterech lat i Morris Lippmann, który miał dwadzieścia dziewięć lat, kiedy przybył do Kapsztadu. Cała trójka została naturalizowana w Kolonii Przylądkowej w latach 80. XIX wieku.[100]

Lesser Lesser był szewcem, który opuścił Schniedemühl, prawdopodobnie wraz ze swym ojcem Marcusem Lesserem z Nakła i osiedlił się w San Francisco w stanie Kalifornia. Kilkoro jego braci i sióstr dołączyło do niego później. Wkrótce otworzyli tam rodzinny zakład szewski, zanim Lesser Lesser rozpoczął biznes związany z szafami grającymi. Syn Lessera, Sol, wyrobił sobie renomę jako producent wysoko notowanych

[97] Rodzina autora.
[98] Dane stanu cywilnego w Schneidemühl.
[99] Patrz: Family tree of Rosenberg and Barnett famielies – Dr Arthur Rosenberg, Kapsztad, RPA.
[100] Dane naturalizacyjne z Kolonii Przylądkowej.

hollywoodzkich filmów. Na ziemi imigrantów, wszystkie te rodziny pozostały wierne wierze swych przodków.[101]

Rewolucja

Relatywnie duża liczba pruskich Żydów stanęła w obronie i wzięła udział w walkach i potyczkach rewolucji, „aby wykorzenić despotyzm i nierówności wobec prawa oraz doprowadzić do rozdziału Kościoła od państwa". Większość Żydów, ale nie wszyscy, opowiedziało się po stronie Niemiec przeciwko Polsce. W wielu miastach prowincji odnotowano wielkie okrucieństwa, wywołane wskutek cywilnego nieposłuszeństwa, powodujące, że niektóre miasta takie jak Xions (pl. Książ Wielkopolski) zostały doszczętnie spalone. W owym czasie, Wielki Książę Poznański posiadał 20% pruskich Żydów, a co się tyczy Polaków to żydowscy kramarze byli często postrzegani jako bardziej dochodowy cel w dalszych zamieszkach.[102] „Żydzi i urzędnicy państwowi" było polskim sloganem, odnoszącym się do wszystkich Żydów i wszystkich Niemców.

Po raz pierwszy w historii telegraf i w pewnym sensie kolej, ułatwiły rozprzestrzenianie się rewolucji. Tygodnie przed insurekcją, pierwsze proklamacje Komitetu Narodowego Polskiego zostały wydane w Schneidemühl w dniu 5 marca 1848 roku. Ich celem było „powołanie polskich komisarzy cywilnych i wojskowych, którzy posiadali uprawnienia do odsunięcia urzędników państwowych i oddziałów wojskowych, poboru podatków oraz szerzenia idei demokratycznych".[103] W odpowiedzi liczni mieszkańcy z południowej części Netzedistrikt zebrali się w Schneidemühl, gdzie wydarzenia przynagliły zwołanie wiecu w dniu 9 kwietnia. Podjęto jednomyślną decyzję o wyborze centralnego komitetu Netzedistrikt, mającego swą siedzibę w Bydgoszczy. Jeden z żydowskich przedsiębiorców, Kaufmann Seligsohn, z dumą noszący swą czarno-czerwono-złotą kokardę, wziął udział w spotkaniu jako Repräsentant miasta Samotschin (Szamocin), podczas gdy miasto Pinne (pl. Pniewy) domagało się przystąpienia do tego, co zwano Ligą Niemiecką, silnie wspieraną przez rabina Caro.

Kiedy pogłoski o ataku na Schneidemühl rozeszły się na Święta Wielkanocne, uzgodniono utworzenie Bürgerwehr (uzbrojonej milicji) złożonej z 250 mężczyzn z miasta, którzy wraz z wojskiem mieli uprzedzić jakikolwiek atak ze strony Polaków pod dowództwem księcia Bnińskiego i jego 2 000 ludzi. Noszący pruską kokardę w czarno-czerwono-złotych barwach, przywódca milicji miał za zadanie ochronę Deutschtum i zduszenie każdego wysiłku prowadzącego do ustanowienia polskiej niezależności w dużej części Poznania, do którego wezwano 30 000 pruskich żołnierzy, aby stłumić rewolucję. Fundamentalna niemiecka ideologia głosiła, że „Niemcy mają dziedziczne prawo do ziem wschodnich, ziem, które odbiły i ukulturalniły przez większą część tysiąclecia, aby nie zostały ponownie zalane przez falę Słowian lub nie były rządzone przez polskie berło".[104] Być może była to zapowiedź mentalności Niemiec z początku XX wieku.

Na szczęście, z wyjątkiem jednego wystrzału, milicja nie musiała podejmować żadnych działań w samym Schneidemühl, mimo że do miasta przybyły tysiące katolików na

[101] Florence Marmor, korespondencja z autorem, 27 kwietnia 2004 rok.
[102] Der Orient, nr 37, wrzesień 1847. W 1863 roku było 74,172 Żydów.
[103] Patrz: Heinrich Wuttke, Städtebuch des Landes Posen; Leipzig 1877 rok; s. 237.
[104] Ibidem; s. 247.

mszę wielkanocną. Chociaż Żydzi często znajdowali się w potrzasku pomiędzy młotem a kowadłem walczących ze sobą polskich i niemieckich aspiracji narodowych, żydowska emancypacja w Schneidemühl do tego czasu wchłonęła wystarczająco dużo niemieckiego patriotyzmu, aby mieć pewność, że żydowskie nastroje znajdują się po stronie Niemiec. Organizatorzy musieli „nakłaniać wszystkich niemieckich i żydowskich mieszkańców miasteczek i miast, małych i dużych, reprezentowanych przez główny komitet w Poznaniu, do wyrażenia woli niemieckiego ludu".[105]

Poznań nie był jedynym regionem, gdzie Żydzi coraz bardziej domagali się, aby prawa obywatelskie były oddzielone od przekonań religijnych. Przez włączenie tej zasady do „podstaw przyszłej pruskiej konstytucji" przyjęto, że walka Żydów o emancypację dobiegła końca. Pod ciężarem wydarzeń z roku 1848, Żydzi w wielu częściach Niemiec zaczęli cieszyć się równymi prawami – sytuacja, której silnie sprzeciwiał się Żelazny Kanclerz, Otto von Bismarck. Bezpośrednim rezultatem poprawy mobilności oraz braku dawnych restrykcji dawnego Schutzbrief (list protekcyjny), który wprowadzał ograniczenia dotyczące żydowskich małżeństw, było to, że wskaźnik urodzin w XIX wieku wzrósł i pozostał wyższy niż wśród populacji chrześcijańskiej. Do grudnia 1848 roku zapewnienia prezydenta Poznania odczytane w synagogach stanowiły, że Korona nie ma żadnych intencji wycofania żadnego z wywalczonych praw, które zostały zagwarantowane w marcu. Jednak wraz ze stopniowym upadkiem rewolucji na nowo wprowadzono restrykcje, które nie zostały zniesione aż do Reichstag des Norddeutschen Bundes (Parlamentu Ligi Północnoniemieckiej), uchylając ostatnie pozostałe prawa specjalne, dekretem z dnia 3 lipca 1869 roku. Po tym nastąpiło zakorzenienie emancypacji w Reichsverfassung, konstytucji Cesarstwa Niemieckiego, która weszła w życie dnia 1 stycznia 1871 roku, gwarantując Żydom równość bez ograniczeń.[106] Taki był więc koniec rechtliche, emancypacji niemieckich Żydów, której osiągnięcie zajęło sto lat. Jednakże, jeśli chodzi o prawa wyborcze, wyłonił się system trzy na trzy, faworyzujący arystokrację, szlachtę ziemską oraz zamożnych mieszkańców miast.

15. Industrializacja i rozwój społeczny

W następstwie rewolucji i częściowo aby zapewnić znaczną ilość pracy dla dużej masy niezadowolonej, krnąbrnej siły roboczej, pruski rząd zdecydował doprowadzić kolej do Schneidemühl, chociaż oryginalny plan był już nakreślony w 1847 roku. Po długich rozważaniach, długo oczekiwana Ostbahn, koleje wschodnie, które miały połączyć Berlin z Prusami Wschodnimi, niemal zastępując dawną drogę pocztową. Było to pierwsze finansowane przez państwo przedsięwzięcie kolejowe w Prusach.[107] Decyzja o przeprowadzeniu linii przez Schneidemühl przemieniła miasto w istotny węzeł

[105] Patrz: Heinrich Wuttke, Städtebuch des Landes Posen; Leipzig 1877 rok; s. 250.

[106] Nawet w 1846 roku Żydzi musieli stawić czoło restrykcjom, jeżeli chcieli osiedlić się w Bydgoszczy. Patrz: A. Heppner i J. Herzberg, Aus Vergangenheit und Gegenwart der Juden und jüdisches Gemeinden in den Posener Landen; s. 334.

[107] Pierwsze pruskie połączenie kolejowe z 1838 roku, Berlin – Poczdam, było nadal finansowane ze środków prywatnych.

kolejowy; 27 maja 1851 roku okazała stacja kolejowa została otwarta. Dwa miesiące później pierwsza linia trasy Berlin – Królewiec została zainaugurowana 144- kilometrowym odcinkiem łączącym miasta Kreuz (pl. Krzyż Wielkopolski), Schönlanke (pl. Trzcianka) i Bydgoszcz. Cała linia prowadząca do granicy rosyjskiej została w końcu otwarta w 1873 roku; był to wyczyn, który dobrze wróżył Prusom, a w szczególności Schneidemühl. (Ni mniej ni więcej naziści w następnym stuleciu, wykorzystując duże fragmenty linii kolejowej, uczynili Shoah zdecydowanie możliwym.[108] De facto Schneidemühl stało się węzłem kolejowym, skąd niezliczone ilości pociągów kierowano ku polom śmierci na Wschodzie).

Z powstaniem stacji kolejowej zbiegło się otwarcie głównego urzędu pocztowego w Schneidemühl w październiku tego samego roku. W tym celu miasto nabyło nieruchomość przy Posenerstrasse 12, będącą w rękach pewnego biznesmena Arona Sommerfelda. Z Gründerzeit, czasu założycielskich lat Niemiec i wzrostu znaczenia, Schneidemühl mogło się szczycić, że 1 lipca 1896 roku dołączyło do świata telekomunikacji, kiedy zainstalowano pierwszy zestaw czterdziestu jeden połączeń telefonicznych. Miasto zaczęło znacznie prosperować wraz z napływem urzędników i ich rodzin; pół wieku później personel kolejowy stanowił ¼ mieszkańców miasta. Dogodne połączenia kolejowe wspierało nowe gałęzie przemysłu i w końcu przemieniły miasto w miejsce interesujące z punktu widzenia handlu. W ciągu sześciu lat zanotowano 50% wzrostu, a przez następne dwie dekady wielu Żydów z innych części prowincji postrzegało Schneidemühl jako miasto przyszłości – mimo silnego i kuszącego ciągu do większych metropolii na zachodzie. Ponowna obecność garnizonu z dużą liczbą żołnierzy również przyczyniła się wzrostu pomyślności miasta. Od początku wieku liczba mieszkańców Schneidemühl niemal się potroiła, podczas gdy gmina żydowska osiągnęła szczyt swego rozwoju. Liczebność kehili wzrosła do 136 rodzin i obejmowała 1 039 dusz.[109] Dla celów statystycznych, na terenie całego Wielkiego Księstwa, na grudzień 1843 roku, zliczono 80 000 Żydów.[110]

Szybkie tempo industrializacji w Prusach w latach 50. XIX wieku również przyczyniło się do stopniowego rozwoju społeczności żydowskiej w niektórych sferach. W znacznym stopniu proces żydowskiego Eingliederung (wejścia w skład większej populacji) wydawał się zakończony. Mimo że struktura zawodowa Żydów zmieniła się w ciągu XIX stulecia, ogrom żydowskiej działalności zawodowej nadal skupiał się na handlu, w tej kwestii różniąc się od przeciętnej populacji. Stopniowo, mimo wielu zmian w tym zakresie, licząc od wczesnych lat XIX wieku, kiedy Żydzi byli nadal w dużej mierze handlarzami ulicznymi lub Schacherer (handlarzami oskarżonymi o lichwiarstwo) i Schnorrer (ten termin prawniczy zarezerwowany był dla typowych żydowskich żebraków). Do 1870 roku ich odsetek spadł z siedemdziesięciu do pięciu procent – stali się oni kupcami i biznesmenami należącymi do klasy średniej. Jednak każdy kolejny krok na tej drodze budził trudności. Podczas gdy władze starały się wyeliminować Schacher (lichwiarstwo), cechy usilnie starały się zwalczać Żydów, którzy chcieli otworzyć sklepy detaliczne. W końcu zrywając kajdany Schutzjuden (chronionych Żydów), wielu handlarzom obwoźnym i drobnym handlarzom udało się wspiąć na szczyt drabiny wiodącej do burżuazji, Mittelstand.

[108] Shoah, obecne hebrajskie słowo oznaczające Holokaust: masowe morderstwo całej ludności.
[109] AZJ, 21. Jahrgang, nr 11; 9 marca 1857 rok.
[110] Ibidem, 12. Jahrgang, nr 17, 17 kwietnia 1848, s. 246.

W armii Żyd nie mógł awansować na oficera rezerwy, stanowisko, które później w latach cesarstwa przynosiło duży prestiż. Wielu Żydów wstępowało do partii politycznych różnych odcieni, chociaż większość z nich odnalazła swoje miejsce w partiach liberalnych. Również Żydzi z Schneidemühl mogli wstąpić w dużej mierze do Gehobenes Bürgertum. Od czasu wprowadzenia Städterordnung dwa pokolenia wcześniej, ta mała burżuazja rozrosła się, ostatecznie obejmując dobrze zakorzenione rodziny, które żyły w tym miejscu przed 1800 rokiem. Nazwiska rodzin Berliner i Herz (potomkowie jednej z najstarszych rodzin z Schneidemühl), Guttkind, Heymann, Lippmann, Markwald, Samuelsohn, Schweriner, Sommerfeld, Lewin i Simonstein, wyróżniały się, a ich nazwiska pojawiały się w licznych artykułach prasowych i zachowanych danych cywilnych. Małżeństwa w obrębie gminy żydowskiej w Schneidemühl były bardzo modne przez większą część XIX wieku.

Bez potrzeby uzyskania w pierwszej kolejności obywatelstwa udział Żydów w samorządzie był ważnym krokiem naprzód. Wielu, którzy osiągnęli biegłość w społecznych i administracyjnych działaniach kehili, chętnie ofiarowało swe umiejętności i doświadczenie biznesowe w służbie miastu i innym organom samorządowym, wielu zostało nawet radnymi miejskimi. De facto udział w sprawach miejskich, w przeciwieństwie do Repräsentanten, stał się kwestią znacznego prestiżu, a nazwiska wielu myślących o sprawach miasta członków gminy w radzie miasta Schneidemühl są nam znane. Jednak równoczesna dezintegracja życia religijnego stała się znakiem czasu – dobrze zawarta w spostrzeżeniach Marcusa Branna.[111]

„Podczas gdy obywatele państw Europy Zachodniej kroczyli już w jasnym świetle emancypacji, ciemnota wieków średnich nadal rozpościerała się nad Żydami. Dopiero w chwili, gdy idea państw konstytucyjnych zwyciężyła w krajach rozwiniętych, usunięto hańbę tysiąca wcześniejszych lat. Współczesna forma rządów nie zadawała dłużej pytań o równość w kwestiach religii. Przywrócenie praw obywatelskich Żydom było po prostu owocem ogólnego rozwoju kulturowego ludzkości. Żydzi nie stanowili dłużej obcej kolonii na łonie ojczyzny, a jednostka przestała być dziwnym konstytucyjnym konstruktem ze specjalnymi, narodowymi prawami religijnymi. Cokolwiek (żydowska) społeczność mogła utracić jako grupa, zostało zrekompensowane po tysiąckroć, przez to, co udało się osiągnąć jednostce. Każdy Żyd mógł stać się pełnoprawnym obywatelem, tym który chętnie przyjmował obowiązki, aby stać się równym partnerem w kwestiach kultury, w rywalizacji ze współobywatelami”.

Podczas, gdy niektórzy głosili, że „poza gettem – Żydzi stali się niemieckimi obywatelami wiary mojżeszowej” inni nie zaprzeczali, gdy rabin Martin Buber napisał później:

„Kiedy w końcu wyszliśmy z getta na świat, to co stało się z naszym wnętrzem, było gorsze od wszystkiego, co spadło na nas z zewnątrz: w naszych pradawnych fundamentach pojawiła się głęboka wyrwa tej wyjątkowej jedności narodu i religii. Od tego czasu luka stała się jeszcze większa”.

[111] Patrz: M. Brann: s. 3-5: wprowadzenie do Geschichte des Jüdisch-Theologischen Seminar in Breslau.

W sferze kultury Żydzi zupełnie rozluźnili swoje przywiązanie do wiary. Stali się w końcu „Niemcami wyznania mojżeszowego", ciężko pracowali, aby uwolnić się od takich cech charakterystycznych, jak: religia, ubiór, sposób wypowiedzi i manieryzm, które określały ich jako Żydów. Dla nich niemiecka wrażliwość reprezentowała szczyt kultury i wyrafinowania, jak podsumował temat Joseph Roth w swym zgryźliwym dziele:

„Zasymilowali się. Nie modlili się już dłużej w synagogach i domach modłów, ale w wiejących nudą świątyniach, gdzie obrzędy stały się tak mechaniczne, jak w każdym lepszym kościele protestanckim. Stali się „Żydami świątynnymi", co oznacza dobrze wychowanych, ogolonych dżentelmenów we frakach i cylindrach, którzy pakowali swe modlitewniki w kartki z artykułami z żydowskiej gazety, ponieważ myśleli, że nie będą tak łatwo rozpoznani przez te kartki, jak przez modlitewnik. Kantor i kaznodzieja noszą nakrycie głowy, które sprawia, że wyglądają jak chrześcijańscy księża".

W ciągu jednego pokolenia anspruchslose Religion skromna wiara – bez wielu rytualnych niedogodności – została ustanowiona. Zasymilowani Żydzi byli w połowie dumni, a w połowie wstydzili się swego żydostwa. Wielu zabrało to tylko jedno pokolenie, aby stać się Randjuden, Żydami na skraju.

16. Dylemat rabina Scheiera

Piastowanie stanowiska przez rabina Scheiera jako duchowego przywódcy gminy żydowskiej z Schneidemühl przypadło na okres, w którym, jak określały to sarkastycznie gazety w owym czasie „ das grausome Gespenst des Parteien Zwists", straszny duch niezgody przejął kontrolę nad gminą. Ruch promujący reformę edukacji, w połączeniu z początkiem reform religijnych, był dotkliwie odczuwany przez rabina Scheiera, który bał się o swoją władzę. Czuł, że zerwanie ze zwyczajem wyeliminuje żydowski charakter synagogi i modlitwy, dlatego też nie mógł podzielać opinii rabina Abrahama Geigera, który uważał, że żydowska tradycja znajduje się w fazie ewolucji.

Wraz z burżuazyjną emancypacją wśród członków gminy narosło pytanie o definicję judaizmu. Wielu doświadczyło utraty wiary w tradycyjne, religijne źródła władzy. Konflikt, który podzielił liberalnych i ortodoksyjnych członków gminy, w końcu stanął na ostrzu noża. Uczestnicy ruchu reformatorskiego postrzegali siebie przede wszystkim jako obywateli Prus – religia była czymś drugorzędnym i kwestią indywidualnego wyboru. Zaniepokojeni członkowie o poglądach ortodoksyjnych, nienawidzący tendencji idącej w kierunku religijnego liberalizmu w ramach zgromadzenia, naciskali na bardziej lub mniej bezpośrednie oddzielenie od „ludzi świata". Zdecydowanie nie darzyli oni sympatią nabożeństw w synagodze w języku narodowym czy posyłania żydowskich dzieci do chrześcijańskich szkół, a już z pewnością służby wojskowej Żydów.

Jak już wspomniano wcześniej, współczesne pruskie prawo nakazywało, że wszyscy Żydzi musieli przyłączyć się i płacić podatki do jednego Religionsgemeinschaft, ujednoliconej żydowskiej gminy religijnej. Oznaczało to, że gminy żydowskie, które kierowały się w stronę ortodoksyjną, były w praktyce zmuszone do wspomagania instytucji bardziej licznych reformatorów i były obciążone dodatkowymi kosztami utrzymania

swoich oddzielnych zgromadzeń, gdzie były one często tworzone. Haskala dążyła do denacjonalizacji judaizmu i dekomunalizacji obrzędów i nauczania, sprzeciwiając się sztywnej kontroli nad sprawami religii i edukacji, i niechęci w przystosowaniu się do zmieniających się czasów. Zasadniczo żydowscy przedsiębiorcy i inteligencja zmienili żydowskie oświecenie w praktyczny ruch reformatorski, aby zmodernizować szkolnictwo i synagogę.

Liczni członkowie kehili z Schneidemühl stanęli w obliczu ograniczenia władzy rabinackiej. Obojętni wobec tradycyjnych obrzędów, ale napełnieni liberalnymi ideami, opowiadali się za ulepszonym religijnym nabożeństwem. Pragnęli bardziej znaczącego uczestnictwa w synagodze poprzez próbę wyeliminowania tradycji liturgicznej, która pozwalała zgromadzeniom recytować hebrajskie modlitwy na pamięć. Czuli, że nacisk powinien zostać położony na kazania niż dogmaty i rytuały, gdy wzywali do całkowitej odnowy religijnego kształcenia młodych. Im bardziej wykształceni i finansowo bezpieczni byli członkowie gminy, tym bardziej odważni byli we wspieraniu tych idei, na początku potajemnie, a wkrótce otwarcie, aby zapewnić swoim potomkom szerszą wiedzę. Ortodoksyjni członkowie czuli, że w czasie tych burzliwych lat, rabin Scheier próbował odgrywać rolę bohatera mającego zatrzymać postęp znienawidzonej Haskali, prowadzącej do ruiny wiary, jak to postrzegał.

Co wydawało się bliskie rebelii, większość gminy wkrótce przestała dłużej poddawać się władzy rabina. Otwarcie pogardzali prośbami rabina, w ten sposób nadal osłabiali jego wpływy. Stali się krytyczni wobec maksymy, że „człowiek powinien czuć się tak samo swobodnie w synagodze, jak we własnym domu"; sytuacja, która prowadziła do powstania „jarmarcznej atmosfery" w synagodze, gdzie zgromadzenie rzadko zgodnie stało lub siedziało. Czytanie Tory było często przerywane przez członków domagających się mi sherberach (modlitwy za chorych), jak również modlitw żałobnych el mole rachamim (Wielu z postępowej rady wykonawczej wysunęło żądanie wprowadzenia einen geregelten Gottesdienst, regulowanego nabożeństwa religijnego na podstawie tekstu, który został opracowany i był wykorzystywany przez dr. Michaela Sachsa.[112] Nabożeństwa miały być uroczyste, jednak najwyraźniej eliminujące śpiewne davening (modlitwy), które zagrażały poprawności. Niektóre modlitwy powinny być czytane w języku narodowym, chociaż większość modlitw nadal mogła być wypowiadana w języku hebrajskim, a zgromadzenie poczęło cenić dobrze umotywowane ceremonie prowadzone w języku niemieckim, postrzegane jako najważniejsza część nabożeństwa. Ale organy – delikatny temat, który musiał czekać kolejne trzy pokolenia, aby został ponownie rozważony – nie mogły akompaniować żadnej pieśni.

Burzliwa sytuacja wewnętrznego rozłamu w gminie Schneidemühl przykuła spojrzenie wielu obserwatorów z zewnątrz. Wiadomość o sławie rabina Scheiera rozeszła się znacząco poza obszar gminy i granice prowincji. Sytuacja najlepiej opisana przez liczne artykuły, które pojawiały się w wiodących żydowskich gazetach w owym czasie. „Der

[112] M. Brann w „Geschichte des Rabbinats in Schneidemühl: nach gedrucket und ungedructen Quellen", s.35. David Friedländer (1750-1834), jeden z przywódców gminy berlińskiej, wspierał już w swoich anonimowo opublikowanej pracy z 1813 roku „reformę żydowskiego nabożeństwa w synagodze", tj. używanie języka niemieckiego zamiast hebrajskiego, usunięcie „pragnienia powrotu do ojczyzny, Palestyny". (patrz: „Juden in Preussen", s. 163). Zmodernizowane żydowskie modły, z jego punktu widzenia, nie miały na celu kopiowania chrześcijaństwa, raczej w pewnym stopniu pójście jego śladami. Friedländer przetłumaczył również tradycyjny modlitewnik na język niemiecki.

Orient" ubolewał, że – w owym czasie, kiedy reformatorski katolicki pastor Czerski, z Schneidemühl, powziął przekonanie o odłączeniu się od Kościoła rzymskokatolickiego – gmina żydowska miała rabina, który z wyzywającej opozycji próbował osiągnąć coś przeciwnego.[113] Gazeta wydrukowała cyniczną krytykę dopiero w 1846.[114] Mimo że nie wymienia rabina z nazwiska, artykuł stwierdza:

„Mąż wśród synów Jakuba, który krzycząc, rozszalały i wściekły, plując trucizną i żółcią, rzuca gromy przeciwko wszystkiemu, co nowe. W swym gwałtownym sprzeciwie rabin oświadczył publicznie, że reformatorzy odrzucający tradycyjne prawa, powinni być postrzegani jako grupa będąca poza królestwem judaizmu! Z jego punktu widzenia powinni oni odtąd posiadać zakaz przyłączania się do tradycjonalistów w związkach małżeńskich.[115] Następnie rabin poszedł o krok dalej w swym pobożnym wysiłku poprzez próby, co udało mu się do pewnego stopnia osiągnąć, zaangażowania się w ożywioną korespondencję z wieloma uczonymi mężami i podobnie myślącymi rabinami z prowincji, aby zebrać mężczyzn i zwołać synod, aby usankcjonować swoją uchwałę. Już wysłano tzw. misjonarza w objazd po prowincji, próbując wciągnąć do gry talmudystę Malbina z Kempen (pl. Kępno), jak również pisarza Kalischera z Thorn (pl. Toruń).[116] Rzekomo trzech czy czterech rabinów (wiadomo o rabinach z Grätz i Schönlanke) zebrało się w Poznaniu na wstępną dyskusję w obecności męża, który dał pierwszy impuls dla zwołania „antyreformatorskiego synodu". Niestety naczelny rabin Poznania Akiba Eger nie wziął udziału w tym spotkaniu, ani nie wyraził swej opinii".[117]

W 1847 roku i prawdopodobnie później, rabin M. J. Laschyński działał jako zastępca rabina, jednak nie znamy więcej szczegółów na jego temat. Kolejny współczesny obserwator opisuje te odległe zdarzenia z życia Schneidemühl:[118]

„Schneidemühl miało przez wiele lat piękną synagogę i nawet lepiej urządzony „porządek synagogalny", ten ostatni musiał być jeszcze wprowadzony. Kiedy? Bóg jeden wie. Aby wejść do synagogi, która została zbudowana i wyposażona w najnowocześniejszym stylu, jednak nosiła piętno dawno zapomnianej dekady, musiała z pewnością stanowić rażący kontrast".

Naglony kwestiami spornymi, pisał:
„Walka stronnictw nadal nie ustawała, pomimo że ruch reformatorski ostatecznie odniósł

[113] Kapłan Johannes Czerski, dysydent, przez którego odrzucenie Kościoła rzymsko-katolickiego w 1844/45 roku, a następnie utworzenie własnego kościoła, przyniosło fanfary daleko poza granice prowincji. (Patrz: Karl Boese, „Geschichte der Stadt Schneidemühl", zweite volständig umgearbeitete und erweiterte Ausgabe; s. 162-164).

[114] Nr 41, 8 października 1846 rok; s. 320.

[115] Stanowisko przypominające o przypadku z pobliskiego Schönlanke (pl. Trzcianka) z 1827 roku, gdzie rada wykonawcza kehili zakazała dwóch ceremonii prowadzonych przez rabina, w odwecie za jego zagorzałą postawę, wobec tych którzy nie byli przywiązani do ortodoksyjnych norm.

[116] Rabini z Netzedistrikt postrzegali tego kuriera jako szczerego mężczyznę; jednak naczelny rabin musiał wyobrażać sobie coś przeciwnego, jako że słyszano tu i tam, że naczelny rabin skonfiskował dokumenty przewożone przez kuriera i odesłał go.

[117] Dalej w artykule z Der Orient czytamy o podejściu Salomona Plessnera do tej kwestii: chociaż w opozycji do gwałtownego podejścia antyreformatorów, rabin czuł, że „ci, którzy zeszli z drogi wrodzonej wiary, powinni być pozostawieni swym własnym wymysłom, aby pozwolić im ujrzeć szaleństwo ich postępowania w przyszłości". Jednak artykuł podsumowuje, w razie gdyby niektórzy zapomnieli o nie tak odległej historii chrześcijańskiej reformy Lutra, że Schneidemühl powinno być może być postrzegane inaczej w przyszłości „History of the Israelite faith".

[118] Der Orient, nr 51; 17 grudnia 1847 rok.

sukces we wszczepieniu nowoczesnego „Kultus" – kult i kształcenie – do konwencjonalnej synagogi, jednak starsi członkowie gminy nadal ścierali się z reformatorami częściej.... – niedługo podzielimy się kolejnymi doniesieniami na temat tej interesującej komedii".[119]

Rabin Scheier został dotkliwie zraniony. Poważne i przeciągające się spory stały się dla niego nie do zniesienia, a rezultatem tych obciążeń był uszczerbek na zdrowiu. Pod koniec lat 40. XIX wieku zaakceptowawszy fakt, że jego rola jako nauczyciela i przywódczy gminy zmniejszyła się drastycznie, uległ i poważnie rozważał zejście z pola bitwy, jak to postrzegał. Niemniej niektórzy z tradycjonalistów żywili słabą nadzieję, że poprawa jego zdrowia pozwoli mu powrócić. Podczas gdy rabin był chory, władze gminy zatrudniły dr. Rosenfelda, Prediger (kaznodzieja).[120] Skutkowało to podjęciem kroków prawnych przez rabina Scheiera, kiedy gmina odmówiła mu wypłaty pensji.[121] Niestety ostateczny rezultat tej sprawy, ostatnie z działań podjętych przez rabina, nie zostało udokumentowane.

W 1852 roku rabin Scheier złożył oficjalną rezygnację. Jego stanowisko jako głowy rabinatu było najeżone ogromną pracą i ciągłym rozczarowaniem. Podczas trzydziestu lat swej posługi w Schneidemühl nigdy nie udało mu się dokończyć zadania zjednoczenia, co wielu postrzegało jako atroficzny judaizm gettowy. Był ślepy na ducha czasów i niemiecką kulturę. Rabin wyjechał do Ostrowa, gdzie żył jego teść Jekutiel Chaim Wehlau.[122] Wraz ze śmiercią rabina w październiku 1863 roku (Marsheschwan 5623) skończył się pamiętny okres w historii gminy.[123] Na zakończenie tego rozdziału należy zauważyć, że mimo wielu poważnych różnic na łonie gminy na początku XIX wieku, gmina żydowska nie była oczywiście na tyle duża i różnorodna w swych poglądach religijnych, aby rozważyć lub postawić drugą, 'oddzielną' synagogę.

17. Nowa epoka

Rabin Brann

W roku 1852 wybór władz gminy dotyczący wyznaczenia następcy rabina Scheiera, padł na czterdziestodwuletniego rabina talmudycznego Salomona Branna, urodzonego 3 listopada 1814 roku (20 Marsheschwan 5575) w Rawiczu na Śląsku, syna Löbla Branna i Weibchen Ehrenfels.[124] 7 września 1837 roku wziął ślub z Dorotheą z domu Silberberg (urodzoną w 1816 roku w Rawiczu; zmarła 5 lipca 1885 roku w Schneidemühl). Rodzina

[119] Der Orient, nr 19; 11 maja 1850 rok, s. 75.

[120] Dr Rosenfeld również przewodniczył w synagogach w Hirschbergu i Nordhausen; patrz: A. Heppner i J. Herzberg w: „Aus Vergangenheit & Gegenwart der Juden und jüdischen Gemeinden in den Posener Landen", s. 925.

[121] AZJ, 14. Jahrgang, 22 kwietnia 1850 rok, s. 223.

[122] Był administratorem Chrevrat Ez Chaim w Ostrowie. Urodzony 17 października 1793 roku, zmarł 20 czerwca 1867 roku, jego żona Chana zmarła 4 listopada 1846 roku (patrz: Avnei Zikaron, nr 582).

[123] Patrz: Avnei Zikaron, nr 436.

[124] Marcus Mordechaj Brann, w „Geschichte des Rabbinats in Schneidemühl: nach gedruckten und ungedruckten Quellen"; s. 36. Jednak w drzewie genealogicznym rodziny Brann, data urodzenia Salomona Branna to 26 października 1812.

rabina Branna należała do najwcześniej znanych Żydów z kehili w Rawiczu, ślady jego przodków sięgają czasów powstania Chmielnickiego z 1648 roku, kiedy jego najstarszy krewny R. Nechemja z Niemerov (pl. Niemirów) na Podolu, był jednym z kilku, którzy przetrwali okropności tego dnia, 10 czerwca 1648 roku (20 Sivan 5408). Akronim hebrajskiego słowa: BR'NN Benerem Reb Nechemia Niemierov został następnie użyty jako przyszłe nazwisko rodziny Brann, pierwszy rabin Schneidemühl, który nosił stałe nazwisko po 1811 roku.[125]

Rabin Brann otrzymał edukację rabinacką w Lissie (pl. Leszno), gdzie spędził kilka lat w jesziwie (akademii zaawansowanych studiów judaistycznych), zanim podjął studia na Uniwersytecie Humboldta w Berlinie. Od 1839 roku był członkiem kolegium rabinackiego w Rawiczu, gdzie był znany jako pionier nauczania w języku niemieckim. Przez pewien czas był Rabbiner Assessor w Rawiczu, kierując lokalnym rabinatem, stanowisko, które dzielił z kilkoma innymi osobami, zanim gmina była w stanie wybrać nowego rabina w 1865 roku.[126] Rabin Brann był współautorem krotoszyńskiego wydania Yerushalmi Talmud (1866). Po 1844 roku rabin Brann regularnie pisywał artykuły naukowe w Der Orient, jak również w Jüdisches Litteraturblatt, a później Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums, miesięczniku wydawanym przez jego uczonego syna, prof. Marcusa Branna, znanego historyka.[127]

To liberalne wydawnictwo poświęcało sporo miejsca wiadomościom o stanie gminy żydowskiej z Schneidemühl z czasów inauguracji nowego rabina.[128]

„Od 1847 do 1852 roku gmina była miejscem zażartych wewnętrznych walk personalnych dotyczących reform zapoczątkowanych przez część wpływowych członków gminy. Do Wielkanocy 1853 roku (27 marca) rabin Salomon Brann został nowym duchowym przywódcą; trzon gminy ostatecznie zdecydował o odsunięciu dzielących ich różnic na bok, aby wprowadzić radykalne zmiany w przywództwie, jak również duchowym funkcjonowaniu kehili. Nie szczędząc nakładów finansowych, aby zadowolić tych z rady wykonawczej, którzy musieli zrezygnować, gmina wkrótce stała się przykładem dla innych zgromadzeń na terenie prowincji. Nabożeństwa w synagodze były teraz odprawiane zgodnie z reformatorskim porządkiem, a ciszę udało się osiągnąć. Usunięte z przestrzeni synagogi zostały takie „niegodne" zwyczaje, jak samowolne krzyki, śpiewanie własnych melodii, rozmawianie i szepty „nieokrzesane, nieprzyzwoite kiwanie się w tył i w przód, wymachiwać ramionami – wszystkie stanowiące ortodoksyjną część i wszystkie uznawane przez reformatorów za niegodne pobożnej modlitwy. Małe dzieci nie mogły już dłużej wędrować wolno podczas nabożeństw, bawić się w chowanego pod krzesłami i ławkami. Od teraz w synagodze rządził spokój – w czasie modłów, jak

[125] Drzewo genealogiczne opracowane przez Alfreda Brucka, New Malden, Surrey, Anglia; patrz: Pani H. Eschwege, Londyn, Anglia, list do autora, 10 kwietnia 2003 roku.

[126] Był to rabin dr Ungerleider z Günz na Węgrzech.

[127] Marcus Mordechaj Brann, ur. 09.07.1894 roku w Rawiczu – zm. 29.09.1920, Wrocław, studiował teologię i historię na Uniwersytecie Wrocławskim, dr 1873, wyświęcony jako rabin 1875 i zastępca rabina w Neue Synagoge we Wrocławiu, 1883 dyrektor sierocińca Auerbach w Berlinie, 1885 rabin Pless, 1891 zastępca Heinricha Graetz jako przewodniczący Jüdisch Theologisches Seminar we Wrocławiu. Autor licznych książek; jedna z jego głównych prac: „Geschichte der Juden in Schlesien (6. tom, 1896-1917), „Geschichte der juden und ihrer Literatur, 1893/1895, również Geschichte des Rabbinats in Schneidemühl: nach gedruckten und ungedruckten Quellen, jak również inne prace, na których oparta jest większość tego rozdziału. Od 1893 roku wydawca „Monatsschrift für Geschichte & Wissenschaft des Judentums (MGWJ)

[128] AZJ, 21. Jahrgang, nr 11, 9 marca 1857 rok, s. 142/43.

i w czasie czytania Tory. Młodzi siedzieli w przeznaczonych do tego miejscach, pod nadzorem swego nauczyciela.

Jednak w czasie obchodów Jom Tovim i Jom Kippur nic się nie zmieniło. Wszystkie modlitwy ze starej liturgii, z pewnymi wyjątkami, były nadal stosowane, podczas gdy pewne części nabożeństwa, takie jak machanie lulaw zostały wyeliminowane. Podczas gdy kantor recytował głośno i wyraźnie modlitwy, zgromadzenie przyłączało się cicho; a chór chłopięcy pod dyrekcją nauczyciela odpowiadał. Całe nabożeństwo odbywa się nadal w języku hebrajskim, chociaż dwie modlitwy, za króla i gminę, są kierowane przez rabina po niemiecku w Szabat i święta. Niezmiennie odprawia się nabożeństwa z tych okazji, chociaż w wakacje nabożeństwo ma miejsce raz na dwa tygodnie, a zimą raz na cztery tygodnie, podczas gdy rabin zawsze udziela komentarza przed Minchą w dzień Szabatu".[129]

Kiedy rabin Brann został formalnie wprowadzony na urząd w kwietniu 1853 roku, gmina liczyła 136 rodzin, razem 1 039 dusz.[130] Jak widzimy na podstawie powyżej zamieszczonych wycinków prasowych, rabin urodził się w miejscu, które różniło się znacznie od tego, w którym urodził się jego poprzednik, był z innej gliny i doskonałym wyborem dla obsadzenia tamtego stanowiska; był de facto zwiastunem pokoju. Przez krótki czas był w stanie pokazać szerokość swojego perspektywicznego myślenia. Przywrócił pokój i opanowanie w gminie, jako że posiadał rzadką umiejętność łączenia starych i postępowych elementów gminy. Pod jego kuratelą rosło kolejne pokolenie dochowujące wiary wierzeniom ojców, w połączeniu z wolą żydowskiego oświecenia i nauki. Mógł odciąć się od lat zaciekłej walki religijnej, odbudowy i obojętności. Ponieważ pojawiły się nowe kierunki, takie jak tendencje liberalne i umiarkowane, rabin Brann w istocie był rozjemcą.

18. Cmentarz

Żydowskie cmentarze są świadkami historii. Jako takie często odzwierciedlają kulturę danego okresu – zapraszają, aby trwać, a nie obserwować. Znane wielu Żydom również jako Bet Kwarot (domy grobów) (Neh 2:3), Bet Chajim (domy życia) lub Bet Olam (domy wieczne) (ECCl 12:5) lub czule jako der Gute Ort, dobre miejsce – miejsce pochówku, należały do obowiązku, który spoczywał na członkach gminy żydowskiej po osiedleniu się w mieście lub wiosce. U gospodarczego szczytu życia gminy, prawdopodobnie w 1854 roku, poświęcono drugi cmentarz żydowski w Schneidemühl.[131] Nowe zie-

[129] Z 132 synagog znajdujących się w prowincji poznańskiej do 1847 roku, jedynie dwie (Schwerin nad Wartą i Gnesen) posiadały tzw. współczesne nabożeństwa, tj. z akompaniamentem chóru, podczas gdy sześć synagog (Fraustadt, Gnesen, Schmiegel, Schwerin/W, Schwersenz i Wollstein) miały nabożeństwa wyłącznie w języku niemieckim, Patrz: Der Orient, nr 37, 10 września 1847 rok, s. 290.

[130] Kalender und Jahrbuch auf das Jahr 5617 (30 września 1856 roku do 18 września 1857) für die jüdischen Gemeinden Preussens; herausgegeben von Ph. Wertheim (Sekretär der jüdischen Gemeinde zu Berlin) erster Jahrgang, Berlin: 1857 rok.

[131] Dedukując na podstawie faktu, że pierwsze pochówki zostały odnotowane od tego roku; patrz: „The Jewish cementary of Schneidemühl: Burial Register of the Chevra Kadisha of Schneidemühl 1854-1932, Biblioteka Kongresu, DS. 135 P62 P473 – 1995.

mie były przedłużeniem wcześniejszych, starszych terenów, które były położone zaraz obok.[132] Połączony obszar liczył prawdopodobnie nie więcej niż 8 000 m^2 i był płaskim i zrównanym prostokątem, w przeciwieństwie do pochyłych ziem, które często spotyka się na cmentarzach.[133]

W XIX-wiecznym Schneidemühl droga żywych do królestwa umarłych była niezwykle krótka, położona nie dalej niż 15 minut spacerem od okolicy synagogi. Północno-wschodnia strona cmentarza graniczyła z rzeką Gwdą, a później z krętą Küddow Promenade. Było szczęśliwym zbiegiem okoliczności dla gminy, że w czasie wielkiego pożaru niemal 230 lat wcześniej Korona przeznaczyła ziemie na pochówek dla gminy żydowskiej. W 1626 roku obszar był otoczony pustymi polami i łąkami, oddalonymi od najbliższych zabudowań. Nabycie tej relatywnie małej parceli niezbyt daleko od peryferiów miasta było dość nietypowe w owym czasie i znacznie kontrastowało z ogólną lokalizacją żydowskich cmentarzy w Europie. Zazwyczaj kehilloth musiał nabywać swe miejsca pochówku ze znacznymi trudnościami i po wysokiej cenie. Z reguły, często wewnętrzne miejsca niezdatne do żadnych innych celów, były położone na odległych terenach, w znacznej odległości od swej gminy. Oznaczało to zazwyczaj wyczerpujące procesje w niepogodzie, niosące swych zmarłych, przestrzegając prawa religijnego, jako że żaden transport samochodowy nie był jeszcze dozwolony.

Der gute Ort był poświęconą ziemią. W późniejszych latach bogaty w roślinność, gdzie można było spotkać brzozę, topolę i buka, a dziki bluszcz nadawał wielu grobom zasłużoną godność. Znajdujemy się w miejscu kojącego spokoju, miejscu, które odwiedzało się nie tylko, aby odmówić kadisz, modlitwę w rocznicę śmierci członka rodziny. Wizyta ta sprzyjała przemyśleniom nad życiem, skierowaniu swych myśli ku przeszłości. Mówi się, że dla najbardziej pobożnych Żydów w gminie, było to miejsce, gdzie pewnego dnia zjawi się Mesjasz....[134]

Czytając późniejsze notatki rabina Israela Nobla na temat ceremonii pogrzebowych, w których brał udział w latach 1915-1939, czytelnik ma wrażenie procesji żałobników z ich zmarłymi, krocząc drogą prowadzącą z domu zmarłego przez Wilhelmplatz w kierunku Poststrasse, wijącą się przez wąską Karlgasse, która wiodła do bram Bet Kawrot.

W późniejszym okresie tego wieku, przez wejście żelazną bramą, przybywało się do domu chazana i Bet Tahara (domu oczyszczenia), zbudowanego w 1896 roku i powiększonego w 1924 roku. Budynek ten był znany pod innymi nazwami, tj. Friedhofshalle, Trauerhalle lub Leichenhalle, służąc za kostnicę, gdzie zmarli byli przygotowywani do pogrzebu.[135] Zanim gmina wzniosła ten budynek, żałobnicy zazwyczaj zbierali się w domu zmarłego. Zmarły był niesiony tam przez żałobników najkrótszą drogą, aby nie obciążać dłużej karawaniarzy. Halacha nakazuje, aby zmarły nie przebywał na ziemi dłużej niż dwadzieścia cztery godziny (z wyjątkiem Szabatu i pierwszego dnia ważniej-

[132] Joachim Rosenberg, Santiago, Chile, list do autora, 26 czerwca 1994 rok.

[133] Około 2 akry; patrz pomiary przeprowadzone przez WMF (World Monuments Fund of the Comission of America's Heritage abroad).

[134] Kurt Wolff, Frankfurt, Niemcy, list do autora, 7 stycznia 1987 rok.

[135] Notizblatt der Gesellschaft zur Erforschung jüdischer Kunstdenkmäler, e. V. Frankfurt nad Menem, s. 12, załączony do artykułu Jädische Kunstdenkmäler in Preussen, na s. 175-198 (brak nazwiska autora); Deutsche Bücherei Leipzig, ZA 9844

szych świąt).[136] Był to obowiązek i honor dla członków Chewra Kadisza (świętego bractwa), aby obmyć i przygotować ciało zmarłego do pogrzebu.

Kolejne wspomnienia Joachima Rosenberga najlepiej ilustruje, jak wiele cmentarz znaczył dla wielu:

„Znajdowała się tam piękna kaplica, a przy wejściu do niej stała wielka rzeźba 'Matka opłakująca dziecko' .... Jedynym okresem, gdy kaplica była wypełniona po brzegi był rok 1930, z okazji pogrzebu przewodniczącego kehili, radnego miejskiego Louisa Schneidera, bardzo znanego mężczyzny.

Kijor, naczynie znajdujące się przy wejściu, które służyło do oczyszczenia własnego ciała przed opuszczeniem cmentarza. Mijając kaplicę, przechodziło się przez starą część cmentarza, który zajmował jedynie lekkie wzniesienie w części centralnej. Znajdowało się tam kilka starych nagrobków, pochodzących jeszcze z polskiego okresu historii Schneidemühl, żaden nie był zrobiony z drzewa. W latach następujących po I wojnie światowej żaden z napisów znajdujących się na płytach nie był możliwy do odczytania, a stare groby były trudne do rozróżnienia. Dawni krewni osób tam pochowanych musieli już w tym czasie nie żyć. Mój ojciec, podobnie jak jego ojciec wcześniej, był przywódcą gminy i aktywnym członkiem Chewra Kadisza. W latach 20. XX wieku, przyjął na siebie decyzję podjęcia kroków skierowanych w kierunku zebrania wszystkich pozostałych nagrobków razem, aby umieścić je w centralnej części starego cmentarza, w niemal trzymetrowej piramidzie, rodzaju kopca wysokiego na niemal dwa metry. Miał to być wyraz hołdu dla pokoleń, które żyły i zmarły w tym mieście, nie pozostawiając po sobie rodziny, która doglądałaby ich grobów.[137]

Leichenhalle znajdowała się za domem kantora oraz w miejscu, gdzie mieszkał również ogrodnik Hermann Mann. Za nią stał ogromny pomnik, poświęcony żydowskim żołnierzom biorącym udział w I wojnie światowej – trzy postacie otoczone grządką z kwiatów".[138]

Zgodnie z żydowskim prawem, starą i nową część cmentarza otaczał wysoki mur, aby zapobiec zbezczeszczeniu i niszczeniu grobów przez osoby z zewnątrz. Jednak, dla części młodzieży z miasta, stanowił on raczej wyzwanie niż przeszkodę, co jasno wynika ze wspomnień nie-Żydówki Eleonory Bukow:

„Drut kolczasty znajdujący się na szczycie muru został założony przez sextant, ponieważ chłopcy wspinali się na niego, aby skraść ładny bez w maju. Mój brat był również wśród nich; pewnego razu kawałek materiału z kolana został na drucie, a kiedy mój ojciec wrócił do domu, w dodatku spuścił mu manto. Za murem rosły również ogromne kasztanowce. Kiedy mój brat obiecał, że posprząta za murem, mógł zebrać kasztany..."[139]

[136] Deut, 21:23.

[137] Nietypowa decyzja, zważywszy, że jego zmarły ojciec był bardzo pobożnym i religijnym mężczyzną. Z punktu widzenia Halachy, przenoszenie zniszczonych nagrobków nie jest dozwolone. Stare nagrobki na zniszczonych cmentarzach, jednak, otrzymywały od czasu do czasu specjalne miejsca na ścianie, gdzie były ustawione.

[138] Joachim Rosenberg, Santiago, Chile; list do autora, 12 czerwca 1999 roku.

[139] Eleonore Bukow, Lübeck, Niemcy; list do autora, 3 lutego 1998 roku.

„... Rodzina Lewin mieszkała przy ulicy Karlgasse pod numerem 13.[140] *Ze swego podwórza mogli obserwować cmentarz. Trochę dalej nadal stoi dom, a za nim znajdował się dom ogrodnika, gdzie zazwyczaj się bawiliśmy".*[141]

Uporządkowany podział cmentarza na prostokątne obszary może być postrzegany jako wczesna próba naśladowania zwyczajów i konwencji nieżydowskich, pruskich sąsiadów gminy. W porównaniu do wcześniej powstałych cmentarzy w Europie Wschodniej, gdzie istniały od czasu do czasu krzywe i mniej wytyczone ścieżki pomiędzy grobami, tutaj możemy dostrzec regularne alejki, znajdujące się w cieniu krzewów i wierzb.

Macewy

Surowe zwyczaje żydowskie zabraniały ukazywania przepychu na swych macewach, płytach nagrobnych. Czy nie było bowiem napisane, że bogaci i biedni mieli być chowani bez ostentacji, a pochówek człowieka o wysokiej pozycji miał być rozpoznawany poprzez liczbę żałobników? W Schneidemühl rozmiar akulturacji był widoczny, kiedy przyjrzeć się bliżej fotografiom cmentarza. Był on połączeniem tradycji i liberalizmu. Wieki artystycznych zapożyczeń pomiędzy synagogą i Kościołem odcisnęły swe piętno, gdy nagrobki żydowskie przed wiekami średnimi leżały płasko na ziemi, a epitafia były niezmiennie pisane w języku hebrajskim. W następnych wiekach, tablice stały pionowo, a inskrypcje stały się dłuższe i bardziej pochwalne; w XIX wieku te w języku narodowym pojawiały się częściej. W owym czasie zwyczajem stały się długie wierszowane inskrypcje ozdobione symbolami judaizmu. Obecnie, kilka istniejących fotografii daje nam jedynie rzut oka na ten piękny cmentarz.[142] Przykładem epitafium o misternie wymownym tekście, zawierający akrostych, był nagrobek Louisa Kronheima, ojca znanego dr. Emila Kronheima.

Podczas gdy niektóre tablice widoczne na fotografiach są dość proste, białe, z delikatnie wyblakłymi kamieniami z zagłębionymi blednącymi inskrypcjami, a inne z piaskowca, co było typowe dla XIX wieku – wyłania się ogólny obraz odzwierciedlający zmiany w kulturze cmentarnej, przez które przeszła gmina przez poprzedni wiek. Wiele macew znajdujących się na cmentarzu było różnej wysokości, wykonanych ze wspaniałego czarnego granitu, z inskrypcjami mocno wyciętymi w płaskorzeźbie, wyłożonych pozłacaną folią i bardzo czytelnych. Często symboliczne wyobrażenie judaizmu znajdujące się na płycie było poświęcone – takie jak błogosławiące dłonie Kohana (kapłani) lub kielich Levity lub nawet menora, – podczas gdy na innych wszystkie litery hebrajskie zostały zastąpione niemieckim pismem. Te były później wieńczone przez Magen David, ledwie sugerując żydowskie dziedzictwo. Dziki bluszcz często wspinał się w górę kamienia. Nie było cienia kwiecia, ponieważ gest ten byłby widziany jako całkowite zerwanie z trady-

[140] Książka adresowa Schneidemühl z 1938 roku wymienia: Karlstrasse 13, gmina żydowska Schneidemühl, Lewin, Hermann, (1, r) Gemeindediener, Lewin Isidor, Handelsmann, jak również inni najemcy: Lewinski , Täubchen, wdowa; Mann, Hermann, robotnik; Ryback, Marianne, wdowa. Wiadomo, że ogrodnik Siegmund Simon, jego żona Helene i syn Hermann (ur. 9 września 1927 roku) mieszkali pod tym adresem w poprzednich latach.

[141] Eleonore Bukow, Lübeck, Niemcy; list do autora, 25 października 1997 roku.

[142] W posiadaniu autora.

cją judaizmu.[143] Co wydaje się oczywistym, to to że ci, którzy składali ciała ukochanych na spoczynek, w tym miejscu nie podzielali niepewności bardziej zamożnych bractw na cmentarzach w Berlinie czy Lipsku, którzy widocznie musieli udowodnić poprzez ostentacyjność nagrobków, że wygrali walkę o równość ze swymi chrześcijańskimi sąsiadami.

Erb- Begräbniss Salomona i Ernestine Simonstein (pradziadków autora książki) różniło się od tradycyjnego miejsca pochówku.[144] Salomon Simonstein zmarł w 1904 roku w wieku pięćdziesięciu sześciu lat; wdowa po nim Ernestine z domu Lösser, spoczęła przy nim ćwierć wieku później w 1929 roku. Skromny, ale ozdobiony, kutym z żelaza ogrodzeniem, wykonanym w stylu Art Nouveau, z jego umiłowaniem dla naturalnych form określały granice, grobów męża i żony. Ogrodzenie zdawało się nie mieć więcej niż 0,5 m wysokości, a w miejscu wielu zwyczajnych płyt, każda z osób została upamiętniona na płytce w kształcie nerki, która mogła być wykonana z delikatnie pomalowanego drewna. Inskrypcje zostały zapisane czarnymi literami, z ozdobną metalową ramą, która otrzymywała płytkę na wysokości ludzkich oczu. Zwrócone w kierunku miejsca pochówku znajdowały się tradycyjne inskrypcje w języku hebrajskim z datami i nazwiskiem ojca zmarłego. Jednak zwrócony w przeciwnym kierunku, rewers ukazywał wyraźniejsze, mniej szczegółowe niemieckie inskrypcje nawiązujące do wpływów liberalnych.

Kilka innych miejsc pochówków położonych w pobliżu posiadało podobne ozdobne wzory, a niektóre nagrobki mogą być postrzegane jako mające niskie kamienne ogrodzenia lub stylizowane ogrodzenia z niskich kamiennych kolumn połączonych prostymi czarnymi łańcuchami. Niewidoczne na fotografiach są tradycyjne kamienie, które z reguły wieńczyły szczyt płyty, pozostawione tam przez odwiedzających jako wyraz szacunku.[145]

Dane dotyczące pochówków

„Mój ojciec Martin Rosenberg był czołowym członkiem Chewra Kadisza i Gemeinde, dzieląc się dobrowolnie swym czasem, jeżeli miało to związek z synagogą, cmentarzem, kantorem, szamesem lub innymi pracownikami – był z tego dumny. Jednak po 1934 roku, wraz z pierwszą falą emigracji pewnej części jej członków Chewra Kadisza stała się dla niego ciężarem.[146] Rada wykonawcza Chewra Kadisza w latach 30. XX wieku składała się m.in. z panów Kronera, Rosenberga, Salomona, Schachiana i Simonsohna."[147]

Już lata przed planowaną emigracją wraz z rodziną, Martin Rosenberg uprzytomnił sobie, aby zrobić spis kamieni nagrobnych znajdujących się w nowszej części cmentarza. W swym przedsięwzięciu był wspierany przez kantora Ashera Tykocińskiego, któ-

[143] Prawo talmudyczne określa, że „to co jest wykorzystywane za życia, nie może być wykorzystane po śmierci" – w przeciwieństwie do reformatorów, którzy czuli, że „kwiaty i krzewy służą uhonorowaniu zmarłych"

[144] Erb-Begräbniss: typowa rodzinna krypta/działka; z reguły zarezerwowana, przylegająca do miejsca pochówku, dla członków rodziny, w celu wykorzystania w przyszłości.

[145] Powody tego zwyczaju są niejasne, prawdopodobnie pochodzą z praktyk stosowanych dawniej, kładzenia kamieni na grobie, aby ochronić je przez ptakami drapieżnymi i dzikimi zwierzętami, mogącymi zbezcześcić grób. Położenie małego kamienia na pomniku może również być postrzegane jako symboliczny udział w pochówku osoby.

[146] Joachim Rosenberg, Santiago, Chile; list do autora; 5 kwietnia 1999 roku.

[147] Ibidem, 7 luty 1997 rok.

ry stworzył ostateczną wersję planu wg pola, miesiąc w języku hebrajskim, nazwisko, dzień i rok, a później dodane okazjonalnie daty naszej ery. Zachowali ślad każdego pochówku aż do roku 1932 roku.[148]

Teren cmentarza był podzielony na sześć pól, jednak w każdym z nich niekoniecznie znajduje się równa liczba grobów, jako że ceremonie pochówku nie odbywały się w porządku chronologicznym w każdym z poszczególnych pół. Największe było pole nr IV, gdzie odnotowano 159 grobów, powstałych w latach 1876-1932. Pochówki był ustawiane pojedynczo lub w rodzinnych parcelach; członkowie gminy mogli nabyć swe parcele, chociaż na ogół miejsca pochówku wskazywała Chewra Kadisza (święte bractwo). Nie wiadomo, czy we wcześniejszych latach wyznaczano specjalne miejsce dla rabinów, wpływowych ludzi lub bogatszych członków gminy. Zbiór podstawowych kart katalogowych z nazwiskami tych, którym przyznano grób były przechowywane przez sekretarza Gemeinde, jak zazwyczaj czyniono w owym czasie w Niemczech; niestety żadna z kart się nie zachowała.

W czasie badania wpisów w księdze cmentarnej, pierwszym wspomnianym pochówkiem był pogrzeb Meyera Davida Baera, którego ciało zostało złożone w polu nr III. Zmarł on w czwartek 23 listopada 1854 roku (2 Kislev 5615) i w przeciwieństwie do większości innych osób, nie wiemy nic o nim samym ani o jego dziedzictwie. Nie został tam pochowany żaden znany pisarz czy filozof. Podczas gdy wielu zmarłych urodziło się w niedalekim Samotschin (pl. Szamocin), Krojanke (pl. Krajenka), Schönlanke (pl. Trzcinka), Usch (pl. Ujście), Margonin czy Exin (pl. Kcynia) lub tak daleko, jak w Bydgoszczy lub Crone nad rzeką Brahe (pl. Koronowo) na wschodzie i w Rawiczu na południu, znaleźli schronienie w tej gminie, założyli liczne rodziny oraz wnieśli swój wkład w rozwój miasta i gminy żydowskiej.

Rozdzielenie pochówków mężczyzn, kobiet i dzieci nie wydaje się oczywiste na podstawie zachowanych danych, wskazując, że przynajmniej od czasu, gdy w użyciu znajdowała się nowsza część cmentarza, gmina nie zachowywała restrykcyjnych i ortodoksyjnych rytuałów pogrzebowych.[149] Jednak, jak przypomina sobie J. Rosenberg, samobójcy byli chowani w pobliżu muru cmentarza, jak było to w zwyczaju wśród innych liberalnych gmin żydowskich w Europie.[150] W marcu 1889 roku czytamy o 'młodej dziewczynie, która popełniła samobójstwo, zażywając truciznę z obawy przed swą macochą'.[151] Mimo to dziewczyna została pochowana z pełnym rytuałem, a rabin Brann znalazł w swym sercu słowa pocieszenia dla rodziny zmarłego.[152]

[148] Nie zdawali sobie sprawy, że sześćdziesiąt lat później kopia tej małej książeczki, zapisana ołówkiem, stanie się dokumentem historycznym w rękach autora. Jej zawartość mogła zostać następnie zapisana na komputerze i poddana analizie, w celu dalszego udokumentowania żydowskiej historii w Schneidemühl. Dane te są teraz częścią tej książki; patrz załącznik E: Dane pochówków na cmentarzu żydowskim w Schneidemühl, pierwotnie opublikowane jako Cmentarz żydowski w Schneidemühl: Rejestr pochówków prowadzony przez Chewra Kadisza w Schneidemühl w latach 1854-1932, Biblioteka Kongresu, DS. 135 P62 P473 – 1995.

[149] Taki rozdział był często stosowany na cmentarzach ortodoksyjnych w Europie Wschodniej, zwyczaj, który był później podtrzymywany przez emigrantów w Ameryce Północnej.

[150] Joachim Rosenberg, Santiago, Chile; list do autora, 5 kwietnia 1999 rok.

[151] AZJ, 53. Jahrgang, nr 11, 14 marca 1889 rok, s. 169.

[152] Zachowany akt zgonu (C, nr 40, 26 lutego 1889, w posiadaniu autora), określa dziewczynę jako dwudziestodwuletnią Rebeckę Schwersenz, urodzoną 8 czerwca 1867 roku, córka Heymanna Swchwersens i jego zmarłej pierwszej żony Minny z domu Hirschfeld; zmarła 21 lutego 1889 roku, (Heymann Schwersenz, drugi mąż Helene z domu Rosenberg).

Wydaje się, że pola na cmentarzu nie były jeszcze w pełni zajęte w latach 30. XX wieku, jako że ostatni wpis w księdze pojawia się w związku z pogrzebem Rosalie Händel, która zmarła 14 grudnia 1932 roku (15 Kislev 5693).[153] Wiemy też o jednym przypadku ekshumacji dla przeprowadzenia ponownego pochówku w USA. W 1934 roku weteran I wojny światowej Emil Jacob i jego żona Else zdecydowali się mądrze na emigrację do USA.[154] Byli na tyle zapobiegliwi, aby sfotografować liczne groby swych najbliższych – zdjęcia, które stały się cennym świadectwem, upamiętniającym istnienie niegdyś świetnego cmentarza żydowskiego w Schneidemühl. Oglądając te zdjęcia siedemdziesiąt lat później, wyczuwa się sentymentalizm tych, którzy regularnie go odwiedzali – znali język z kamieni nagrobnych; wiedzieli, że cmentarz ten był miejscem zbiorowej pamięci gminy.

19. Cedaka

Dobroczynność i opieka społeczna

Już od czasów starożytnych gminy żydowskie rozumiały, że opieka społeczna jest prawem, a działania charytatywne są odpowiedzialnością, którą ponosi gmina. W rzeczy samej oczekiwano filantropii, jako że cedaka oznaczała dobroczynność i prawość. Na tym de facto opiera się prototyp współczesnego państwa opiekuńczego. Tradycyjnie więc dobrze zorganizowane systemy opieki społecznej istniały wśród większości gmin żydowskich od czasów biblijnych, przywołując te w Babilonie, Aleksandrii i Rzymie. Kuppah (pudełko na datki) było osią, wokół której rozwijał się gminny system opieki społecznej. Oprócz Bikur cholim, towarzystwa odwiedzającego chorych i Chewra Kadisza, utworzonego w Schneidemühl w 1820 roku, istniały fundusze dobroczynne dla kobiet, biednych studentów i żydowskich rzemieślników.[155] Podczas gdy społeczny postęp pruskich Żydów poprzez wprowadzenie serii reform stawał się stopniowo czymś więcej niż tylko marzeniem, wiele stowarzyszeń charytatywnych wyrosło w miastach Wielkiego Księstwa Poznańskiego.[156] Gesellschaft der Freunde (Towarzystwo Przyjaciół) w Berlinie i Wrocławiu – pierwotnie powołane w duchu antykonserwatyzmu, stojące w opozycji wobec ortodoksji, stopniowo przyciągało nawet najbardziej ortodoksyjne postaci – odgrywało kluczową rolę w żydowskiej opiece społecznej. Israelitische Wohltätigkeitsverein (Żydowskie Towarzystwo Dobroczynności) utworzone w Schneidemühl, było kolejnym tego typu towarzystwem.[157] Szczegółowy opis działań Chewra Kadisza pojawia się w obszernym artykule zamieszczonym w Der Orient, opisującym kolejność zdarzeń,

[153] Nie można podać żadnych wyjaśnień, co do powodów braku dalszych wpisów. Oficjalny cywilny rejestr zgonów Żydów, datowany dopiero na 30 marca 1940 roku, jest w posiadaniu autora. Znając datę zniszczenia cmentarza, można przypuszczać, że ci którzy odeszli później, zostali pochowani anonimowo w sąsiednim mieście lub w najgorszym przypadku zostali skremowani; ostatni sposób był często praktyką stosowaną przez reżim.

[154] Drugi kuzyn autora.

[155] Chewra Kadisza (hebrajski): bractwo żałobne, służące w równy sposób wszystkim członkom kehili, bez względu na ich status społeczny w gminie. Zasada biblijna głosi, że żadna osoba nie może czerpać korzyści materialnych ze śmierci innej osoby, a gmina jako całość może wykorzystać każdą możliwą korzyść dla użytku gminy.

[156] Razem Regierungs Bezirk Bromberg (Schneidemühl) i Regierungs Bezirk Posen.

[157] AZJ, 61. Jahrgang, nr 19; 7 maja 1897 rok; s. 2

w kwietniu 1846 roku.[158] Widocznie zaistniała pilna potrzeba reformy starego rytuału pogrzebowego. Nie bez krzty cynizmu i sarkazmu, w dalszej części artykułu czytamy:

„ ....w Schneidemühl jak w wielu innych gminach żydowskich w Grossherzogthum, pozostał zwyczaj, a raczej 'Unsitte' (niemoralne zachowanie), w związku z czym, gdy osoba umierała, trzeba było biec do pobliskiego lasu, aby wyciąć dwa duże, silne konary, połączyć je za pomocą lin lub gałęzi i przywiązać zmarłego do tych prowizorycznych noszy. Później narzucić czarne płótno w taki sposób, aby stopy zmarłego pozostały odkryte, na nich trzeba było nieść końce noszy na 4 ramionach, w najbardziej niechlujny sposób i pędzić do najbliższego cmentarza."

Już od wielu lat, kilku członków gminy myślało, że „obecny rytuał przemarszu zmarłego w swej ostatniej drodze nie był stosowny w tej epoce". Przez pewien czas bezskutecznie nawoływali do wprowadzenia poprawek i zmian. Niestety wszystkie plany były blokowane lub odrzucane przez ortodoksyjne towarzystwo pogrzebowe np. Chewra Kadisza, które kierowało w sposób zasadniczy. Korespondent Der Orient tak podsumowuje:

„W rzeczy samej dzieje się tak w naszych gminach: ilekroć „oświeceni" członkowie zwracają się o wprowadzenie drobnych zmian – środowiska ortodoksyjne natychmiast postrzegają to jako wysiłki prowadzące do zmiany całej religii i czują się przyparte do muru. Zazwyczaj wtedy rozpoczyna się długa i często uszczypliwa walka pomiędzy oświeceniem i ciemnotą, często zwalczana z pomocą małej lub nieistotnej siły. W końcu jednak światłość zdaje się opuszczać pole bitwy jako zwycięska. Tak stało się również tym razem".

Kiedy w kwietniu 1846 roku odbył się kolejny pogrzeb zgodnie z dawnym rytuałem, na tyłach lokalnej restauracji zebrało się niemal czterdziestu mężczyzn, aby wynegocjować trwałe zmiany i wyeliminować przestarzałe praktyki. Ostatecznym wynikiem przeciągających się rozważań było utworzenie wspomnianego Israelitische Wohltätigkeitsverein. Wydało ono jednomyślną deklarację „aby nie stosować dłużej dawnych rytuałów w przypadku pogrzebów, lecz nowych, godnych sposobów, w zgodzie z czasami". Ostatecznie dawna Chewra Kadisza ustąpiła i zaakceptowała te reformy.

Wspaniałomyślne statuty towarzystwa były oparte na ich głównych założeniach - obopólnej dobroczynności wśród swych członków. Finansowe wsparcie z funduszy towarzystwa nie było przeznaczone jedynie dla tych członków, którzy zachorowali, ale zostało również rozszerzone na tych, którzy w wyniku niespodziewanych i nieszczęśliwych okoliczności znaleźli się w trudnej sytuacji. W przypadku tych ostatnich, gdy tylko obdarowany znalazł się w lepszej sytuacji, był wzywany do zwrotu pożyczonej sumy, jednak jeżeli było to konieczne, jedynie w ratach w wysokości srebrnego grosza za pożyczonego talara. Członkowie gminy, którzy zachorowali, otrzymywali również pomoc pielęgniarki oraz straży nocnej, jeżeli było to niezbędne. Nawet członkowie gminy żydowskiej, którzy nie należeli do stowarzyszenia, mogli otrzymać pomoc finansową, jeżeli tylko środki były dostępne. W dalszej kolejności, jeżeli zachorowałaby żona członka gminy, pomoc towarzystwa zostałyby rozciągnięta także na nią. W momencie śmierci członka gminy

[158] Nr 13, 25 marca 1848 rok.

wdowa miała być wspierana przez rok ze środków stowarzyszenia. W przypadkach bolesnej straty wśród jej członków, stowarzyszenie ma obowiązek zapewnienia godnego, stosownego pochówku. Ten szczególny statut zapewniał również nabycie odpowiednich noszy, czarnych płócien, jak również ośmiu czarnych płaszczy dla karawaniarzy. Karawan miał zostać nabyty tylko wtedy, jeżeli będzie wymagała tego lokalna sytuacja. W czasie pochówku członka lub kogoś z jego rodziny, postanowiono, aby wszyscy członkowie byli odpowiednio ubrani, nosząc czarny kapelusz oraz idąc z procesją aż do grobu, odchodząc dopiero po zakończeniu pogrzebu. O wiecznej pamięci o zmarłym członku przypomina świeca Jahrzeit (coroczna świeca pamiątkowa) oraz nabożeństwo w synagodze, jak również modlitwy prowadzone przez talmudystę, wszystko opłacone z funduszy stowarzyszenia. Biednym, zmarłym członkom stowarzyszenia miał być zapewniony odpowiedni kamień nagrobny.

Komentarz w Der Orient kończy się udzieleniem Bożego błogosławieństwa dla założycieli stowarzyszenia oraz życzeniami pomyślności. W ciągu pięćdziesięciu lat stowarzyszenie zgromadziło majątek w wysokości 6 226 marek i składało się z czterdziestu trzech członków. Dwójka z założycieli, Moses Sommerfeld i Abraham Herz, nadal żyli na przełomie nowego stulecia. Z całą pewnością stowarzyszenie wyprzedzało swe czasy, stając się świetnym przykładem dla inicjatyw rządowych, realizowanych dekady później. Żydowski aksjomat, że „człowiek mądry jest zobowiązany pozwolić innym gromadzić swe cnoty w taki sam sposób, jak człowiek bogaty dzieli się swym majątkiem", znajduje odbicie w wielu nazwiskach, które zostały nam przekazane w tym zakresie. Częścią tych, którzy stali się długoletnimi członkami bractwa, byli: Lewin Arnold (1849-1924), Julius Edel (1847-1919), Heymann Less (1851-1919), Rudolf Seelig (1855-1937) i Hermann Arndt (1854-1923).[159]

Prasa kontynuowała wyliczenie przykładowych osiągnięć gminy w Schneidemühl:

„Trzy stowarzyszenia charytatywne zaspokajają wszelkie potrzeby społeczne gminy, podczas gdy jedno z nich zostało powołane zaledwie trzy lata temu w 1854 roku, inne istniały przez dłuższy czas, mimo że obecnie w zmienionej formule. Poza uznanymi funkcjami, takimi jak pogrzeby, utrzymywanie cmentarza i odwiedzanie chorych Chewra Kadisza zapewnia również pomoc dla biednych osób chorych. Chewra zapewnia usługi zdrowotne i leki, jak również inne formy wsparcia finansowego. Jednym z głównych celów Wohltätigkeitsverein jest zapewnienie bezprocentowych pożyczek do wysokości pięćdziesięciu talarów. Spłata może odbywać się w ratach. Miesięczna opłata członkowska wynosi pięć srebrnych groszy, a instytucja posiada już kapitał w wysokości tysiąca talarów. Israelitische Frauenverein (stowarzyszenie kobiece, w czasach wilhelmowskich zwane jako Väterlandischer Frauenverein, później utworzone pod auspicjami rabina Salomona Branna w 1853 roku) istnieje już trzy lata. Jego celem jest, oprócz osobistych działań dobroczynnych dla chorych lub umierających, wsparcie biednych ciężarnych kobiet i rodzin, szczególnie w przypadkach choroby oraz zaopatrywanie biednych dzieci w ubrania dwa razy do roku. Miano pomagać również biednym pannom młodym. Stowarzyszenie to szczyci się ustanowieniem funduszu rezerwowego w wysokości ponad 400 talarów, pochodzących głównie z dobrowolnych datków. Stowarzyszenie ciągle się rozrasta".

[159] Wypisane z Eulogii Rabina Israela Nobla, Schneidemühl.

W owym czasie zdecydowano się nie ograniczać zasiłków jedynie dla ludzi młodych, którzy chcieli nauczyć się handlu, ale również pomóc tym, którzy wybierali rolnictwo i ogrodnictwo.[160] Członkami rady wykonawczej Israelitische Wohltätigkeitsverein, w 1901 roku byli: Isert Asch, Meyer Heymann, dr Mislowitzer, Isidor Schweriner i Gustav Sommerfeld; Herz Berliner jako przewodniczący, a rabin Brann jako księgowy.

Zmiany w edukacji

Pragmatyczny, bardzo lubiany rabin Brann, jeżeli chodzi o odbytą edukację, był jednym ze „starej szkoły" rabinów – kolejni rabini Schneidemühl posiadali wykształcenie akademickie, ukończywszy seminaria rabinackie we Wrocławiu na 'Fränkelsche Stiftung' lub w Berlinie. W jego pierwszych latach na stanowisku, jedynie trzech z niemal siedemdziesięciu rabinów w gminach poznańskich posiadało wykształcenie akademickie.[161] Rabin Brann kierował swą gminą przez większą połowę XIX wieku, przytomnie kierując nią w trudnych czasach, które nastąpiły po 1848 roku, w kierunku utworzenia Keiserreichu, Cesarstwa w 1871 roku i latach następnych. Zasługą rabina Branna jest to, że pod jego kierownictwem i opieką gmina pozostała spójna przez dekady.

W latach 60. XIX wieku i później, gdy kwestia edukacji stała się ponownie punktem centralnym w sprawach gminy, rabin został wyniesiony na stanowisko „Pierwszego żydowskiego kuratora oświaty", które mądry rabin wykonywał dobrze, jednocześnie doprowadzając do zharmonizowania praktyk religijnych i tych ze współczesnego świata. Kiedy na początku lat 90. XIX wieku odbyła się inauguracja nowego okazałego budynku szkoły żydowskiej w Schneidemühl, gmina wspominała z dużą dozą goryczy kwestie kształcenia i żydowskiej edukacji.[162] Od czasu swego utworzenia w 1858 roku Höhere Knabenschule (szkoła średnia dla chłopców) dla chrześcijan miała być równorzędna z innymi szkołami w kwestii religii. Zgodnie z tym żydowscy uczniowie nie musieli uczestniczyć w lekcjach rysunku i pisania, które odbywały się w sobotę lub w święta żydowskie. Zajęcia z religii w Höhere Töchterschule (szkoła średnia dla dziewcząt) dla chrześcijan były prowadzone przez rabina Branna wraz z innymi nauczycielami, którzy zostali zatrudnieni ze stałym wynagrodzeniem jako kadra szkolna. Kolejne ratyfikowane porozumienie pozwoliło, aby Rosz Haszana (żydowski Nowy Rok) i Jom Kippur (Dzień Pojednania) były traktowane na równi ze świętami chrześcijańskimi.[163] Ponownie, jeszcze raz, jak tylko mogło to postrzegać duchowieństwo katolickie, „widocznie zbyt wiele zagadnień było z korzyścią dla emancypującej się gminy żydowskiej". W 1864 roku duchowny Kościoła rzymskokatolickiego dostrzegł potrzebę nawoływania do zakazania wszystkich posągowych świąt żydowskich w szkole. Doprowadziło to do niepotrzebnego procesu dyplomatycznych sprzeczek i prawnego pozerstwa, wspieranego przez lokalny magistrat w imieniu kadry szkoły; święta zostały de facto usunięte ze szkolnego kalendarza. Die Allgemeine Zeitung des Judentums, cytując Preussische Zeitung, w znacznej

[160] AZJ, 65. Jahrgang, n22, 31 maja 1901 roku.

[161] Dr Gebhardt w Gnesen (pl. Gniezno), dr Schwabacher w Schwerin i dr Hirschfeld w Wollstein (pl. Wolsztyn). Największymi talmudystami wśród rabinów tej prowincji byli: rabin Feilchenfeld w Rogasen (pl. Rogoźno), rabin Spiro w Inowrazlaw (pl. Inowrocław) i rabin Malbin (MALBIN = akronim od Meir Löbusch ben Jechiel Michel) w Kempen (pl. Kępno).

[162] AZJ, 58. Jahrgang, nr 45 – 9 listopada 1894 roku.

[163] Ibidem, 25. Jahrgang, nr 44 – 29 października 1861 roku.

mierze obarczyły winą za to fiasko cieszącego się złą sławą pastora, „który nie wydawał się wyczuwać, że szerzenie pokoju i prawości jest częścią pełnionej przez niego funkcji”.[164]

Jednakże dr Davidsohn, który był członkiem gminy żydowskiej, służył również w radzie szkoły oraz był przewodniczącym rady miasta przez wiele lat, następnie kierował delegacją szkoły. Delegacja mocno i z sukcesem kontynuowała protesty dotyczące świątecznych restrykcji. Kiedy pastor ze swym mściwym podejściem odwołał się aż do ministra edukacji, aby przedstawić kolejną propozycję – tym razem domagając się, aby obowiązkowe pięćdziesiąt procent nauczycieli było wyznania rzymskokatolickiego, – duchowny został ostatecznie pokonany. Nie można się więc dziwić, że odszedł w gniewie.[165] Kilka lat po tym, jak miejskie gimnazjum zostało przejęte przez państwo w roku 1869, rada szkoły całkowicie usunęła żydowskie kształcenie religijne z programu nauczania. Stało się to ku wielkiemu rozczarowaniu gminy żydowskiej i miało duże konsekwencje dla żydowskich rodziców.[166] W następstwie tej decyzji pojawiła się inna kwestia, a mianowicie wypłata pensji żydowskim nauczycielom. Rząd jednostronnie uchylił poprzednie ustalenia, zgodnie z którymi pensje żydowskich nauczycieli w gimnazjum, sięgające 50 talarów rocznie były wypłacane przez państwo; porozumienie, które było w mocy od 1861 roku wraz z wprowadzeniem nauki religii w szkołach. To, co nastąpiło potem, to formalna apelacja gminy żydowskiej, znana na poziomie kraju jako Petycja Schneidemühl, złożona przed Izbą Deputowanych 10 stycznia 1872 roku. Również prasa poruszyła wcześniejsze kwestie takie, jak nauczanie religii jako przedmiotu obowiązkowego i będącego integralną częścią programu.[167] Obywatele, którzy podpisali petycję, nie domagali się niczego więcej niż tylko sprawiedliwej części emancypacji jako pełnoprawni obywatele Niemiec. Czuli się zranieni i uważali, iż jako że nauczanie religii katolickiej i protestanckiej były obowiązkowe, również wypłata pensji nauczycielom żydowskim powinna stanowić obowiązek państwa.

Przerzucano się argumentami, a jeden deputowany stwierdził, że żadne inne pruskie gimnazjum nie posiada zajęć z judaizmu i następnie odwołał się do swego fanatycznego punktu widzenia, że „żydowscy nauczyciele na ogół mają problem z utrzymaniem dyscypliny podczas zajęć”. Według stanowiska kolejnego deputowanego, nie wszyscy rodzice pochodzenia żydowskiego pragnęli nauczania religii w gimnazjum. W owym czasie liczba żydowskich uczniów w gimnazjum wzrosła do czterdziestu jeden i zwiększyła się o dwadzieścia pięć procent od 1864 roku; co razem z dwudziestoma katolikami i stu sześćdziesięcioma siedmioma protestantami stanowiło ogół uczniów. Liberałowie zachęcali Izbę, aby sprawa wnioskodawców została rozpatrzona bez zwłoki oraz nie była odłożona do czasu ogłoszenia oficjalnej polityki edukacyjnej. Pytali również, „... czy jest to prawdziwa postawa chrześcijańska, aby pozwalać jedynie dzieciom chrześcijan na czerpanie korzyści z nauki religii”. Jako że nie istniała oficjalna religia państwowa, pozostali zgodzili się, że nie powinno się faworyzować żadnego wyznania; de facto państwo powinno być nakłaniane do rozważenia potrzeb skrzydła ortodoksyjnego i reformatorskiego, tak samo jak różnych odłamów chrześcijaństwa.

[164] Ibidem, 29. Jahrgang, nr 44 – 31 października 1865 roku.
[165] AZJ., nr 43 – 18 października 1864 roku.
[166] Ibidem, 37. Jahrgang, nr 41 – 7 października 1873 roku.
[167] Ibidem, 36. Jahrgang, nr 38 – 17 września 1872 roku.

Długie i nieuzasadnione prawne wyzwania udało się doprowadzić szczęśliwie do końca, gdy klimat polityczny zdawał się sprzyjać prośbom wnioskodawców. Na początku września 1872 roku państwo poinformowało rabina Branna o podjętej decyzji, w której postanowiono przywrócić pensje żydowskich nauczycieli w poprzedniej formie, wstecz do 1 stycznia, które miały być wypłacane z królewskiej kasy, a nie budżetu miasta.[168] Z uczuciem ulgi rada wykonawcza czuła, że dowiodła swych racji i uznano tę decyzję za dobry znak dla przyszłych relacji z państwem.

20. Antysemityzm

Potężna machina nienawiści, zagadnienie równie obszerne co odrażające, nie może zostać pomięte ze względu na jego bezpośredni wpływ na życie gminy żydowskiej w Schneidemühl.

Wiele barier i przeszkód, którym musieli stawić czoło Żydzi osiemdziesiąt lat wcześniej, zostało obecnie wyeliminowanych. Dla niemieckich Żydów okres od połowy XIX wieku aż do końca lat 70. XIX wieku, który przyniósł przyspieszenie zrywu społecznego, był relatywnie wolny od praktyk anty-żydowskich. Jednak tendencja do społecznej integracji trwała wbrew wzrastającemu wpływowi społecznego antysemityzmu, fenomenu tak starego jak sama asymilacja.

Nie posiadamy danych o wydźwięku antyżydowskim w Schneidemühl przed końcem wieku XIX. Pod koniec XIX wieku ci członkowie gminy o współczesnych poglądach mogli postrzegać jakiekolwiek znaki istniejącego antysemityzmu jako relikt przeszłości, stopniowo zanikający. Jeżeli w Schneidemühl istniała jakakolwiek wrogość w stosunku do Żydów, nie powstrzymały one Żydów przed silną identyfikacją z niemieckim nacjonalizmem oraz aktywnym udziałem w życiu społecznym i obywatelskim miasta. Kiedy życie urzeczywistniało pewne sprzeczności i paradoksy bycia Żydem w Niemczech, wielu żydowskich Kaufmann (przedsiębiorców) było teraz po pierwsze Niemcami, co przejawiało się na wiele różnych sposobów, nie tylko poprzez ubiór i język, a po drugie Żydami – „ale w obu przypadkach na sto procent", jak ironicznie oświadczyłoby wielu starszych krewnych autora. Aż do końca XIX wieku imiona były przekazywane z pokolenia na pokolenie w drodze uświęconego tradycją zwyczaju. Często mężczyzna dodawał również panieńskie nazwisko matki do swego imienia, zwyczaj, który później doprowadził do mylącej sytuacji, kiedy dziedziczenie nazwiska stało się obowiązkowe. Jednak przesadnie, niemieckie imiona silnie odzwierciedlały powyższe symbiotyczne wysiłki, jako że byliśmy świadkami niezliczonych przypadków, kiedy hebrajskie imię Chaim zmieniano na Heimann i Hermann, kiedy Ascher zmieniano na Adolf, a Siegfried czy Friedrich stały się niemal obowiązkowe w przypadku urodzonych w okresie wielkich nacjonalizmów przed wybuchem I wojny światowej w 1914 roku.

Po prawdzie, kipiący antysemityzm nigdy nie znajdował się zbyt daleko od powierzchni, jak pokazują to następujące przypadki. Pod koniec 1881 roku miały miejsce dwa niepokojące wypadki, gdy dwóch żydowskich przedsiębiorców zostało zaczepionych

[168] Ibidem, 36. Jahrgang, nr 38 – 17 września 1872 rok, s. 748.

na ulicy przez mężczyzn z Mohylewa, którzy krzyczeli ”Hep! Hep! Jutro wypędzimy was do Palestyny”, czego powtórka zdarzała się na początku następnego roku, a wtedy sprawcą okazał się młody lokalny robotnik. W obu przypadkach sprawcy zostali oddani pod sąd, jednak otrzymali jedynie niewielką karę pieniężną.[169]

Trywialny, ale nie mniej przykry przypadek, to sprawa skrupulatnego urzędnika miejskiego, który spostrzegł, jak mniemał, naruszenie konkretnej klauzuli prawnej z 23 lipca 1847 roku, w wyniku czego trzech członków gminnej rady dyrektorów zostało pociągniętych przed sąd. Gmina żydowska została oskarżona o zatrudnienie niejakiego Hirscha Rosenthala jako płatnego członka gminy, który, bez wiedzy rady, był nadal poddanym rosyjskim. Dalsze prawne spory wkrótce wykazały, że Rosenthal zajmował podobne stanowisko gdzie indziej przez ostatnie pięć lat, nie będąc poddanym naturalizacji. Sprawa została ostatecznie oddalona, a gmina oczyszczona z popełnienia wykroczenia.[170]

Kolejny irytujący przypadek, miał miejsce w grudniu 1900 roku, gdy lokalny magistrat odmówił podjęcia działań w sprawie petycji złożonej przez kilku mieszkańców. Kwestia dotyczyła tego, czy Żyd mógł pełnić stanowisko kontrolera mięsa w lokalnej ubojni. Na to magistrat udzielił cynicznej odpowiedzi, że „religia nie odgrywa żadnej roli, jeżeli chodzi o podejrzenie wystąpienia włośnia w czasie kontroli świń”[171].

Prasa żydowska opublikowała artykuł z wiadomością, że w godzinach porannych pierwszego dnia nowego roku 1901 synagoga stała się celem ataku chuliganów, kiedy to szesnaście jej witraży zostało wybitych przy użyciu kamieni znajdujących się na pobliskim polu budowy, atak, za który obwiniano antysemicką agitacje ze strony lokalnego rzeźnika Hermanna Hoffmanna.[172] Co zaskakujące, rok później czytamy, że - z powodu kilku nienawistnych przemówień i odczytów wygłoszonych przez golibrodę Podarowskiego, jak również panów Bruhna i Bindewalda z Berlina – ten sam rzeźnik został wybrany do rady miejskiej liczbą 217 głosów.[173] Można podawać w wątpliwość motywy prominentnego żydowskiego restauratora, Hugo Briegera, który widocznie nie miał żadnych skrupułów, wynajmując jedną ze swych popularnych sal zebrań w swym hotelu mieszczącym się przy Neuer Markt na potrzeby tych podżegających tłum spotkań, które były organizowane przez Hoffmanna.[174]

Po powstaniu Rzeszy, w 1873 roku nastąpił Gründerkrach, załamał się rynek towarów, co doprowadziło do recesji, stagnacji w handlu i ograniczenia produkcji, skutkując dwoma dekadami kryzysu społecznego w państwie. Okres ten może być postrzegany jako narodziny współczesnego anysemityzmu.[175] Jeden krok dzielił go od umotywowanego religijnie do nowego antysemityzmu ‘o podłożu rasistowskim’, na arenie politycznej. Kryzys ekonomiczny doprowadził do nieznanej do tej pory siły zorganizowanej dyskryminacji, winiącej Żydów jako inicjatorów wszelkich chorób społecznych, szczególnie pro-

[169] AZJ, 45. Jahrgang, nr 44, 1listopada 1881 i nr 46, 28 lutego 1882 roku.
[170] Ibidem, 45. Jahrgang, nr 41, 11 października 1881 roku.
[171] Im deutschen Reich, Jahrgang 6, nr 12, grudzień 1902, s. 651
[172] Im deutschen Reich, Jahrgang 7, nr 1, styczeń 1901 roku, s. 36.
[173] Ibidem, Jahrgang 7, nr 11, listopad 1901 roku, s. 626.
[174] Ibidem, Jahrgang 8, nr 8, marzec 1902 rok, s. 172.
[175] Termin sam w sobie został ukuty w 1879 roku przez Wilhelma Marra z Berlina, chociaż antysemityzm jako ruch polityczny nigdy nie uczynił Berlina centrum tego typu idei, aż do 1933 roku.

blemów kapitalistycznej gospodarki.[176] Liberalni Berlińczycy byli zdumionymi świadkami powstania pierwszej restauracji w mieście, która odmówiła obsługiwania Żydów, co zbiegło się z procesem Dreyfussa.[177]

Antisemiten Petition – jeden pamiętny dokument w niemiecko-żydowskiej historii – został wręczony Bismarckowi w 1880 roku. Pismo po prostu domagało się cofnięcia emancypacji. Od tego momentu dyskryminacja nie była już oparta na podstawach religijnych, ale była wykorzystywana w kontekście rasowym.[178] Pierwszy międzynarodowy Kongres Antysemityzmu odbył się dwa lata później w Dreźnie, prowadząc do pojawienia się po raz pierwszy antysemitów w Raichstagu. Mimo ich tła czytamy o rozwoju antysemityzmu w Schneidemühl, o czym donosił Allgemeine Zeitung des Judentums dnia 22 grudnia 1893 roku.[179] Artykuł informował czytelników, że od kilku tygodni istnieje nowo utworzone Schneidemühler Antisemiten Gesellschaft (stowarzyszenie antysemickie). Grupa ta została utworzona w awangardzie rozkwitu antysemityzmu w mieście – nieznany jeszcze z nazwiska lokalny restaurator został przewodniczącym rodzącego się stowarzyszenia. Przez kolejne miesiące nieliczne lub pojedyncze działania były zauważalne i mówiło się, że „nowe stowarzyszenie antysemickie ledwie wegetowało, dzięki pozytywnemu myśleniu wszystkich warstw społecznych".[180] Nie, żeby ta sytuacja trwała zbyt długo - można się tylko domyślać, jak wielu mieszkańców Schneidemühl przeczytało diatrybę napisaną przez von Treitschkego, – jak donosiła prasa dnia 8 lutego 1901 roku

„...od czasu kiedy pierwsza fala antysemityzmu pojawiła się w Schneidemühl, wraz z utworzeniem Wilhelm Bruhn & Co., począł się on zakorzeniać: w ciągu trzech tygodni wybito liczne okna w synagodze. W Erew Rosz Haszana wybitych zostało piętnaście szyb okiennych, a na początku lutego kolejne osiemnaście okien. Zarząd gminy szybko powiadomił prokuratora, aby doprowadzić dwóch uczniów, którzy zostali złapani na gorącym uczynku, przed sąd".[181]

Karl Groehl opisuje Schneidemühl, miejsce swego urodzenia, jako die grausame Stadt, odnosząc się w ten sposób do uśpionego antysemityzmu w tym okropnym mieście.[182] On sam i jego rodzina musieli znosić fanatyzm miasta, gdy jego ojciec na-

[176] Dopiero, kiedy w 1879 roku Heinrich von Trietschke ze swoim niesławnym zdaniem „Die Juden sind unser Unglück" (Żydzi są naszym nieszczęściem) oraz teolog i dworski kaznodzieja Adolfa Stoeckera „Christian Social Party" wyszli na pierwszy plan ze swymi antysemickimi wypowiedziami – ostatnia spowodowała znaczny niepokój na Pomorzu, taki jak podpalenie synagogi w Neustettin – rozpowszechnienie antysemityzmu na arenie politycznej zmusiło Żydów do dołączenia do lewicowej/socjaldemokratycznej opozycji. O cesarzu Wilhelmie II mówi się, że uważał niegdyś Stoeckera za drugiego Lutra! Jednym z najbardziej wpływowych popleczników był Edward Lasker (1829-1884), prawnik i liberał, członek Abgneordnetenhaus, izby deputowanych i członek Reichstagu w latach 1867-1884, współzałożyciel Nationale Liberale Partei. SPD było jedyną partią i siłą polityczną, która konsekwentnie zwalczała antysemityzm.

[177] Patrz: ogłoszenie w Vossische Zeitung, 28 listopada 1879 roku.

[178] Niesławne stwierdzenie Bismarcka z 1847 roku wygłoszone przed Vereinigte Landtag, Parlament Krajowy: „Nie jestem wrogiem Żydów. Pod pewnymi warunkami nawet ich kocham. Nie żałuję im wszelkich praw, poza jednym, cieszenia się oficjalną pozycją w chrześcijańskim państwie", ale w 1875 roku mówił „...Żydzi nigdy nie byli tak podli w swych atakach na mnie, jak moi chrześcijańscy przeciwnicy".

[179] AZJ, 57. Jahrgang, nr 51.

[180] AZJ, 58. Jahrgang, nr 45, 9 listopada 1894 roku – w Der Gemeindebote.

[181] AZJ, 65. Jahrgang, nr 6.

[182] Znany także jako Karl Retzlaw, 1896-1979, późniejszy autor i aktywista grupy Spartakus.

gle zmarł. Zmuszając rodzinę do porzucenia biznesu stolarskiego, przy Wilhelmplatz i opuszczenia Schneidemühl niemal bez środków do życia w 1906 roku i udania się do Berlina, gdzie żyli na marginesie społeczeństwa, co dekadę później stanowiło podatny grunt dla młodego Karola, rozkwitającego komunisty.

Nazwiska i piętno

Po tym, jak nazwiska były już długo silnie zakorzenione w Prusach, dowiadujemy się o przypadku, który powstał w Schneidemühl, kiedy w 1892 roku Kaufmann (przedsiębiorca) Emil Schmuel złożył petycję do Regierungspräsident (przewodniczącego dystryktu) w Bydgoszczy, z prośbą o wydanie pozwolenia na zmianę nazwiska z Schmuel na Goetze.[183] Nie zdawał sobie sprawy, że sprawa utknie na forum publicznym na niemal dekadę i rozwinie się w przyprawiającą o mdłości sprawę.

Emil Schmuel oparł swe podanie na fakcie, że jego dziadek, który wykonywał pracę tłumacza przysięgłego już w latach 1810-20 w Bydgoszczy, nosił już zgodnie z prawem nazwisko Schmuel-Goetze, a jeden z braci jego ojca otrzymał zgodę na przyjęcie tego nazwiska w Szczecinie. Po wstępnej odmowie ze strony bydgoskich władz, bezpośredni wniosek do cesarza przyznał Emilowi Schmuelowi prawo do nowego nazwiska. Jednak ogłoszenie dotyczące zmiany nazwiska, które pojawiło się następnie w prasie, przykuło uwagę pewnego dr. Rudolfa Goetze, głównego lekarza z kliniki uniwersyteckiej w Würzburgu – miasta znanego z powstania niesławnego zwrotu Hep! Hep!, osiem dekad wcześniej. Zaprotestował gwałtownie przeciwko wydaniu zgody w swym liście do bydgoskich władz, twierdząc, że jedynie finansowe i handlowe motywy stały za tą szczególną zmianą nazwiska. Gdy władze Bydgoszczy szybko zbyły jego list, wściekły dr Goetze wydał orędzie podpisane przez nie mniej niż dwudziestu sześciu nosicieli nazwiska Goetz(e) twierdzących, że nazwisko to jest niemieckim nazwiskiem chrześcijańskim, przynoszącym zaszczyt i nazwiskiem, z którego powinien być dumny jedynie niemiecki chrześcijanin. Uważa za niewiarygodne, aby to dziedziczne prawo zostało przyznane komuś innemu, kogo jedynym celem było ukrycie żydowskiego pochodzenia i czerpanie z niego korzyści. W skardze domagano się cofnięcia zgody na zmianę nazwiska – przesyłając kopię tego listu do nowych nosicieli tego nazwiska w Schneidemühl.

Ze zdrową dozą żydowskiego cynizmu nowy Emil Goetze odpowiedział:

„Sfrustrowany lekarz z Würzburga powinien wziąć pod uwagę, że mógłby równie dobrze być potomkiem wspomnianego dziadka, a zresztą, poprzez Adama i Ewę i tak byli ze sobą spokrewnieni. Fakt, że doktor jest oburzony przez „czynnik żydowski", w tym przypadku zwiększa podejrzenie, że on sam może być Żydem, który pragnie ukryć swoje własne pochodzenie – szczególnie, że żaden potomek chrześcijan nigdy wcześniej nie wygłosił takiej opinii. Jedynie formalności, a nie żadne motywy materialne, stały za zmianą nazwiska. Jeżeli doktor jednak uważa zmianę za nieodpowiednią, powinien dobrze rozważyć zmianę swego obecnego nazwiska na Schmul - w ten sposób mógłby być może zgromadzić nawet większe bogactwo niż wcześniej."

[183] Dietz, Bering, Der Name als Stigma: Antisemitismus im deutschen Altttag 1812-1933; 1987; s. 129-135.

Cała ta kwestia przykuła wkrótce uwagę zachwyconej, przybierającej na sile antysemickiej prasy, która przedrukowała słowo w słowo zarówno wniosek, jak i replikę. Towarzystwa antysemickie poczęły słać protesty i listy z podpisami do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Doprowadziło to do ponownej oceny przypadku, dowodząc ponownie nie tylko prawdziwości twierdzeń Pana Schmuela, zyskując w ten sposób sympatię władz dla prawdziwych i domniemanych trudności, którym musi stawić czoło osoba wyznania mojżeszowego, nosząca nazwisko Schmul. Urzędnicy służby cywilnej w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych nie mieli czasu ani pomysłu śledzenia „żydowskiej prasy", która cytowała liczne wcześniejsze zmiany nazwiska w takich miejscach, jak Koblencja i Marienwerder (pl. Kwidzyn). Gazety nawet zobrazowały, że „wśród innych przypadków, pewien rabin Eljakim Goetz, pełniący już obowiązki w Poznaniu w XVI wieku lub nawet takie nazwiska, jak Isaak, Schmul czy Israel mogą być przypisane Niemcom bez obawy o sprzeciw ze strony Żydów". Jednak władze odkryły, że w rzeczywistości żydowskie nazwisko Goetz czy Goetze pojawia się często tam w miejscowym dystrykcie administracyjnym, jak również pięciokrotnie w Berlinie, a nawet częściej w kolejnych dwudziestu innych miastach. Z tego powodu minister oddalił całą sprawę.

Jednak antysemityzm odniósł częściowe zwycięstwo, kiedy 12 marca 1894 roku władze opublikowały nowe wytyczne dotyczące przyszłych zmian nazwiska: na przykład wnioski nie powinny być akceptowane, jeżeli wnioskodawca próbuje ukryć występki swych rodziców lub ominąć istniejące regulacje, a cóż dopiero ukryć własne żydowskie pochodzenia lub gdzie istnieją podejrzenia o możliwość uzyskania korzyści w codziennym życiu. Ciągle niezadowoleni z nowych zasad, osoby noszące prawdziwe nazwisko Goetze, zmobilizowali się. Ze wszystkich stron Niemiec, z pięćdziesięciu trzech miejscowości, petycje z ogółem 116 przykładami nazwisk Goetz, Goetze lub Goetzel została wysłana do Jego Wysokości domagając się „prawdziwych praw, jako istota praw jednostki". Wnioskodawcy zapoczątkowali serię antysemickich diatrybów, oskarżając Żydów w szczególności o kradzież tak osobistej rzeczy, jak nazwiska oraz dodając antysemickie wystąpienia oskarżające Żydów o niechęć oraz niezdolność do asymilacji. Te działania o wymiarze narodowym – rozpoczęte, aby wzburzyć masy, pozwalając im przypuszczać, że ich własne nazwiska zostały uzurpowane przez obcokrajowców – stały się ostatecznie pierwszym krokiem do zniszczenia niemieckiej identyfikacji Żydów. Wytyczne z 1894 roku udowodniły, że były niebezpiecznym krokiem zaspokojenia antysemitów w przyszłych dekadach. Jednak, na razie, „nazewniczy sojusz", jak określały je pewne żydowskie źródła, był często ceną i częścią asymilacji. Jako uzupełnienie można wspomnieć, że pan Emil Goetze żył nadal z zadowoleniem w Schneidemühl, ze swym nowo nabytym nazwiskiem przez kolejne trzy dekady; zmarł 6 czerwca 1922 roku.

Liczne zmiany nazwiska, które miały miejsce w Schneidemühl od początku XIX wieku, nie wywołały oczywiście żadnych publicznych komentarzy. Jedną z najbardziej interesujących zmian, przekazaną współczesnym badaczom, jest ta dotycząca braci Boasa i Judasa Feibusch; jedynie Judas zdecydował się przyjąć nazwisko Rosenberg. Wszechobecna rodzina Markwald z Schneidemühl prawdopodobnie nazywała się dawniej Marcus; rodzina Simonstein mogła nazywać się Simon, podczas gdy wielu członków gminy o nazwisku Heymann nazywało się Chaim; znana jest jedna zmiana z Michaelis na przydomek Igel. Pod koniec lat 70. XIX wieku nazwisko Machol, często podlegało zmianie, chociaż nie zawsze na Leichtentritt. W owym czasie silne przywiązanie do aszke-

nazyjskich praktyk nadawania imienia dla chłopców i dziewczynek wytyczyło kierunek trendowi germanizacji.

Od czasu restauracji, pruska polityka i opinia publiczna wykazywały silną tendencję w kierunku anty-judaizmu – niechęć wobec Żydów zawsze była dość widoczna.[184] Do 1871 roku prawna emancypacja przebiegała krok po kroku, skutkując zakorzenieniem się w konstytucji, kończąc utworzeniem imperialistycznych Niemiec. Do tego czasu wszyscy Żydzi w Niemczech otrzymali te same prawa polityczne i obywatelskie, co inni mieszkańcy kraju, chociaż integracja społeczna i równość, właściwy cel długo poszukiwanej emancypacji, okazała się być inną, trudniejszą kwestią. Warto zauważyć, że od 1874 roku Żydzi mieli prawo do mieszanych małżeństw cywilnych, z luksusu tego korzystała coraz większa liczba Żydów.

Do 1890 roku populacja Schneidemühl liczyła ogółem 14 443 osób, jako wynik szybkiego wzrostu, podczas gdy gmina żydowska poczęła kurczyć się do trochę więcej niż 800 dusz. W okresie trzech dekad kehila straciła niemal dwadzieścia procent swych członków, głównie z powodu siły przyciągania dużych miast zachodnich lub ostatecznej emigracji.

Jedną z zamierzonych przez państwo słabości prawa z 1847 roku była próba decentralizacji, zabraniająca jakichkolwiek zgromadzeń Synagogengemeinden (gmin żydowskich). Jedynie w czasie niemieckiej unifikacji pozwolono Żydom, na mocy dekretu królewskiego, na tworzenie Deutsch-Israelischer Gemeindebund, pierwszej takiej organizacji, wkrótce zastąpionej przez Central Verein der deutschen Juden (Centralna Organizacja Żydów Niemieckich) – trzydzieści lat później zwane po prostu jako C.-V.[185] „Jego celem było przysposobienie nas do walki, narzuconej nam dla prawdy".[186] C.V. Zietung, jej organ prasowy, był wydawany do czasu zamknięcia przez nazistów 3 listopada 1938 roku, tydzień przed pogromem. Również w akademii, i – zrodzone wskutek protestu wobec utworzenia antysemickich stowarzyszeń studentów w 1881 roku – zaczęły się pojawiać kolejne grupy, zrzeszające wyłącznie Żydów. Najbardziej znaną z nich stała się organizacja nadzorująca Kartell – Convent deutscher Studenten jüdischen Glaubens (Związek Studentów Niemieckich Wiary Mojżeszowej), czule zwana jako żydowscy studenci z Schneidemühl – Joachim Gerber, Ernst Schweriner i Hans Heymann jako KC.[187]

Po raz pierwszy od świtu ery emancypacji, Żydzi stanęli ponownie do walki z dyskryminacją, jednak z innego punktu odniesienia – tym razem jako samoświadomi obywatele – do walki o swe prawo bycia Żydami i Niemcami. Na początku odbywało się to w relatywnej jedności, mimo że niecałkowicie demokratycznie. Jednak wraz z pojawieniem się Separat-Ortodoxie, światowej organizacji Agudas Israel, liczne Austrittsgemeinden, gminy żydowskich dysydentów, w znacznej liczbie rozkwitały, od Frnakfurtu nad Menem po inne miasta, dzieląc niemieckich Żydów na dwa zorganizowane obozy.[188] Jak

[184] Elbogen, Ismar/Sterling, Eleonore, Geschichte der Juden in Deutschland, 1982 rok; s. 196.

[185] Utworzony w 1893 roku; dekady później reprezentował około 300,000 Żydów w Niemczech wobec nazistów. Patrz Wilmersdorf, s. 202.

[186] Patrz: Juden in Preussen, s. 254.

[187] Do 1896 roku pięć miast uniwersyteckich, wliczając Heidelberg, powołało żydowskie organizacje studenckie.

[188] Utworzona w 1912 roku w Kattowiz, Śląsk, jednak w sprzeczności do sekcji Agudah z Węgier i na Litwie, ruch w Niemczech używał raczej niemieckiego niż jidisz, obejmując świecką edukację, ubiór i styl życia, jeżeli tylko nie kolidowało to z ortodoksją. Alija do Eretz Yisrael był podsycany przez ideologię syjonistyczną.

nigdy przedtem obie grupy usiłowały połączyć filozofię judaizmu w zgodzie z realiami współczesnego życia Żydów w Niemczech.

21. Życie społeczne: Status

Życie społeczne Żydów z Schneidemühl przed drugą częścią XIX wieku, jak w wielu miastach po zjednoczeniu Niemiec w 1871 roku, zachęcało do bardziej aktywnego udziału i to na liczne sposoby. Oprócz wyboru na Repräsentant, status i osiągnięcia emancypacji, w świecie liberalnej niemieckiej kultury powinny być podkreślone, powinny być widoczne. Członkostwo w obecnie burżuazyjnej klasie handlowców Kaufmann, był nieuniknionym krokiem w podniesieniu klas. Była to dla niego długa droga; od czasów antycznych, gdy słowo kupiec stało się synonimem Żyda, żydowski Kaufmann był przodkiem nas wszystkich. Od wybrzeża Morza Śródziemnego, gdzie był żydowskim kolonialistą, do galut, wygnańca, stał się w wąskim rozumieniu handlarzem, który codziennie zapuszczał się w świat, z wilgotnych, wąskich ulic getta. Wtedy otworzył drogę do świata i z zewnątrz przyniósł światło do zamkniętych gmin żydowskich. W erze abstrakcyjnego myślenia i fantazji mesjanistycznej, postrzegał życie w sposób realistyczny i stał się mediatorem i wysłannikiem, który uchronił gminy żydowskie od izolacji.[189]

Później awansował na Bankier (bankiera) lub zawodowca, na Zigarrenfabrikant (producenta cygar), na Brauereibesitzer (browanika) lub arystokrację ziemską, zwaną Landgutbezitzer, co wiązało się niepomiernie z rangą i prestiżem. Z czasem stworzono instytucje niezbędne do poświadczenia przyjęcia kogoś w poczet towarzystwa, a bycie zaakceptowanym jako aktywny członek organizacji charytatywnej, loży lub Verein – ten ostatni był obszernym niemieckim klubem – mogło oznaczać szczyt czyichś osiągnięć.

Schützengilde, gildia strzelecka z Schneidemühl była jedną z takich instytucji, której dumnymi członkami było wielu prominentnych żydowskich Kaufmann, co samo w sobie było pozytywnym znakiem, jako że emanowała sporą dozą obopólnej tolerancji. Początkowo jako bractwo strzeleckie, gildia była instytucją, która istniała setki lat w wielu częściach niemieckich ziem. W Schneidemühl taka gildia została utworzona w 1775 roku na podstawie Karty Królewskiej. Coroczny Königsschiessen (święto strzeleckie), królewskie zawody strzeleckie, odbywały się z reguły w Zielone Świątki przy Alten Schützenhaus, Starym Klubie Strzeleckim przy Uscher Chausse. Oryginalny statut mówił, że osoba, która oddała najlepszy strzał zostaje Schützenkönig (królem strzelców); drugi w kolejności zostanie okrzyknięty Schützenkönigin (dosłownie królową strzelców). Wysoko cenione tytuły dawały liczne przywileje zwycięzcom, takie jak zwolnienie ich przez rok z wszelkich opłat, podatków i obowiązków. Gildia liczyła na początku dwudziestu pięciu członków w połowie 1800 roku; do 1896 roku poszerzone członkostwo zapewniło nowy Schützenhaus, na północ od Friedrichstrasse w Stadtpark - jej sławetny status został zapamiętany z kolei poprzez nadanie nazwy Schützenstrasse, która była położona za stacją kolejową. Właściwie do 1914 roku nieruchomość przy

[189] Patrz: Leo Baeck, Der jüdische Kaufmann; Almanach des Schocken Verlags auf das Jahr 5699.

Schützenstrasse 1 znajdowała się nadal w rękach Isidora Schwerinera – mimo że do tego czasu on sam przeprowadził się do Berlina.

Żydowski patriotyzm wraz z ambicją górowania w wojsku wzrósł w postępie geometrycznym, jak zaświadcza się na stronach żydowskich gazet, gdzie mimochodem można znaleźć nazwiska wielu członków kehili.[190] Wiele Naches (radość i wdzięczność) wypływało z towarzyszących temu osiągnięć: „syn zastępcy chazana z Schneidemühl, Hugo Lewitzki, obecnie stacjonujący w Lübben, wygrał wszystkie trzy nagrody za bycie najlepszym strzelcem", fenomen prawdopodobnie nigdy wcześniej nieoczekiwany dla Żydów. W tej samej kwestii, artykuł również informuje czytelników: „Felix Sommerfeld, syn właściciela młyna, Isidora Sommerfelda, który należycie ukończył swą służbę wojskową w Bydgoszczy, zgłosił się jako chętny do wzięcia udziału w działaniach wojennych w Chinach". Wydawca gazety ironicznie pytał czy czytelnicy wiedzieli, jak wielu chętnych nieżydowskiego pochodzenia odbywało swą służbę w Chinach.

Na przełomie wieków Schützengilde stała się quasi-obowiązkową elitarną instytucją społeczną. W czasie I wojny światowej jednak, a zwłaszcza w jej wyniku, gildia przybrała postawę ideologiczną, która była zabarwiona przez rosnący w siłę nacjonalizm i antysemityzm. Dla żydowskiego członka cechu był to wystarczający powód porzucenia niegdyś prestiżowych instytucji na rzecz lóż, gdzie wkrótce zaobserwowano zwiększoną liczbę żydowskich członków.

Pod koniec lat 80. XIX wieku i w pierwszych latach wieku XX kilka oddziałów oryginalnej Odd Fellows Lodge ustanowiła swe siedziby w Niemczech.[191] Następnie powstały oddziały Allemania Loge of United Order B'nai B'rith lub U.O.B.B – najstarsza żydowska organizacja.[192] Germania Lodge i Borussia Lodge w wielu aspektach pokrywały się z dawno powołaną żydowską organizacją społeczną w Schneidemühl. Borussia Lodge przy Logenstrasse 18 – ulica wzięła swą nazwę od nazwy organizacji – była jedną z najprężniej działających, posiadając wspaniały budynek z własnym kortem tenisowym, apogeum dostatku. Utrzymując odczuwany status oraz ducha emancypacji, członkostwo Żydów w Odd Fellows Lodge było znaczące.[193]

Radny miejski Richard Schneider przewodził Guttempler Loge – oddział American Independent Order of Good Templars, bractwa znanego ze swego programu abstynencji od alkoholu.[194] W 1912 roku lokalny oddział C.-V., Central Verein der deutschen Juden (Centralna Organizacja Niemieckich Żydów) spotykała się w lokalu Unitas Loge nr V w Schneidemühl, gdzie liczni wpływowi członkowie gminy zbierali głosy, aby zachęcić do

[190] AZJ, 64. Jahrgang, nr 34; 24 sierpnia 1900 roku w Der Gemeindebote, s. 2.

[191] Utworzone przez robotnika dziwnego rzemiosła, których nie obejmowały oryginalne cechy rzemieślnicze w Anglii pod koniec XVIII wieku. Zakon rozpowszechnił się na USA (Niezależny Zakon Odd Fellows), a w 1870 roku pierwsza loża została utworzona w Niemczech, przy zgodzie Bismarcka, jako pierwszy naród, który utworzył Odd Fellowship, bez zastosowania języka angielskiego. Skłaniając się w dużej mierze w kierunku rytów i ideałów wolnomurarskich.

[192] Utworzona w 1843 roku w Nowym Jorku; B'nai B'rith (Synowie Przymierza) jest żydowskich braterskim towarzystwem dobroczynnym. Chociaż zwana lożą, B'nai B'rith nie ma żadnych związków z jakąkolwiek lożą masońską. Grossloge für Deutschland, była pierwszą lożą poza Stanami Zjednoczonymi, utworzoną w Niemczech w 1882 roku; do 1932 roku Niemcy posiadały 103 loże i niemal 15,000 członków.

[193] Rudi Simonstein, list do autora, 25 maja 1988 rok: „... Odd Fellows Lodge składała się w dziewięćdziesięciu dziewięciu procentach z naszych ludzi".

[194] Utworzona w stanie Nowy Jork w 1851 roku przez Leveretta E. Coon – loża, która wkrótce mogła się poszczycić dużą liczbą zwolenników przede wszystkim w protestanckich/metodystycznych kręgach. Idea rozszerzyła się na Niemcy w 1888 roku.

wstąpienia do C.-V. Po I wojnie światowej, „panowie i bracia" zostali zapraszani na spotkanie śniadaniowe z okazji dwudziestopięciolecia powstania Unitas Loge, kiedy to odsłonięto tablicę honorującą zmarłego „brata" dr. Emila Mislowitzera, założyciela Loży. Salo Adler Loge z B'nai B'rith była całkowicie żydowską braterską lożą w Schneidemühl w latach 20. XX wieku, gdzie wielu Żydów odnalazło ideały i zasady.[195] Naturalnie żadna z wyżej wymienionych lóż nie była zgodna z nazistowską ideologią rasy, która – gdy tylko doszła do władzy – zabraniała jakichkolwiek działań lóż.

Podczas gdy wielu Żydów w Niemczech stało się niezależnymi ekonomicznie i mogło pozwolić sobie na wypoczynek i różnorodne działania kulturalne, ciągle majacząca walka z jawnym lub odczuwanym antysemityzmem wyczerpywała energię najlepszych żydowskich liderów. Czuło się jednak, że wiedza o żydowskim dziedzictwie będzie cennym wkładem w walkę. Począwszy od połowy XIX wieku, rozwinął się całkowicie nowy zbiór żydowskich organizacji edukacyjnych, filantropijnych i charytatywnych. Tworzono stowarzyszenia wraz z cennymi instytucjami, takimi jak Gesamtarchiv der deutschen Juden, pełne archiwum niemieckich Żydów oraz grupa charytatywna, taka jak Zentralwohlfahrtsstelle (Centralne Towarzystwo Dobroczynne).

Oddział Verein für jüdische Geschichte und Literatur z Schneidemühl, Towarzystwo na rzecz żydowskiej historii i literatury, został powołany do życia w 1893 roku, był to jeden z osiemdziesięciu oddziałów w Rzeszy. Spotykali się tam regularnie mężczyźni na odczytach w pomieszczeniach nowego trzypiętrowego Gemeindehaus (budynku gminy żydowskiej) przy Wilhelmplatz, w pogoni za celami stowarzyszenia, szerzeniem wiedzy na temat żydowskiej historii i literatury.[196] Nowo utworzona biblioteka żydowska w Schneidemühl rozrosła się do skromnych 320 tomów, a książki mogły być wypożyczane i wymieniane co tydzień w czytelni Gemeindehaus, która była otwarta w niedzielne popołudnia.[197] Siedem lat po inauguracji lokalnego oddziału wspomnianej powyżej grupy, mogła się ona już poszczycić 100 członkami. Przedmioty dyskusji i prezentacji wygłaszanych przez zaproszonych gości z Berlina czy Wrocławia były różnego kalibru.[198] Liczne były doroczne spotkania stowarzyszenia w wieczór Chanuki, w grudniu. W radzie wykonawczej, głównym członkiem był dr Emil Mislowitzer; rabin Salomon Brann jako pierwszy przewodniczący; nauczyciel Jospeh Lewin drugi członek lub wiceprzewodniczący; właściciel księgarni Adolph Mottek bibliotekarz; oraz oboje: bankier Herz Berliner i weterynarz dr Hermann Heymann jako wspólnicy.[199]

[195] Jednym z członków założycieli był Leo Gerber, ojciec Waltera Gerbera.

[196] AZJ, 57. Jahrgang, nr 42; 20 października 1893 rok.

[197] Patrz: Jahrbuch für jüdische Geschichte und Literatur, 1900, s. 312.

[198] *Znaczenie Jerozolimy w historii religii Izraela,* przestawione przez rabina S. Branna

Współczesne nauczanie w starym kodeksie religijnym, przedstawione przez rabina dr. Waltera z Bydgoszczy

Luźne kartki z historii Izraela, przedstawione przez rabina dr. Grabowskiego z Chojnic

Fryderyk Wielki i cesarz Józef II, ich stosunek do Żydów i judaizmu, przedstawione przez dr. Kohuta z Berlina

[199] Patrz: Jahrbuch für jüdische Geschichte und Literatur, 1900, s. 292 i 312.

22. Żydowskie serce Schneidemühl

Wraz ze wzrostem imperializmu niemieckiego, i jako nowa potęga kolonialna, przyszła stabilizacja, dobrobyt i pewność siebie. Żydzi z Schneidemühl stali się stopniowo dobrze zintegrowani; byli wszechobecni w tak różnych dziedzinach, jak administrowanie lokalnym sierocińcem lub przytułkiem dla ubogich, jako przewodniczący komitetów finansowych lub w samej administracji miejskiej, zajmowali same honorowe stanowiska. Sięgając wstecz, do roku 1858, kiedy Schneidemühl liczyło nie więcej niż 6000 dusz, służyło jedynie dziewięciu radnych miejskich, każdy przez okres minimum trzech lat – Marcus Moses Tugendreich był jedynym reprezentantem gminy żydowskiej. Trzydzieści lat później znajdziemy kilku Żydów wśród zwiększonego składu rady miejskiej. Począwszy od 2 maja 1889 roku, pan Markwald służył przez pięć lat jako jeden z nieopłacanych radnych miejskich i, wiemy również, że w grupie trzydziestu członków w 1892 roku w Stadtverordneten-Kolegium (rady miejskiej) zostało wybranych kolejnych pięciu żydowskich radnych: Arndt, Asch, dr Davidsohn, Falk i Samuelsohn – dumnych ze spełnienia swego obywatelskiego obowiązku.[200] De facto był to okres, w którym gmina żydowska ostatecznie usamodzielniła się, zbierając fundusze na budowę nowej szkoły, Gemeindehaus, kostnicy i mykwy, rytualnej łaźni, w okresie czterech lat.

Pierwotnie Judenstadt, dawne getto, obejmowało jedynie kilka ulic, jednak od czasu jego 'oddania' w 1626 roku, teren wokół niego został zabudowany. Żadne płoty i rowy nie oddzielały już Żydów i osób niebędących Żydami, a obszar ten ustąpił miejsca nieograniczonemu, tolerancyjnemu i naturalnemu sposobowi życia dla wszystkich. Po pożarze z 1834 roku, gdy w rzeczywistości nie pozostało nic z getta, centrum gminy żydowskiej stał się nowo utworzony plac, miejsce ciągłej obecności Żydów w Schneidemühl, symbolizowane przez okazałą synagogę. W późniejszej części wieku został on nazwany Wilhelmplatz.[201]

Ważne wydarzenie w historii kehili nie zostało w 1891 roku przeoczone przez żydowską prasę[202]

„Z okazji pięćdziesiątej rocznicy inauguracji synagogi w Schneidemühl, świątynia została świątecznie udekorowana. Popołudniowe nabożeństwo odprawione zostało przez rabina Branna, który piastuje swoje stanowisko w Schneidemühl przez ostatnie trzydzieści osiem lat, do którego dołączył chór złożony z pięćdziesięciorga dzieci, który śpiewał przy akompaniamencie orkiestry dętej. W swym świątecznym przemówieniu rabin wspomniał o wszystkich momentach w historii synagogi i gminy z ostatnich pięćdziesięciu lat, kończąc udzieleniem błogosławieństwa cesarzowi i królestwu. W czasie popołudniowego nabożeństwa, jak również uroczystego posiłku, był obecny burmistrz Schneidemühl Gustav Wolff".

Na północ od skweru znajdowała się Wilhelmstrasse, a na wschód okazały Królewski Urząd Pocztowy, który został otwarty 1 października 1895 roku obok Hotelu Zur Post.

[200] Patrz: Karl Boese, „Geschichte der Stadt Schneidemühl", zweite vollständig umgearbeitete und erweiterte Ausgabe; s. 59.

[201] W 1890 roku zarówno Wilhelmplatz, jak i Wilhelmstrasse zostały nazwane na cześć Wilhelma I (1797-9 marca 1888) – króla Prus, a po zwycięstwie nad Francuzami w 1871 roku, koronował się na cesarza (Keiser) współczesnych Niemiec.

[202] AZJ, 20 listopada 1891 rok, nr 47, s. 3.

Niejako wciśnięta pomiędzy oba okazałe budynki, na początku lat 90. XIX wieku wybudowana została jednopiętrowa mykwa, zwrócona na zachód w stronę synagogi. Budowa tej łaźni, zaprojektowanej zgodnie z najnowszymi trendami, była możliwa w dużej mierze dzięki hojnej pomocy Isidora Schwerinera, jednego z najbogatszych kupców i dobroczyńców gminy.[203]

Zwrócony w stronę zachodniej fasady synagogi, przy Wilhelmplatz, znajdował się Gemeindehaus, którego budowę ukończono w 1893 roku i w którym mieściły się inne gminne administracyjne i społeczne sale zebrań, jak również szkoła. Od momentu otwarcia szkoły zajęcia z religii prowadzili Salomon Rose i Isaak Joseph.

Pokolenie później, jeden z uczniów szkoły wspominał:

„Szkoła posiadała podwórko w środku, często wykorzystywane do przechowywania suki (pl. Kuczka) i gdzie odbywał się rytualny ubój drobiu. W środku znajdowały się schody, które prowadziły do pokoi rabina, ale na parterze, może kilka kroków w górę, mieściły się dwa pokoje, które zimą wykorzystywano do modlitwy oraz w poniedziałki lub czwartki dla zebrania się na porannej i wieczornej modlitwie. Było to przeznaczone dla ludzi religijnych oraz tych, którzy odmawiali kadisz. Był tam szames; znajdowały się tam dwa duże pokoje i wydaje mi się, że również kapliczka dla Tory, która znajdowałaby się po stronie skierowanej na wschód. W tych pomieszczeniach, jakby z tyłu, odbywało się kształcenie religijne, kierowane przez rabina i nauczyciela Nathana Mosesa, który udzielał również lekcji religii w kilku innych, mniejszych miastach w sąsiedztwie.[204]

Po odbudowie miasta w latach 30. XIX wieku wiele żydowskich rodzin zamieszkało na i w okolicach placu i przy odchodzących od niego ulicach. Rzut oka na Schneidemühl, informator miejski z 1896 roku, kiedy dzienna przejażdżka w Droszke, popularnej konnej taksówce kosztowała 50 fenigów, ujawniał, w jaki sposób byli tam zgromadzeni w porównaniu do reszty populacji miasta. Niemal 1/3 domów przy Neuer Markt, Mühlenstrasse, Friedrichstrasse, Posenerstrasse, Wilhelmplatz i Wilhelmstrasse była własnością Żydów, a wiele było wynajmowanych przez osoby nieżydowskiego pochodzenia, podczas gdy niektóre miały jedynie żydowskich najemców. W 1914 roku dom Salliego Simonstein przy Wasserstrasse 10 miał pięciu najemców. Zwrócona w stronę placu 1/3 z dwudziestu jeden domów była własnością Żydów, siedemdziesiąt trzy osoby wymienione jako zamieszkałe przy Wilhelmplatz, czternaście należało do członków gminy żydowskiej, do której należały także dwa budynki; jednym z nich był Gemeindehaus znajdujący się pod numerem 4, a pod 10 mieściła się mykwa; do miasta należał budynek pod numerem 3.

Jak na ironię zajęcia, które były narzucone Żydom przez wieki teraz pomogły im się wybić – często stawali się liderami w swojej dziedzinie – i wspiąć się po drabinie sukcesu w erze industrialnego kapitalizmu. Schneidemühl ery fin-de-siecle, mogło się poszczycić drobną burżuazją, która wtedy obejmowała niektóre najzamożniejsze i najbardziej znane żydowskie rodziny. Likörfabrik Juliusa Edela (producent nalewki) została już utworzona w 1870 roku. Coraz więcej i być może niewspółmierna liczba synów i córek odnoszących sukcesy Żydów kończyła gimnazjum. Starali się później dostać na medycynę,

[203] Brak przypisu w oryginale książki.
[204] Barbara Weldon, Toronto, Kanada, rozmowa z autorem, 12 czerwca 2000 rok.

fizykę i prawo, ciesząc się nowo odkrytymi wolnościami wynikającymi z emancypacji, kopiując większe i mniejsze miasteczka Rzeszy. Kilkoro z nich dołączało do biznesu ojca, którego siedziba znajdowała się niezmiennie niedaleko Wilhelmplatz. Nie było „lepszego adresu" w mieście. Sigmund Jacob posiadał dom przy Zeughausstrasse i podobno jako pierwszy nabył automobil, a był on hurtownikiem ziarna, pasz i warzyw – żydowski monopol w Schneidemühl.

Herz Berliner, trzecie pokolenie rodziny Herz w Schneidemühl, zajmował się bankierstwem przy Poststrasse, chociaż obecność Żydów w tym sektorze była niewielka w Schneidemühl; kilka adresów zamożnej rodziny Schweriner znajdowało się przy Friedrichstrasse. Kilku Sommerfeldów mieszkało nieznacznie na północny-wschód przy Neuer Markt, podczas gdy Isidor Sommerfeld, właściciel młyna, który dorobił się fortuny na drewnie, mieszkał przy Hasselort. Środek transportu, z którego korzystał dr Emil Mislowitzer, zmienił się przez dwie dekady, poczynając od roweru, później konia i powozu, po parę białych koni z lekkim powozem i sanie zimą. Do 1904 roku, kiedy w Schneidemühl było jedynie tuzin automobili, podziwiano jego nowego dwucylindrowego forda.

Wśród licznych obszarów biznesu, w który angażowali się Żydzi, znajdowały się sklepy z konfekcją, które sprzedawały gotowe i szyte na miarę ubrania. Innowatorem biznesu – jeden z pierwszych kupców, który zastosował nowe praktyki w zarządzaniu biznesem, takie jak ustalanie cen i nieudzielanie żadnych kredytów, który nie sprzedawał poniżej kosztów i dawał upusty dla nabywców płacących gotówką – był Lesser Hirsch. Wykupił on sklep Juliusa Engela mieszczący się przy Neuer Markt 26, a później stał się właścicielem Hill's Hotel, bardzo popularnej wśród miejscowych żołnierzy pijalni. Praktycznie dziewięćdziesiąt procent zakładów krawieckich znajdowało się w rękach Żydów, wraz z kuśnierzami oraz uniwersalnymi Kurz-und Weisswaren (sklepy z pasmanterią). Niektórzy właściciele zakładów krawieckich, tacy jak Schneidermeister (mistrz krawiecki) Sally Eifert i Hugo Simonstein lub mistrzowie rzeźniccy: Klein, Lippmann, Rosenthal, Rothschild i Jerochim, jak również mistrzowie piekarscy i szewscy, byli przyjmowani jako dumni członkowie różnych cechów. Dwoje spośród miejskich lekarzy było Żydami; jak również czterech z sześciu handlarzy końmi, ¼ z dwudziestu dwóch rzeźników, jedyny w mieście hydraulik i lombard, nie zapominając o handlarzu starzyzną – dwaj ostatni znajdowali się niejako na drugim końcu kulturowego spektrum. Isidor Schweriner, który „działał w branży zbożowej", wyjechał do Berlina w 1905 roku jako milioner, gdzie ufundował budynek prywatnej synagogi.[205] Herz Berliner i jego żona Rosa także wyjechali do Berlina w tym samym roku, oboje byli bardzo zaangażowani w sprawy gminy przez dwadzieścia siedem lat. Podczas gdy cechy przyjmowały żydowskich rzemieślników, widać było brak Żydów w takich branżach, jak: akuszerstwo, murarstwo i kominiarstwo lub dentysta.

Podczas gdy wielu członków łaknęło Bildung i Kultur (wykształcenia i kultury), niemal slogan – żydowski zwyczaj, rytuał i identyfikacja religijna w Schneidemühl straciła jedynie odrobinę ze swego uroku – domy były nadal na ogół utrzymywane koszernie, a konwersja religijna była rzadkością w gminie. Licznie uczęszczano na nabożeństwa szabatowe w Szul oraz regularne poranne modlitwy. Jeden z członków zgromadzenia tak później wspominał:

[205] Ernst Mislowitzer, *Memoirs*.

„W moich czasach, w latach 20. i 30. XX wieku, synagoga była otwarta jedynie latem i jesienią lub w czasie wakacji, jak również w czasie nabożeństw w piątkowe wieczory i sobotę, jeżeli dobrze sobie przypominam. Zimą w synagodze znajdowały się duże piecyki gazowe, jednak nie były one wystarczające i w rzeczywistości ledwie ogrzewały pomieszczenie... Było zbyt zimno, a całe nabożeństwo zostało w końcu przeniesione do Gemeindehaus".[206]

Sklepy żydowskie był zamknięte w Szabat i większe święta, i była to jedyna okazja dla walczących ze sobą żydowskich właścicieli sklepów, aby zajrzeć przypadkowo w swe witryny sklepowe w czasie spaceru przez miasto – bez rzucania się w oczy. Wraz z postępem społecznej i zawodowej integracji oraz akulturacji stało się zwyczajem, że na wiele świąt organizowanych przez gminę uczęszczała również liczna społeczność nieżydowska; jedna z takich radosnych okazji trafiła na nagłówki gazet w grudniu 1894 roku.[207]

„19 listopada 1894 roku rabin Brann świętował swoje osiemdziesiąte urodziny. Planowane obchody, w które zaangażowana była nie tylko gmina żydowska, ale i władze miejskie, przez które rabin był szczególnie poważany, rozpoczęły się o godzinie 11.30 pod przewodnictwem nauczyciela Lewina Josepha, w prywatnym mieszkaniu rabina, z udziałem mieszanego chóru złożonego z byłych uczniów. Liczne mowy uwielbienia, miłości i honoru wygłosiło wielu dygnitarzy miejskich, takich, jak: burmistrz Wolff, dyrektor gimnazjum pan Braun, dyrektor szkoły pan Ernst, „Bankier" Herz Berliner w imieniu kehili oraz jego żona w imieniu Stowarzyszenia Kobiet.

Jeden z mówców opisał rabina jako „Seelsorger", doradcę duchowego, który służył każdemu członkowi gminy od kołyski po grób. W uznaniu i dla uczczenia rabina Branna rada kehili i Repräsentanten zdecydowali o utworzeniu Fundacji im. Rabina Salomona Branna (Salomon Brann'sche Stiftung); z jej zysk będzie corocznie rozdysponowywany w rocznicę daty 80. urodzin na cele naukowe i charytatywne, zgodnie z życzeniem rabina, dopóki będzie żył; później będzie administrowana przez radę gminy. Po osiągnięciu sumy 3 000 Reichsmarks, fundusz zostanie zainwestowany w obligacje.

Prezenty o wartości 500 Reichsmark ofiarowała gmina, a kolejne 100 Reichsmark jedna z organizacji charytatywnych, do wykorzystania przez fundację. Gmina przedstawiła rabinowi decyzję, w której zdecydowała się wypłacić mu pełną pensję, także po przejściu na emeryturę. Jego dawni uczniowie, jak również ci z miejscowych szkół, przynieśli prezenty i kwiaty. W odpowiedzi na wszystkie przemówienia, liczne telegramy i prezenty, uhonorowany rabin odpowiedział w wytworny sposób. Wieczorem zorganizowano bankiet na cześć starszego rabina, który wydawał się nadzwyczaj żywotny na duszy i ciele. Ogółem, w uroczystości wzięło udział około 140 osób, uczestniczyli w niej również rabini spoza miasta. Dr Marcus Brann, syn rabina i asystent profesora w seminarium rabinackim we Wrocławiu zaprezentował wydanie jubileuszowe na temat 300-letniej historii kehili z Schneidemühl, zatytułowane „Geschichte des Rabbinats in Schneidemühl: nach gedruckten und ungedruckten Quellen".

Rzut oka na społeczne karty życia gminy w końcowych latach XIX wieku, zachowane na łamach Allegeine Zeitung des Judentums, pokazuje ogrom wykonanej pracy charytatywnej – w sposób, w jaki wypadało, dość zamożnej gminy.

[206] Barbara Weldon, Toronto, Kanada rozmowa z autorem, 12 czerwca 2000 rok.
[207] AZJ, 58. Jahrgang, nr 48 – 30 listopada; s.3 i nr 49 Der Gemeidebote, 7 grudnia 1894 rok; s. 1.

„Wyjeżdżając, Herz Berliner i jego żona przekazali miastu sumę 3 000 Reichsmark na utworzenie „ Herz und Rosa Berliner Stiftung" – dochód, który miał być wykorzystany w 2/3 na pomoc biednym chrześcijanom, a w 1/3 na pomoc biednym Żydom".[208]

W następnym miesiącu czytamy:

„W ostatni Szabat, dyrektor gminy żydowskiej, Herz Berliner i jego żona obchodzili srebrne gody. Jako przedstawiciel rady dyrektorów i Repräsentanten Isert Asch wygłosił przemówienie, wysławiając parę. Przewodniczący Chewra Kadisza i towarzystw charytatywnych przedstawili swe przemówienia, a burmistrz Wolff złożył gratulację w imieniu rady miasta. Następnie rabin pobłogosławił parę. Jak to jest w zwyczaju przy takich okazjach, kilka organizacji charytatywnych otrzymało znaczne sumy pieniężne, jako datek od pana Berlinera".

W trakcie mroźnej zimy roku 1900, rada wykonawcza gminy przekazała 1000 funtów węgla dla biednych członków gminy.[209] Członkowie gminy oddali swój ostatni honor Lewinowi Herzowi, wujowi Herza Berlinera, który służył za przykład człowieka posiadającego ducha obywatelskiego obowiązku. Dawny radny miejski i członek miejscowego magistratu od 1859 roku, był również dyrektorem gminy przez niemal trzy dekady.[210]

Bardziej radosny moment w rocznikach kehili świętowano na początku nowego stulecia:

„W przejawie rzadkiego wigoru „Synagogen Diener" Joseph Hirsch i jego żona Johanna z domu Simonstein świętowali swe złote gody. W ceremonii, która odbyła się w synagodze, rabin Brann porównał 'Szamasz', sexton Joseph Hirsch z Eliezerem sługą Abrahama, odnosząc się do cotygodniowego fragmentu Tory. Później w mieszkaniu jubilatów rabin pobłogosławił parę zanim pan Herz Berliner ofiarował pokaźny prezent pieniężny w imieniu rady wykonawczej kehili. Następnie dr Emil Mislowitzer, w imieniu Repräsentanten; Marianne Herz reprezentująca żydowskie stowarzyszenie kobiet; jak również pan Edel kierownik Chewra Kadisza przekazał swoje najlepsze życzenia starszej parze. We wszystkich przemówieniach, wygłoszonych w imieniu licznych organizacji charytatywnych i stowarzyszeń zaznaczono, że pan Hirsch był uczciwym urzędnikiem, łącząc funkcję z rzadkim poczuciem obowiązku. Wszyscy życzyli parze wielu radosnych i pełnych satysfakcji lat. Jubilat pełnił stanowisko Szamasza przez ostatnie czterdzieści lat i zawsze miał na celu spełnienie obowiązku starając się ofiarować tego, co najlepsze innym...".[211]

Pożegnanie rabina Branna

Pamiętny okres historii gminy żydowskiej z Schneidemühl zakończył się wraz ze śmiercią osiemdziesięciodziewięcioletniego rabina Salomona Branna, w poniedziałek 16 marca 1903 roku (17 Adar 5663).[212] Służył przez niespotykanie długi okres pięćdziesięciu lat i był najdłużej sprawującym swą funkcję rabinem w historii gminy. Ogromna

[208] AZJ, 58. Jahrgang, nr 43, 26 października 1894 roku – w Der Gemeindebote.
[209] AZJ, 64. Jahrgang, nr 1, 5 stycznia 1900 rok.
[210] Ibidem, 63. Jahrgang, nr 43, 27 października 1899 rok.
[211] Ibidem, 65. Jahrgang, nr 1, 4 stycznia 1901 rok.
[212] Patrz akt zgonu, C nr 68, Salomona Branna wydany w Schneidemühl; kopia znajduje się w posiadaniu autora.

popularność, wybitność i dobre serce wiekowego rabina, może być mierzone ilością mów pochwalnych, które pojawiły się 27 marca 1903 roku.[213]

„Z udziałem dużej liczby członków gminy i mieszkańców miasta ciało zostało przeniesione do synagogi o godzinie 10.00 rano, gdzie o godzinie 15.00 odbyła się poruszająca ceremonia. Poza członkami gminy żydowskiej obecni byli przedstawiciele władz, królewski wizytator dr Hilfer, cała kadra nauczycielska z gimnazjum oraz szkoły dla dziewcząt (Töchterschule), rabini oraz przedstawiciele licznych sąsiednich kehilloth. Niemal setka osób, wszyscy wielbiciele zmarłego rabina, przybyła z bliska i daleka. Świątynia była imponująco udrapowana żałobną krepą; trumnę umieszczono przed bimą, na Estradzie, platformie. Po wzruszającym wystąpieniu kantora Helischkowskiego, dr Marcus Brann, syn zmarłego, który był asystentem profesora w seminarium rabinackim we Wrocławiu, zajął miejsce na mównicy. W prostych słowach płynących z serca, wyraził swój smutek oraz smutek jego rodziny nad stratą. Nakreślił następnie w prostych słowach imponujący obraz osoby zmarłego i podkreślił, zupełnie słusznie, że magia osobowości rabina Branna wynikała głównie z umiejętności udowodnienia zdolności połączenia swego nauczania z czynami. Następnie dr Eschelbacher z Berlina, przyjaciel zmarłego wyraził w prostych słowach, jak bardzo rabin Brann mógł być przyrównany do Salomona, którego imię nosił: „był Salomonem w mądrości, pobożności i dobroczynności".

Po tym jak dr Walter z Bydgoszczy wygłosił kilka słów w imieniu 'Deutscher Rabbinerverband' (Niemieckie Stowarzyszenie Rabinackie), którego honorowym członkiem był rabin Brann, chór zakończył ceremonię. Później imponująco duża liczba żałobników zebrała się przed synagogą. Byli uczniowie rabina Branna wyszli przed karawan kierowani przez obecnych nauczycieli. Za trumną szło ośmiu rabinów, członkowie rodziny zmarłego, przedstawiciele kongregacji i żydowskich towarzystw dobroczynnych, których wspierającym przywódcą był rabin – dalej szedł niezliczony tłum ludzi. Przy grobie rabin Richter z Filehne (pl. Wieleń), dr Rosenthal ze Stargardu i dr Weyl z Konitz (pl. Chojnice) wygłosili mowy pochwalne; później pan Herz Berliner, z którym rabin Brann współpracował przez dwadzieścia pięć lat, pożegnał zmarłego w imieniu kongregacji. Ziemskie szczątki zostały następnie złożone do grobu".

Rabin Brann był ostatnim pełniącym funkcję rabinem pochowanym w Schneidemühl. Jego grób mógł się znajdować obok grobu żony, w polu III, na cmentarzu gminy; umarła niemal osiemnaście lat przed nim.[214]

Kantorzy (chazani)

Należy założyć, iż nie posiadamy większej ilości informacji na temat chazanów, kantorów lub kierowników modłów, którzy służyli w gminie w Schneidemühl. Jako że od kantora nie wymagano żadnych święceń, z reguły istnieje bardzo mała dokumentacja. Przez wieki kluczowa rola kantora przeszła wiele zmian, a jedynie w XIX wieku rola kantora ponownie zyskała na znaczeniu, po wiekach, gdy jego stanowisko było ograniczane w związku z wynalezieniem prasy drukarskiej, która ofiarowała ludziom modlitewniki. Niektóre gminy nie szczędziły środków na zatrudnienie utalentowanego

[213] AZJ, 67 Jahrgang, nr 13 (tłumaczenie autora).
[214] Patrz: Dane pochówków cmentarza żydowskiego w Schneidemühl.

kantora o wysokim głosie. Jego wpływ zazwyczaj rósł wraz z rozbudową liturgii i był on jednym z najbardziej uczonych i istotnych ludzi w gminie. Musiał to być człowiek o nieskalanym pochodzeniu, popularności i głębokiej etyce religijnej. Jako że kantor posiadał zazwyczaj pewne przeszkolenie w jesziwach, był często poetą, który pisał nowe modlitwy i kierował zabranymi. Kantor mógł nawet okazjonalnie przewodniczyć w święta i mógł udzielać odpowiedzi na pytania religijne niższego stopnia. W małych zgromadzeniach kantor był często również szochet (rytualny rzeźnik), doglądał funkcjonowania rytualnej łaźni i był nauczycielem młodzieży.

Pierwszym kiedykolwiek wymienionym chazanem z Schneidemühl był kantor Friedländer, który przewodniczył ceremonii zaślubin w 1841 roku, za czasów rabina Scheiera. Kantor Kallmann Tausk jest wspominany przez pewne źródła jako piastujący to stanowisko w latach 60. XIX wieku, kiedy rabin Brann przejął pulpit. Kantorzy Bär Leiserowitz i Abraham Goldberg służyli gminie w ostatnich kilku latach sprawowania funkcji rabina przez rabina Branna.[215] Kantor Lewitzki czasowo asystował temu poprzedniemu w 1900 roku.[216] W owym czasie Salomon Rose kierował chórem. Wiadomo, że kantor Hermann Helischkowski brał udział w uroczystościach pogrzebowych rabina Branna w 1903 roku, a w czasie posługi rabina Lewkowitza sprawował funkcję kantora, podczas gdy Nathan Moses, lubiany nauczyciel religii, zazwyczaj kierował chórem synagogi.[217]

Uroczystości z okazji 80. urodzin emerytowanego kantora G. J. Czechunowicza w lipcu 1916 roku były wspomniane w prasie, jako że spowodowały, że wielu sympatyków spoza miasta przyjechało do Schneidemühl. Okazja do świętowania zjednoczyła członków żydowskiej i chrześcijańskiej wspólnoty, podczas gdy rabin Israel Nobel i kantor Hermann Helischkowski wychwalali przykładną pobożność osiemdziesięciolatka.[218] Pokolenie później, podczas posługi rabina Arthura Rosenzweiga funkcję pierwszego kantora piastował Georg Jospe, kuzyn późniejszego rabina dr. Alfreda Jospe, wraz z Ascherem (Arthurem) Tykocinskim, drugim kantorem.[219] Mówi się, że pan Tykocinski i jego rodzina wyemigrowali i znaleźli schronienie w Brazylii przed II wojną światową.[220] Do 1936 roku kantorem był pan Holländer, który poślubił sekretarkę z Gemeinde. Wiadomo, że oboje wyjechali do Palestyny, gdzie zmarli krótko potem. Nazwisko kantora z lat 1936/37 nie jest znane, można powiedzieć, że pochodził z Würzburga w południowych Niemczech i że był czule zwany w Schneidemühl jako Jolala. Później poślubił Paulę Schlaume, uważa się, że oboje zginęli w Shoah.[221]

[215] Wpis w Theresienstädter Gedenkbuch, mógł prawdopodobnie odnosić się do kantora z Schneidemühl, B. Leiserowicza, ur. 13 marca 1876 roku, deportowanego 20 lipca 1942 roku, VI/2 do Terezina, tam zginął 19 stycznia 1943 roku.

[216] Patrz: Adressbuch von Schneidemühl, 1896 rok

[217] Nathan Moses urodzony 29 grudnia 1870 roku w Dobrzycy, wraz ze swoją żoną Gertrud z domu Wohl, urodzoną 20 października 1873 roku w Preussisch Holland został deportowany do Rygi 25 stycznia 1942 roku (Patrz: Gedenkbuch Berlins, s. 913).

[218] AZJ, 80. Jahrgang, nr 30, 28 lipca 1916, s. 2.

[219] Oboje kantor Georg Jospe i jego żona Rosa, urodzona 1855 roku, zginęli w Holokauście.

[220] W czasach posługi rabina Rosenzweiga w Schneidemühl, kantor Tykocinski mieszkał wraz ze swą żoną Reą z domu Saretzki, w domu przy cmentarzu, na Karlstrasse 13. Pobrali się w 1926 roku w Krojanke (pl. Krajenka), a ich pierwsza córka Gisela urodziła się 10 listopada 1928 roku w Schneidemühl; patrz kopia aktu urodzenia z Schneidemühl A, nr 677, w moim posiadaniu.

[221] Paula Schlaume, urodzona 27 grudnia 1919 w Krojanke (pl. Krajenka). Deportowana w 34. transporcie, 4 marca 1943 roku, do Oświęcimia.

Rabin Grzymisch

Po śmierci rabina Branna, wybór następcy padł na rabina dr. Siegfrieda Grzymischa, urodzonego 4 sierpnia 1875 roku w Pleschen (pl. Pleszew).[222] Był synem przedsiębiorcy Samuela Grzymischa i jego żony Sofie z domu Badt, należącej do najstarszych rodzin w Pleschen.[223] Dr Grzymisch kształcił się w Jüdisch Theologisches Seminar (żydowskim seminarium teologicznym) we Wrocławiu w latach 1894-1902. Mimo że był nauczycielem religii w Schneidemühl w 1901 roku, jedynie jednoroczną kadencję i mógł prawdopodobnie być asystentem rabina przed tym okresem. Mimo faktu, że posługa dr. Grzymischa w Schneidemühl była krótka, mamy pewne dane biograficzne dotyczące jego życia, fakty, które obrazują kaliber wiedzy, którą posiadał. W 1902 roku służył również jako nauczyciel religii w Magdeburgu.[224] Piastował tam stanowisko pierwszego zastępcy rabina w czasie choroby obecnego rabina Moritza Rahmera.[225] W kwietniu 1910 roku rozpoczął jednoroczną kadencję jako Landes-Rabbiner (rabina prowincji) w Birkenfeld w południowo-zachodnich Niemczech. Od 1911 do 1940 roku był Bezirkrabbiner (rabinem okręgowym) w Bruchsal w Badenii, w Niemczech, gdzie zasiadał w radzie wykonawczej Badisches Israelitisches Waisenhaus (żydowskiego sierocińca w Baden) oraz był członkiem Oberrat der Israeliten Badens (przewodniczącym Rady Żydów z Baden). 27 kwietnia 1914 roku poślubił Karolę Schlesinger, dwudziestotrzyletnią córkę rabina okręgowego z Bretten, Lazarusa Schlesingera i jego żony Klary z domu Gruzenhauser.

Rabin Grzymisch był znany jako silnie zaangażowany doradca duchowy gminy, szczególnie po przejęciu władzy przez nazistów w 1933 roku oraz w kolejnych trudnych latach, ukazując poprzez wewnętrzne przekonania, znaczenie judaizmu. Był szczególnie lubiany przez społeczność oraz nauczycieli z różnych szkół średnich z Bruchsla, gdzie służył jako nauczyciel religii. Wczesne deportacje Żydów z Baden szybko odbiły się na jego życiu. 22 października 1940 roku rabin dr Siegfried Grzymisch został deportowany do obozu koncentracyjnego Gurs we Francji. Później został zabrany do tzw. obozu przejściowego Drancy we Francji, z którego on sam i jego żona zostali ostatecznie deportowani na śmierć w Oświęcimiu, 7 marca 1944 roku.[226]

Z wczesnych pism rabina Grzymischa przetrwały co najmniej dwie książki – Spinoza's Lehren von der Ewigkeit und Unsterblichkeit oraz i Die Weisheit der heiligen Schrift der Israeliten.[227]

Rabin Lewkowitz

Po krótkiej posłudze rabina Grzymischa jako nowy duchowy przywódca gminy został wybrany w 1904 roku rabin dr Julius Lewkowitz, kiedy żydowska gmina w Schneid-

[222] Patrz: Löwenthal, E.G. w Bewährung im Untergang, s. 63-64.

[223] Israel Grzymisch, Moses i M.L. Grzymisch w Heppner, A & Herzberg, J Aus Vergangenheit und Gegenwart der Juden und jüdische Gemeinden in den Posener Landen.

[224] Patrz: Brann, M: Geschichte des Jüdisch-Theologischen Seminars in Breslau, s. 165.

[225] Patrz: Rabbinerliste, aufgestellt von Herman Brandt, ‚Die Landesrabbiner des Fürstenthums und Landesteils Birkenfeld.'

[226] Patrz: Löwenthal, E.G. Bewährung im Untergang.

[227] Obie książki zostały znalezione w Staatsbibliothek w Berlinie: „Spinoza's Lehren von der Ewigkeit und Unsterblichkeit", Wrocław 1898, opublikowane przez Schatzky; Sig. NI 14053/5 i „Die Weisheit der heiligen Schrift der Israeliten", Berlin 1909, opublikowane przez Borngraeber; Sig. BI 2879/10.

mühl liczyła 800 osób. Rabin Lewkowitz urodzony 8 kwietnia 1876 roku w Georgenberg (pl. Miasteczko Śląskie) na Górnym Śląsku; był potomkiem religijnej rodziny przesiąkniętej tradycją. Po ukończeniu szkoły w Georgenberg i gimnazjum w Beuthen (pl. Bytom), gdzie się immatrykulował, spędził rok na intensywnym studiowaniu Talmudu pod kuratelą ojca Salomona, po wcześniejszych latach prywatnych lekcji pod okiem swego ojca, dziadka i rabina dr. Leo Kopfsteina w Beuthen. Tytuł doktora zdobył na uniwersytecie w Berlinie, studiując jednocześnie w seminarium. Jednak rok przed ukończeniem przeniósł się do Wrocławia, gdzie skończył swe studia w miejscowym Jüdisch Theologishes Seminar i został wyświęcony w 1903 roku.

W wieku dwudziestu ośmiu lat, w czasie pełnienia pierwszej funkcji rabina, rabin Lewkowitz dołączył już do starzejącego się rabina Branna jako asystent, ostatecznie został jego następcą i nowym duchowym przywódcą gminy Schneidemühl w roku następnym.[228] Jego siła leżała w dziedzinie filozofii religii, co robiło duże wrażenie na jego starszych uczniach, których uczył podczas lekcji religii w szkole średniej w Schneidemühl. (Nauczyciel Isidor Lewin uczył religii w szkole żydowskiej). Rabin Lewkowitz stał się również aktywnym członkiem administracji miejskiej wraz z dr. Hermannem Heymannem, dr. Hugo Davidsohnem i dr. Emilem Mislowitzerem, ostatnich dwóch w komisji zdrowia.[229] W 1907 roku rabin poślubił Selmę Abraham.

Rabin dr Lewkowitz miał silne skłonności w stronę liberalnego judaizmu.[230] Fakt, że pozostał na swym stanowisku w Schneidemühl przez niemal dziesięć lat, daje nam kolejne wejrzenie na charakter gminy w owym czasie, chociaż nie są znane żadne inne szczegóły dotyczące jego posługi.[231] Jedna z jego wielu publikacji, praca pt. „Judentum und moderne Weltanschauung" wydana w 1909 roku we Frankfurcie nad Menem, przykuła uwagę żydowskich kół liberalnych w Berlinie, co zakończyło się wezwaniem rabina do stolicy imperium w 1913 roku, w celu pokierowania liberalnym zgromadzeniem w nowej synagodze przy Levetzowstrasse w Moabit. Synagoga z 2 000 miejsc, z okazałymi kolumnami przy wejściu, została w tym roku otwarta. Nadał w ten sposób gminie szczególne znamię poprzez ceremonie wygłaszane z głębokim przekonaniem płynącym z wiary. Podobnie do swego poprzednika rabina dr. Grzymischa, widział swoje spełnienie w posłudze rabina, nauczyciela w szkole średniej i duchowego doradcy gminy, przesiąkniętego zasadami społecznego dobrobytu i kształcenia akademickiego. Jego liczne pisma obejmują okres dwóch lat, rozprawiając się szczególnie z pytaniami dotyczącymi żydowskiego kształcenia akademickiego.[232] Jako rabin starał się połączyć judaizm i doczesną ideologię. W 1931 roku został określony jedną z wybitnych żydowskich osobowości Berlina.[233]

[228] Löwenthal, E.G., Bewährung im Untergang, s. 121.

[229] Patrz: Adressbuch von Schneidemühl, 1896 rok.

[230] Liberalny w Europie jest często uznawany jako konserwatywny; kiedy użyty jako mała L, termin jest często stosowany wymiennie z reformatorskim judaizmem.

[231] Patrz: Liberales Judentum 1908/09, s. 240.

[232] Trzy przykłady jego pism można znaleźć w Staatsbibliothek Berlin: „Spinoza's Cogitata metaphysica und ihr Verhältnis zu Decarte und zur Scholastik", Wrocław, 1902 roku, opublikowany przez Schatzky; Sig. Ah 8356 „Die Philosophie Henri Bergsons", Berlin 1913, opublikowane przez Rosenthal jako część serii „Veröffentlichungen d. Wissenschaft Jüdischer Lehrer u. Lehrerinnen zu Berlin; Sig. Ey 5341/2 „Judentum und moderne Weltanschauung", Frankfurt nad Menem. 1909, opublikowane przez Kauffmann; Sig. 8" Ez 15456.

[233] Patrz: Jüdisches Adressbuch für Gross-Berlin, 1931 rok.

Głęboka szczerość rabina sprawiła, że był blisko związany ze swą gminą. Nawet w obliczu przeciwności i niebezpieczeństwa wynikającego z groźby nazistowskiego reżimu, unicestwienia jego gminy i własnej osoby, rabin nie mógł porzucić duchowego przywództwa zgromadzenia i synagogi. Do końca rabin Lewkowitz starał się złagodzić cierpienia wielu, mimo powtarzających się propozycji, aby rozważył ucieczkę – opcję, którą stanowczo odrzucił.[234]

Po Sukot na początku października 1941 roku, jego ogromna synagoga stała się pierwszym z licznych Sammelstellen (punktów zbiorczych) w Berlinie utworzonym przez nazistów dla przyszłych deportacji Żydów. Rabin Lewkowitz i jego żona zostali tam zaciągnięci ze swego domu 8 marca 1943 roku.[235] W trzydziestym szóstym transporcie z 12 marca 1943 roku, razem z ponad 900 mężczyznami, kobietami i dziećmi, zostali deportowani do Oświęcimia, gdzie oboje zginęli.[236]

[234] Patrz: Löwenthal, E.G. Bewährung im Untergang, s. 122.
[235] Patrz: Wegweiser durch das jüdische Berlin, s. 134.
[236] Patrz: Gedenkbuch Berlins der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus, s. 770.

Część V

W KIERUNKU XX WIEKU

23. Wielka Wojna i jej następstwa

Rola Schneidemühl

W pierwszej dekadzie XX wieku niemieccy Żydzi mogli radować się ożywionym wzrostem gospodarczym. Dla wszelkiej maści żydowskiej klasy średniej, życie w rządzonej autorytatywnie Rzeszy stało się dość wygodne. „Obecność Żydów była" jak wspomina Walter Gerber „dość dobrze wkomponowana w kulturalny i społeczny krajobraz Cesarstwa. Antysemityzm oczywiście istniał na poziomie społecznym. Było kwestią kierunku 'dobrych niemieckich obywateli', aby mieć swych żydowskich lekarzy. Co kryło się pod powierzchnią takiego 'cywilizowanego zachowania', pozostaje otwartą kwestią do dnia dzisiejszego".[1]

Ktoś tak opisał spokojne życie Schneidemühl przed I wojną światową, gdy Schneidemühl było w dużej mierze miastem urzędników służby cywilnej „....chociaż miasto to nigdy nie rodziło świętych, nigdy też nie został tu spalony na stosie żaden heretyk".[2] W otoczeniu cichych lasów sosnowych, jezior i żyznych ziem, Schneidemühl leży w dość dobrze rozwijającym się regionie, który dostarczał obfitości drewna i dobrego rolnictwa. Gospodarze z tego regionu potrafili doskonale korzystać z instytucji kredytowych dla rolników, takich jak Westpreussische Landsschaft, za które można chwalić Fryderyka II – główne narzędzie polityki germanizacyjnej. Przed przełomem wieku można było znaleźć cztery tartaki w promieniu jednego kilometra. Drewno spławiano Küddow (pl. Gwda), często w takiej obfitości, że rzeka był pokryta unoszącymi się na wodzie pniami drzew. Braki żywności w latach poprzedzających wybuch wojny były nieznane, jednak katastrofalne zbiory z 1916 roku oraz brytyjska blokada w czasie wojny miały swe konsekwencje dla terenu, podczas gdy sytuacja żywnościowa w dużych miastach była katastrofalna, często ziemniaki zastępowano burakami i zupą z pokrzyw. Racjonowanie żywności w Schneidemühl rozpoczęło się pod koniec wojny.

W 1909 roku dr Walter Huth i inżynier Weiner utworzyli pilski oddział Ostdeutsche Albatros-Werke. Od 1910 roku skonstruowano serię jednomiejscowych samolotów bojowych, stacjonowały tu nowe zeppeliny, dając Schneidemühl znaczny militarny potencjał w przyszłych latach. Anegdota mówi o wypadku z 1911 roku, kiedy jeden z tych wojskowych sterowców był wystawiony na polu w pobliżu Schneidemühl. Jako że statek powietrzny nie był przywiązany, liczni żołnierze z miejscowego garnizonu trzymali liny, aby statek nie odleciał; niestety ciąg był zbyt silny i zeppelin się zerwał i odleciał. Wszyscy żołnierze puścili liny oprócz jednego, który poszedł w górę wraz ze sterowcem. Wkrótce spadł i zginął, zanim statek powietrzny ponownie opadł 10 km dalej, witany

[1] Patrz: Walter Gerber, Sydney, Australia, list do autora, 2 kwietnia 2001 rok.
[2] Roloff Wilhelm, w (Schneidemühl) Aus Posener Landen.

przez kilku gapiów, którzy mieli samochody.[3] Wśród ciekawskich znajdowali się znany w Schneidemühl dr Emil Mislowitzer i prawnik Alex Soldin.

Albatros-Werke, znany później jako Luftfahrtsgesellschaft Hansen, dawał zatrudnienie dla siły roboczej z Schneidemühl przed i w czasie Wielkiej Wojny, zatrudniając 2500 mężczyzn. Schneidemühl ze swymi dużymi zakładami kolejowymi, stało się szybko zindustrializowane, szczególnie w wyniku ustanowienia Reichkriegslufthafen Schneidemühl, lotniska wojskowego, gdzie produkowano miesięcznie niemal 100 samolotów bojowych i bombowców. Pokolenie później, wraz z początkiem II wojny światowej aż do końca 1943 roku, duże hale Hansen-Werke służyły jako obóz i stacja pośrednia dla polskich żołnierzy i więźniów cywilnych, z których najsłabsi, często Żydzi, byli wysyłani do Oświęcimia. Do tego czasu niemieckie ministerstwo lotnictwa stało się właścicielem firmy poprzez wymuszoną sprzedaż. Mówi się, że pan Wiener zmarł krótko po tym, jak uciekł do Belgii w 1939 roku. W czasie ostatnich kilku miesięcy 1944 roku i na początku 1945 roku, hale stały się schronieniem dla nielicznych uciekinierów ze Wschodu, uciekających przed szybko zbliżającą się Armią Czerwoną.

Żydowscy patrioci z Schneidemühl

W wojnie pruskiej z 1866 roku, podobno trzech Żydów z Schneidemühl wzięło udział jako ochotnicy. Jednak znane jest jedynie nazwisko H. Silbermanna, który został wymieniony jako „postrzelony w Gravellote".[4] W czasie miesięcy francusko-pruskiej wojny lat 1870/71, kiedy ogólny nastrój niemieckiej wojennej ekstazy osiągnął szczyt, rabin Nehemiah Zwi Anton Nobel, brat przyszłego rabina Schneidemühl, mówił o „świętej ziemi niemieckiej ojczyzny" i deklarował, że wojna jest „pobożnym i podniosłym przedsięwzięciem". Przynajmniej piętnastu mężczyzn z gminy żydowskiej Schneidemühl poszło w bój.[5] Jeden zgłosił się na ochotnika, a kilku innych uzyskało później awans.[6] Dzięki nowo utworzonemu „Komitetowi Obrony przed antysemickimi atakami" oraz inicjatywie dr. Ludwiga Philippsohna, wydawcy Allgemeine Zeitung des Judentums, ich nazwiska zostały zachowane dla przyszłych pokoleń.[7]

[3] Anegdota dzięki uprzejmości Petera Mylona (syn dr. Ernsta Mislowitzera i wnuk dr. Emila Mislowitzera), korespondencja z autorem, 2 lutego 2004 rok.

[4] Patrz: Im deutschen Reich, 1896 rok. Heft 1, s. 96 Juden auf dem Schlachtfelde.

[5] Patrz: „Gedenkbuch an den deutsch-französischen Krieg von 1870-71 für die deutschen Israeliten, s. III-CVI; opublikowane przez wydawcę Allgemeine Zeitung des Judenthums, 1871. Chociaż A. Heppner i J. Herzberg wspomina, że dwudziestu mężczyzn brało udział – w: „Aus Vergangenheit & Gegenwart der Juden und jüdischen Gemeinden in den Posener Landen, s. 254-255.

[6] Chociaż nieznany z nazwiska, jeden z żołnierzy wrócił w randze podporucznika, dwoje było starszymi kapralami, a jeden kapralem; dwoje innych zostało rannych; patrz: A. Heppner i J. Herzberg, w: „Aus Vergangenheit & Gegenwart der Juden und jüdischen Gemeinden in den Posener Landen, s. 254-255.

[7] Patrz: Gedenkbuch an den deutschen-französischen Krieg von 1870-71 für die deutschen Israeliten, s. LXX-LXXI; opublikowana przez wydawdę Allegemeine Zeitung des Judentums:

A. Abrahamson, 3. Pommersches Inf-Reg, nr 14
Bakofzer, Marketeneder des 2. Res.-Ulanen-Reg.
Berliner, 3. Pommersches Inf-Reg, nr 14, Ersatz-Batallion
Julius Heymann, Pommersches Füsilier-Reg nr 34
Aron Klein, 3. Pommersches Inf-Reg, nr 14
Hermann Krause, Einjähriger Freiwilliger, Garde-Füsilier-Reg
Lippmanm, 3. Pommersches Inf-Reg, nr 14
Lippmann, 3. Pommersches Ulanen Reg, nr 4

Lata później, po tym jak rada Schneidemühl wzniosła na jednym z miejskich placów imponujący pomnik dla tych, którzy zginęli mężnie na wojnie, miało miejsce interesujące zdarzenie. Gdy zauważono, że nazwisko Salliego Cohna, Żyda wysoko odznaczonego w czasie wojny, zostało usunięte z tablicy pomnika – prawdopodobnie z przyczyn antysemickich – zamożny radny Louis Kronheim wziął na siebie wzniesienie nowego pomnika. Odsłonięcie tego imponującego pomnika, ze znajdującą się z przodu tablicą na cześć I cesarza Niemiec, „Wilhelma Wielkiego 1861-1888", odbyło się z wielką pompą w czerwcu 1903 roku; wzięli udział wszyscy, którzy posiadali reputację w gminie, wielu z pełnymi wojskowymi insygniami. Podczas gdy boki podstawy pomnika przedstawiały medaliony z wizerunkiem Bismarcka i Moltkego, duża tablica z tyłu pomnika składała hołd osiemdziesięciu pięciu mężczyznom z „II batalionu I połączonego Landwehr-Regiment z Schneidemühl, którzy zmarli w wojnie 1870/71. Pierwszym było teraz nazwisko żydowskiego podporucznika Salliego Cohna, który zmarł Heldentod, „bohaterską śmiercią" na polach Strasburga, wraz z sześcioma kapralami i innymi trzydziestoma pięcioma mężczyznami. Kolejno został upamiętniony porucznik Albert Zippmann, razem z trzema kapralami i trzydziestoma dziewięcioma mężczyznami, którzy polegli pod Belfort.[8]

Jednak Żydzi, którzy zginęli, stanowili jedynie niewielki odsetek żołnierzy pochodzenia żydowskiego z Poznania, z których ¼ została w końcu odznaczona.[9] W czasie wojny, wspomniany wyżej wydawca dostrzegł niezrównaną okazję, aby pokazać rządowi Bismarcka niepohamowany entuzjazm Żydów, którzy napływali tak chętnie, aby służyć królowi. Wydawała się to być odpowiednia okazja, aby poprosić każdego rabina i gminę żydowską na tym terenie o dostarczenie listy nazwisk swych żołnierzy, aby opublikować ją w Gedenkbuch, księdze pamiątkowej. Po raz pierwszy opublikowano księgę pamiątkową zawierającą nazwiska „wszystkich niemieckich żołnierzy wyznania mojżeszowego", aby okazać uczciwą wdzięczność dla licznych żydowskich mężczyzn oraz innych odznaczonych za męstwo. Mimo że księga nie rościła sobie prawa kompletności – Berlin, Wrocław, Poznań i Frankfurt nad Menem nie wzięły udziału w projekcie – ogółem 2531 niemieckich żołnierzy pochodzenia żydowskiego ze wszystkich królestw i księstw Niemiec mogło być wymienionych jako biorący udział w relatywnie krótkiej wojnie. Jak na ironię, osiemdziesięciu trzech żołnierzy zostało odznaczonych Krzyżem Żelaznym, jednym z najwyższych odznaczeń wojskowych. Religia i ojczyzna, obie na stałe zakorzenione w duszy – niech złączą się w naszych sercach, księga kończy się barwnym wyznaniem wydawcy; wspomniano kilku rannych i ofiary śmiertelne.[10]

Dwa pokolenia później, w przededniu wybuchu I wojny światowej, cesarz ogłosił, że wszyscy Niemcy są równi, bez względu na wyznanie lub pochodzenie – patriotyczny en-

M. Marcus, 3. Garde-Reg. Z F., Ersatz-Batallion Hanower
Max Markwald, com. zum. General-Gouvernement des Elsass in Strassburg
S. Markwald, Inf-Reg, nr 14
Hermann Meyer, Pommersches Landwehr-Reg nr 14
A. Nast, Hanwerker-Comp., 3. Pommersches Inf-Reg, nr 14
Hirsch Simonstein, 3. Pommersches Inf-Reg, nr 14
Warschauer, Ulanen-Reg nr 4

[8] Patrz: Im deutschen Reich, czerwiec 1903 rok, Heft 6-7, s. 427.

[9] Patrz: Heppner A. i Herzog J.; Aus Vergangenheit und Gegenwart der Juder und jüdischen Gemeinden in den Posener Landen, s. 255-256.

[10] AZJ, 35. Jahrgang, nr 25 – 20 czerwca 1871 rok, s. 495-96.

tuzjazm żydowskich ochotników wojennych nie był zaskoczeniem. „My niemieccy Żydzi pokażemy i dowiedziemy tego, że jesteśmy dobrymi, godnymi zaufania synami naszej ojczyzny" przepowiedział w 1914 roku rabin Ludwig Geiger.[11] Rabin Leo Baeck, w ceremonii szabatowej z dnia 14 sierpnia w berlińskiej synagodze przy Fasenenstrasse, wypełnionej po brzegi, powtórzył, jak bardzo życie ojczyzny jest złączone z Żydami.

„Nie jest to wojna o ziemię czy wartości, a raczej wojna, która zdecyduje o kulturze i cywilizacji europejskiej, której los został złożony w ręce Niemiec i ich sojuszników. Modlimy się do Boga i pokładamy w nim nadzieję. To etyczne przekonanie umocni Niemcy i doprowadzi je do zwycięstwa. Prawość zatriumfuje".[12]

Gdy niemieccy Żydzi wyruszyli w obronie swej niemieckiej kultury, wielu postrzegało to jako ostatni szczebel drabiny, do długo poszukiwanej ostatecznej akceptacji społecznej i integracji. Niemal zapomniano o zeszłorocznym cynicznym stwierdzeniu cesarza Wilhelma II – prawdopodobnie cecha Hohenzollernów – kiedy nazwał Żydów pasożytami swego królestwa. Spośród żydowskich żołnierzy z Schneidemühl, którzy wyruszyli na wojnę z wielkim zapałem w 1914 roku, Julius Edel, który należał do jednej z najstarszych rodzin żydowskich w Schneidemühl, awansował na stopień oficera – jednak gmina żydowska straciła piętnastu swych najlepszych członków.[13]

W latach powojennych, rzucająca się w oczy tablica umieszczona w synagodze, upamiętniała ofiary Wielkiej Wojny: Louisa Abrahama, Kurta Arndta, Franza Brascha, Wilhelma Cohna, Georga Gabriel-Israela, Davida Guttmanna, Hermanna Horwitza, Gottholda Kronheima, Hugo Lachotzkiego, Hugo Lessera, Adolfa Lewina, Willi Lippmanna, Siegesmunda Loefflera, Huberta Michaelisa i czterdziestosześcioletniego dr. Emila Mislowitzera, który był pierwszym poległym we wrześniu 1914 roku we Francji, gdy poświęcono już życie dwustu pięćdziesięciu tysięcy niemieckich żołnierzy. Ogółem w ciągu pierwszego roku zginęła 1/3 żydowskich żołnierzy z Schneidemühl; największe straty zanotowano w latach 1915/16 – większość poległych miała zaledwie trochę ponad 20 lat. Stanowili jedynie niewielki odsetek ze 100 000 niemieckich Żydów zwerbowanych w czasie wojny; 7 000 z nich otrzymało wysokie odznaczenia; 12 000 nigdy nie powróciło z pola bitwy. Co smutne, ich wola oddania życia za cesarza i ojczyznę nie doczekała się nagrody.

Niesławny Judenzählung z 1916 roku, spis żydowskich żołnierzy, inspirowany przez wojskowych, aby przestawić jasno, jak się przypuszczało, listę Żydów uchylających się od służby wojskowej, wkrótce odbił się rykoszetem dla rządu. Nieproporcjonalnie wysoki udział Żydów w wysiłkach wojennych nie był wystarczającym dowodem na ich niepohamowany patriotyzm i entuzjazm. Antysemickie elementy w rządzie musiały przyznać prawdę lub, jak ostatecznie uczyniły, nigdy nie opublikować tego, co odkryły.[14] Dwadzieścia pięć lat później straszna ironia pokazała, jak wielu odznaczonych żydowskich żołnierzy mogło paradować ze swymi wojennymi medalami i Krzyżami Żelaznymi otrzymanymi za męstwo – w swej drodze do hitlerowskich obozów zagłady.

[11] AZJ, Heft 34, 21 sierpnia 1914; s. 398.
[12] AZJ, 78. Jahrgang, nr 33, strona tytułowa.
[13] Patrz: Joachim Rosenberg, Santiago, Chile, list do autora, 7 lutego 1997 rok.
[14] Zaledwie szesnaście lat później, dzięki RjF (Reichsbund jüdischer Frontsoldaten), założonej przez Leo Loewensteina w 1919 roku w Berlinie, zostały opublikowane wszystkie nazwiska poległych; patrz: „Die jüdischen Gefallenen des deutschen Heeres, 1914-1918: ein Gedenkbuch"; 1932.

Wraz ze zwycięstwem Hindenburga pod Tannenbergiem, znacząco ułatwionym przez ważny krańcowy punkt linii kolejowej w Schneidemühl, załamała się rosyjska ofensywa w Prusach Wschodnich. W konsekwencji Schneidemühl stało się świadkiem przyjazdu licznych rosyjskich jeńców. Na obrzeżach miasta w pobliżu Plöttke, na dawnych terenach należących do piechoty, wyrósł szybko rozrastający się obóz dla ponad 45 000 jeńców wojennych, stając się w rzeczywistości miastem w mieście, przekraczając populację samego Schneidemühl.

Mówi się, że obóz obejmował wszystko od miejsc wypoczynku, po teatry i kościoły; obóz miał nawet swoją walutę. Między innymi jako stróży wykorzystywano żydowskich rekrutów z Schneidemühl, a pomiędzy nimi i żołnierzami rosyjskimi żydowskiego pochodzenia nawiązały się więzi przyjaźni. Czasami oficerowie otrzymywali pozwolenie na wyjścia w piątkowe wieczory, aby spożyć koszerny posiłek w szabat z rodzinami miejscowych żydowskich strażników.[15] Do chwili obecnej na obrzeżach miasta znajduje się duży cmentarz wojskowy, w rzeczywistości nietknięty w obrębie lasu sosnowego, świadczący o pobycie setek międzynarodowych jeńców, którzy zmarli i zostali tam pochowani – najpierw w czasie Wielkiej Wojny, a później pod koniec II wojny światowej w bitwie o Wał Pomorski, pomorskie fortyfikacje. Okazały pomnik poświęcony rosyjskim żołnierzom pochodzenia żydowskiego z czasów I wojny światowej został wzniesiony przez żydowską Gemeinde w latach powojennych. Tablica zapisana po hebrajsku zaświadcza o poświęceniu żydowskich żołnierzy. Niestety ten spory posępny pomnik mógł stać, górując nad wielkim polem grobów, jedynie przez nie więcej niż dekadę. Już w 1943 roku w szale antysemickiej przemocy naziści z Schniedemühl doprowadzili do jego zburzenia.

Rabin Nobel

Rabinat (żydowskie zgromadzenie jako całość), który pozostał wolny wraz z wyjazdem rabina Lewkowitza, został ponownie obsadzony w 1914 roku; liczba mieszkańców Schneidemühl sięgnęła 25 000. Wybór padł na rabina dr. Israela Nobla, urodzonego 9 lipca 1878 roku (8 Tammuz 5638) w Totis (Tata) na Węgrzech. Jak wielu jego poprzedników był mężczyzną urodzonym w znamienitej rodzinie rabinów i uczonych. Aby naświetlić pochodzenie i rodowód rabina Nobla, można zagłębić się na krótko w pochodzenie jego najbliższej rodziny. Rabin Israel Nobel był najmłodszym synem rabina Josefa Nobla (1840-1917), który był Bezirkrabbiner (rabinem okręgowym) w Totis, a od 1880 roku w uznaniu za swą działalność w Klaus, domu modlitwy i nad studiami w Halberstadt, gdzie zmarł.[16] Oprócz autorstwa licznych książek, rabin Josef Nobel stał się znany ze swych Streitschrift, polemicznej rozprawy, opublikowanej we Frankfurcie i Budapeszcie, w pozwie o zniesławienie Augusta Rohlinga w Wiedniu około 1880 roku.[17]

[15] Walter Gerber, Sydney, Australia, list do autora, 30 stycznia 2001 rok.

[16] Klaus Synagoge, ortodoksyjna synagoga, rodzaj Bet haMidrasz, która była poświęcona studiom Tory i Talmudu, pod egidą pełnoetatowego rabina, gdzie osoby świeckie poświęcały sporo swego czasu na studiowanie. Klaus, z niższą pozycją społeczną niż większe synagogi z większą liczbą wiernych, była szczególnie poważana ze względu na pobożność i nauczanie.

[17] Rohling, ksiądz i profesor uniwersytetu, opracował atak na Talmud z uszkodzonych fragmentów. Jego diatryba „Der Talmudjude" opublikowana w 1871 roku, a później wykorzystana dowolnie przez

Bratem rabina Israela Nobla był znany rabin Nehemiah Zwi Anton Nobel.[18]

We wczesnej młodości rabin Israel Nobel przybył do Halberstadt, gdzie ukończył edukację w miejscowym gimnazjum, jednocześnie nabywając swą wczesną edukację talmudyczną od swego ojca jak i miejscowego rabina dr. Auerbacha. Jego kształcenie akademickie rozpoczęło się w Lipsku i było kontynuowane w Bonn, Giessen i Berlinie, gdzie odbył swe szkolenie rabinackie w Jüdisch Theologisches Seminar, żydowskim seminarium teologicznym. Na początku, rabin Nobel stał się gorącym Mizrachi Zionist, religijnym syjonistą.[19] Jego kierunkiem był konservativ nach Deutscher Art (Schwarzer, konserwatywny zgodnie z niemieckim rytuałem, jednak w zupełnej opozycji do ortodoksyjnych rabinów, takich jak Carlbach czy antysyjonistycznych jak Isaac Breuer).[20] Wśród jego najbardziej znanych pism są Offenbarung und Tradition, analiza religijno-filozoficzna (1908), Haggadah z niemieckim tłumaczeniem i notatkami (1927) i jego Homiletische Bibliothek, zawierający kilka mów pogrzebowych i przemówień, z których najbardziej znanym jest Trauerrede zur Gedächtnisfeier für dr. Theodora Herzla, mowa pogrzebowa z okazji nabożeństwa żałobnego dr. Theodora Herzla zorganizowanego przez Agudath Zion w Antwerpii, 14 lipca 1904 roku. Kilka ceremonii datowanych do 1914 roku, również przetrwało.[21]

Pierwsze stanowisko rabin objął w Berlinie w 1902 roku jako Prediger i Schuldirigent (kaznodzieja i kierownik szkolnego chóru). W 1903 roku służył w wojsku, a w kolejnym roku został dyrektorem żydowskiej szkoły średniej w Antwerpii, Belgia. Po 1906 roku piastował swe pierwsze stanowisko rabina w Filehne (pl. Wieleń), zanim został

nazistów, pokazuje jeden z najgorszych przykładów współczesnego antysemityzmu. Był wyzywany przy licznych okazjach i został ostatecznie zdyskredytowany, w pozwie, który próbował złożyć przeciwko jednemu ze swoich antagonistów dr. Josephowi Blochowi z Wiednia.

[18] Urodzony w 1870 roku w Nagymed, Węgry, zm. 1922, dorastał w Halberstadt, gdzie jego ojciec Josef był Klaus-Rabbiner, studiował w seminarium rabinackim w Berlinie i służył jako rabin w Köln, Königsbergu i Marburgu (pod Hermannem Cohen). Autor egzegetycznych i homiletycznych prac, wspierał uzyskanie prawa głosu przez kobiety i był współzałożycielem Federacji syjonistycznej w Niemczech. W Pressburg w 1904 roku dołączył do organizacji Mizrachi. Teść rabina Nehemiaha Zwi Antona Nobla, rabin Goldstein w Mutzig lub Mentheim w Alzacji, odznaczony Adler Orden czwartej klasy, za swe osiągnięcia w szerzeniu Deutschtum. Drugim bratem rabina Izraela Nobla był Gabriel Nobel, który został dentystą w Lipsku, a później wyemigrował i osiedlił się w Palestynie.

[19] Mizrachi (HaMizrahi) organizacja (hebrajski skrót od merkaz ruhani – „centrum duchowe"), tj. religijny syjonizm ustanowiony w Wilnie, na Litwie w kwietniu 1902 roku, po przeprowadzeniu pięciu Kongresów Syjonistycznych, zajmowała się głównie przestrzeganiem nakazów i powrotem do Syjonu. Ich motto brzmiało: „Ziemia Izraela dla Izraelczyków, zgodnie z prawem Izraela" widziane jako fuzja religii i państwowości. W 1910 roku zaczęła walkę o Torę w ramach syjonizmu, ideologii, która skupiała się na religii. Ich działalność została przeniesiona do Palestyny w 1920 roku, gdzie zbudowali sieć instytucji i szkół, angażując się w swe własne kampanie imigracyjne.

[20] Günter Nobel, (syn rabina Israela Nobla) Berlin, Niemcy, rozmowa telefoniczna z autorem, 15 marca 2000 rok.

[21] Następujące tytuły napisanych przez niego pism znajdują się w Staatsbibliothek Berlin: Trauerrede zur Einweihung des Grabdenkmals der jüdisch-russischen Kriegsgefangenen am 1. Selichothtag des Jahres 5675 zu Schneidemühl, Frankfurt nad Menem. 1916, opublikowane przez Kauffmann; Sig. Krieg 1914-10041. „Gabe Herrn Rabbiner dr. Nobel zum 50. Geburtstag dargebracht von Martin Buber (u.a.) Frankfurt nad Menem, 5682 (1921), opublikowane przez Kauffmann; Sig. Ey 1977/10. Nachruf für Hernn Jacob Levin (gest. Am 14. Dez. 1908 zu Filehne), Frankfurt nad Menem, 1921, opublikowane przez Kauffmann; Sig. Ez 26884-A, nr 3. Rede am Kol nidre-Abend 5672 (1911) von rabb. Israel Nobel, Frankfurt nad Menem, 1912, opublikowane przez Kauffmann; Sig. Ez 26884-C, 1 Trauerrede von Rabb. Israel Nobel, Frankfurt nad Menem (um 1910), opublikowane przez Kauffmann; Sig. Ez 26884-A, 1 Festpredigten, Israel Nobel, Frankfurt nad Menem, 1912, opublikowane przez Kauffmann; Sig. Nr 1 Jüdisches Forum, Berlin, 1930 rok, Israel Nobel; Sig. Ey 5378/290.

wezwany do Schneidemühl. Tam jego posługa rozpoczęła się i zbiegła z tragicznymi latami I wojny światowej, gdy patriotyczne wezwania do służby wojskowej były wydawane w całym kraju. Był to czas, gdy w ortodoksyjnej prasie żydowskiej pojawiła się poezja wojenna i kiedy w niemieckich synagogach modlono się o Sieg der deutschen Waffen, zwycięstwo niemieckiego oręża.

Relatywnie mało wiadomo obecnie o okresie sprawowania funkcji rabina przez Nobla, kiedy Gemeinde stało się członkiem Deutsch-jüdischer Gemeindeverband (organizacja patronacka zrzeszająca wszystkie gminy żydowskie w Niemczech). Podczas piastowania stanowiska rabina nauczał również religii w liceum i gimnazjum, oprócz służenia w miejscowej komisji ds. biednych. Często przewodniczył pogrzebom w i wokół Schneidemühl, obejmując gminy Czarnikau (pl. Czarnków), Deutsch Krone (pl. Wałcz), Flatow (pl. Złotów), Kolmar (pl. Chodzież) i Krojanke (pl. Krajenka). Spisy notatek i danych, które prowadził rabin Nobela przetrwały i są obecnie złożone w Centralnym Archiwum Historii Żydów w Jerozolimie. Materiał ten został skopiowany i zaprezentowany w rozdziale Eulogie rabina Israela Nobla, w załączniku do tej książki, przedstawia wiele nazwisk, dat i klepsydr, w owym czasie zaczerpniętych z nekrologów z miejscowych gazet.

Organy i harmonium

„Dyskusja nad tym, czy zatrudnić organistę w żydowskim miejscu kultu, pozostała jedyną znaczącą linią oddzielającą liberalny i ortodoksyjny judaizm w Niemczech w XIX wieku”.[22]

Mimo że pierwsze lata rabina Nobla w Schneidemühl mogą wydawać się bezbarwne, rozwinęła się sytuacja przywołująca na myśl burzliwe lata historii gminy, okres lat 40. XIX wieku. Podczas ostatnich kilku lat posługi rabina, po zakończeniu I wojny światowej, większość członków gminy zasugerowała wprowadzenie organów lub harmonium w czasie nabożeństw w synagodze – sprawdzona idea reformatorska – dla uzupełnienia już istniejącego sporego chóru mieszanego, który reprezentował podobno wysoki poziom.[23] Mimo liberalizacji podejścia, mającego miejsce w poprzednim wieku, konsensus wśród przepytanych Żydów z Schneidemühl był następujący: „Niemal wszystkie gminy z naszej części regionu poznańskiego posiadały poglądy liberalno-konserwatywne – z modłami organizowanymi rano i wieczorem”.[24] Jak już wcześniej wspomniano, w przeciwieństwie do wielu innych kehilloth w Poznaniu, w Schneidemühl organizowano ceremonie w każdy szabat roku, przy akompaniamencie chóru.[25] Trudno zatem zrozumieć, dlaczego dopiero w latach 20. XX wieku, kwestia organów spowodowała odnowienie rozłamu w gminie, gdy wiemy o tym, że organy podczas nabożeństw w niemieckich synagogach były obecne już 100 lat wcześniej. Jednak jako że kluczową kwestią kariery

[22] W roczniku LBI LX 1995, s. 252: patrz: David Ellenson, „Tradition in Transition. Orthodoxy, Halakha and the boundries of modern Jewish identity”, Lanham, MD 1989, s. 34-46.

[23] Fishharmonia – instrument wymyślony na początku XIX wieku we Francji, zwane także jako ‘parlor organ’; zasadniczo instrument klawiszowy, w małymi metalowymi piszczałkami i parą miechy, które obsługiwało się przy pomocy stóp osoby grającej.

[24] Kurt Wolff, PA, USA; list do autora, 7 stycznia 1988 roku.

[25] AZJ, 57. Jahrgang, nr 51, 22 grudnia 1893 rok, w Der Gemeindebote.

rabina Nobla w Schneidemühl było wprowadzenie instrumentu, a zważając na oczywiste znaczenie tej kwestii w owym czasie, wydaje się rozsądne poświęcenie kilku paragrafów temu zagadnieniu. Znaczenie tej kwestii było akcentowane, kiedy zauważymy, że żydowska prasa już zajęła się nią w obszernych artykułach, dwie dekady wcześniej. Nawet uczeni rabini Siegmund Maybaum i Adolf Rosenzweig (ojciec dr. Arthura Rosenzweiga) zostali poproszeni o wypowiedź na temat tego drażliwego zagadnienia.[26] Krótko potem, jakoby kwestia wymagała dalszych szczegółów, prasa żydowska poświęciła kwestii organów nawet dwa kolejne artykuły na pierwszej stronie.[27]

Jednak nawiązując do wieku poprzedniego, czytamy:

„Kiedy 18 października 1818 roku poświęcono Hamburg Reform temple, zatrudnienie organisty w czasie modłów znajdowało się wśród głównych innowacji, które zaproponowali reformatorzy, aby wzmocnić doznania estetyczne współczesnego żydowskiego nabożeństwa".[28]

W wyniku tego oraz innych zmian proponowanych przez ruch reformatorski uformowała się silna opozycja. De facto doprowadziło to do wydania przez Ortodoksyjny Sąd Rabiniczny w Hamburgu pamfletu podpisanego przez czterdziestu rabinów, stwierdzającego, że „praca reformatorów wykracza poza granice judaizmu", mimo faktu, że ortodoksyjni rabini byli świadomi, iż reforma opierała się na klasycznych rabinicznych źródłach, które usprawiedliwiały wykorzystanie muzyki instrumentalnej w synagogach. Dyskusja zabrnęła tak daleko, że przestrzegała wyświęconych ortodoksyjnych rabinów w seminarium w Berlinie, aby nigdy nie służyli gminie, w której dozwolone będzie zatrudnienie organisty w czasie nabożeństw w synagodze, ponieważ wtedy święcenie stanie się nieważne – znana jako „bteilen u'm 'vutalin, la sharirin v'la kayamin". Reformatorzy jednak widzieli jedynie ortodoksję, „która stara się być bardziej ortodoksyjna niż Shulchan Aruch i jedyną, która uważa się za bardziej wierną niż prorocy, bardziej pobożną niż psalmiści".

Reformatorzy uważali za rzecz zasadniczą, że już w 1679 roku prawny precedens został stworzony w synagodze w Maisel Świętej Gminy Praskiej, kiedy „miła pieśń skomponowana przez rabina Salomona Singera... została odegrana na organach (ugav) i lirze przed Lecha Dodi". Co ważniejsze, praska synagoga i jej rytuał był tradycyjnie obserwowany. Reformatorzy wyraźnie opierali się na praskim precedensie jako upoważnieniu do wykorzystywania organów. W żadnym wypadku, jako że żadne odniesienie do tej kwestii nie może być znalezione w pismach Talmudu czy gdzie indziej, powtarzali – odrzucając nakaz Chukat haGoi (zakaz powielania obcych zwyczajów) jako nieistotny dla sprawy. Można również zauważyć, że berlińska liberalna świątynia Neue Synagoge nawet zaprezentowała akompaniament orkiestry na swoją inaugurację w 1866 roku, a Samuel Holdheim, jej pierwszy i najbardziej kontrowersyjny rabin ogłosił: „w czasach Talmudu Talmud miał rację. W moich czasach to ja mam rację".

[26] Ibidem, 68. Jahrgang, nr 6, s. 65-68, 5 lutego 1904 roku.

[27] Ibidem, 68. Jahrgang, nr 11, 11 marca 1904 rok i 68. Jahrgang, nr 30, 22 lipca 1904 roku.

[28] We fragmencie artykułu napisanego przez Davida Ellensona, LBI rocznik XL 1995: „A disputed precedent, The Prague Organ in the 19th Century, Central-European Legal Literature and Polemics", s. 251 – Eileh Divrei Habrit, Altona 1819, przedruk Farnborough 1969 (w języku hebrajskim).

Liczne czołowe władze rabinackie w XIX wieku, od ortodoksyjnych Ezriela Hildesheimera, Samsona Raphaela Hirscha i Ludwiga Philippsohna po reformatora Abrahama Geigera – ostatni często określany jako pobożny, rozsądny i uczony – poruszyli tę kwestię w prawnych pismach. Pierwsi ruszyli do boju z argumentami przeciwko wykorzystywaniu organów, często ze złośliwymi i zajadłymi atakami na reformatorów, nazywając organy „naśladowaniem nie-Żydów", na co rabin Leopold Zunz stwierdził lakonicznie: „Ani organy, ani prawa obywatelskie nie są prerogatywą chrześcijan". Ortodoksyjni członkowie cytowali pisma i powtarzali, że praski przykład był bez znaczenia i nie stanowił żadnego precedensu. Jednak reformatorzy oparli się na wiedzy, że w czasach antycznych zorganizowany chór Lewitów brał udział w nabożeństwie w świątyni. Następnie pojawiło się dwanaście lub więcej głosów, bez akompaniamentu za czasów II Świątyni. Dopiero po zniszczeniu II Świątyni rabinom zabroniono wykorzystania wszelkiej muzyki na znak żałoby – decyzja, która została później zmieniona i pieśni wykonywane na chwałę Stwórcy zostały dopuszczone. W epoce renesansu chór został wprowadzony we Włoszech i Pradze, mimo pewnych protestów. Podsumowując więc, reformatorzy przyjęli pogląd, że „... dobrze kierowany chór przy akompaniamencie podniesie powagę modłów gminnych...."

Jak byliśmy tego świadkami we wcześniejszych rozdziałach, w Niemczech od początku XIX wieku domagano się drastycznych zmian w nabożeństwie. Pomysły na ich wprowadzenie były z reguły bardzo różne. Hasłem przewodnim zmian był Erbauung (podbudowa moralna) i Andacht (pobożność); „Modlitwa bez pobożności jest jak ciało bez duszy". Quasi-chrześcijański styl ceremonii został wprowadzony podobnie jak muzyka organowa, wraz ze śpiewem chóru – silny rys niemieckiego protestantyzmu. Podczas gdy w ujęciu ortodoksyjnym rabin nie był koniecznie potrzebny do przeprowadzenia nabożeństwa, w czasach współczesnych liberalny rabin niemal skłaniał się ku przyjęciu statusu i roli protestanckiego pastora, oprócz bycia uczonym i skarbnicą wielkiej wiedzy. Kolejno, żydowskie kazania i muzyka liturgiczna osiągnęły wysoki poziom rozwoju w XIX wieku. Kilka osób, które przeżyły, a które były przepytywane, przypominały sobie z dumą kantoralno – chóralną muzykę Louisa Lewandowskiego, najbardziej znaczącego kompozytora muzyki synagogalnej po Salomonie Sulzerze.[29] Jego uduchowiona cecha szkoły romantycznej niemiecko-żydowskiej muzyki uosabiała liberalne nabożeństwa liturgiczne, które można nadal odnaleźć w repertuarze synagogi i które przyciągają szeroką publiczność – reformatorów i konserwatystów. Ich ogromnym zadaniem było wprowadzenie nowych muzycznych inspiracji i przekształcenie nabożeństwa, które w ich mniemaniu posiadało „zastałą muzyczną formę i nieodpowiedni materiał". Salomon Sulzer zasugerował wczesne wprowadzenie organów, skrócenie liturgii, wykorzystanie niemieckich hymnów, a nawet zakazanie tradycyjnej kantylacji Tory – szukając całkowitego zerwania z dawnym stylem. Co interesujące,

[29] Leviticus XVII: 3. Patrz: Louis Lewandowski, „Neuerer des Synagogen Gesanges", XIX-wieczny kompozytor; ur. 1821 w Wrewschen (pl. Września) – zm. 1894. Salomon Sulzer (1804-1890) Oberkantor w Wiedniu. Po 1840 roku kierownik chóru w Heidereutergasse, Berlin; po 1866 roku w Neue Synagoge. Osiągnął wysoką pozycję i posiadał wielki wpływ na zachodnią aszkenazyjską muzykę synagogalną. Jego styl został wprowadzony do konserwatywnych i średnio reformatorskich zgromadzeń w USA. Wiele obecnych tradycyjnych kompozycji zostało stworzonych przez Sulzera, włączając Shema. Jego dwaj bracia również podążyli drogą bycia chzzanut: Hermann Sulzer został kantorem w Hamburgu; Jacob Sulzer był kantorem w Halle.

jednym z wielbicieli Sulzera był Giacomo Meyerbeer, który czuł, że organy będą miały szkodliwy wpływ na charakter żydowskiej muzyki liturgicznej, mającej szybsze tempo niż muzyka kościelna. Jednak, za jakiś czas, Lewandowski i Sulzer pewnie powołali zachodnią muzykę synagogalną na równi ze wschodnim stylem, jak również czterogłosowe chóry w świątyniach i synagogach, pozostawiając nam wiele kompozycji oraz koncepcję muzyczną, która inspiruje.

W Schneidemühl mimo sugestii, że gmina znajdowała się w prowincjonalnym zaścianku państwa, rada wykonawcza synagogi zdecydowanie głosowała, podążając z duchem czasów, że harmonium powinno stać się integralną częścią nabożeństwa. W wyniku tego niektórzy z niezadowolonych członków, o konserwatywnych poglądach, mała frakcja, poczęli sprawować swe własne nabożeństwa w stylu ortodoksyjnym, jako wyraz protestu, w małym pokoju w Gemeindehaus. Ze swej strony rabin Nobel zdał sobie sprawę, że wprowadzenie organów przekroczyło jego konserwatywne granice – lub, jak można podsumować, że jego dziesięcioletni kontakt z gminą po prostu nie został odnowiony. Fakt, że później bat micwa stała się zwyczajem, może również świadczyć o dalszym osłabieniu ortodoksyjnego Minhag.

Po opuszczeniu swej pilskiej kongregacji w 1924 roku, rabin osiadł w Berlinie wraz ze swoją rodziną i stał się aktywny w kręgach zgromadzonych wokół Martina Bubera, przy Lisenstrasse.[30] Za jakiś czas został dyrektorem szkoły żydowskiej przy Grosse Hamburgerstrasse i służył jako rabin w synagodze (przy) Rykestrasse w dystrykcie Prenzlauer Berg; później wydawał magazyn „Jüdisches Forum". W 1939 roku rabin Israel Nobel i jego żona Ida z domu Goldstein, szczęśliwie dokonali Alija (imigracja do Palestyny); tam był nadal aktywny, jednak nie jako przywódca gminy. Zmarł w wieku 84 lat i został pochowany w Jerozolimie 20 kwietnia 1962 roku (16 Nissan 5722), pierwszego dnia Chol Hamoed Pesach.[31] Jego żona zmarła w Hajfie tego samego roku.[32]

24. Republika Weimarska

Koniec wojny wraz ze swymi trudnymi do rozwiązania problemami zastał trzy wielkie europejskie cesarstwa w bankructwie i ruinie. Podczas gdy nacjonaliści w niemieckiej armii ciągle w arogancki sposób trzymali się swej hipotezy o „wbiciu noża w plecy", że Niemcy przegrały jedynie z winy zdrady w kraju niż strat na froncie, król Jerzy V postrzegał swego kuzyna cesarza Wilhelma II w 1918 roku jako „największego zbrodniarza, o którym wiadomo, że wciągnął Europę w wojnę" (przed swoją śmiercią w Holandii w 1941 roku, wygnany cesarz w jednej ze swych ostatnich niezręcznych tyrad,

[30] Cała trojka jego synów urodziła się w Filehne (pl. Wieleń); dwoje z nich, Esra Rudolf, dr medycyny, ur. 31 maja 1907 i Naphtali Werner dr orth., ur. 16 października 1908 roku, wyemigrowali, nie bez traumy, do USA, podczas gdy Michael Günther, urodzony 9 marca 1913 roku, wyjechał w 1939 roku do Szanghaju ze swoją żoną; wrócił w 1947 roku, aby osiedlić się w przyszłej DDR, dołączając do ministerstwa spraw zagranicznych.

[31] Pogrzeb miał miejsce na cmentarzu Har Hamenuhot, blok 23, sekcja 5, rząd 2, grób 6. Patrz: rabin Shalom Bronstein, Jerozolima: listy do autora, 20 stycznia 2000 roku, jak również General Chevra Kadisha, Jerozolima, Izrael.

[32] Günter Nobel, rozmowa z autorem, wrzesień 2005 rok.

ciągle mówił przeciwko „międzynarodowemu spiskowi Żydów"). Rozpad Rzeszy po upadku monarchii Hohenzollernów doprowadził do częściowego rozpadu Niemiec. Polskie wspomnienia dawnej wielkości dały oddziałom Józefa Piłsudskiego impet w marszu w kierunku regionu Poznania – oprócz wytyczenia znacznego terytorium, czyniąc nierealistyczne żądania w stosunku do swych sąsiadów na wschodzie, Litwy i Białorusi oraz na południu, w Galicji – wykorzystując czasowe osłabienie Rosji.

Powojenne Niemcy nigdy nie zdołały pogodzić się z utratą trzynastu procent wschodniego terytorium. Trzech wielkich przywódców, którzy usiedli w celu podjęcia decyzji w Wersalu, na poważnie starali się naprawić świat. Następujący później podział mapy, który skutkował nałożeniem „kajdan wersalskich", jak Hitler zwykł określać warunki stawiane Niemcom w traktacie, ostatecznie przyznały Polsce dostęp do Bałtyku – jako ponownie wolnemu państwu. Pozbawiało to Niemcy znacznych obszarów, tworząc tzw. „Polski Korytarz" – nigdy niezaakceptowany przez ludność, – który oddzielał Prusy Zachodnie od Prus Wschodnich. Zatem dawna prowincja poznańska przestała istnieć, dzieląc region zachodni na nowe jednostki, które obejmowały obszar równy 1/3 dawnych Prus Zachodnich.

Dla Schneidemühl, postrzeganego przez niektórych jako leżący na peryferiach niemieckiej kultury, decyzje te i ich konsekwencje były poważne. Niemcy wszelkiej maści patrzyli na Polskę z pogardą, jako że proponowana linia graniczna pomiędzy Polską i Niemcami miała przebiegać sześć kilometrów na zachód od miasta. Wielkie protesty wybuchły w Schneidemühl w maju i czerwcu 1919 roku, a ponad dziesięć tysięcy Niemców dało upust swemu niesłabnącemu oburzeniu wobec przebiegu oficjalnych granic jako wymuszonych w wersalskiej Sali Luter. W końcu międzynarodowa komisja zgodziła się ponownie wyznaczyć granicę, przesuwając ją bardziej na wschód, aby objęła Schneidemühl, które 21 lipca 1922 weszło w skład nowej prowincji Grenzmark Posen – Prus Zachodnich. Podczas gdy część Niemców dążyła do tego, aby ich „święta wola pozostania Niemcami" została zaakceptowana i „w ten sposób wysiłek Fryderyka II został zachowany, przynajmniej częściowo", Schneidemühl straciło wiele ze swej strefy przyległej. Miasto, niegdyś Kreisstadt (siedziba okręgu), było obecnie określane przez niektórych jedynie jako Korn,-und Kartoffelkammer Deutschland's, niemiecka spiżarnia zboża i ziemniaków, nic więcej jak stacja kolejowa, bardziej jak Neu-Bentschen. Nowe ustalenia administracyjne przetrwały jedenaście lat, gdy prowincja zwana również Gau Kurmark została połączona z Brandenburgią, jako dystrykt rządowy. Później, w marcu i wrześniu 1938 roku, reforma administracyjna (Verwaltungsgliederung) podzieliła cały obszar na zachód od polskiej granicy na trzy jednostki – Brandenburgię, Śląsk i Pomorze – włączając Netzekries wraz z Schneidemühl do Pomorza, wraz z którym tworzyło Regierungsbezirk Grenzmark Posen-Westpreussen, dystrykt rządowy Marchia Graniczna Poznań-Prusy Zachodnie, od 1 października 1938 roku.[33]

[33] Obejmując dystrykty administracyjne Deutsch Krone (pl. Wałcz), Flatow (pl. Złotów), Schlochau (pl. Człuchów), dystrykty Nowej Marchii Arnswalde i Friedeberg, jak również pomorskie dystrykty Neustettin (pl. Szczecinek), Dramburg, Köslin (pl. Koszalin) i Stettin (pl. Szczecin).

Patrz także: Karl Boese, „Geschichte der Stadt Schneidemühl", zweite vollständig umgearbeitete und erweiterte Ausgabe; s. 197.

Nastroje

Zarówno religijni, jak i świeccy żydowscy intelektualiści byli wstrząśnięci wojną, jednocześnie drastycznie odmienieni. Niemieccy Żydzi postrzegali lata 20. XX wieku, jak swój złoty wiek, który otworzył im bramy do sztuki, służby urzędniczej, sądownictwa i zawodów. Jeżeli można zaakceptować fenomen niemiecko – żydowskiej symbiozy – współistnienie Niemców i Żydów z korzyścią dla obu stron – przynajmniej osiągnęło ono oddzielenie Kościoła od państwa, umocowane w nowej konstytucji z 1920 roku, a żydowskie kształcenie religijne w szkołach średnich było umocowane prawnie na równi z chrześcijańskim. Dobry ogólny zarys dalszej sytuacji politycznej i społecznej w Schneidemühl w okresie po I wojnie światowej mógł być zgromadzony na podstawie wspomnień Waltera Gerbera, Żyda pochodzącego z Schneidemühl, który w 1930 roku przeniósł się do Berlina, a później osiadł w Australii:[34]

„Jest faktem geopolitycznym, że gminy położone blisko granicy państwa mają większe skłonności nacjonalistyczne lub politycznie prawicowe niż te położone bardziej w głębi. Cytując pewne fakty historyczne, tyczyło się to również Schneidemühl. Bardzo silnie manifestowało się to w okresie po zakończeniu I wojny światowej. Skrajną prawicę reprezentował Freikorps – współcześni Krzyżacy, jak siebie postrzegali – głównie byli oficerowie o poglądach silnie antysemickich. (...) Schneidemühl znajdowało się na prawicy. Statystycznie skrajna prawica w Schniedemühl stanowiła nie więcej niż dziesięć procent populacji. Jednakże była ona dobrze zorganizowana. Zanim skrót NSDAP stał się określeniem nazistowskim, w Schneidemühl mieliśmy VVV, Vereinigung Völkischer Verbände – niezbyt silną, ale bardzo widoczną.[35] Ignorowaliśmy ich. Na poziomie politycznym, partią, która zwalczała prawicowych ekstremistów była Katolicka Partia Centrum. Obawiam się, że byliśmy niemieckimi Żydami, a nie szczególnie jak Ostjuden, niechcianymi obcymi, jako że byliśmy (ahem) patriotami niemieckimi. Ostjuden dostawali bilet do Hamburga, a stamtąd do Nowego Jorku, (...)"

Już w latach 90. XIX wieku wspomina się sytuację, gdzie niezliczone rzesze Glaubensgenossen (braci w wierze), jak byli często nazywani, zatrzymywały się w Schneidemühl w swej drodze z Rosji na zachód, nadwyrężając zasoby socjalne gminy.[36] Wyjątek mogła stanowić nietypowa sytuacja z marca 1900 roku, kiedy trzy wagony kolejowe wypełnione żydowskimi rodzinami, powracającymi czasowo z Transwalu w RPA do swych dawnych miast i wiosek w Rosji, zatrzymywały się na krótko w Schneidemühl, z opowieściami o zamieszkach w czasie wojny burskiej. Jednak miały nadzieję na powrót do Afryki, kiedy zostanie ogłoszony pokój.[37]

W latach 20. XX wieku, po napływie żydowskich uchodźców uciekających przed pogromami we wschodniej Polsce i post – rewolucyjnej Rosji, stanowili nowe wyzwanie dla gminy. Jako miasto graniczne i główny węzeł kolejowy Schneidemühl stało się jednym z pierwszych centrów uchodźców. Mimo ogólnej równości społecznej, którą Żydzi w Niemczech zaczęli się cieszyć w latach 20. XX wieku, na równi z ludnością nieżydow-

[34] Walter Gerber, Sydney, Australia, korespondencja z autorem, 2 kwietnia 2001 rok.

[35] NSDAP, skrót od Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei. Partia została pierwotnie utworzona jako Deutsche Arbeiterpartei (DAP) 5 stycznia 1919 roku przez Antona Drexlera i Karla Harrera w Monachium, później 24 lutego 1920 roku zmieniona na NSDAP. Wiadomo, ze Hitler wstąpił do partii 12 września 1919 i wkrótce został jej szefem propagandy.

[36] AZJ, 45. Jahrgang, 9 listopada 1894 rok, Der Gemeindebote, s. 2.

[37] Die Welt, s. 9-10; Heft 9, 2 marca 1900 rok.

ską, antysemityzm nigdy nie przestał istnieć, tak samo jak protekcjonalny napuszony stosunek Żydów w stosunku do Żydów ze wschodu. Hilfskommitee, komitet pomocowy, którego przewodniczącą była Deborah Soldin został powołany przez radę wykonawczą gminy w 1920 roku, aby radzić sobie z plagą Glaubensgenossen „braci w wierze" bez grosza przy duszy, na określenie których był stosowany obraźliwy termin Ostjuden, raczej zbyt liberalnie.[38] Zadaniem gminy była pomoc Ostjuden, ale cel był w dużej mierze taki, jak zapamiętał go Walter Gerber – oferować pomoc, ale nie zachęcać do pozostania i osiedlenia się w gminie – przywodząc na myśl powstanie, pokolenie wcześniej, „towarzystwa przeciwko wędrownym żebrakom".

Postrzegane przez liberalnych Żydów jako 'zachwianie delikatnej równowagi, którą udało się osiągnąć dzięki asymilacji', miejscowi bali się bycia identyfikowanymi ze swymi współwyznawcami, którzy często przyjeżdżali w swych czarnych kaftanach, swym 'wyglądającym cudzoziemsko' ubraniu. Miesięczny raport z listopada 1920 roku wspomina, że szczególnie duża liczba uchodźców, ogółem 8 979, przybyła do Schneidemühl. Podkreślano, że jedynym sposobem, aby zapobiec ucieczce uchodźców lub ich próbie pozostania w Schneidemühl, było wysłanie całej grupy w zamkniętych wagonach do Berlina. Jako powody takiej deportacji, raport cytował ostre braki w zakwaterowaniu oraz bezrobocie w Schneidemühl. 2 lutego 1921 roku w Schneidemühl został wydany policyjny okólnik, ze ścisłym rozkazem ułatwienia przeprowadzenia badań medycznych całej grupie przybyłych żydowskich emigrantów; do tego celu miano udostępnić wagon kolejowy czwartej klasy, który miał być przeniesiony na bocznicę, w pobliżu stacji kolejowej.

Niewielka liczba wcześniej przybyłych polskich uchodźców, obraźliwie zwanych przez niemieckich współwyznawców Pollacks, pozostał w Schneidemühl, gdzie byli postrzegani przez wielu Żydów jako należący do niższej społeczno-ekonomicznej kasty. W ponurych dniach roku 1938, kiedy to w czasie tzw. Polenaktion z 29/30 października, tysiące urodzonych w Polsce Żydów, którzy żyli w Niemczech nie posiadając niemieckiego obywatelstwa, zostało deportowanych, kilku z wcześniejszych polskich imigrantów z Schneidemühl mogło być tym dotkniętych.[39] Mogli dołączyć do ośmiu tysięcy mężczyzn, kobiet i dzieci, którzy zostali wysłani do granicznej stacji kolejowej w Bentschen (pl. Zbąszyń) i dosłownie wypchnięci na ziemię niczyją, znajdującą się wzdłuż granicy – pierwsze oficjalnie zorganizowane deportacje, które wywołały międzynarodowy protest. Wśród tych, którzy osiedlili się w Schneidemühl po zakończeniu I wojny światowej była rodzina Weintraub, której członkowie byli szewcami, rodzina Kiewe i Schindelmann, których wilgotna suterena, sklep przy Wilhelmstrasse stał się znany z doskonałych matyjasów i korniszonów marynowanych. Na szczęście wszystkim z nich udało się wyemigrować na czas.[40]

[38] Dr Rudy Philipp, Toronto, Kanada; lipiec 2001 rok: wspomnienia jego ojca.
[39] Barbara Weldon, rozmowa z autorem, Toronto, 12 czerwca 2000 rok.
[40] Zwi (Werner) Lippmann, Moshav Merhavia, Izrael; rozmowa telefoniczna z autorem, 15 czerwca 2003 rok.

Powstanie prawicy

Jako że działania prawicowe i antysemityzm kipiały w Schneidemühl w postwersalskiej kulturze lat 20. XX wieku, występowały powtarzające się przypadki wandalizmu na cmentarzu żydowskim w latach 1923-1925. Kurt Wolff wspomina:

„.... wiele nagrobków na cmentarzu żydowskim zostało zniszczonych, a liczni członkowie gminy zmieniali się w trzymaniu straży co noc, przez długi, długi czas; również ja się do nich przyłączyłem".[41]

Członkowie Reichbund jüdischer Frontsoldaten, żydowskiego stowarzyszenia byłych żydowskich żołnierzy, uczynili swą misją pełnienie straży na cmentarzu.[42]

Według akt publicznego prokuratora na miejscu było kilka incydentów w nocy 28 stycznia oraz 6 i 7 lutego 1923 roku. W nocy 28 stycznia ktoś zniszczył dziesięć nagrobków przy pomocy dużego kamienia, po czym policja czuła się zobowiązana do zamieszczenia ogłoszeń w miejscowej gazecie, oferując nagrodę w wysokości 20 000 Reichsmark za ujęcie winnych. Jednak w nocy 6 lutego oraz następnej, zostało zniszczonych kolejnych trzydzieści nagrobków. Rada wykonawcza gminy zdecydowała się wyznaczyć nagrodę w wysokości 100 000 Reichsmark dla każdego, kto mógłby wskazać trop. Niestety wszelkie wysiłki i poszukiwania sprawców ciągle nie przynosiły żadnych rezultatów. Tego samego miesiąca jeden nieletni i dwóch czternastoletnich chłopców, mglisto podejrzanych o branie udziału w incydencie, zostało złapanych na gorącym uczynku, podczas sprzedaży pozostałości metalowych ogrodzeń znajdujących się wokół grobów, pochodzących z żydowskiego cmentarza, miejscowemu handlarzowi złomem. Z braku dowodów świadczących o czymś przeciwnym, incydent został ledwie sklasyfikowany jako kradzież metalu – jeden z wielu takich przypadków, które często się zdarzały w czasie hiperinflacji – niż przejaw antysemityzmu. Dwóch uczniów Walter Medau, Richard Falk oraz praktykant Kankel przyznali się do wspinania się na wysoki na dwa metry mur cmentarza żydowskiego sześć razy w styczniu, kradnąc metal i sprzedając go znanemu handlarzowi złomem Otto Bethke; każdy z nich zaprzeczył zniszczeniu jakiegokolwiek nagrobka. Dwóch chłopców zostało oskarżonych i skazanych na miesiąc więzienia, podczas gdy handlarz został oskarżony o przyjmowanie skradzionych dóbr. Późniejszy nierozwiązany incydent na cmentarzu żydowskim miał miejsce 22 kwietnia tego samego roku, kiedy pomnik z piaskowca został przewrócony i zniszczony, a 4 lutego 1925 roku 4 kolejne nagrobki zostały rozbite.[43] Nie istnieją dokumenty z nazwiskami tych, których groby zostały zbezczeszczone.

Schneidemühl stało się Provinzialhauptstadt, stolicą prowincji, siedzibą władz prowincji w 1920 roku. Spowodowało to napływ oficjeli do obsadzenia nowych rządowych stanowisk, które zostały przeniesione lub utworzone. Wyrosły nowe liczne projekty zabudowy, a wkrótce został wprowadzony oficjalny program budowy, szczególnie w pobliżu Danziger Platz, aby powiększyć i 'upiększyć' nową stolicę. (Dawny pomnik Fryderyka

[41] Kurt Wolff, Frankfurt, Niemcy, list do autora, 16 października 1987 rok.

[42] Zwi (Werner) Lippmann, Moshav Merhavia, Izrael; telefoniczna rozmowa z autorem, 4 listopada 2003 rok.

[43] I.HA. Rep. 84a Justizministerium, nr 55763; Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin.

II, ocalony w swym pierwotnym stanie w Bydgoszczy, został umieszczony na brązowym marmurowym cokole z przodu mostu na rzece Küddow). Nie żeby wyłaniał się z tego harmonijny krajobraz miasta; niektóre ulice często miały jednopiętrowe chałupy stojące obok ładnych trzypiętrowych apartamentów i budynków urzędów. Nowe budynki rządowe, takie jak Reichsdankhaus, z własną biblioteką narodową, muzeum i teatrem, zastąpiły dawną małą scenę w Friedrichsgarten i Ministerstwo Finansów, wszystkie wybudowane w latach 20. XX wieku i na początku lat 30. w pseudo-monumentalnym stylu reżimu nazistowskiego. Wybudowano, bez zważania na ogólny obraz miasta, ogromne Regierungsgebäude z czerwonej cegły, budynki rządowe na Danziger Platz ze swymi trzystoma biurami, później znane niektórym nazistom jako die Burg im Osten, 'zamek na wschodzie'. We wcześniejszych polskich czasach, pierwotnie mieścił się tam Pferdemarkt, targ koni wraz ze stajniami; w 1934 roku niektóre z ostatnich stajni zostały zburzone.

Pomyślane jako wizytówka, przez początkujących nacjonalistów, Schneidemühl miało zmienić się w duże miejskie centrum kultury. Był to okres rozkwitu miasta, kiedy nowy most, Karl-Krause Brücke, nazwany nazwiskiem najbardziej znanego burmistrza, zastąpił stary most przebiegający przez rzekę Küddow, a Küddow Promenade, Rosengarten i zasięg parku miejskiego zostały wybrane do poprawek. Najbardziej tętniącymi życiem obszarami były Posenerstrasse, Friedrichstrasse i Neuer Markt, ostatni był miejscem odjazdu autobusów zmierzających do położonych w pobliżu obszarów i poza nie. Jednak dla wielu młodych mieszkańców Schneiemühl, którzy opuścili miasto i region pod koniec lat 20. i 30. XX wieku, w poszukiwaniu lepszych szans i sukcesu w metropoliach Berlina, Wrocławia czy Królewca – ich Schneidemühl było zaledwie das Kaff in der Provinz, „wioską na prowincji". Nieliczni emigranci mieli coś miłego do powiedzenia na temat swego miasta rodzinnego, które było dla nich jedynie czymś więcej niż to.

Mimo że na początku lat 20. XX wieku Gleichstellung, zrównanie gmin żydowskich z kościołami w sprawach podatkowych i prawnych zostało osiągnięte – jedynie sześćdziesiąt Jüdische Gemeinden istniało w Prusach w tym okresie. Miały pozostać ledwie żywe jedynie przez dekadę, zanim naziści zaczęli niszczyć ostatnią fazę emancypacji niemieckich Żydów.

Optanten

W 1925 roku wraz z nagłym napływem tzw. Optanten oraz wraz ze znacznym rozgłosem, liczba mieszkańców wzrosła czasowo do 37 5518.[44] W owym czasie gmina żydowska w Schenidemühl składała się jedynie z 375 dusz. Optanten byli to Niemcy z sąsiednich miast i wiosek znajdujących się w polskim korytarzu, których Polska wysiedliła za chęć pozostania Niemcami. Środki retorsyjne i wysiedlenia Polaków były otwarcie rozważane w owym czasie, chociaż takie skrajne działania musiały poczekać do hitlerowskich rozkazów o wydaleniu z października 1938 roku.[45] Z 50 000 uchodźców, z których wielu było prostymi wieśniakami ze społeczności rolniczych, którzy skierowali się do Schneidemühl, tysiące zostało tymczasowo umieszczonych w pustych halach fabrycznych znajdujących się w hangarach opustoszałego Albatros-Werke. Inni zostali zakwaterowa-

[44] Spis ludności z 16 czerwca 1925 rok; patrz: Die Bevölkerungs und Berufsverhältnisse der Juedn im deutschen Reich, Akademie Verlag, Berlin:1930, s. 27*.

[45] Westfälische Neueste Nachrichten, 6 sierpień 1925 rok.

ni w Gemeindeschule, szkole gminnej, zanim mogli być przesiedleni w inne miejsca na zachód od Schneidemühl; część uchodźców nawet pozostała w mieście i rozpoczęła życie na nowo – nie nałożono na nich żadnych restrykcji.[46] Nagabywanie przez agitatorów prawicowych z Vereinigung Völkischer Verbände – przywołane przez Waltera Gerbera we wcześniejszych wspomnieniach – zdarzało się częściej wśród uchodźców. Pewien Wilhelm Köhler, dawny oficer z rejonu Bałtyku, prawdopodobnie korzystał z niskiego morale wśród ludności nieżydowskiej, szukającej schronienia. Jednak, w niezwiązanej z tym sprawie, ten samozwańczy agitator został wkrótce ujawniony i skazany z paragrafu 175 kodeksu karnego.[47] Ten wstydliwy wypadek ograniczył silną obecność VVV, z 5 000 do 4 000 głosów w następnych wyborach. Niemniej istnienie prawicowej grupy, która dysponowała ¼ miejsc w radzie miejskiej Schneidemühl, okazała się złowrogim znakiem kilka lat później, kiedy Schneidemühl zanotowało ogromny wzrost głosów oddanych na NSDAP w czasie krajowych wyborów w 1932 roku.

W artykule na pierwszej stronie, z dnia 14 sierpnia 1925 roku, wiodąca niemiecko-żydowska gazeta, „C.V. – Zeitung", quasi następca „Allgemeine Zeitung des Judentums", donosiła o ponad stu Żydach wśród dużej liczby Optanten.[48] Polskie wydalenia zwiastowały dezintegrację poznańskich gmin żydowskich – wiele z tych gmin przestało następnie istnieć. Gazeta wymieniła siedemdziesięciu pięciu żydowskich Optanten z gmin położonych w odległości nawet 160 kilometrów, z których wielu zdecydowało się później na przeniesienie własnego biznesu oraz rozpoczęcie od nowa i osiedlenie się w Schneidemühl.[49] Oni sami oraz inni czasowo zwiększyli liczebność gminy żydowskiej

[46] Patrz: Karl Boese, Geschichte der Stadt Schneidemühl, zweite vollständig umgearbeitete und erweiterte Ausgabe; s. 178 i 196-197.

[47] Tj. zakaz homoseksualizmu.

[48] IV. Jahrgang, nr 33.

[49] Lista żydowskich Optanten:

Rodzina Michaelis Abraham, handlarz bydłem z Mogilana (5 osób)
Rodzina Kivi Ascher, szames z Golubia Dobrzynia (3 osoby)
Rodzina Sally Baer, stolarz z Poznania (2 osoby)
Rodzina Max Bielitzer, mechanik z Wągrowca (5 osób)
Rodzina Isidor Stock, handlarz skórą z Wągrowca (4 osoby)
Rodzina Paula Cohn z Krotoszyna (5 osób)
Ludwig Cohn, uczeń jako sprzedawca (1 osoba)
Rodzina Ludwig Beil, kuśnierz z Leszna (6 osób)
Rodzeństwo Goldberg, krawcy z Leszna (3 osoby)
Alfons Hirsch, handlarz ziarnem z Trzemeszna (1 osoba)
Rodzina Arno Schachtel, handlarze sprzętem z Trzemeszna (3 osoby)
Louis Hirsch, krawiec z Ryczywołu (1 osoba)
Rodzina Israel Israel, szewc z Dammerau (6 osób)
Rodzina Philipp Levy, handlarz skórą z Bydgoszczy 6 osób)
Rodzina Dorothee Litauer z Jutrosin (3 osoby)
Martin Lippmann, kierownik z Nowego Tomyśla (1 osoba)
Rodzina Hanna Loebel z Kośmina (1 osoba)
Herbert Heimannsohn, handlarz ziarnem z Szamotuł (1 osoba)
Julius Neumann, mechanik z Szamotuł (1 osoba)
Wdowa Lina Neumann z Wielenia (2 osoby)
Rodzina Abraham Pfeffer, przedsiębiorca z Kępna (3 osoby)
Rodzina Bernhard Sachs, krawiec ze Śremu (4 osoby)
Rodzina Louisa Walther, szames z Jarocina (5 osób)
Wdowa Henriette Unger, krawcowa z Ostrowa (2 osoby)
Nathan Weiss, handlarz z Ostrowa (1 osoba)

do 586 dusz – stanowiąc ledwie półtora procenta ogółu mieszkańców – podczas gdy inni wyjechali do Berlina lub Wrocławia.[50] Ich przywiązanie dla Niemiec, dla kultury i Deutschtum było wystarczająco silne, aby ponieść takie wyrzeczenia ekonomiczne. Jednak społeczność żydowska w całym Regierungs Bezirk, samorządowym dystrykcie Schneidemühl, skurczyła się do tego czasu do 3 437 dusz.[51]

Poruszające wezwanie gminy żydowskiej Schneidemühl o społeczne wsparcie w naturze lub finansowo, aby wspomóc uchodźców, zostało wydrukowane w tym samym wydaniu „C.V. Zeitung".[52] Z bardziej życzliwym podejściem niż w przypadku wcześniejszego napływu Ostjuden, pisarze przypominali czytelnikom, że duża rzesza Żydów bez grosza przy duszy, ofiar 'barbarzyńskiego wygnania', którzy opuścili swoje domostwa, bardzo potrzebowała pomocy ze strony gminy, której rezerwy zostały poważnie nadszarpnięte. Dalej wydawcy argumentowali, że jest to „bezinteresowny obowiązek każdego niemieckiego Żyda, aby pomóc, rozumiejąc, że ci, którzy zostali wygnani byli nosicielami niemieckiej kultury, byli Żydami, którzy dotrzymali wierności niemieckiej ojczyźnie". Apel został podpisany przez radę wykonawczą gminy, emerytowanego radcę miejskiego Louisa Schneidera i prawnika Alexa Soldina, jego przyszłego zięcia.

Duży napływ Optanten i ich dzieci wymusił budowę w 1931 roku gimnazjum Freiherr -von-Stein, do którego włączono Oberrealschule (szkołę średnią).[53] Mimo wyczerpującej dekady w Schneidemühl zarejestrowano nowe firmy, niektóre dopiero w 1927 roku. Wśród tych członków gminy żydowskiej, którzy niedawno się osiedlili był Max Eick & Co (właściciel Max Eick), Bruno Karger (właściciel Bruno Karger) i Centraldrogerie Bumann, Moritz (właściciel – aptekarz Moritz Baumann), który mądrym posunięciem zamknął swój biznes trzy lata później, 15 maja 1930 roku, w obliczu niejasno zarysowującego się widoku przejęcia władzy przez nazistów. Innymi, którzy zrobili podobnie i zdecydowali się zamknąć swe drzwi na dobre tego roku, byli: Jacob Moses, Bernhard Johr, Hugo Simonstein i Louis Schneider.[54]

Bezrobocie na dużą skalę zostało ograniczone, jako że mężczyźni byli wykorzystywani przy projektach, takich jak budowa kanalizacji oraz tamy Karlsberg. Kiedy panująca depresja początku lat 30. XX wieku mocno zagroziła wielu przedsiębiorstwom w Schneidemühl, utworzono żydowski Zentral Darlehenskasse (Centralna Unia Kredytowa) i Wirschaftshilfstelle (biuro wsparcia ekonomicznego), aby pomagać tym członkom gminy, którzy potrzebowali ułatwień kredytowych. Zadziwiające, że ponownie jak w latach 20. XX wieku, kilku więcej żydowskim przedsiębiorcom udało się wykrzesać wystarczającą dozę optymizmu, aby otworzyć nowy biznes, nawet w tych niepewnych czasach, kiedy kraj uginał się pod ciężarem sześciu milionów bezrobotnych. Paul Salomon, 19 sierpnia 1933 roku i Kaufhaus Simonstein, właścicielka Ruth Simonstein z domu Levy, 5 września 1933 roku. Leo Simsohn zarejestrował swa firmę dopiero 26 czerwca 1936 roku, ale szybko zdał sobie sprawę ze swej głupoty; do 1938 roku wyemigrował i osiedlił się w Palestynie.

[50] Spis ludności, 16 czerwca 1925; patrz: Die Bevölkerungs und Berufsverhältnisse der Juden im deutschen Reich, Akademie Verlag, Berlin: 1930, s. 27*

[51] Ibidem, s. 35*.

[52] IV. Jahrgang, nr 33, s. 551.

[53] C.-V. Zeitung, 13 Jahrgang, nr 36, 6 września 1934 rok.

[54] Wpisy w gazette of company registry, Amtsgericht Schneidemühl, 1927 i 1930 rok.

Rabin Rosenzweig

Po wyjeździe rabina Nobla, rabinat pozostał nieobsadzony przez okres dwóch lat. W tym czasie, lubiany nauczyciel Nathan Moses wypełniał wiele obowiązków w synagodze i służył jako przewodnik w przygotowaniach do bar micwy, aż do czasu, gdy wybór nowego duchowego przywódcy padł na rabina dr. Arthura Rosenzweiga, urodzonego 27 marca 1883 roku w Teplitz (pl. Cieplice), mieście z ludnością żydowską w liczbie ponad 3000.[55] Jego ojcem był szanowany rabin dr Adolf Rosenzweig, który został wezwany do Berlina w 1887 roku i pełnił tam obowiązki w Tempel Neue Synagoge przy Oranineburgstrasse, aż do swej śmierci w 1918 roku.[56]

Arthur Rosenzweig immatrykulował się w gimnazjum Friedrich w Berlinie w 1902 roku, studiował przez sześć semestrów w Berlinie i otrzymał tytuł doktora na Uniwersytecie w Heidelbergu, najstarszym w Niemczech.[57] Następnie studiował w konserwatywnym Jüdisch Theologisches Seminar we Wrocławiu. Jego ślub odbył się w 1914 roku w Aussig, w Czechach, gdzie sprawował swą pierwszą funkcję rabina, służąc jako oficer w armii austriackiej w czasie I wojny światowej.[58] Kolejną nominacją rabina Rosenzweiga jako Bezirksrabbiner był, w latach 1920-22, Stuttgart południowo-zachodnie Niemcy, zanim przyjął stanowisko rabina w Schneidemühl w 1926 roku.

W rabinie Arthurze Rosenzweigu gmina odnalazł charyzmatycznego człowieka.[59] Był doskonałym mówcą i być może, w przeciwieństwie do swego poprzednika, przywódcą duchowym, który posiadał dar inspirowania młodych ludzi.[60] Część członków zgromadzenia, która dobrze go pamięta, postrzegała go jako człowieka, którego przystojny wygląd stał w sprzeczności z dawno przyjętym obrazem uczonego, żydowskiego duchownego.

Wraz z Schneidemühl jako siedzibą, teraz było 14 gmin żydowskich w dystrykcie, liczących ogółem 1 400 członków. Jako nowy Bezirkrabbiner, rabin Rosenzweig piastował równocześnie stanowiska w innych gminach miast Grenzmark Posen-Westpreussen, takich jak: Preussisch Friedland (pl. Debrzno), Schlochau (pl. Człuchów) i Schloppe (pl. Człopa).[61] Zdarzało się tak często, gdy inne małe gminy w sąsiedztwie, nie mogły sobie dłużej pozwolić na zatrudnienie rabina w pełnym wymiarze. Jedynie sześć Synagogengemeinden posiadało w owym czasie ponad stu członków.[62] Kierownictwo rabina Rosenzweiga było liberalne, chociaż w 1929 roku mógł użyć Einheitsgebetbuch, standar-

[55] Obecnie Cieplice, 75 kilometrów na północny-zachód od Pragi, Czechy – patrz: Where once we walked, Avotaynu Inc. Bergenfield, NJ, USA; s. 348.

[56] Adolf Rosenzweig, 1850-1918. Rabin w Pasewalk, Birmbaum i Teplitz; bardzo aktywny i uczony w sprawach historycznych i archeologicznych; napisał między innymi Das Auge in Bibel und Talmud.

[57] Uniwersytet w Heidelbergu, list do autora, 15 maja 2003 rok: Jego praca dyplomowa nosiła tytuł „Das Wohnhaus in der Mischnah", opublikowana w Berlinie: 1907 rok. Egzamin ustny odbył się 24 listopada 1905 roku w Heidelbergu; tytuł naukowy został mu przyznany 19 marca 1907 roku, po dostarczeniu wydrukowanej wersji pracy dyplomowej.

[58] Obecnie Uscie nad Łabą, ok. 70 kilometrów na północny-zachód od Pragi – patrz: „Where once we walked" Avotaynu Inc. Bergenfield NJ. USA, s. 366.

[59] Walter Gerber, Sydney, Australia, list do autora, 10 stycznia 2001 rok

[60] Joachim Rosenberg, Santiago, Chile, list do autora, 5 kwietnia 1999 rok.

[61] W Niemczech w 1933 roku nadal istniało 1,611 Synagogen Gemeinden. Wszystkie należały do Preussisches Landesverband jüdischer Gemeinden, a później do Reichvereinigung der Juden in Deutschland. Kehilloth były nadal tolerowane przez reżim, aż do 1938 roku, jednak dotacje ze strony państwa zakończyły się po przejęciu władzy przez nazistów. Osobiste członkostwo w Reichvereinigung w latach 20. i 30. składało się z następujących części: 1. wyznanie żydowskie, ale nie ortodoksyjne; 2. przyjazny Palestynie, ale nie politycznie syjonistyczny; 3. zwyczajowo żydowski, ale nie ideologicznie-narodowy.

[62] Patrz: Tätigkeitsericht des preussischen Landesverbandes jüdischer Gemeinden, 1935/36; s. 20

dowego modlitewnika. Jego posługa w Schneidemühl, gdzie mieszkał w Gemeindehaus, przeciągnęła się do sierpnia 1934 roku.[63] Jednak, po tym jak zaznajomił się dogłębnie z językiem czeskim, zaakceptował stanowisko w Pradze, we wrześniu tego roku w Alt Szul, znanej również jako Spanische Synagoge. Co smutne, po krótkiej chorobie, rabin niespodziewanie zmarł w Pradze w styczniu 1936 roku, w dość młodym wieku pięćdziesięciu dwóch lat. Wdowa po nim (z domu Stein) wraz z córką Ruth (urodzona w 1919 roku w Teplitz) i starszym synem Kurtem, który widział swego ojca po raz ostatni w Alt Szul, podczas świąt we wrześniu 1935 roku, dokonali Alija w latach 30. XX wieku.[64] Z licznych pism rabina Rosenzweiga Das Wohnhaus in der Mishnah nadal się zachowało.[65]

Opublikowane podsumowanie dotyczące statusu gminy z lat 1932/33 dały nam pewne wejrzenie w sprawy.[66] Gmina posiadała budżet w wysokości 42 000 Reichsmark, służąc 620 członkom. Członkami rady dyrektorów byli Isidor Lewin jako pierwszy przewodniczący, wspierany przez prawnika Alexa Soldina, a sekretarzem był nauczyciel Nathan Moses. Siegfried Sommerfeld wspierany przez Samuela Rosenthala przewodniczył trzynastu członkom Repräsentanten. Cmentarz był zarządzany przez Josepha Lewina, podczas gdy teczka dotycząca budynku, synagogi i kantora była administrowana przez Siegmunda Jacoba; finansowa dokumentacja znajdowała się w rękach prawnika Martina Fleischera, który był delegatem przy Verband des Presussichen Landesverbandes jüdischer Gemeinden, organizacji nadzorującej gminy żydowskie w Prusach.

Wszystkie żydowskie organizacje charytatywne były teraz złączone w jednym Zentralwohlfahrsstelle Schneidemühl, centralnej organizacji charytatywnej, składającej się z długo działających instytucji z poprzedniego wieku, takich jak Chewra Kadisza. Wyżej wspomnianej nowej jednostce przewodniczył Max Simonsohn, Israelitischer Frauenverein, organizacji kobiecej przewodniczyła Erna Fränkel, a Wohlfahrtsverein przewodniczył dr Bieber. Kobieca sekcja Salo-Adler-Loge była aktywna tego roku, przed przejęciem władzy przez nazistów. W owym czasie sześćdziesiąt dwoje żydowskich dzieci nadal uczęszczało do gimnazjum, szkoły średniej i szkoły podstawowej w Schneidemühl.

[63] Patrz: „Führer durch die Zentralwohlfajrtsstelle der deutschen Juden", 1932/33.

[64] Kurt Rosenzweig (urodzony w 1916 roku w Aussig, Czechy jako syn rabina Rosenzweiga) Tel Awiw, Izrael, list do autora, 26 lutego i 12 kwietnia 2001 roku – jak również rozmowa telefoniczna z autorem, 2 maja 2001 roku.

[65] Patrz: Das Wohnhaus in der Mishnah, Berlin: 1907 rok; (Heidelberg, Phil. Diss. 1907); Sig. 9 in: Ah 1805-1907,6, Staatsbibilothek Berlin.

[66] Patrz: Führer durch die Zentralwohlfahrtsstelle der deutschen Juden, 1932/33, s. 85-86.

Część VI

CHAOS, PRZEŚLADOWANIA, UNICESTWIENIE

25. Schneidemühl pod znakiem swastyki

Fakt, że wybory powszechne w Niemczech przyznały nazistom zwiększoną liczbę miejsc z dwunastu do stu siedmiu, zmusza nas do przyjrzenia się wynikom wyborów w Schneidemühl, przeprowadzanych od 1930 do 1933 roku.[1] Dane te pokazują zmieniający się klimat polityczny w mieście, wraz z jego katastrofalnymi skutkami dla gminy żydowskiej.

Data	Udział	Centrum	SPD	KPD	NSDAP
14 września 1930 rok	86.6%	20.2%	14.0%	14.3%	10.1%
6 listopada 1932 rok	89.2%	20.2%	11.5%	9.0%	53.4%
5 marca 1933 rok	91.1%	19.8%	8.5%	6.5%	56.8%

Podczas gdy Katolicka Partia Centrum utrzymała swą siłę, lewicowa SPD i komuniści ponieśli największe straty. W ciągu dwudziestu sześciu miesięcy NSDAP (oficjalna partia nazistowska) zwiększyła liczbę głosów pięciokrotnie. Schneidemühl – wkrótce stało się brunatne, gdy SA zaczęła rządzić na ulicach i podobnie do innych miast regionu – spieszyła się przemianowywać nazwy ulic i placów, aby pasowały do obecnego „koloru". Istniała już Walter-Flex-Strasse.[2] Alter Markt stał się Hindenburgplatz, upamiętniając sławę marszałka polnego z okresu I wojny światowej, który dopiero przekazał stery rządów Hitlerowi. Berlinerstrasse/Brunnenstrasse stały się Horst-Wessel-Platz.[3] Modna Friedrichstrasse została przemianowana na Schlageterstrasse[4], a Breitestrasse, długa północono-południowa droga, po upomnieniach otrzymała niesławne imię tzw. Führera. Odpowiednio, restauracja Café Vaterland pod numerem 40 na tej ulicy stała się ulubioną pijalnią miejscowej nazistowskiej kadry.

Co ciekawe, żadne z publicznych miejsc w Schneidemühl nie zostało nigdy uhonorowane nazwiskiem żadnego ze swych wybitnych żydowskich mieszkańców. Rudolf Cohen mógłby być doskonałym kandydatem – urodzony w 1862 roku, został fizjologiem o wiel-

[1] Oryginalny raport został opublikowany w Pommersche Grenzlandzeitung. W 1932 roku odbyło się ogółem pięć wyborów; z oczywistych powodów NSDAP dopilnowała, aby tylko te wybory zostały wspomniane.

[2] 1887-1917. Jego patriotyczna poezja i opowiadania, napisane podczas I wojny światowej łączyła się z jego poglądami w kierunku nietzschowskiego ideału Übermensch, który doskonale pasował do nazistowskiej ideologii.

[3] Patrz: Horst Wessel: zamordowany, nikczemny SA – trouper, który był uznawany przez nazistów za męczennika.

[4] Albert Leo Schlageter: były członek paramilitarnego Freikorps i nazistowski bohater Nadrenii, został stracony przez francuski pluton egzekucyjny w 1923 roku, za wysadzenie odcinka linii kolejowej Duisburg-Düsseldorf. Co ciekawe, Schlageter został wydany francuskim siłom okupacyjnym przez Waltera Kadow. Z kolei zabójstwo Kadowa przypadło w udziale Rudolfowi Hössowi, późniejszemu komendantowi Oświęcimia.

kiej renomie. Louis Schweriner, Lewin Herz lub Herz Berliner również nie powinni zostać zapomniani, służąc miastu z wielkim oddaniem, przez wiele lat jako radni oraz osobiście czyniąc wiele dla dobra miasta. Wyjątkiem był Louis Schneider – długoletni radny miejski i przewodniczący gminy żydowskiej. Od 1915 roku był również przewodniczącym urzędu ds. racjonowania żywności w Schneidemühl.[5] Na początku 1918 roku magistrat w Schneidemühl podjął decyzję o utworzeniu fundacji z wkładem w wysokości 10 000 marek, której podstawowym celem była pomoc dziewczętom i chłopcom różnych wyznań w rozpoczęciu kariery. Aby uhonorować tego wspaniałego człowieka i filantropa, fundacja została nazwana Fundacją Radnego miejskiego Schneidera; był to odpowiedni hołd dla człowieka, który bez ustanku pracował dla dobra miasta, poświęcając mało uwagi życiu osobistemu. We wrześniu 1920 roku miasto i gmina żydowska uhonorowali tego człowieka i jego dokonania po raz kolejny, poprzez publiczne obchody jego siedemdziesiątych urodzin. Jego pogrzeb, który odbył się dziesięć lat później, był ostatnim hołdem, wraz z jednym z największych i najbardziej szczerych zgromadzeń publicznych, których świadkiem było Schneidemühl – przed nastaniem reżimu nazistowskiego. Kto w owym czasie mógł przypuszczać, że za mniej niż dekadę jego grób wraz z całym cmentarzem żydowskim i całą gminą żydowską zostanie zbezczeszczony i zniszczony?

Karl Geordeler, prawdopodobnie jeden z najbardziej interesujących obywateli Schneidemühl, niebędący pochodzenia żydowskiego, jest warty zapamiętania; wcześnie opuścił swe miasto rodzinne. Znany najprawdopodobniej ze względu na swą odważną postawę – a następnie rezygnację z funkcji burmistrza Lipska – jako protest wobec władz miejskich, w związku z usunięciem pomnika Felixa Mendelssohna. W czasie wojny jego zaciekły gniew wobec ideologii nazistowskiej doprowadził go do ubolewania „nad plamą na honorze państwa", odnosząc się do dni chwały armii pruskiej w czasie wojny wyzwoleńczej i wojny francusko-pruskiej. Resztę wojny spędził wraz ze swą kliką Beckem, Moltke i Stauffenbergiem, spiskując w celu obalenia „oszusta", „dyletanta" i „szaleńca" Hitlera. Niestety wraz z nieudanym zamachem stanu z 20 lipca 1944 roku życie jego i setki innych zostało przypieczętowane; przesłuchiwany i torturowany przez pięć miesięcy, został powieszony 2 lutego 1945 roku.[6]

Szykany

Mówiono, że jedną z podstawowych lekcji żydowskiej historii było to, że za powtarzającym się słownym zniesławieniem, wcześniej czy później idą agresywne czyny fizyczne.

Wraz z początkiem okresu nazistowskiego oraz nikczemnego zastraszania przez Gestapo osób niepożądanych politycznie lub rasowo, atmosfera w gminie żydowskiej zmieniła się nieodwracalnie – zinstytucjonalizowany antysemityzm wkroczył do Schneidemühl. Kiedy określenie Arier (Aryjczyk) zakorzeniło się w prawie, było wykorzystywane w licznych dekretach, aby pozbawić niemieckich Żydów ich środków utrzymania. W tych początkowych dniach brunatnego reżimu żydowski Landeshauptmann (sierżant sztabowy) Johann Caspar, który nadal piastował swe stanowisko w rządzie prowin-

[5] Patrz: Der Gemeindebote, Jahrgang 82, 25 stycznia 1918 roku, s. 2.

[6] Carl Goerdeler, 1884-1945. „Wczesny" członek DNVP; wybrany burmistrzem Lipska w 1930 roku; znany ze swych poglądów na odbudowę monarchii, jeżeli Niemcy byłyby w stanie wynegocjować traktat pokojowy w 1944 roku.

cji, został zmuszony przez miejscowe Gestapo do dołączenia do marszu idącego przez miasto, niosąc flagę ze swastyką.[7] Od tego momentu został szybko zastąpiony przez Hermanna Fiebiga, człowieka o odpowiednich poglądach, pasującego reżimowi. Do 1935 roku niemal 7 000 mieszkańców Schneidemühl znajdowało się pod obserwacją Gestapo, aż do 1936 roku, czwartego roku panowania reżimu, wielu żydowskich weteranów Wielkiej Wojny nadal trzymało się myśli, że poprzez próby bycia „dobrymi Niemcami", zdołają uniknąć szykan ze strony reżimu.

Po 1935 roku ustawy norymberskie zepchnęły Żydów do statusu obywateli drugiej kategorii i upokorzenia; podstawy nazistowskiego psychologicznego sposobu myślenia zostały położone. Gestapo z Schneidemühl rozpoczęło swe rządy terroru, obsadzając młodych Assessors, asystentów sędziów jako przewodniczących lokalnych biur partii. Ich władza rozciągała się tak dalece, że mogli umieścić podejrzanego z jakiegokolwiek powodu na tydzień w Schutzhaft, tzw. areszcie – swobodnie wykorzystywane określenie na zamknięcie kogoś; dłuższe okresy pozbawienia wolności wymagały zawsze uzgodnienia z siedzibą Gestapo w Berlinie, kiedy dotyczyło to Żydów. Członkostwo w loży B'nai B'rith było wystarczającym powodem, aby być zastraszonym czy uwięzionym na pewien czas. Wewnętrzny komunikat policji datowany z dzień 15 maja 1937 roku głosił z satysfakcją:

„Warunki życia Żydów w Grenzmark, w nawiązaniu do tych w rejonie policyjnym Schneidemühl, znacznie się poprawiły. Ze względu na ich aroganckie zachowanie, liczni Żydzi musieli być wzięci do Schutzhaft; wielu jednak mogło zostać wypuszczonych po otrzymaniu odpowiednich instrukcji (Belehrung)"

-tj. po fizycznych i słownych napaściach i ideologicznym praniu mózgu.[8]

Nazwisko sławnego Regierungsassessor ds. wewnętrznych, Alfreda Hasselberga, jest doskonale pamiętane.[9] Zimą 1936/37 roku rozpoczął on kampanię nienawiści wobec licznych żydowskich przedsiębiorców poprzez, po pierwsze, zatrzymanie kilku mężczyzn pod zmyślonymi zarzutami, a następnie zabierając im licencje handlowe jako formę dodatkowej kary. Jeżeli pokrzywdzony składał apelację do sądu wyższej instancji w Berlinie, w najlepszym przypadku czekał go powolny proces, korzystny werdykt był uzyskiwany okazjonalnie, kończąc się nakazem zwrócenia licencji. W takich przypadkach miało miejsce rzadkie widowisko. Oskarżony miał się stawić na komendzie policji w Schneidemühl, gdzie rzeczywiście zwracano mu licencję, wbrew pokwitowaniu. Jednak przed opuszczeniem terenu policyjnego mężczyźnie nakazywano natychmiastowe

[7] Patrz : Lorraine Wulfe. „Memoirs of Nelly Levy Berg : her life in Germany and her first ten years in America, 1910-1948". s. 35. Johann Caspari: patrz: "Biographisches Handbuch der deutschsprachigen Emigration nach 1933. K. G. Saur, 1980-83. Johann Caspari, 1888 Berlin – dr prawa, nauczyciel w szkole średniej, polityk ; zastępca burmistrza Brandenburg 1921-22; czołowy członek SPD (Partii Socjaldemokratycznej); 1922-1933 Landeshauptmann dla Grenzmark Posen- Westpreussen; 1928-1933 członek Pruskiej Rady Stanu ; w 1933 roku uciekł do Francji, później Pragi ; w 1941 roku otrzymał pilną wizę do USA. 1943-45 pełnił funkcję Office of Intelligence Collection and Dissemination of the OSS, a później w Departamencie Stanu ; 1953 Assistn. Professor for German, na Uniwersytecie Harwarda, Waszyngton. Autor licznych prac traktujących o socjaldemokratach i okresie nazistowskim.

[8] Dokument # 154, USHMM w Waszyngtonie.

[9] Dr prawa Alfred Hasselberg, Milchstrasse 31, Schneidemühl.

przejście do sąsiedniego pokoju – gdzie inny urzędnik ponownie konfiskował licencję – pozostawiając handlarza w sytuacji, wobec której nie było drogi wyjścia.[10] Nie jest dziwne, że Hasselberg szybko awansował do wysokiego stopnia w SS i został przydzielony do Einsatzkommando w rejonie Bielska, gdzie zgodnie z ocalałymi dokumentami, pewnej nocy we wrześniu 1939 roku, wszystkie synagogi zostały spalone.[11]

Biorąc pod uwagę rosnący klimat antysemicki w Schneidemühl – choroba, która rozprzestrzeniała się już pod koniec lat 20. XX wieku – nauczanie kilku żydowskich dzieci często stawało się koszmarem, jako że musiały doświadczać ciągłych oszczerstw rasowych. W swych wspomnieniach Joachim Rosenberg przywołuje, z wielką goryczą, przypadki, gdy był wzywany przez jednego ze swych nauczycieli Waltera Quirama, którym pogardzał jako jednym z najgorszych nazistów z Schneidemühl. Dwunastoletni Joachim, jedyny Żyd w klasie, był zmuszony do stania i recytowania jednego z najbardziej wstrętnego antysemickiego wierszyka pełnego nienawiści.[12] Quiram został później awansowany na stanowisko Rectora (dyrektora szkoły), pełnił też dorywczą funkcję kierownika chóru „Singschule der Schneidemühler Volksschulen" w 1942 roku.[13]

W jednej z kilku rozmów Barbara Weldon tak opisuje klimat lat 30. XX wieku:[14]

„Życie było spokojne z jego wzlotami i upadkami. Gdy żyłam w Schneidemühl, mogłam nazwać je domem. Było spokojne, jak każde małe miasteczko. Ale nie mogłam doczekać się wyjazdu. Kiedy Żydom zabroniono udziału w lekcjach, byłam szczęśliwa. (...) Nie przypominam sobie ani jednego nazwiska przyjaciela lub kolegi z klasy, nieżydowskiego pochodzenia. Pamiętam jednak, że pewnego razu w klasie dziewczyna przesłała mi liścik, żebym już więcej z nią nie rozmawiała. Posiadała stypendium i bała się je stracić. Jej ojciec był maszynistą, a więc urzędnikiem, było to prawdopodobnie w 1936 roku lub na początku 1937 roku. Znaki „Juden unerwünscht" („Żydzi precz") były bardzo widoczne we wszystkich hotelach, Gasthäuser (pensjonaty), restauracjach i parkach w Schneidemühl w owym czasie. Restauracja rodziny Rothkugel mieszcząca się przy Zeughausstrasse 14 była jedynym miejscem publicznym w mieście, gdzie Żydzi mogli się nadal spotykać w relatywnym spokoju.

Einjährige (ukończenie dziesiątej klasy) – kamień milowy dla tych, którzy nie robili Abitur (egzamin maturalny) – wywoływał pewne trudności. Rok szkolny się skończył, a że nie mogłam kontynuować nauki, rodzice zdecydowali o wysłaniu mnie do żydowskiej „Haushaltungsschule" (szkoły gospodarstwa domowego) w Lehnitz w pobliżu Oranienburga, a później do Berlina jako ucznia krawca. Przypominam sobie, że było to w zwyczaju w Schneidemühl, że zawsze było „Kommers", spotkanie pod koniec roku. Moja klasa zdecydowała, że odbędzie się ono w hotelu przy Neuer Markt na rogu Brückenstrasse. Odmówiłam wzięcia w nim udziału. Więc koledzy z klasy chodzili gromadząc wszystko co mieli tam zjeść, ale ciągle

[10] Patrz: Ball-Kaduri, Kurt Jacob; Vor der Katastrophe: Juden in Deutschland, 1967 rok.

[11] SS-Sturmbannführer Hasselberg był początkowo aktywny w Einsatzkommando 3/I, część Einsatzgruppe I, przydzielony do Neutitschen, Bielsko i Rzeczów, jako część 14. Armii Południe, część KDS Kraków.

[12] „Wenn das Judenblut vom Messer spritzt dann geht's nochmal so gut! Denn die Juden hausen fürchterlich in unserem Vaterland"

[13] Podczas gdy wyróżniał go fakt bycia kompozytorem "Grenzmarklied, "Sie preisen oft den Westen mit schönen Worten mir" (...) utwór, który jest ciągle śpiewany z radością w czasie naszych Heimattreffen (spotkań gminnych)" – patrz: Karl Boese „Geschichte der Stadt Schneidemühl" zweite vollständig umgearbeitete und erweiterte Ausgabe, s. 201

[14] Barbara Weldon, Toronto, Kanada, rozmowa z autorem, 12 czerwca 2000 rok.

mówiłam, że nie pójdę. To był właściwie koniec. Później kolega z klasy przyszedł i stanął przede mną, mówiąc, że upewnią się, że wszystko będzie dobrze, abym przyszła. I był to mój mały triumf. (...)

Mniej więcej w tym samym czasie wszyscy żydowscy sklepikarze i przedsiębiorcy musieli pojawić się w miejscowej siedzibie Gestapo, gdzie powiedziano im, aby wywiesili znaki Jüdisches Geschäft (żydowski biznes) we wszystkich wystawach i na drzwiach wejściowych swych budynków."

Znajomość Maxa Rosenberga z dziewczyną nieżydowskiego pochodzenia – przestępstwo znane w nazistowskim prawie i żargonie jako Rassenschande ('rasowa hańba') – zaprowadziła go do aresztu; w owym czasie miał dwadzieścia jeden lat.[15] W 1938 roku, po dalszym okresie uwięzienia w obozie koncentracyjnym Sachsenhausen w Oranienburgu niedaleko Berlina, miał szczęście zapewnić sobie wizę do USA. Mówi się, że młodą dziewczynę, nie-Żydówkę, Annie Krüger, spotkał ten sam los. Jej grzechem było to, że popełniła głupstwo, umawiając się na randkę z Ernstem Simonsohnem.[16] Następnie maszerowała przez ulice Schneidemühl z ogoloną głową.

Rabin Jospe

Do 1934 roku gmina byłą uznawana za relatywnie małą, licząc niewiele ponad 500 członków – kilka rodzin już wyemigrowało lub wyjechało do Berlina w ostatnich latach – jednak nadal istniała żywotna jednostka, która potrzebowała duchowego przywództwa. W grudniu nieobsadzony pulpit został przekazany rabinowi dr. Alfredowi Jospe, urodzonemu 31 marca 1909 roku w Berlinie. Jego pochodzenie odsłania korzenie, kontynuujące chazzanut (tradycję kantora) przez pokolenia. Jego ojciec Joseph Jospe (urodzony w 1878 roku w Rogow na Pomorzu, zmarł w 1939 roku) był kantorem w Poznaniu, Berlinie, Bunzlau (pl. Bolesławiec), Glatz (pl. Kłodzko) i Oppeln (pl. Opole) oraz poślubił Rosę Cerini (1883-1943) córkę kantora. Dziadek rabina Alfreda Jospe, Israel Jospe, (urodzony w Kownie, zmarł w 1919 roku w Berlinie) służył jako kantor w wielu zgromadzeniach, jego ostatnią funkcją było Ortodox Adass Jisrael Synagoge w Berlinie.

Rabin Alfred Jospe był również zaangażowanym syjonistą, jednak w innym kierunku niż jeden z jego poprzedników, rabin Israel Nobel. W latach 1928-1934 studiował na Jüdisch Theologisches Seminar we Wrocławiu i został wyświęcony 1932 roku, jednocześnie studiując na Uniwersytecie Wrocławskim, gdzie uzyskał tytuł doktora. W 1935 roku poślubił Ernę Scheyer (urodzona 27 stycznia 1913 roku w Oppeln (pl. Opole)).[17]

W niedzielę 2 grudnia 1934 roku, I dzień chanuki, rabin Jospe przejął funkcję Bezirkrabbinera w Schneidemühl. W latach 30. XX wieku obowiązki rabina obejmowały nie tylko duchowe i teologiczne przewodnictwo. Rabin okręgowy miał łączyć liczne funkcje, takie jak jego gmina, dystrykt i centralne samopomocowe organizacje w Berlinie. Rabin Jospe był odpowiedzialny za nadzór nad nauczycielami religijnymi na swoim terenie,

[15] Joachim Rosenberg, Santiago, Chile, list do autora, 6 lipca 1990 rok.

[16] Patrz: Wulfe, Lorraine, w Memoirs of Nelly Levy Berg: her life in Germany and her first ten years in America, 1910-1948, s. 35.

[17] Ich pierwsza córka Susanne urodziła się w Schneidemühl 17 listopada 1935 roku (Patrz: akta urodzenia z Schneidemühl, A, nr 893; kopia znajduje się w posiadaniu autora).

a gdyby zaszła taka potrzeba miał pełnić funkcję mediatora pomiędzy nimi i ich gminami. Od rabina oczekiwano prowadzenia regularnie ceremonii, udziału na pogrzebach w okręgu oraz rzadkich ślubach, a także bar micwie; zgromadzenie oczekiwało również jego pomocy w kwestiach emigracji, Hachschara (przekwalifikowania młodych Żydów do przyszłego życia w Palestynie), likwidacji biznesu, sprzedaży własności i licznych problemów prawnych i praktycznych z tym związanych. Jednak wówczas umiejętności organizacyjne rabina Jospe w radzeniu sobie z tymi zadaniami były wspaniałe. Posiadanie samochodu nie tylko dodawało zbędnego statusu, znacząco ułatwiło podróżowanie do gmin, gdzie zwoływano spotkania. Z pomocą kompetentnego prawnika na wezwanie, rabin był w stanie natychmiast rozwiązywać często naglące problemy poszczególnych członków gminy, eliminując wiele przysłowiowej biurokracji. Zatem rabin miał wspaniałe zadanie, ale opanował je z przyjemnością.

Mimo to jesienią 1936 roku rabin Jospe postanowił zrzec się funkcji rabina w Schneidemühl. Został wezwany do Berlina, gdzie został wybrany do jednego z rabinatów berlińskiej gminy żydowskiej jako Rabbiner i Prediger (rabin i kaznodzieja) w Tempel Neue Synagoge przy Oranienburgstrasse.

Po tzw. Nocy Kryształowej, z listopada 1938 roku, oraz wypuszczeniu z więzienia w Sachsenhausen, rabin Jospe uzyskał jednoroczną wizę do Wielkiej Brytanii. Opuścił Berlin w marcu 1939 roku, w wyniku dobrych usług rabina Josepha Hermana Herza, szczerego do bólu głównego rabina Wielkiej Brytanii. W czerwcu następnego roku był w stanie zapewnić sobie bezpłatną wizę do USA, zezwalającą mu na emigrację z żoną i córką.

W Stanach Zjednoczonych pierwszym stanowiskiem rabina Jospe było Cleveland w Ohio; następnie sprawował funkcję w kongregacji Three of Life w Morgantown, Wirginia Zachodnia, do 1944 roku. Później rozpoczął 35-letnią karierę dyrektora B'nai B'rith Hillel Foundation, którą rozpoczął w 1940 roku, początkowo na Uniwersytecie w Wirginii Zachodniej, później przeniósł się na Uniwersytet Indiana 1944-49. Rabin Jospe w czasie swego życia był autorem, współautorem, wydawcą i tłumaczem licznych książek, a wśród wielu honorów, które mu przyznano, otrzymał Award for Outstanding Jewish and Civil Leadership od żydowskich weteranów wojennych z Waszyngtonu, jak również doktorat honoris causa z H.U.C, J.I.R w Nowym Jorku w 1972 roku. (Brat rabina Jospe był znanym muzykiem i dyrektorem muzycznym w Anshe Emet Synagogue w Chicago).[18] Rabin Alfred Jospe zmarł 19 listopada 1994 roku w Waszyngtonie, gdzie mieszkał od 1978 roku, zostawił żonę, dwie córki i syna.

Rabin Plotke: ostatni rabin kehili

Po wezwaniu rabina Jospe do Berlina, wolne stanowisko Bezirkrabbinera przypadło kolejnemu wybitnemu uczonemu, rabinowi dr. Fritzowi Davidowi Plotke, urodzonemu 7 czerwca 1906 roku w Berlinie. Ukończył studia z języków semickich z wyróżnieniem i w 1928 roku otrzymał stopień doktora na Uniwersytecie w Würzburgu[19]. Kontynuując studia teologiczne na Jüdisch Theologisches Seminar we Wrocławiu i liberalnym seminarium rabinackim Lehranstalt für die Wiessenschaft des Judentums w Berlinie pod

[18] Profesor dr Klaus Hermann, Montreal, Kanada, list do autora, 13 sierpnia 1994 rok.

[19] Jego praca dyplomowa to Elijah Levita's Commentary on Moshe Kimchi's Halakha Shebile Ha-Daat.

kierunkiem Leo Baecka, Fritz Plotke został wyświęcony 5 lutego 1936 roku; co godne uwagi, w owych czasach jego praca doktorska nosiła tytuł „Koncepcja Chukat haGoi w literaturze rabinackiej". W 1934 roku poślubił Dorotheę Struck, córkę Salliego Strucka, znanego członka berlińskiej gminy żydowskiej.

Pierwsze miejsce pracy rabina Plotke to Landesberg an der Warthe (pl. Gorzów Wielkopolski), krótko przed przejęciem stanowiska w Schneidemühl, funkcji uważanej wtedy za szczególnie trudne. Przybył tam we wrześniu 1936 roku, aby pokierować nabożeństwem Rosz Haszana 17 września 1936 roku.[20]

W gorszych warunkach niż jego poprzednika, posługa młodego rabina w Schneidemühl miała być również krótka. Pod koniec lat 30. XX wieku, po wejściu w życie szeregu dyskryminujących ustaw, nauczanie żydowskie stało się głównym powodem wycieku środków finansowych kilku funkcjonujących w regionie kehilot. Jednak jakby w oczekiwaniu zbliżającego się nazistowskiego dekretu z 15 listopada 1938 roku, kiedy żydowskie dzieci nie mogły już uczęszczać do szkół publicznych, w maju 1938 roku w Schneidemühl otwarto nową okręgową szkołę żydowską, do której uczęszczało siedemdziesięcioro dzieci.[21] Rabin Plotke odprawił z tej okazji uroczystą ceremonię.[22] Nauczyciele Max Rosenberg z Marienwerder (pl. Kwidzyn) i Fritz Ollendorff z Berlina zostali wezwani, aby objąć swe stanowiska w nowej szkole.[23] Upłynęły miesiące, zanim Gemeindehaus został odbudowany na tyle, aby umieścić uczniów w większych, przestronnych salach, rabin Plotke oficjalnie otworzył szkołę pod koniec sierpnia tego roku.[24] W poprzednim roku, gmina straciła jednego z najbardziej ukochanych nauczycieli Isidora Lewina, który służył jej jako nauczyciel przez niebywale długi okres czterdziestu pięciu lat, a w latach 1898-1910 jako dyrektor żydowskiej szkoły podstawowej. Rabin Plotke wychwalił nauczyciela poprzez specjalną ceremonię w synagodze; pogrzeb miał później miejsce w Berlinie.

Dwa lata po przejęciu stanowiska w Schneidemühl, rabin Plotke musiał stawić czoło perspektywie opuszczenia gminy. Nie wiadomo, jakie groźby doprowadziły go do podjęcia natychmiastowej decyzji lub jakie słowa otuchy rabin Plotke mógł przekazać swemu kurczącemu się zgromadzeniu. Jego ostatnie nabożeństwo odbyło się prawdopodobnie w Simchat Tora (święto radości z powodu Tory) 18 października 1938 roku. W następnym tygodniu, kilka kroków przed Gestapo, które miało zamiar go aresztować w synagodze, rabin uciekł z Schneidemühl do relatywnie anonimowego Berlina.

W miesiąc po listopadowym pogromie, 300-letnia gmina żydowska w Pile i Schneidemühl, ostatecznie znana jako Israelitische Synagogen Gemeinschaft zu Schneidemühl, realnie przestała istnieć.[25] Gmina mogła patrzeć na swą często burzliwą hi-

[20] Pani Plotke, Floryda USA, w liście do autora, 1998 rok, potwierdza, że gmina w czasie sprawowania funkcji przez jej męża była konserwatywna, skłaniając się w kierunku ortodoksji, była średniej wielkości, licząc około 100 rodzin.

[21] W przeciwieństwie do tego, błędny raport (Patrz: Toldot haShoah, Yad Vashem 1988 rok, s. 615) wskazuje, że z powodu braku funduszy (30 000 marek potrzebnych na samo zakwaterowanie) miejscowy przedstawiciel nie był w stanie wybudować tej szkoły; sugerowane zakwaterowanie było przeznaczone dla 29 miejscowych dzieci, 47 dzieci z najbliższej okolicy oraz 71 dzieci z dalszych obszarów dystryktu.

[22] C.-V. Zeitung, 17. Jahrgang, nr 35, 1 września 1938 rok.

[23] Ibidem, 17. Jahrgang, nr 19, 12 maja 1938 rok.

[24] Ibidem 17. Jahrgang, nr 35, 1 września 1938 rok.

[25] W 1938 roku książka adresowa Schneidemühl wymienia niewiele żydowskich nazwisk, a gmina żydowska nie jest wymieniona w ogóle.

storię w czasie, gdy służyło jej przynajmniej dziewiętnastu rabinów. Każdy z rabinów stawał na wysokości, często skomplikowanego, zadania bycia kimś więcej niż tylko duchowym przywódcą. Rabin Plotke był ostatnim z tych zaangażowanych uczonych ludzi.

Po krótkim pobycie w Berlinie rabin Plotke planował podróż do USA w charakterze turysty. Jednak podobnie jak niezliczona rzesza Żydów robiła w owym czasie, aby wyemigrować legalnie do USA, niezbędny był krótki pobyt na Kubie, aby zapewnić sobie amerykańską wizę. Gdy został zaakceptowany jako emigrant, rabin Plotke był w stanie, z wielkim trudem, uzyskać stanowisko w małym zgromadzeniu w Phillipsburgu, Pensylwanii. Przez cały ten czas jego rodzina pozostała z rodzicami jego żony w Berlinie. W lutym 1940 roku, kiedy niemieccy Żydzi dosłownie oblegali konsulaty większości państw zamorskich, pani Plotke i jej trzyletni syn Peter otrzymali amerykańskie wizy, pozwalające im na podążenie za rabinem Plotke do USA via Włochy. Bratu rabina Plotke, jego matce i teściowej nie pozostała żadna nadzieja; zostali ujęci w regularnym Osttransporte, kolejowych transportach na wschód pod koniec 1941 roku, w deportacjach z Berlina do Łodzi, Rygi i Kowna, gdzie zginęli.

W USA był znany jako rabin Frank Plotke i chociaż dawniej skłaniał się w kierunku liberalnego judaizmu, dołączył do ruchu konserwatywnego.[26] Po swoim pierwszym, jednak krótkim, sprawowaniu funkcji w Phillipsburgu, Pensylwanii, przeniósł się do Camden w New Jersey. Wolne stanowisko stało się dla niego dostępne w gminie New Bedford, Massachusets w 1943 roku, w tym samym roku rabin Plotke został członkiem Zgromadzenia Rabinackiego, narodowej organizacji zrzeszającej konserwatywnych rabinów. Od 1945 roku do 1949 roku kierował zgromadzeniem w Kingston, Nowym Jorku, aż do ostatniego stanowiska w kongregacji Knesset Israel w Hammond, Indianie.

Rabin Plotke był spełnionym artystą, uczonym, lingwistą, kompozytorem i muzykiem, który pracował z chórami synagog oraz organizował i brał udział w niezliczonych festiwalach muzyki żydowskiej. Długo po odejściu na emeryturę w 1976 roku – okoliczność, która wiązała się z jego czterdziestoleciem funkcji rabina, i niemal do swej śmierci – pozostał aktywnym rabinem emerytem. Co roku przewodniczył w nabożeństwach świątecznych w domu samopomocy w Chicago, zgromadzeniu całkowicie złożonym z niemieckich Żydów z Bawarii; na Uniwersytecie Roosevelta w Chicago wykładał języki semickie. Rabin Plotke zmarł na Florydzie 28 listopada 1994 roku, w drugi dzień Chanuki (25 Kislev 5755) w wieku osiemdziesięciu dziewięciu lat. Jego poprzednik z Schneidemühl, rabin Jospe, zmarł tydzień wcześniej w Waszyngtonie, mając osiemdziesiąt sześć lat.

Do 1938 roku żydowski biznes w Schneidemühl i prowincji nie był już żywotny, a cały żydowski handel przestał istnieć.[27] Arisierung lub tzw. aryanization w ostrożnym nienaturalnym języku, był stosowany dla wymuszonej sprzedaży żydowskiego biznesu, udziałów i własności dla nie-Żydów i wszedł w życie 6 grudnia 1938 roku. Pokazywało to przede wszystkim ekonomiczny cel przyspieszonych ataków na Żydów. Osobisty majątek w wysokości 5 000 Reichsmark musiał być zarejestrowany wobec państwa. Biznes zmieniał właścicieli za ułamek jego prawdziwej wartości – szansa dla wielu nie-Żydów w mieście, chociaż nie zawsze inspirowanych antysemityzmem, której nie chcieli przegapić. Gdy proces ten ewoluował typowo, rząd wyznaczył rzeczoznawcę, aby oszacować

[26] W USA gałąź modernistycznego judaizmu – opornego na zmiany, ale nie fundamentalistycznego.
[27] Regierung Schneidemühl, nr 254-256, 260; Archiwum Państwowe w Poznaniu.

cenę; zatwierdzana wartość była często minimalnie wyższa niż świadczenia wierzycieli.[28] Z pozostałych niezależnych gmin żydowskich w kraju kilka walczyło o przetrwanie w poszerzonym dystrykcie administracyjnym Schneidemühl, przez kolejne dwa lata.

Noc kryształowa

„O zachowaj cenne dzieło naszych rąk; o nie pozwól, aby płomienie pożaru szalały w tych pomieszczeniach."

Nikt nie mógł sobie przypomnieć tych modlitw rabina Salomona Plessnera, gdy 15 października 1841 roku, w dniu poświęcenia nowej synagogi w Schneidemühl, błagał Boga.

Noc Kryształowa – Berlińczycy szybko sprokurowali ten późniejszy zbyt szeroko wykorzystywany, umniejszający eufemizm – uosabiający coś więcej niż tylko zbity kryształ. W rozwoju państwa policyjnego było to nic innego jak pogrom, który roztrzaskał wszelkie złudzenia o żydowskiej asymilacji i akulturacji. Dla wielu Żydów wcześniejsze nazistowskie dekrety, które stopniowo ograniczały żydowski udział w codziennym życiu Niemiec, wydawały się nie być wystarczającym ostrzeżeniem. Ledwie po sześciu tygodniach po optymistycznej wypowiedzi Nevilla Chamberlaina „Pokój w naszych czasach", Noc Kryształowa stała się ostatnim dzwonkiem dla niemieckich Żydów. Pogrom pokazał Żydom w Niemczech, że spadnie na nich wiek ciemności i terroru. Wraz z wydarzeniami tej listopadowej nocy, wszelka nadzieja zgasła w płomieniach. Był to początek Shoah.

Gdy zapadł zmrok tej ponurej nocy z 9 na 10 listopada 1938 roku (16 Heshvan 5699), żaden z Żydów mieszkających w Schneidemühl nie mógł sobie wyobrazić, co ich spotka. Ich wiekowa synagoga już dawno stała się zabytkiem historycznym, który znajdował się pod opieką miasta.[29] Przez niemal wiek, ponad pięć pokoleń gminy gromadziło się i davened (modliło) w tym pięknym starym domu modlitwy, który był duchowym domem ośmiu rabinów, którzy tak dobrze służyli gminie.

Dla kilku członków kurczącej się gminy, którzy jeszcze nie wyemigrowali, znaki nadciągającej zagłady były złowieszcze. Jak przypomina sobie Joachim Rosenberg, „Mój ojciec stał w ostatnie święta w synagodze i płakał w czasie modlitwy, wiedząc, że robi to

[28] Lista nowych aryjskich właścicieli:
Zigarrenfabrik i sklep Isidora Wolffa zostały nabyte przez 'przyjaciela' Augusta Gollnasta (patrz: list Horsta Junka, 14.09.1998)
Abraham/Schwarzbach (szklarze), Mühlenstrasse 12, dr Karl Zakrzewsky (dentysta)
Baumann (mąka), Wilhelmstrasse 5, Ewald Spicker (warzywniak)
Wolff (fabryka cygar), Grosse Kirchenstrasse 24, Anna Maczewski (właściciel)
Wolff (sklep z cygarami), Gorsse Kirchenstrasse 24, August Gollnast (właściciel sklepu)
*Gross (*hydraulik), Grosse Kirchenstrasse, Hommola
Horwitz (restauracja i alkohol), Wilhelmplatz 18, Werner Sonnenburg
Lippmann, Wilhelmstrasse 7, dr Marg. Brandt-Leege
Martin Lesser (maszyny do mięsa, Wilhelmstrasse 3, Otto Garitz
Rosenbaum (Modehaus), Posenerstrasse 20/22, Modehaus Ilyck
Shcleimer (kapelusze i parasole), Brombergerstrasse 2, (fryzjer)
Simonstein & Co. (Hermann Simonstein), Mühlenstrasse 10, Paul Zuther (sklep z bicyklami)
Simonstein, Breitestrasse 1, Fliegener
Warschauer (tekstylia), Zeughausstrasse 17, Hermann Ballewski (fryzjer)

[29] Joachim Rosenberg, Santiago, Chile, list do autora, 15 stycznia 1988 roku.

po raz ostatni w Niemczech".[30] Jakiekolwiek hamulce miejscowych nazistów zniknęły, a ich wściekłość nie była mniejsza niż w pozostałych częściach kraju.

Podczas gdy synagogi w większych miastach były czasami przyłączone do budynków mieszkalnych i uniknęły zniszczenia – wolnostojąca konstrukcja synagogi w Schneidemühl stanowiła doskonały cel dla nazistów. Co zadziwiające, Gemeindehaus został tej nocy oszczędzony. Znaczna liczba relacji i wspomnień naocznych świadków w różny sposób zaświadcza o rozmiarach tych przerażających zdarzeń, które miały miejsce w tę dżdżystą listopadową noc w Schneidemühl. Jedna z opublikowanych relacji mówi między innymi o fanatykach miejscowej partii, którzy włamali się owej nocy do domu Bożego, niosąc ze sobą beczki smoły, aby podpalić synagogę.[31] Niewiele więcej wiadomo o sprawcach z Schneidemühl. Wnętrze synagogi stało się wkrótce jak piec, gdy ogień strawił krokwie i pięknie przykryty dach niemal się zawalił. Inne dzieci chodzące do szkoły w owym czasie, później wspominały:

„Owego dnia przybyliśmy późno do domu i przez okna synagogi ujrzeliśmy pożar. Później poszliśmy ulicą zobaczyć, co jeszcze się wydarzyło i czy pożar został ugaszony. Zobaczyliśmy, że wóz strażacki ledwie chroni pobliską stację benzynową – zwykłą stację paliw znajdującą się w pobliżu północnej ściany synagogi, w kierunku Wilhelmstrasse – mokre, aby zapobiec rozprzestrzenianiu się pożaru. Sama synagoga nie była chroniona. SA pełniła straż na miejscu pożaru następnego ranka".[32]

„Kiedy synagoga spłonęła, przybyliśmy późno ze szkoły następnego ranka. Na Neuer Markt w pobliżu Mühlenstrasse staliśmy niedowierzając, widząc tam zniszczenia sklepu. Co się tam stało i dlaczego? Nic nie wiedzieliśmy, nie rozumieliśmy, a w porze lunchu, gdy nie było zajęć w szkole, zobaczyliśmy, że okna żydowskich sklepów, znajdujących się w mieście, zostały zniszczone, nie mogliśmy tego pojąć i staliśmy, lamentując w sklepie z porcelaną Abrahama na Marktplatz – tak piękna porcelana".[33]

„Idąc wzdłuż Brombergerstrasse, w drodze ze szkoły do domu, ujrzałem zniszczone sklepy i towary leżące na ulicy. Następnie pobiegłem na Wilehelmplatz, gdzie nadal tliła się synagoga. SA stało w wejściach do pobliskich domów, zastraszając mieszkających tam Żydów. Miejscowa policja nie robiła nic, aby interweniować. Mój ojciec był bardzo wstrząśnięty wydarzeniami w Schneidemühl".[34]

Joachim Rosenberg przebywał w Berlinie jako praktykant w ORT.[35] Przypomina:

„Przybyłem do Schneidemühl pociągiem z Berlina 10 listopada i zobaczyłem zniszczoną synagogę, a żydowskie firmy w ruinie. Na szczęście mojemu ojcu udało się sprzedać swoją i w ten sposób wiele rzeczy ocalało. Następnie pozostałem w ukryciu z moją matką".[36]

[30] Joachim Rosenberg, Santiago, Chile, list do autora 19 września 1994 roku.

[31] Patrz: Herbert Schultheiss, Die Reichkristallnacht in Deutschland nach Augenzeugenberichten, s. 216-217.

[32] Patrz: Hildegard Braun z domu Gemkow, w „Die jüdischen Bürger von Schneidemühl", s. 9; Heimatkreis Schneidemühl e.V., Cuxhaven.

[33] Eleonore Bukow, Lübeck, Niemcy, list do autora, 25 października 1997 roku.

[34] Eberhard Martens, w Die jüdischen Brüger von Schneidemühl, s. 9; Heimatkreis Schneidemühl e.V., Cuxhaven.

[35] ORT, skrót oryginalnej rosyjskiej nazwy organizacji utworzonej w carskiej Rosji w 1880 roku, mającej dać gminom umiejętności potrzebne, aby stały się samowystarczalne.

[36] Joachim Rosenberg, Santiago, Chile, listy do autora, 21 lipca 1987 i 4 października 1998 roku.

„Po Nocy Kryształowej Żydzi zostali załadowani na ciężarówki, strzeżone i obserwowane przez SA Byli następnie rozładowywani przy tylnym wyjściu do Domu Handlowego Kepa i wpychani do piwnic. Część kobiet groziła wysiadającym Żydom i biła ich parasolkami. Tego nigdy nie zapomnę".[37]

„Pan Krause mieszkający przy Breitestrasse, który poślubił chrześcijankę i miał dwoje dzieci, był prowadzony ulicami miasta z dużym znakiem u szyi z napisem „Żyd".[38] *Zauważyłem go na Kleine Kirchenstrasse. Orkiestra cały czas grała „We shall meet again on the strand of the Spree" (odnosząc się do popularnej pieśni, odwołującej się do rzeki Sprewy, która przepływa przez Berlin)".*[39]

„Po Nocy Kryształowej pani Salomon, żona Maxa Salomona, który był właścicielem Porzellanwarengeschäft PAG przy Grosse Kirchenstrasse, w pobliżu starego kościoła św. Jana, pokazała mi zniszczenia w sklepie i na podwórku. Wystawy zostały roztrzaskane, a porcelana leżała potłuczona".[40]

Dr Rudy Philipp nigdy nie zapomniał:

„Mój o cztery lata starszy brat, który zaczął już naukę w szkole w Schneidemühl, przyszedł owego dnia do domu i powiedział moim rodzicom, że synagoga płonie. Już wcześniej przyszli po mojego ojca i umieszczono go w obozie koncentracyjnym w Sachsenhausen. Pamiętam obrazy Nocy Kryształowej, kiedy chowałem się pod łóżkiem, kiedy zapukano do drzwi i musieliśmy opuścić mieszkanie – żyliśmy nad zakładem krawieckim mojego ojca. Zobaczyliśmy mężczyzn w oficerkach – widziałem tylko ich buty. Moja matka musiała wyciągnąć mnie spod łóżka; pamiętam to. Poszliśmy i schowaliśmy się gdzieś w ogrodzie. Dużo później moja matka ostatecznie zdobyła się na odwagę, aby wejść do domu i zobaczyła wszystkie zniszczone meble i naczynia, kryształy i żyrandole. Jeden z wandali zranił się o coś i roztarł krew na ścianach. I trzeba było wykonać całe sprzątanie, a mojej matce było wstyd za skorupy i zbite rzeczy. W ogrodzie była duża dziura, gdzie jako dzieci bawiliśmy się w żołnierzy – wyglądała jak ścieki. Myślę, że wykorzystaliśmy ją częściowo do umieszczenia w niej zniszczonych rzeczy i przysypaliśmy je ziemią".[41]

Mentheim Schleimer znany ze swej hojności, pozwalając klientom płacić w ratach, miał swój dobrze prosperujący sklep z ubraniami, mieszczący się naprzeciwko Grenzmarkbrauerai przy Brombergerstrasse 2, który został całkowicie zniszczony. Gdy jego dom został zdemolowany, nie było go już w Schneidemühl, aby mógł być świadkiem zniszczeń w mieście.[42] Był jednym z wielu mężczyzn, którzy zostali aresztowani przez Gestapo i przewiezieni do obozu koncentracyjnego w Sachsenhausen poprzedniej nocy. Podupadł na zdrowiu krótko potem w wyniku znęcania się, w czasie uwięzienia i zmarł 21 grudnia; jego pogrzeb odbył się na cmentarzu żydowskim w Berlinie – Weissensee. Wdowa po nim Auguste z domu Jakubowska zginęła później w Rydze, w 1942 roku.[43]

[37] Horst Wandelt, (w swojej drodze do szkoły) w Die jüdischen Bürger von Schneidemühl, s. 9; Heimatkreis Schneidemühl e. V. Cruxhaven.

[38] Był to prawdopodobnie Arthur Krause, urodzony 17 czerwca 1906 roku, jeden z tzw. ćwierć-krwi Żydów, który mieszkał wraz z rodziną będącą w uprzywilejowanym mieszanym małżeństwie.

[39] Patrz: Hildegard Braun z domu Gemkow; Heimatkreis Schneidemühl e.V., Cruxhaven.

[40] Ingeborg Peters, Heimatkreis Schneidemühl e.V., Cuxhaven.

[41] Dr Rudy Philipp, Toronto, Kanada, rozmowa z autorem, 1997 rok.

[42] Patrz: Spengler, Magdalena, w Die jüdischen Bürger von Schneidemühl, s. 12; Heimatkreis Schneidemühl e.V., Cuxhaven.

[43] Patrz: Nie bez śladu – los tych, którzy nie powrócili.

Pani Cilli Altmann została kopnięta przez jednego z członków SA i zrzucona ze schodów swego domu przy Mühlenstrasse 5, cierpiąc bardzo po tym zdarzeniu. Kilka miesięcy później, kiedy razem ze swym mężem i dwoma synami ostatecznie uzyskali dokumenty emigracyjne, widziano ją, jak spaceruje z laską.[44]

Kilka żydowskich kobiet musiało zbierać odłamki szkła z ulic, gołymi rękami bez miotły czy szufelki, widok, który sprawił, że nieznana z nazwiska nie-Żydówka krzyczała na czuwających oficerów SS i SA, aby wyrazić swe obrzydzenie. Protest ten szybko zagwarantował jej trzy miesiące więzienia.[45]

Szacuje się, że tej nocy, przynajmniej dziesięć żydowskich firm i większość ich domów padło łupem wandali.[46] Nie udało się zrobić zdjęć ani spalonej synagogi, ani aktów wandalizmu, ani w trakcie, ani po tych wydarzeniach. De facto ścisłe rządowe nakazy dla gazet zapobiegły pojawieniu się odwołań do pogromu na ich czołówkach; jeżeli prasa zdecydowała się donieść o czymkolwiek, wydarzenia były określane jako małe zamieszki – na drugiej czy trzeciej stronie. Pod koniec następnego dnia miejskie stuletnie centrum żydowskiego życia i tożsamości było jedynie tlącą się ruiną. Ocalony został tylko jeden zwój Tory – przez mojego kuzyna Martina Rosenberga, który mając przeczucie, zdecydował się kilka dni przed pożarem wynieść zwój z synagogi. Tora ta stanowiła część rodzinnych dóbr spakowanych i przygotowanych do emigracji do Chile pod koniec 1940 roku. Co smutne, zrządzeniem losu, po osiedleniu się w Chile, kiedy mój kuzyn został współzałożycielem nowej prowizorycznej synagogi w Santiago w 1941 roku, zgodnie z aszkenazyjskim rytuałem, w budynku wybuchł pożar – stara Tora gminy Schneidemühl padła ofiarą płomieni.

Wszystkie rytualne akcesoria i meble, wliczając trzydzieści dwa zwoje Tory, padły ofiarą ognia; wiele zwojów pochodziło z już zlikwidowanych gmin żydowskich z pobliskiego Tütz (pl. Tuczno). Cały inwentarz gminy z Schneidemühl, gromadzony przez ponad wiek, został zniszczony.[47] Zaginęła również cenna pod względem historycznym księga obrzezanych, która była przechowywana przez mohela z Schneidemühl, wykonującego rytualne obrzezania Mosesa Mendelsohna od 1828-57. Wczesny projekt architektoniczny synagogi spłonął.

Przed pogromem lokalnej policji wydano rozkazy konfiskaty jakiegokolwiek interesującego pod względem historycznym żydowskiego materiału archiwalnego, jeżeli zostanie znaleziony w synagodze lub biurach, aby uchronić go przed zniszczeniem w trakcie tzw. Aktion, łapanki. Dokumenty miały zostać wysłane do odpowiednich siedzib SD.[48] Niestety nic takiego nie zdarzyło się w Schneidemühl. Jednak archiwa gminy były

[44] Barbara Weldon, rozmowa z autorem, Toronto, Kanada, 12 czerwca 2000 rok.

[45] Patrz: Herbert Schultheiss, „Die Reichskristallnacht in Deutschland, nach Augenzeugenberichten", s. 216-217.

[46] W całych Niemczech splądrowano ponad 7 000 żydowskich biznesów.

[47] Zginęły 97-letnie Krzesło Eliasza (krzesło do obrzezania), trzy osłony Tory oraz korony Tory o różnych rozmiarach, sześć srebrnych wskaźników i sześć zasłon dla Tory. Pudełko Besamm (naczynie napełnione cennymi ziołami, wykorzystywane na zakończenie Szabatu), cztery kielichy Kidusz (ceremonialne kielichy), jeden pochodzący z 1870 roku, pudełko na cedakę (pudełko na datki charytatywne), Ner Tamid (wieczne światło; nieustannie paląca się lampa, stojąca na przeciwko arki, symbolizująca obecność Boga), Chanukija (dziewięcioramienny świecznik używany w czasie Paschy), trzy srebrne świeczniki i Chupa (baldachim ślubny)

[48] Punkt nr 3) sekretnego telegramu wysłanego przez Heydricha, skierowanego do każdej jednostki policji i SD (organizacji szpiegującej opozycję i członków partii), z datą 10 listopada, o godzinie 1:20 w nocy, Monachium (IMT, Bd. XXVII, s. 487) patrz również: Kurt Pätzold/Irene Runge w „Kristallnacht", s. 115.

składowane w biurach administracyjnych Gemeindehaus, unikając gniewu wandali tej nocy. Dzięki zapobiegliwości rabina Plotke przed pożarem, wartościowy pod względem historycznym Schutzbrief wydany przez Augusta Saskiego i jedna Mazkir Buch (księga z nazwiskami ofiar powstania chmielnickiego) zostały przekazane do Gesamtarchiv der deutschen Juden (Pełne archiwa niemieckich Żydów) w Berlinie.[49] Wiele lat po zakończeniu II wojny światowej oba artykuły, jak również tomy gminnej korespondencji, cofając się w czasie do końca XVIII wieku i początku XIX wieku, przetrwały i zostały kolejno przekazane do Archiwum Głównego Historii Żydów w Jerozolimie.

Nie wydaje się, aby zachowały się jakiekolwiek zdjęcia pokazujące marsz trzydziestu dwóch Żydów, nad którymi znęcano się w drodze na stację kolejową Schneidemühl, gdzie Siegfried Sommerfeld jako tymczasowy przewodniczący gminy żydowskiej, otrzymał rozkaz od Gestapo „eskortowania ich" w drodze do obozu koncentracyjnego Sachsenhausen. Wiadomo, że ogłosił później, widząc jak brutalna była straż, w momencie przyjazdu do bram obozu, że stracił wszelką nadzieję co do humanitarnego traktowania osadzonych w kolejnych tygodniach i miesiącach.[50] Rzeczywiście więźniowie musieli znosić tygodnie lub miesiące niewypowiedzianego poniżenia w całkowicie przepełnionych barakach. (W całych Niemczech i Austrii owej nocy na ulicach aresztowano 30 000 żydowskich ojców i synów lub wyciągnięto ich z domów i mieszkań i osadzono w obozie koncentracyjnym Sachsenhausen, Buchenwald i Dachau. Dziewięćdziesiąt jeden Żydów nie przetrwało tej nocy).

Wśród osadzonych z Schneidemühl byli 56-letni Hermann Lewin; 50-letni Martin Rosenberg; i 73-letni Hugo Simonstein, który cztery lata później został więźniem nr 1483 w transporcie do Terezina, gdzie zmarł z głodu; i Hermann (Jossel) Gutmann, który jako weteran I wojny światowej został zwolniony po sześciu tygodniach. 48-letni Arthur Philipp został aresztowany i wysłany do Sachsenhausen przed pogromem, potem podążyło za nim dziewięciu innych mężczyzn z gminy. 55-letni Moritz Asch, więzień nr 8156 żył tylko miesiąc; zginął 8 grudnia 1938 roku. 64-letni Samuel Reich, niegdyś filar swej gminy i dumny z niemieckiego pochodzenia, zginął 30 listopada w wyniku niewyleczonej infekcji pęcherza, na którą cierpiał. Wraz z nim było siedmiu innych aresztowanych miesiące wcześniej, którzy nie powrócili żywi. 54-letni Arthur Cohn został zamordowany 4 lipca 1938 roku; 62-letni Moritz Moses zginął 21 czerwca 1938 roku; 60-letni Louis Jakobsberg, więzień nr 003212 w bloku 65 został zamordowany 6 czerwca 1940 roku. Dr Erich Klein wegetował do 18 kwietnia 1942 roku, zanim zginął i 31-letni Jonas Wolff, więzień nr 003576 został zamordowany 4 lutego 1940 roku. 65-letni Sally Holländer, handlarz drewnem, został aresztowany 10 kwietnia 1940 roku pod zarzutem „próby reprezentowania firmy w Berlinie bez korzystania z drugiego imienia Israel" – zamordowany 30 listopada 1941 roku.[51] Pięćdziesięciodwuletni Georg Hammerschmidt, który został już aresztowany 20 czerwca 1938 roku, został zabrany do Sachsenhausen i stał się więźniem nr 003577, zakończył swe życie 22 kwietnia 1940 roku.

[49] Patrz: Notizblatt, der Gesellschaft zur Erforschung jüdischer Kunstdenkmäler, e.V. Frankfurt nad Menem, s. 12, załączony do artykułu Jüdische Kunstdenkmäler in Preussen, na s. 175-198 (brak nazwiska autora); Deutsche Bücherei Leipzig, ZA 9844.

[50] Wyjątek z dokumentu nr 01/311, Yad Vashem Studies, VII, 1968: list Georga Pohla, Mainz, Frauenlobstrasse 35, Niemcy.

[51] APP, Regierung Schneidemühl, nr 65; Tagesrapport nr 2, 11 kwietnia 1940 roku.

Inni zostali ostatecznie wypuszczeni po miesiącu lub dwóch. Dla tych, którzy mieli wystarczające szczęście i pamiętali o dalekich krewnych w USA lub gdzie indziej, którzy byliby chętni zapewnić bezcenne pisemne oświadczenie złożone pod przysięgą, które gwarantowało finansowe wsparcie w państwie przyjmującym, mogli mieć nadzieję na wcześniejsze opuszczenie obozu. Pod przymusem podpisywali dokumenty, że byli traktowani „odpowiednio", pod warunkiem, że opuszczą Niemcy w bardzo krótkim czasie. Wychudzeni z ogolonymi głowami, pojawiali się i wracali do swych rodzin – wielu zastraszonych i okaleczonych na resztę życia. Jednym z nich był 26-letni Herbert Simonstein, który wyjechał z Schneidemühl do Chile z grupą innych emigrantów. Wśród tych, którzy wierzyli w znalezienie bezpiecznego schronienia w krajach europejskich, był wybitny prawnik z Schneidemühl, Alex Soldin. Niestety po kilku latach od ucieczki do Luksemburga, nacierający Niemcy dogonili go i deportowali do Terezina w kwietniu 1943 roku, gdzie zginął dziewięć miesięcy później; jego żona cudem ocalała.

Kehila Schneidemühl została następnie zmuszona do sprzedaży Gemeindehaus miastu za cenę nominalną 12 000 Reichsmark, nie biorąc pod uwagę aktualnej ceny rynkowej budynku tj. 60 000 Reichsmark; miasto zatrzymało 3 000 Reichsmark za obciążenia hipoteczne. Pozostałe 9 000 Reichsmark zostało wykorzystane na rozbiórkę spalonego szkieletu synagogi i ostateczne wyrównanie i wybrukowanie pustego gruntu; oczyszczona część nieruchomości została zmieniona w parking.

W całym dystrykcie administracyjnym Schneidemühl sytuacja była równie katastrofalna. Dokumenty rządowe, które przetrwały świadczyły szczegółowo o sekwencji wydarzeń podczas Aktion.[52] We wszystkich przypadkach jednostki SS i miejscowej policji, częściowo w umundurowaniu, zostały poinstruowane przez Gestapo, aby podpalić synagogi, zniszczyć własność żydowską, gdzie to możliwe i aresztować żydowskich mężczyzn.

W małym miasteczku Flatow (pl. Złotów) aresztowano i czasowo przetrzymywano w miejscowym obozie pracy trzydziestu pięciu mężczyzn – piętnastu mężczyznom udało się zbiec przed aresztowaniem. Podczas gdy miejscowa ludność Kallies (pl. Kalisz Pomorski), Falkenburg (pl. Złocieniec) i Dramburg (pl. Drawsko Pomorskie) wiwatowała i „protestowała przeciwko Żydom", synagogi w tych miastach zostały spalone. W Kallies (pl. Kalisz Pomorski) aresztowano dziewięciu mężczyzn, w Falkenburg (pl. Złocieniec) dziesięciu, a w Dramburg (pl. Drawsko Pomorskie) czterech. Synagogi w Krojanke (pl. Krajenka) i Schönlanke (pl. Trzcianka) również zostały całkowicie zniszczone.[53]

Zbezczeszczenie i zrównanie z ziemią cmentarza

Nawet zmarli członkowie gminy nie byli bezpieczni wobec nazistowskiej nienawiści i pogardy, która nie znała granic. W ponownym ataku antysemickiej złości, po tzw. Nocy Kryształowej – i nie pasując do polityki państwa lat 30. XX wieku – cmentarz żydow-

[52] Patrz: Aktion gegen Juden am 4.10 und 11 November 1938; Rejencja w Pile, Archiwum Państwowe w Poznaniu, Sign. 256.

[53] Według tymczasowego raportu prezydenta Regierungs Bezirk Schneidemühl, datowanego na 2 grudnia 1938 roku, w dystrykcie spalono szesnaście synagog („pod nadzorem Hoheitsträger der Partei und Abgehörigen der N-Z-Gleiderung"), 63 biznesy i 231 mieszkań zdemolowano, a domy zdewastowano; 359 mężczyzn zostało zabranych do obozu koncentracyjnego Sachsenhausen. Ogółem Żydom z prowincji skonfiskowano 9 451 560.00 RM (Patrz: APP Reg. Schneidemühl, nr 254-256, 260; Archiwum Państwowe Poznań, s. 453-471).

ski w Schneidemühl stał się kolejnym celem nazistów. Mieli świadomość, że żydowskie tradycje i zwyczaje religijne wzywały Żydów do oddania szacunku ziemiom pochówku swoich przodków. Przez zbezczeszczenie i zniszczenie tych terenów niemal ukończyli swe zadanie zniszczenia wszelkich śladów żydowskiej historii w Schneidemühl.

Bliskość cmentarza od dzielnicy biznesowej Schneidemühl stała się teraz okropnym obciążeniem – znaczne oddzielenie mogłoby prawdopodobnie pozwolić uniknąć gniewu nazistów. Zniszczenie cmentarza wskazuje po raz ostatni bezpośrednio na antysemicki klimat, który dominował w Schneidemühl. Jego zniszczenie było jednym z ostatnich, szczególnie mściwych, nikczemnych aktów nazistów w mieście.[54] Z kilku dostępnych źródeł, wraz z relacjami naocznych świadków, możliwe jest odtworzenie ciągu zdarzeń w kolejności, w jakiej się one rozwijały przez pewien czas w 1939 roku. Dokładna data jego zniszczenia musi zostać jeszcze potwierdzona, można jednak stwierdzić, jak jeden z ocalałych przywołuje, że do 1 marca 1939 roku cmentarz był najwyraźniej nadal nietknięty.[55] Kilka miesięcy po listopadowym pogromie, najprawdopodobniej w kwietniu lub maju, gmina została zmuszona przez radę miejską i jej nazistowską kadrę, do udzielenia zgody na rozbiórkę kostnicy. Ponadto gmina została upomniana, że wszystkie groby, które nie mają czterdziestu lat zostaną otworzone, szczątki ekshumowane i przeniesione na inny cmentarz, leżący osiem kilometrów od granic miasta (nie istnieją żadne dalsze szczegóły pozwalające zweryfikować to stwierdzenie) wraz z kamieniami nagrobnymi.[56] Później wiele nagrobków, które nie zostały jeszcze przeniesione na inne żydowskie cmentarze, zostało splądrowanych przez ludność miejską i powtórnie wykorzystanych jako kamienie nagrobne gdzie indziej. Inne zostały wykorzystane do celów budowlanych w mieście – karykatura przypominająca o wydarzeniach z wieków średnich i zbezczeszczeniu żydowskich cmentarzy w czasie krucjat. Jednakże żadne zniszczenia nie zostały dokonane przed zakończeniem oficjalnego Schrottabführung, zdjęciem złomu dla wsparcia wojennej gospodarki; wszystkie żelazne bramy i metalowe ogrodzenia grobów zostały zerwane.

6 marca 1939 roku rozpoczęło się rozbijanie wysokiego muru cmentarza.[57] Chociaż zachowane notatki rabina Nobla i jego eulogie wygłaszane przy grobie potwierdzają fakt, że ostatni pochówek w cmentarnej ziemi, dr Herthy Wohl z domu Goetze, miał miejsce 31 maja 1939 roku. Dlatego też należy przypuszczać, że miejsce wiecznego spoczynku wielu pokoleń Żydów z Schneidemühl zostało zniszczone po końcu maja tego roku. Bez rekompensaty dla kurczącej się gminy żydowskiej, miasto skonfiskowało następnie całkowicie własność cmentarza.

[54] Żydowskie prawo nakazuje, aby zmarli otrzymali wieczną nienaruszalność swych grobów. Świadczy to o fakcie, że w przeciwieństwie do chrześcijańskich cmentarzy, które są porzucane po pewnym czasie, wielowiekowe żydowskie miejsca pochówków zostały zachowane.

[55] Pani Chava Gal-Or (dawniej Eva Guttmann), Hadera, Izrael; list do autora; 2 grudnia 2000 rok; opuściła Niemcy 6 marca 1938 roku w Kindertransporcie jadącym do Francji.

[56] Patrz: Herbert Schultheiss; Die Reichskristallnacht in Deutschland, nach Augenzeugenberichten s. 216-217.

[57] Patrz: Deutsch Kroner & Schneidemühler Heimatbrief, sierpień 2000 roku, s. 18 – orginalnie opublikowany w Pommersche Grenzland Zeitung, oficjalny organ NSDAP, Gau Pommern; Niemcy były podzielone na ponad czterdzieści Gaue, dystrykty administracyjne.

Dziesięcioletnia Eleonore Bukow była świadkiem niektórych zdarzeń i potwierdza:

„...cmentarz żydowski został wkrótce zrównany z ziemią i zmieniony w park z klombami i ławkami dla mieszkańców. Dzisiaj jedynie silne, wysokie drzewa są świadkami dawnych czasów."

Wszelkie koszty likwidacji miały być poniesione przez gminę i Jüdischer Landesverband (okręgową organizację nadzorującą gminy żydowskie). Późniejszy raport rady miejskiej Schneidemühl z 1940 roku potwierdza:

„Rada miejska zdecydowała się przeznaczyć sumę 40 000 Reichsmarks ze swego budżetu na stworzenie i utrzymanie parku z klombami i ścieżkami. W budżecie w 1941 roku na ten cel zostało zarezerwowane 12 000 Reichsmark, a na następne lata zaplanowano środki w tej samej wielkości, jednak zostały wstrzymane ze względu na wysiłek wojenny".[58]

Podczas gdy plany ulic w Schneidemühl przed 1933 rokiem określały żydowski cmentarz jako Begräbnisplatz (teren pochówków) – późniejsze mapy ledwie określają tereny słowem ogród. Kiedy życie Żydów w Schneidemühl dobiegło końca w lutym 1940 roku, wspomnienie świętej ziemi gminy było wszystkim, co pozostało. Dla wielu z tych, którzy mogli wyjechać o czasie, ostatni spacer do Gute Ort (dobre miejsce) pozostał jednym z ich ostatnich obowiązków. Po raz ostatni w akcie wierności dla żydowskiej tradycji i jako znak szacunku i ostatniego pożegnania umieścili samotny kamień na rodzinnych nagrobkach. Wielu czuło, że zostawiają za sobą jedną ze swych najbardziej cennych własności.

Biorąc pod uwagę zniszczenie cmentarza, przyjemna jest wiedza, że jedynym świadkiem tej znikającej gminy jest kilka cennych fotografii. Dają oczywiste wrażenie gminy, która dobrze dbała o tych, co odeszli, gminy dość zamożnej, sądząc po wielu dobrze wykonanych nagrobkach widocznych na zdjęciach. To gęsto zarośnięte miejsce ze swą bogata roślinnością wokół grobów porastały jodły, wysokie liściaste drzewa i dekoracyjne krzewy, ledwie odkrywające wąskie ścieżki, oddzielające pola. Był to prawdopodobnie jego naturalny, przypominający park wygląd, który nadawał temu szczególnemu cmentarzowi spokojny klimat, który mieszkańcy Schneidemühl często przywoływali w późniejszych latach.

2 marca 1940 roku odbyło się spotkanie Ratsherren, radnych miejskich z Schneidemühl zwołane pod przewodnictwem nowo wybranego Oberbürgermeistra, burmistrza Friedricha Rogauscha, oddanego członka partii, który szybko awansował do stopnia SS-Sturmbannführera, na początku lat 30. XX wieku. Jego poprzednikiem był członek partii Franz Stöhr, pierwszy wiceprzewodniczący Reichstagu w 1930 roku. Jednak „zmarł on nagle w wypadku" krótko po listopadowym pogromie, w wieku pięćdziesięciu dziewięciu lat. Został następnie pochowany z pełnymi honorami i wartą wojskową, po czym odbyło się przyjęcie w Moltkeschule. Jednak śmierć została oficjalnie sklasyfikowana jako wypadek, było tajemnicą poliszynela, że burmistrz z powodu niesmaku i desperacji w związku z wydarzeniami, jakie miały miejsce w mieście, popełnił samobójstwo.[59]

[58] Eugen Lange, Bielefeld, Niemcy, list do autora, 15 sierpnia 1999 roku.
[59] Patrz: Die jüdischen Bürger von Schneidemühl, s. 12; Heimatkreis Schneidemühl e.V., Cruxhaven.

Na spotkaniu rady podjęto decyzję, że własność dawnej synagogi, jak również żydowski cmentarz, zostanie erworben „przejęta" przez miasto – używając kolejnego zgrabnego kamuflażu na określenie prostej kradzieży własności.[60] Kolejne badania pokazały, że to szczególne posiedzenie rady miało miejsce niemal tydzień po tym, jak cała gmina żydowska została aresztowana, osadzona w Gemeindehaus i innych budynkach w mieście, a ich prywatna własność skonfiskowana.

Spis ludności

Do czasu przeprowadzenia tzw. Volkszählung, spisu ludności, w środę 17 maja 1939 roku, sytuacja niemieckich Żydów była określona przez systematyczną deemancypację; zniszczono każdą dawną żydowską działalność ekonomiczną.[61] Spotkanie rządu i analiza surowych danych spisu była pomyślana jako sposób oznaczania Żydów, na potrzeby następnego etapu, ich zniszczenia. Przed przeprowadzeniem spisu ludności, przez okres pięciu lat, gmina żydowska w Schneidemühl straciła niemal 400 członków w wyniku emigracji – pozostawiając za sobą małą liczbę, w dużej mierze starszych mężczyzn i kobiet, pozostałość gminy. Zachowane dane spisu ludności z 1939 roku (dla Schneidemühl) również pokazują, że od 6 maja 1939 roku Żydzi zostali zmuszeni do mieszkania w Judenhäusern, domach będących własnością Żydów, a w niektórych z nich żyło osiem lub więcej osób w jednym pokoju; wynajmowanie było jedynie dozwolone pomiędzy Żydami – środki, które ułatwiły nadzór Gestapo. Wyjaśnia to fakt, że w czasie spisu ludności budynek gminy żydowskiej na Wilhelmplatz kwaterował 11 tzw. „pełnej krwi Żydów" (tych z czterech żydowskich dziadków) w zatłoczonych mieszkaniach. Podobnie liczne grupy musiały żyć w pobliżu żydowskiego cmentarza przy Karlstrasse 13, jak również przy Zeughausstrasse 5/6, Brombergerstasse 2/4, Kösslinerstrasse 19 i Kirchstrasse 2/8. Często domy te odzwierciedlały widzianą antysemicką diatrybę „Żydzi są naszym nieszczęściem".[62]

Wkrótce po przeprowadzeniu spisu ludności w Schneidemühl, liczni Żydzi zarejestrowani jako „pełnej krwi Żydzi", przenieśli się do posiadającego atmosferę relatywnej anonimowości Berlina i innych dużych miast. Podejmując taki krok, umknęli czasowo władzom i nie doświadczyli nieoczekiwanych masowych aresztowań z 21 lutego 1940 roku. Ich ucieczka jednak była krótka, jako że zostali w końcu złapani przez Gestapo, aby zostać później deportowanymi.

[60] Patrz: Deutsch Kroner & Schneidemühler Heimatbrief, sierpień 2000, s. 18 – pierwotnie relacjonowany w Pommersche Grenzlandzeitung.

[61] Ten szczególny spis ludności znany jako Reichsippenamtliche Volkszählung i przeprowadzony przez Reichssippenamt w całych Niemczech, Austrii i Kraju Sudeckim (Czechy) został opracowany, aby pociągnąć za sobą duże konsekwencje: zawarte w nim dodatkowe dane dotyczące 4 dziadków, zgodnie z ustawami norymberskimi, stały się podstawą mechanizmu deportacji niemieckich Żydów. Całościowe dane statystyczne dotyczące 411 000 osób w powiększonej Rzeszy, dały reżimowi nazistowskiemu punkt zaczepienia w wysiedleniu każdego Żyda w kraju, w przygotowaniach do zaplanowanego ludobójstwa. Niemal kompletne dane spisu ludności dla większości miast i miasteczek przetrwały II wojnę światową i zostały następnie sfilmowane przez LDS (Mormonów), krótko po upadku komunizmu. Część danych spisu dotycząca Schneidemühl, LDS (Mormon) mikrofilm Family History Library nr 1742517, zostały głównym źródłem i narzędziem badawczym tego rozdziału.

[62] Patrz: Szloma Dabinski; dokument Yad Vashem M-1/E/1317/1279

Dla nazistowskiej biurokracji w Schneidemühl ujawniono statystycznie ważne fakty – a mianowicie nazwiska i dane personalne 152 osób, które używając nazistowskiego eufemizmu były jüdisch versippt – z domieszką żydowskich korzeni. Wśród nich ustawy norymberskie z 1935 roku sklasyfikowały 114 osób jako „pełnej krwi Żydów", tj. Żydów planowanych do przyszłych deportacji. Do września 1941 roku stali się tzw. Sternträger (nosicielami żółtej gwiazdy). W zależności od liczby żydowskich dziadków prawo stworzyło w Schneidemühl piętnaście nowych podmiotów Mischlinge (dzieci mieszanych małżeństw). Zostali sklasyfikowani jako „pierwszego stopnia" „półkrwi Żydzi" (dwóch żydowskich dziadków), podczas gdy dwadzieścia trzy osoby stało się „drugiego stopnia" „ćwierć-krwi Żydami" (jeden żydowski dziadek). Oba rodzaje Mischlinge mieszkały z rodzicami, którzy czasami żyli w privilegierten Mischehen (uprzywilejowanych małżeństwach mieszanych).[63] Rodziny te były uprzywilejowane lub oficjalnie „chronione" w większym lub mniejszym stopniu przed wieloma państwowymi antysemickimi prawami, poprzez obecność aryjskiego partnera w małżeństwie – wyraźnie niespójna sytuacja, gdy poziom ochrony był często interpretowany przez miejscowego fanatyka partii.[64] Aryjscy mężczyźni w uprzywilejowanych małżeństwach byli oficjalnie sklasyfikowani jako wehrunwürdig „niegodny, aby służyć Führerowi", tj. zwolniony ze służby wojskowej – wystawiając go później na kpiny i pogardę mniej tolerancyjnych nieżydowskich obywateli w trakcie pierwszych lat wojny. Biorąc pod uwagę wszechobecny antysemicki klimat Schneidemühl życie tych, którzy żyli w małżeństwach mieszanych, nie mogło być niczym więcej jak napięciem, będąc pod ciągłą obserwacją partii lub skazanych na łaskę lub niełaskę wiernych miejscowych nazistów.

Śmierć aryjskiego partnera lub publiczna zachęta do rozwodu często pociągały za sobą utratę „ochrony" i plasowała żydowskiego „uprzywilejowanego" partnera na liście deportacyjnej, co w rzeczywistości oznaczało wyrok śmierci. Trafnym przykładem była tragiczna sytuacja „pełnej krwi Żydówki" Sophie Zodrow z domu Lehmann. Po przeprowadzonym spisie ludności przeniosła się do Berlina wraz z trójką małych dzieci, wszystkie urodzone w Schneidemühl i sklasyfikowane jako „półkrwi Żydzi". Podczas gdy dzieci zostały w końcu oszczędzone nazistowskim szykanom – pani Zodrow została, mimo „ochrony" deportowana z Berlina do Oświęcimia, gdzie zginęła 11 stycznia 1943 roku.

Jak na ironię jako Rassenreferent, ekspert od kwestii rasowych, referent ds. rasowych w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych, dr Bernhard Loesener osobiście opracował wiele ustaw, które doprowadziły do dehumanizacji Żydów w Niemczech. Jest również znany z okazjonalnej pracy na rzecz ochrony niektórych „półkrwi Żydów" – którzy byli w końcu także pół-Aryjczykami – przed zostaniem potraktowanymi jako „pełnej krwi Żydzi" po osiągnięciu wieku szesnastu lat, w ten sposób ratując ich przed deportacją i pewną śmiercią.[65]

[63] Według wyników przeprowadzonego w całym kraju spisu ludności, stanowili oni część 72 738 tzw. półkrwi Żydów w Niemczech i Austrii.

[64] W owym czasie w mieszanych małżeństwach w Niemczech żyło 35 000 Żydów.

[65] Dr Bernhard Loesner, urodzony w 1890 roku, studiował prawo, brał udział w I wojnie światowej jako oficer i dołączył do służby cywilnej po ukończeniu studiów w 1922 roku. W kwietniu 1933 roku został przeniesiony do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. W 1936 roku wyraził opinię: „Pewnego dnia zło asymilacji Żydów – która naraziła życie Niemców na niebezpieczeństwo – zniknie, a przyszłe pokolenia będą wdzięczne za nasze osiągnięcia" (Israelitisches Familienblatt, 9 stycznia 1936 roku). Został aresztowany w 1944 roku i oskarżony o działalność wywrotową, ale przeżył; zmarł w 1952 roku.

Jak tylko może to być potwierdzone, żaden z „półkrwi Żydów" czy „ćwierć-krwi Żydów" z Schneidemühl lub ich rodziców w liczbie trzydziestu ośmiu osób nie zostało dotkniętych przez Aktion z 21 lutego 1940 roku, ani deportowanych. Większość, jeżeli nie wszyscy, przetrwali – najpierw szykany nazistowskiej arbitralności, potem piekło unicestwienia miasta przez Armię Czerwoną.

Statystyki dotyczące 114 „pełnej krwi Żydów" dają inny obraz. Siedmiu osobom udało się wyemigrować w 1940 roku; jedenastu, głównie starszych mężczyzn i kobiet, zmarło w Schneidemühl, Berlinie i Radinkendorf do 1941 roku, a dwie następne zginęły w tym okresie w Sachsenhausen. W ciągu czterech lat po przeprowadzeniu spisu, siedemdziesiąt jeden „pełnej krwi Żydów" z Schneidemühl, włączając trójkę z pięciu mężczyzn i kobiet, którzy przebywali w więzieniu w Schneidemühl w czasie przeprowadzania spisu zostało deportowanych do obozów zagłady. Losu dalszych dwudziestu trzech „pełnej krwi Żydów" nie udało się ustalić.

26. Emigranci

Leo Baeck był jedynym z nielicznych, którzy pojęli pełnię powagi sytuację w Niemczech, kiedy już w kwietniu 1933 roku ogłosił „Tysiącletnia historia niemieckich Żydów dobiegła końca".[66] Przyjmując punkt widzenia większości niemieckich Żydów w owym czasie, którzy upatrywali to spostrzeżenie jako „arytmetyczną przesadę", jego wyobrażenie było rzeczywiście wizjonerskie. Jedynie niewielka mniejszość żydowska była zainteresowana emigracją. Byli to ci, którzy jasno dostrzegali dezintegrację zauważanej niemiecko-żydowskiej symbiozy i czuli, że niemiecko-żydowska burżuazja, jeżeli nie była syjonistyczna, żyła w świecie złudzeń i raju głupców. Dlatego wiele lat po przejęciu władzy przez nazistów, polityczna świadomość pojawiła się w wielu gminach. Kontakt zwykłych członków gminy z Gemeinde wzrósł wielokrotnie jako wynik pomocy przy emigracji, pomocy społecznej, Umschulung, przekwalifikowanie, wzrosło. Dla tych głęboko zakorzenionych żydowska samopomoc stanowiła istotny czynnik. Feiertagsinitiationen (świąteczne inicjatywy) - zostały ustanowione sposoby, których szukały małe gminy, aby zapewnić, że żaden jej członek nie powinien być pozbawiony nabożeństw w święta religijne, projekt, który przetrwał do 1938 roku, kiedy zaczął się proces likwidacji małych gmin.

Kilkoro Żydów z Schneidemühl opuściło Niemcy przed latami 30. XX wieku, kiedy gmina posiadała wciąż trochę ponad 500 członków. Syjonizm nie zyskał silnego poparcia od członków gminy po I wojnie światowej, kiedy ruch na ogół cieszył się silnym zainteresowaniem w wielu innych żydowsko-niemieckich gminach. Jednak młodsze pokolenie Żydów z Schneidemühl stopniowo angażowało się w młodzieżowy ruch syjonistyczny, który stał się moralnym oparciem dla wielu, zapewniając również edukację. W przeciwieństwie do swych przodków pod koniec XIX wieku, członkowie Jüdischer

[66] Leo Baeck, 1873-1956; rabin i filozof religii, jeden z duchowych przywódców gminy żydowskiej w Berlinie, a szczególnie Żydów w Niemczech, do czasu deportacji do Terezina w 1943 roku. Był Raichspräsident Reichsvereinigung der Juden in Deutschland i ostatnim przewodnikiem 'Hochschule für die Wissenschaft des Judentums', która przetrwała do 1942 roku. Przeżył pobyt w Terezinie.

Jugendband, Żydowskiej Organizacji Młodzieżowej, określali siebie jako niemieckich Żydów a nie żydowskich Niemców, subtelna różnica, która później kosztowała życie wielu istnień. Od początku lat 30. XX wieku grupa była entuzjastycznie kierowana przez utalentowanego i lubianego Ludwiga Rosenthala, czule zapamiętanego przez wielu jako Lutte. Zasmuca jego późniejsza decyzja o schronieniu się w Amsterdamie, co okazało się fatalne w skutkach, po zajęciu Holandii przez Niemców; Ludwig zginął w Sobiborze 16 lipca 1943 roku. Jüdischer Jugendband był blisko związany z Central-Verein (Centralną Organizacją Żydowską) w Berlinie, która często wysyłała młodych liderów do Schneidemühl, a następnie razem odwiedzali inne grupy młodzieżowe w mniejszych miasteczkach, takich jak Krojanke (pl. Krajenka), Deutsch Krone (pl. Wałcz) i Schönlanke (pl. Trzcianka).

W grudniu 1933 roku – w rosnąco wojowniczym świecie, jako reakcja na presję, pod jaką znalazł się młodzieżowy ruch żydowski, kilka połączeń i przegrupowań pojawiło się po tym, jak naziści doszli do władzy – niektórzy członkowie Jüdischer Jugendband przyłączyli się do szybko rozrastającego się, nowo utworzonego antysyjonistycznego odłamu Ring, Bund deutsch-jüdischer Jugend, którego przewodniczącym był pan Werner.[67] Celem nowej grupy było odnalezienie syntezy żydowskiej i niemieckiej tożsamości, starając się być apolityczną. Ring był związkiem kilku grup młodzieżowych, włączając w to pewne liberalne elementy w ramach Central-Verein, przy silnych kontaktach z Reichsbund jüdischer Frontsoldaten z I wojny światowej. Jednak do 1936 roku Gestapo zmusiło Ring do wyrzucenia słowa „deutsch" ze swej nazwy, a działając przeciwko polityce reżimu, która nadal wspierała żydowską emigrację, Ring został rozwiązany w 1937 roku z korzyścią dla silnej platformy emigracyjnej Zionist Jüdischer Jugendbund, która odpowiadała reżimowi do listopada 1938 roku.[68]

Gdy klimat polityczny się pogorszył, wiele młodych synów i córek dobrze sytuowanej żydowskiej klasy średniej wyjechało do Berlina, a ci, którzy nigdy nie uwierzyli w niegdysiejszy żydowsko-niemiecki romans, planowali Alija, odbudowę żydowskiego życia w Palestynie. Inni, którzy posiadali perspektywy w określonych krajach, przygotowywali się, biorąc udział w działaniach Hachschara, obozach treningowych dla pionierów mających się osiedlić w Palestynie, ucząc się rzemiosła akceptowanego przez każde państwo przyjmujące.[69] Syn z rodziny Salomon rozpoczął szkolenie u stolarza w warsztacie stolarskim Leopolda Wunscha przy Gartenstrasse 53, sześć miesięcy przed listopadowym pogromem, z perspektywą emigracji do USA. Kiedy sklep Salomona z porcelaną przy Grosse Kirchenstrasse został całkowicie zniszczony podczas listopadowej nocy, synowie pana Salomona ukrywali się przed SA na poddaszu swego domu. Po tragicznych wydarzeniach, pani Salomon podobno przepowiedziała swym nieżydowskim sąsiadom „... nadejdzie czas rozliczenia. Sposób, w jaki jesteśmy wypędzani dzisiaj, stanie się waszym własnym kłopotem w przyszłości". Mówiono jednak, że pan Wunch miał na tyle przyzwoitości, że zapewnił młodemu uczniowi sfałszowane certyfikaty, które pokazywa-

[67] Walter Gerber, Sydney, Australia, list do autora, 30 stycznia 2001 roku.

[68] Patrz: C.-V. Zeitung nr 11, 3 maja 1934 roku. Blätter des Bundes deutsch jüdischer Jugend.

[69] Hebrajskie słowo oznaczające przygotowanie np. zawodowe przegrupowanie, przekwalifikowanie. Trening intelektualny i fizyczny, przede wszystkim trening w pracy fizycznej, tj. rolnictwo, pionierów (Chaluzim) w celu osiedlenia się w Palestynie.

ły szczęśliwe zakończenie trzyipółletniego szkolenia.[70] Po bliższym przebadaniu tego tematu staje się jasne, że pan Salomon, jego syn i prawdopodobnie niektóre z pozostałych dzieci wyemigrowali. Smutne jest to, że 61-letnia Cäcilie Salomon z domu Mosessohn nie dożyła spełnienia się swojej przepowiedni; cierpiała na raka i zmarła w Berlinie 10 grudnia 1941 roku. Została pochowana 16 grudnia na cmentarzu żydowskim Wiessensee w Berlinie.[71]

Do połowy lat 30. XX wieku młode pokolenie, ci żarliwi syjoniści, którzy brali udział w obozach przygotowawczych, byli pierwszymi, którzy opuścili Schneidemühl w drodze do Palestyny. Wierzyli, że Niemcy były wygnaniem, a Palestyna powrotem do domu. Przeciwnie niektóre z zasymilowanych starszych osób nadal wierzyły, że Palestyna była jedynie innym gettem, podczas gdy inni nie mieli ochoty wracać gdziekolwiek.[72] Jednak stopniowo nawet oni postrzegali emigrację jako jedyne wyjście.[73] W końcu, aby ułatwić emigrację, całe rodziny z Schneidemühl przeniosły się do Berlina, gdzie Hilfsverein der Deutschen Juden, Stowarzyszenie Pomocowe Niemieckich Żydów, załatwiało emigrację. Inni w przejawie desperacji w związku z uciekającym czasem, oblegali konsulaty, ściskając plik papierów, które zawierały również ich dokumenty identyfikacyjne, oszpecone dużymi czerwonymi stemplami „J" na oznaczenie „Żyd". Palästina-Amt, biuro emigracyjne Palestyny, mieszczące się przy Meinekestrasse było częścią Reichsvertretung der Juden in Deutschland, Unii Federalnej Żydów w Niemczech.[74] Zachęcali do szybkiej emigracji, chociaż wizy do Palestyny były ściśle reglamentowane.[75] Może być znaczące, aby zauważyć, że do 1940 roku przynajmniej trzydziestu dwóch członków gminy „uciekło do Syjonu", aby osiedlić się i zacząć nowe życie w Palestynie.

Rodzinom Guttmann i Hirsch, które nie widziały dla siebie innej drogi wyjścia niż pozostać w Schneidemühl, udało się przynajmniej umieścić swe bardzo małe dzieci w Kindertransport (transport dla dzieci) do Francji, gdzie cudem przetrwały wojnę. Niestety nigdy nie zobaczyły ponownie swych rodziców. Kilku innych, jak Hans Kroner czy Günther i Helga Gumpert, znaleźli schronienie w Anglii i Szwecji.

Dla tych kilku ostatnich, którzy odmówili zrzeczenia się swojej tożsamości jako Niemców, tych, którzy wahali się wyjeżdżać, w przekonaniu, że faszyzm był tylko przejściowym fenomenem – ostatecznym ostrzeżeniem był pogrom w 1938 roku. Do listopada tego roku wszystkie żydowskie gazety i czasopisma zostały zakazane, z wyjątkiem „Jüdisches Nachrichtenblatt", od tego czasu poddana silnej cenzurze. Niezliczone rzesze przyszłych żydowskich emigrantów umieszczało tam ogłoszenia, podtrzymując swe nadzieje na odnalezienie dawno zaginionych krewnych ze Stanów Zjednoczonych lub krajów tak dalekich, jak obszary na całym świecie należące do Korony brytyjskiej i w Ameryce Południowej. Umieszczone osobiste ogłoszenie Rudiego Simonsteina – od-

[70] Pani Ingeborg Peters z domu Wunsch w „Die jüdischer Bürger von Schneidemühl", s. 8' Heimatkreis Schneidemühl e. V., Cruxhaven.

[71] Jüdische Gemeinde zu Berlin, e. V., Friedhofs-Kommission, 16 grudnia 1941 roku.

[72] Do 1933 roku mniej niż 2 000 niemieckich Żydów wyjechało do Palestyny.

[73] W samym 1935 roku wyemigrowało 20 000 niemieckich Żydów.

[74] Początkowo, od 17 września 1933 roku, znane jako Reichsvertretung der deutschen Juden; po 9 listopada 1938 roku organizacja została zmuszona do przyjęcia nazwy Reichsvereinigung der Juden in Deutschland, był to połączenie kilku dużych gmin i Central Verein deutscher Staatsbürger jüdischen Glaubens, organizacji syjonistycznych i RdFS, Reichsbund deutscher Frontsoldaten.

[75] Palästina Amt został oficjalnie zamknięty przez nazistów na wiosnę 1941 roku.

kryte przez autora w bibliotece pięćdziesiąt lat później – oczywiście nigdy nie zostało zauważone przez potomków jego zapomnianych krewnych w Sydney, w Australii, gdzie osiedliła się cała gałąź przodków Simonstein w latach 60. XIX wieku.

Przez kolejne trzy lata, około 160 000 Żydom z Niemiec i Austrii nadal udało się zbiec z Niemiec – szczególnie w okresie pomiędzy upadkiem Francji i miesiącami przed operacją Barbarossa, niemiecką inwazją na Związek Radziecki.

Rodziny, które miały dosyć szczęścia, aby uzyskać wizę, mogły w końcu spakować niezbędne minimum i zapłacić Auswanderer-Abgabe, podatek emigracyjny do Reichsvereinigung z tego, co zostało z dawnego majątku. Istniał również Reichsfluchtsteuer, który był stworzony jako podatek wyjazdowy, „grzywna wyjazdowa".[76] Ostatecznie, większości pozwolono wyjechać, w rzeczywistości bez pieniędzy, oprócz dozwolonych pięciu dolarów w kieszeni.[77] Ci, którzy nadal znajdowali się finansowo w bardziej bezpiecznej pozycji, korzystali z możliwości zabrania niemal wszelkiej własności, ułożonej w ogromnej drewnianej skrzyni, potocznie znanej „windą", w morską podróż do ziemi schronienia. Wyruszyli do tak rożnych miejsc, jak Chile, Argentyna, RPA, Wielka Brytania, Brazylia, USA czy Filipiny. Kanada, z jednym z najbardziej surowych praw imigracyjnych, gościła jedynie „pożądanych ekonomicznie kapitalistów z przynajmniej 20 000 dolarami" lub sponsorowane osoby prywatne, każda z 5 000 dolarów. W Schneidemühl jedynie rodziny Philipp i Margoninski miały tyle szczęścia, aby znaleźć chętnych, zamożnych krewnych w Nowym Jorku i Montrealu, którzy by poręczyli za nich. Przynajmniej pięćdziesięciu emigrantów z gminy znalazło schronienie w USA.

Ucieczka na wschód

Po niepowodzeniu konferencji w Evian z lipca 1938 roku, kiedy w odpowiedzi na ponaglenia prezydenta Roosevelta delegaci z trzydziestu dwóch krajów prędko zebrali się, aby rozwiązać problem plagi europejskich Żydów i jedynie Republika Dominikany zgodziła się zaakceptować dodatkowych uchodźców – istniało tylko jedno miejsce na ziemi, które nie wymagało pisemnego oświadczenia złożonego pod przysięgą czy wizy. Tym miejscem był Szanghaj, ludne miasto, okupowane przez imperialistyczną Japonię, sprzymierzeńca nazistowskich Niemiec. W środku chińsko-japońskiej wojny miasto stało się ostatnim punktem uwagi żydowskiej emigracji, odległe o 12 000 kilometrów. Można się dziwić, jak środkowo-europejski akulturowy Żyd mógł się przygotować na tak szybką decyzję, podróż, która wymagała posiadania ponad 3 000 Reichsmark. Jednak kiedy synagogi spłonęły i nazistowska pętla zaciskała się, tysiące Żydów wzięły na cel Szanghaj, ostatnią deskę ratunku. Przynajmniej pięćdziesięciu członków kehili z Schneidemühl podróżowało pociągiem przez będące torturą 9 000 kilometrów przez Syberię lub gdy Włochy nie przyłączyły się jeszcze oficjalnie do państw osi, podróżowali włoskim luksusowym liniowcem z Triestu lub Genui przez Kanał Sueski do tego otwartego miasta na Morzu Wschodniochińskim; inni, którzy mogli sobie pozwolić na zarezerwowanie podróży na niemieckim liniowcu Scharnhorst, wyruszającym na daleki wschód z nie-

[76] Pierwotnie rozpowszechniony w grudniu 1931 roku, aby powstrzymać przepływ kapitału w czasie kryzysu gospodarczego.

[77] W 1938 roku oficjalny współczynnik wymiany walut wynosił ½ funta szterlinga.

mieckiego portu, jechali w ostatnią podróż przed wojną.[78] Był to ostatni legalny sposób opuszczenia Niemiec. W sierpniu 1940 roku Johanna Reich i jej córka Helga, każda z 20 kg bagażu i 10 Reichsmark, które można było zabrać ze sobą, porzuciły gminę w Schneidemühl. Wybierając drogę lądową, Johanna Reich dołączyła do swojego męża, który samotnie wyjechał do Szanghaju osiemnaście miesięcy wcześniej. Byli jednymi z ostatniego 1000 uchodźców, którzy wyruszyli tam po lecie 1939 roku, kiedy większość innych już przybyła do Szanghaju. Opuszczającym Schneidemühl w ostatnim momencie był Walter Fränkel i jego siostra Meta z rodziną, dołączając do ponad 17 000 żydowskich uchodźców z Niemiec i Austrii, którym mimo ograniczeń imigracyjnych po hitlerowskiej inwazji na Polskę udało się trafić do tej metropolii złożonej z czterech milionów dusz.

Starsze, dobrze zakorzenione, iracka i sefardyjska gminy żydowskie istniały już w Szanghaju od XIX wieku, wspierane przez dużą białoruską grupę i kilka tysięcy Żydów, którzy uciekli w czasie rewolucji bolszewickiej z 1917, jak również 250 ultraortodoksyjnych studentów z całej Mir Yeshiva. W tym mieście śmiałków, miejscu utożsamianym z chorobami, prostytucją, korupcją i zbrodnią, nawet zbyt potężna niemiecka nazistowska enklawa znalazła swoje miejsce. Nowo-przybyli dołączyli do rozmaitych żydowskich emigrantów. Oprócz tzw. Ostjuden, byli niemieccy i austriaccy prawnicy, dziennikarze, profesorowie i lekarze, kelnerzy, rzemieślnicy i księgowi, niektórzy zakłopotani swą żydowskością i ciągle przywiązani do swego niemieckiego dziedzictwa kulturowego. Miasto było w rzeczywistości wyspą, gdzie niepewność, niewielka liczba zasad i duża bieda istniała na równi z niegościnnym klimatem. Dla dobrze wykształconych, jak i dla zwykłych uporządkowanych średnich europejskich Żydów, życie w Szanghaju mogło równie dobrze być, jak ktoś później zręcznie to opisał „(...) życiem w przytułku na księżycu...".

Tam, na obszarze jednej mili kwadratowej, która stanowiła dystrykt Hongkongu, Żydzi, jak i Chińczycy starali się z trudem wiązać koniec z końcem. Był to najgorszy obszar miasta, zawierający również pozostałości po japońskich bombardowaniach z lat 30. XX wieku. Z byłych mieszkańców Schneidemühl, którzy rozpoczęli swe życie w tym niesprzyjającym klimacie, kilku umarło w wyniku niesanitarnych, niezdrowych warunków – niektóre z ich grobów istnieją po dzień dzisiejszy. Z zewnętrzną pomocą finansową od American Joint Distribution Committee, wielu z najbiedniejszych uchodźców znalazło schronienie w tzw. Heime, tymczasowych obozach uchodźców, które zostały ustanowione w zniszczonych budynkach, gdzie uchodźcy żyli we wspólnych sypialniach. Jednak większość uchodźców starała się natychmiast znaleźć niszę dla siebie, wykorzystując swe umiejętności i swą przedsiębiorczość. Powstały synagogi i szkoły, a nawet otwarto kawiarnie i kluby nocne, szpitale dopasowane do potrzeb tych dręczonych przez choroby i infekcje jelit; teatry i koncerty zapewniały rozrywkę, zatrudniając masę dobrej klasy muzyków, nauczycieli i aktorów; wielu trzymało się swych uprzedzeń, a nawet swej germańskiej obsesji związanych z dawnymi tytułami zawodowymi. Jednak dla młodszych „...życie było interesujące i pełne wyzwań, jednak, gdy jest się młodym wszystko jest interesujące i pełne wyzwań", jak wspomina kolejny z ocalonych. Mimo różnorodności pochodzenia szybko rozwinięto dynamiczną Jüdische Gemeinde o bogatym życiu kulturalnym, spójne ciało gminne, pozostałość dawnych gmin, które obejmowały wszystkie

[78] Nie mylić z późniejszym krążownikiem Scharnhorst.

aspekty życia społecznego, kończąc na własnej prasie, która była dozwolona w późniejszych latach przez absolutną japońską władzę.

Około tuzina przywódców w Szanghaju, którzy były politycznie aktywni, a nawet uwięzieni w nazistowskich Niemczech, rozpoczęło budowę komórki komunistycznej na uchodźstwie, wśród nich syn rabina Israela Nobla, Günter. W wieku kilkunastu lat porzucił studia talmudyczne w zamian obrał prawo i ekonomię polityczną. Jego rosnąca świadomość groźnego klimatu politycznego w Niemczech doprowadziła do osobistego przekonania, które spowodowało wyrzucenie go z berlińskiego Friedrich-Wilhelm-Universität w 1933 roku. Spotkał tam i w rzeczywistości ocalił życie podobnie myślącej, Eugeni (Geni) Schmerling, swej przyszłej żonie. Zaciekły antysyjonista Günter Nobel został zmuszony do rezygnacji ze swych studiów i rozpoczęcia szkolenia jako narzędziowy i spawacz; decyzja ta dobrze wróżyła na przyszłość. Oboje z Genią, będąc na początku bardzo aktywni w SAP (Sozialistische Arbeiter Partei) od 1930 roku, niechętnie dołączyli do KPD, Niemieckiej Partii Komunistycznej, którą uznawali za jedyny zdolny antyfaszystowski ruch w owym czasie. Duża liczba pamfletów została potajemnie wydrukowana w mieszkaniu rabina Nobla, który nie miał żadnego pojęcia o skłonnościach swego syna aż do 1936 roku, kiedy jego działalność została odkryta przez Gestapo, wymierzając jemu i Geni karę trzech lat Zuchthaus, więzienia i pracy przymusowej, w berlińskim Moabit, pod zarzutem zdrady. Po czasowym wypuszczeniu 1 sierpnia 1939 roku, pozwolono im wyemigrować, opuszczając Niemcy 14 sierpnia; udali się do Szanghaju. Tam wykorzystując dobrze swe umiejętności spawacza, pracując najpierw dla armii amerykańskiej, Günter Nobel zaangażował się aktywnie w czasie wojny jako członek nielegalnej organizacji, podczas gdy urodzona w Moskwie żona, biegle władająca kilkoma językami, pracowała dla niemieckojęzycznej audycji w rosyjskiej agencji TASS.

Japońska euforia związana z Pearl Harbour szybko ogarnęła miasto pod ścisłą militarną okupacją. 18 lutego 1943 roku, po nagleniach niemieckiego Gestapo, ogłoszono nowe ograniczenia, które weszły w życie 18 maja. Zmusiło to uchodźców do ponownego przesiedlenia się, tym razem do dzielnicy miasta, w pobliżu rzeki Wangpoo, co Japończycy nazwali eufemistycznie, „wskazany obszar" w ich zbombardowanym wyznaczonym getcie. Nie przypominające gett w okupowanej przez nazistów Europie, wydawane przepustki dla bezpaństwowców do opuszczenia niezalesionego, brudnego getta okazjonalnie w drodze do pracy lub z innych powodów było zależne od kaprysu dwóch sadystycznych japońskich oficjeli, Ghoya i Okury.

Zbliżając się do końca wojny, gdy fundusze pomocowe z zagranicy wyschły, życie w getcie było nadal nie do wytrzymania, aż do przyjazdu oddziałów amerykańskich. Koniec wojny na Pacyfiku i zbliżające się przejęcie władzy w Chinach przez komunistów zmusiło nawet tych, którym podobała się idea pozostania w Szanghaju dla odbudowy życia, aby stawić czoło traumie ponownej emigracji. Marzenia o nowym życiu w innych krajach stały się normą; tysiące tych, którzy początkowo znaleźli relatywne schronienie w Szanghaju, było ostatecznie dwoma typami uchodźców – do i z Szanghaju. Dla bezpaństwowych Żydów – od 11. Verordnung zum Reichsbürgergesetz z 1941 roku, zrzeczenie się niemieckiego obywatelstwa – rozpoczęło się poszukiwanie nowych kierunków. Na początku jedynie kilka opartych na faktach relacji o prawdziwej sytuacji w Europie było dostępnych dla przyszłych emigrantów, oprócz sowieckich kronik filmowych z wyzwolenia Oświęcimia. Rozdzierająca serce rzeczywistość wkrótce przebiła się

na zewnątrz, jednak jakby trudne były doświadczenia z Szanghaju, uchodźcy ocaleli od pewnej śmierci w hitlerowskich Niemczech. Jednak mimo pojawiających się nowin na temat potworności Shoah, kilka krajów zaoferowało niewiele więcej niż współczucie dla ocalałych Żydów; kilka rządów wyraziło natychmiastową wolę otwarcia granic dla żydowskich uchodźców. Jednak, nowo utworzone państwo Izrael, otwierając swą ambasadę w Szanghaju, zyskało 10 000 uchodźców, którzy chcieli wyjechać do nowego kraju. Jeżeli chodzi o tych z Schneidemühl – większość z nich zdecydowała się osiedlić w Stanach Zjednoczonych, podczas gdy kilkoro wybrało Australię i Kanadę.

W listopadzie 1945 roku utworzono w Szanghaju „Residence association of democratic Germans", promując regularny powrót żydowskich uchodźców do Niemiec. W grupie 295 mężczyzn, kobiet i dzieci, którzy zdecydowali się na powrót do Berlina, była wdowa Paula Simonstein z domu Angerthal z Schneidemühl i Günter Nobel z żoną Genią. Ostatnia dwójka marzyła o odbudowie Niemiec zgodnie z komunistycznymi ideałami, zdecydowali się osiąść w okupowanym przez Rosjan sektorze Berlina, przybywając do zbombardowanej stolicy Niemiec latem 1947 roku.[79] Cenne narzędzia do spawania Güntera Nobla, które tak dobrze mu służyły w Szanghaju, znalazły się wśród własności, zabranych z powrotem do Berlina.[80] Inny strumień uchodźców skierował się na dworzec kolejowy Schlesischer we wschodnim Berlinie miesiące przed nimi. W ironii zdarzeń, byli uchodźcami z Rzeszy Niemieckiej; kobiety i dzieci pokryci lodem i śniegiem, i zapakowani jak sardynki w przeładowanych otwartych wagonach kolejowych. Tysiące z nich przybyły do Berlina, wielu zamarzło na śmierć, uciekając z obszarów zajętych przez posuwającą się naprzód Armię Czerwoną. Podróżowali powoli przez wiele dni ze Śląska – niedaleko od obozów śmierci w Oświęcimiu i Brzezince.

Przez dekady po zakończeniu wojny, wielu ocalałych z Szanghaju utrzymywało ze ze sobą kontakt, spotykając się od czasu do czasu na „Rickshaw Reunions" w Ameryce Północnej. Oszukali Holokaust i potrzebowali zachować żywe doświadczenia, przekazać kolejnym pokoleniom swą wolę przetrwania, która podtrzymywała ich wbrew wszelkim przeciwnościom.

Co smutne, ci z Schneidemühl, w dużej mierze starsi – którym brakowało zdolności przewidywania lub kontaktów, inicjatywy lub dobrego zdrowia i nie mogli opuścić Niemiec przed wojną – nie mieli innego wyboru, jak czekać na swój los w rodzinnym mieście, złapani w hitlerowskie sidła.

27. Untergang

W każdym punkcie, gdy dotykamy Shoah, doświadczamy czegoś niewytłumaczalnego. Samo zdarzenie miało taką skalę i było tak skomplikowane, że zdaje się wymykać racjonalnej analizie.[81]

[79] Günther Nobel szybko awansował w hierarchii SED, ostatecznie pracując w Ministerstwie Spraw Zagranicznych, gdzie obok pełnienia innych funkcji, był odpowiedzialny za zaakceptowanie przez Szwecję wschodnio-niemieckiej ambasady. Działania wojenne z armią USA, gdy przebywał w Szanghaju, spowodowały jego usunięcie z Komitetu Centralnego Partii Komunistycznej.

[80] Dzisiaj narzędzia te wchodzą w skład stałej interesującej ekspozycji w berlińskim Muzeum Żydów.

[81] Patrz: rabin dr Günther Plaut w „Canadian Jewish News", 14 września 2000 roku.

Dehumanizacja Żydów, która rozpoczęła się na długo przed wiekami średnimi, została zakończona w 1940 roku, kiedy Niemcy popadły w barbarzyństwo. Krążące do marca 1941 roku plotki na wyższych szczeblach partii nazistowskiej nie były już sekretem. Himmler, najbardziej wierny pomocnik Hitlera, rozkazał Hössowi zbudować obóz koncentracyjny w Oświęcimiu, którego celem była zagłada europejskich Żydów. Wprowadzenie we wrześniu tego roku obowiązku noszenia żółtej gwiazdy w Niemczech było kolejnym środkiem podjętym przez SS dla identyfikacji swych ofiar. W ten sposób, Untergang, całkowite zniszczenie europejskich Żydów, był w toku.

Los Żydów z Schneidemühl w świetle Shoah nie został wyjaśniony przez wiele lat po zakończeniu II wojny światowej. Żaden z krewnych autora, którzy uciekli z Schneidemühl po 1940 roku, nie mógł ostatecznie określić, co się stało z kurczącą się gminą, którą pozostawili.

Przez ostatnie pięćdziesiąt lat, liczne wypaczenia faktów historycznych dotyczących losu Żydów z Schneidemühl ukazały się w druku, błędy powielano w kolejnych księgach pamiątkowych i artykułach poświęconych Holokaustowi. Skąpe fakty zachęciły dr. Kurta-Jakoba Ball-Kaduri i dr. Ophira z Izraela na początku lat 60. XX wieku do przeprowadzenia badań na temat okoliczności zdarzeń, które doprowadziły do ostatecznego upadku gminy żydowskiej w Schneidemühl.

Dr Ball-Kaduri z Tel-Awiwu rozpoczął swe badania od próby przeanalizowania plików znajdujących się w biurach URO, United Restitution Offices, poprzednika IOME (Irgun Olej Merkaz Europa, centralna organizacja europejskiej imigracji), w poszukiwaniu nazwisk mieszkańców Schneidemühl. Jego wysiłki były niemal niemożliwym zadaniem, jako że te tysiące plików nie było sklasyfikowanych według miejscowości, ale ściśle według nazwiska wnioskodawcy. 6 stycznia 1965 roku dr Ball-Kaduri umieścił w izraelskiej gazecie wydawanej po niemiecku Yedioth Chadashoth ogłoszenie „Kto wie cokolwiek o Żydach z Schneidemühl?". W tym samym czasie umieścił identyczne ogłoszenie w AUFBAU, wydawanym po niemiecku tygodniku publikowanym w Nowym Jorku od 1934 roku, jak również w „Mitteilungsblatt des IOME", gazecie Irgun Ole Merkaz Europa. Jedyne odpowiedzi otrzymał od trójki ocalonych: pani Jenny Goldschmidt z domu Kroner z Holon w Izraelu, dr. Kurta Sommerfelda mieszkającego w Maine, USA i Rudiego Simonsteina mieszkającego w Nowym Jorku. Każdy z nich zaświadczał na podstawie swojej wiedzy osobistej o tym, co się zdarzyło przed i w czasie wojny w Schneidemühl. Później jednak dr Ball-Kaduri nie przywiązywał zbyt dużej wagi i wartości do tych trzech relacji. Bez jego wiedzy dość liczna grupa osób z Schneidemühl, które uciekły do Palestyny w latach 30. XX wieku, mogła zauważyć jego apele w gazecie, niestety większość nie była przygotowana na poradzenie sobie z przeszłością i otwarcie dawnych ran. Dlatego błędnie przyjęto, że żaden z umiejących czytać po niemiecku krewnych, który mógł wnieść żądanie do URO, po wojnie nadal żył.

Wcześniejsze badania dr. Ball-Kaduri kierowały się ku źródłom pisanym z lat 50. XX wieku.[82] Mikrofilmy z raportu Eichmanna do Auswärtiges Amt, Ministerstwa Spraw

[82] Gerald Reitlinger w swojej wczesnej pracy i pierwszej naukowej próbie liczbowego kreślenia rozmiarów Holokaustu, „The Final Solution". Dr K. D. Ball-Kaduri zauważył, że Reitlinger nie posiadał do swojej dyspozycji żadnych szczegółów na temat wydarzeń z Schneidemühl i oparł swoje odkrycia tylko i wyłącznie na wcześniejszym artykule rabina Bernharda Brillinga „Generalstab und Stettiner Judendeportation" zamieszczonym w Mitteilungsblatt, Tel Awiw, 2 lutego 1950 roku. Artykuł ten zawiera

Zagranicznych, dostarczyły oświadczeń, które zdawały się być w dużej mierze sprzeczne, z tym co było już wiadome.[83] Podczas gdy każde z tych źródeł tworzyło nieliczne wcześniej nieznane fakty, ogółem opisywały jedynie fragmenty prawdziwych warunków losowych Żydów z Schneidemühl. Dlatego własne badania dr. Ball-Kaduri podobno zakończyły się w czerwcu 1965 roku, pozostawiając kwestię w dużej mierze nierozstrzygniętą i niedokończoną.

W latach 90. XX wieku pojawiła się szansa przebadania dużego zbioru plików dawnej Reichsvereinigung der Juden in Deutschland w Amerykańskim Muzeum Holokaustu w Waszyngtonie. Materiał ujawnił po raz pierwszy dość dokładny kalendarz zdarzeń, które dotknęły społeczność żydowską z Pomorza, w lutym 1940 roku.[84] Los ostatnich Żydów z Schneidemühl nie był już zatem przedmiotem naukowych spekulacji.

Fakty

Aby pojąć ogrom zdarzeń, należy zacząć od deportacji szczecińskich. W nocy z 11 na 12 lutego 1940 roku, rozpoczęły się przygotowania do pierwszych deportacji niemieckich Żydów z tzw. Alt-Reich Gebiet, Niemiec w swych granicach z 1937 roku. Wydarzenia te miały miejsce dwa lata przed konferencją w Wansee, która przypieczętowała los europejskich Żydów. W Szczecinie 1 300 Żydów, stanowiących niemal trzydzieści procent Żydów nadal mieszkających na Pomorzu, otrzymało od Gestapo osiem godzin na spakowanie walizki z niezbędnymi ubraniami i rzeczami.[85] Następnego dnia w południe, przy temperaturach poniżej zera, pociąg towarowy deportował ich do Głuska, Bełżyc i Piasków w pobliżu Lublina, w Generalnym Gubernatorstwie, obszaru Polski anektowanego przez Niemcy w 1939 roku. Duńska gazeta „Politiken" donosiła 15 lutego 1940 roku: „Kiedy pociągi przejeżdżały przez stacje w Schneidemühl, jedna kobieta, która zmarła

zaledwie teorię na temat powodów stojących za szczecińskimi deportacjami i nie wspomina nic o Żydach z Schneidemühl. Jego założenia dotyczące losu Żydów z Schneidemühl, s. 48/49, są w ten sposób błędne co do dat i faktów. Szkoda, że liczne późniejsze książki dotyczące Shoah zachowywały te błędne informacje – patrz: Martin Gilbert: „Atlas of the Holocaust", oparty na książce Reitlingera, błędnie wymienia datę 12 marca 1940 roku, jako początek Aktion w Schneidemühl, s. 40, mapa 37, cytując Ref. NG 2490. Drugi tom niemieckiej Gedenkbuch, opublikowany w 1986 roku również zachowuje błędne informacje. H. G. Adler „Der verwaltete Mensch", s. 140 jest również oparta na książce Reitlingera.

Peter Longerich, w swej wspaniałej pracy „Politik der Vernichtung", s. 267-268, jest w błędzie jeżeli chodzi o daty aresztowań w Schneidemühl.

[83] Patrz: mikrofilm Yad Vashem JM 2248 (K514) Nr 336608/9/10.

[84] Rozdział ten jest w dużej mierze oparty na materiale archiwalnym: Arch re. #: R6 14:003 M*483 (United States Holocaust Memorial Museum, Waszyngton), fragmentarycznym materiale z lat 1938-1944, składającym się z ponad 300 częściowo wyblakłych, poplamionych i ledwie czytelnych carbon-copies korespondencji i Akten Notizen (memoranda rozkazów Gestapo), będących pozostałością ogromnej kolekcji akt Reichsvereinigung der Juden in Deutschland (75 C Rel, nr 483). Zawierały listy wszystkich aresztowanych osób, ułożonych wg nazwiska, imienia i nazwiska panieńskiego, daty i miejsca urodzenia. Często nazwiska były wymienione wraz z inwentarzem osobistego rachunku bankowego, które wahały się od groszy po tysiące Reichsmark. Ten materiał (75s C Rel, nr 483) przetrwał II wojnę światową i został skatalogowany/zmikrofilmowany w Berlinie po upadku muru berlińskiego. (Określenie RV, wykorzystane przez autora w tej książce, jest użyte jako skrót od Reichvereinigung der Juden in Deutschland; numer następujący po RV odnosi się do numeracji stron, posortowanych wg dat, jak zostało to znalezione w ocalonych materiałach Reichsvereinigung der Juden in Deutschland).

[85] Relacje o całkowitej liczbie deportowanych różnią się od 800 do 1 200, w: Jacob Peiser; „Die Geschichte der Synagogengemeinde zu Stettin"; 2 Auflage; Würzburg 1965 roku, s. 133-35 i s. 143.

w trakcie traumatycznych zdarzeń deportacji, została 14 lutego wyciągnięta z transportu".[86] Została prawdopodobnie natychmiast skremowana.[87]

W czasie następnych dwóch lat, deportowani mężczyźni, kobiety i dzieci z deportacji szczecińskich zapadły na zdrowiu w wyniku horrendalnej nędzy życia w gettach i niemal wszyscy z pozostałych deportowanych zostali kolejno zamordowani w Bełżycach 28 października 1942 roku. Zaledwie sześć kobiet, które nie były małżonkami nie-Żydów i czworo dzieci przetrwało, wraz z lekarzem dr. Erichem Mosbachem, który po doniesieniach o latach prześladowań, stał się ostatnią z ofiar szczecińskich po zakończeniu wojny. Zmarł w USA na atak serca 19 stycznia 1947 roku.[88]

Jak zauważył wcześniej dr Ball-Kaduri, twierdzenie, że Żydzi z Schneidemühl weszli w skład szczecińskich wysiedleń, było w rzeczywistości błędne. Na podstawie dokumentów zawartych w plikach Reichsvereinigung, można teraz bez wątpienia stwierdzić, że mimo iż deportacje Żydów z Schneidemühl były planowane, nie odbyły się zgodnie z faktami, które miały miejsce w Szczecinie.

W środę 21 lutego 1940 roku, zaledwie tydzień po szczecińskich wysiedleniach, w Schneidemühl aresztowano 160 Żydów. Liczba ta różni się nieznacznie od danych spisu ludności z dnia 17 maja 1939 roku, które pokazały, że liczba członków gminy żydowskiej w Schneidemühl skurczyła się do zaledwie 114 członków i musiała odzwierciedlać zmianę demograficzną oraz mogła prawdopodobnie obejmować rodziny, które żyły w tzw. małżeństwach mieszanych; inni mogli przeprowadzić się do Schneidemühl z innych miejscowości już po przeprowadzeniu spisu ludności.[89]

W otaczającym Regierungsbezirk, regionalnym dystrykcie – tym, co do tego czasu zostało przebudowanym Pomorzem z 1939 roku, które składało się z regionalnego dystryktu Köslin (pl. Koszalin), Sttetin (pl. Szczecin), Marchia Graniczna Poznań-Prusy Zachodnie i w promieniu 80 kilometrów od Schneidemühl – kolejnych 384 Żydów zostało ujętych przez Gestapo w czasie Aktion. Byli oni z miast Baerwalde (pl. Barwice), Deutsch Krone (pl. Wałcz), Dramburg (pl. Drawsko Pomorskie), Driesen (pl. Drezdenko), Flatow (pl. Złotów), Hammerstein (pl. Czarne), Jastrow (pl. Jastrowie), Kallies (pl. Kalisz Pomorski), Krojanke (Krajenka), Landeck (pl. Lędyczek), Märkisch Friedland (pl. Mirosławiec), Neustettin (pl. Szczecinek), Ratzebuhr (pl. Okonek), Schönlanke (pl. Trzcianka), Schlochau (pl. Człuchów), Tempelburg (pl. Czaplinek) i Woldenberg (pl. Dobiegniew).

Pięciu byłych mieszkańców Schneidemühl, którzy przenieśli się do krewnych lub domów starców w Berlinie przed Aktion, utraciwszy źródło utrzymania wskutek konfiskaty, było ściganych i aresztowanych przez Gestapo w Berlinie i zostało odesłanych do Schneidemühl. Aresztowani zostali Leo Salinger (mieszkający u rodziny Salinger, Wilmersdorf, Janaerstrasse 5); Gintz-Itzig (mieszkający u rodziny Itzig z rodziną Schwersenski, Hohenstaufenstrasse); Adolf Simonstein (mieszkający w domu starców, Berkaerstrasse); Clara Moses (mieszkająca z rodziną Putziger, Oberschöneweide, Goethestrasse 37) i Ruth Moses (mieszkająca pod tym samym adresem).

[86] Ernestine Badenski z domu Gossmann, akt zgonu C nr 125, w posiadaniu autora.

[87] Helmuth Eschwege, „Kennzeichen J, zur Geschichte der Verbrechen des Hitlerfaschismus an den deutschen Juden 1933-45"; Frankfurt nad Menem 1979 rok, s. 164.

[88] Jacob Peiser „Die Geschichte der Synagogengemeinde zu Stettin"; 2 Auflage; Würzburg 1965 roku, s. 141. Również: „Lebenszeichen aus Piaski. Briefe Deportierter aus dem Distrikt Lublin 1940-1943; Monachium 1968.

[89] Równe Ł jednego procenta miejskiej populacji liczącej 45 000 mieszkańców.

Poza masowymi aresztowaniami przeprowadzono prawdopodobnie kilka pojedynczych aresztowań. Przywódca Hachschara, Martin Gerson z Spreehagen został aresztowany w lutym, kiedy przybył do Schneidemühl, aby przekonać się osobiście o masowych aresztowaniach; został później odesłany na krótko do Neuendorf, rzekomo za karę. Ludwig Ehrenfreid, jedyny dozwolony prawnik w dystrykcie administracyjnym Szczecina, w czasie podróży do Berlina bez pozwolenia od Reichvereinigung, został aresztowany 3 kwietnia 1940 roku i zabrany do obozu koncentracyjnego Buchenwald, gdzie został zabity.[90] Wdowa po nim (Ilse z domu Blankenstein), po śmierci swego męża popełniła samobójstwo w Schneidemühl 15 kwietnia 1940 roku.[91] Ich mieszkanie zostało skonfiskowane w celu natychmiastowego wykorzystania przez „wybranego niezwłocznie zastępczego prawnika". Kolejną ofiarą był Sally Holländer, który został zabrany do aresztu 10 kwietnia oraz oskarżony o reprezentowanie firmy w Berlinie bez odpowiedniego upoważnienia, jak również o nieużycie uprawnionego drugiego imienia Israel. Zginął w obozie koncentracyjnym Sachsenhausen 30 listopada 1941 roku w wieku sześćdziesięciu sześciu lat.[92]

Podczas całej Aktion w samym Schneidemühl i okolicach, ogółem 544 Żydów było zusammmengezogen lub zebranych, jak stwierdził jeden z późniejszych oficjalnych raportów.[93] Ci złapani byli w wieku od dwuletnich dzieci do dziewięćdziesięcioletnich mężczyzn.[94] Nie posiadamy wiedzy o relacjach naocznych świadków tych zdarzeń, które miały miejsce w Schneidemühl i poza nim. Jednak zachowane dokumenty zdają ponure relacje o późniejszej odysei aresztowanych.

Motywy

Oficjalne wyjaśnienia dotyczące deportacji Żydów ze Szczecina, jak również aresztowań w i wokół Schneidemühl, był w najlepszym wypadku dwuznaczne. Oba zdarzenia miały miejsce pod kilkoma niejasnymi pretekstami. Jeden z raportów beznamiętnie stwierdza, że mieszkania i domy aresztowanych były potrzebne dla wojennej gospodarki. Inny raport stwierdza, że biura armii niemieckiej z Schneidemühl pilnie potrzebowały dodatkowych kwater dla poborowych. Twierdzono również, że mieszkania deportowanych były pilnie potrzebne, aby pomieścić dużą liczbę tzw. bałtyckich Niemców, Balten Deutsche lub rasowych Niemców, którzy zaczęli przybywać do Niemiec z Litwy i Łotwy jako część planu repatriacyjnego dla ludności niemieckiego pochodzenia.[95]

Niemniej nawet niemieckie Ministerstwo Spraw Zagranicznych było trzymane w nieświadomości co do nagłych wypędzeń i aresztowań. Jedynie po bardziej szczegółowym dochodzeniu urzędnicy zostali zapewnieni, że są to tylko tymczasowe środki.

[90] Patrz RV-192.

[91] Urodzona 8 grudnia 1891 roku; akt zgonu C, nr 303, w posiadaniu autora.

[92] M. Heitmann i J. Schoeps w „Geschichte und Kultur der Juedn in Pommern", 1995, s. 467/68.

[93] Patrz: dokumenty RV-214/215. Jednak wspomniana ogólna liczba 544 osób nie odpowiada w pełni czytelnym danym fragmentarycznych posiadanych przez Reichsvereinigung danych archiwalnych, które zaświadczają jedynie o 514 zidentyfikowanych nazwiskach.

[94] Patrz: Nie bez śladu, lista osób dotkniętych przez masowe aresztowania z 21 lutego 1940 roku.

[95] Heydrich już 30 stycznia 1940 roku ogłosił, że do połowy lutego mieszkania około 1 000 szczecińskich Żydów, były potrzebne do zasiedlenia przez etnicznych Niemców z Europy Wschodniej i dlatego Żydzi musieli zostać deportowani do Generalnego Gubernatorstwa; eksponat T/166, proces Eichmanna.

Oficjalny Judenreferent, ekspert od kwestii żydowskiej w Ministerstwie Spraw Zagranicznych, dr Emil Schumburg, ostatecznie wnioskował: „te środki powinny być podjęte w cichy i ostrożny sposób, aby nie wzbudzić zainteresowanie za granicą".[96] Jednak świat dowiedział się wkrótce, że szczecińskie wysiedlenia były sygnałem rozpoczęcia tego, co nazwano ostatecznym rozwiązaniem dla europejskich Żydów. Dla nazistów wydarzenia służyły również jako przykład dla przyszłych deportacji, jak też były testem na reakcję świata.

23 marca 1940 roku, ponad miesiąc po szczecińskich deportacjach, w liście do wysokich władz Rzeszy Göring zakazał dalszych deportacji do Generalnego Gubernatorstwa. Był to widoczny rezultat protestów ze strony Hansa Franka, gubernatora Generalnego Gubernatorstwa, który nie miał środków na pomieszczenie większej liczby deportowanych. Dekret Göringa zawieszał również, przynajmniej czasowo, planowe deportacje Żydów z anektowanych terenów Austrii i Portektoratu Moraw. Z bardziej wiarygodnych, pojawiających się dowodów, stało się jasne, że deportacje wszystkich Żydów z Gau (dystryktu) było początkowo zaplanowane na rozkaz Franza Schwede-Coburg, znanego Gauleitera, przywódcy dystryktu pomorskiego z pomocą kilku władz.[97] Te dwie łapanki były nadal przypadkowe i całkowicie bez późniejszych pseudoprawnych przygotowań, które zmuszały deportowanych, w zbiorowych miejscach, do wypełnienia obszernych kwestionariuszy w celu spisania wszelkich dóbr doczesnych, aby pozbawić ich wszelkiej własności nabytej przed deportacją.

Osobistym celem Gauleitera było zostanie, widocznie przedwczesne, pierwszą osobą w Rzeszy, która uczyni swój Gau Judenrein – wolnym od Żydów.[98]

„W tym zakresie starał się nakłonić Żydów z nadbrzeżnych miast Stolp (pl. Słupsk) i Köslin (pl. Koszalin) do „dobrowolnej emigracji" i osiedlenia się w Polsce, z obietnicą, że otrzymają korzystne warunki transportu i będą mogli zabrać ze sobą niemieckie pieniądze. Ten wniosek rozważano w poinformowanych kręgach żydowskich w Berlinie, aby przyspieszyć

[96] Christopher R. Browning, „The Final Solution and the German Foreign Office: A Study of Referat D Iii of Abteilung Deutschland, 1940-43"; s. 20-21.

[97] Franz Schwede-Coburg, SA-Obergruppenführer, urodzony 5 marca 1888 roku w Drowöhnen, Kr. Memel. Zawodowy żołnierz, urzędnik służby cywilnej w Coburg, członek NSDAP od 1922 roku i założyciel miejscowej komórki partii w 1932 roku. Od 21 lipca 1934 roku do 1945 roku Gauleiter Pomorza . Również Oberpräsident Pomorza, od 1.09.1939 roku Reichsverteidigungskommissar, Wehrkreis II. W 1948 roku skazany na 10 lat więzienia; zmarł w latach 60. XX wieku. Do jego powojennego aktu oskarżenia można dodać, że już w latach 1933/34 za jego wiedzą, na opuszczonych terenach w zatoce szczecińskiej, zbudowano obóz koncentracyjny VULCAN. – (Patrz s. 424, Hermann Weiss: „Biographisches Lexicon zum Dritten Reich", 1998, jak również : Bundesarchiv in Berlin, PK Schwede-Coburg, Franz). Pomysł wymordowania wszystkich pensjonariuszy z pomorskiego zakładu dla obłąkanych wyszedł od Schwede-Coburga. We wrześniu/październiku 1939 roku zaproponował Himmlerowi przekształcenie zakładu dla obłąkanych Stralsund, na garnizon, który był później zajęty przez jednostki SS lub jako więzienie oraz jako zakwaterowanie dla bałtyckich Niemców. W listopadzie/grudniu 1939 roku około 1 200-1 400 zaburzonych umysłowo pacjentów zostało zabranych do zakładu Neustadt/West Prussia i rozstrzelanych przez „Wachsturmmann" Eimanna. (patrz Peter Longerich w „Euthanasie Aktion", s. 237).

[98] Patrz: proces Eichmanna, dokument nr 795.

Judenrein, określenie, co zaskakujące, wykorzystywane już przez uczonych żydowskich historyków z XIX wieku, A. Heppner i J. Herzberg w: „Aus Vergangenheit & Gegenwart der Juden und jüdischen Gemeinden in den Posener Landen, s. 925: „....auch 1796 war dieser Ort (Schorefront) noch Judenrein", (tj. nawet w 1796 roku to miejsce (Schorefront) było nadal Judenrein).

ogólne przeniesienia Żydów do Polski, przynajmniej z dystryktu pomorskiego; rodziło to obawę, że podobne kroki mogą zostać podjęte w innych częściach Niemiec".[99]

Jednak jedna z pierwszych aresztowanych kobiet w czasie wydarzeń szczecińskich wysiedleń, Lucie Lachmann, była w stanie uniknąć deportacji w ostatnim momencie i wykorzystała swą inicjatywę, aby następnego dnia 12 lutego wyruszyć do Berlina. O godzinie 8 rano doniosła o wydarzeniach deportacji Palästina-Amt oraz administracji Reichsvereinigung. Ich załoga była mocno zaskoczona i nie miała wiedzy na temat tego, co się wydarzyło, ani nie była informowana o żadnej będącej w toku Aktion. Po natychmiastowych i usilnych zapytaniach ze strony Reichvereinigung dowiedzieli się, że oficjalne rządowe stanowisko głosiło, iż szczecińskie deportacje były „pojedynczymi, niedozwolonymi incydentami, podjętymi bez zgody Himmlera", a nie preludium do szerszych środków tego rodzaju. Potwierdzono, że operacja była rzeczywiście przeprowadzona na rozkaz Gauleitera Schwede-Coburg, który musiał przyjąć słowa Heydricha z końca stycznia za zachęcające, jeżeli nie dosłowne.

Następnie cały dzień trwały negocjacje pomiędzy Reichsvereinigung i RSHA (Główny Urząd Bezpieczeństwa Rzeszy).[100] Kiedy we wtorek 13 lutego Gestapo w Szczecinie ostatecznie otrzymało rządowe rozkazy, aby anulować rozkazy dotyczące szczecińskich deportacji, przyszła odpowiedź: „Pociąg wyruszył, cofnięcie niemożliwe". Innymi słowy, jeżeli Reichvereinigung zostałoby poinformowane o jakiejkolwiek będącej w toku łapance jedynie dzień wcześniej, negocjacje z RSHA mogły się zakończyć wstrzymaniem deportacji całej gminy żydowskiej. Setki istnień ludzkich mogły zostać ocalone przynajmniej na pewien czas.[101]

W dniu, lub około, 15 lutego 1940 roku w Schneidemühl wydano rozkaz o tym, że Żydzi zamieszkujący w mieście powinni być gotowi do deportacji w ciągu tygodnia, rzekomo również do wschodniej Polski, do Generalnego Gubernatorstwa. Stapo (policja państwowa) w Schneidemühl starała się odegrać swą rolę w otoczeniu Żydów z miasta, poprzez ustąpienie kadrom lokalnej partii nazistowskiej i rozkazom burmistrza Friedricha Rogauscha, w zmowie z Gauleiterem.[102] Dwoje ostatnich miało planować Aktion w Schneidemühl, jako rewanż za próbę interwencji Reichsvereinigung w przypadku wcześniejszych szczecińskich deportacji.

Wiedząc o planie Schwede-Coburga i bojąc się powtórki wydarzeń na skalę szczecińskich deportacji, w porę zgłoszone przez dr Hildegard Böhme do Reichsvereinigung zakończyło się natychmiastowym niestrudzonym wstawiennictwem Reichsvereinigung w Berlinie wobec RSHA.[103] Ostatecznie, mimo że masowe aresztowania w regionie administracyjnym Schneidemühl były już realizowane do tego czasu, osiągnięto zmianę

[99] Z telegramu od Ambasady Stanów Zjednoczonych w Berlinie do Departamentu Stanu na temat deportacji Żydów z Schneidemühl.

[100] Skrót od Reichsicherheitshauptamt (Główny Urząd Bezpieczeństwa Rzeszy) zbitki Heydricha regularnej policji bezpieczeństwa, Gestapo i agencji wywiadowczych (Tajne służby SS), utworzony 27 września 1939 roku.

[101] Patrz: Jacob Peiser, „Die Geschichte der Synagogengemeinde zu Stettin" 2 Auflage; Würzburg 1965 rok; s. 133-135.

[102] Friedrich Rogausch, nowo wybrany w kwietniu 1939 roku, stanowisko piastował do końca 1940 roku.

[103] Życie dr Hidegard Böhme skończyło się tragicznie, w wieku pięćdziesięciu dziewięciu lat, po rozwiązaniu Reichsvereinigung, kiedy została deportowana 17 maja 1943 roku do Oświęcimia.

planowanej deportacji Żydów z Schneidemühl. W wyniku tego żaden z aresztowanych nie został odesłany do Lublina. Wszyscy więźniowie byli przetrzymywani w Altreich, a RSHA musiała dokonać szybkich, alternatywnych uzgodnień, zmieniając całą operację w groteskową, spontaniczną nieskoordynowana sprawę.

Harmonogram

Początkowo policja sporządziła liczne listy zawierające nazwiska, daty i miejsca urodzenia oraz ostatnie miejsca pobytu, każdego, kto został złapany. Fakt, że wiele osób mieszkających w Schneidemühl posiadało miejsce zamieszkania w Gemeindehaus, można wyjaśnić tym, że zostali wyeksmitowani z własnych domów rok wcześniej. Jako że w Schneidemühl nie było ani jednego wystarczająco dużego budynku dla niespodziewanego napływu aresztowanych Żydów, Gestapo zdecydowało, że zatrzymani mężczyźni, kobiety i dzieci powinni zostać czasowo umieszczeni w trzech oddzielnych miejscach w Schneidemühl. Nie wiemy nic o warunkach życia w tych miejscach, wystarczy wspomnieć, że musiały być fatalne, biorąc pod uwagę prymitywne, pospiesznie czynione przygotowania.

Na początku 297 osób zmuszono do pozostania na noc w jednym z najmniej gościnnych miejsc, nadal istniejącej Leichenhalle (kostnicy) na zniszczonym cmentarzu żydowskim.

Kolejna grupa 166 osób została umieszczona w Bürgergarten na przedmieściach Schneidemühl przy Jastrower Allee 84, w pobliżu Taubstummen-Anstalt, zakładzie dla głuchoniemych. Bürgergarten, ładna dwupiętrowa restauracja/piwiarnia, gdzie organizowano koncerty, była popularnym celem weekendowych wycieczek mieszkańców miasta. Internowani składali się z rodzin, rodziców z nastolatkami i małymi dziećmi poniżej pięciu lat, jak również z mających powyżej sześćdziesiąt i siedemdziesiąt lat mężczyzn i kobiet. Ponad połowa z zatrzymanych w przepełnionych, prymitywnych pomieszczeniach to kobiety, a panujące warunki i stres wkrótce pozbawiły życia czterech najdelikatniejszych. 13 marca, zmarła 76-letnia Regina Fass.[104] 24 marca w wieku 65 lat zmarła Lina Gronemann z domu Wollenberg.[105] 19 czerwca odeszła Amanda Tützer z domu Hartstein, w wieku 72 lat.[106] Louis Eckerdorf zmarła 21 marca 1940 roku, w wieku 66 lat.[107]

Akty zgonu wydane w Schneidemühl, wymieniały jako przyczyny zgonu „słabość układu krążenia i serca, zwapnienie naczyń krwionośnych, degenerację mięśnia sercowego, atak serca, apopleksję, zapalenie płuc i raka płuc". W szczególności i zgodnie z ogólną praktyką w czasach reżimu nazistowskiego, gdziekolwiek wymagano oficjalnych aktów zgonu dla więźniów, dyżurujący lekarz miał wachlarz wielu różnych przyczyn zgonu do swej dyspozycji – zazwyczaj żadna z nich nie miała żadnego związku z rzeczywistością.

Kolejne osiemdziesiąt jeden mężczyzn, kobiet i dzieci zostało zamkniętych w zatłoczonych pomieszczeniach w Gemeindehaus, naprzeciwko pustego w owym czasie placu,

[104] Urodzona 30 marca 1881 roku; akt zgonu C. Nr 214.
[105] Urodzona 2 sierpnia 1875 roku; akt zgonu C. Nr 239.
[106] Urodzona 14 września 1868 roku; akt zgonu C. Nr 408.
[107] Urodzony 25 lutego 1874 roku; akt zgonu C. Nr 234.

gdzie stała niegdyś synagoga spalona i zdemolowana po listopadowym pogromie.[108] Tam w ciągu pierwszych trzech tygodni ich zatrzymania, trzy z najsłabszych i najdelikatniejszych kobiet zmarły z powodu stresu i niegościnnego otoczenia. 25 marca zmarła 86-letnia Henriette Arndt,[109] po niej 29 marca 81-letnia Ernestine Goldstein[110] i 17 kwietnia 1940 roku Minna Falkenberg w wieku 76 lat.[111]

Odyseja rozpaczy

Do połowy 1940 roku większa część Europy Zachodniej chwiała się pod jarzmem nazistowskich Niemiec. Przez kolejne osiemnaście miesięcy większość aresztowanych z dystryktu otaczającego Schneidemühl zostało schwytanych w sidła Shoah – początek podróży ostatecznej rozpaczy, agonii i tortur. Gdy rozpoczęły się masowe aresztowania, każdy był dosłownie przerzucany z jednego miejsca zatrzymania do innego. Wiele germańskich biurokratycznych kłótni pomiędzy Reichvereinigung i RSHA odbyło się w owym czasie. Zachowane fragmentaryczne dane Reichsvereinigung składały się z setki listów od Gestapo zawierających wytyczne, rekomendacje i terminy, oprócz pewnych odpowiedzi na te kwestie. Stosy korespondencji zawierają grzeczne próby interwencji ze strony Reichsvereinigung, dotyczące poszczególnych zatrzymanych, którzy powinni zostać przeniesieni ze względu na stan zdrowia lub nieprzydatność do pracy, przez jaki czas, i/lub powinni zostać umieszczeni w specjalnych miejscach lub szpitalach. Najstarszym z zatrzymanych był 90-letni Philipp Falkenstein.

Biegły rządowy Jagusch nadzorował tzw. „Schneidemühl – plan wywozów" wszystkich zatrzymanych. Zostały sporządzone drobiazgowe miesięczne listy z nazwiskami osób i szczegółami o wartości ich majątku, rachunkach bankowych, obligacjach, udziałach etc., wahających się od groszy do tysięcy Reichsmark. Inne listy zostały podzielone zgodnie z przydatnością do pracy lub potrzebą hospitalizacji. Gestapo opracowało wytyczne dla pokrycia wydatków tych wszystkich manewrów na 1 kwietnia. Trzy dni później berlińskie Gestapo wydało rozkaz miejscowej Kultusgemeinde, berlińskiej gminie żydowskiej, do zapewnienia miejsca dla przynajmniej 150 Żydów z Schneidemühl.[112] Na początku zasugerowano żydowski dom starców przy Berkaerstrasse; potem zapewniono zakłady dla głuchoniemych, szpitale i hospicja w Berlinie; jednak wkrótce stały się one tak przepełnione, że zaczęto rozważać alternatywne zakwaterowanie u bliskiej rodziny dla osób z Schneidemühl. Po skonfiskowaniu przez Gestapo własności przy Berkaerstrasse, planowane umieszczenie Żydów z Schneidemühl w tym miejscu stało się nieaktualne, jako że ponad 200 pensjonariuszy tego domu musiało być umieszczonych gdzie indziej.[113] W jednym przypadku osoba została odesłana do krewnych w Lipsku, w innym przypadku do Hamburga. Niektóre z bardzo małych dzieci znalazły miejsce w domach dziecka, w tak odległych miastach jak Paderborn, Frankfurt nad Menem i Beelitz. Dwójka dzieci Armin i Cilli Jakobsberg, w wieku

[108] W niektórych dokumentach miejsce to jest błędnie określane jako Altersheim, dom starców.
[109] Urodzona 16 lutego 1854 roku; akt zgonu C. Nr 241.
[110] Urodzona 8 maja 1864 roku; akt zgonu C. Nr 257.
[111] Urodzona 7 stycznia 1859 roku; akt zgonu C. Nr 302.
[112] RV-229, (Aktennotiz Dr Eppstein, Vorladung Gestapo, Reg. Ass. Jagusch, 4 kwietnia 1940 roku).
[113] RV-225, (Aktennotiz Dr Eppstein, Vorladung Gestapo, Reg. Ass. Jagusch, Moritz Henschel i dr Lilienthal, 8 kwietnia 1940 roku)

dziesięć i pięć lat, została czasowo umieszczona w domu dziecka w dalekiej Kolonii w Nadrenii-Palatynacie.

Mimo początkowego sprzeciwu Gestapo ogółem trzydziestu starszym mężczyznom i kobietom pozwolono później w rzeczywistości zamieszkać czasowo u krewnych w Berlinie, zanim część z nich została ponownie przeniesiona do prac leśnych w obozach pracy lub posiadłościach ziemskich, tak odległych jak Gross Breesen w Maklemburgii, Wulkow i Schlagenthin na zachód od miasta Brandenburg. Pozostali zostali odesłani do Pillgramm, Hasenfelde, Forsthaus Schneeberege, Schönfelde, Treplin i Beerfelde, ostatnie dwa obozy były położone na północny-zachód od Frankfurtu nad Odrą. Ci, którzy zostali odesłani do Berlina, dostali pozwolenie na zamieszkanie z przyjaciółmi i krewnymi, mieli relatywną swobodę poruszania się, biorąc pod uwagę czasy. Koniec nadszedł wraz z początkiem pierwszych deportacji na szeroką skalę, które rozpoczęły się 18 października 1941 roku.

Aresztowani byli ciągle przywożeni i wywożeni z obozów pracy; niektórzy zostali umieszczeni w zakładach, które znajdowały się nadal pod kontrolą Reichsvereinigung. Do końca marca lub początku kwietnia, miesięczny koszt wynajmu i zakwaterowania zatrzymanych, 900 Reichsmark, w Bürgergarten uznano za przesadny. Biegły Jagusch orzekł: „Wydaje się praktyczne przeniesienie tych osób najpóźniej do dnia 1 października. Sugeruje się, gdyby zakwaterowanie gdzie indziej okazało się niemożliwe, aby rozważyć umieszczenie w Bielefeld, Neuendorf i Radinkendorf, jak tylko byłoby tam dla nich miejsce”.[114] Dwadzieścia dziewięć osób było nadal zarejestrowanych jako mieszkające w Schneidemühl aż do połowy sierpnia 1940 roku; zostali zabrani do Berlina 19 sierpnia – pociągiem o godzinie 11 rano, w przedziałach III klasy.[115]

Obóz pracy Landwerk Neuendorf

22 lutego grupa 104 osób, w większości przebywających razem jako małżeństwa lub rodziny, została wysłana z Schneidemühl do Landwerk Neuendorf im Sande.[116] Jedynie czterdzieścioro z nich, najprawdopodobniej najzdrowszych, pozostało tam do wykonywania prac leśnych – zwyczajowy, stosowany przez nazistów eufemizm na określenie pracy przymusowej. Jednak tam, co zaskakujące, w tych nieludzkich czasach pojawiała się sporadycznie iskierka humanitaryzmu, jak pokazuje to przykład Ernsta Lewina, który był jednym z najdelikatniejszych mężczyzn w pierwotnej grupie. Jako silnie upośledzony weteran I wojny światowej, postrzegał jako niemożliwe życie w surowych warunkach obozu i domagał się wraz ze swą żoną i córką przeniesienia do krewnych w Berlinie.[117] Biegły Jagusch, ukazując swą dobroduszną stronę charakteru, zazwyczaj niewidoczną, pozwolił panu Lewinowi przenieść się do Berlina, aby żył tam jako osoba prywatna, ale wskazał, że przypadek ten musi pozostać wyjątkiem.

Dzieci w każdym wieku były wysyłane i ciągle przenoszone do domów zastępczych, domów dziecka, domów starców i szpitali. Grupa dziewiętnaściorga dzieci została następnie wysłana do domów opieki i szpitala w Berlinie, podczas gdy wiekowi i chorzy

[114] Patrz: „Continual use of the Bürgergarten”, RV-156, s. 3.
[115] RV-109-110.
[116] RV-214/I.
[117] RV-199.

byli zabierani do domu starców i hospicjum w Berlinie. 27 lutego siedemnastu słabych i starszych mężczyzn i kobiet zostało wysłanych transportem szpitalnym do berlińskich żydowskich ośrodków, takich jak szpital żydowski i hospicjum, gdzie zmarły cztery osoby. (Nathan Baer, osiemdziesiąt dziewięć lat; Siegmund Baum pięćdziesiąt siedem lat, Max Hammerschmidt siedemdziesiąt jeden lat i Louis Weiner siedemdziesiąt osiem lat). Minął rok od czasu, gdy cmentarz żydowski w Schneidemühl został zniszczony, co oznacza, że żadna z osób, które zmarły w czasie uwięzienia w Schneidemühl, w marcu i kwietniu 1940 roku, nie została pochowana w mieście. Mogli zostać skremowani w Schneidemühl lub być pochowani w pobliskim Tütz (pl. Tuczno) lub Deutsch Krone (pl. Wałcz). Ci, którzy zakończyli swe życie w Berlinie, mieli przynajmniej zapewniony żydowski pochówek na dużym berlińskim cmentarzu Weissensee. Tam, zdumiewająco, pogrzeby miały miejsce pod auspicjami Marina Riesenburgera, który chociaż nie był wyświęconym rabinem, pełnił obowiązki ostatniego rabina Berlina. Prowadził uroczystości pogrzebowe, przewodniczył nabożeństwom piątkowej nocy, a nawet nauczał w czasie wojny.

Landwerk Neuendorf im Sande było początkowo należącą do Żydów farmą w pobliżu Fürstenwalde nad rzeką Sprewą, położoną około godziny drogi pociągiem na wschód od Berlina. Utworzona i otwarta w czerwcu 1932 roku przez Verein Jüdische Arbeitshilfe (Stowarzyszenia na rzecz żydowskiej pomocy pracowniczej), zapewniała pracę i zdobywanie umiejętności przez wędrownych bezrobotnych Żydów, w 1937 roku została oficjalnie nazwana Landwirtschaftsgut (nieruchomość rolna), jeden z osiemdziesięciu takich Umschulungsgute lub obozów Hachschara w Europie.[118] Jako jedno z dziwactw nazistowskiego reżimu, Hachschara miała błogosławieństwo ze strony wydziału kierowanego przez Adolfa Eichmanna, przynajmniej do 1939 roku, kiedy zakazano pro-syjonistycznego podejścia rządu. Jednak do tego czasu te żydowskie obozy służyły jako przybytki koleżeństwa, a żydowscy emigranci mieli szansę przygotować się do rolniczego życia, jednak nie tylko w Palestynie. Landwerk Neuendorf posiadał imponującą, dużą willę zwaną Schloss (zamek), która była również domem dla niemal osiemdziesięciu Chaverim (towarzysze z Makkabi Hatzair-Brit Hazofim), grupy syjonistycznej, której celem było osiedlenie się jak największej liczby ich członków w Palestynie. Obecność i ideologia tych Zionesen (syjonistów) i Agudisten (ortodoksyjnych religijnych syjonistów), jak inni często określali Chaverim, czasami powodowała starcia i napięcia pomiędzy nimi a zarządem obozu. Wiek członków Chevarim wahał się od szesnastu do osiemnastu lat i byli oni często dziećmi tych, którzy otrzymali wiadomość o konieczności „przygotowania się do ewakuacji", tj. deportacji.[119]

Wykalkulowana polityka nazistów – trzymanie pomiędzy 180 a 200 więźniów – obóz został zmieniony w Arbeitslager, obóz pracy, wykorzystywany jako rzeczywisty rezerwuar taniej siły roboczej. Brano pod uwagę rozbudowę obozu, aby „zbiór emigrantów z Rzeszy mógł następnie być kontynuowany". Zatrzymani byli zmuszeni do wykonywania „prac leśnych", co oznaczało pracę na zewnątrz posiadłości na kolei, przy kładzeniu kabli lub pracę w fabrykach znajdujących się w pobliskim miasteczku Fürstenwalde.

[118] W Niemczech istniało trzydzieści takich obozów; w samym regionie Brandenburgii było ich dziesięć.

[119] Było nawet kilku Chaverim pochodzących z Palestyny, którzy byli zatrzymani w Neuendorf; niektórzy z nich zostali odesłani do Palestyny, przez Wiedeń jako wymiana za więźniów.

Czasowo Neuendorf stał się rodzajem punktu zbiorczego dla innych obozów Hachschara, które zostały rozwiązane w maju 1941 roku. Do tego czasu wcześniejsze przywileje, takie jak czasowe dzienne przepustki, nie były już dłużej wydawane więźniom tak jak niegdyś, kiedy mogli oni opuścić obóz w celu odbycia sporadycznej podróży do Berlina, aby wziąć udział w pogrzebach lub odwiedzić rodzinę.

Chaver Martin Gerson kierował operacjami obozowymi jako najbardziej zręczny administrator.[120] Wspinał się po szczeblach kariery w swojej dziedzinie, sadownictwie, od ucznia po Diplomlandwirt, dyplomowanego rolnika, nauczyciela, organizatora, zagorzałego syjonistę i propagatora zasad Hachschara. Na początku lat 30., jego ideologia, aby ustanowić więcej żydowskich osad rolniczych, działających na zasadzie wspólnoty, doprowadziła go do podróży do Palestyny. Jednak jego wizja powołania podobnych osad do tej, którą utworzył w Groß-Gaglow, w pobliżu Cottbus w Niemczech, nie została tam doceniona.[121] W 1933 roku, zanim otrzymał ofertę kierowania obozem Neuendorf, Martin Gerson został zarządcą nieruchomości rolnej Gut Winkel-Spreehagen w pobliżu Fürstenwalde, posiadłość o powierzchni trzystu morg, która była własnością Simona Schocken do 1928 roku. Gut (nieruchomość) przekształcona w 1934 roku, stała się centrum Chaluzim (pionierów), cenionym obozem Hachschara, w którym było zakwaterowanych w szczytowym okresie ponad sześćdziesięciu uczniów rolnictwa. Tam ramię w ramię ze swą żoną Bertel z domu Helmenreich i dwójką małych dzieci, podjął dodatkowe zobowiązania dotyczące nadzoru nad wszystkimi obozami Hachschara w Niemczech. Kiedy 19 czerwca 1941 roku reżim zakazał funkcjonowania Gut Winkel, wiedza ekspercka Gersona była potrzebna w pobliskim centrum Hachschara Landwerk Neuendorf.

Mimo ogromnych przeciwności i szykan, których doświadczał na co dzień, utrzymywał przekonanie o pracy w duchu syjonizmu w tym obozie, jak również w pobliskim Behlendorf. Wiadomo, że wielokrotnie Martin Gerson podejmował owocne interwencje wobec wzrastającej liczby deportacji, sprowadzając dzieci, które miały być wysłane na wschód, z powrotem do obozu. Jego owocna inicjatywa w czasie letnich miesięcy 1941 roku spowodowała, że grupa osadzonych z Schneidemühl nie została wysłana w transporcie na wschód.[122]

W czasie przenikliwie mroźnej zimy na przełomie 1942 i 1943 roku, jednej z najmroźniejszych zim stulecia, temperatury często sięgały -20^{0}C, podczas gdy w barakach temperatura nadal wynosiła chłodne -2^{0}C. Cudem, 19 grudnia 1942 roku, w tych okrutnych warunkach urodziło się dziecko.[123] Rodzice Artur Hahn i jego żona Helene z domu Hollaender, przebywali w Neuendorf od pewnego czasu; nazwali swą córkę Debora.

Krótko przed świętem Paschy w marcu 1942 roku Gestapo ogłosiło w obozie, że część zarządu obozu zostanie „ewakuowana". Tej nocy wyczytano sześćdziesiąt nazwisk. Lista obejmowała niemal 1/3 mieszkańców obozu, wliczając tych z Schneidemühl i zawierała również bezpaństwowych więźniów, jak też sześciu Chaverim. Stało się jasne, że tym

[120] Martin Gerson urodzony 15 marca 1902 roku w Czarnikau (pl. Czarnków), trzeci z sześciorga dzieci nauczyciela Adolfa Gersona.

[121] Do lat 60. XX wieku nadal żyło kilku osadników, którzy przebywali w osadzie Martina Gersona w Groß-Gaglow. Patrz: E. G. Loewenthal „Bewährung im Untergang", s. 59.

[122] Annelisse-Ora Borinski, „Erinnerungen", s. 20. Pojedyncze nazwiska nie były w owym czasie rejestrowane.

[123] Rodzicami byli Arthur Hahn, urodzony 21 grudnia w Heilbronn i jego żona Helene z domu Holleander, urodzona 19 sierpnia 1917 roku w Poznaniu.

razem nie będzie żadnych wyjątków. Owego wieczora, 1 kwietnia, jeden z więźniów z Schneidemühl, którego nazwiska nie znamy, pokierował Seder, pierwszą noc obchodów święta Paschy.[124]

Następnego ranka, czwartek 2 kwietnia 1942 roku, pierwszego dnia święta Paschy kilka ciężarówek ewakuowało grupę do Frankfurtu nad Odrą, w celu dalszej zbiórki i transportu do Polski. Martin Gerson, który towarzyszył konwojowi, a mimo wszelkich przeciwności, udało mu się ponownie wrócić do Neuendorf dwa dni później z dwunastką więźniów, których udało się ocalić od deportacji w ostatniej chwili. Dwa tygodnie później wieść o losie pozostałych więźniów dotarła do obozu – zostali odesłani do warszawskiego getta. Tam, jeśli nie zmarli z głodu, część z nich początkowo mogła przetrwać w nieludzkich warunkach życia w getcie, dzięki otrzymaniu pozwolenia na pracę w fabrykach broni mieszczących się na terenie getta. Większość jednak stała się częścią dziennej liczby 7000 Żydów wysłanych do „przesiedlenia". Ich rzeczywistym celem była Treblinka, gdzie wszyscy zginęli w komorach gazowych. W tym kontekście, ze smutkiem trzeba podkreślić, że aż do sierpnia 1942 roku, Oświęcim był postrzegany przez większość więźniów z Neuendorf ledwie jako obóz przejściowy.[125]

Wczesną wiosną 1943 roku, kiedy ponad pół miliona Żydów zostało już pochłoniętych przez komory gazowe w Oświęcimiu, zarząd leśnictwa w pobliżu Neuendorf owocnie interweniował w sprawie przełożenia deportacji większej liczby pracowników, gdyż byli oni nadal potrzebni do wiosennych siewów. Jednak w marcu, kwietniu i czerwcu 1943 roku, coraz więcej rosyjskich jeńców było zmuszonych do pracy w Neuendorf; była to sytuacja, która pomogła przyspieszyć w czasie deportacje obozowych żydowskich więźniów, gdy znajdujące się w Polsce krematoria w obozach śmierci pracowały pełną parą.

7 kwietnia 1943 roku, rok od pierwszych deportacji z Neuendorf, gotowe były ostatnie listy deportacyjne, sporządzone przez Gestapo, jednak nadal wykluczały one Martina Gersona i jego rodzinę oraz czterech Chaverim, którzy byli tzw. Mischlinge, potomkiem małżeństwa, z których jedna osoba była Żydem.[126] Wszystkim pozostałym przypisano numer; kosztowności zostały skonfiskowane, opierano się na rozumowaniu, że ponieważ deportowani byli zaangażowani w „zdradziecką działalność", cała własność została skonfiskowana na rzecz Rzeszy.

Następnego ranka ciężarówki pełne więźniów, wielu śpiewających Hatikvah (przyszły hymn Izraela), opuściły Neuendorf, udając się do Fürstenwalde, a później pociągiem do Berlina, gdzie maszerowali w kolumnach pod okiem wartowników przez ulice do Sammellager, znanego punktu zbiorczego przy Grosse Hamburgerstrasse. Wczesnym rankiem, w poniedziałek 19 kwietnia 1943 roku, w Erev Pesach, dzień przed świętem Paschy wszyscy uwięzieni, włączając niemal czteromiesięczną Deborę Hahn wraz z rodzicami oraz innych dwudziestolatków, zostali deportowani w zamkniętych

[124] Annelisse-Ora Borinski, „Erinnerungen 1940-1943", s. 31-34.

[125] Clara Grunwald, w „Und doch gefällt mir das Lebens: Die Briefe der Clara Grunwald 1941-1943", s.85-85. Clara Grunwald 1877-1943, była nauczycielką przybyłą do Neuendorf w październiku 1941 roku, gdzie uczyła małe dzieci, często w sekrecie. Podobna do stanowczego Janusza Korczaka w Polsce, który towarzyszył dzieciom z sierocińca w drodze do obozu zagłady, Clara Grunwald, która była dość duża, aby wyjechać do Terezina i mieć szansę na przeżycie, nalegała na pozostanie w Neuendorf.

[126] Deportacja rodziny Gerson miała miejsce na początku czerwca 1943 roku, przez Grosse Hamburgerstrasse do Terezina, skąd zostali oddzielnie deportowani do Oświęcimia.

bydlęcych wagonach. Transport nr 37 z 681 więźniami, wliczając ostatnich Żydów z Schneidemühl, przybył do Oświęcimia 20 kwietnia 1943 roku. Chorzy oraz ci poniżej czternastego roku życia lub mający ponad czterdzieści lat zostali wysłani do komór gazowych po przyjeździe. Pozostali więźniowie wkroczyli do obozu koncentracyjnego Oświęcim w kolumnach złożonych z pięciu osób.[127] Artur i Helene Hahn mogli zostać wybrani jako osoby, którym wyznaczono szczegóły czasowej pracy, jednak wiadomo, że żadne z nich nie przeżyło.[128] Wiemy jedynie, że w transporcie znajdowali się również Siegfried Naftaniel z Schneidemühl i jego matka; Siegfried mający wtedy osiemnaście lat, został więźniem nr 117058 i został na pewien czas oszczędzony i wykorzystywany do niewolniczej pracy.[129] Jego matka Henriette z domu Jakobsberg znajdowała się wśród starszych, którzy nie mieli szans na przeżycie. W styczniu 1945 roku Siegfried został wysłany z Oświęcimia do Buchenwaldu wraz z 3 873 innymi więźniami. Zdaniem więźnia nr 120645 mógł przeżyć do czasu marszów śmierci z Buchenwaldu, które rozpoczęły się 10 kwietnia 1945 roku, po których ślad po nim ginie.[130]

5 czerwca 1943 roku przyszedł rozkaz, że Landwerk Neuendorf miał zostać opróżniony na stałe. Następnie Martin Gerson i jego rodzina zostali deportowani w następnym tygodniu 16 czerwca w transporcie nr 91 do Terezina. Tam był nadal w stanie poświęcić swą energię pracy rolniczej (z której korzystało głównie Gestapo). Kiedy w październiku 1944 roku, gdy grupa jego Chaverim została złapana za „pracę", nie pozwolił im odejść samym. Po przybyciu do Oświęcimia, zdaniem naocznych świadków, został zabrany na lewo, w ten sposób jego życie, w wieku czterdziestu dwóch lat, zakończyło się w komorze gazowej. Jego żona i córki, Ruth i Miriam, podążyły za nim do Oświęcimia cztery tygodnie później. Obóz pracy Neuendorf był jedynie przystankiem w drodze. W owym czasie Goebbels ogłosił, że od tego momentu Wielkie Niemcy były Judenrein, oczyszczone z Żydów – niestety, później niż tego oczekiwał.

Obóz przejściowy Główna

Był poniedziałek 11 marca 1940 roku. Z setek mężczyzn, kobiet i dzieci nadal przetrzymywanych w Schneidemühl, grupa 165 osób przetrzymywanych rodzinami, w wieku wahającym się od małych dzieci do osób siedemdziesięcioczteroletnich, zostało wybranych i deportowanych do tzw. obozu przejściowego w Poznaniu. Tam przez kolejne trzy tygodnie, Żydzi z Schneidemühl byli zmuszeni żyć w najbardziej prymitywnych warunkach w barakach garnizonowych, które nie były zdatne do zamieszkania przez ludzi; głód i zimno były na porządku dziennym.

Przed przybyciem transportu z Schneidemühl, w tym miejscu osadzeni zostali już Żydzi z innych terenów. Był to Durchgangslager Główna (obóz przejściowy Główna) znajdujący się pod kontrolą dowódcy wojskowego SS-Sturmbannführera Alberta Sauera i SS-

[127] Anneliese Ora Borinski, „Erinnerungen", s. 41-46.
[128] Dr Klaus Dettmer, Landesarchiv Berlin; list do autora, 20 czerwca 2005 roku.
[129] Peter Landé, USHMM, Waszyngton; list do autora, 14 września 2001 roku.
[130] Anneliese-Ora Borinski jest jedną z kilku ocalałych z Neuendorf. Urodzona w 1914 roku w Berlinie, przebywała w Neuendorf od jesieni 1941 roku do kwietnia 1943 roku; następnie w Oświęcimiu od kwietnia 1943 roku do 18 stycznia 1945 roku. Przeżyła marsze śmierci i uciekła w kwietniu 1945 roku, aby wsiąść do Buchenwald Kindertransport, jadącego do Szwajcarii.

Sturmbannführera Kaspara Schwarzhubera, Lagerkommandant (komendanta obozu).[131] Obóz był położony w anektowanej polskiej prowincji poznańskiej, która stała się częścią większego obszaru nazywanego Warthegau (pl. Kraj Warty), składającego się z Prus Zachodnich, Gdańska i Górnego Śląska, w okupowanej przez Niemców Polsce.[132] Jako garnizon z własną bocznicą kolejową w dystrykcie Główna na obrzeżach Poznania (Posen -Oststadt), był to główny obóz służący do transportu Polaków, Żydów i Cyganów wprost do tzw. Generalnego Gubernatorstwa. A bardziej szczegółowo, obóz służył Niemcom jako główny obóz przejściowy dla ich wyraźnego Umsiedlungsplan (plan przesiedleńczy), koncepcja zgodna z niemiecką polityką germanizacyjną Hitlera, przeniesienia całej polskiej populacji na Wschód, aby ponownie zaludnić puste miasteczka Niemcami. Główna była wykorzystywana przez Niemców od 2 listopada 1939 roku do 22 maja 1940 roku; w tym czasie przesiedlonych siłą, głównie z Poznania, jego dystryktu administracyjnego oraz z tzw. Polskiego Korytarza, zostało 1 112 Żydów, 450 Cyganów i 31 424 Polaków. Pierwszy transport Żydów z Poznania wyjechał do Łodzi 13 grudnia 1939 roku. Od maja 1940 roku do 1943 roku Durchgangslager Główna był wykorzystywany do zakwaterowania polskich jeńców.[133] Jak na ironię, pięć lat później po niemieckiej kapitulacji Główna stała się na pewien czas obozem dla niemieckich jeńców. Współczesna Polska ostatecznie zniszczyła obóz, przypominając przyszłym generacjom, prostą tablicą: „Na tym terenie istniał obóz przejściowy kierowany przez niemieckie siły okupacyjne od listopada 1939 do 1943 roku. Ponad 100 000 polskich mężczyzn, kobiet i dzieci z Poznania i sąsiednich obszarów było przetrzymywanych przed deportacją do tzw. Generalnego Gubernatorstwa".

Jak we wcześniejszych przypadkach, ciągła korespondencja Reichsvereinigung z RSHA, ujawniła, że nieprzerwane interwencje i negocjacje pomiędzy nią a Gestapo, stoją za ciągłymi zmianami decyzji o ciągłym przenoszeniu żydowskich więźniów z jednego miejsca w inne. W czasie tych trzech tygodni uwięzienia w Głównej, trzy osoby z grupy z Schneidemühl zmarły w obozie, a jedna kobieta została zabrana do szpitala w Poznaniu – ich nazwiska nie mogą zostać potwierdzone. Dwoje dzieci zostało zabranych z Głównej do domów opieki w Berlinie, a jedenastu starszych i chorych zostało odesłanych do domu starców i do hospicjum w Berlinie.

Ostatecznie na początku kwietnia, pozostała grupa 161 osób została podzielona na trzy oddzielne Judentransportgruppen (konwoje) do dalszej deportacji.

Judentransportgruppe nr 473[134] składała się z sześćdziesięciu pięciu mężczyzn, kobiet i dzieci, którzy głównie przebywali razem, obejmując ogółem osiemnaście rodzin, których wiek wahał się od czterdziestu do sześćdziesięciu lat, jednak wliczając też dwuletnie dzieci. Grupa ta została „wysłana" pociągiem z Głównej do obozu Hachschara Neuendorf, we wtorek 2 kwietnia 1940 roku o godzinie 6.45 rano, dołączając do tych wysłanych tam tydzień wcześniej.

[131] Nazwa tego miejsca, tj. Główna nie powinna być mylona z miasteczkiem Główna znajdującym się niedaleko Łodzi, we wschodniej Polsce (jak to błędnie stwierdził Gerald Reitlinger w „the Final Solution" s.48). Albert Sauer, urodzony 17 sierpnia 1898 roku; przed objęciem stanowiska w Głównej, do lutego 1939 roku był komendantem obozu koncentracyjnego Mauthausen. Uważa się, że później był komendantem obozu koncentracyjnego w Rydze.

[132] Patrz: RV-214/II.

[133] Instytut Zachodni, ul. Mostowa, 61-854 Poznań, Polska; list do autora, 18 czerwca 1999 roku.

[134] Instytut Zachodni, ul. Mostowa, 61-854 Poznań, Polska; list do autora, 18 czerwca 1999 roku.

W sobotę, 6 kwietnia, o godzinie 5 rano kolejna Judentransportgruppe nr 474, składająca się z dziewiętnastu rodzin, ogółem pięćdziesięciu aresztowanych, wyjechała z Głównej autobusem do odległego Bielefeld w Westfalii; większość z nich stanowili mężczyźni i kobiety z grupy z Schneidemühl, w wieku pięćdziesięciu do sześćdziesięciu pięciu lat. Więźniowie przybyli do tzw. Jüdisches Umschulungslager w Bielefeld przy Schlosshofstrasse 73a. Podobnie do późniejszych obozów Hachschara, był on nie więcej niż Arbeitseinsatzstelle (obóz pracy przymusowej), jednym z kilku takich obozów wyznaczonych przez Gestapo w Bielefeld w 1939 roku. Po tym, jak większość Żydów w Niemczech straciła swoje źródło utrzymania, obozy te były wykorzystywane dla Żydów zdolnych do pracy, jako część niewolniczej siły roboczej w przemyśle, szczególnie po wybuchu wojny.

Lager (obóz) był niegdyś malowniczą dwupiętrową restauracją Schlosshof znajdującą się nad stawem na skraju miasteczka; została przekształcona w marcu 1940 roku, aby przyjąć Żydów ze wszystkich części Rzeszy, ale kilku było rzeczywiście z Bielefeld. Wśród niemal setki współwięźniów było kilku francuskich więźniów. Mężczyźni zostali umieszczeni w dużym hallu budynku, byłej sali balowej, teraz rojącej się od szczurów i znajdującej się częściowo pod wodą w czasie zimy, kiedy współwięźniowie musieli spać w podwójnych łóżkach; mycie odbywało się naprzeciwko dziedzińca. Około dwudziestu pięciu do trzydziestu kobiet, małżeństw z dziećmi zostało umieszczonych na drugim piętrze budynku. Inni zostali umieszczeni w pobliskich barakach oraz w domu starców Wickenkamp, który był położony na terenie obozu. Stołówka i biura administracyjne pana Jaruslawskiego, żydowskiego dowódcy obozu, znajdowały się na poziomie ulicy. Musiał on składać raporty oraz codziennie otrzymywał rozkazy od Gestapo; jego żona zajmowała się kuchnią. Główną funkcją Jaruslawskiego było wyznaczanie codziennej pracy więźniom, obowiązek, który wykonywał ze znaczną rozwagą.[135]

Kontrola ze strony Gestapo była tak ścisła, że nie byli potrzebni uzbrojeni strażnicy SS. Nikt nie mógł opuścić Lager, aby wyjść do miasta bez przepustki, nie, żeby taki dokument został kiedykolwiek komuś wydany. Jednak nawet jeżeli ktoś się wykradł, noszenie obowiązkowej żółtej gwiazdy piętnowało kogoś natychmiast jako Żyda, oprócz faktu, że do tego czasu restauracje, kina i parki były dla Żydów zakazane.

Niewolnicza praca w grupach lub kolumnach odbywała się w różnych miejscach w mieście, gdzie, aby nie alarmować mieszkańców, kilku niemieckich żołnierzy pełniło straż. Praca – czy to czyszczenie gruzów po ataku bombowym, szuflowanie węgla w miejskiej gazowni i garnizonie lub wykopy dla firmy budowlanej, była wykonywana od 7 rano do 6 wieczorem, wliczając niedziele.

W okresie od 23 marca 1940 roku do 2 marca 1943 roku, dzień, w którym wszyscy pozostali więźniowie zostali deportowani, Umschulungslager przy Schlosshofstrasse 73a był „domem" dla kilkuset żydowskich więźniów, 1/3 z których była przetrzymywana przez kilka miesięcy, podczas gdy inni musieli przetrwać ponad dwa lata. Wielu, jak ci

[135] Ernst Jaruslawski pochodzący z Marienburga, został wysłany do tego „obozu" w marcu 1940 roku. Zmarł 8 stycznia 1942 roku w szpitalu w Gadderbaum; jego żona Lotte zginęła w Oświęcimiu, po tym jak wszyscy pozostali współwięźniowie zostali deportowani po październiku 1941 roku, do różnych obozów koncentracyjnych, ostatni 2 lutego 1943 roku (napisane 10 stycznia 1945 roku w USA przez Juliusa Bendorf współwięźnia, który przeżył, w „Antisemitisch Verfolgte Registiert in Bielefeld 1933-45", Stadtarchiv Bielefeld 1985; s. 284-285)

z Schneidemühl, zostało wysłanych do różnych miejsc przetrzymywania, takich jak Kerstdorf i Beerwalde.[136] Inni zostali zabrani do Pillgramm do wykonywania „prac leśnych", po relatywnie krótkim okresie pobytu w Schneidemühl czy Bielefeld.[137] Z dwudziestu dziewięciu mężczyzn i kobiet z pierwotnej grupy z Schneidemühl, ci, którzy byli dłużej przetrzymywani w Bielefeld, zostali następnie deportowani do getta w Rydze, Łodzi, Oświęcimia i Terezina w latach 1941-1943.[138]

Judentransportgruppe nr 475 opuściła Główną 6 kwietnia z pozostałymi dziewięcioma rodzinami, obejmującymi ogółem czterdziestu sześciu więźniów, w dużej mierze mężczyzn i kobiety w wieku od pięćdziesięciu siedmiu do sześćdziesięciu pięciu lat. Konwojowi temu towarzyszył główny inspektor Kieper, do czasu aż osiągnął on dawną niemiecka granicę Rzeszy. Później dwóch członków Reichsvereinigung dr Heumann i dr Levy, przejęli nadzór.[139] Więźniowie ci zostali wysłani do Jüdisches Arbeitsheim Radinkendorf. Podobny do Neuendorf, ale na mniejszą skalę, Radinkendorf był obozem Hachschara zamienionym na obóz pracy. Niewiele wiadomo o tym obozie znajdującym się w pobliżu miasteczka Beeskow, 69 kilometry na południowy – wschód od Berlina, gdzie w latach 1940-1942 więzionych było około pięćdziesięciu do sześćdziesięciu Żydów z różnych grup wiekowych, z wszystkich zakątków Niemiec.

Od czasu wybuchu wojny – do oficjalnego zakazu emigracji z dnia 23 października 1941 roku i początku masowych deportacji niemieckich Żydów – na ogół nadal istniała możliwość dla każdego legalnego opuszczenia kraju. Biorąc pod uwagę zatrzymanych Żydów z Schneidemühl, już 1 kwietnia 1940 roku przyspieszenie emigracji było silnie zalecane przez biegłego Jaguscha.[140] „W tym celu doradcy emigracyjni mają zostać wysłani do Schneidemühl i do różnych domów. Możliwości ułatwiania emigracji (korespondencja z krewnymi zagranicą, odwiedziny krewnych, podróż do prawników, agentów w biurach podróży i konsultantów emigracyjnych) powinna być wykorzystana". Nawet w obozach, takich jak Radinkendorf, emigracja była otwarcie doradzana przez reżim i wiadomo, że dziewięćdziesiąt dwie osoby w Radinkendorf wyraziły chęć emigracji w maju 1940 roku i otrzymały poradę od dwóch pomocników z wydziału emigracyjnego, tj. Reichvereinigung der Juden in Deutschland, aby pomóc w realizacji ich planów.[141] Jednak w rzeczywistości zachowane dane pokazują, że pomiędzy wrześniem a listopadem 1940 roku, jedynie osiem mężczyzn i kobiet z zatrzymanych w lutym w Schneidemühl rzeczywiście wyemigrowało. Niektórzy otrzymali wizy do Argentyny (Charlotte Kippen, Leo Gronemann), USA (Walter Freundlich) i Szanghaju (Paula Simonstein, Rahle Gutmann, Johanna i Leiser Lewinski).[142]

[136] Prawdopodobnie w Saksonii, na południe od Drezna lub niedaleko Dippoldswalde lub Mittweida.

[137] Pillgramm, dystrykt Lebus, małe miasteczko, około 600 mieszkańców w Brandenburgii, położone pomiędzy Frankfurtem nad Odrą i Briesen.

[138] Pamiątkowy kamień z nazwiskami ponad 1800 Żydów, którzy zostali deportowani z Bielefeld i jego szerszego dystryktu Gestapo i którzy padli ofiarą Shoah, został odsłonięty na centralnej stacji kolejowej w Bielefeld w sierpniu 1998 roku. Oryginalny budynek, w którym byli przetrzymywani więźniowie został odrestaurowany w 1996 roku, do wykorzystania w dawnym celu jako restauracji; zamieszczono pamiątkową płytę, przypominającą społeczeństwu o jej wykorzystaniu w czasach nazistowskich.

[139] Patrz: RV-229.

[140] Patrz RV-220.

[141] Patrz: RV-163.

[142] Patrz: rozdział Rozproszenie.

W czasie istnienia obozu, raz w tygodniu przybywał tam dr Lindenberg; co zaskakujące, jeżeli było to konieczne, pacjenci byli wysyłani do szpitali w Berlinie lub w wyjątkowych wypadkach do pobliskiego miasteczka Beeskow. 2 września 1941 roku 68-letni Adolf Waldstein zginął w Radinkendorf; należał do rodziny, która żyła w Schneidemühl od początku XIX wieku.

W lipcu 1940 roku miejscowe stowarzyszenie rolników złożyło wniosek do Reichsvereinigung o przydzielenie dziesięciu do piętnastu pracowników z obozu Radinkendorf do pomocy przy zbiorach. Sugerowana godzinna stawka wynosiła 0,24 Reichsmark dla mężczyzny i 0,20 Reichsmark dla kobiety; ogół wynagrodzenia przechodził na konto obozu.[143] Siedmioro aresztowanych z Schneidemühl było przetrzymywanych do czasu rozpoczęcia deportacji z obozu pracy na przełomie października i listopada 1942 roku.

Jednak kiedy 29 stycznia 1943 roku z Berlina wyruszył 27 transport do Oświęcimia, z 1 004 więźniami, ujęci byli również ci z Radinkendorf. Nie wiadomo, żeby którykolwiek z nich przeżył. Były szames synagogi z Schneidemühl i sexton Hermann Lewin, wraz ze swoją żoną Emmą z domu Lewinski, którzy byli w Radinkendorf przez pewien czas, zostali ujęci w tym transporcie.

W czasie poszukiwań na potrzeby tej pracy, z archiwów w pobliżu Radinkendorf uzyskano następujący raport:[144]

„W latach 1942-1943 w Gemeindehaus Radinkendorf przebywało około pięćdziesięciu, sześćdziesięciu żydowskich współwięźniów (mężczyzn i kobiet w rożnym wieku). Nie znajdowali się oni pod nadzorem i mogli się swobodnie poruszać. Ich źródło utrzymania pochodziło z rolnictwa. Niektórzy z aktualnie wiekowych mieszkańców Radinkendorf, którzy, kiedy byli przesłuchiwani, nadal przypominali sobie, że widzieli trzy młode kobiety kąpiące się w rzece Sprewie nawet w listopadzie, aby wzmocnić się na przyszłość" (sic).

Lager Radinkendorf został rozwiązany na początku 1943 roku; do tego czasu żydowskie gminy w Niemczech wymarły.[145] Po wojnie, pod rządami komunistów z Niemiec Wschodnich, obszar byłego lagru był celowo zaniedbany, tak że obecnie nie istnieje żaden budynek, który mógłby świadczyć o latach strasznych doświadczeń będących udziałem jego więźniów.

Konfiskata

Ogół majątku gminy żydowskiej z Schneidemühl pod koniec 1939 roku był szacowany na zaledwie 23 518 Reichsmark.[146] Wraz z masowymi aresztowaniami z 21 lutego 1940 roku przyszła konfiskata przez Gestapo kont bankowych i domów aresztowanych, wszystko zgodne z oficjalną ochroną jednego z wielu dekretów Reichsbürgergesetz, prawa cywilnego Rzeszy. Gotówka ze skonfiskowanych rachunków bankowych sięgała

[143] Patrz: RV-134, 16 lipca 1940 roku.

[144] B. Friedler, Stadtarchiv Beskow; list do autora, 27 stycznia 1994 roku.

[145] Do kwietnia 1943 roku wartość skonfiskowanych dóbr współwięźniów z Radinkendorf sięgało kwoty ponad 800 Reichsmark, odesłanych do Oberfinanzpräsidenten Berlin-Brandenburg. Ref. BLHA (Brandenburgisches Landes-Hauptarchiv Potsdam) pr. Br. Rep. 36c, Beeskow 1, o. Bl.

[146] Patrz: RV-57

około 525 Reichsmark, podczas gdy pozostałość dochodów pochodzących ze skonfiskowanych dóbr i własności wyniosła ogółem niemal 800 000 Reichsmark.

To, co potem nastąpiło, daje późniejszemu badaczowi kolejne wejrzenie w nazistowską biurokrację i jej spory owego czasu. W liście z 16 maja 1940 roku Reichsvereinigung stwierdza, że:

„W obliczu zebrania Żydów z regionu administracyjnego Schneidemühl, od poszczególnych Żydów zażądano przede wszystkim, aby dostarczyli pełnomocnictwo do miejscowego biura burmistrza, aby zakończyć swe sprawy finansowe. Każda ilość gotówki, oszczędności i rachunków bankowych została skonfiskowana przez Stapo z Schneidemühl, złożona na specjalnym Judenkoncie nr 4652 w Provincial Bank w Schneidemühl i była trzymana pod jurysdykcją Stapo. Żydowskie Stowarzyszenia Kulturalne były w dużej mierze zobowiązane do wydania pełnomocnictwa dowódcy Stapo z Schneidemühl, aby zakończyć swe sprawy.

Co się tyczy pełnomocnictw, które żydowskie wspólnoty kulturalne dostarczyły władzom, pełnomocnictwa te powinny zostać unieważnione. Reichvereinigung der Juden in Deutschland powinno, jeżeli nie zostało to do tej pory zrobione, wyznaczyć likwidatora dla zakończenia finansowych spraw żydowskich wspólnot kulturalnych w dystrykcie administracyjnym Schneidemühl, z wyłączeniem żydowskiej wspólnoty kulturalnej z Schneidemühl (zgodnie z paragrafem 27, s. 3 regulacji dotyczącej żydowskich stowarzyszeń kulturalnych).

Majątek osób indywidualnych, skonfiskowany przez Stapo, powinien zostać w całości przekazany Reichvereinigung der Juden in Deutschland, które później wykorzysta te środki finansowe do opłacenia kosztów utrzymania osób prywatnych, które zostały umieszczone w domach etc.”

List z Reichsvereinigung – z dnia 1 lipca 1940 roku i adresowany do wszystkich zarządców obozów Hachschara, hospicjów, domów starców w Berlinie i Bielefeld i awaryjnych ośrodków – potwierdził, że większość skonfiskowanych środków pieniężnych mogła prawdopodobnie być ponownie zwrócona swym właścicielom, jeżeli postąpiono by według surowych rządowych wytycznych.[147] Zostało to ponownie potwierdzone w kolejnym liście dwa tygodnie później z zastrzeżeniem, że chociaż aresztowani mogli otrzymywać część swych środków finansowych z powrotem, cały proces częściowego oddawania kapitału był pod ścisłą kontrolą.

Ostatni przewodniczący kehili

Wraz ze zmniejszeniem się populacji żydowskiej na terenie prowincji, ucieczką o czasie rabina Plotke przed listopadowym pogromem z 1938 roku i późniejszym aresztowaniem mnóstwa mężczyzn, stanowisko przewodniczącego gminy pozostało nieobsadzone.[148] Jednym z pozostałych na miejscu ważnych członków gminy i prawdopodobnie najbardziej odpowiednim na to stanowisko był Siegfried Sommerfeld. Przez lata był bardzo aktywnym członkiem gminy oraz przewodniczącym Repräsentanten od początku lat 30. Jego rodzina znajdowała się wśród najbardziej szanowanych, wpływowych i zakorze-

[147] Patrz: nr 330 – Vorpommersches Landesarchiv Greifswald.

[148] Do 23 stycznia 1941 roku w dystrykcie administracyjnym Schneidemühl istniało zaledwie dwadzieścia pięć Kulturgemeinden (gmin żydowskich), patrz: Reichsvereinigung der Juden in Deutschland, s. 72.

nionych rodzin z Schneidemühl. Wraz z żoną nie mogli zdecydować się na podążenie za swoim synem Kurtem, który wyemigrował i osiedlił się w Stanach Zjednoczonych.

Już w 1938 roku Siegfried Sommerfeld został wezwany przez Gestapo, aby przejąć pieczę nad sprawami gminy; w minionych czasach można było go nazwać Shaliach Tzibur, w nazistowskim żargonie został Judenältester, starszym gminy żydowskiej. Nie jest jasne, czy przyjął stanowisko z własnej woli czy pod przymusem. Przez kolejne cztery lata był rzeczywistym ramieniem Gestapo, którego rozkazy był zmuszony spełniać, głównie jako kierujący quasi legalną likwidacją majątku gminy. Dokumenty, które przetrwały w formie prowadzonej korespondencji pomiędzy nim, Gestapo i Reichsvereinigung w Berlinie, malują obraz wielkiego napięcia w jego życiu osobistym.

15 maja 1940 roku został wyznaczony do zarządzania i prowadzenia wszystkich spraw fiskalnych gminy żydowskiej, radzenia sobie z regulacjami i rozdziałem skonfiskowanego majątku Żydów z dystryktu administracyjnego Schneidemühl, a później z jego redystrybucją do różnych właścicieli. Pomagał mu w tym przedstawiciel Reichsvereinigung, jako że Gestapo analizowało tę szczególną gałąź administracji z bolesną precyzją.

Mizerne miesięczne spłaty dla zubożałych osób prywatnych były początkowo dozwolone, jednak jeżeli były potrzebne jakieś dodatkowe środki pieniężne, trzeba było wypełniać długie formularze.[149] Kiedy pan Sommerfeld w połowie lipca 1940 roku przekazał sumę dla żydowskiego domu starców przy Friedenstrasse w Berlinie, w celu rozdzielenia pomiędzy ośmiu pensjonariuszy zamieszkałych uprzednio w Schneidemühl, każdy z nich otrzymał jedynie nędzne pięćdziesiąt Reichsmark.[150] Co się tyczy przejętej własności osób prywatnych – żadna z zatrzymanych osób nie mogła bezpośrednio kontaktować się z urzędnikami lub osobami prywatnymi. Siegfried Sommerfeld został później upomniany przez RSHA za umieszczenie ogłoszenia w żydowskiej gazecie „Jüdisches Nachrichtenblatt", bez oficjalnego pozwolenia, informującego czytelników, że byli mieszkańcy Schneidemühl posiadają zakaz utrzymywania kontaktu z gminą. Wszyscy byli praktycznie utrzymywani w niewiedzy co do transakcji przeprowadzanych w ich imieniu.[151]

Ta niewdzięczna rola spowodowała wielkie zdenerwowanie Sommerfelda w kolejnych miesiącach. Szczegółowe inspekcje ksiąg rachunkowych gminy, przeprowadzone 18 listopada 1940 roku przez biegłego Loosera, ujawniły, że gmina zanotowała niespodziewaną nadwyżkę w kwocie niemal 800 000 Reichsmark w gotówce, od ręki.[152] Miało to poważne konsekwencje dla pana Sommerfelda. 8 stycznia 1941 roku został oskarżony o jednostronne działanie, wypłacając zbyt małą kwotę tym, którzy byli upoważnieni do comiesięcznych wypłat na pokrycie wydatków związanych z utrzymaniem w Berlinie. Zarzuty mówiły, że dokonywał on jedynie nieregularnych wpłat, poniżej przyznanych 250 do 350 Reichsmark na miesiąc.[153] Ponadto dopiero 12 marca 1941 roku został oficjalnie oskarżony w dwustronicowym liście od inspektora celnego Grampe o celowe zaniżanie surowych regulacji związanych z wymianą waluty i o to, że „w typowo żydow-

[149] Patrz: RV-127.
[150] Patrz: RV-13, 14 kwietnia 1941 roku.
[151] Patrz: RV-35.
[152] Patrz: RV-53.
[153] Patrz: RV-34.

ski sposób próbował wykręcić się od dowiedzionych oskarżeń".[154] Przyniosło to skutek w postaci nakazu aresztowania z dnia 18 marca 1941 roku, wydanego w Szczecinie, „do natychmiastowego wykonania".[155] Miesiąc później nakazano mu zapłacenie grzywny w wysokości 4000 Reichsmark za sfałszowanie dokumentów i lekceważenie oficjalnej polityki monetarnej.[156] Żadne z pisemnych oświadczeń pana Sommerfelda, świadczące o czymś przeciwnym, nie doczekało się uczciwego wysłuchania; przez cały czas powtarzał w służalczy sposób, że służył i nadal pragnie służyć swoimi najlepszymi umiejętnościami i wiedzą, we współpracy z Gestapo i kantorem wymiany z Schneidemühl.[157]

Do 20 stycznia 1941 roku Reichsvereinigung było zmuszone poinformować Sommerfelda, że jego praca w Schneidemühl dobiegła końca, jako że wszelkie sprawy administracyjne gminy żydowskiej zostały zakończone. Wraz z żoną i czterema bezimiennymi osobami, które żyły w małżeństwach mieszanych, byli teraz jedynymi Żydami pozostałymi w Schneidemühl.[158] Oprócz zniszczonych terenów cmentarza, do 23 stycznia 1941 roku cała własność gminy została zlikwidowana.[159] Wszystkie środki pieniężne z Judenkonto (żydowskiego rachunku bankowego) zostały nakazem Gestapo przekazane do Stadtbank-Berlin.[160]

Miesiąc później RSHA oficjalnie zwolniła Siegfrieda Sommerfelda z pełnienia obowiązków, które w przyszłości miały być realizowane wyłącznie przez Reichsvereinigung w Berlinie. Mimo że zasugerowano mu przeprowadzkę do Berlina, wiadomo, że był nadal potrzebny Gestapo i pozostał w Schneidemühl. W owym czasie wraz z żoną Betty z domu Heymann, musiał być całkowicie wyczerpany ciągłymi szykanami ze strony Gestapo. Ich ostatnie miejsce zamieszkania w Schneidemühl to Eichblattstrasse 3.

Następująca powojenna relacja osoby, która nie miała pochodzenia żydowskiego Georga Pohla, pozwoli zobrazować atmosferę, którą musieli znosić Żydzi do 1942 roku:

„...w owym czasie nakazano mi, abym przyjechał autobusem w celu stawienia się w siedzibie Gestapo w określonym dniu. Wchodząc do autobusu na przystanku Markt, zauważyłem pana Sommerfelda siedzącego już w autobusie, będącego w drodze do budynków rządowych, siedziby Gestapo. Pozdrowiłem go, jako że nie mogłem go tak po prostu zignorować. Krótko po tym, byliśmy prawie u wejścia do siedziby Gestapo, kiedy poinformowano mnie, że sporządzono przeciwko mnie raport za bezpośrednią rozmowę z Żydem. Stało się wtedy jasne, że w autobusie znajdowali się agenci Gestapo, którzy na mnie donieśli. Pan Sommerfeld był w strasznym stanie, został następnie zmuszony do podpisania, że to ja rozpocząłem naszą wcześniejszą, krótką konwersację. Moja obrona honoru i „Hochachtbarkeit" pana Sommerfelda sprawiła, że osoba dowodząca w Gestapo ustąpiła i nie zostałem oskarżony po przesłuchaniu. Krótko po tym incydencie pan Sommerfeld powiesił się".[161]

[154] Patrz: s. 27 i 28 – Vorpommerches Landesarchiv Greifswald.
[155] Patrz: s. 26, E 15/41 BA – Vorpommersches Landesarchiv Greifswald, Rep. 90.
[156] Patrz: Reichsvereinigung s.13.
[157] Patrz: s. 31, B23/41 – Vorpommersches Landesarchiv Greifswald.
[158] Patrz: RV-72.
[159] Patrz: RV-76.
[160] Patrz: RV-212.
[161] Patrz: dokument Yad Vashem 01/311, Georg Pohl, jak również przedmiot nr 1, list Kurta Sommerfelda, 15 marca 1965 roku, dokument Yad Vashem 01/311 – 4/65, nr 8.

Prawdziwe okoliczności związane z jego śmiercią są w najlepszym przypadku niejasne. Niepotwierdzone raporty wspominają, że nigdy nie powrócił z jednego z cotygodniowych wezwań do Gestapo, na którego terenie zakłada się, że popełnił samobójstwo.[162] Widocznie pan Sommerfeld postrzegał je jako jedyne wyjście, aby uniknąć dalszych przesłuchań i szykan; miał sześćdziesiąt siedem lat.[163] W ten sposób, w poniedziałek 27 lipca 1942 roku życie Siegfrieda Sommerfelda dobiegło końca, przy sławnym Danziger Platz 6. Jak w przypadku niezliczonej rzesz Żydów w owym czasie, nikt nie przetrwał, aby napisać jego epitafium.

Kiedy następnego dnia jego zaniepokojona żona dopytywała w Gestapo o samopoczucie męża, została słownie znieważona i powiedziano jej, „że nie ma potrzeby dłużej czekać, ponieważ on nie wróci". W owym momencie, w swej rozpaczy zdecydowała, że woli śmierć z własnej ręki niż śmierć z rąk oprawców swego męża. Co smutne, była to nieudana próba samobójcza. Następnie wegetowała przez kilka tygodni w szpitalu w Schneidemühl; później wyruszyła pospiesznie do Sowiecka/Tylży w Prusach Wschodnich, do czasu deportacji z Królewca do Terezina 27 sierpnia 1942 roku. Tam niespodziewanie przetrwała nędzę przez rok i dziewięć miesięcy, zanim została umieszczona na ostatniej liście deportacyjnej – do Oświęcimia, gdzie zginęła 16 maja lub około tego dnia w 1944 roku; miała sześćdziesiąt trzy lata.

Rola pana Sommerfelda jako przywódcy gminy, chociaż pod jarzmem Gestapo, pozostawiła gorzkie odczucia wśród części mieszkańców Schneidemühl, którzy wyemigrowali do Palestyny. Jest tragiczne, że niektórzy z tych, którzy przetrwali, określili go bezczelnie jako Spitzla (kolaboratora) Gestapo. Niestety, mimo że te oskarżenia były bezpodstawne, polityka nazistowska miała dokładnie na celu stworzenie takich podejrzeń – wspomnienia oskarżeń kierowanych do Judenräte, rady starszych gminy żydowskiej, w gettach Europy Wschodniej.[164]

Wraz ze śmiercią Siegfrieda Sommerfelda i deportacją wdowy po nim, jeden z celów Gauleitera został z pewnością osiągnięty; Schneidemühl stało się Judenrein, jeżeli wyłączyć tzw. ćwierćkrwi lub półkrwi Żydów oraz Żydów żyjących w małżeństwach mieszanych.

28. Następstwa

1945 – wojskowa zagłada

Pierwsze rosyjskie naloty wiosną 1944 roku, których celem była Hansen-Werke, musiały uświadomić mieszkańcom miasta przerażający fakt, że „der Ivan kommt" (Iwan nadchodzi), odnosząc się do Rosjan, którzy wkrótce będą blisko ich domów. Armia Czerwona rzeczywiście była o rzut kamieniem od granicy Rzeszy.

[162] Patrz: dokument Yad Vashem 01/311, Georg Pohl, jak również przedmiot nr 1, list Kurta Sommerfelda, 15 marca 1965 roku, dokument Yad Vashem 01/311 – 4/65, nr 5.

[163] Relacja ta wydaje się wysoce wątpliwa. Z kilkoma wyjątkami, przyczyny zgonu były na ogół fałszowane. Zazwyczaj, nadmiar chorób znajdował się na podorędziu nazistowskich lekarzy, przy wystawianiu aktu zgonu; bardziej prawdopodobną przyczyną zgonu mogło być uduszenie rękami Gestapo.

[164] Nawet badacze, którzy zagłębiają się w analizę dawnej roli Reichvereinigung der Juden in Deutschland są tym nękani, do dnia dzisiejszego.

Podczas gdy sowiecki marszałek Żukow oraz jego oddziały, oficerowie i frontownicy, wszyscy ogarnięci obsesją zdobycia Berlina, mieli nadzieję na błyskawiczne osiągnięcie swej nagrody, stolicy Niemiec – na pewien czas Stalin rozkazał, że zamiast tego, ich bezpośrednim, najważniejszym celem powinno stać się Pomorze. Festung-mania Hitlera, jego obsesja na punkcie fortec, zmusiła dowództwo armii niemieckiej do wyznaczenia Schneidemühl, jako Festung.[165] Biorąc pod uwagę fakt, że Schneidemühl było ważnym węzłem kolejowym, rozkaz gen. Kienitza „in weiser Voraussicht" – (jako wyraz zapobiegliwości) – ukończył to zadanie 12 października 1944 roku. Schneidemühl miało zgodnie z planem być również Wellenbrecher, w dosłownym tłumaczeniu „łamaczem wojennej fali", aby powstrzymać pochód Stalina na zachód. W tym celu tysiące robotników ciężko pracowało w lasach i sąsiedztwie Schneidemühl, kopiąc i umacniając pułapki czołgowe – nie trzeba mówić, że żaden z tych środków nie przyniósł najmniejszego efektu. Niemal na pewno większość niezbędnej siły roboczej pochodziła z obozu pracy przymusowej, który istniał kilka lat w Schneidemühl.[166] Planowane wały tzw. Pommernstellung (pl. Wał Pomorski) były pomysłem Goebbelsa, stworzenia jeszcze jednej „ściany przeciwko mongolskim hordom".[167] Rozciągający się na południe od rzeki Noteć, w pobliżu Schneidemühl i Kreuz (pl. Krzyż), przez Deutsch Krone (pl. Wałcz), Neustettin (pl. Szczecinek) i Baldenburg (pl. Biały Bór) do Morza Bałtyckiego, już dawno temu stracił swe znaczenie wobec całkowitej motoryzacji; w południowej części linia przestała kompletnie istnieć. Ze swymi ośmioma żałosnymi batalionami Volkssturm, kilkoma saperami i artylerią – Schneidemühl była najmniejszą i najsłabiej bronioną twierdzą.[168]

Już 22 stycznia 1945 roku pomorski Gauleiter Schwede-Coburg wydał rozkazy przygotowania się do ewakuacji ludności cywilnej, która rozrosła się dramatycznie od czasu, gdy tysiące uchodźców szukało schronienia w miasteczku.[169] Byli oni jedynie niewielką cząstką jedenastu milionów niemieckich uchodźców, którzy byli w drodze ze wschodu na zachód. Jednak planowana ewakuacja miała być dozwolona po wydaniu poprawnego finalnego hasła „Śnieg".[170] Niemniej, jako że w rzeczywistości żaden z przedstawicieli niższych szczebli NSDAP nie był żołnierzem, podtrzymywali oni swój fanatyczny pogląd „utrzymania miasta za wszelką cenę", nie dając żadnych dokładnych rozkazów do ewakuacji. W ten sposób Schneidemühl zostało pozostawione swemu losowi – kobiety,

[165] Jedno z licznych miast i obszarów np. Wrocław, Frankfurt nad Odrą, Królewiec, Poznań, a nawet cała Holandia, która dzieliła to nazewnictwo, aby powstrzymać postępy wroga pod koniec wojny. Berlin został ogłoszony Festung dopiero na początku lutego. Jak gdzie indziej Festung był niczym innym jak nazistowską wymuszoną samobójczą ofiarą i pułapką dla mieszkańców miasta.

[166] Pinkas haKehilloth Poland IV, s. 157: więźniowie z Gostynina niedaleko Łodzi.

[167] Rodzaj linii obronnej początkowo nakreślonej przez niemiecka armię dla zatrzymania postępów wroga, ale która istniała głównie „na papierze". W najlepszym wypadku, bez znaczenia militarnego, niekompletny projekt służył psychologicznej machinie wojennej Niemiec.

[168] Volkssturm powołano do życia na jesieni 1944 roku, aby spożytkować potencjał siły bojowej wszystkich mężczyzn w wieku 16-60 lat; byli zbieraniną quasi wyszkolonych, słabo wyposażonych żołnierzy, zebranych pod nadzorem SS w ostatniej próbie osiągnięcia niemieckiej Endsieg, „ostatecznego zwycięstwa". Biorąc pod uwagę najmniejszy kontakt z wrogiem, wielu po prostu dezerterowało lub kapitulowało.

[169] W przeciwieństwie do wielu innych fanatycznych Gauleiterów, którzy odmówili takich ewakuacji, gdyż nadal wierzyli w geniusz swojego Führera.

[170] Deszcz był pierwszym kodem dającym mieszkańcom sygnał do walki; drugi kod Hail intended to zamknięcie wszystkich ważnych fabryk broni i ich późniejszego demontażu do dalszego transportu, ponownego użycia na zachodzie.

dzieci i starsi mężczyźni mieli dołączyć do tysięcy znajdujących się w mieście żołnierzy, w obronie „Festung Schneidemühl".

W nieodległym Poznaniu wycofujący się Niemcy spalili archiwa państwowe 29 stycznia 1945 roku w obliczu postępującej Armii Czerwonej, naśladując stalinowską politykę spalonej ziemi, po niemieckiej inwazji sprzed pięciu lat. Plany ostatecznej ewakuacji ludności cywilnej z miasta poczynione przez Festungs-Kommandanta Schneidemühl Gieslera zostały oddalone przez SS-Gruppenführera Dr. Gebhardta, który domagał się, aby „Festung Schneidemühl była broniona do ostatniego człowieka", a nikt z ludności cywilnej nie miał prawa wyjechać. Oczekiwano przybycia do Schneidemühl i przejęcia broni przez batalion Volkssturm z Stolp (pl. Słupsk). Kiedy pociąg wpadł pod sowiecki ostrzał, motorniczy natychmiast wrócił to Stolp. Gdzie indziej miały miejsce liczne ucieczki wyższych stopniem nazistów, co zmusiło SS do podjęcia drastycznych środków, aby utrzymać pozory morale. (W Świeciu nad Odrą major, który przedwcześnie opuścił swe miasto bez otrzymania rozkazu ewakuacji, został powieszony).[171]

Kiedy po wyznaczeniu przez Himmlera Festung-Kommandantem Heinricha Remlingera, w zimowy dzień 28 stycznia – dzień po tym jak Armia Czerwona wyzwoliła Oświęcim – pielęgniarkom ze szpitala w Schneidemühl udało się zbiec na zachód; 47. armia sowiecka nacierała na miasto przez ostatnie dwa dni. Kilku innych, którzy mogli do nich dołączyć, szybko zakopało swe kosztowności w momentach optymizmu, pamiętając o czasach pogromów wieki wcześniej. Żaden z nich nie mógł zobaczyć ponownie swego dziedzictwa lub swej ziemi rodzinnej. Ostatni konwój kobiet i dzieci mógł zostać ewakuowany w akcie rozpaczy w nocy 11 lutego 1945 roku, samolotami Lufftwaffe, które wystartowały z lotniska na Krojanker Strasse, mimo faktu, że Schneidemühl było otoczone i odcięte hermetycznie od świata zewnętrznego od 2 lutego. Tego dnia The Times of London cytował rosyjski biuletyn „garnizon w Schneidemühl został otoczony, Armia Czerwona walczy o zniszczenie Schneidemühl".

14 lutego o godzinie 5 rano, bez praktycznie żadnej broni do dyspozycji, większość pozostałych 12 000 żołnierzy podjęło próbę, początkowo udanego, wydostania się z płonącego miasta. Niestety niewielu z nich udało się uciec przed gniewem Stalina do lasu na północ – Kessel (całkowite okrążenie) Schneidemühl stało się grobem dla 7000 niemieckich żołnierzy.[172] Gdy tylko panika i chaos opanowała miasto, 5000 mężczyzn zostało wziętych w niewolę, wliczając nowego komendanta miasta i jego załogę, wraz ze zdobyczą setek samolotów, opancerzonych ciężarówek, niemal setką lokomotyw i 1600 ciężarówek kolejowych.

Armie Żukowa początkowo ominęły Festung Schneidemühl; dopiero później dały pełne wsparcie II Frontowi Białoruskiemu marszałka Konstantego Rokossowskiego, który eingekesselt, okrążył całkowicie Schneidemühl do 31 stycznia. Nadchodząc z zachodu, pozwolił swym nikczemnym stalinowskim organom dokonać krwawego dzieła zniszczenia.[173] Fanatycznie walczyli o miasto Niemcy i Rosjanie, ulica po ulicy, dom po domu, aż koniec był bliski, pozostawiając obrońców bezpowrotnie skazanymi na porażkę. Tym, co nastąpiło potem, były morderstwa, gwałty i plądrowanie.

[171] Patrz: Anthony Beevor „The Fall of Berlin 1945", s. 68.

[172] Patrz: Werner Haupt, „Als die Rote Armee nach Deutschland kam: die Kämpfe in Ostpreussen, Schlesien und Pommern 1944/45"; s. 76/77.

[173] Wieloprowadnicowa wyrzutnia rakietowa (BM-13N Katiusza)

Owego fatalnego 14 lutego 1945 roku, po dwóch tygodniach walk Armia Czerwona wzięła szturmem płonące miasto, kończąc nadciągającą zagładę budynków wraz z ogromną liczbą ich mieszkańców. Pięć lat wcześniej wielu tych tzw. Volksdeutsche, rdzennych Niemców z Besarabii, Wołynia i regionów bałtyckich było pierwotnie nazwanych „Heim ins Reich" i obiecano im nowy dom w Gross-Deutschland.

Jak na ironię, czy jako beshert (tak miało być), zniszczenie Schneidemühl – niegdyś domu dla dwunastu pokoleń Żydów – miało miejsce pięć lat po pierwszych łapankach, wywłaszczeniu i deportacji ostatnich Żydów z miasta w 1940 roku? Przyszła polska administracja uznała za stosowne zmianę nazwy z Alte Bahnhofstrasse na ulicę 14 lutego – dla upamiętnienia wyzwolenia miasta tego dnia. Pobliska Festung Posen skapitulowała tydzień później. Niemniej Hitler uznał, że dowódca z Schneidemühl i jego zastępca powinni otrzymać Krzyż Rycerski.[174]

Po tym, jak Rzesza załamała się, Festung Schneidemühl – niemal 600-letnie miasto nad rzeką Gwdą, w swych ostatnich dniach dom dla 45 000 dusz – popadło w ruinę. Dzwony pięknych kościołów znajdujących się w Schneidemühl już nie rozbrzmiewały. Zniszczone zostało siedemdziesiąt pięć procent powierzchni miasta; centrum było spustoszone w dziewięćdziesięciu procentach. Gdyby nie niedorzeczne instrukcje Himmlera dotyczące obrony, Schneidemühl i jego mieszkańcy mogli skapitulować wcześnie i bezpiecznie, i pozostać relatywnie nietknięte.

Małym grupkom niemieckich żołnierzy udało się ukryć, w pobliskich gęstych lasach do końca wojny. Wśród tych, którzy nie mogli lub nie chcieli uciec z płonącego miasta na czas byli Mischlinge i rodziny, które przetrwały ostatnią dekadę w Schneidemühl, żyjąc w mieszanych małżeństwach. Niewiele faktów dotyczących ich życia może zostać potwierdzonych, wystarczy powiedzieć, że byli w stanie uniknąć dekretów i aresztowań z października 1944 roku, które mogły przypieczętować ich los jako żydowskich małżonków tzw. aryjskich partnerów. Niektórzy z nich mogli zostać zmuszeni do dołączenia do Arbeitseinsatz, brygad pracy przymusowej, które były wykorzystywane do budowy fortyfikacji i naprawy uszkodzeń po bombach.

Ci, którzy przetrwali rosyjskie natarcie i mogli uciec na zachód, szukali schronienia na terenach, które później stały się częścią odbudowanej Republiki Federalnej Niemiec; kilku znalazło drogę do wschodniej strefy Niemiec, przyszłego rosyjskiego państwa wasalnego tzw. Niemieckiej Republiki Demokratycznej. Mogli zacząć wszystko od nowa, rozpoczynając nowe życie bez stygmatu narzuconego im w latach nazistowskich. Wielu innych, byłych mieszkańców Schneidemühl, którzy starali się zostawić nazistowskie czasy za sobą – czuło, że mimo obecnej nazwy miasta ich Schneidemühl zawsze pozostanie kerndeutsch – niemieckie do szpiku kości.

[174] Patrz: Anthony Beever: The Fall of Berlin 1945, s. 91.

Odrodzenie polskiej Piły

„Ach! Jakże zostało samotne miasto tak ludne” (Lamentacje 1:1)

Powojenna polska administracja, mimo że w komunistycznym państwie, pozbyła się swej niemieckiej nazwy i ponownie nazwała je Piłą – miasto, które pierwsze uzyskało Magdeburger Stadtrecht (prawa miejskie) ponad 400 lat wcześniej. Po raz trzeci w ciągu trzech stuleci, nie licząc wydarzeń potopu szwedzkiego, który częściowo spustoszył te tereny, Piła musiała zostać odbudowana. Niewiele ulic zachowało niemieckie odpowiedniki nazw w języku polskim.[175] Biorąc pod uwagę zniszczenia, wiele ulic zostało po prostu zlikwidowanych i wykorzystanych jako tereny mieszkaniowe. Co smutne, polscy ojcowie miasta nie przywiązywali dużej wagi do dawnego, historycznego planu miasta i – co najgorsze z żydowskiej perspektywy – dawny Wilhelmplatz zniknął całkowicie. Kiedyś żydowskie serce miasta, ze skweru, który eksponował wspaniałą starą synagogę, pozostało bardzo niewiele, po walkach zakończonych w lutym 1945 roku, oprócz części budynku poczty. W 1946 roku to zniszczone miasto liczyło trochę ponad 10 000 mieszkańców, pozbawione było Żydów i Niemców, oprócz grupy czterdziestu dwóch byłych niemieckich mieszkańców, którzy nie zostali wypędzeni i mogli zostać. Piła była stopniowo ponownie zaludniana przez dużą liczbę polskich bezdomnych uchodźców ze wschodniej części zniszczonego państwa, pasa ziemi o szerokości 300 km, który został anektowany przez Sowietów w 1945 roku.[176] Przez kolejne cztery dekady, chociaż bardzo powoli, Piła była stopniowo odbudowywana, choć według myśli architektonicznej polskich komunistów. Pozostałe w mieście masywne, nieatrakcyjne budynki rządowe z lat 20. na dawnym Danzigerplatz, były teraz jedynie zanurzone w brzydocie poprzez powojenny stalinowski styl betonowej architektury. Dla przybysza, napotkany sporadycznie budynek z przełomu wieków, stał jako pamiątka, niegdyś dobrze prosperującego pruskiego miasteczka. W XXI wieku Piła stała się nowym, pełnym zieleni i nowoczesnym miastem liczącym 76 000 mieszkańców, oczyszczonym z większości religijnych mniejszości.

29. Wspomnienia

Niewielu członków dawnej gminy żydowskiej, którzy przeżyli, zdecydowało się na odwiedziny w mieście swego urodzenia w komunistycznych latach powojennych. Zmarły Joachim Rosenberg był jednym z nielicznych, którzy tego dokonali i który przywołał wspomnienia po swej wizycie zimą 1972 roku.

„Nawet jeżeli centrum miasta się zmieniło, odnaleźliśmy stare ulice i byliśmy w stanie się wżyć w nie. Wszędzie było pełno śniegu i lodu. Pani zabrała nas do hotelu, który był kiedyś znany jako Café Vaterland, przy dawnej Breitestrasse. Nie zaproponowano nam zakwaterowania, ale żona rzeźnika zabrała nas na piąte piętro, pod dach, i przy mroźnych

[175] (Patrz załącznik: Nazewnictwo ulic – kiedyś i obecnie)
[176] Eleonore Bukow, Lübeck, Niemcy; list do autora, 12 stycznia 1998 roku.

temperaturach mieliśmy wspaniały widok na Gwdę... Widziałem miejsce, które niegdyś było cmentarzem żydowskim, zrównanym z ziemią przed wojną. Ulice tak naprawdę się nie zmieniły, ale domy w centrum są nowe. Na środku Neuer Markt stoi obecnie polski pomnik, a od Wasserstrasse do Hasselstrasse znajdują się pięciopiętrowe bloki mieszkalne. Kleine Kirchenstrasse, Grosse Kirchenstrasse, Mühlenstrasse i Lindenstrasse są nadal pustymi placami, a kościół przy Alte Brücke znajduje się w ruinie. Posenerstrasse ma tę samą szerokość, jak dawniej, ale nowe budynki stoją bardziej z tyłu. Nie istnieje już Wilhelmplatz; dzisiaj jest to jedynie ulica z nowymi budynkami. Istnieje jedynie ¼ budynku poczty i widać dwa drzewa, które niegdyś stały przed Tempel. Zeughaus przy Zeughausstrasse stoi; budynek, w którym mieściła się Cafe Keiserkrone, nadal się tam znajduje i to samo tyczy się domu Emila Jacoba; jednak nie ma kina. Friedrichstrasse z wyjątkiem jednego budynku jest całkowicie nowa. Na Moltkestrasse nadal stoi budynek, w którym znajdowało się moje przedszkole. Bismarckschule istnieje nadal, tam gdzie znajdowała się Badenstalt, łaźnia publiczna, jak również gimnazjum i Moltke Schule, z pięknym kościołem znajdującym się naprzeciwko; na Moltkestrasse stoi również Diakonissenheim. Stadtpark, park miejski jest wyludniony, a na placu zabaw dzieci zjeżdżają na sankach. Neues Schützenhaus nadal się tam znajduje, jednak naprzeciwko Stadtpark nie ma żadnych budynków. Widać Gimnazjum Freiherr-von-Stein. Idąc z Stadtpark w górę do Oberrelaschule, nic się nie zmieniło po prawej stronie, do tego stopnie, że była tam Schulstein, miejsce gdzie jako uczeń dostawałem lanie prawie codziennie. Teraz stoję jedną nogą na nim, a moja córka musiała zrobić zdjęcie –„Przybyłem, zobaczyłem, zwyciężyłem!". To tu zgotowali mi piekło na ziemi. Wasserturm, wieża wodna i dwa szpitale nadal istnieją, jak również Lutherkirche na Karl-Krause Brücke, jak i kościół katolicki przy Moltkestrasse – jak dawniej. Cmentarz przy Berlinerstrasse wygląda na całkiem zaniedbany. Przeciwnie, miasto sprawia całkiem nowe, nie nieprzyjemnie zmienione wrażenie małego miasteczka. Ludzie są dość dobrze ubrani; młodzi wydają się szczęśliwi, a Piła oprócz kilku wspomnień i kilku punktów orientacyjnych, ma niezbyt wiele wspólnego z Schneidemühl, które znałem".

Druga wizyta, szesnaście lat później, przyniosła inne spojrzenie.[177]

Istniał park miejski, chociaż niezbyt ładny; tymczasem znajdowały się tam kratownice na róże, jednak bez róż, dokładnie jak sześćdziesiąt pięć lat wcześniej. Stamtąd udaliśmy się dawną Friedrichstrasse, w dół, do Marktplatz. Wszędzie nowe domy, pomniki, wiele nowych sklepów, których nie było w czasie mojej pierwszej wizyty. Posenerstrasse była teraz dostępna jedynie dla pieszych, Marktplatz prowadził do Alte Brücke; dlatego zniknęła Kleine Kichenstrasse. Tam - nad rzeką Gwdą, gdzie niegdyś stał stary kościół katolicki pod wezwaniem Johannes-der-Täufer (kościół mariacki), część którego przetrwała zniszczenia wojenne przez trzysta lat, aby zostać zniszczonym przez komunistów w 1976 roku - wybudowano hotel dla 400 gości, Hotel Rodło. Oba mosty biegnące nad rzeką Gwdą były nowe, a Promenada była ładniejsza niż wcześniej. Znana Café Vaterland, miejsce, które później służyło jako dom starców dla Polaków, pozwalając na pobyt kilku wiekowym Niemcom, którzy nie opuścili miasta po wojnie, aby tutaj osiąść, nadal istniał, ale wyglądał na zapuszczony. Jest położony przy dawnej Breiterstrasse, która łączy Neue Brücke, Karl-Krause-Brücke z Neue Bahnhofstrasse. Stacja kolejowa znajduje się w tym samym miejscu, jak w 1938 roku. Budynki rządowe na dużym Danzigerplatz, gdzie niegdyś stało muzeum, Reichsdankhaus i Landestheater, jak również siedziba gestapo, nadal tam są. Obecnie z Alte Bahnhofstrasse można zobaczyć dawny Regierungsplatz. Tak samo nadal stoi Landeshaus. Naturalnie nie można dzisiaj

[177] Joachim Rosenberg, Santiago Chile; list do autora, 28 lipca 1987.

fotografować tych budynków – to samo tyczy się szkół, mostów i stacji kolejowych. Piła jest dzisiaj dużym miastem z masą wojskowych i ponad 45 000 mieszkańców.

Piła dzisiaj

Podczas wizyty w Pile w 1998 roku, przewodnik pokazał autorowi, co pozostało po cmentarzu żydowskim. Można było jedynie zobaczyć bezmiar trawnika. W miejscu, gdzie zostały pochowane cztery pokolenia rodziny Simonstein, nie można było znaleźć ani jednej płyty nagrobnej, z nawet najdrobniejszą inskrypcją. Żadnego dowodu na istnienie gminy żydowskiej i jej rozkwit w ciągu wieków. Przychodziły na myśl słowa: „Nie ufaj miejscom z dobrze utrzymanymi trawnikami". Jedynie, teraz już dojrzałe topole, które niegdyś otaczały nekropolię, są świadkami historii. Cała nieruchomość została schludnie ogrodzona, częściowo wykorzystywana jako centrum dziennej opieki oraz jako parking dla przyległego posterunku policji. Przewodnik zaczepił jednego z przechodniów, miejscowego mężczyznę po pięćdziesiątce. Kiedy zapytał, co przypomina sobie z historii tego miejsca, mężczyzna upierał się, że nadal było tam kilka nagrobków leżących w ziemi aż do lat 60.

W przedwojennej Polsce istniało ponad 1000 cmentarzy; na przełomie XXI wieku pozostało jedynie 400, nieliczne mają jakieś macewy. Przez brak epitafium jako źródła pisanego można doświadczyć jedynie poczucia wielkiej straty o znaczeniu historycznym. Dwa pokolenia współczesnych mieszkańców Piły, które tu dorastały, nie wiedzą nic o niegdysiejszej żydowskiej historii miasta lub byłym Judenfriedhof.

Malowniczy budynek byłego konsulatu RP w Pile jest obecnie siedzibą Muzeum Okręgowego w Pile, mieszczącego się przy ulicy Browarnej 7. Muzeum prezentuje zrekonstruowane wnętrze typowego XVIII-wiecznego domu, nawiązując do polskiego okresu w dziejach miasta. Jednak nie pozostało nic, co odnosiłoby się do historii dawnej gminy żydowskiej w Schneidemühl. Prezentowane fragmenty pergaminu z Tory, o których mówi się jakoby pochodziły z synagogi w Schneidemühl, są de facto pozostałościami z pobliskiej Łobżenicy po II wojnie światowej. Inne pamiątki obejmują kopie map Schneidemühl, dwie Magen David z gminy Wałcz, dokumenty z 1827 roku odnoszące się do nabycia nieruchomości przez gminę żydowską ze Złotowa, jak również kolekcję porozumień z Czarnkowa z lat 1718-1773.

Jak na ironię, pięknie reprodukowaną pocztówkę, datowaną na 1890 rok, z pięknym widokiem na wiekową synagogę, można nabyć w lobby Hotelu Rodło...

30. Z'Chor – Pamiętaj

Nie bez śladu: Los tych, którzy nie powrócili

Są to nazwiska tych, którzy zostali złapani w sidła nazistowskiej machiny śmierci. Większość z tych osób nie przeżyła. Jest to hołd złożony ich pamięci.

Dalsza część jest rekonstrukcją chronologii zdarzeń, tak jak się one toczyły w Schneidemühl i w jego okolicach od 1940 do 1942 roku. Jest to próba wskazania każdej osoby,

która została dotknięta masowymi aresztowaniami Żydów w szeroko rozumianym dystrykcie administracyjnym Schneidemühl, tej fatalnej w skutkach środy, 21 lutego 1940 roku.

Tutaj zostają obnażone przerażające statystyki z tego okresu.

Po początkowej obławie, przynajmniej 513 żydowskich mężczyzn, kobiet i dzieci było przetrzymywanych w Schneidemühl. Byli oni więzieni w kostnicy znajdującej się na żydowskim cmentarzu, w budynku gminy żydowskiej oraz w prowizorycznej kwaterze miejscowej restauracji. Jak tylko sporządzono listy, większość więźniów była przewożona pomiędzy licznymi obozami przejściowymi, szpitalami, domami dziecka, domami starców, hospicjami i obozami pracy, znajdującymi się na terenie Pomorza, Brandenburgii aż do Berlina i Frankfurtu nad Menem.

Dwunastu mężczyznom i kobietom udało się legalnie wyemigrować, kilka miesięcy po pierwszym aresztowaniu.

Przed masowymi deportacjami, które rozpoczęły się 18 października 1941 roku, dwadzieścia cztery osoby zmarły w areszcie. Byli to w dużej mierze samotni starsi ludzie, w wieku od pięćdziesięciu do dziewięćdziesięciu lat, którzy zmarli w wyniku chorób i stresu, w ten sposób unikając późniejszej nędzy. Zginęli w obozie pracy lub jednym czy kolejnym miejscu zatrzymania w Schneidemühl oraz w różnych hospicjach i domach opieki w Berlinie. Wiadomo, że spośród nich, dwie osoby odebrały sobie życie.

Trzysta czterdzieści pięć osób zostało ostatecznie deportowanych do obozów koncentracyjnych i gett. Kroki każdej z osób są tu śledzone, jeżeli tylko pozwala na to dokumentacja.

Nawet przed konferencją w Wannsee z dnia 20 stycznia 1942 roku, która legitymizowała Shoah, pierwszymi deportowanymi było dziewięć mężczyzn i kobiet, którzy zostali wysłani do łódzkiego getta, poczynając od transportów berlińskich z 18 października – 1 listopada 1941 roku. Ci, którzy przetrwali nędzę życia w getcie do następnego roku, byli wysyłani na śmierć w Chełmnie – deportacje do tego obozu zagłady rozpoczęły się 16 stycznia 1942 roku i trwały do kwietnia 1943 roku – lub byli deportowani do Oświęcimia aż do 1944 roku.

Pomiędzy 27 listopada 1941 roku a 26 października 1942 roku, czterdziestu czterech mężczyzn, kobiet i dzieci zostało deportowanych do ryskiego getta, gdzie większość z nich została zamordowana tuż po przybyciu.

Grupa trzydziestu siedmiu mężczyzn, kobiet i dzieci została deportowana do warszawskiego getta w transportach, które rozpoczęły się 2 kwietnia 1942 roku.

Wiadomo, że sto dwunastu mężczyzn, kobiet i dzieci zostało wysłanych do Terezina pomiędzy 3 lipca 1942 roku, a 17 czerwca 1943 roku; wśród tych, którzy przeżyli przez dość długi czas, czterdzieści jeden mężczyzn i kobiet zostało ponownie deportowanych do Oświęcimia lub Treblinki, niektórzy nawet 23 października 1944 roku; z wyjątkiem jednej piętnastoletniej dziewczynki, większość z nich stanowiły osoby starsze.

Jednak, największą grupę ofiar stanowili mężczyźni, kobiety i dzieci, którzy zostali wysłani z Berlina bezpośrednio do Oświęcimia. Ich deportacja rozpoczęła się 2 marca 1943 roku i trwała do 28 czerwca tego samego roku, w czasie gdy masowe gazowanie Żydów szło pełną parą.

Jeden przykład niewiarygodnego hartu ducha stanowi dziewięćdziesięcioczteroletni Philipp Falkenstein z Flatow (pl. Złotów); był on jedną z trzech osób z początkowych łapanek z 1940 roku, które przetrwały deportacje do Terezina.

Jedyną osobą z Schneidemühl – aresztowaną w Berlinie, która uniknęła masowych aresztowań z 21 lutego 1940 roku – która przeżyła piekło Oświęcimia, w wyniku zbiegu szczęścia i terminów, była Barbara Weldon z domu Schwarzbach.

O ile może być to potwierdzone na podstawie ocalałej pilskiej listy nazwisk i stron korespondencji pomiędzy Gestapo i Reichvereinigung der Junden in Deutschland, jak również z Akten Notizen, memorandów rozkazów Gestapo – wszystkie sklasyfikowane z zaskakującą starannością, jednak tylko częściowo zachowane, we fragmentach i często niemożliwe do odczytania – początkowa liczba zatrzymanych wynosiła 544 osoby. Jednak, w związku ze złym stanem wielu z tych pilskich list, jedynie 513 osób mogło zostać zidentyfikowanych z umiarkowaną pewnością. Mimo że dołożono wielkich starań w zebraniu i odczytaniu danych, zapis nazwisk i miejsc oraz dokładność danych osobistych zgromadzonych na podstawie list jest ograniczona do często słabej jakości zachowanych dokumentów. Nazwiska pojawią się dokładnie w takiej kolejności, jak na oryginalnych listach, chyba że mogły zostać skorygowane poprzez porównanie ich z istniejącymi aktami stanu cywilnego lub danymi dostarczonymi przez Instytut Yad Vashem. Niektóre nazwiska panieńskie i związki rodzinne były często pomijane w oryginalnych dokumentach lub nie mogły być już odczytane.

Aby określić związki rodzinne i los każdej z osób, konsultowano liczne źródła. Szczególną wartość miały karty świadectwa, które zostały dostarczone przez tych, którzy przeżyli, do Yad Vashem przez ostatnie pięćdziesiąt lat, Theresienstädter Gedenkbuch, Datenbank z Landesarchiv Berlin i listy z Głównej zawierające Judentransportgruppen numer 473, 474, 475 z Głównej w Poznaniu, jak również dokumenty tzw. Jüdisches Umschulungslager w Bielefeld i obozu pracy Radinkendorf.

Należy zauważyć, że listy z Głównej były pierwotnie sporządzone w grupy rodzinne i często zawierały nazwiska osób, które były wcześniej deportowane do Głównej i nie pojawiają się na pilskich listach. Następnie, jedynie niektóre z tych dodatkowych nazwisk są zawarte w poniższej liście, kiedy było jasne, że osoba z listy z Głównej należała do poszczególnej rodziny z listy pilskiej. We wszystkich innych przypadkach, przywilej wątpliwości może przeważać.

Joachim Rosenberg, Santiago, Chile;
list do autora, 28 lipca 1987 roku.

BIOGRAMY

ABRAHAM, Caroline. Urodzona 20 stycznia 1864 roku w Woldenberg (pl. Dobiegniew). Caroline Abraham została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl, zanim została odesłana do żydowskiego hospicjum w Berlinie-Lichterfelde Ost mieszczącego się przy Jungfernstieg 14. Od tego momentu, żadne dalsze informacje na temat jej losu nie mogą zostać potwierdzone.

ABRAHAM, Fritze z domu Gabbe. Urodzona 13 lipca 1869 roku w Prechlau (pl. Przechlewo). W czasie przeprowadzania spisu ludności w 1939 roku Fritze Abraham mieszkała w Schneidemühl przy Neue Bahnhofstrasse 7. Została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była przetrzymywana w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. 2 lipca została zabrana do Berlina, aby zatrzymać się u krewnych (Abraham) przy Höchstestrasse 51. Środki znajdujące się na jej skonfiskowanym koncie sięgały 329 Reichsmark. 8 września 1942 roku, jako więzień nr 6311, została deportowana w 59. Alterstransporcie nr I/61 do Terezina, gdzie zginęła cztery miesiące później 8 stycznia 1943 roku.

ABRAHAM, Hanna. Urodzona 17 grudnia 1895 roku w Buschin (pl. Buśnia). Hanna Abraham została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i następnego dnia odesłana do obozu pracy Neuendorf. Stamtąd została zabrana do Berlina, aby zatrzymać się u krewnych (Less) przy Alexandrienenstrasse 114 I. Żadne inne informacje na temat jej losu nie mogą zostać potwierdzone.

ABRAHAM, Jenny. Urodzona 5 marca 1890 roku w Deutsch Krone (pl. Wałcz). Jenny Abraham została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była przetrzymywana w centrum gminy żydowskiej w Schneidemühl. 11 marca została deportowana do obozu przejściowego Główna w Poznaniu. Następnie jej nazwisko pojawia się na liście osób, które zostały wysłane 2 kwietnia w Judentransportgruppe nr 474 do Berlina. Żadne dalsze informacje na temat jej losu nie mogą zostać potwierdzone.

ABRAHAM, Max. Urodzony 29 kwietnia 1894 roku w Tempelburg (pl. Czaplinek). Max Abraham został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i następnego dnia deportowany do obozu pracy Radinkendorf. Następnie został wysłany do Schönfelde do wykonywania prac leśnych. Żadne dalsze informacje na temat jego losu nie mogą zostać potwierdzone.

ABRAHAM, Rebecca z domu Falkenberg. Urodzona 19 listopada 1860 roku w Schlochau (pl. Człuchów). Rebecca Abraham została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i na początku była przetrzymywana w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl, skąd została odesłana do Wrocławia, aby zatrzymać się u krewnych (Abraham) przy Steinstrasse 3/5. Następnie została wysłana do Berlina i ponownie przebywała u krewnych (Willi Abraham) przy Höchstestrasse 51. Jej ostatnim znanym miejscem pobytu w Berlinie była Iranischestrasse 3. 3 lipca 1942 roku została deportowana, jako więzień nr 841, w 14. transporcie nr I/15 do Terezina, jedynie po to, aby zostać wysłana, jako więzień nr 409, 19 września 1942 roku do Treblinki – gdzie osoby w podeszłym wieku, słabe i chore były mordowane po przyjeździe. Rebecca Abraham zginęła w wieku osiemdziesięciu jeden lat.

ALEXANDER, Gertrud z domu Philippsborn. Urodzona 28 listopada 1900 roku w Tempelburg (pl. Czaplinek). Gertrud Alexander, córka Juliusa i Elsy Philippsborn, została najprawdopodobniej aresztowana w Torgelow na Pomorzu w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była przetrzymywana w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Stamtąd została następnego dnia deportowana do obozu pracy Neuendorf. Następnie została wysłana do Berlina i pozwolono jej zatrzymać się u krewnych (Philippsborn) przy Klopstockstrasse 23, zanim została zabrana do żydowskiego szpitala w Berlinie. Jej nazwisko pojawia się następnie na liście obejmującej okres 15 sierpnia – 15 września 1940, sugerującej, że została ona ponownie wysłana do obozu pracy Neuendorf. Jej ostatnim miejscem pobytu był Jacobsdorf, małe miasteczko na Pomorzu, gdzie wykonywała prace leśne. Ostatecznie została deportowana do Oświęcimia; prawdopodobna data deportacji to 19 kwietnia 1943 roku.

ALEXANDER, Max. Urodzony 27 stycznia 1895 roku w Klotzlow. Max Alexander, prawdopodobnie mąż Gertrud Alexander, został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i był przetrzymywany w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl, skąd następnego dnia został deportowany do obozu pracy Neuendorf. Następnie został wysłany do obozu pracy Beerfelde do wykonywania prac leśnych. Jego ostatnim miejscem pobytu był Jacobsdorf, małe miasteczko na Pomorzu, gdzie wykonywał prace leśne. 19 kwietnia 1943 roku został deportowany do Oświęcimia.

ALEXANDER, Sidonie z domu Joachim. Urodzona 6 października 1917 roku w Miroslaw (pl. Mirosław). Sidonie Alexander została aresztowana w Driesen (pl. Drezdenko) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była przetrzymywana w Bürgergarten w Schneidemühl, skąd została wysłana do obozu pracy w Neuendorf. W okresie między 16 września i 15 października została wysłana do Berlina i pozwolono jej zatrzymać się u krewnych (Jacoby) przy Münchenerstrasse 90. 19 kwietnia 1943 roku została deportowana do Oświęcimia. Żadne informacje na temat losu jej męża, Hansa Alexandra, nie mogą zostać potwierdzone.

ALEXANDER, Zippora. Urodzona 9 lutego 1882 roku w Lobsens (pl. Łobżenica). W czasie przeprowadzania spisu ludności w 1939 roku Zippora Alexander mieszkała w Schneidemühl przy Zeughausstrasse 5. Została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku, była przetrzymywana w Bürgergarten w Schneidemühl, a później została wysłana do obozu pracy Radinkendorf. Następnie jej nazwisko pojawia się na liście Reichvereinigung (16 lipca i 15 sierpnia 1940 roku), sugerującej, że została ona wysłana do domu dla uchodźców z gminy żydowskiej w Berlinie przy Gipsstrasse 12a, dawniej w budynku tym mieściło się ortodoksyjne seminarium rabinackie. 26 czerwca 1942 roku została deportowana w transporcie nr I/12 do Terezina, a później niewiadomego dnia do Oświęcimia.

ALTMANN, Leo. Urodzony 3 sierpnia 1879 roku w Deutsch Krone (pl. Wałcz). Leo Altmann, z zawodu rzeźnik, został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i był przetrzymywany w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. 11 marca został deportowany do obozu przejściowego Główna w Poznaniu, gdzie pozostał do 6 kwietnia, kiedy został wysłany autobusem w Judentransportgruppe nr 474 do tzw. Jüdisches Umschulungslager w Bielefeld. 10 grudnia został wysłany do Ber-

lina, Christburgerstrasse 16, aby zatrzymać się u krewnych (Alexander Altmann lub Hirch); było to jego ostatnie znane miejsce pobytu. Zanim został deportowany 7 listopada 1942 roku do Oświęcimia, środki znajdujące się na jego skonfiskowanym koncie sięgały 397 Reichmark.

ALTMANN, Max. Urodzony 20 lipca 1871 roku w Dreidorf (pl. Dźwierszno). W czasie przeprowadzania spisu ludności 1939 roku Max Altmann mieszkał w Schneidemühl przy Friedrichstrasse 7/I. Został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i był przetrzymywany w Bürgergarten w Schneidemühl, skąd został wysłany do Berlina na Mommsenstrasse 40, aby zatrzymać się u krewnych (Altmann). W okresie pomiędzy 16 lipca, a 15 sierpnia 1940 roku został wysłany do obozu pracy Neuendorf. Miesiąc później został zabrany do domu dla uchodźców z gminy żydowskiej w Berlinie, Weinbergsweg, prawdopodobnie było to jego ostatnie miejsce pobytu w Berlinie, gdzie następnie zmarł 3 listopada 1942 roku. Środki znajdujące się na jego skonfiskowanym koncie sięgały 1,141 Reichsmark. Został pochowany na cmentarzu żydowskim w Berlinie-Weissensee.

ALTMANN, Regina z domu Wartenberg. Urodzona 9 kwietnia 1894 roku w Dreidorf (pl. Dźwierszno). W czasie przeprowadzania spisu ludności w 1939 roku Regina Altmann mieszkała w Schneidemühl przy Freidrichstrasse 7/I; została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była przetrzymywana w Bürgergarten w Schneidemühl. 11 marca została wysłana do obozu przejściowego Główna w Poznaniu, gdzie była przetrzymywana do 4 kwietnia, kiedy to została wysłana do obozu pracy Radinkendorf. W okresie pomiędzy 16 sierpnia, a 15 września została wysłana do Berlina, do domu dla uchodźców z gminy żydowskiej przy Weinbergsweg. Zanim 19 listopada 1942 roku została deportowana w 74. transporcie do Terezina, środki znajdujące się na jej skonfiskowanym koncie sięgały 3 Reichmark. Tam przeżyła niemal dwa lata, aż do 9 października 1944 roku, kiedy to została panownie deportowana w konwoju Ep do Oświęcimia.

ALTMANN, Wolf. Urodzony 24 lipca 1867 roku w Deutsch Krone (pl. Wałcz). Żona: Minna z domu Bretzen. Urodzona 26 grudnia 1873 roku w Deutsch Krone (pl. Wałcz). Oboje, Wolf Altmann i jego żona Minna zostali aresztowani w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i byli przetrzymywani w kostnicy lub budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. 11 marca zostali wysłani do obozu przejściowego Główna w Poznaniu, gdzie byli przetrzymywani do 6 kwietnia, kiedy oboje zostali wysłani w Judentransportgruppe nr 475 autobusem, do obozu pracy Radinkendorf. Nie jest jasne, jak długo przebywali w Radinkendorf. Ich ostatni znane miejsce pobytu to Berlin, Friedenstrasse 3. Zanim 19 sierpnia 1942 roku para została deportowana, jako więźniowie nr 4859/60, w 45. Alterstransport nr I/47 do Terezina, środki znajdujące się na ich skonfiskowanym wspólnym koncie sięgały 618 Reichsmark. Wolff Altmann podzielił los swej żony, gdy pięć tygodni później 26 września 1942 roku, jako więźniowie nr 1832/33 zostali deportowani w konwoju Br z Terezina do Treblinki, gdzie osoby w podeszłym wieku, słabe i chore były mordowane tuż po przyjeździe.

ARENDT, Selma z domu Sommerfeld. Urodzona 7 maja 1893 roku w Krojanke (pl. Krajenka). Selma Arendt została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku

i była przetrzymywana w Schneidemühl. Miejsce jej pobytu przez kolejne dwa lata nie może zostać potwierdzone. Jej ostatnim znanym miejscem pobytu była Königstrasse 91 w Berlinie-Friedrichshain. 28 marca 1942 roku została deportowana w 11. transporcie do Trawników, gdzie zginęła. Żadne informacje o losie jej męża Josepha nie mogą zostać potwierdzone.

ARIS, Hedwig z domu Neumann. Urodzona 3 marca 1880 roku Schlochau (pl. Człuchów). Hedwig Aris została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i do 11 marca była przetrzymywania w centrum gminy żydowskiej w Scheniedemühl, kiedy została deportowana do obozu przejściowego Główna w Poznaniu, gdzie była przetrzymywana przez niecały miesiąc. 6 kwietnia wraz ze swym bratem Felixem Neumannem została umieszczona w Judentransportgruppe nr 474 jadącym do tzw. Jüdisches Umschulungslager w Bielefeld, gdzie oboje zostali więźniami. 5 lipca została wysłana do Berlina, aby zatrzymać się u krewnych (Rosa Eisenstadt) przy Tiele-Wardenburgstrasse 29. 29 września tego samego roku, została ponownie przeniesiona, aby pozostać przez niemal dwa miesiące wraz z Maxem Neumannem przy Spenerstrasse 27, zanim wyznaczono jej kolejne miejsce w domu opieki w Hirschbergu przy Elsasserstrasse 54, jej ostatnie znane miejsce pobytu w Berlinie. Środki znajdujące się na jej skonfiskowanym koncie wynosiły 6,600 Reichsmarks. Następnie 28 lipca 1942 roku, jako więzień nr 2541 została deportowana w 31. transporcie do Terezina, gdzie ledwie przeżyła kolejne dwa lata. 16 maja 1944 roku została deportowana, jako więzień nr 1154, w konwoju Ea do Oświęcimia.

ARNDT, Anna (Johanna) z domu Lesheim. Urodzona 29 września 1874 roku w Neustettin (pl. Szczecinek). Anna Arndt została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku, przez noc była przetrzymywana w centrum gminy żydowskiej w Schneidemühl i następnego dnia została wysłana do obozu pracy Neuendorf. Jej pobyt w obozie trwał krótko i wkrótce została wysłana do żydowskiego hospicjum w Berlinie-Lichterfelde Ost, Jungfernstieg 14. Jej ostatnie znane miejsce pobytu to Berlin-Friedrichshain, Königstrasse 91. 29 lipca 1942 roku została deportowana jako więzień nr 2632 w 32. transporcie do Terezina, gdzie przeżyła dwa miesiące, zanim 26 września 1942 roku została ponownie deportowana jako więzień nr 471 w konwoju Br do Treblinki, gdzie zginęła.

ARNDT, Ernestine (Esther) z domu Edel. Urodzona 10 października 1864 roku w Schlochau (pl. Człuchów). Ernestine Arndt została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku, była przez noc przytrzymywana w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl i następnego dnia została wysłana do Berlina, aby zatrzymać się u krewnych (Zadek Edel) przy Linienstrasse 8 II. W okresie pomiędzy 15 czerwca, a 15 lipca została zabrana do żydowskiego domu starców przy Friedenstrasse 3, jej ostatniego znanego miejsca pobytu w Berlinie. 29 lipca 1942 roku została deportowana w 32. transporcie nr I/33 do Terezina, gdzie przeżyła kolejny rok, zanim zmarła w wyniku otaczającego ją brudu. Zmarła w wieku siedemdziesięciu dziewięciu lat i została skremowana 18 listopada 1943 roku.

ARNDT, Henriette. Urodzona 16 lutego 1854 roku w Jastrow (pl. Jastrowie). Henriette Arndt podczas aresztowania, w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku, miała już ukoń-

czone osiemdziesiąt sześć lat, przez noc była przetrzymywana w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl i została wysłana do żydowskiego hospicjum w Berlinie-Lichterfelde Ost, Jungfernstieg 14. Jednak, jej pobyt w hospicjum był krótki, jako że niedługo potem została odesłana do Schneidemühl, a jej ostatnim miejscem pobytu był Wilhelmplatz 4. Zmarła tam 25 marca 1940 roku o godz. 8 wieczorem. Licznymi przyczynami zgonu były zatkanie tętnic, słabość mięśnia sercowego, atak serca. (sic). Jako że cmentarz w Schneidemühl został zniszczony w roku poprzednim, nie jest jasne czy została pogrzebana gdzieś indziej czy też skremowana, ostatnie zbezczeszczenie.

ARNDT, Hermann. Urodzony 9 stycznia 1922 w ....? Hermann Arndt została aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i był przez jedną noc przetrzymywany w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Następnie jego nazwisko pojawia się na liście deportowanych do obozów pracy Neuendorf lub Pillgramm; jednak nie jest jasne czy i jak długo przebywał w którymś z nich. Żadne inne informacje na temat jego losu nie mogą zostać potwierdzone.

ARNDT, Martha z domu Peiser. Urodzona 16 września 1912 roku w Czarnikau (pl. Czarnków). Martha Arndt została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była przez jedną noc przetrzymywana w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Następnie, jej nazwisko pojawia się na liście deportowanych do obozów pracy Neuendorf lub Pillgramm; jednak nie jest jasne czy i jak długo przebywała w którymś z nich. Żadne inne informacje na temat losu jej samej lub jej męża Ericha nie mogą zostać potwierdzone. Jednakże Karta Świadectwa Yad Vashem podpisana przez Elyahu Arndta w 1955 roku w Izraelu, sugeruje, że Martha Arndt zginęła w Oświęcimiu.

ARNDT, Siegmund. Urodzony 29 maja 1870 roku w Kotzlow. Siegmund Arndt został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku, był przez jedną noc przytrzymywany w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl, a później więziony w Bürgergarten. Jego nazwisko pojawia się na liście deportowanych do obozu pracy Radinkendorf. Nie jest jasne, jak długo tam przebywał. Następnie, 29 lipca 1942 roku, został deportowany jako więzień nr 2631 w 32. transporcie nr I/33 do Terezina, gdzie przeżył dwa miesiące. 26 września 1942 roku, został ponownie deportowany jako więzień nr 472, w konwoju Br, do Treblinki gdzie zginął.

ARON, Alwin. Urodzony 14 sierpnia 1878 roku w Lauenburg (pl. Lębork). Alwin Aron został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i był przez jedną noc przetrzymywany w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl, a później więziony w Bürgergarten. Jego nazwisko pojawia się na liście deportowanych do obozu pracy Radinkendorf. Nie jest jasne czy i jak długo tam przebywał. Jego ostatnim miejscem pobytu był prawdopodobnie Jastrow (pl. Jastrowie). Żadne inne informacje na temat jego losu nie mogą zostać potwierdzone.

ARON, Amelie. Urodzona 20 marca 1888 roku w Thorn (pl. Toruń). Amelie Aron została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku, była przez jedną noc przytrzymywana w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl, a później więziona

w Bürgergarten. Jej nazwisko pojawia się na liście deportowanych do obozu pracy Radinkendorf. Nie jest jasne czy i jak długo tam przebywała. Jej ostatnim miejscem pobytu był prawdopodobnie Jastrow (pl. Jastrowie). Żadne inne informacje na temat jej losu nie mogą zostać potwierdzone.

ARON, Ruth. Urodzona 13 stycznia 1911 roku w Jastrow (pl. Jastrowie). Ruth Aron została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Nie jest jasne, jak długo tam przebywała. 29 listopada 1942 roku została deportowana w 23. transporcie do Oświęcimia.

ARON, Sally. Urodzony 2 listopada 1894 roku w Pakosch (pl. Pakość). Żona: Martha z domu Strauss. Urodzona 6 marca 1892 roku w.... ? Syn: Harry. Urodzony 14 września 1927 roku w .....? Sally Aron, wraz ze swą żoną Marthą i synem Harrym, został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i był przetrzymywany w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. 11 marca rodzina została deportowana do obozu przejściowego Główna w Poznaniu; tam kolejny syn Manfred, urodzony 13 czerwca 1926 roku, pojawia się wraz z rodziną na liście deportowanych 2 kwietnia w Judentransportgruppe nr 473 do Berlina. Trzynastoletni Harry został następnie zabrany do domu opieki Levy przy Jablonskistrasse 34. W okresie pomiędzy 15 kwietnia i 15 maja, został wysłany do żydowskiego sierocińca w Pankow przy Berlinerstrasse 121. Nie jest jasne czy i jak długo on sam, jego brat Manfred i jego matka pozostali w Berlinie. Żadne inne informacje na temat ich losu nie mogą zostać potwierdzone. Sally pozostał w Berlinie przez dwa lata, zanim 14 kwietnia 1942 roku został deportowany w 14. transporcie do warszawskiego getta. Los Marthy Aron nie może zostać potwierdzony.

ARON, Selma. Urodzona 25 grudnia 1881 roku w Rederitz (pl. Nadarzyce). Selma Aron została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w Bürgergarten w Schneidemühl. Następnie jej nazwisko pojawia się na liście deportowanych do obozu pracy w Radinkendorf. Nie jest jasne czy i jak długo tam przebywała. Żadne inne informacje na temat jej losu nie mogą zostać potwierdzone.

ARONSTEIN, Bertha (Betty). Urodzona 9 listopada 1877 roku w Margonin. W czasie przeprowadzania spisu ludności w 1939 roku Bertha Aronstein mieszkała w Schneidemühl przy Kirchstrasse 2; to tam została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była przetrzymywana przez dwa miesiące w Bürgergarten w Schneidemühl. Środki znajdujące się na jej skonfiskowanym koncie sięgały 569 Reichsmark. Pod koniec kwietnia została na krótko wysłana do żydowskiego szpitala w Berlinie, a stamtąd do żydowskiego domu starców przy Friedenstrasse 3. Jej nazwisko znajduje się następnie na liście obejmującej okres 16 lipca do 15 sierpnia, wraz z sugestią, że została ponownie przeniesiona, aby tym razem zatrzymać się w żydowskim schronisku dla kobiet w Weissensee przy Parkstrasse 22. 15 września 1942 roku została deportowana jako więzień nr 7315 w 2. Grosse Transport do Terezina. Tam przeżyła niecałe sześć miesięcy; zginęła 9 maja 1943 roku.

BADT, Karoline. Urodzona...? w ...? Nazwisko Karoline Badt pojawia się na listach regionu administracyjnego Schneidemühl dotyczących Aktion z 21 lutego 1940

roku. Jednak, żadne inne szczegóły dotyczące jej osoby, oprócz środków w wysokości 100 Reichsmark znajdujących się na jej skonfiskowanym koncie, nie zostały znalezione, a żadne inne informacje na temat jej losu nie mogą zostać potwierdzone.

BAEHR, Erna z domu Freundlich. Urodzona 22 czerwca 1890 roku w Krummensee (pl. Krzemieniewo). Erna Baehr została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku, a następnego dnia deportowana początkowo do obozu pracy Neuendorf, gdzie była przetrzymywana przez kilka tygodni, pracując w obozowej kuchni, zanim została zabrana do obozu pracy Radinkendorf, gdzie pozostała. Podpisała swoje oświadczenie majątkowe 30 marca 1942 roku. 2 kwietnia 1942 roku została deportowana w pierwszym transporcie do warszawskiego getta.

BAEHR, Harry. Urodzony 16 czerwca 1925 roku w Hammerstein (pl. Czarne). Harry Baehr został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku, a następnego dnia deportowany początkowo do obozu pracy Neuendorf, gdzie przebywał przez kilka tygodni, zanim został zabrany do obozu pracy Radinkendorf. Żadne inne informacje na temat jego losu nie mogą zostać potwierdzone.

BAEHR, Heinz. Urodzony 22 lutego 1930 roku w Hammerstein (pl. Czarne). Heinz Baehr został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku, a następnego dnia deportowany do obozu pracy Neuendorf, gdzie przebywał przez kilka tygodni. Później został zabrany do kilku instytucji, rozpoczynając od żydowskiego sierocińca mieszczącego się w Pankow przy Berlinerstrasse 121. Na początku maja tego samego roku, został zabrany do domu opieki Frankenstein w Berlinie przy Templinerstrasse 17, i do końca stycznia 1941 roku przebywał w szpitalu miejskim w Buch. Przez pewien okres uczęszczał do szkoły, 6. Judische Volksschule przy Keiserstrasse 29/30, aż do 9 czerwca 1941 roku, kiedy musiał zmieniać szkoły. Jego szkolne akta są opatrzone notatką „w kwietniu 1942 roku wyemigrował". 2 kwietnia 1942 roku został deportowany, w pierwszym transporcie do warszawskiego getta.

BAEHR, Herz/Hermann. Urodzony 18 grudnia 1854 roku w Landeck (pl. Lędyczek). Herz Baehr miał niemal osiemdziesiąt sześć lat, gdy został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku. Był następnie przetrzymywany w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl, a krótko potem został wysłany do żydowskiego hospicjum w Berlinie-Lichterfelde Ost, Jungfernstieg 14. Pod koniec sierpnia został przeniesiony do domu dla uchodźców z gminy żydowskiej w Berlinie, Wienbergsweg, i po krótkim pobycie wysłany do żydowskiego szpitala przy Iranischerstrasse 2. Przed końcem października został ponownie zabrany do hospicjum. Tam, zmarł 3 października 1941 roku i został pochowany na żydowskim cmentarzu w Berlinie-Weissensee 9 października 1941 roku.

BAEHR, Hildegard. Urodzona 9 grudnia 1923 roku w Landeck (pl. Lędyczek). Hildegard Baehr została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku, a następnego dnia deportowana początkowo do obozu pracy Neuendorf, gdzie przebywała przez kilka tygodni, zanim została zabrana do obozu pracy Radinkendorf. Nie jest jasne, jak długo tam przebywała. Następnie, żadne inne informacje na temat jej losu nie mogą zostać potwierdzone.

BAEHR, Leo. Urodzony 14 października 1895 roku w Landeck (pl. Lędyczek). Leo Baehr został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i następnego dnia deportowany do obozu pracy Neuendorf. Po krótkim pobycie tam, został wysłany do obozu pracy Pillgramm; prawdopodobnie przebywał w Pillgramm, wykonując prace leśne do 2 kwietnia 1942 roku, kiedy został deportowany, w pierwszym transporcie do warszawskiego getta.

BAEHR, Nathan. Urodzony 19 listopada 1851 roku w Landeck (pl. Lędyczek). Nathan Baehr miał osiemdziesiąt dziewięć lat, kiedy został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku. Krótko potem został zabrany do żydowskiego hospicjum w Berlinie-Lichterfelde Ost, Jungfernstieg 14. Tam, zmarł 23 kwietnia 1940 roku. Został pochowany na cmentarzu żydowskim w Berlinie-Weissensee.

BAEHR, Sally. Urodzony 6 marca 1896 roku w Landeck (pl. Lędyczek). Sally Baehr był jednym z Optanten, który przybył do Schneidemühl w 1925 roku. Został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku, a następnego dnia deportowany początkowo do obozu pracy Neuendorf, gdzie pozostał przez kilka tygodni, zanim został wysłany do wykonywania prac leśnych w Schlagenthin. Żadne inne informacje na temat jego losu nie mogą zostać potwierdzone.

BAEHR, Selma. Urodzona 11 sierpnia 1892 roku w Krummensee (pl. Krzemieniewo). Selma Baehr została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i następnego dnia deportowana początkowo do obozu pracy Neuendorf, gdzie pozostała przez kilka tygodni. Żadne inne informacje na temat jej losu nie mogą zostać potwierdzone.

BAER, Anita. Urodzona 2 września 1924 roku w Flatow (pl. Złotów). Anita Baer została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i następnego dnia wysłana do obozu pracy Neuendorf. Jej nazwisko znajduje się następnie na liście sugerującej, że została wysłana do domu dziecka Böhmstift w Berlinie. Nie jest jasne, jak długo tam przebywała; jej ostatnim znanym miejscem pobytu był Berlin, Iranischerstrasse 2-4. 14 grudnia 1942 roku została deportowana wraz z 814 mężczyznami, kobietami i dziećmi, w 25. transporcie do ryskiego getta. Nikt nie przeżył.

BAER, Jakob. Urodzony 10 kwietnia 1879 roku w Landeck (pl. Lędyczek). Jakob Baer został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku, a następnego dnia deportowany początkowo do obozu pracy Neuendorf, gdzie pozostał przez kilka tygodni, zanim został zabrany do obozu pracy Radinkendorf; nie jest jasne, jak długo tam przebywał. Prawdopodobnie jego ostatnim znanym miejscem pobytu był Berlin-Wilmersdorf, Westfälischerstrasse 66. Jego nazwisko znajduje się na liście tych osób, które mogły wyemigrować pomiędzy 16 lipca, a 15 sierpnia 1940 roku. Żadne inne informacje na temat jego losu nie mogą zostać potwierdzone.

BAER, Minna. Urodzona 4 grudnia 1897 roku w Plotzke. Minna Baer została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku, a następnego dnia deportowana początkowo do obozu pracy Neuendorf, gdzie przebywała przez kilka tygodni, zanim została zabrana do obozu pracy Radinkendorf; nie jest jasne, jak długo tam przebywała. Prawdopodobnie jej ostatnim znanym miejscem pobytu był Berlin. Jej nazwisko znajduje się na liście tych osób, które mogły wyemigrować pomiędzy 16 lipca,

a 15 sierpnia 1940 roku. Żadne inne informacje na temat jej losu nie mogą zostać potwierdzone.

BALL (ZERENZE), Betty z domu Schubiner. Urodzona 25 lipca 1902 roku w Gembitz (pl. Gębice). Betty Ball (na niektórych listach jej nazwisko było zapisane jako Zerenze, Zerense lub Zerenze-Ball) została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku. Przez kolejnych dziesięć miesięcy była przerzucana między licznymi miejscami. Na początku, 22 lutego, została wysłana do obozu pracy Neuendorf, zanim została odesłana do Berlina, aby zatrzymać się u krewnych (Zerenze-Ball) przy Rochstrasse 16. Stamtąd została zabrana do obozu pracy Radinkendorf. W okresie pomiędzy 16 lipca, a 15 sierpnia 1940 roku została zabrana na Parkstrasse 22, schroniska dla kobiet w Berlinie-Wiessensee, aby być ponownie przeniesioną, kilka tygodni później do żydowskiego szpitala w Berlinie przy Iranischerstrasse 2-4. Pomiędzy 15 grudnia 1940 roku a styczniem 1941 roku została zabrana do żydowskiego domu dziecka w Berlinie-Niederschönhausen przy Moltkestrasse 11, jej ostatnie znane miejsce pobytu w Berlinie. Żadne inne informacje na temat jej losu nie mogą zostać potwierdzone.

BALLHORN, Hermann. Urodzony 2 stycznia 1873 roku w Eisenhammer (pl. Rudniki) Hermann Ballhorn został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i był przetrzymywany w centrum gminy żydowskiej w Schneidemühl. 11 marca został deportowany do obozu przejściowego Główna w Poznaniu, gdzie był przetrzymywany przez niemal miesiąc; 6 kwietnia został wysłany w Judentransportgruppe nr 474 do Berlina. Jego ostatnim znanym miejscem pobytu była Auguststrasse 14-15, budynek, w którym mieścił się kiedyś szpital żydowski. 15 lipca 1942 roku został deportowany jako więzień nr 1632, w 22. transporcie nr I/23 do Terezina, gdzie przeżył kolejne dwadzieścia miesięcy. Niestety, zginął tam, w wieku siedemdziesięciu jeden lat i 15 marca 1944 roku został skremowany.

BARUCH, Gerda Ilse. Urodzona 5 października 1931 roku Neudorf/Netzedistrict (pl. Nowa Wieś Notecka?). Gerda Ilse Baruch została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była przetrzymywana w centrum gminy żydowskiej w Schneidemühl i 22 lutego została deportowana do obozu pracy Neuendorf. Przebywała tam krótko i szybko została wysłana do nieznanego domu opieki w Berlinie. Nie jest jasne, jak długo tam przebywała; jej ostatnim znanym miejscem pobytu był sierociniec w Berlinie N 58, Schönhauser Allee 162. 14 kwietnia 1942 roku została deportowana, w pierwszym transporcie z Poczdamu do warszawskiego getta.

BARUCH, Hildegard Johanna. Urodzona 16 września 1926 roku Neudorf/Netzedistrict (pl. Nowa Wieś Notecka). Hildegard Johanna Baruch, prawdopodobnie córka Maxa i Reginy Baruch, została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była przetrzymywana w centrum gminy żydowskiej w Schneidemühl, a następnego dnia została deportowana do obozu pracy Neuendorf. Jej pobyt tam był krótki, jako że szybko została wysłana do obozu pracy Radinkendorf. Nie jest jasne, jak długo tam przebywała, zanim została wysłana do domu opieki Herzog przy Krausnickstrasse 17. Przed końcem września, została przeniesiona do Domu Opieki Israel Brenner przy Dragonerstrasse 32. Jej ostatnim znanym miejscem pobytu był dom starców

w Berlinie przy Gormannstrasse 3. 16 marca 1942 roku podpisała wymuszoną deklarację majątkową. Później wegetowała w tzw. lokalu zbiorczym do 14 kwietnia 1942 roku, kiedy została deportowana, w 2. transporcie z Poczdamu do warszawskiego getta.

BARUCH, Martha. Urodzona 3 stycznia 1890 roku w Schubin (pl. Szubin). Martha Baruch została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku, była przez jedną noc przetrzymywana w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl, a następnego dnia została deportowana do obozu pracy Neuendorf. Tam jej pobyt był krótki, jako że szybko została najpierw wysłana do Domu Opieki Herzog w Berlinie przy Krausnickstrasse 17, a później w okresie pomiędzy 16 września i 15 października do Domu Opieki Israel Brenner przy Dragonerstrasse 32. Nie jest jasne, jak długo tam przebywała. Jej ostatnim znanym miejscem pobytu w Berlinie była Iranischerstrasse 2-4. 25 stycznia 1942 roku w czasie jednej z najzimniejszych zim XX wieku Martha Baruch została deportowana w 10. transporcie do ryskiego getta, podróż w nieogrzewanych wagonach towarowych w temperaturze - 20^{0}C trwała pięć dni.

BARUCH, Max. Urodzony 21 sierpnia 1880 roku w Schönsee (pl. Kowalewo Pomorskie). Max Baruch został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku, przez jedną noc był przeytrzymywany w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl, a następnego dnia został deportowany do obozu pracy Neuendorf. Nie jest jasne, jak długo tam przebywał. Jego ostatnie znane miejsce pobytu w Berlinie to Barbarossastrasse 45. 5 września 1942 roku został deportowany w 19. transporcie do ryskiego getta. Po przyjeździe na Łotwę 8 września niemal wszyscy z transportu liczącego ośmiuset czterech Żydów zostali zamordowani. Jedynie osiemdziesięciu ocalało.

BARUCH, Paul. Urodzony 16 kwietnia 1930 roku w Neudorf (pl. Nowa Wieś). Dziewięcioletni Paul Baruch, prawdopodobnie syn Maxa i Reginy Baruch, został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku, był przez jedną noc przetrzymywany w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl, a następnego dnia został deportowany do obozu pracy Neuendorf. Nie jest jasne, jak długo tam przebywał, zanim został wysłany do domu opieki w Berlinie. Jego ostatnim znanym miejscem pobytu w Berlinie był Prenzlauer Berg przy Schönhauser Allee 162. Data jego deportacji do Trawniki nie jest znana.

BARUCH, Regina z domu Meyer. Urodzona 14 września 1889 roku w Neudorf (pl. Nowa Wieś). Regina Baruch, prawdopodobnie żona Maxa Baruch, została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku, była przez jedną noc przetrzymywana w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl, a następnego dnia została deportowana do obozu pracy Neuendorf. Nie wiadomo, jak długo tam przebywała i kiedy została deportowana do Trawniki.

BARUCH, Sara. Urodzona 30 stycznia ....? w ....? Nazwisko Sary Baruch oraz jej niekompletne dane pojawiają się na liście Schneidemühl tych, którzy zostali aresztowani w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i zabrani do Schneidemühl, gdzie byli więzieni w kostnicy lub budynku gminy żydowskiej. Jednak, żadne inne informacje na temat jej losu nie mogą zostać potwierdzone.

BÄRWALD, Erna. Urodzona 26 sierpnia 1903 roku w Jastrow (pl. Jastrowie). Erna Bärwald została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i zmuszona do pozostania przez pewien czas w Bürgergarten. Następnie została wysłana do Berlina, aby zatrzymać się u krewnych (Wolf) przy Saarbrückerstrasse 14, zanim została wysłana do obozu pracy Radinkendorf. Pod koniec stycznia 1941 roku została zabrana do żydowskiego szpitala przy Iranischerstrasse 2-4, gdzie pozostała krótko, aby ponownie zostać zabraną do obozu pracy Radinkendorf. Nie jest jasne, jak długo tam przebywała, a żadne inne informacje na temat jej losu nie mogą zostać potwierdzone.

BÄRWALD, Heinz. Urodzony 20 lipca 1933 w Krojanke (pl. Krajenka). Heinz Bärwald został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i zmuszony do pozostania przez pewien czas w Bürgergarten. Następnie został wysłany do domu opieki w Berlinie, zanim został zabrany do Domu Dziecka Kapellner. W okresie pomiędzy 16 lipca i 15 sierpnia 1940 roku został wysłany do sierocińca Auerbach w Schönhauser Alle 162. Nie jest jasne, jak długo tam przebywał i kiedy został deportowany do Trawinki.

BÄRWALD, Ilse. Urodzona 28 maja 1936 roku w Krojanke (pl. Krajenka). Ilse Bärwald została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i zmuszona do pozostania przez pewien czas w Bürgergarten. Następnie została wysłana do domu opieki w Berlinie, zanim została zabrana do Domu Dziecka Kapellner. W okresie pomiędzy 16 lipca, a 15 sierpnia 1940 roku została wysłana do sierocińca Auerbach w Schönhauser Alle 162. Nie jest jasne, jak długo tam przebywała; jednak, pod koniec września została zabrana do Edith Bernhard mieszkającej przy Chorinerstrasse 53. Data deportacji do Trawinki nie jest znana.

BAUM, Bernhard. Urodzony 12 lutego 1879 roku Rossel O/Pr (pl.Reszel). Żona: Johanna z domu Lebenstein; urodzona 23 czerwca 1889 roku w Dirschau (pl. Tczew). Bernhard i jego żona zostali aresztowani w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i zostali zmuszeni do przebywania w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl przez kolejne trzy tygodnie. 11 marca zostali deportowani do obozu przejściowego Główna w Poznaniu. Przez niemal miesiąc byli tam przetrzymywani, zanim zostali zabrani 6 kwietnia w Judentransportgruppe nr 474, abutobusem, do tzw. Jüdisches Umschulungslager w Bielefeld. Tam byli przetrzymywani, przez kolejne trzy miesiące, do początku lipca, dla Arbeitseinsatz tj. pracy niewolniczej, kiedy zostali wysłani do Berlina i pozwolono im zatrzymać się u krewnych (Lilly Krzesny) przy Hohenstaufstrasse 22 w Cohen. Prawdopodobnie było to ich ostatnie znane miejsce pobytu w Berlinie. 4 marca 1943 roku para została deportowana w 34. transporcie do Oświęcimia.

BAUM, Lieselotte. Urodzona 24 sierpnia 1912 roku w Neuguth (pl. Nowa Wieś Człuchowska). Lieselotte Baum została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była zmuszona do przebywania w budynku gminy żydowskiej. Następnego dnia została deportowana do obozu pracy Neuendorf, gdzie przebywała krótko, zanim pozwolono jej zatrzymać się u krewnych (Rosendorff) w Berlinie, Alte Schützenstrasse 10. Żadne inne informacje na temat jej losu nie mogą zostać potwierdzone.

BAUM, Rosa. Urodzona 9 kwietnia 1909 roku w Neuguth (pl. Nowa Wieś Człuchowska). Rosa Baum została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była zmuszona do przebywania w budynku gminy żydowskiej. Następnego dnia została

deportowana do obozu pracy Neuendorf, gdzie przebywała krótko, zanim pozwolono jej zatrzymać się u krewnych (Rosendorff) w Berlinie, Alte Schützenstrasse 10. Żadne inne informacje na temat jej losu nie mogą zostać potwierdzone.

BAUM, Siegmund. Urodzony 10 lipca 1883 roku w Neuguth (pl. Nowa Wieś Człuchowska). Żona: Pauline z domu Rosenthal. Urodzona 6 grudnia 1875 roku w Schlochau (pl. Człuchów). Siegumnd i jego żona zostali aresztowani w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i byli zmuszeni do przebywania w budynku gminy żydowskiej. Następnego dnia Siegmund został deportowany do obozu pracy Pillgramm, aby wykonywać prace leśne. Zachowane fragmentaryczne dane list Schneidemühl pokazują, że zasugerowano zabranie go do szpitala w Berlinie. Jednak wiadomo, że w okresie pomiędzy 15 kwietnia i 15 maja 1940 roku, przebywał w obozie pracy Neuendorf, gdzie zmarł 18 stycznia 1941 roku. Jego żona również została deportowana do obozu pracy Neuendorf 22 lutego, gdzie przebywała krótko, zanim pozwolono jej zatrzymać się u krewnych (Rosendorff) w Berlinie, Alte Schützenstrasse 10. Żadne inne informacje na temat jej losu nie mogą zostać potwierdzone.

BELITZER, Max. Urodzony 12 stycznia 1899 roku w Berlinie. Żona: Else z domu Förster; urodzona 6 lutego 1884 roku w Wongrowitz (pl. Wągrowiec). Max i jego żona należali do grupy Optanten, uchodźców, którzy opowiedzieli się za opuszczeniem Wongrowitz (pl. Wągrowiec) w 1925 roku, aby zamieszkać w lub w pobliżu Schneidemühl. Zostali aresztowani w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i byli zmuszeni do przebywania w budynku gminy żydowskiej. 11 marca zostali deportowani razem do obozu przejściowego Główna w Poznaniu i byli tam przetrzymywani przez niemal miesiąc. Następnie 6 kwietnia zostali wysłani w Judentransportgruppe nr 474, autobusem do tzw. Jüdisches Umschulungslager w Bielefeld. Zostali umieszczeni w hospicjum Wickenkamp i pozostali tam do 11 lipca 1942 roku, kiedy zostali deportowani w 17. transporcie do Oświęcimia. Pozostawili po sobie syna Ludwiga, zamieszkałego w Tel Awiwie.

BENDIT, Ernestine. Urodzona 24 kwietnia 1889 roku w Schneidemühl (pl. Piła). Ernestine Bendit, córka Simona i Emmy Bendit z domu Heymann, mieszkała w Schneidemühl przy Berlinerstrasse 85, kiedy została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku. Została zmuszona do pozostania przez pewien czas w Bürgergarten, zanim została wysłana do krewnych (Machol) w Berlinie, Linienstrasse 3. Jej ostatnim znanym miejscem pobytu było Weissensee, Parkstrasse 22. 27 listopada 1941 roku została deportowana w 7. transporcie złożonym z tysiąca pięćdziesięciu trzech mężczyzn, kobiet i dzieci, którzy zostali przez pomyłkę skierowani do ryskiego getta. Podróż pociągiem do Rygi trwała trzy dni, w temperaturze poniżej 0^0C, w większości nieogrzewanych wagonach pasażerskich trzeciej klasy, głównie z powodu słabych warunków kolejowych w rejonie Bałtyku. Natychmiast po przyjeździe 30 listopada, wszyscy, którzy nie zginęli w czasie podróży pociągiem, w wyniku brudu i braku wody zostali zamordowani w pobliskim lasku Rumbula, w czasie wydarzenia znanego jako Krwawa Niedziela. Tego dnia oraz w poniedziałek i wtorek w kolejnym tygodniu, niemieckie i łotewskie pomocnicze jednostki policji wymordowały ponad dwadzieścia pięć tysięcy Żydów.

BENDIT, Johanna z domu Leopold. Urodzona 13 lipca 1888 roku w Krojanke (pl. Krajenka). Johanna Bendit wdowa po Simonie Bendit, którego poślubiła w Schneidemühl w 1910 roku, mieszkała w Schneidemühl przy Gartenstrasse 12 II, gdy została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku. Została zmuszona do pozostania przez pewien czas w Bürgergarten, zanim została wysłana do krewnych (Bendit) do Berlina, Hufelandsstrasse 41. Nie wiadomo, jak długo tam pozostała. Jej ostatnim znanym miejscem pobytu było Wiesensee, Parkstrasse 22. 27 listopada 1941 roku została deportowana w 7. transporcie złożonym z tysiąca pięćdziesięciu trzech mężczyzn, kobiet i dzieci, którzy zostali przez pomyłkę skierowani do ryskiego getta. Podróż pociągiem do Rygi trwała trzy dni, w temperaturze poniżej O^0C, w większości nieogrzewanych wagonach pasażerskich trzeciej klasy, głównie z powodu słabych warunków kolejowych w rejonie Bałtyku. Natychmiast po przyjeździe 30 listopada, wszyscy, którzy nie zginęli w czasie podróży pociągiem, w wyniku brudu i braku wody zostali zamordowani w pobliskim lasku Rumbula, w czasie wydarzenia znanego jako Krwawa Niedziela. Tego dnia oraz w poniedziałek i wtorek w kolejnym tygodniu, niemieckie i łotewskie pomocnicze jednostki policji wymordowały ponad dwadzieścia pięć tysięcy Żydów.

BENDIT, Paula. Urodzona 23 października 1916 roku w Schneidemühl (pl. Piła). Paula Bendit mieszkała w Schneidemühl przy Gartenstrasse 16 II, gdy została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku. Została zmuszona do pozostania przez pewien czas w Bürgergarten, zanim została wysłana do krewnych (Bendit) do Berlina, Hufelandstrasse 41. W okresie pomiędzy 16 września, a 15 października została przeniesiona do żydowskiego domu starców w Babelsberg niedaleko Berlina. Jej ostatnim znanym miejscem pobytu było Weissensee, Parkstrasse 22. 27 listopada 1941 roku została deportowana w 7. transporcie złożonym z tysiąca pięćdziesięciu trzech mężczyzn, kobiet i dzieci, którzy zostali przez pomyłkę skierowani do ryskiego getta. Podróż pociągiem do Rygi trwała trzy dni, w temperaturze poniżej O^0C, w większości nieogrzewanych wagonach pasażerskich trzeciej klasy, głównie z powodu słabych warunków kolejowych w rejonie Bałtyku. Natychmiast po przyjeździe 30 listopada, wszyscy, którzy nie zginęli w czasie podróży pociągiem, w wyniku brudu i braku wody zostali zamordowani w pobliskim lasku Rumbula, w czasie wydarzenia znanego jako Krwawa Niedziela. Tego dnia oraz w poniedziałek i wtorek w kolejnym tygodniu, niemieckie i łotewskie pomocnicze jednostki policji wymordowały ponad dwadzieścia pięć tysięcy Żydów.

BERG, Anna z domu Jacob. Urodzona 25 stycznia 1872 roku w Znin (pl. Żnin). Anna Berg mieszkała w Schniedemühl przy Hasselstrasse 15, gdy została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku. Została zmuszona do pozostania przez pewien czas w Bürgergarten, zanim została wysłana do zakładu dla głuchoniemych w Berlinie-Weisensee, Parkstrasse 22. W okresie pomiędzy 16 sierpnia, a 15 września została zabrana do żydowskiego domu starców w Berlinie, Weinbergsweg. Środki znajdujące się na jej skonfiskowanym koncie sięgały 1,545 Reichsmark, zanim została deportowana 2 kwietnia 1942 roku do Trawniki, gdzie zginęła.

BERG, Sally. Urodzony 30 listopada 1881 roku w Lebehnke (pl. Stara Łubianka). Sally Berg mieszkał w Schneidemühl przy Hasselstrasse 15, gdy został aresztowany

w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku. Został zmuszony do pozostania przez pewien czas w Bürgergarten, zanim został wysłany do zakładu dla głuchoniemych w Berlinie-Weisensee, Parkstrasse 22. W okresie pomiędzy 16 sierpnia, a 15 września został zabrany do żydowskiego domu starców w Berlinie, Weinbergsweg. Środki znajdujące się na jego skonfiskowanym koncie sięgały 2,224 Reichsmark, zanim został deportowany 2 kwietnia 1942 roku do Trawniki, gdzie zginął.

BERLIN, Simon. Urodzony 11 stycznia 1875 roku w Rogasen (pl. Rogoźno). Żona: Eva z domu Katz; urodzona 13 czerwca 1877 roku w Rogasen (pl. Rogoźno). Córka: Lotte; urodzona 26 lipca 1908 roku w Gornitz (pl. Górnica). Simon wraz z żoną i córką została aresztowny w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i został zmuszony do pozostania w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Następnego dnia, rodzina została zmuszona do przyłączenia się do transportu setki mężczyzn, kobiet i dzieci jadącego do obozu pracy Neuendorf. Po niemal miesiącu 6 kwietnia, cała trójka została przewieziona autobusem, w Judentransportgruppe nr 474 do tzw. Jüdisches Umschulungslager w Bielefeld. Tam rodzina musiała wykonywać pracę przymusową do 18 czerwca 1940 roku, gdy zostali zabrani do Berlina, aby zatrzymać się u krewnych (Sally Berlin), Boeckhstrasse 48. 2 lipca zostali ponownie zmuszeni do przeniesienia się do kolejnych krewnych (Georg Keibel) w Prenzlauer Berg, Kopenhagenerstrasse 7, ich ostatnie miejsce pobytu. 27 listopada 1941 roku, wraz z początkiem wczesnej fali deportacji, rodzina weszła w skład 7. transportu złożonego z tysiąca pięćdziesięciu trzech mężczyzn, kobiet i dzieci, którzy zostali deportowani na Łotwę. Podróż pociągiem do Rygi trwała trzy dni, w temperaturze poniżej O^0C, w większości nieogrzewanych wagonach pasażerskich trzeciej klasy, głównie z powodu słabych warunków kolejowych w rejonie Bałtyku. Natychmiast po przyjeździe 30 listopada, wszyscy, którzy nie zginęli w czasie podróży pociągiem, w wyniku brudu i braku wody zostali zamordowani w pobliskim lasku Rumbula, w czasie wydarzenia znanego jako Krwawa Niedziela. Tego dnia oraz w poniedziałek i wtorek w kolejnym tygodniu, niemieckie i łotewskie pomocnicze jednostki policji wymordowały ponad dwadzieścia pięć tysięcy Żydów.

BLUMENTHAL, Bernhard. Urodzony 5 października 1861 roku? w Osterfelde? (pl. Ostropole). Nazwisko Bernharda Blumenthala pojawia się na listach Schneidemühl, które zostały sporządzone w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku. Jednak, żadne inne informacje na temat jego losu nie mogą zostać potwierdzone.

BLUMENTHAL, Salo. Urodzony 10 marca 1896 roku w Bärwalde (pl. Barwice). Salo Blumenthal został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez pewien czas był więziony w Bürgergarten. Dokumenty wskazują, że wykonywał prace leśne, chociaż nie jest wskazane miejsce. Jednak, żadne inne informacje na temat jego losu nie mogą zostać potwierdzone.

BOLEY, Sally. Urodzony 26 kwietnia 1889 roku w Rogasen (pl. Rogoźno). Żona: Jenny z domu Weinberg; urodzona 4 maja 1887 roku w Emden. Syn: Jacob; urodzony 21 listopada 1923 roku w Emden. Sally, wraz z żoną i synem, został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku oraz został zmuszony do przebywania w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. 11 marca rodzina została wysłana

w transporcie złożonym ze stu sześćdziesięciu pięciu mężczyzn, kobiet i dzieci do obozu przejściowego Główna w Poznaniu. Po niemal miesiącu, 6 kwietnia, cała trójka została ponownie przeniesiona w Judentransportgruppe nr 473, pociągiem do obozu pracy Neuendorf. Jego syn, Jacob, pozostał tam do końca lipca, zanim został zabrany do Israelitisches Hospital w Berlinie, Elsasserstrasse 87. Później został wysłany do żydowskiego szpitala na Iranischerstrasse 2, a stamtąd do Domu Opieki Lewinsohn, Schönberg, Katzlerstrasse 13. Jego ostatnim znanym miejscem pobytu w Berlinie był Tiergarten, Lützowstrasse 16. 28 marca 1942 roku, został deportowany wraz z dziewięciuset siedemdziesięcioma czterema innymi Żydami w 11. transporcie do Trawniki. Sally i jego żona pozostali w Neuendorf do początku września, kiedy 8 września 1940 roku pozwolono, wyłącznie, Sally'emu na emigrację przez Berlin; kraj emigracji nie jest znany. Jenny została również zabrana do Israelitisches Hospital w Berlinie, Elsasserstrasse 87, a następnie do żydowskiego szpitala w Iranischerstrasse 2/4, gdzie pozostała do końca listopada, zanim została ponownie przeniesiona, tym razem do Domu Opieki Hirschberg Elsasserstrasse 54. Jej ostatnim znanym miejscem pobytu w Berlinie był ponownie szpital żydowski. 16 czerwca 1943 roku została deportowana w 91. transporcie do Terezina. Stamtąd została następnie deportowana do Oświęcimia, gdzie zginęła.

BREMLER, Paula z domu Ehrlich. Urodzona 30 marca 1880 roku w Dramburg (pl. Drawsko Pomorskie). Paula Bremler została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku. Została zmuszona do pozostania przez pewien czas w Bürgergarten, zanim została wysłana do swoich krewnych (Lewinski) w Berlinie, Keibelstrasse 4, jej ostatnie znane miejsce pobytu w Berlinie. Środki znajdujące się na jej skonfiskowanym koncie sięgały 458 Reichsmark, zanim 29 listopada 1942 roku została deportowana w 23. transporcie do Oświęcimia wraz z niemal tysiącem mężczyzn, kobiet i dzieci.

BROH, Hermann. Urodzony 12 marca 1880 roku w Reppen (pl. Rzepin). Hermann Broh został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i został następnego dnia odesłany do domu starców w Berlinie-Friedrichshain, Friedenstrasse 3. Stamtąd został zabrany do żydowskiego szpitala przy Iranischerstrasse 2-4. Pod koniec kwietnia została przewieziony do Domu Opieki mieszczącym się przy Elsasserstrasse 54, zanim został przeniesiony do żydowskiego szpitala. Przebywał tam krótko, a pod koniec września trafił do żydowskiego hospicjum w Berlinie-Lichterfelde Ost, Jungfernstieg 14. Prawdopodobnie było to jego ostatnie znane miejsce pobytu w Berlinie. Hermann Broh zmarł 28 stycznia 1942 roku i został pochowany na żydowskim cmentarzu w Berlinie-Weissensee.

BROH, Johanna z domu Hoffmann. Urodzona 12 września 1878 roku w Neuteich (pl. Nowy Staw). Johanna Broh została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i następnego dnia odesłana do domu starców w Berlinie-Friedrichshain, Friedenstrasse 3. Stamtąd została zabrana do żydowskiego szpitala przy Iranischerstrasse 2-4. Pod koniec kwietnia została zabrana do Domu opieki mieszczącego się przy Elsasserstrasse 54, jej ostatnie znane miejsce pobytu w Berlinie. 28 lipca 1942 roku została deportowana w 31. transporcie do Terezina; tam wegetowała przez kolejne dwa lata i zmarła 2 grudnia 1944 roku.

BRUMMER, Gertrud z domu Haase. Urodzona 10 października 1884 roku w Ritschenwalde (pl. Ryczywół). Gertrud Brummer została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była przez krótki czas przetrzymywana w Bürgergarten, zanim została zabrana do żydowskiego szpitala przy Iranischerstrasse 2-4 w Berlinie; później pozwolono jej zatrzymać się u krewnych (Hammerschmidt) w Berlinie, Zehdenickerstrasse 2, jej ostatnie znane miejsce pobytu w Berlinie. 15 września 1942 roku, jako wiezień nr 7316, została deportowana, w 2. Wielkim transporcie nr I/65 do Terezina, gdzie zginęła 19 maja 1943 roku.

CASPER, Isaak. Urodzony 11 kwietnia 1879 roku w Kolmar (pl. Chodzież). Isaak Casper został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i był przetrzymywany w budynku gminy żydowskiej do 11 marca, kiedy został deportowany do obozu przejściowego Główna w Poznaniu, gdzie był przetrzymywany przez niemal miesiąc. 6 kwietnia o godzinie 5 rano, został zabrany wraz z grupą pięćdziesięciu innych więźniów do tzw. Jüdisches Umschulungslager w Bielefeld. Tam był przetrzymywany do 2 marca 1943 roku, kiedy został deportowany w 32. transporcie do Oświęcimia.

CASSEL, Hulda z domu Jerzembeck/Jerzembreck. Urodzona 25 marca 1876 roku w Lauenburg (pl. Lębork). Hulda Cassel została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była przetrzymywana w budynku gminy żydowskiej do 11 marca, kiedy została deportowana, wraz ze swym młodszym bratem Louisem Jerzembeck, do obozu przejściowego Główna w Poznaniu, gdzie byli przetrzymywani przez niemal miesiąc. 2 kwietnia, wczesnym rankiem, zostali zabrani wraz z grupą sześćdziesięciu pięciu innych więźniów do obozu pracy Radinkendorf. 18 czerwca złożyli wniosek o wysłanie do Berlina i zatrzymanie się u krewnych (Julius Meyer) w Charlottenburg, Saarbrückerstrasse 6. Został on jednak odrzucony i dopiero na początku września zostali wysłani do innych krewnych mieszkających w Berlinie (Fritz Elias), Markusstrasse 27b. 21 września 1942 roku, jako więzień nr 7711, Hulda Cassel została deportowana do Terezina. Stamtąd 5 lutego 1945 roku, jak część alianckiego programu wymiany, jako wiezień nr 164 została wysłana do Szwajcarii, gdzie przeżyła; jednak, żadne dalsze informacje na temat jej późniejszego losu nie mogą zostać potwierdzone.

CHASKEL, Marianne. Urodzona 30 kwietnia 1873 roku w Gdańsku. Marianne Chaskel została aresztowana w Schneidemühl, Bismarckstrasse 45, w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w budynku gminy żydowskiej do końca czerwca lub początku lipca. Następnie została wysłana do żydowskiego szpitala przy Iranischerstrasse 2-4 w Berlinie, gdzie przebywała tylko miesiąc, zanim została zabrana do domu starców przy Friedenstrasse 3, prawdopodobnie jej ostatnie znane miejsce pobytu w Berlinie. 25 stycznia 1942 roku, w czasie jednej z najmroźniejszych zim XX wieku została deportowana, w 10. transporcie do ryskiego getta, podróż pociągiem trwała pięć dni, w temperaturze - 20^{0}C, w nieogrzewanych wagonach towarowych.

COHN, Abraham. Urodzony 25 października 1880 roku w Schönlanke (pl. Trzcianka). Abraham Cohn został aresztowany w Schönlanke w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i był więziony w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl do 11 marca, kiedy został deportowany do obozu przejściowego Główna w Poznaniu. Tam był prze-

trzymywany do 6 kwietnia, kiedy został wysłany wraz z pięćdziesięcioma innymi więźniami w Judentransportgruppe nr 474 do Berlina. Prawdopodobnie jego ostatnim znanym miejscem pobytu było Lichterfelde, Jungfenstieg 3. Zmarł 31 marca 1941 roku i został pochowany na cmentarzu żydowskim w Berlinie-Weissensee.

COHN, Alfred. Urodzony 25 stycznia 1880 roku w Schönlanke (pl. Trzcianka). Brat: Moritz. Urodzony 4 marca 1895 roku w Schönlanke. Alfred i jego młodszy brat Moritz zostali aresztowani w Schönlake w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i byli więzieni w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl do 11 marca, kiedy obaj zostali deportowani do obozu przejściowego Główna w Poznaniu. Byli tam przetrzymywani do 2 kwietnia, kiedy obaj zostali wysłani wraz z sześćdziesięcioma pięcioma innymi więźniami w Judentransportgruppe nr 473 do Berlina. Żadne inne informacje na temat ich losu nie mogą zostać potwierdzone.

COHN, Hermann. Urodzony 6 sierpnia 1875 roku w Schönlanke (pl. Trzcianka). Żona: Hertha z domu Nathusius. Urodzona 19 marca 1877 roku w Lubasch (pl. Lubasz). Hermann i jego żona zostali aresztowani w Schönlanke w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i byli więzieni w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl do 11 marca, kiedy oboje zostali deportowani do obozu przejściowego Główna w Poznaniu. Byli tam przetrzymywani do 6 kwietnia, kiedy zostali wysłani z grupą czterdziestu sześciu innych więźniów w Judentransportgruppe nr 475 do obozu pracy Radinkendorf. Nie jest jasne jak długo para była zmuszona tam przebywać, zanim oboje zostali odesłani do żydowskiego domu starców, Friedenstrasse 3 w Berlinie-Friedrichshain, ich ostatnie znane miejsce pobytu. 25 stycznia 1942 roku, wraz z tysiącem czterdziestoma dwoma mężczyznami, kobietami i dziećmi, Hermann i Hertha zostali deportowani w 10. transporcie do ryskiego getta, gdzie zostali zamordowani.

COHN, Max. Urodzony 5 października 1877 roku w Schönlanke (pl. Trzcianka). Żona: Betty z domu Wiener. Urodzona 27 lutego 1897 roku w Schneidemühl (pl. Piła). Max i Betty pobrali się w Schneidemühl w 1921 roku; w owym czasie Max posiadał forwarding business/spedycję w Schönlanke, gdzie oboje zostali aresztowani w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku. Byli więzieni w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl do 11 marca, kiedy oboje zostali deportowani do obozu przejściowego Główna w Poznaniu. Byli tam przetrzymywani do 6 kwietnia, kiedy oboje zostali wysłani, wraz z grupą pięćdziesięciu innych więźniów w Jundentransportgruppe nr 474 do tzw. Jüdisches Umschulungslager w Bielefeld. Przez kolejne cztery miesiące para musiała wykonywać pracę przymusową. 19 września, oboje zostali zabrani do Berlina, gdzie pozwolono im zatrzymać się u krewnych (Moritz Ephraim), Mommsenstrasse 50, ich ostatnie znane miejsce pobytu w Berlinie. 25 stycznia 1942 roku w czasie jednej z najmroźniejszych zim XX wieku, Max i Betty zostali deportowani w 10. transporcie do ryskiego getta, podróż pociągiem trwała pięć dni, w temperaturze -20^{0}C, w nieogrzewanych wagonach towarowych.

COHN, Minna. Urodzona 22 kwietnia 1875 roku w Flatow (pl. Złotów). Minna Cohn została aresztowana w Flatow w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl do 11 marca, kiedy została deportowana do obozu przejściowego Główna w Poznaniu. Była tam przetrzymywana do

6 kwietnia, kiedy została wysłana wraz z grupą czterdziestu sześciu innych więźniów w Judentransportgruppe nr 475 do obozu pracy Radinkendorf. Nie jest jasne, jak długo była zmuszona tam pozostać, zanim została wysłana do żydowskiego domu straców, Friedenstrasse 3 w Berlinie Friedrichshain, jej ostatnie znane miejsce pobytu. 25 stycznia 1942 roku w czasie jedenej z najmroźniejszych zim XX wieku, Minna została deportowana w 10. trandporcie do ryskiego getta, podróż pociągiem trwała pięć dni, w termpaterurze -20^{0}C, w nieogrzewanych wagonach towarowych.

COHN, Selma. Urodzona 19 sierpnia 1876 roku w Deutsch Krone (pl. Wałcz). Selam Cohn została aresztowana w Flatow (pl. Złotów) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl do 11 marca, kiedy została deportowana do obozu przejściowego Główna w Poznaniu. Tam była przetrzymywana do 6 kwietnia, kiedy została wysłana, wraz z czterdziestoma sześcioma innymi więźniami w Judentransportgruppe nr 475 do obozu pracy Radinkendorf. Nie jest jasne, jak długo zmuszona była tam pozostać, zanim został wysłana do żydowskiego domu starców, Friedenstrasse 3 w Berlinie-Friedrichshain, jej ostatnie znane miejsce pobytu. Jej oszczędności, w wysokości 2,850 Reichsmark, zgromadzone na koncie zostały skonfiskowane przed 25 stycznia 1942 roku, kiedy została deportowana, wraz z tysiącem czterdziestoma trzema mężczyznami, kobietami i dziećmi w 10. transporcie do ryskiego getta, podróż pociągiem trwała pięć dni w temperaturach poniżej 0°C. Po przyjeździe 30 listopada, niemiecka i łotewska policja natychmiast zamordowała pozostałych mężczyzn, kobiety i dzieci, którzy nie zginęli w drodze. Dzień ten jest znany jako Krwawa Niedziela.

DAVID, Nanny z domu Rosenbaum. Urodzona 31 grudnia 1876 roku w Schönlanke (pl. Trzcianka). Wdowa Nanny David, wraz ze swą niezamężną osiemdziesięcioczteroletnią siostrą, Helene Rosenbaum, (urodzona 26 listopada 1883 roku w Schönlanke), została aresztowana w Flatow (pl. Złotów) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl do 11 marca, kiedy obie zostały deportowane do obozu przejściowego Główna w Poznaniu. Były tam przetrzymywane do 6 kwietnia, kiedy zostały wysłane wraz z pięćdziesięcioma innymi więźniami w Judentransportgruppe nr 474 do tzw. Jüdisches Umschulungslager w Bielefeld, gdzie były przetrzymywane do 10 lipca 1942 roku; następnego dnia obie zostały deportowane w 17. transporcie do Oświęcimia.

DAVIDSOHN, Hulda. Urodzona 10 grudnia 1876 w Mellenthin (pl. Mielęcin). Hulda Davidsohn została aresztowana w Schönlanke (pl. Trzcianka) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl do 11 marca, kiedy została deportowana do obozu przejściowego Główna w Poznaniu. Tam była przetrzymywana do 2 kwietnia, kiedy została wysłana, wraz z sześćdziesięcioma pięcioma innymi więźniami w Judentransportgruppe nr 474 do Berlina. Jej ostatnie miejsce pobytu nie jest znane; 28 października 1942 roku została deportowana w 68. transporcie do Terezina. Tam przeżyła dwa lata, aby zostać ponownie deportowana, w konwoju Ep 9 października 1944 roku do Oświęcimia.

DAVIDSOHN, Michaelis. Urodzony 22 lipca 1877 roku w Schönlanke (pl. Trzcianka). Michaelis Davidsohn został aresztowany w Schönlanke w czasie Aktion z 21 lutego

1940 roku. Był więziony w Bürgergarten w Schneidemühl przez kilka miesięcy, aż do jesieni tego samego roku, zanim został zabrany do Berlina, aby być następnie deportowanym 28 października 1942 roku do Terezina. Zginął w Terezinie dwa lata później 22 grudnia 1944 roku.

DOBRIN (Dobriner) Bruno. Urodzony 22 października 1893 roku w Märkisch Friedland (pl. Mirosławiec). Bruno Dobrin został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i był przez noc więziony w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl, aby następnego dnia zostać deportowany do obozu pracy Neuendorf. Następnie zasugerowano, aby został przeniesiony do Berlina i zatrzymał się u krewnych (Dobriner), Schönhauser Allee 185, jego ostatnie znane miejsce pobytu. 12 marca 1943 roku, wraz dziewięciuset czterdziestoma niemieckimi Żydami, mężczyznami, kobietami i dziećmi, został deportowany w wagonach towarowych, w 36. transporcie do Oświęcimia, gdzie zginął miesiąc później.

DOBRIN (Dobriner) Jacob. Urodzony 21 marca 1875 roku w Schlochau (pl. Człuchów). Żona: Sara z domu Herpe. Urodzona 26 grudnia 1877 roku w Krojanke (pl. Krajenka). Para została aresztowana w Krojanke w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona do 11 marca w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Wraz z siostrą Sary Dobriner, Rosą Herpe, zostali deportowani do obozu przejściowego Główna w Poznaniu, gdzie byli przetrzymywani jako więźniowie przez kilka tygodni, zanim 6 kwietnia Sara została zabrana do obozu pracy Radinkendorf, podczas gdy jej mąż został wysłany do żydowskiego szpitala przy Iranischerstrasse 2-4 w Berlinie; Rosa została zabrana do Domu Opieki Dr Goldstein, Elsasserstrasse 54 w Berlinie. Nazwisko Jacoba Drobina pojawia się następnie na liście, z datami obejmującymi okres od 16 lipca do 15 sierpnia, sugerującej, że został wysłany do żydowskiego domu starców przy Friedenstrasse 3; on i jego żona zostali ostatecznie tam zabrani, ich ostatnie znane miejsce pobytu. 25 stycznia 1942 roku, w czasie jednej z najmroźniejszych zim XX wieku, oboje zostali deportowani w 10. transporcie do ryskiego getta, podróż pociągiem trwała pięć dni, w temperaturze -20°C, w nieogrzewanych wagonach towarowych.

DOBRIN, Moritz. Urodzony 19 stycznia 1878 roku w Schlochau (pl. Człuchów). Żona: Rosalie z domu Domke. Urodzona 21 stycznia 1880 roku w Mrotschen (pl. Mrocza). Szklarz Moritz i jego żona zostali aresztowani w Schlochau w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i byli więzieni w budynku należącym do gminy żydowskiej w Schneidemühl do 11 marca. Następnie zostali deportowani do obozu przejściowego Główna w Poznaniu, gdzie pozostali jako więźniowie przez kilka tygodni, zanim zostali zabrani 6 kwietnia do tzw. Jüdisches Umschulungslager w Bielefeld. Byli tam więzieni przez piętnaście miesięcy. 11 lipca 1942 roku, oboje zostali deportowani w 17. transporcie do Oświęcimia.

DOBRINER, Julius. Urodzony 21 grudnia 1892 roku w Schneidemühl (pl. Piła). Żona: Hertha z domu Fürst. Urodzona 6 lutego 1893 roku w Deutsch Krone (pl. Wałcz). Szwagierka: Johanna Fürst z domu Dobriner. Urodzona 23 sierpnia 1890 roku w Schneidemühl (pl. Piła). Teściowa: Helene z domu Fenster. Urodzona 24 maja 1873 roku w Jastrow (pl. Jastrowie). Julius, syn Adolfa i Rosy Dobriner z domu

Cohn, wraz ze swoją żoną Herthą, szwagierką Johanną i owdowiałą teściową Helene, zostali aresztowani w Deutsch Krone w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i byli przetrzymywani w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. 11 marca zostali deportowani do obozu przejściowego Główna w Poznaniu, gdzie byli więzieni. 6 kwietnia Julius Dobriner został wysłany do obozu pracy Radinkendorf, skąd został szybko przeniesiony do żydowskiego szpitala przy Iranischerstrasse 2-4 w Berlinie. Pod koniec września, został ponownie przeniesiony do Radinkendorf, a później żadne informacje na temat jego losu nie mogą zostać potwierdzone. Jednak Karta Świadectwa w Yad Vashem, wypełniona przez ich syna, stwierdza, że Julius Dobriner zginął w warszawskim getcie. Nazwiska Herthy Dobriner i Johanny Fürst pojawiają się na liście Judentransportgruppe nr 474 do tzw. Jüdisches Umschulungslager w Bielefeld, jednak, żadna z nich nie została w rzeczywistości zabrana do Bielefeld. Uważa się, że Hertha została deportowana do warszawskiego getta, jednak żadne inne informacje na temat jej losu nie mogą zostać potwierdzone. Nie jest jasne, jak długo Johanna Fürst pozostawała w Berlinie, a żadne inne informacje na temat jej losu również nie mogą zostać potwierdzone. Helene została wysłana z Głównej do tzw. Jüdisches Umschulungslager w Bielefeld w Judentransportgruppe nr 474. Pozostawała w Bielefeld do 17 lipca, kiedy pozwolono jej zatrzymać się u krewnych (Hedwig Wolff) przy Jablonskystrasse 33 w Berlinie. 13 lipca 1942 roku, jako wiezień nr 1375 została deportowana do Terezina, w transporcie nr I/21, a dwa miesiące później 19 września, jako wiezień nr 615, została ponownie deportowana w transporcie nr Bo do Treblinki, gdzie została wysłana do komory gazowej zaraz po przybyciu.

DOBRINER, Max. Urodzony 27 grudnia 1862 roku w Ostrowo (pl. Ostrowo). Max Dobriner został aresztowany w Märkich Friedland (pl. Mirosławiec) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i był więziony w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl do 18 czerwca, kiedy został wysłany, aby zatrzymać się u swych krewnych (Julia Dobriner) w Berlinie, Schönhauser Allee 180. Miesiąc później został zabrany do Domu Opieki przy Elsasserstrasse 54, jego ostatnie znane miejsce pobytu. 29 lipca 1942 roku został deportowany w 32. transporcie do Terezina, skąd następnie został wysłany do Mińska.

DOMKE, Adolf. Urodzony 1 kwietnia 1887 roku w Mrotschen (pl. Mrocza). Żona: Frieda z domu Gutmann. Urodzona 13 sierpnia 1900 roku w Rederitz (pl. Nadarzyce). Syn: Erwin. Urodzony 21 lutego 1930 roku w Christfelde (pl. Chrystkowo). Córka: Ruth. Urodzona 30 grudnia 1937 roku w Christfelde (pl. Chrystkowo). Adolf z żoną i córką, zostali aresztowani w Christfelde w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i byli przetrzymywani w budynku gminy żydowskiej do 11 marca, kiedy zostali deportowani do obozu przejściowego Główna w Poznaniu. Tam ich syn, Erwin, dołączył do nich jako więzień, jednak nie można znaleźć żadnych innych informacji na temat jego losu. Żadne dalsze szczegóły oraz daty deportacji obojga rodziców nie mogą zostać potwierdzone, oprócz faktu, że ich wspólne zgromadzone na koncie oszczędności wynosiły 2,520 Reichsmark, zanim zostali deportowani na wschód. Ich córeczka Ruth została najpierw wysłana do obozu pracy Neuendorf, a następnie do żydowskiego szpitala przy Iranischerstrasse 2-4 w Berlinie. Pod koniec kwietnia została zabrana do żydowskiego Domu Dziecka w Niederschönhausen, Moltkestrasse 8-9, a następ-

nie ponownie odesłana do żydowskiego szpitala. Żadne inne informacje na temat jej losu nie mogą zostać potwierdzone.

ECKERSDORFF, Louis. Urodzony 25 lutego 1874 roku w Glogau (pl. Głogów). Emeryt Louis Eckersdorff został aresztowany w Schönlanke (pl. Trzcianka) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku, a następnie był więziony w Bürgergarten w Schneidemühl. W ciągu miesiąca zapadł na zdrowiu w wyniku prymitywnych warunków panujących w tym miejscu; zmarł tam 21 marca 1940 roku o godzinie 5 po południu, zgodnie z aktem zgonu (Nr C 234). Jako przyczyna śmierci zostało podane zatkanie naczyń krwionośnych. Jako że cmentarz żydowski w Schneidemühl został zniszczony rok wcześniej, nie jest jasne gdzie, jeżeli w ogóle, został pochowany.

EDEL, Wolf. Urodzony 22 kwietnia 1870 roku w Flatow (pl. Złotów). Wolf Edel został aresztowany w Krojanke (pl. Krajenka) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku, a następnie był więziony w Bürgergarten w Schneidemühl. W ciągu miesiąca, został zabrany do żydowskiego hospicjum w Berlinie-Lichterfelde Ost, Jungfernstieg 14. Pod koniec sierpnia został zabrany do domu dla uchodźców z gminy żydowskiej Grosse Hamburgerstrasse 27, prawdopodobnie jego ostatnie znane miejsce pobytu. 27 sierpnia 1942 roku został deportowany do Terezina, a miesiąc później 29 września został wysłany w konwoju Bs do Treblinki, gdzie osoby w podeszłym wieku, słabi i chorzy byli mordowani po przyjeździe.

EICK, Therese. Urodzona 25 sierpnia 1864 roku w Weissenhöhe (pl. Białośliwie). Therese została aresztowana w Schneidemühl (pl. Piła) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w budynku gminy żydowskiej, zanim pod koniec czerwca została zabrana do żydowskiego domu starców przy Friedenstrasse 3. Tam wegetowała, przed deportacją w 32. transporcie do Terezina 29 lipca 1942 roku. Nie była w stanie przetrwać w tych nieludzkich warunkach dłużej niż miesiąc; zmarła 20 sierpnia 1942 roku.

ENGEL, Alfred. Urodzony 15 kwietnia 1888 w ...? Żona: Martha z domu Y?. Urodzona 11 grudnia 1893 roku w Chojnicach (Konitz). Alfred i Martha zostali aresztowani w Schönlanke (pl. Trzcianka) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i byli więzieni w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl, zanim 11 marca zostali deportowani do obozu przejściowego Główna w Poznaniu. 6 kwietnia o godzinie 6.45 rano, w Judentransportgruppe nr 473, Martha Engel została zabrana pociągiem do żydowskiego szpitala przy Iranischerstrasse 2-4 w Berlinie. Długość jej pobytu w tym ośrodku nie jest znana. W październiku i listopadzie, jej nazwisko pojawia się na liście sugerującej, że została zabrana do Domu Opieki Philippsohn przy Elsasserstrasse 54. W listopadzie, przebywała ponownie w żydowskim szpitalu przy Iranischerstrasse 2-4, gotowa do przeniesienia do Zakładu dla Obłąkanych w Wittenau. Żadne dalsze informacje na temat jej losu nie mogą zostać potwierdzone, chociaż jest możliwe, że stała się ofiarą nazistowskiego programu eutanazji. Jej mąż zgodnie z listą towarzyszył jej w drodze z obozu przejściowego w Poznaniu do Berlina, jednak żadne inne informacje na temat jego losu nie mogą zostać potwierdzone.

ENGEL, Rosa z domu Rosenbaum. Urodzona 10 października 1874 roku w Schönlanke (pl. Trzcianka). Rosa została aresztowana w Schönlanke w czasie Aktion z 21 lute-

go 1940 roku, prawdopodobnie w towarzystwie swych trzech sióstr Helene, Nanny David z domu Rosenbaum i Huldy Kodzierek z domu Rosenbaum, i była więziona w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. 11 marca zostały deportowane do obozu przejściowego Główna w Poznaniu. Miesiąc później, 6 kwietnia o godzinie 5 rano, w Judentransportgruppe nr 474, zostały zabrane pociągiem do Bielefeld, gdzie Rosa wraz z trzema siostrami i szwagrem byli więzieni przez kolejne dwa lata. 11 lipca 1942 roku Rosa Engel, wraz z siostrami, Nanny i Huldą oraz szwagrem, zostali wysłani w 17. transporcie do Oświęcimia. Los Helene Rosenbaum nie może zostać potwierdzony.

EPPENSTEIN, Albert. Urodzony 9 stycznia 1892 roku w Schönlanke (pl. Trzcianka). Albert Eppenstein był przez pewien czas więziony w Schneidemühl, w lokalnym więzieniu przy Friedrichstrasse 28. W czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku, został zmuszony do dołączenia do pozostałych, którzy byli więzieni w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Krótko potem został wysłany do żydowskiego szpitala, przy Iranischerstrasse 2-4 w Berlinie. Chociaż następnie planowano zabrać go do obozu pracy Neuendorf, 11 marca został deportowany do obozu przejściowego Główna w Poznaniu. Miesiąc później 6 kwietnia o godzinie 5 rano, w Judentransportgruppe nr 473, został zabrany pociągiem do żydowskiego szpitala przy Iranischerstrasse 2-4 w Berlinie. W kwietniu lub maju został wysłany do obozu pracy Neuendorf. Nie jest jasne, gdzie mieszkał w Berlinie przez kolejne trzy lata. Jednak, 3 marca 1943 roku został deportowany w 33. transporcie do Oświęcimia.

EPSTEIN, Jacob. Urodzony 20 stycznia 1874 roku w Jastrow (pl. Jastrowie). Żona: Jenny z domu Jakobsberg. Urodzona 16 kwietnia 1873 roku w Krojanke (pl. Krajenka). Córka: Marta. Urodzona 14 listopada 1916 roku w Jastrow (pl. Jastrowie). Jacob został aresztowany w Jastrow (pl. Jastrowie) wraz ze swą żoną i córką, w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku. Rodzina była więziona w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl do 11 marca, kiedy zostali deportowani do obozu przejściowego Główna w Poznaniu. Miesiąc później, 2 kwietnia o godzinie 6.45 rano, w Judentransportgruppe nr 473, małżonkowie zostali zabrani pociągiem do Berlina. Córka została na krótki czas wysłana do obozu pracy Radinkendorf, zanim została zabrana do żydowskiego szpitala przy Iranischerstrasse 2-4 w Berlinie. Nie jest jasne, jak długo tam przebywała. Jacob i jego żona zostali ostatecznie deportowani razem, 15 grudnia 1942 roku, w 38. transporcie do Terezina. Tam Jacob przeżył kolejne osiemnaście miesięcy, jednak został ostatecznie deportowany w konwoju Ea do Oświęcimia, gdzie został zamordowany 16 maja 1944 roku. Jego żona przetrwała jedynie pięć tygodni w Terezinie; zginęła 22 stycznia 1943 roku. Los córki Marty nie jest znany, jako że żadne dalsze informacje nie mogą zostać potwierdzone.

FABIAN, Selma. Urodzona 3 stycznia 1869 roku w Schönlanke (pl. Trzcianka). Selma Fabian została aresztowana w Schönlanke w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Nie jest jasne, jak długo tam przebywała. Jednak 15 września 1942 roku została deportowana w 2. Grosser Transport do Terezina. Tam przetrwała jedynie sześć miesięcy, zanim 17 marca 1942 roku zapadła na zdrowiu w wyniku nędzy Terezina.

FALK, Julius. Urodzony 20 września 1893 roku w Deutsch Krone (pl. Wałcz). Żona: Beile/Betty z domu Hermann. Urodzona 19 kwietnia 1894 roku w Deutsch Krone (pl. Wałcz). Córka: Bella. Urodzona 8 października 1929 roku w Deutsch Krone (pl. Wałcz). Julius, syn Philippa Falka, został aresztowany w Deutsch Krone, wraz ze swa żoną i córką, w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku. Rodzina była więziona w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl do 11 marca, kiedy zostali deportowani do obozu przejściowego Główna w Poznaniu. Miesiąc później, 2 kwietnia o godzinie 6.45 rano, w Judentransportgruppe nr 473, rodzina została zabrana pociągiem do Berlina. Nie jest wiadomo, gdzie i jak długo pozostawali w Berlinie, a później żadne inne informacje na temat ich losu nie mogą zostać potwierdzone.

FALKENBERG, Elana. Urodzona 7 stycznia 1854 roku w Neuguth (pl. Nowa Wieś). Elana Falkenberg została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była krótko więziona w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl, zanim została wysłana do żydowskiego domu starców w Berlinie, Friedenstrasse 3. Nie jest jasne, jak długo tam przebywała, a żadne inne informacje na temat jej losu nie mogą zostać potwierdzone.

FALKENBERG, Minna. Urodzona 7 stycznia 1859 roku w Neuguth (pl. Nowa Wieś). Minna została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Tam na Wilhelmplatz 4, gdzie była przetrzymywana w niewoli przez niemal osiem tygodni, zmarła 16 kwietnia 1940 roku, w wieku osiemdziesięciu jeden lat. Oficjalny akt zgonu (Nr C 302) stwierdza, że Minna zmarła o godzinie 4 po południu, licznymi przyczynami zgonu były zatkanie naczyń krwionośnych, słabość mięśnia sercowego, zawał serca (sic). Jako że cmentarz żydowski w Schneidemühl został zniszczony rok wcześniej, nie jest jasne czy została pochowana gdzie indziej, czy została po prostu skremowana jako wyraz ostatniego zbezczeszczenia.

FALKENSTEIN, Herta. Urodzona 1 listopada 1888 roku w Flatow (pl. Złotów). Herta Falkenstein została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była przetrzymywana w Schneidemühl do 18 czerwca, zanim została wysłana do Berlina, aby zatrzymać się u krewnych (Hedwig Specht), Kantstrasse 132. Ostatecznie została zabrana do żydowskiego domu starców, Friedenstrasse 3, jej ostatnie znane miejsce pobytu w Berlinie. 18 sierpnia 1942 roku, wraz z będącym w podeszłym wieku Philippem Falkenstein została deportowana w 45. transporcie, do Terezina. Herta pracowała tam jako pielęgniarka i pomoc. Obojgu z nich udało się tam przetrwać kolejne dwa i pół roku, zanim zostali wyzwoleni 8 maja 1945 roku. Herta Falkenstein wróciła do Berlina, gdzie pod koniec 1945 roku mieszkała w dzielnicy Schöneberg.

FALKENSTEIN, Julius. Urodzony 5 kwietnia 1886 roku w Märkisch Friedland (pl. Mirosławiec). Żona: Klara z domu Philipps. Urodzona 9 kwietnia 1879 roku w Bernsee (pl. Breń). Julius Falkenstein wraz ze swą żoną został aresztowany w Wiesenthal (pl. Święcianowo) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku. Para była najpierw więziona w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl do 11 marca, kiedy zostali deportowani do obozu przejściowego Główna w Poznaniu. Miesiąc później, 6 kwietnia o godzinie 5 rano, w Judentransportgruppe nr 474, małżeństwo zostało zabrane

autobusem do tzw. Jüdisches Umschulungslager w Bielefeld. Tam starsza para była przetrzymywana w uwięzieniu przez niemal trzy lata. 2 marca 1943 roku, oboje zostali deportowani do Oświęcimia, w ogromnym 32. transporcie złożonym z tysiąca siedmiuset pięćdziesięciu sześciu Żydów z Niemiec.

FALKENSTEIN, Philipp. Urodzony 28 grudnia 1850 roku w Preussisch Friedland (pl. Debrzno). Niemal dziewięćdziesięcioletni Philipp Falkenstein został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i był przetrzymywany w Schneidemühl do 18 czerwca, zanim on sam i Herta Falkenstein zostali wysłani do Berlina, aby zatrzymać się u krewnych (Hedwig Sprecht), Kantstrasse 132. W pewnym okresie w ciągu następnych dwóch lat, został zabrany do żydowskiego domu starców, Friedenstrasse 3, jego ostatnie znane miejsce pobytu w Berlinie. 18 sierpnia 1942 roku, on i Herta Falkenstein zostali deportowani w 45. transporcie do Terezina. Z tego transportu złożonego z setki starszych mężczyzn i kobiet, jedynie Philipp i Herta mieli to szczęście, że udało im się uniknąć ciągłych deportacji z Terezina do Oświęcimia przez ponad dwa i pół roku. Razem zostali ostatecznie wyzwoleni przez Armię Czerwoną 8 maja 1945 roku, kiedy to Philipp Falkenstein miał już ukończone dziewięćdziesiąt cztery lata. Przeniósł się do Berlina i dożył stu jeden lat.

FASS, Regina. Urodzona 30 marca 1881 roku w Schönlanke (pl. Trzcianka). Regina Fass została aresztowana w Schneidemühl (pl. Piła) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w Bürgergarten. Tam, będąc przetrzymywana w niewoli przez trzy tygodnie, zmarła 13 marca 1940 roku o godzinie czwartej po południu. Oficjalny akt zgonu (Nr C 214) stwierdza, że Regina Fass zmarła na atak serca; środki znajdujące się na jej skonfiskowanym koncie sięgały 1,543 Reichsmark

FENSTER, Gerda. Urodzona 23 sierpnia 1921 roku w Jastrow (pl. Jastrowie). Gerda Fenster została aresztowana w Jastrow (pl. Jastrowie) w czasie Aktion z 21 lutego 1920 roku, zabrana do Schneidemühl i była więziona w Bürgergarten. Następnie została wymieniona na liście osób zabranych do obozu pracy Radinkendorf, jednak została następnie wysłana do Berlina do żydowskiego schroniska dla kobiet w Weissensee. Jedna, pod koniec sierpnia lub na początku września tego roku, została zabrana do domu dla uchodźców z gminy żydowskiej przy Gipstrasse 12a. Nie jest jasne, jak długo tam pozostała, a żadne inne informacje na temat jej losu nie mogą zostać potwierdzone.

FENSTER, Helene z domu Nathan. Urodzona 2 maja 1895 roku w Krummensee (pl. Krzemieniewo). Helene została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku, zabrana do Schneidemühl i była więziona w Bürgergarten, zanim została zabrana do obozu pracy Radinkendorf. Tam pozostała przez kolejne trzy lata do czasu rozwiązania tego obozu pracy. 17 maja 1943 roku z Berlina wyruszył 38. transport z ostatnimi więźniami z obozu pracy Radinkendorf. Był to ostatni z siedemnastu transportów, który ostatecznie opróżniły obóz. Pociąg przyjechał do Oświęcimia dwa dni później; wiadomo, że jedynie pięć osób z tego transportu przeżyło.

FENSTER, Julius. Urodzony 15 września 1890 roku w Krummensee (pl. Krzemieniewo). Julius Fenster został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku, zabrany do Schneidemühl i był więziony w Bürgergarten, zanim został zabrany do obozu

pracy Radinkendorf. Tam pozostał przez kolejne trzy lata, aż do rozwiązania obozu. 17 maja 1943 roku z Berlina wyruszył 38. transport z ostatnimi więźniami z obozu pracy Radinkendorf. Był to ostatni z siedemnastu transportów, który ostatecznie opróżniły obóz przez okres ośmiu miesięcy. Pociąg przyjechał do Oświęcimia dwa dni później; wiadomo, że jedynie pięć osób z tego transportu przeżyło.

FENSTER, Martin. Urodzony 21 października 1924 roku w Jastrow (pl. Jastrowie). Piętnastoletni Martin Fenster został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku, zabrany do Schneidemühl i był więziony w Bürgergarten, zanim został zabrany do obozu pracy Radinkendorf. Następnie został wysłany do żydowskiego szpitala przy Iranischerstrasse 2-4, w Berlinie, a pod koniec kwietnia został ponownie wysłany do obozu pracy Radinkendorf, jedynie po to, aby powrócić do żydowskiego szpitala. Jego ostatnim znanym miejscem pobytu w Berlinie była Auguststrasse 14-16, budynek, w którym znajdował się szpital żydowski. 28 maja 1943 roku, jako wiezień nr 12753 został deportowany, w 90. transporcie nr I/95, do Terezina. Tam przeżył niemal rok, zanim został deportowany ponownie, jako więzień nr 1941 w transporcie Eb, 18 maja 1944 roku do Oświęcimia.

FENSTER, Max. Urodzony 3 marca 1932 roku w Jastrow (pl. Jastrowie). Ośmioletni Max Fenster został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku, zabrany do Schneidemühl i był więziony w Bürgergarten, zanim został zabrany do domu dziecka w Paderborn. Nie jest jasne, jak długo tam przebywał, ale w pewnym czasie został zabrany do Domu Dziecka Kapellner w Berlinie, Hermannstrasse 11. Jego ostatnim znanymi miejscem pobytu był dom Israela Oschitzki w Berlinie, Belfortestrasse 17. 17 maja 1943 roku, kiedy został deportowany w 38. transporcie do Oświęcimia, Max miał jedenaście lat.

FENSTER, Rosalie z domu Hirsch. Urodzona 6 grudnia 1884 roku w Redewitz. Rosalie, córka Adolfa i Henriette Hirch, została aresztowana w Jastrow (pl. Jastrowie) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku, zabrana do Schneidemühl i była więziona w Bürgergarten przez kilka miesięcy. Nie jest jasne dokąd została wysłana. Jednak, 14 listopada 1941 roku, Rosalie Fenster została deportowana wraz z dziewięciuset sześćdziesięcioma pięcioma innymi Żydami. Był to 5. transport do Mińska. Wiadomo, że przeżyła tylko jedna osoba. Los jej męża Maxa nie może zostać potwierdzony. Wiadomo, że jej córka Miriam, przeżyła i po wojnie mieszkała w Stanach Zjednoczonych.

FLATOW, Clara z domu Perl. Urodzona 16 listopada 1877 roku w Neusteinau. Clara Flatow została aresztowana w swym domu w Schneidemühl przy Brombergerstrasse 2, w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w budynku gminy żydowskiej. Następnie została wysłana do swoich krewnych (Perl) Brüderstrasse 16/18 w Berlinie. Jej ostatnim znanym miejscem pobytu w Berlinie było Weissensee, Parkstrasse 22. 27 listopada 1941 roku, została deportowana w 7. transporcie złożonym z tysiąca pięćdziesięciu trzech mężczyzn, kobiet i dzieci, który przez przypadek zostali skierowani do ryskiego getta. Podróż pociągiem do Rygi trwała trzy dni, w temperaturze poniżej 0^0C, w większości nieogrzewanych wagonach pasażerskich trzeciej klasy, głównie z powodu słabych warunków kolejowych w rejonie Bałtyku. Natychmiast po przyjeździe, 30 listopada, wszyscy, którzy nie zginęli w czasie podró-

ży w wyniku brudu i braku wody zostali zamordowani w pobliskim lesie Rumbula, w czasie wydarzenia znanego jako Krwawa Niedziela. Tego dnia oraz w poniedziałek i wtorek w następnym tygodniu, niemieckie i łotewskie pomocnicze jednostki policji wymordowały ponad dwadzieścia pięć tysięcy Żydów.

FREUNDLICH, Arno. Urodzony 21 kwietnia 1927 roku w Landeck (pl. Lędyczek). Arno została aresztowany w Landeck w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i był więziony w Bürgergarten w Schneidemühl aż do 4 kwietnia. Następnie został wysłany do obozu pracy Radinkendorf. Nie jest jasne, jak długo tam przebywał, zanim został wysłany do Berlina-Friedrichshain, Gollnowstrasse 29, jego ostatnie znane miejsce pobytu. 1 marca 1943 roku Arno został deportowany w 31. transporcie do Oświęcimia; miał niecałe szesnaście lat.

FREUNDLICH, Arthur. Urodzony 28 września 1895 roku w Kölpin (pl. Kiełpino). Arthur Freundlich został aresztowany w Landeck (pl. Lędyczek) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i był więziony w Bürgergarten w Schneidemühl do końca kwietnia. Następnie został wysłany do obozu pracy Neuendorf do wykonywania prac leśnych, zanim został wysłany do Treplina. W okresie pomiędzy wrześniem i październikiem tego samego roku został wysłany do obozu pracy Radinkendorf. Nie jest jasne, jak długo tam przebywał; 1 marca 1943 roku został deportowany w 31. transporcie do Oświęcimia, gdzie zginął.

FREUNDLICH, Emma z domu Hirsch. Urodzona 15 lipca 1868 roku w Konitz (pl. Chojnice). Emma została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez krótki czas była więziona w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Następnie została wysłana do żydowskiego domu starców, Friedenstrasse 3 w Berlinie. Na późniejszym etapie, została przeniesiona na Auguststrasse 14-15, do budynku, w którym mieścił się szpital żydowski, jej ostatnie znane miejsce pobytu. 29 maja 1943 roku została deportowana jako więzień nr 12755, w 90. transporcie nr I/95, z Berlina do Terezina, gdzie udało jej się przeżyć jedynie sześć miesięcy. Zginęła 21 listopada 1943 roku.

FREUNDLICH, Hermann. Urodzony 4 stycznia 1869 roku w Schlochau (pl. Człuchów). Hermann Freundlich została aresztowany w Schlochau (pl. Człuchów) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez krótki czas był więziony w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Następnie został wysłany do żydowskiego szpitala, Iranischerstrasse 2-4 w Berlinie, zanim został przeniesiony do żydowskiego domu starców, Friedenstrasse 3, jego ostatnie znane miejsce pobytu. 29 maja 1943 roku został deportowany w 90. transporcie do Terezina, gdzie nie mógł już dłużej przeżyć. Zginął 10 czerwca 1943 roku.

FREUNDLICH, Margot. Urodzona 12 listopada 1931 roku w Landeck (pl. Lędyczek). Ośmioletnia Margot Freundlich została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w Bürgergarten w Schneidemühl do 4 kwietnia. Następnie została wysłana do domu dziecka we Frankfurcie nad Menem. Nie jest jasne, jak długo tam przebywała, zanim została wysłana do Forsthaus Schneeberge w pobliżu Beeskow. 1 marca 1943 roku Margot została deportowana w 31. transporcie do Oświęcimia.

FREUNDLICH, Meta z domu Bahr. Urodzona 22 marca 1900 w Jastrow (pl. Jastrowie). Meta Freundlich została aresztowana w Landeck (pl. Lędyczek) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez kilka miesięcy była więziona w Bürgergarten w Schneidemühl. Nie jest jasne, jak długo tam przebywała. 1 marca 1943 roku, Meta Freundlich została deportowana w 31. transporcie do Oświęcimia. Nie znalazła się wśród dwunastu ocalonych z ogromnego transportu liczącego tysiąc siedemset dwudziestu dwóch mężczyzn, kobiet i dzieci.

FREUNDLICH, Norbert. Urodzony 15 lipca 1924 roku w Jastrow (pl. Jastrowie). Norbert Freundlich został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez kilka miesięcy był więziony w Bürgergarten w Schneidemühl. Na pewnym etapie, został wysłany do Hasenfelde do wykonywania prac leśnych. Nie jest jasne, jak długo tam przebywał. 19 kwietnia 1943 roku, Norbert Freundlich został deportowany w 37. transporcie do Oświęcimia.

FREUNDLICH, Walter. Urodzony 18 czerwca 1896 roku w Christburg (pl. Chrystkowo). Walter Freundlich została aresztowany w Schlochau (pl. Człuchów) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez kilka miesięcy był więziony w Bürgergarten w Schneidemühl, zanim został prawdopodobnie wysłany do obozu pracy Radinkendorf do wykonywania prac leśnych. Jego ostatnie znane miejsce pobytu to Berlin, Altonaerstrasse 12, gdzie przebywał wraz z rodziną. Wspólnie ze swą żoną Berthą z domu Bolder, urodzoną 24 stycznia 1904 roku w Arnsfelde (pl. Gostomia) i synem Rudolfem Hansem, urodzonym 15 marca 1928 roku w Schlochau (pl. Człuchów), udało mu się wyemigrować, 11 marca 1941 roku, do USA przez Portugalię.

FREUNDLICH, Werner. Urodzony 15 maja 1929 roku w Landeck (pl. Lędyczek). Werner Freundlich został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez kilka miesięcy był więziony w Bürgergarten w Schneidemühl. Na pewnym etapie został wysłany do Hasenfelde do wykonywania prac leśnych. Nie jest jasne, jak długo tam przebywał. 19 kwietnia 1943 roku, Werner Freundlich został deportowany w 37. transporcie do Oświęcimia.

FRIEDEBERG, Recha. Urodzona 11 lutego 1860 roku w Deutsch Krone (pl. Wałcz). Recha Friedeberg została aresztowana w Deutsch Krone w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była przez jeden dzień więziona w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Następnego dnia została zabrana do żydowskiego domu starców, Friedenstrasse 3 w Berlinie, a po pewnym czasie została przeniesiona do Israelitisches Hospital przy Elsasserstrasse 87. Jej kolejne miejsce przebywania znajdowało się na tej samej ulicy pod numerem 54, Dom Opieki Dr Goldstein, który był prawdopodobnie jej ostatnim znanym miejscem pobytu. 28 lipca 1942 roku została deportowana jako więzień nr 2522, w 31. transporcie nr I/32 z Berlina do Terezina, gdzie przeżyła kolejne dwa miesiące. 26 września 1942 roku, osiemdziesięciodwuletnia Recha została deportowana jako wiezień nr 75, w transporcie Br do Treblinki, gdzie osoby w podeszłym wieku, słabi i chorzy byli mordowani po przyjeździe.

FÜRST, Bertha z domu Seeling. Urodzona 2 maja 1864 roku w Wronke (pl. Wronki). Bertha Fürst została aresztowana w Deutsch Krone (pl. Wałcz) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była przez jeden dzień więziona w budynku gminy żydow-

skiej w Schneidemühl. Następnego dnia została zabrana do żydowskiego domu starców, Freidenstrasse 3, w Berlinie, który był prawdopodobnie jej ostatnim znanym miejscem pobytu. 29 lipca 1942 roku została deportowana jako wiezień nr 2635, w 31. transporcie nr I/33 do Terezina. Tam zginęła 17 sierpnia 1942 roku w wieku siedemdziesięciu ośmiu lat.

FÜRST, Ernestine z domu Neuberg. Urodzona 21 października 1873 roku w Lugethal (pl. Stara Wiśniewka). Ernestine Fürst została aresztowana w Flatow (pl. Złotów) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez pewien czas była więziona w Bürgergarten w Schneidemühl. Następnie pozwolono jej zatrzymać się u krewnych (Gottfeld) w Berlinie, Uhlandstrasse 162, który był prawdopodobnie jej ostatnim znanym miejscem pobytu. 15 września 1942 roku, została deportowana wraz z ponad tysiącem innych w 2. Grosser Transport do Terezina. Przeżyła tam kolejne osiem miesięcy, po czym została ponownie deportowana 16 maja 1944 roku w konwoju Ea do Oświęcimia.

FÜRST, Johanna z domu Dobriner. Urodzona 23 sierpnia 1890 roku w Schneidemühl (pl. Piła). Johanna Fürst została aresztowana w Deutsch Krone (pl. Wałcz) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl, zanim została deportowana do obozu przejściowego Główna w Poznaniu. Tam spotkała się ze swą matką, Helene Dobriner z domu Fenster, urodzoną 24 maja 1874 roku w Jastrow (pl. Jastrowie); swym bratem Juliusem Dobriner urodzonym 21 grudnia 1892 roku; swą bratową Hertą Dobriner z domu Fürst urodzoną 6 lutego 1893 roku. (Patrz DOBRINER). 6 kwietnia, Johanna Fürst została zabrana autobusem w grupie czterdziestu dziewięciu innych więźniów w Judentransportgruppe nr 474 o godzinie 5 rano do Berlina. Nie jest jasne, gdzie i jak długo pozostała w Berlinie; żadne inne informacje na temat jej losu nie mogą zostać potwierdzone.

FUSS, Helga. Urodzona 24 września 1922 roku w Persanzig (pl. Parsęcko). Helga Fuss została aresztowana w Neustettin (pl. Szczecinek) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez pewien czas była więziona w Bürgergarten w Schneidemühl, zanim została wysłana do obozu pracy Radinkendorf. 18 czerwca, uzyskała zgodę na zatrzymanie się u krewnych (Israel Fuss) w Berlinie, Sybelstrasse 111, prawdopodobnie było to jej ostatnie znane miejsce pobytu. 19 lutego 1943 roku została deportowana w 29. transporcie do Oświęcimia.

GELBARD, Frieda. Urodzona 4 grudnia 1924 roku w Märkisch Friedland (pl. Mirosławiec). Frieda Gelbard została aresztowana w Märkisch Friedland w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez noc była więziona w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Następnego ranka została zabrana do obozu pracy Neuendorf do wykonywania prac leśnych. Pod koniec kwietnia lub na początku maja została zabrana do żydowskiego szpitala przy Iranischerstrasse 2-4 w Berlinie, a następnie pod koniec lipca zabrana do obozu pracy Radinkendorf. Nie jest jasne, jak długo tam przebywała. 19 kwietnia 1943 roku została deportowana w 37. transporcie, do Oświęcimia. Frieda mogła być córką Maxa i Johanny Gelbard.

GELBARD, Margot. Urodzona 30 grudnia 1926 roku w Märkisch Friedland (pl. Mirosławiec). Margot Gelbard została aresztowana w Märkisch Friedland w czasie Ak-

tion z 21 lutego 1940 roku i przez jedną noc była więziona w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Następnego ranka zastała zabrana do obozu pracy Neuendorf do wykonywania prac leśnych. Nie jest jasne, jak długo tam przebywała, ani kiedy została zabrana do Berlina, gdzie jej ostatnim znanym miejscem pobytu było Mitte, Elizabethstrasse 2. Jej późniejsze zniknięcie nie może być jeszcze poddane weryfikacji i żadne inne informacje na temat jej losu nie mogą zostać potwierdzone. Margot była córką Maxa i Johanny Gelbard.

GELBARD, Max. Urodzony 15 marca 1898 roku w Tomaszowie. Żona: Johanna z domu Badover ?. Urodzona 3 lipca 1897 roku w Tomaszowie. Max (Mordechaj) Gelbard, z zawodu stolarz, i jego żona zostali aresztowani w Märkisch Friedland (pl. Mirosławiec) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku. Max był przez noc więziony w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Następnego ranka został zabrany do obozu pracy Neuendorf, a po pewnym czasie do Pillgramm do wykonywania prac leśnych. Jego żona była więziona w Bürgergarten w Schneidemühl do 4 kwietnia, a następnie zabrana do obozu pracy Radinkendorf. Pod koniec kwietnia lub na początku maja, mogła zostać zabrana do żydowskiego szpitala przy Iranischerstrasse 2-4 w Berlinie, a następnie powrócić do obozu pracy Radinkendorf. Przed końcem lipca, została wysłana do obozu pracy Neuendorf. Nie jest jasne, jak długo tam przebywała; wiadomo jednak, że oboje z mężem zostali deportowani do warszawskiego getta w pewnym okresie w 1942 roku. Pozostawili po sobie córkę, Shulamit, która mieszkała w Izraelu.

GELBARD, Regina. Urodzona 19 lutego 1923 roku w Kallies (pl. Kalisz Pomorski). Regina Gelbard została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była przez jedną noc więziona w kostnicy lub budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Następnego ranka, została zabrana z grupą stu czterech aresztowanych do obozu pracy Neuendorf do wykonywania prac leśnych. Żadne inne informacje na temat jej losu nie mogą zostać potwierdzone. (Wiadomo, że osoba o takim nazwisku i dacie urodzenia przeżyła, jednak nie wiadomo czy jest to ta sama Regina Gelbard).

GELBARD, Ruth. Urodzona 29 września 1929 roku w Märkisch Friedland (pl. Mirosławiec). Ruth Gelbard, córka Maxa i Johanny Gelbard, została aresztowana w Märkisch Friedland w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez jedną noc była więziona w kostnicy lub budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Następnego ranka, została zabrana z grupą stu czterech aresztowanych do obozu pracy Neuendorf do wykonywania prac leśnych. Jednak, biorąc pod uwagę jej młody wiek, została wkrótce zabrana z obozu pracy i wysłana do żydowskiego szpitala przy Iranischerstrasse 2-4 w Berlinie. Pod koniec kwietnia, została wysłana do Domu Opieki Zilversmit przy Elizabethstrasse 4, jej ostatnie znane miejsce pobytu w Berlinie. Mimo że data nie może zostać potwierdzona, wiadomo, że została najpierw deportowana do warszawskiego getta, a później do Oświęcimia.

GERSON, Gustav. Urodzony 24 maja 1877 roku w Wongrowitz (pl. Wągrowiec). Żona: Rosa z domu Cohn. Urodzona 30 listopada 1876 roku w Schönlanke (pl. Trzcianka). Córka: Erna. Urodzona 7 września 1905 roku w Schönlanke (pl. Trzcianka). Gustav Gerson (syn Bernharda i Ulriki Gerson), wraz ze swą żoną Rosą (córką Jonasa i Hul-

dy Cohn) i córką, został aresztowany w Schönlake w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i był więziony w kostnicy lub budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. 11 marca rodzina została deportowana do obozu przejściowego Główna w Poznaniu, gdzie byli więzieni przez ponad miesiąc. 6 kwietnia, z grupą pięćdziesięciu aresztowanych, cała trójka została zabrana autobusem do tzw. Jüdisches Umschulungslager w Bielefeld, gdzie byli zmuszeni żyć do 11 lipca 1942 roku, data ich deportacji. Następnie, Gustav i jego żona zostali zabrani w 17. transporcie z Berlina do Oświęcimia. Los ich córki nie może zostać potwierdzony. Pozostawili po sobie synów, Hansa mieszkającego w Izraelu i Günthera zamieszkałego w Brazyli.

GERWIN, Bernhard. Urodzony 17 maja 1924 roku w Landeck (pl. Lędyczek). Bernhard Gerwin został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez jedna noc był więziony w kostnicy lub budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Następnego ranka, został zabrany z grupą stu czterech aresztowanych do obozu pracy Neuendorf do wykonywania prac leśnych. Biorąc pod uwagę jego młody wiek, został wysłany do krewnych (Mühmel) w Berlinie, Cossenerstrasse 16, jego ostatnie znane miejsce pobytu. Żadne inne informacje na temat jego losu nie mogą zostać potwierdzone.

GERWIN, Georg. Urodzony 19 maja 1899 roku w Neuteich (pl. Nowy Staw). Georg Gerwin został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez jedna noc był więziony w kostnicy lub budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Następnego ranka, został zabrany z grupą stu czterech aresztowanych do obozu pracy Neuendorf, ale został później wysłany do obozu Pillgramm do wykonywania prac leśnych. Pod koniec kwietnia lub na początku maja został wysłany do żydowskiego szpitala przy Iranischerstrasse 2-4 w Berlinie, jednak pod koniec sierpnia został ponownie zabrany do obozu pracy Neuendorf, gdzie był zmuszony do wykonywania prac drogowych. Nie wiadomo, kiedy wrócił do Berlina, gdzie jego ostatnim znanym miejscem pobytu była Neue Königstrasse 87. 30 marca musiał wypełnić szczegółowe formularze, zanim został 2 kwietnia 1942 roku deportowany do warszawskiego getta; żadne inne informacje na temat jego losu nie mogą zostać potwierdzone.

GERWIN, Hella. Urodzona 10 stycznia 1923 roku w Krummensee (pl. Krzemieniewo). Hella Gerwin została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez jedną noc była więziona w kostnicy lub budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Następnego ranka, została zabrana do domu opieki w Berlinie, zanim została zabrana do obozu pracy Neuendorf. Pod koniec lipca lub na początku sierpnia Hella została ponownie przeniesiona, tym razem do Bertholda Freundlich zamieszkałego przy Prenzlauer Allee 235, jej ostatnie znane miejsce pobytu w Berlinie. Żadne inne informacje na temat jej losu nie mogą zostać potwierdzone.

GERWIN, Inge. Urodzona 23 września 1928 roku w Landeck (pl. Lędyczek). Inga Gerwin została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez jedną noc była więziona w kostnicy lub budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Następnego ranka, ze względu na młody wiek, została wysłana do krewnych (Mühmel) w Berlinie, Cossenerstrasse 16, jej ostatnie znane miejsce pobytu. Żadne inne informacje na temat jej losu nie mogą zostać potwierdzone.

GERWIN, Isberth. Urodzony 19 sierpnia 1926 roku w Landeck (pl. Lędyczek). Isberth Gerwin został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez jedną noc był więziony w kostnicy lub budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Następnego ranka został wysłany do krewnych (Rosenow) w Berlinie, Lothringerstrasse 91, a na późniejszym etapie został zabrany na Blumenstrasse 91, jego ostatnie znane miejsce pobytu w Berlinie. 26 lutego 1943 roku, wraz z ponad tysiącem mężczyzn, kobiet i dzieci został deportowany w 30. transporcie do Oświęcimia.

GERWIN, Johanna z domu Lachmann. Urodzona 3 listopada 1895 roku w Landeck (pl. Lędyczek). Johanna Gerwin została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez jedną noc była więziona w kostnicy lub budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Następnego ranka została wysłana do krewnych (Rosenow) w Berlinie, Lothringerstrasse 91, a na późniejszym etapie została przeniesiona pod Neue Königstrasse 87, jej ostatnie znane miejsce pobytu w Berlinie. 30 marca musiała wypełnić szczegółowe formularze, zanim 2 kwietnia 1942 roku została deportowana do warszawskiego getta; żadne inne informacje na temat jej losu nie mogą zostać potwierdzone.

GERWIN, Klara. Urodzona 20 lutego 1888 w Krummensee (pl. Krzemieniewo). Klara Gerwin została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez jedną noc była więziona w kostnicy lub budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Następnego ranka została wysłana do krewnych (Mühmel) w Berlinie, Cossenerstrasse 16, jej ostatnie znane miejsce pobytu. Żadne inne informacje na temat jej losu nie mogą zostać potwierdzone.

GERWIN, Lea. Urodzona 3 listopada 1923 roku w Landeck (pl. Lędyczek). Niezamężna Lea Gerwin została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez jedną noc była więziona w kostnicy lub budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Następnego ranka została wysłana do krewnych (Rosenow) w Berlinie, Lothringerstrasse 91, a na pewnym etapie została zabrana do obozu pracy Neuendorf, jednak nie wiadomo, jak długo musiała tam pozostać. Jej ostatnim znanym miejscem pobytu w Berline była Neue Königstrasse 87. Jej oświadczenie majątkowe zostało wypełnione 30 marca 1942 roku, kilka dni, zanim została deportowana w pierwszym transporcie z Frankfurtu nad Odrą do warszawskiego getta 2 kwietnia 1942 roku; żadne inne informacje na temat jej losu nie mogą zostać potwierdzone.

GERWIN, Siegfried. Urodzony 3 sierpnia 1890 roku w Neuteich (pl. Nowy Staw). Siegfried Gerwin został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez jedną noc był więziony w kostnicy lub budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Następnego ranka został zabrany z grupą stu czterech aresztowanych do obozu pracy Neuendorf, ale został później wysłanym do obozu Pillgramm do wykonywania prac leśnych. Nie jest jasne, jak długo tam przebywał lub jakie były inne miejsca jego pobytu; żadne inne informacje na temat jego losu nie mogą zostać potwierdzone.

GINTZ-ITZIG, Kurt? Urodzony ...? Bardzo mało ostatecznych informacji (włączając płeć) może zostać potwierdzonych na temat tej osoby, bezpiecznie można powiedzieć, że on lub ona został/a prawdopodobnie aresztowany/a w Schneidemühl w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i był/a więziony/a w budynku gminy żydowskiej. Sprzecz-

ne informacje sugerują, że on lub ona został/a wysłany/a do obozu przejściowego Główna w Poznaniu, a stamtąd do krewnych (Itzig) w Berlinie, Hohenstauffenstrasse wraz z rodziną Schwersenski. Na pewnym etapie wiadomo, że jemu lub jej udało się opuścić Niemcy i osiedlić się w Szanghaju. Żadne inne informacje na temat jego/jej losu nie mogą zostać potwierdzone.

GLASER, Lina. Urodzona 22 maja 1880 roku w Schneidemühl (pl. Piła). Lina Glaser została aresztowana w swym domu w Schneidemühl, przy Bäckerstrasse 3, w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez kilka miesięcy była więziona w Bürgergarten. Pod koniec sierpnia, została zabrana do Berlina, gdzie została umieszczona w domu dla uchodźców z gminy żydowskiej Gipsstrasse 12a, wcześniej w budynku mieściło się ortodoksyjne seminarium rabinackie. 25 stycznia 1942 roku w czasie jednej z najmroźniejszych zim w XX wieku, Lina Glaser została deportowana, w 10. transporcie do ryskiego getta, podróż pociągiem trwała pięć dni, w temperaturze -20^{0}C, w nieogrzewanych wagonach towarowych.

GOERITZ, Heinrich. Urodzony 18 kwietnia 1887 roku w Tiegenhof (pl. Nowy Dwór Gdański). Heinrich Goeritz został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez kilka miesięcy był więziony w Bürgergarten Schneidemühl. Pod koniec lipca, został zabrany do żydowskiego domu opieki w Berlinie, Elsasserstrasse 54, zanim pozwolono mu zatrzymać się u krewnych (Sara Aron), Dahlmannstrasse 2. 12 stycznia 1943 roku został deportowany w 26. transporcie do Oświęcimia.

GOETZ, Berta z domu Grünspan. Urodzona 2 kwietnia 1883 roku w Budsin (pl. Budzyń). Berta Goetz została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez kilka miesięcy była więziona w Bürgergarten w Schneidemühl, zanim została zabrana do obozu pracy Neuendorf. Nie wiadomo, jak długo tam przebywała, wykonując prace leśne. 28 października 1942 roku jako więzień nr 9181 została deportowana, w 68. transporcie nr I/72, do Terezina. Tam była w stanie przeżyć nędzę obozowego życia przez niemal dwa lata, zanim została ponownie deportowana, 9 października 1944 roku, jako wiezień nr 232, w transporcie Ep do Oświęcimia.

GOETZ, Marta. Urodzona 17 lipca 1920 roku w Fordon (pl. Fordon). Marta Goetz została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez kilka miesięcy była więziona w Bürgergarten w Schneidemühl, zanim została zabrana do obozu pracy Neuendorf. Nie wiadomo, jak długo tam przebywała, wykonując prace leśne. Żadne inne informacje na temat jej losu nie mogą zostać potwierdzone.

GOETZ, Ruth. Urodzona 12 marca 1933 roku w Biesenitz (pl. Brzeźnica). Małe dziecko, Ruth Goetz, została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez kilka miesięcy była więziona w Bürgergarten w Schneidemühl, zanim została zabrana do domu dziecka we Frankfurcie nad Manem. Nie wiadomo, jak długo tam przebywała, a żadne inne informacje na temat jej losu nie mogą zostać potwierdzone.

GOETZ, Samuel. Urodzony 13 lipca 1875 roku w Fordon (pl. Fordon). Samuel Goetz, prawdopodobnie mąż Berthy Goetz, został aresztowany w Briesenitz (pl. Brzeźnica) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez kilka miesięcy był więziony w Bürgergarten w Schneidemühl, zanim został zabrany do obozu pracy Radinkendorf. Nie

wiadomo, jak długo tam przebywał, wykonując prace leśne. Jednak 28 października 1942 roku, jako więzień nr 9180, Samuel Goetz została deportowany w 68. transporcie nr I/32, do Terezina; tam wegetował do czasu aż zapadł na zdrowiu w wyniku nędzy Terezina i zginął 8 marca 1944 roku.

GOLDSCHMIDT, Jeanette z domu Bukofzer. Urodzona 24 kwietnia 1878 roku w Isabella (pl. Izabela?). Jeanette Goldschmidt została aresztowana w swoim domu w Schneidemühl, Friedrichstrasse 38, w czasie Aktion z lutego 1940 roku. Przez pewien czas była więziona w Bürgergarten, zanim został zabrana do Berlina, gdzie otrzymała zgodę na zatrzymanie się u krewnych (Loeffler) przy Georgenkirchstrasse 1a. Nie wiadomo, jak długo tam pozostała, zanim została przeniesiona do żydowskiego domu starców przy Parkstrasse 22. 25 stycznia 1942 roku w czasie jednej z najmroźniejszych zim w XX wieku, Jeanette Goldschmidt została deportowana w 10. transporcie do ryskiego getta, podróż pociągiem trwała pięć dni, w temperaturze -20^{0}C, w nieogrzewanych wagonach towarowych.

GOLDSTEIN, Adolf. Urodzony 26 stycznia 1869 roku w Schönlanke (pl. Trzcianka). Żona: Natalie z domu Moses. Urodzona 12 kwietnia 1869 roku w Rose. Adolf Goldstein i jego żona zostali aresztowani w Schönlanke w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i byli więzieni w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl do końca czerwca, kiedy zostali zabrani do Berlina, gdzie pozwolono im zatrzymać się u krewnych (Alfred Strauch) przy Friedrich Karl Platz 17. Nie wiadomo, jak długo tam pozostali, zanim zostali zabrani ze względów zdrowotnych do żydowskiego domu starców, Friedenstrasse 3, ich ostatnie znane miejsce pobytu. Tam, Adolf Goldstein zmarł na chorobę Parkinsona 26 stycznia 1942 roku. Został pochowany na cmentarzu żydowskim w Berlinie-Weissensee. Jego żona została 19 sierpnia 1942 roku deportowana, jako więzień nr 4926, w 45. transporcie nr I/47, do Terezina, gdzie udało jej się przetrwać nędzę przez miesiąc. 26 września została ponownie deportowana jako więzień nr 434 w konwoju Br do Treblinki, gdzie osoby w podeszłym wieku, słabi i chorzy byli mordowani po przyjeździe. Adolf i Natalie pozostawili po sobie syna, Ericha Goldsteina.

GOLDSTEIN, Alexander. Urodzony 2 września 1874 roku w Gross Wartenberg (pl. Syców). Alexander Goldstein był więziony w Sachsenhausen, zanim wrócił do Schönlanke, gdzie został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i był więziony w Bürgergarten do końca czerwca, zanim został zabrany do Berlina, gdzie pozwolono mu zatrzymać się u krewnych (Martha Engel) przy Kaiserplatz 2. Nie wiadomo jak długo tam przebywał, zanim został deportowany w pierwszym zorganizowanym transporcie z Niemiec, który liczył tysiąc dziewięćdziesiąt sześć mężczyzn, kobiet i dzieci. Pociąg opuścił Berlin 18 października 1941 roku jadąc w kierunku łódzkiego getta. Alexander Goldstein zginął 30 kwietnia 1942 roku.

GOLDSTEIN, Arthur. Urodzony 2 września 1874 roku w Gross Wartenberg (pl. Syców). Arthur Goldstein był przez pewien czas przetrzymywany w Sachsenhausen, zanim został wypuszczony. Został aresztowany w Neustettin (pl. Szczecinek) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i był więziony w Bürgergarten do końca czerwca, zanim został zabrany do Berlina, gdzie pozwolono mu zatrzymać się u krewnych (Heidemann) przy Zähringerstrasse 29. Nie wiadomo, jak długo tam przebywał, a żadne

inne informacje na temat jego losu nie mogą zostać potwierdzone. (Arthur Goldstein był najprawdopodobniej bratem bliźniakiem Alexandra Goldsteina).

GOLDSTEIN, Ernestine. Urodzona 8 maja 1864 roku w Schönlanke (pl. Trzcianka). Ernestine Goldstein została aresztowana w Schönlanke w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Na pewnym etapie sugerowano, że została zabrana do żydowskiego domu starców przy Friedenstrasse 3, w Berlinie. Jednak, dane znajdujące się na jej akcie zgonu (Nr. C 257) wystawionym w Schneidemühl sugerują, że Ernestine zmarła w Schneidemühl, w budynku gminy żydowskiej położonym przy Wilhelmplatz 4, 29 marca 1940 roku w południe. W akcie zostały wymienione liczne przyczyny śmierci, takie jak zatkanie naczyń krwionośnych, słabość mięśnia sercowego, atak serca. Chociaż nie wiadomo, gdzie została pochowana (niektóre cmentarze w regionie pozostały nadal nietknięte), bardziej prawdopodobne jest, że została skremowana.

GOLDSTEIN, Klara. Urodzona...? w ...? Nazwisko Klary Goldstein pojawia się na fragmentarycznych listach Schneidemühl, jednak w praktyce żadne inne dane lub informacje o niej nie zostały znalezione. Mogła zostać aresztowana w Neustettin (pl. Szczecinek) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i być więziona w Bürgergarten, jednak żadne ostateczne informacje na temat jej losu nie mogą zostać potwierdzone.

GOLDSTEIN, Martha z domu Heidemann. Urodzona 15 maja 1877 roku w Neustettin (pl. Szczecinek). Martha Goldstein została aresztowana w Neustettin w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w Bürgergarten. Na pewnym etapie, pozwolono jej zatrzymać się u krewnych (Heidemann) w Berlinie, Zähringerstrasse 29. Nie wiadomo, jak długo tam pozostała, zanim została deportowana w pierwszym zorganizowanym transporcie z Niemiec, który liczył tysiąc dziewięćdziesiąt sześć mężczyzn, kobiet i dzieci. Pociąg opuścił Berlin 18 października 1941 roku do łódzkiego getta, gdzie Martha mogła zginąć.

GOLDSTEIN, Max. Urodzony 5 maja 1885 roku w Schönlanke (pl. Trzcianka). Żona: Gertrud z domu Levy. Urodzona 19 września 1882 roku w Schönlanke. Max i Gertrud Goldstein zostali aresztowani w Schönlanke w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i byli więzieni w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. 11 marca oboje zostali deportowani do obozu przejściowego Główna w Poznaniu, gdzie byli przetrzymywani do 2 kwietnia, gdy dołączyli do grupy czterdziestu trzech innych więźniów, którzy zostali zabrani do Berlina pociągiem o godzinie 6:45 rano. W skład grupy wchodziła również Selma Haase, siostra Gertrud, jak również Blümel Jastrow i Jeanette Hirch, ciotki Maxa; zostały one wcześniej zabrane do obozu przejściowego Główna. Nie jest jasne, kiedy Max i Gertrud zostali zabrani do obozu pracy Neuendorf ani jak długo tam przebywali. Oboje zostali deportowani w ostatnich dniach istnienia obozu, przed jego likwidacją. Pociąg, 37. transport, zabrał ich do Oświęcimia 19 kwietnia 1943 roku. Los Selmy Haase, Blümel Jastrow i Jeanette Hirch nie jest znany.

GOLDSTRÜCKER, Elias. Urodzony 5 marca 1898 roku w Rogasen (pl. Rogoźno). Żona: Gerda. Urodzona 27 grudnia 1909 roku w Deutsch Krone (pl. Wałcz). Syn: Siegfried, Urodzony 21 stycznia 1936 roku w Deutsch Krone (pl. Wałcz). Córka: Marion. Urodzona 19 marca 1938 roku w Deutsch Krone (pl. Wałcz). Brat Eliasa:

Richard. Urodzony 24 października 1903 roku w Deutsch Krone (pl. Wałcz). Cała rodzina Goldstrücker, włączając Richarda, brata głowy rodziny, została aresztowana w Deutsch Krone w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Krótko potem zostali prawdopodobnie zabrani do obozu przejściowego Główna w Poznaniu, skąd 2 kwietnia zostali zabrani o godzinie 6:45 rano, w Judentransportgruppe nr 473, pociągiem do obozu pracy Neuendorf. Pod koniec kwietnia czteroletni Siegfried został wysłany do Domu Opieki Werner w Belinie-Charlottenburg, Droysensstrasse 6, a dwuletnia Marion została zabrana do Domu Opieki Buchwald w Berlinie, Lessingstrasse 6. Nie jest jasne czy trójka dorosłych towarzyszyła dzieciom. Żadne inne informacje na temat losu rodziny nie mogą zostać potwierdzone.

GRONEMANN, Doris z domu Kohls. Urodzona 19 stycznia 1857 roku w Neustettin (pl. Szczecinek). Osiemdziesięciotrzyletnia Doris Gronemann została aresztowana w Neustettin w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w Schneidemühl w budynku gminy żydowskiej. Nie jest jasne, jak długo była tam przetrzymywana lub czy przebywała tam do czasu swej deportacji, jako więzień nr 10546 w transporcie I/85, 14 stycznia 1943 roku, do Terezina. Będąc słabego zdrowia, zapadła na zdrowiu w wyniku brudu i nędzy Terezina i zmarła cztery dni później 18 stycznia 1943 roku.

GRONEMANN, Leo. Urodzony 7 grudnia 1875 roku w Rutzow (pl. Rusow). Żona: Lina z domu Wollenberg. Urodzona 2 sierpnia 1875 roku w Gollub (pl. Golub Dobrzyń). Leo Gronemann i jego żona, córka Moritza i Henriette Wollenberg z domu Fuchs, pobrali się 8 marca 1904 w Szczecinie. Miesiąc po traumie związanej z aresztowaniem i więzieniem w Bürgergarten, Lina zapadła na zdrowiu w wyniku nędzy otaczajacej ją warunków. Zmarła 24 marca; jej mąż musiał podpisać akt zgonu nr 239, który stwierdzał liczne przyczyny zgonu takie jak słabość mięśnia sercowego, zapalenie płuc i słabe krążenie (sic). Jako, że cmentarz w Schneidemühl został zniszczony w poprzednim roku, nie jest jasne czy została pochowana gdzie indziej czy została po prostu skremowana – ostatnie zbezczeszczenie. Leo został wysłany do obozu pracy Neuendorf, a później do obozu pracy Radinkendorf. 18 czerwca, został wysłany do Berlina-Charlottenburg, aby zatrzymać się u krewnych (Max Gronemann) przy Horstweg 38, było to jego ostatnie znane miejsce pobytu. Leo miał szczęście, że udało mu się 9 września 1941 roku wyemigrować, wyruszając do Argentyny via Hiszpania; był jednym z nielicznych, którzy mogli opuścić Niemcy o czasie.

GRONEMANN, Pauline/Paula. Urodzona 4 stycznia 1900 roku w Neustettin (pl. Szczecinek). Pauline Gronemann została aresztowana w Neustettin w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez pewien czas była więziona w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl, zanim została wysłana do obozu pracy Radinkendorf. Pod koniec czerwca, została zabrana do Berlina, Solingerstrasse 8, aby zatrzymać się u krewnych (Dr Israel Hirch). Nie jest jasne, jak długo tam przebywała. 12 stycznia 1943 roku została deportowana do Oświęcimia, w 26. transporcie złożonym z niemal tysiąca dwustu mężczyzn, kobiet i dzieci.

GROSS, Ephraim. Urodzony 8 czerwca 1874 roku w Zempelburg (pl. Sępólno Krajeńskie). Ephraim Gross został aresztowany w Flatow (pl. Złotów) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez kilka miesięcy był więziony w Bürgergarten w Schneidemühl, zanim na początku lipca został zabrany do obozu pracy Radinkendorf. Nie jest jasne, jak długo pozostał i pracował w obozie. 20 listopada 1942 roku, jako więzień nr 9883, został deportowany w 75. transporcie nr I/79 do Terezina. Tam wegetował przez niemal dwa lata do 28 października 1944 roku, kiedy został więźniem nr 569 i został deportowany w konwoju Ev do Oświęcimia.

GROSS, Heimann. Urodzony 11 lipca 1868 roku w Zempelburg (pl. Sępólno Krajeńskie). Żona: Paula z domu Rosenberg. Urodzona 13 września 1871 roku w Nakel (pl. Nakło nad Notecią). Heimann i Paula Gross zostali aresztowani w Schönlanke w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i byli więzieni w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl, zanim 11 marca zostali deportowani do obozu przejściowego Główna w Poznaniu. Po tym jak byli tam więzieni przez niemal miesiąc, oboje zostali zabrani 6 kwietnia, autobusem, do obozu pracy Radinkendorf. Pod koniec sierpnia Heimann został zabrany do żydowskiego szpitala, Iranischerstrasse 2-4 w Berlinie, gdzie wegetował przez miesiąc, aby zostać ponownie zabranym do obozu pracy Radinkendorf. Para pozostawała i pracowała w tym obozie przez ponad dwa lata. Jednak 28 października 1942 roku, oboje zostali deportowani w 68. transporcie I/72, do Terezina. Paula zmarła tego samego dnia i została skremowana; jej mąż przeżył kolejne dwadzieścia dwa miesiące, ale zginął 7 sierpnia 1944 roku.

GROSS, Johanna. Urodzona 30 marca 1885 roku w Schlagenthin (pl. Sławęcin). Johanna Gross została aresztowana w Flatow (pl. Złotów) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez kilka miesięcy była więziona w Bürgergarten w Schneidemühl, zanim na początku lipca została zabrana do obozu pracy Radinkendorf. Pozostała i pracowała w tym obozie przez ponad dwa lata. 20 listopada 1942 roku, została więźniem nr 9884 i została deportowana, w 75. transporcie nr I/79 do Terezina. Przez niemal dwa lata Johanna Gross przeżyła nędzę Terezina, zanim została ponownie deportowana jako więzień nr 568, 28 października 1944 roku w transporcie Ev do Oświęcimia.

GRUHL, Regina z domu Treitelfeld. Urodzona 13 maja 1871 roku w Flatow (pl. Złotów). Regina Gruhl została aresztowana w Flatow w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Ze względów zdrowotnych, zdecydowano następnie o wysłaniu jej do żydowskiego szpitala przy Iranischerstrasse 2-4 w Berlinie. Nie jest jasne, jak długo tam pozostała; jej ostatnim znanym miejscem pobytu była Elsasserstrasse 54. 28 lipca 1942 roku jako więzień nr 2523 została deportowana, w 31. transporcie nr I/32, do Terezina. Regina przeżyła zaledwie miesiąc, zanim zmarła 22 sierpnia 1942 roku.

GRUNOW, Helene. Urodzona 22 czerwca 1881 roku w Schlochau (pl. Człuchów). Helene Grunow została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Następnie jej nazwisko pojawia się na liście sugerującej, że została zabrana do obozu pracy Radinkendorf. Jednak, nie znajduje się tam żadne potwierdzenie tego faktu; później żadne inne informacje na temat jej losu nie mogą zostać potwierdzone.

GRUNOW, Julius. Urodzony 22 czerwca 1885 roku w Jastrow (pl. Jastrowie). Julius Grunow był więziony przez pewien czas w Sachsenhausen, przed swym aresztowaniem w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku, kiedy był więziony w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Jego nazwisko pojawia się następnie na liście sugerującej, że został zabrany do obozu pracy Radinkendorf. Jednak nie znajduje się tam żadne potwierdzenie tego faktu; później żadne inne informacje na temat jego losu nie mogą zostać potwierdzone.

GRÜNSPAN, Else. Urodzona 30 października 1884 roku w Poznaniu. Else Grünspan została aresztowana w Jastrow (pl. Jastrowie) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez pewien czas była więziona w Bürgergarten w Schneidemühl. Następnie jej nazwisko pojawia się na liście sugerującej, że została zabrana do obozu pracy Radinkendorf. Jednak nie znajduje się tam żadne potwierdzenie tego faktu; później żadne inne informacje na temat jej losu nie mogą zostać potwierdzone.

GRÜNSPAN, Lesser. Urodzony 19 września 1880 roku w Budsin (pl. Budzyń). Lesser Grünspan został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i był więziony w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Jego nazwisko pojawia się następnie na liście sugerującej, że został zabrany do obozu pracy Radinkendorf. 29 maja 1943 roku został więźniem nr 12769 i został deportowany w 90. transporcie nr I/95, do Terezina. Tam udało mu się przeżyć do 23 października 1944 roku, kiedy jako więzień nr 102, został umieszczony w konwoju Et do Oświęcimia, gdzie zginął.

GUMPERT, Hedwig z domu Katz. Urodzona 25 lipca 1906 roku w Flatow (pl. Złotów). Syn: Alfred. Urodzony 29 marca 1933 roku w Schlochau (pl. Człuchów). Syn: Kurt. Urodzony 15 listopada 1935 roku w Schlochau (pl. Człuchów). Hedwig Gumpert została aresztowana w Schlochau wraz z siedmioletnim synem Alfredem i czteroletnim synem Kurtem, w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku. Przez jedną noc byli więzieni w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl, zanim następnego dnia zostali zabrani do obozu pracy Neuendorf. 18 czerwca Hedwig została wysłana do Berlina, aby zatrzymać się u krewnych (Bähr) Bleibtreustrasse 48. Później znowu się przeniosła i jej ostatnim znanym miejscem pobytu był Prenzlauer Berg, Oderbergstrasse 44. Nie jest jasne, kiedy Alfred i Kurt zostali zabrani do szpitala Reinickendorf w Berlinie; jednak zostali najpierw zabrani do żydowskiego domu dziecka przy Fehrbellinersstrasse pod koniec lipca, a później do sierocińca Auerbach. Przed końcem sierpnia 1940 roku, oboje zostali ponownie przeniesieni – tym razem do krewnych (Gumpert) w Charlottenburg, Bleibtreustrasse 48, zanim pozwolono obojgu ponownie być z matką. Los męża Hedwig, Wilhelma, nie może zostać potwierdzony. Rodzice Hedwig, Seelig i Marie Katz zginęli w Treblince w 1942 roku. 28 czerwca 1943 roku Hedwig i jej dwójka małych synów, zostali deportowani w 39. transporcie do Oświęcimia. Wraz z tym, unicestwione zostały trzy pokolenia rodziny.

GUTMANN, Rahel. Urodzona 22 lipca 1862 roku ? w Rastenburg (pl. Kętrzyn). Rahel Gutmann została aresztowana w Jastrow (pl. Jastrowie) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Nie jest jasne, kiedy została wysłana do Domu Opieki Dr. Goldsteina, Elsasserstrasse 54 w Berlinie. Jednak, 10 listopada 1940 roku udało jej się wyemigrować do Szanghaju.

GUTTMAN, Gertrud (?). Urodzona 12 maja 1866 roku w Altkarbe (pl. Stare Kurowo). Gertrud Guttmann została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl, zanim została zabrana do żydowskiego domu starców, Friedenstrasse 3. Nie jest jasne, jak długo tam pozostała, a żadne inne informacje dotyczące jej losu nie mogą zostać potwierdzone.

GUTTMAN, Ernestine/Tina z domu Kains. Urodzona 13 września 1886 roku w Krojanke (pl. Krajenka). Ernestine Guttmann została aresztowana w Jastrow (pl.Jastrowie) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w Bürgergarten w Schneidemühl, zanim została zabrana do Berlina, aby zatrzymać się u krewnych (Kains) przy Alte Schönhauserstrasse 43-44. Przed początkiem lipca została zabrana do żydowskiego szpitala, Iranischerstrasse 2-4. Została ponownie przeniesiona, najpierw na krótko do swoich krewnych pod wyżej wymieniony adres, a następnie do żydowskiego domu starców, Friedenstrasse 3, jej ostatnie znane miejsce pobytu w Berlinie. 25 stycznia 1942 roku w czasie jednej z najmroźniejszych zim w XX wieku, Ernestine została deportowana w 10. transporcie do ryskiego getta, podróż pociągiem trwała pięć dni, w temperaturze – 20^0C, w nieogrzewanych wagonach towarowych.

HAASE, Johanna. Urodzona 4 stycznia 1882 roku w Zerkow (pl. Żerków). Johanna Haase została aresztowana w Schönlanke (pl. Trzcianka) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez jedną noc była więziona w budynku gminy żydowskiej lub w kostnicy w Schneidemühl. Następnego ranka została zabrana do obozu pracy Neuendorf do wykonywania prac leśnych. Przed końcem lipca została wysłana, aby zatrzymać się u swoich krewnych (Manfred Unger) w Charlottenburg, Uhlandstrasse 3, jej ostatnie znane miejsce pobytu. 12 stycznia 1943 roku, wraz z niemal tysiącem dwustoma mężczyznami, kobietami i dziećmi, Johanna Haase została deportowana w 26. transporcie do Oświęcimia.

HAASE, Selma z domu Goldstein. Urodzona 23 marca 1883 roku w Schönlanke (pl. Trzcianka). Selma Haase została aresztowana w Schönlanke w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez jedną noc była więziona w budynku gminy żydowskiej lub w kostnicy w Schneidemühl. Następnego ranka została zabrana do obozu pracy Neuendorf do wykonywania prac leśnych. 11 marca wraz ze swoją siostrą Gertrud i mężem Maxem Goldsteinem oraz dwiema ciotkami Blümel Jastrow i Jeanette Hirch, została deportowana do obozu przejściowego Główna w Poznaniu. Po miesiącu przetrzymywania grupa została wysłana w Judentransportgruppe nr 474, 2 kwietnia o godzinie 6:45 rano pociągiem do Berlina. Żadne dalsze informacje o jej losie oraz losie Blümel Jastrow i Jeanette Hirch nie mogą zostać potwierdzone.

HAMMERSCHMIDT, Arthur. Urodzony 2 maja 1878 roku w Schloppe (pl. Człopa). Żona: Erna z domu Lesser. Urodzona 10 września 1884 roku w Verden. Arthur i Erna Hammerschmidt zostali aresztowani w Schloppe (pl. Człopa) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez kolejne osiemnaście dni byli więzieni w budynku gminy żydowskiej lub w kostnicy w Schneidemühl. 11 marca, zostali razem deportowani do obozu przejściowego Główna w Poznaniu. Po miesiącu przetrzymywania, nazwiska obojga pojawiają się na liście wyjazdowej pięćdziesięciu mężczyzn i kobiet z Głównej do tzw. Jüdisches Unschulungslager w Bielefeld, wyznaczonych do odjazdu auto-

busem w Judentransportgruppe nr 474, 6 kwietnia o godzinie piątej rano. Podczas gdy żadne daty nie mogą zostać potwierdzone, wiadomo, że zostali deportowani do warszawskiego getta. Pozostawili po sobie córkę, która mieszkała w USA.

HAMMERSCHMIDT, Max. Urodzony 1 lutego 1869 roku w Schloppe (pl. Człopa). Max Hammerschmidt została aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez kolejnych kilka dni był więziony w budynku gminy żydowskiej lub kostnicy w Schneidemühl, zanim słaby stan jego zdrowia sprawił, że został zabrany do Domu Opieki przy Elsasserstrasse 54 w Berlinie. To było jego ostatnie znane miejsce pobytu. Zmarł 19 kwietnia 1940 roku i został pochowany na żydowskim cmentarzu w Berlinie-Weissensee.

HAMMERSCHMIDT, Sara z domu Cohn. Urodzona 23 listopada 1875 roku w Lindenwerder (pl. Lipia Góra). Sara Hammerschmidt mieszkała w Schneidemühl przy Gartenstrasse 13, kiedy została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku. Jej mąż, Georg, urodzony 16 marca 1886 roku, który został już aresztowany 20 czerwca 1938 roku, był nadal więziony w Sachsenhausen. Była przez kilka dni więziona w Bürgergarten w Schneidemühl, zanim pozwolono jej przenieść się do Berlina, aby zatrzymać się u krewnych (Salomon) przy Schönhauser Allee 22, dawny żydowski dom starców. To było jej ostatnie znane miejsce pobytu; 24 września 1942 roku została deportowana jako więzień nr 7977, w 66. Transporcie nr I/69, do Terezina Tam przeżyła nędzę do 16 maja 1944 roku, kiedy została ponownie deportowana, jako więzień nr 1473 w konwoju Ea do Oświęcimia, gdzie zginęła. Jej mąż został zamordowany w Sachsenhausen 22 kwietnia 1940 roku. Żadne informacje na temat losu ich córki Herty czy syna Arthura, oboje urodzeni w Schneidemühl, nie mogą zostać potwierdzone.

HEIDE, Paul. Urodzony 28 czerwca 1882 roku w Schlagenthin (pl. Sławęcin). Żona: Heide Margarete z domu Abraham. Urodzona 4 lipca 1890 roku w Schrotz (pl. Skrzatusz). Syn: Heide Wolfgang. Urodzony 13 czerwca 1929 roku w Schönlanke (pl. Trzcianka). Paul Heide został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku, wraz z żoną i synem. Paul był przetrzymywany w Bürgergarten w Schneidemühl, podczas gdy jego żona i syn byli więzieni w budynku gminy żydowskiej lub kostnicy do 4 kwietnia. Dwoje dorosłych zostało następnie zabranych do obozu pracy Radinkendorf do wykonywania prac leśnych. Jedenastoletni Wolfgang został najpierw wysłany do żydowskiego szpitala przy Iranischerstrasse 2-4 w Berlinie, a pod koniec kwietnia do Domu Opieki Kauf, Jablonskistrasse 36. Na początku września został zabrany do sierocińca Auerbach, Schönhauser Allee 162, prawdopodobnie jego ostatnie znane miejsce pobytu. Wolfgang rozpoczął naukę w Schönlanke w 1936 roku, następnie różnie uczęszczał do szkół w Schneidemühl i Pankow; oficjalna notatka znajdująca się w aktach szkoły, do której uczęszczał, zanim został wyrzucony, nosiła lakoniczny wpis „wyemigrował". Paul, Margarete i ich syn Wolfgang zostali ostatecznie wysłani do Berlina, a ich ostatnie miejsce pobytu to Jablonskistrasse 36. 17 marca 1942 roku, cała trójka podpisała obowiązkowe formularze, na których spisane były ich ziemskie dobra, zanim zostali deportowani w 14. transporcie, 14 kwietnia 1942 roku. Pociąg, w którym znajdowało się osiemdziesięciu trzech mężczyzn, kobiet i dzieci opuścił Poczdam i podobno jechał do Warszawy; jednak pojechał do

obozu zagłady Trawniki. Po przyjeździe wszyscy zostali rozstrzelani w pobliskim lesie; nikt nie przeżył.

HEIMANN, Franziska. Urodzona 18 lipca 1895 roku w Jarotschin (pl. Jarocin). Frnziska Heimann została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i początkowo była więziona w Bürgergarten w Schneidemühl, zanim została zabrana do żydowskiego szpitala przy Iranischerstrasse 2-4 w Berlinie. Żadne inne informacje na temat jej losu nie mogą zostać potwierdzone.

HENOCH, Henriette/Sara. Urodzona 15 czerwca 1889 roku w Wirsitz (pl. Wyrzysk). Henriette/Sara Henoch mieszkała w Schneidemühl przy Kirchstrasse 8, zgodnie z wpisem w spisie ludności z 1939 roku, kiedy została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku. Krótko potem została zabrana do Bürgergarten, gdzie przebywała przez pewien czas, zanim została wysłana do żydowskiego hospicjum w Berlinie-Lichterfelde Ost, Jungfernstieg 14, a później do krewnych (Mendelsohn) przy Chodowietzkistrasse 6. W późniejszym czasie, została zabrana do zakładu dla ociemniałych w Weissensee, Parkstrasse 22, jej ostatnie znane miejsce pobytu. Jej konto bankowe opiewające na 3,500 Reichsmark została dawno skonfiskowane. 25 stycznia 1942 roku w czasie jednej z najmroźniejszych zim XX wieku, została deportowana w 10. transporcie do ryskiego getta, podróż pociągiem trwała pięć dni, w temperaturze -20^{0}C, w nieogrzewanych wagonach towarowych.

HENOCH, Pauline. Urodzona 11 kwietnia 1880 roku w Wirsitz (pl. Wyrzysk). Pauline Henoch mieszkała w Schneidemühl przy Kirchstrasse 8, zgodnie z wpisem w spisie ludności z 1939 roku, kiedy została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku. Nie jest jasne, w jakim miejscu w Schneidemühl była początkowo więziona lub gdzie została wysłana. Żadne inne informacje na temat jej losu nie mogą zostać potwierdzone.

HERPE, Rosalie. Urodzona 9 kwietnia 1874 roku w Krojanke (pl. Krajenka). Rosalie Herpe została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była przetrzymywana w kostnicy lub budynku gminy żydowskiej. 11 marca została deportowana do obozu przejściowego Główna w Poznaniu, gdzie była więziona do 6 kwietnia, kiedy wraz ze swą siostrą Sarą Dobriner z domu Herpe i szwagrem Jacobem Dobrinerem, została wysłana do Berlina, do Domu Opieki Dr Goldstein przy Elsasserstrasse 54. Pod koniec listopada tego samego roku została zabrana do żydowskiego szpitala przy Iranischerstrasse 2-4, jej ostatnie znane miejsce pobytu. 25 stycznia 1942 roku wraz z siostrą Sarą i jej mężem Jacobem oraz z tysiącem czterdziestu jeden mężczyzn, kobiet i dzieci zostali zabrani do ryskiego getta, podróż pociągiem trwała pięć dni, w temperaturze poniżej 0^{0}C, w nieogrzewanych wagonach towarowych.

HERZOG, Jenny z domu Bernhard. Urodzona 4 lutego 1874 roku w Berlinie. Jenny Herzog została aresztowana w Schlochau (pl. Człuchów) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była przetrzymywana w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. 18 czerwca została zabrana do Berlina, aby zatrzymać się u krewnych (Paul Zeller) w Charlottenburg, Niebuhrstrasse 71. W późniejszym czasie, pozostawała przy Knesebeckstrasse 70-71, zanim została zabrana do ośrodka dla niewidomych w Weissensee, Parkstrasse 22, prawdopodobnie jej ostatnie znane miejsce pobytu. 3 paździer-

nika 1942 roku, została deportowana w 3. Grosser Alterstransport do Terezina. Tam Jenny Herzog przeżyła niemal dziesięć miesięcy; zmarła 25 lipca 1943 roku.

HETTMANN, Karl. Urodzony 26 listopada 1887 w Krojanke (pl. Krajenka). Żona: Bertha z domu Garnsee. Urodzona 13 grudnia 1880 roku w Pleschen (pl. Pleszew). W czasie przeprowadzania spisu ludności w 1939 roku Karl i Bertha Hettmann mieszkali w Schneidemühl przy Krojankestrasse 62. Oboje zostali aresztowani w Schneidemühl w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i zabrani do Bürgergarten, gdzie przez pewien czas byli więzieni, zanim zasugerowano, że powinni zatrzymać się u krewnych w Berlinie (Lewin) Koppenstrasse 94. Nie jest jasne czy rzeczywiście tam przebywali, jako że przed końcem lipca 1940 roku zostali zabrani do obozu pracy Radinkendorf. Jednak, miesiąc później zostali oboje ponownie wysłani do Berlina, aby zostać w domu dla uchodźców z gminy żydowskiej w Weinbergsweg, prawdopodobnie ich ostatnie znane miejsce pobytu. 9 grudnia 1942 roku zostali deportowani w 24. transporcie złożonym z dziewięciuset dziewięćdziesięciu czterech mężczyzn, kobiet i dzieci, do Oświęcimia.

HETTMANN, Samuel. Urodzony 25 lipca 1902 roku w Krojanke (pl. Krajenka). Samuel Hettmann mieszkał w Schneidemühl przy Krojankerstrasse 62, zgodnie z wpisem dokonanym w czasie przeprowadzania spisu ludności w 1939 roku, kiedy został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i został zabrany do Bürgergarten, gdzie był przez pewien czas więziony, zanim został zabrany do obozu pracy Radinkendorf. Pod koniec 1940 roku, został wysłany do Berlina, aby zatrzymać się u krewnych (Abraham) Höchstestrasse 51, prawdopodobnie jego ostatnie znane miejsce pobytu. Nie jest jasne, jaka relacja łączyła go z wyżej wymienionymi Karlem i Berthą Hettmann. 2 kwietnia 1942 roku Samuel Hettmann została deportowany w 12/13. transporcie do Trawniki.

HEYMANN, Franziska z domu Samuelsohn. Urodzona 10 października 1865 roku w Schneidemühl (pl. Piła). Franziska Heymann została aresztowana w Tempelburg (pl. Czaplinek) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była przez pewien czas więziona w kostnicy lub budynku gminy żydowskiej. 6 lipca 1942 roku Franziska Heymann została deportowana jako więzień nr 870 w 15. transporcie nr I/16 do Terezina; tam ledwie udało jej się przeżyć kolejne sześć tygodni, zanim została ponownie deportowana jako więzień nr 417, 19 września 1942 roku, do Treblinki, gdzie osoby w podeszłym wieku, słabi i chorzy byli mordowani po przyjeździe.

HEYMANN, Max. Urodzony 2 stycznia 1878 roku w Schneidemühl (pl. Piła). Max Heymann, zgodnie z wpisem dokonanym w czasie przeprowadzania spisu ludności w 1939 roku, mieszkał przy Albrechtstrasse 11 w Schneidemühl, kiedy został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez pewien czas był więziony w Bürgergarten. Następnie został zabrany do obozu pracy Radinkendorf do wykonywania prac leśnych. Na początku września, pozwolono mu przebywać z siostrą Trude i jej mężem Phipippem Simonem w Berlinie przy Lindauerstrasse 4/5. 13 stycznia 1942 roku został deportowany w 8. transporcie złożonym z tysiąca trzydziestu pięciu mężczyzn, kobiet i dzieci, w zapieczętowanym pociągu w temperaturze poniżej 0^0C, do ryskiego getta. Był synem Meiera Heymanna i jego żony Pauline z domu Lewisohn i bratem żony Siegfrieda Sommerfeda, Betty z domu Heymann.

HIRSCH, Abraham. Urodzony 5 stycznia 1860 roku w Rosenfelde (pl. Rozwory). Abraham Hirsch została aresztowany w Jastrow (pl. Jastrowie) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez pewien czas był więziony w Bürgergarten. 18 czerwca został wysłany do Berlina, aby zatrzymać się u krewnych (Sally Hirsch), Raabesstrasse 11. Nie jest jasne, kiedy został zabrany do żydowskiego domu starców, Friedenstrasse 3 w Berlinie, prawdopodobnie było to jego ostatnie znane miejsce pobytu. 28 stycznia 1943 roku jako więzień nr 10685 został deportowany w 83. transporcie Nr I/87 do Terezina. Tam udało mu się przetrwać ledwie przez ponad sześć miesięcy; zginął 14 sierpnia 1943 roku.

HIRSCH, Adelheid z domu Hirsch. Urodzona 19 marca 1856 roku w Wehnersdorf (pl. Międzybórz) Adelheid Hirsch została aresztowana w Hammerstein (pl. Czarne) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl, zanim zabrano ją do żydowskiego hospicjum w Berlinie-Lichterfelde Ost, Jungferstieg 14. Nie jest jasne, kiedy została zabrana do Domu Opieki przy Elsasserstrasse 54, jej ostatnie znane miejsce pobytu. Tam zmarła 23 maja 1940 roku i złożono ją do grobu na cmentarzu żydowskim w Berlinie-Weissensee.

HIRSCH, Amelie. Urodzona 15 marca 1857 roku w Filehne (pl. Wieleń). Osiemdziesięciotrzyletnia Amelie Hirsch została aresztowana w Schönlanke (pl. Trzcianka) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była przez pewien czas więziona w Bürgergarten. Nie jest jasne, jak długo tam przebywała, a żadne inne informacje na temat jej losu nie mogą zostać potwierdzone.

HIRSCH, Bertha. Urodzona 26 lipca 1865 roku w Fürstenau (pl. Barnim). Bertha Hirsch została aresztowana w Schlochau (pl. Człuchów) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Pod koniec kwietnia została zabrana do żydowskiego domu starców, Friedenstrasse 3 w Berlinie. Żadne inne informacje na temat jej losu nie mogą zostać potwierdzone.

HIRSCH, Betty. Urodzona 4 maja 1896 roku w Schönlanke (pl. Trzcianka). Betty Hirsch została aresztowana w Schönlanke w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku, była więziona w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl, a pod koniec sierpnia została zabrana do domu dla uchodźców z gminy żydowskiej w Berlinie, Gipsstrasse 12a, wcześniej w tym budynku mieściło się ortodoksyjne seminarium rabinackie. W ciągu miesiąca została zabrana, aby zatrzymać się u krewnych (Israel Frank) przy Paderbornestrasse 2, prawdopodobnie było to jej ostatnie znane miejsce pobytu. 2 marca 1943 roku została deportowana w 32. transporcie złożonym z tysiąca siedmiuset pięćdziesięciu sześciu mężczyzn, kobiet i dzieci do Oświęcimia. Nie przeżyła.

HIRSCH, Herta. Urodzona 17 października 1893 roku w Schönlanke (pl. Trzcianka). Herta Hirsch została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w Bürgergarten w Schneidemühl. Chociaż na początku zasugerowano wysłanie jej do obozu pracy Radinkendorf lub tzw. Jüdisches Umschulungslager w Bielefeld, została zabrana do żydowskiego szpitala przy Iranischerstrasse 2-4 w Berlinie. Nie jest jasne, na jakim etapie została przeniesiona do Prenzlauer Berg, Greifswalderstrasse 43, prawdopodobnie było to jej ostatnie miejsce pobytu w Berlinie. 12 stycznia 1943 roku została deportowana w 26. transporcie, złożonym z tysiąca stu dziewięćdziesięciu sześciu mężczyzn, kobiet i dzieci do Oświęcimia.

HIRSCH, Isidor. Urodzony 13 stycznia 1874 roku w Landeck (pl. Lędyczek). Żona: Bertha z domu Arndt. Urodzona 29 stycznia 1869 roku w Schneidemühl (pl. Piła). Isidor Hirsch i jego żona Bertha (córka Arona i Ernestine Arndt) zostali aresztowani w Märkisch Friedland (pl. Mirosławiec) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i byli więzieni w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl, zanim 11 marca zostali zabrani do obozu przejściowego Główna w Poznaniu. Po niemal miesiącu przetrzymywania, oboje zostali zabrani autobusem 6 kwietnia o godzinie 5 rano do tzw. Jüdisches Umschulungslager w Bielefeld. Para pozostała tam do 10 października tego samego roku, kiedy pozwolono im zatrzymać się u krewnych (Nanny Lewitz) w Berlinie, Brauner Weg 8. Jednak, wkrótce musieli się ponownie przenieść, aby zatrzymać się u Israela Budzislawskiego przy Grosse Hamburgerstrasse 15, ich ostatnie znane miejsce pobytu. W ciągu jednego roku oboje znaleźli się wśród pierwszych kilku tysięcy niemieckich Żydów, którzy zostali deportowani z Berlina. 4. transport do łódzkiego getta złożony z ponad tysiąca mężczyzn, kobiet i dzieci wyruszył z Berlina 1 listopada 1941 roku. Jeżeli przeżyli tygodnie nędzy w getcie, mogli znajdować się wśród deportowanych do obozu zagłady w Chełmnie, które rozpoczęto w połowie stycznia 1942 roku.

HIRSCH, Jakob. Urodzony 12 lutego 1856 roku w Wehnersdorf (pl. Międzybórz). Jakob Hirsch został aresztowany w Schönlanke (pl. Trzcianka) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez pewien czas był więziony w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl, zanim pozwolono mu zatrzymać się u krewnych (Bendit) w Berlinie, Franzstrasse 13 II, prawdopodobnie jego ostatnie znane miejsce pobytu. Żadne inne informacje na temat losu osiemdziesięcioczteroletniego Jakoba Hirscha nie mogą zostać potwierdzone.

HIRSCH, Johanna. Urodzona 30 sierpnia 1864 roku w Schlochau (pl. Człuchów). Johanna Hirsch została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Pod koniec kwietnia została zabrana do żydowskiego domu starców, Friedenstrasse 3 w Berlinie. Żadne inne informacje na temat jej losu nie mogą zostać potwierdzone.

HIRSCH, Max. Urodzony 3 czerwca 1881 roku w Rosenfelde (pl. Rozwory). Żona: Marta z domu Liebermann. Urodzona 13 listopada 1884 roku w Pakosch (pl. Pakość). Max i Marta Hirsch zostali aresztowani w Schönlanke (pl. Trzcianka) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku. Max był więziony w Bürgergarten w Schneidemühl. Nie jest jasne czy został najpierw wysłany do obozu pracy Radinkendorf, zanim pozwolono mu przenieść się do Berlina pod koniec sierpnia, aby zatrzymać się u krewnych (Sara Mendelsohn) przy Chodowieckistrasse 6, prawdopodobnie jego ostatnie znane miejsce pobytu. Marta była przetrzymywana przez pewien czas w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl, zanim pozwolono jej zatrzymać się u krewnych (Bendit) w Berlinie, Franzstrasse 13 II, prawdopodobnie jej ostatnie znane miejsce pobytu. W ciągu jednego roku, wraz z mężem znaleźli się wśród pierwszych kilku tysięcy niemieckich Żydów deportowanych z Berlina. 3. transport do łódzkiego getta złożony z ponad dziewięciuset mężczyzn, kobiet i dzieci wyruszył z Berlina 27 października 1941 roku. Jeżeli przeżyli tygodnie nędzy w getcie, mogli znajdować się wśród deportowanych do obozu zagłady w Chełmnie, które rozpoczęto w połowie stycznia

1942 roku. Max i Marta Hirsch pozostawili po sobie syna, Bertholda, mieszkającego w Izraelu.

HIRSCH, Rosalie. Urodzona 17 lutego 1864 roku w Märkisch Friedland (pl. Mirosławiec). Rosalie Hirsch została aresztowana w Schlochau (pl. Człuchów) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Pod koniec kwietnia została zabrana do żydowskiego domu starców, Friedenstrasse 3 w Berlinie. Pod koniec czerwca pozwolono jej zatrzymać się u krewnych (Walter Hirsch) przy Katzbachstrasse 4, prawdopodobnie jej ostatnie znane miejsce pobytu. Żadne inne informacje na temat jej losu nie mogą zostać potwierdzone.

HIRSCH, Sophie z domu Klein. Urodzona 14 maja 1872 roku w Krojanke (pl. Krajenka). Sophie Hirsch została aresztowana w Schönlanke w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Nie jest jasne, w jakim czasie, pozwolono jej się przenieść do Berlina, aby zatrzymać się u krewnych (Bendit) przy Franzstrasse 13 II, prawdopodobnie jej ostatnie znane miejsce pobytu. Została deportowana w 36. transporcie jako więzień nr 2962, 4 sierpnia w transporcie nr I/37 do Terezina, gdzie udało jej się przeżyć do 23 września 1942 roku. Tego dnia została więźniem nr 1672, deportowanym do Treblinki, gdzie osoby w podeszłym wieku, słabi i chorzy byli mordowani po przyjeździe.

HIRSCHFELD, Friederieke z domu Blau. Urodzona 12 stycznia 1884 roku w Hammerstein (pl. Czarne). Friederieke Hirschfeld została aresztowana w Schönlanke (pl. Trzcianka) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w Bürgergarten w Schneidemühl. Nie jest jasne, kiedy została zabrana do zakładu dla głuchoniemych w Weissensee, jednak 18 czerwca zasugerowano, żeby została przeniesiona, aby zatrzymać się u krewnych (Hildegard Förster) w Charlottenburg, Insterburgerstrasse 27, plan, który mógł nie zostać zrealizowany. 29 listopada 1942 roku została deportowana, w 23. transporcie złożonym z niemal tysiąca mężczyzn, kobiet i dzieci do Oświęcimia.

HOFFMANN, Anna. Urodzona 26 sierpnia 1877 roku w Schlochau (pl. Człuchów). Anna Hoffmann została aresztowana w Schlochau w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. 11 marca została deportowana do obozu przejściowego Główna w Poznaniu, gdzie była więziona przez niemal miesiąc do 6 kwietnia, kiedy musiała dołączyć do Judentransportgruppe nr 475, aby zostać wysłaną do żydowskiego hospicjum w Berlinie-Lichterfelde Ost, Jungfernstieg 14. Pod koniec października została zabrana do żydowskiego szpitala przy Iranischerstrasse 2-4. Tam zmarła 15 listopada 1940 roku i została pochowana na cmentarzu żydowskim w Berlinie-Weissensee.

HONIG, Adolf. Urodzony 3 czerwca 1870 roku w Kempen (pl. Kępno). Adolf Honig został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i był więziony w Schneidemühl, prawdopodobnie w kostnicy lub budynku gminy żydowskiej. Wkrótce potem został wysłany do żydowskiego szpitala, Iranischerstrasse 2-4 w Berlinie. Na początku maja został zabrany do Domu Opieki przy Elsasserstrasse 54, prawdopodobnie jego ostatnie znane miejsce pobytu. Żadne inne informacje na temat jego losu nie mogą zostać potwierdzone.

ISAAK, Emma. Urodzona 22 września 1884 roku w Filehne (pl. Wieleń). Emma Isaak została aresztowana w Neuteich (pl. Nowy Staw) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w Bürgergarten w Schneidemühl. 4 kwietnia została deportowana do obozu pracy Radinkendorf, gdzie była zmuszona do wykonywania prac leśnych. Pod koniec lipca została wysłana do żydowskiego szpitala przy Iranischerstrasse 2-4, jedynie po to, aby zostać ponownie odesłaną do obozu pracy Radinkendorf miesiąc później. Nie jest jasne, na jakim etapie pozwolono jej zatrzymać się u krewnych (Isaak) przy Jablonskistrasse 7b w Berlinie, prawdopodobnie jej ostatnie znane miejsce pobytu. Żadne inne informacje na temat jej losu nie mogą zostać potwierdzone.

ISAAK, Martin. Urodzony 15 listopada 1887 roku w Filehne (pl. Wieleń). Martin Isaak został aresztowany w Neuteich (pl. Nowy Staw) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i był więziony w Bürgergarten w Schneidemühl. 4 kwietnia został deportowany do obozu pracy Radinkendorf, gdzie był zmuszony do wykonywania prac leśnych. Pod koniec kwietnia został wysłany do żydowskiego szpitala przy Iranischerstrasse 2-4, jedynie po to, aby zostać ponownie odesłanym do obozu pracy Radinkendorf trzy miesiące później. Nie jest jasne, na jakim etapie, pozwolono mu się zatrzymać u krewnych (Isaak) przy Jablosnkistrasse 7b w Berlinie, prawdopodobnie jego ostatnie znane miejsce pobytu. Żadne inne informacje na temat jego ostatecznego losu nie mogą zostać potwierdzone.

ITZIK, Margarete z domu Heymann. Urodzona 26 czerwca 1878 roku w Schneidemühl (pl. Piła). Margarete Itzig nadal mieszkała przy Alte Bahnhofstrasse 5, jej miejsce zamieszkania zgodnie z wpisem dokonanym w czasie przeprowadzania spisu ludności w 1939 roku, kiedy została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku. Była więziona w kostnicy lub w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Nie jest jasne, jak długo tam przetrzymywana ani gdzie została zabrana w następnych trzech latach. 12 stycznia 1943 roku wraz z niemal tysiącem dwustu mężczyzn, kobiet i dzieci została deportowana w 26. transporcie do Oświęcimia. Była córką Lippmana Heymanna i jego żony Berthy z domu Markus.

JACOBOWSKI, Georg. Urodzony 6 kwietnia 1892 roku w Neuenburg (pl. Nowe). Żona: Doris/Dora z domu Herrmann. Urodzona 20 marca 1904 roku w Warlubien (pl. Warlubie). Syn: Klaus Siegfried. Urodzony 27 sierpnia 1930 roku w Schneidemühl (pl. Piła). Georg Jacobowski, jego żona Doris (córka Davida i Minny Herrmann, z domu Adamsohn) wraz ze swym synem Klausem Siegfriedem zostali aresztowani w Schneidemühl w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez pewien czas byli więzieni w Bürgergarten. Georg został następnie wymieniony jako wykonujący prace leśne, jednak nie jest jasne, gdzie został wysłany. Jego żona i syn zostali następnie wysłani do Berlina i pozwolono im zatrzymać się u krewnych (Mendel) przy Schaperstrasse 34, prawdopodobnie ich ostatnie znane miejsce pobytu. W nieznanym czasie, rodzina została deportowana do warszawskiego getta, gdzie zginęli. Siostra Doris Jacobowski przeżyła w Izraelu.

JACOBSOHN, Julius. Urodzony 28 marca 1878 roku w Schönlanke (pl. Trzcianka). Żona: Lydia z domu Stein. Urodzona 27 kwietnia 1888 roku w Garnsee (pl. Gardeja). Julius i Lena Jacobsohn zostali aresztowani w Schönlanke w czasie Aktion z 21 lu-

tego 1940 roku i przez kilka tygodni byli więzieni w kostnicy lub w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. 11 marca wraz z pozostałymi stu sześćdziesięcioma trzema mężczyznami, kobietami i dziećmi, zostali oboje deportowani do obozu przejściowego Główna w Poznaniu. Czasowo połączyli się ze swym synem Hansem, urodzonym 26 lipca 1913 roku w Schönlanke (pl. Trzcianka), i pozostali tam do 6 kwietnia, kiedy Julius i Lena musieli dołączyć do grupy pięćdziesięciu więźniów, którzy zostali zabrani autobusem, Judentransportgruppe nr 474, o godzinie 5 tego ranka do tzw. Jüdisches Umschulungslager w Bielefeld. Oboje musieli pozostać w Bielefeld do 11 września tego roku, kiedy oboje zostali prawdopodobnie wysłani do Berlina. Ostatnie znane miejsce zamieszkania Juliusa to Friedrichshain, Kronprinzenstrasse 49. 3 lutego 1943 roku został deportowany w 33. transporcie do Oświęcimia, wraz z ponad tysiącem siedmiuset innych niemieckich Żydów. Ostatnie znane miejsce pobytu Leny znajdowało się u krewnych (Helene Stein) przy Raabesstrasse 12. Zmarła 28 sierpnia 1942 roku i została pochowana na cmentarzu żydowskim w Berlinie-Weissensee. Żadne inne informacje na temat losu ich syna Hansa nie mogą zostać potwierdzone.

JACOBY, Gotthilf. Urodzony 20 czerwca 1909 roku w Neuwedell (pl. Drawno). Gotthilf Jacoby została aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez pewien czas był więziony w Bürgergarten w Schneidemühl, zanim został wymieniony na liście jako wykonujący prace leśne. Jednak żadne inne informacje na jego temat lub na temat jego losu nie mogą zostać potwierdzone.

JACOBY, Johanna. Urodzona 26 stycznia 1860 roku w Dyck (pl. Dzikowo). Johanna Jacoby została aresztowana w Schönlanke (pl. Trzcianka) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez pewien czas była więziona w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl, zanim została wysłana do żydowskiego domu starców, Friedenstrasse 3. Żadne inne informacje na temat niej samej lub jej losu nie mogą zostać potwierdzone.

JACOBY, Julius. Urodzony 9 lutego 1898 roku w Spechtsdorf (pl. Płociczno). Julius Jacoby został aresztowany w Kallies (pl. Kalisz Pomorski) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i był więziony w Bürgergarten w Schneidemühl. 11 marca został najpierw wysłany do wykonywania prac leśnych do obozu pracy Radinkendorf, a następnie do Treplin, innego obozu pracy. Po dziesięciu miesiącach został zabrany do domu dla uchodźców z gminy żydowskiej w Berlinie, Grosse Hamburgerstrasse 27, prawdopodobnie jego ostatnie znane miejsce pobytu. 9 grudnia 1942 roku został deportowany wraz z niemal tysiącem mężczyzn, kobiet i dzieci w 24. transporcie do Oświęcimia.

JAKOBI, Minna z domu Manasse. Urodzona 22 sierpnia 1858 roku w Filehne (pl. Wieleń). Osiemdziesięciodwuletnia Minna Jacobi, wdowa, została aresztowana w Kallies (pl. Kalisz Pomorski) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl, zanim została wysłana do żydowskiego hospicjum w Berlinie-Lichetrfelde Ost, Jungfernstieg 14. Tam wegetowała przez rok, zanim zmarła 28 lutego 1941 roku. Jej pogrzeb odbył się na cmentarzu żydowskim w Berlinie-Weissensee.

JAKOBSBERG, Arnim. Urodzony 4 czerwca 1930 roku w Jastrow (pl. Jastrowie). Armin Jakobsberg został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i był więziony w Bürgergarten w Schneidemühl, zanim został wysłany do domu dziecka

w Kolonii. Na początku września 1940 roku Armin powrócił do szpitala dziecięcego w Berlinie-Buch, aby ponownie zostać przeniesionym do domu opieki Teller w Berlinie-Charlottenburg, Kantstrasse 125. Jego ostatnim znanym miejscem pobytu była Schönhauser Allee 162. 2 kwietnia 1942 roku, jedenastoletni Armin Jakobsberg został deportowany w 12/13. transporcie z Frankfurtu nad Odrą do warszawskiego getta. Żadne inne informacje na temat jego losu nie mogą zostać potwierdzone.

JAKOBSBERG, Cilli Paula. Urodzona 27 czerwca 1933 roku w Jastrow (pl. Jastrowie). Siedmioletnia Cilly Jakobsberg została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w Bürgergarten w Schneidemühl, zanim została wysłana do domu dziecka w Kolonii. Nie jest jasne, jak długo tam przebywała lub kiedy została przeniesiona do żydowskiego szpitala przy Iranischerstrasse 2-4. Na początku maja 1940 roku Cilli została zabrana do domu dziecka Kapellner w Zehlendorf, Hermannstrasse 11, chociaż wkrótce została ponownie przeniesiona tym razem do domu opieki Israel Gerson w Friedrichshain Weberstrasse 39. Przed początkiem lutego 1941 roku Cilli została przeniesiona do dziecięcego szpitala w Berlinie-Buch. Jej ostatnim znanym miejscem pobytu był dom opieki Israel Gerson w Friedrichshain Weberstrasse 39. Mimo że data deportacji nie jest pewna, wiadomo, że zginęła w warszawskim getcie.

JAKOBSBERG, Hertha z domu Braun. Urodzona 29 marca 1907 roku w Landsberg/W (pl. Gorzów Wielkopolski). Hertha Jakobsberg została aresztowana w Jastrow (pl. Jastrowie) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w Bürgergarten w Schneidemühl, zanim 4 kwietnia została wysłana do obozu pracy Radinkendorf. Nie jest jasne, jak długo tam przebywała, a chociaż data deportacji nie jest pewna, wiemy, że zginęła w warszawskim getcie. Jej dziećmi były prawdopodobnie Armin i Rudi Jakobsberg.

JAKOBSBERG, Hulda z domu Reich. Urodzona 11 maja 1873 roku w Krojanke (pl. Krajenka). Hulda Jakobsberg została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku w Schneidemühl przy Köslinerstrasse 19, w domu, który dzieliła z rodziną Naftaniel w czasie przeprowadzania spisu ludności w 1939 roku. Następnie była więziona w Schneidemühl, w budynku gminy żydowskiej, zanim 11 marca została deportowana do obozu przejściowego Główna w Poznaniu. Po niemal jednym miesiącu, została wysłana z Judentransportgruppe nr 475 do obozu pracy Radinkendorf, 6 kwietnia o godzinie 5 rano. Pozostała tam do początku lutego 1941 roku, kiedy została przeniesiona do domu dla uchodźców z gminy żydowskiej przy Gipsstrasse 12a, wcześniej w budynku mieściło się ortodoksyjne seminarium rabinackie, prawdopodobnie jej ostatnie znane miejsce pobytu. Została deportowana 25 listopada 1941 roku w 7. transporcie do ryskiego getta. Podróż pociągiem na Łotwę trwała pięć dni, w temperaturze poniżej 0°C. Po przyjeździe 30 listopada, pozostali z pierwotnej liczby tysiąca pięćdziesięciu trzech mężczyzn, kobiet i dzieci, którzy nie zginęli w drodze, zostali natychmiast zamordowani przez niemiecką i łotewską policję. Dzień stał się znany pod nazwą Blutsonntag, Krwawej Niedzieli. Mąż Huldy, Louis Jakobsberg, został aresztowany w Schneidemühl po listopadowym pogromie z 1938 roku i zabrany do Sachsenhausen, gdzie został zamordowany 6 czerwca 1940 roku.

JAKOBSBERG, Meta. Urodzona 12 sierpnia 1906 roku w Jastrow (pl. Jastrowie). Meta Jakobsberg została aresztowana w Jastrow w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w Bürgergarten w Schneidemühl, zanim została zabrana do obozu pracy Radinkendorf. Nie jest jasne, jak długo tam przebywała, a żadne inne informacje na temat jej losu nie mogą zostać potwierdzone.

JAKOBSBERG, Rosalie. Urodzona 2 maja 1874 roku w Budsin (pl. Budzyń). Rosalie Jakobsberg została aresztowana w Jastrow (pl. Jastrowie) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w Bürgergarten w Schneidemühl, zanim została zabrana do obozu pracy Radinkendorf. Nie jest jasne, jak długo tam przebywała, ani żadne inne informacje na temat jej losu nie mogą zostać potwierdzone.

JAKOBSBERG, Rudi. Urodzony 20 stycznia 1937 roku w Jastrow (pl. Jastrowie). Nawet trzyletni Rudi Jakobsberg znalazł się wśród tych, którzy zostali aresztowani w Jastrow w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku. Jednak nie wiadomo, kim byli jego rodzice i gdzie przebywali, wydaje się możliwe, że Hertha Jakobsberg z domu Braun była matką zarówno Armina jak i Rudiego Jakobsberg. Rudi był krótko przetrzymywany w Bürgergarten w Schneidemühl i krótko potem został wysłany do Domu Opieki Teller w Berlinie-Charlottenberg, Kantstrasse 125, gdzie pozostał do końca lipca. Następnie została zabrany do szpitala dziecięcego w Buch, gdzie przebywał jedynie przez kilka tygodni, zanim został ponownie zabrany do Domu Opieki Teller. Pozostałymi miejscami pobytu, gdzie mógł przebywać były Moltkestrasse 8-11 w Niederschönhausen i Weberstrasse 39 w Friedrichshain. 2 kwietnia 1942 roku wraz z Arminem zostali deportowani w 12/13. transporcie z Frankfurtu nad Odrą do warszawskiego getta. Żadne inne informacje na temat ich losu nie mogą zostać potwierdzone.

JASTROW, Blume z domu Bähr. Urodzona 28 sierpnia 1877 roku w Landeck (pl. Lędyczek). Blume Jastrow, córka Natana Bähr, była wdową (ciotką Maxa Goldsteina, urodzonego 5 maja 1882 roku). Została aresztowana w Hammerstein (pl. Czarne) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl, zanim 11 marca została deportowana do obozu przejściowego Główna w Poznaniu. Była tam przetrzymywana do 2 kwietnia, kiedy musiała dołączyć do sześćdziesięciu czterech innych mężczyzn i kobiet w Judentransportgruppe nr 473 do Berlina. Żadne inne informacje na temat jej losu nie mogą zostać potwierdzone.

JARZEMBECK (JERZEMBECK), Louis. Urodzony 22 lutego 1882 roku w Witkowo. Louis Jarzembeck, syn Moritza i Pauli Jarzembeck, (istnieją różne sposoby zapisu nazwiska rodowego) był kawalerem. Została aresztowany w Deutsch Krone (pl. Wałcz) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i był więziony w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl, zanim 11 marca został deportowany wraz ze starszą siostrą Huldą Cassel z domu Jarzembeck, do obozu przejściowego Główna w Poznaniu. Tam był przetrzymywany do 2 kwietnia, kiedy musiał dołączyć do sześćdziesięciu czterech innych mężczyzn i kobiet w Judentransportgruppe nr 473 do Berlina, a później do obozu pracy Radinkendorf. Do połowy sierpnia, został wysłany do Berlina, aby zatrzymać się u krewnych (Fritz Elias) przy Markusstrasse 27b, prawdopodobnie jego ostatnie znane miejsce pobytu. 1 marca 1943 roku został deportowany do Oświęcimia, gdzie zginął.

JOACHIM, Flora z domu Halpert. Urodzona 20 lipca 1883 roku w Jarotchin (pl. Jarocin). Flora Joachim, córka Moritza i Friederieke Halpert, została aresztowana w Driesen (pl. Drezdenko) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w Bürgegarten w Schneidemühl, zanim została wysłana do Berlina, aby zatrzymać się u krewnych (Werner) przy Gotenstrasse 19. W późniejszym czasie została zabrana do żydowskiego schroniska dla kobiet w Weissensee. Do połowy września, została przeniesiona do żydowskiego szpitala, Iranischerstrasse 2-4, a miesiąc później pozwolono jej zatrzymać się u innych krewnych (Sara Jacob), Münchenerstrasse 9, prawdopodobnie jej ostatnie znane miejsce pobytu. Żadne inne informacje na temat losu jej samej i jej męża, Jacoba Joachima, nie mogą zostać potwierdzone. Pozostawiła po sobie syna Siegberta.

JOACHIMSOHN, Gertrud z domu Joseph. Urodzona 2 października 1892 roku w Lübeck (pl. Lubeka). Gertrud Joachimsohn została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w Bürgergarten w Schneidemühl do 4 kwietnia, kiedy została wysłana do obozu pracy Radinkendorf. W późniejszym czasie została zabrana do żydowskiego schroniska dla kobiet przy Parkstrasse 22 w Weissensee, prawdopodobnie jej ostatnie znane miejsce pobytu. Razem z niemal tysiącem mężczyzn, kobiet i dzieci, została 22 listopada 1942 roku deportowana w 23. transporcie do Oświęcimia.

KABATZKI, Johanna. Urodzona 16 sierpnia 1873 roku w Zippnow (pl. Sypniewo). Johanna Kabatzki została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była krótko więziona w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl, zanim została wysłana do żydowskiego szpitala, Iranischerstrasse 2-4 w Berlinie. W późniejszym czasie została zabrana do domu dla uchodźców z gminy żydowskiej przy Gipsstrasse 12a, dawniej w budynku mieściło się ortodoksyjne seminarium rabinackie, prawdopodobnie jej ostatnie znane miejsce pobytu. Żadne inne informacje na temat jej losu nie mogą zostać potwierdzone.

KAHN, Gertrud z domu Dobriner. Urodzona 10 sierpnia 1900 roku w Märkisch Friedland (pl. Mirosławiec). Syn: Norbert. Urodzony 25 kwietnia 1935 roku w Märkisch Friedland (pl. Mirosławiec). Gertrud Kahn została aresztowana w Märkisch Friedland w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i do 11 marca była więziona w Bürgergarten. Wraz z grupą czterdziestu pięciu innych, ona z synem zostali zabrani do obozu pracy Radinkendorf. W ciągu miesiąca, jednak, rozwiedziona Gertrud Kahn i jej syn zostali wysłani do Berlina, gdzie obojgu pozwolono zatrzymać się u krewnych (Schaller) w Prenzlauer Berg, Schönhauser Allee 185, ich ostatnie znane miejsce pobytu. 16 marca 1942 roku, musiała wypełnić obowiązkowy kwestionariusz, w celu wymienienia swych wszystkich ziemskich dóbr, zanim została deportowana z Poczdamu, 14 kwietnia 1942 roku, w 2. transporcie do warszawskiego getta. Jej syn został deportowany do Trawniki tego samego dnia; wszyscy, osiemdziesiąt trzech mężczyzn, kobiet i dzieci z tego pociągu zostało zamordowanych wkrótce po przyjeździe do Polski. Los matki nie jest znany.

KALISKI, Selma z domu Selo. Urodzona 11 maja 1881 roku w Schlochau (pl. Człuchów). Wdowa Selma Kaliski, córka Aharona i Sary Selo, została aresztowana w Schlochau

w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i do 11 marca była więziona w Bürgergarten. Wraz z grupą czterdziestu dziewięciu innych osób została deportowana do obozu przejściowego Główna w Poznaniu, gdzie został deportowany również jej brat Siegismund Selo. W ciągu miesiąca została wysłana w Judentransportgruppe nr 474 do tzw. Jüdisches Umschulungslager w Bielefeld. Po sześciu miesiącach pracy przymusowej, 25 listopada tego roku, pozwolono jej pojechać do Dortmundu, Moltkestrasse 17, prawdopodobnie, aby zatrzymać się u krewnych. Nie jest znany czas ani miejsce jej deportacji, a los jej brata nie może zostać potwierdzony. Selma Kaliski pozostawiła po sobie syna Yochanana.

KARIEL, Anna. Urodzona.....? w Klein Zirkwitz (pl. Mała Cerkwica). Nazwisko Anny Kariel pojawia się na listach Reichsvereinigung, jako osoby aresztowanej w Schlochau (pl. Człuchów) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku. Jednak jako że jej dane są niepełne, żadne informacje na temat jej losu nie mogą zostać potwierdzone.

KARIEL, Gertrud. Urodzona 27 stycznia 1925 roku w Flatow (pl. Złotów). Gertrud Kariel została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i do 11 marca była więziona w Bürgergarten, kiedy została zabrana do obozu pracy Radinkendorf. Przed końcem kwietnia piętnastoletnia Gertrud została wysłana do Böhm-Stiftung w Berlinie, Knesebeckstrasse 86/87, gdzie pozostawała przez kolejne sześć miesięcy. Następnie została zabrana do Berlina, Wodzeckstrasse 4, gdzie podobno przebywała u krewnych (Krakauer), jej ostatnie znane miejsce pobytu. 3 marca 1943 roku została deportowana w 33. transporcie złożonym z tysiąca siedmiuset dwudziestu sześciu mężczyzn, kobiet i dzieci do Oświęcimia. Nie przeżyła.

KARIEL, Ludwig. Urodzony 25 sierpnia 1889 roku w Flatow (pl. Złotów). Ludwig Kariel została aresztowany w Flatow w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i do 11 marca był więziony w Bürgergarten, kiedy został zabrany do obozu pracy Radinkendorf. Następnie na pewnym etapie został zabrany do żydowskiego szpitala, Iranischerstrasse 2-4 w Berlinie, a przed początkiem lipca został najpierw wysłany, aby zatrzymać się u krewnych (Erna Bähr), Bleibtreustrasse 48, ale przed końcem października zmienił miejsce pobytu na Berlin Wodzeckstrasse 4, aby mieszkać z krewnymi (Krakauer), jego ostatnie znane miejsce pobytu. 3 marca 1943 roku został deportowany w 33. transporcie złożonym z tysiąca siedmiuset dwudziestu sześciu mężczyzn, kobiet i dzieci do Oświęcimia. Nie przeżył.

KARIEL, Rosa z domu Less. Urodzona 28 października 1893 roku w Klein Zirkwitz (pl. Mała Cerkwica). Rosa Kariel została aresztowana w Flatow (pl. Złotów) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i do 11 marca była więziona w Bürgergarten, kiedy została zabrana do obozu pracy Radinkendorf. Przed początkiem września została wysłana, aby zatrzymać się u krewnych (Erna Bähr), Bleibtreustrasse 48, jednak pod koniec października zmieniała miejsce pobytu w Berlinie na Wodzeckstrasse 4, aby zamieszkać u innych krewnych (Krakauer). Było to jej ostatnie znane miejsce pobytu. 3 marca 1943 roku została deportowana w 33. transporcie złożonych z tysiąca siedmiuset dwudziestu sześciu mężczyzn, kobiet i dzieci do Oświęcimia. Nie przeżyła

KARIEL, Selma. Urodzona 15 stycznia 1885 roku w Flatow (pl. Złotów). Selma Kariel została aresztowana w Flatow w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i do 11 marca

była więziona w Bürgergarten, kiedy została zabrana do obozu pracy Radinkendorf. Następnie, na pewnym etapie, została wysłana do żydowskiego domu dla ociemniałych w Berlinie-Wiessensee, Parkstrasse 22. Listy sugerujące alternatywne zakwaterowanie wskazują, że przed 18 czerwca, została zabrana, aby zatrzymać się u krewnych (Hedwig Tuchler) w Berlinie, Raabestrasse 8, a do końca października do Wodzeckstrasse 4, aby zamieszkać u krewnych (Krakauer). Ponieważ nie można tego potwierdzić, jej ostatnim znanym miejscem pobytu była ponownie Parkstrasse 22. 25 stycznia 1942 roku w czasie jednej z najmroźniejszych zim XX wieku, Selma Kariel została deportowana w 10. transporcie do ryskiego getta, podróż pociągiem trwała pięć dni w temperaturze – 20^{0}C, w nieogrzewanych wagonach towarowych.

KATZ, Seeling. Urodzony 25 grudnia 1871 roku w Schwendte. Żona: Marie z domu Gerber. Urodzona 18 lutego 1870 roku w Zempelburg (pl. Sępólno Krajeńskie). Seeling Katz, koszerny rzeźnik, został aresztowany w Flatow (pl. Złotów), wraz ze swoją żoną, w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez jedną noc był więziony w kostnicy lub budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Następnego ranka zostali wysłani do obozu pracy Neuendorf do wykonywania prac leśnych. Jednak krótko potem, obojgu pozwolono zatrzymać się u krewnych (Katz) w Berlinie, Kantstrasse 132. Marie została w późniejszym czasie zabrana do żydowskiego domu starców, Friedenstrasse 3 w Berlinie, jej ostatnie znane miejsce pobytu w Berlinie. 19 sierpnia 1942 roku, wraz ze swym mężem została deportowana w 45. transporcie nr I/47 do Terezina jako więźniowie nr 4927/28. W ciągu miesiąca, zostali ponownie deportowani, ich numery więzienne to 1820/21, w konwoju Br 26 września do Treblinki, gdzie osoby w podeszłym wieku, słabi i chorzy byli mordowani po przyjeździe.

KEDZIOREK, Leo. Urodzony 10 maja 1879 roku w Gorka. Żona: Hulda z domu Rosenbaum. Urodzona 19 listopada 1875 roku w Schönlanke (pl. Trzcianka). Leo i Hulda Kedziorek (lub KOTZIERECK – właściwy zapis nazwiska nie może zostać potwierdzony) zostali aresztowani w Schönlanke w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i byli więzieni w kostnicy lub w budynku należącym do gminy żydowskiej w Schneidemühl. 11 marca oboje zostali deportowani do obozu przejściowego Główna w Poznaniu, gdzie byli przetrzymywani do 2 kwietnia, kiedy musieli dołączyć do Judentransportgruppe nr 474 do tzw. Jüdisches Umschulungslager w Bielefeld. Pozostali w Bielefeld ponad dwa lata, a 11 lipca 1942 roku oboje zostali deportowani z Berlina w 17. transporcie do Oświęcimia.

KEIBEL, Anna z domu Weille. Urodzona 5 czerwca 1872 roku w Schlochau (pl. Człuchów). Anna Keibel została aresztowana w Schlochau w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w kostnicy lub w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. 11 marca została deportowana do obozu przejściowego Główna w Poznaniu, gdzie połączyła się ze swą młodszą siostrą Rosą Weille, urodzoną 1 października 1874 roku. Obie były więzione w Głównej do 6 kwietnia, kiedy musiały dołączyć do Judentransportgruppe nr 475 do obozu pracy Radinkendorf. Anna została następnie deportowana, 20 listopada 1942 roku, jako więzień nr 9881, w transporcie nr I/79 do Terezina, gdzie zginęła. Żadne informacje o losie Rosy Weille nie mogą zostać potwierdzone.

KEILE, Rosa. Urodzona...? w...? Nazwisko Rosy Keile, wraz z niekompletnymi danymi, pojawia się na fragmentarycznych listach Reichvereinigung, jako będącej aresztowaną w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku. Żadne inne informacje na temat jej losu nie mogą zostać potwierdzone.

KIEWE, Hermann. Urodzony 18 listopada 1880 roku w Gollub (pl. Golub-Dobrzyń). (Stan cywilny nieokreślony).

KIEWE, Hertha z domu Caspari. Urodzona 26 czerwca 1887 roku w Schlochau (pl. Człuchów). Hermann i Hertha Kiewe zostali aresztowani w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez jedną noc byli więzieni w kostnicy lub budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Następnego dnia zostali deportowani do obozu pracy Neuendorf. Nie jest jasne, jak długo tam przebywali; w późniejszym czasie pozwolono im zatrzymać się u krewnych (Kiewe) w Berlinie, Saarbrückerstrasse 30. Jednak, ich ostatnim znanym miejscem pobytu w Berlinie był żydowski dom starców, Friedenstrasse 3. 25 stycznia 1942 roku w czasie jednej z najmroźniejszych zim XX wieku, oboje zostali deportowani w 10. transporcie do ryskiego getta złożonym z tysiąca czterdziestu czterech mężczyzn, kobiet i dzieci, podróż pociągiem trwała pięć dni, w temperaturze – 20^{0}C, w nieogrzewanych wagonach towarowych.

KIPEN/KIPPEN, Charlotte. Urodzona 31 maja 1896 roku w Schönlanke (pl. Trzcianka). Charlotte Kipen została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w kostnicy lub w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. 11 marca została deportowana do obozu przejściowego Główna w Poznaniu, gdzie była przetrzymywana do 6 kwietnia, kiedy została wysłana w Judentransportgruppe nr 473 do obozu pracy Neuendorf do wykonywania prac leśnych. W okresie pomiędzy 16 października, a 15 listopada, Charlotte Kipen udało się zapewnić sobie wizę do Argentyny. Żadne inne informacje na temat jej losu nie mogą zostać potwierdzone.

KIRSCH, Bertha. Urodzona 7 lipca 1865 roku w Fürstenau/Schlochau (pl. Barnim/Człuchów). Bertha Kirsch została aresztowana w Schlochau (pl. Człuchów) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez jedną noc była więziona w kostnicy lub w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Fragmentaryczne listy Reichvereinigung nie dostarczają dlaszych informacji, a jej los nie może zostać potwierdzony.

KIRSCH, Johanna/Hanna. Urodzona 16 sierpnia 1864 roku w Schlochau (pl. Człuchów). Johanna Kirsch należy do setki Żydów z administracyjnego dystryktu Schneidemühl, którzy zostali aresztowani w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku. Jednak, w czasie łapanki Johanna Kirsch była już przetrzymywana w więzieniu na Friedrichstrasse 28 w Schneidemühl. Akta, które się zachowały, nie podają szczególnych powodów oraz długości jej aresztowania. Wkrótce została zabrana do żydowskiego domu starców, Friedenstrasse 3, w Berlinie, prawdopodobnie jej ostatnie znane miejsce pobytu. 15 września 1942 roku została deportowana wraz z ponad tysiącem mężczyzn, kobiet i dzieci w 2. Grosser Transport do Terezina. Tam ledwie przeżyła; zginęła 28 marca 1943 roku.

KIRSCH, Rosa z domu Saphirstein. Urodzona 1 sierpnia 1893 roku w Skaisgirren (pl. Bolszakowo), Prusy Wschodnie. Rosa Kirsch, córka Maxa i Jenny Saphirstein

została aresztowana w Schlochau (pl. Człuchów) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w kostnicy lub w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. 11 marca została deportowana do obozu przejściowego Główna w Poznaniu, gdzie była więziona do 2 kwietnia, kiedy została wysłana pociągiem, w Judentransportgruppe nr 473 do żydowskiego szpitala, Iranischerstrasse 2-4, w Berlinie. Przed początkiem maja została wysłana do obozu pracy Neuendorf, gdzie pozostała krótko, zanim została ponownie odesłana do szpitala w Berlinie. Ani dzień, ani miejsce jej deportacji jak również deportacji jej męża Leo, urodzonego w Schlochau (pl. Człuchów), nie mogą zostać potwierdzony. Los ich dwóch córek, Helgi urodzonej w maju 1928 roku i Giseli urodzonej w lipcu 1932 roku, pozostaje niepewny.

KLEIN, Jakob. Urodzony 31 marca 1868 roku w Krojanke (pl. Krajenka). Żona: Klein Sara z domu Wald. Urodzona 20 stycznia 1871 roku w Krojanke. Jakob Klein, syn Jacoba i Frummet Klein, wraz ze swoją żoną został aresztowany w Krojanke w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i był więziony w kostnicy lub w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl, zanim zostali wysłani do Berlina, aby zatrzymać się u krewnych (Pollack), Düsseldorferstrasse 47. Do połowy kwietnia, oboje zostali zabrani do żydowskiego domu starców, Friedenstrasse 3, prawdopodobnie ich ostatnie znane miejsce pobytu. 19 sierpnia 1942 roku Jakob i Sara Klein zostali deportowani w 45. transporcie do Terezina, gdzie oboje przeżyli kolejny miesiąc, zanim zostali ponownie deportowani. 26 września w konwoju Br zostali wysłani do Treblinki, gdzie zostali zamordowani.

KLOPSTOCK, Josef Leopold. Urodzony 29 października 1877 roku w Driesen (pl. Drezdenko). Żona: Auguste z domu Spitzer. Urodzona 5 listopada 1886 roku w Ritschenwalde (pl. Ryczywół). Josef Klopstock, syn Mosesa i Henriette Klopstock z domu Hausner, wraz ze swoją żoną, został aresztowany w Driesen w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i był więziony w kostnicy lub w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. 11 marca zostali deportowani do obozu przejściowego Główna w Poznaniu, gdzie oboje byli przetrzymywani do 6 kwietnia. W Judentransportgruppe nr 475 zostali zabrani do tzw. Jüdisches Umschulungslager w Bielefeld, gdzie byli przetrzymywani przez kolejnych pięć miesięcy. 25 września oboje zostali wysłani do Berlina, gdzie pozwolono im zatrzymać się u krewnych (Kantorowitz) przy Levetzowstrasse 13, ich ostatnie znane miejsce pobytu przed deportacją. 12 stycznia 1943 roku zostali deportowani w 26. transporcie do Oświęcimia, gdzie oboje zginęli. Pozostawili po sobie syna Moshe.

KLOPSTOCK, Rosa. Urodzona 16 marca 1876 roku w Driesen (pl. Drezdenko). Rosa Klopstock została aresztowana w Driesen w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w kostnicy lub w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. 11 marca została deportowana do obozu przejściowego Główna w Poznaniu, gdzie byli również przetrzymywani Josef i Auguste Klopstock; ich pokrewieństwo nie może zostać potwierdzone. Rosa była więziona w Głównej do 6 kwietnia, kiedy musiała dołączyć do Judentransportgruppe nr 475 do obozu pracy Radinkendorf. Przed początkiem października Rosa została zabrana do żydowskiego szpitala, Iranischerstrasse 2-4 w Berlinie, później pozostawała w żydowskim domu starców, Friedenstrasse 3, prawdopodobnie jej ostatnie znane miejsce pobytu. 25 stycznia 1942 roku w czasie

jednej z najmroźniejszych zim XX wieku, została deportowana w 10. transporcie do ryskiego getta, podróż pociągiem trwała pięć dni, w temperaturze – 20^{0}C, w nieogrzewanych wagonach towarowych.

KOHN, Flora, znana jako Klara, z domu Hirsch. Urodzona 24 maja 1870 roku w Konitz (pl. Chojnice). Klara Kohn została aresztowana w Schlochau (pl. Człuchów) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez jedną noc była więziona w kostnicy lub w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Następnego ranka została włączona do grupy piętnastu starszych mężczyzn i kobiet zabranych do żydowskiego domu starców, Friedenstrasse 3 w Berlinie, a przed końcem lipca lub początkiem sierpnia została zabrana do żydowskiego Domu Opieki przy Elsasserstrasse 54. 28 lipca 1942 roku, jako więzień nr 2527 została deportowana, w 52. transporcie nr I/32 do Terezina. Tam przeżyła jedynie pięć miesięcy i zginęła 29 grudnia 1942 roku.

KONSKI, Bernhard. Urodzony 28 grudnia 1878 roku w Schroda (pl. Środa Wielkopolska). Bernhard Konski został aresztowany w Woldenberg (pl. Dobiegniew) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i był więziony w Bürgergarten w Schneidemühl. 4 kwietnia został wysłany do obozu pracy Radinkendorf do wykonywania prac leśnych; nie jest jasne, jak długo przebywał w tym obozie. Żadne inne informacje na temat jego losu nie mogą zostać potwierdzone.

KONSKI, Jenny z domu Bud. Urodzona 6 czerwca 1882 roku w Woldenberg (pl. Dobiegniew). Jenny Konski została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w Bürgergarten w Schneidemühl do 4 kwietnia, kiedy została wysłana do obozu pracy Radinkendorf do wykonywania prac leśnych. Pod koniec kwietnia została zabrana do żydowskiego szpitala, Iranischerstrasse 2-4, w Berlinie, a 2 lipca pozwolono jej zatrzymać się u krewnych (Dr Walter Hiller) przy Ragensburgerstrasse 2, jej ostatnie znane miejsce pobytu. Wraz z początkiem masowych deportacji została deportowana w 3. transporcie złożonym z ponad dziewięciuset mężczyzn, kobiet i dzieci, 27 października 1941 roku, do łódzkiego getta. Tam przeżyła nędzę życia w getcie ledwie przez sześć miesięcy. Zginęła 15 kwietnia 1942 roku w getcie lub w obozie zagłady w Chełmnie.

KONSKI, Leonhard. Urodzony 30 grudnia 1878 roku w Schroda (pl. Środa Wielkopolska). Leonhard Konski został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i był więziony w Bürgergarten w Schneidemühl. 4 kwietnia została wysłany do obozu pracy Radinkendorf do wykonywania prac leśnych. Na początku listopada został zabrany do domu dla uchodźców z gminy żydowskiej przy Grosse Hamburgerstrasse 26 w Berlinie. Nie jest jasne, jak długo tam przebywał, jako że żadne inne informacje na temat jego losu nie mogą zostać potwierdzone.

KÖRPEL, Paula z domu Feldt. Urodzona 29 maja 1872 roku w Strelno (pl. Strzelno). Paula Körpel, córka Nathana i Johanny Feldt z domu Baruch, została aresztowana w Schönlanke (pl. Trzcianka) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w kostnicy lub w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. 4 kwietnia została wysłana do obozu pracy Radinkendorf do wykonywania prac leśnych. Nie jest jasne, jak długo tam przebywała, jako że ani dzień ani miejsce deportacji nie mogą zostać potwierdzone. Los jej męża, Jacoba Körpel, jest niepewny.

KRONER, Selig (Sally). Urodzony 22 stycznia 1866 roku w Zempelburg (pl. Sępólno Krajeńskie). Córka: Martha. Urodzona 10 lipca 1903 roku w Zempelburg (pl. Sępólno Krajeńskie). Sally Kroner był wdowcem od 14 sierpnia 1939 roku, kiedy jego żona Rahel z domu Caminer zmarła w Schneidemühl. Był więziony w Sachsenhausen, przez pewien czas po listopadowym pogromie. Wraz ze swoją córką został następnie aresztowany w ich domu w Schneidemühl, Thomasiusstrasse 19, w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku. Byli następnie więzieni w Bürgergarten, a w ciągu kilku dni Sally został wysłany do domu starców w Berlinie, Elsasserstrasse 54. Został deportowany jako więzień nr 2638, przed swoją córką, 29 lipca 1942 roku, w 32. transporcie I/33 do Terezina. Po przeżyciu nędzy wokół siebie przez dwa miesiące, 76-letni stał się więźniem nr 1091 i został ponownie deportowany w konwoju Br do Treblinki, 29 września 1942 roku, gdzie osoby w podeszłym wieku, słabi i chorzy byli mordowani po przybyciu. Marcie początkowo pozwolono zatrzymać się u krewnych (Liebert) w Berlinie, Rombergstrasse 20, do początku sierpnia 1940 roku, kiedy również ona została zabrana pod Elsasserstrasse 54, jej ostatnie znane miejsce pobytu. 29 listopada 1942 roku została deportowana, w 23. transporcie do Oświęcimia, gdzie została zamordowana. Synowi Salliego Hansowi udało się wyemigrować do Szwecji; jego córka Jenny, dokonała alija do Palestyny, na długo przedtem, nim zaczęły się deportacje.

KUBATZKI, Johanna. Urodzona 16 sierpnia 1873 roku w Zippnow (pl. Sypniewo). Johanna Kubatzki została aresztowana w Ratzebuhr (pl. Okonek) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w kostnicy lub w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Następnego dnia została zabrana do żydowskiego szpitala, Iranischerstrasse 2-4 w Berlinie, zanim została przyjęta do żydowskiego domu starców, Friedenstrasse 3. Przed początkiem września została zabrana do domu dla uchodźców z gminy żydowskiej przy Gipsstrasse 12a, dawniej w budynku mieściło się ortodoksyjne seminarium rabinackie, jej ostatnie znane miejsce pobytu. 15 sierpnia 1942 roku Johanna została deportowana w 18. transporcie złożonym z dziewięciuset trzydziestu ośmiu mężczyzn, kobiet i dzieci do ryskiego getta, gdzie została zamordowana po przyjeździe.

KUTTNER, Jakob. Urodzony 7 lutego 1889 roku w Koschmin (pl. Koźmin Wielkopolski). Jakob Kuttner został aresztowany w Ratzebuhr (pl. Okonek) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i był więziony w Bürgergarten w Schneidemühl. 4 kwietnia została zabrany do obozu pracy Radinkendorf do wykonywania prac leśnych. Nie jest jasne, jak długo był tam przetrzymywany; następnie 9 grudnia został deportowany w 24. transporcie złożonym z dziewięciuset dziewięćdziesięciu czterech mężczyzn, kobiet i dzieci do Oświęcimia. Tam zginął 9 stycznia 1943 roku.

LACHMANN, Adolf. Urodzony 28 października 1879 roku w Driesen (pl. Drezdenko). Adolf Lachmann był więziony w Sachsenhausen przez pewien czas, przed swym aresztowaniem w Ratzebuhr (pl. Okonek) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku, kiedy był więziony w kostnicy lub w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. W krótkim czasie został wysłany do Berlina, aby zamieszkać u krewnych (Tusch) przy Ritterstrasse 2, prawdopodobnie jego ostatnie znane miejsce pobytu. Żadne inne informacje na temat jego losu nie mogą zostać potwierdzone.

LACHMANN, Philipp. Urodzony 30 września 1884 roku w Rosenfelde (pl. Rozwory). Żona: Bertha z domu Jarzembeck. Urodzona 14 lutego 1885 roku w Witkowo. Philipp Lachmann, syn Nathana i Rosy Lachmann, i jego żona Bertha, córka Moritza i Pauline Jarzmbeck, zostali aresztowani w Deutsch Krone (pl. Wałcz) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i byli więzieni w kostnicy lub w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. 11 marca zostali deportowani do obozu przejściowego Główna w Poznaniu, gdzie byli przetrzymywani do 2 kwietnia. Następnie oboje zostali wysłani, w Judentransportgruppe nr 473 do Berlina, jednak żaden adres nie może zostać potwierdzony. Następnie 1 marca 1943 roku zostali deportowani w 31. transporcie złożonym z tysiąca siedmiuset dwudziestu dwóch mężczyzn, kobiet i dzieci do Oświęcimia. Brat Berthy, Louis Jarzembeck, znajdował się w tym samym transporcie i również zginął w 1943 roku.

LACHMANN, Regina z domu Rosenthal. Urodzona 12 lutego 1878 roku w Gnesen (pl. Gniezno). Regina Lachmann została aresztowana w Driesen (pl. Drezdenko) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w kostnicy lub w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Mimo że początkowo miała wyjechać do krewnych (Tusch) przy Ritterstrasse 2, pod koniec kwietnia została wysłana do żydowskiego domu starców przy Elsasserstrasse 54 w Berlinie. Miesiąc później, 18 czerwca, pozwolono jej zatrzymać się u krewnych (Johanna Radwack) przy Stargarderstrasse 39. Był to krótki pobyt, jako że pod koniec sierpnia została czasowo przeniesiona, najpierw do Israelitisches Hospital, Elsassestrasse 87, a później ponownie na Elsasserstrasse 54, Domu Opieki Dr Goldstein. W późniejszym czasie, ponownie zatrzymała się u krewnych (Tusch) przy Ritterstrasse 2, prawdopodobnie jej ostatnie znane miejsce pobytu. Została deportowana do Oświęcimia prawdopodobnie 28 lipca 1942 roku, chociaż data nie może zostać potwierdzona.

LACHOTZKI, Fritze z domu Grünberg. Urodzona 7 sierpnia 1859 roku w Klaushagen (pl. Przytoń). Fritze Lachotzki została aresztowana w Tempelburg (pl. Czaplinek) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w kostnicy lub w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Po niekoreślonym okresie czasu, pozwolono jej ostatecznie zatrzymać się u krewnych (Lachotzki) w Berlinie-Schöneberg przy Wartburgstrasse 54. Została deportowana, w 91. transporcie nr I/96, 17 czerwca 1943 roku do Terezina; tam przeżyła do wiosny następnego roku, kiedy zapadła na zdrowiu w wyniku głodu i nędzy i zginęła 25 kwietnia 1944 roku.

LEHMANN, Helene z domu Kallmann. Urodzona 17 kwietnia 1874 roku w Stargard (pl. Stargard Szczeciński). Helene Lehmann została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w kostnicy lub w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Pod koniec kwietnia została zabrana do żydowskiego szpitala, Iranischerstrasse 2-4 w Berlinie, prawdopodobnie jej ostatnie znane miejsce pobytu. Helene Lehmann została deportowana jako więzień nr 8163 w 3. Grosser Transport nr I/71, 4 października 1942 roku do Terezina. Tam wegetowała przez kolejne półtora roku, zanim została ponownie deportowana. 16 maja 1944 roku, w konwoju Ea jako więzień nr 1499 została wysłana do Oświęcimia, gdzie została zamordowana.

LEHMANN, Helmuth. Urodzony 17 stycznia 1930 roku w Berlinie? Helmuth Lehmann został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i był więziony w kostnicy lub w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Notatka znajdująca się na liście Schneidemühl stwierdza, że pozwolono mu zatrzymać się u krewnych (Lehmann) w Berlinie, Konstanzerstrasse 53. Następnie została deportowany z Berlina do Oświęcimia 3 lutego 1943 roku.

LEISER, Margot. Urodzona 19 kwietnia 1886 roku w Schönlanke (pl. Trzcianka). Margot Leiser została aresztowana w Schönlanke w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w kostnicy lub w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. 11 marca została deportowana do obozu przejściowego Główna w Poznaniu, gdzie była przetrzymywana do 2 kwietnia; następnie została wysłana w Judentransportgruppe nr 473 do żydowskiego szpitala, Iranischestrasse 2-4 w Berlinie. Na początku września została zabrana do Schroniska dla Kobiet w Weissensee, Parkstrasse 22, jej ostatnie znane miejsce pobytu. 25 stycznia 1942 roku w czasie jednej z najmroźniejszych zim XX wieku, została deportowana w 10. transporcie do ryskiego getta, podróż pociągiem trwała pięć dni, w temperaturze – 20^{0}C, w nieogrzewanych wagonach towarowych.

LESS, Bertha z domu Zobel. Urodzona 20 września 1865 roku w Bruss (pl. Brusy). Bertha Less została aresztowana w Schneidemühl, Zeughausstrasse 5, w domu, który dzieliła z Grete i Marie Less. W czasie oraz po Aktion z 21 lutego 1940 roku, była więziona w Bürgergarten w Schneidemühl. 4 kwietnia została zabrana, najpierw do obozu pracy Radinkendorf, zanim została wysłana do żydowskiego szpitala, Iranischerstrasse 2-4 w Berlinie. Przed końcem sierpnia została ponownie na krótko wysłana do obozu pracy Radinkendorf, a na początku października jej miejsce pobytu znajdowało się w Schronisku dla Kobiet w Weissensee, Parkstrasse 22. Jej ostatnim znanym miejscem pobytu był w domu Israela Goldmann, Ludendorfstrasse 3. Bertha Less została następnie deportowna jako więzień nr 8806 w 3. Grosser Transport nr I/71, 4 października 1942 roku do Trezina. Tam wegetowała przez kolejnych kilka miesięcy i zmarła w wyniku choroby i głodu. Została skremowana 23 maja 1943 roku.

LESS, Grete. Urodzona 18 listopada 1900 roku w Klein Zirkwitz (pl. Mała Cerkwica). Grete Less została aresztowana w Schneidemühl, Zeughausstrasse 5, w domu, który dzieliła z Berthą i Marie Less. W czasie i po Aktion z 21 lutego 1940 roku, była więziona w Bürgergarten w Schneidemühl. 4 kwietnia została najpierw wysłana do obozu pracy Redinkendorf, zanim została zabrana do Schroniska dla Kobiet w Weissensee, Parkstrasse 22. Jej ostatnie miejsce pobytu znajdowało się w domu Isreala Goldmann, Ludendorfstrasse 3. Grete Less została następnie deportowana jako więzień nr 8807 w 3. Grosser Transport nr I/71, 4 października 1942 roku do Terezina. Tam wegetowała przez kolejnych kilka miesięcy i zmarła w wyniku choroby i głodu., 22 kwietnia 1943 roku.

LESS, Marie. Urodzona 24 stycznia 1906 w Klein Zirkwitz (pl. Mała Cerkwica). Marie Less została aresztowana w Schneidemühl, Zeughausstrasse 5, w domu który dzieliła z Berthą i Grete Less. W czasie i po Aktion z 21 lutego 1940 roku, była więziona w Bürgergarten w Schneidemühl. 4 kwietnia została najpierw wysłana do obozu

pracy Radinkendorf, zanim została zabrana do Schroniska dla Kobiet w Weissensee, Parkstrasse 22. Później została przeniesiona do domu dla uchodźców z gminy żydowskiej przy Gipsstrasse 12a, dawniej w budynku mieściło się ortodoksyjne seminarium rabinackie i synagoga Adass Jisroel. Jej ostatnim znanym miejscem pobytu był dom Israela Goldmanna, Ludendorfstrasse 3. 1 marca 1943 roku Marie Less została deportowana w 31. transporcie złożonym z tysiąca siedmiuset dwudziestu dwóch mężczyzn, kobiet i dzieci do Oświęcimia, gdzie zginęła.

LESSER, Arthur Abraham Moses. Urodzony 6 listopada 1895 roku w Schönlanke (pl. Trzcianka). Żona: Emilie z domu Horwitz. Urodzona 20 stycznia 1901 roku w Nürnberg (pl. Norymberga). Córka: Hermine Friede. Urodzona 19 lutego 1927 roku w Schönlanke (pl. Trzcianka). Arthur Lesser był z zawodu rolnikiem, synem Eliezer i Pauli Lesser z domu Simon; był więziony w obozie koncentracyjnym Sachsenhausen po listopadowym pogromie 1938 roku i została zwolniony 17 grudnia 1938 roku. Wraz ze swą żoną Emilie i córką Hermine Friede został następnie aresztowany w Schönlanke w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez jedną noc był więziony w kostnicy gminy żydowskiej w Schneidemühl. Następnego ranka rodzina została zabrana do obozu pracy Landwerk Neuendorf do wykonywania prac leśnych. Po krótkim pobycie Arthur Lesser został wysłany w do obozu pracy Pillgramm, jego ostatnie miejsce pobytu. Razem ze swoją córką Hermine Friede zostali ostatecznie deportowani przez Magdeburg, Poczdam, 14 kwietnia 1942 roku, w 14. transporcie do warszawskiego getta. Los Emilie Lesser po początkowym aresztowaniu w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i jej przetrzymywaniu w obozie pracy Landwerk Neuendorf może zostać jedynie częściowo zrekonstruowany. Przyjmuje się, że w pewnym czasie, przed kwietniem 1942 roku, jej samej i jej córce Hermine pozwolono czasowo przenieść się do Hamburga, Grindelallee 23, aby zatrzymać się u krewnych (Josias), prawdopodobnie ostanie znane miejsce pobytu Emilie. Jednak, wiadomo, że Emilie Lesser została deportowana do Polski, chociaż data deportacji nie jest znana. Arthur Lesser pozostawił po sobie siostrę Betty.

LESSER, Hermann. Urodzony 2 września 1860 roku w Neustettin (pl. Szczecinek). Hermann Lesser została aresztowany w Neustettin w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i był więziony w kostnicy lub w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. 5 lipca została zabrany do Berlina, aby zatrzymać się u krewnych (Ernestine Bergmann) w Berlinie przy Zähringerstrasse 18. W późniejszym czasie, przebywał u krewnych (Lesser) w Wilmersdorf, Kaiserallee 174, prawdopodobnie jego ostanie znane miejsce pobytu. 4 października 1942 roku został więźniem ne 8508 i został deportowany w 3. Grosser Transport nr I/71 do Terezina, gdzie przeżył jedynie dwa miesiące. Osiemdziesięciodwuletni Hermann Lesser zginął 2 grudnia 1942 roku.

LESSER, Kurt. Urodzony 13 maja 1899 roku w Neustettin (pl. Szczecinek). Kurt Lesser został aresztowany w Neustettin w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i był więziony w Bürgergarten w Schneidemühl. Wkrótce potem, według list z Schneidemühl został wyznaczona do wykonywania prac leśnych, jednak pozostał w Schneidemühl do 5 lipca kiedy pozwolono mu zatrzymać się u krewnych (Ernestine Bergmann) w Berlinie przy Zähringerstrasse 18, prawdopodobnie jego ostatnie znane miejsce pobytu. 4 października 1942 roku jako więzień nr 8509 został deportowany w 3.

Grosser Transport nr I/71 do Terezina, gdzie przeżył dwa lata. Został ponownie deportowany i otrzymał numer 1109; konwój Er wyruszył 16 października 1944 roku do Oświęcimia, gdzie zginął.

LESSER, Leo. Urodzony 28 marca 1891 roku w Neustettin (pl. Szczecinek). Leo Lesser został aresztowany w Neustettin w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i był więziony w Bürgergarten w Schneidemühl. Wkrótce potem został wyznaczony do wykonywania prac leśnych, jednak pozostał w Schneidemühl do 5 lipca, kiedy pozwolono mu zatrzymać się u krewnych (Ernestine Bergmann) w Berlinie przy Zähringerstrasse 18, prawdopodobnie jego ostatnie znane miejsce pobytu. 2 kwietnia 1942 roku został deportowany w 12/13. transporcie do Trawniki, gdzie zginął.

LEVIN, David. Urodzony 9 marca 1895 roku w Pudewitz (pl. Pobiedziska). David Levin został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez jedną noc był więziony w kostnicy lub w budynku gminy żydowkiej w Schneidemühl. Następnego ranka została zabrany najpierw do obozu pracy Neuendorf, a później do obozu leśnego Wulkow. Jego czas uwięzienia w ostatnim obozie nie może zostać zweryfikowany, a żadne inne informacje na temat jego losu nie mogą zostać potwierdzone.

LEVY, Bertha z domu Brasch. Urodzona 30 kwietnia 1865 w Trebitsch (pl. Trzebicz). Bertha Levy została aresztowana w Friedeberg (pl. Strzelce Krajeńskie) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez jedna noc była więziona w kostnicy gminy żydowskiej w Schneidemühl. Jakiś czas później pozwolono jej zatrzymać sie u krewnych (Levy) w Berlinie-Karlshorst, Egonstrasse 10. Została deportowana jako więzień nr 929 w 15. transporcie nr I/16 do Terezina, 6 lipca 1942 roku; tam zginęła pięć miesięcy później 4 grudnia 1942 roku.

LEVY, Berthold. Urodzony 29 lipca 1885 roku w Schönlanke (pl. Trzcianka). Żona: Selma z domu Spitzer. Urodzona 13 marca 1893 roku w Ritschenwalde (pl. Ryczywół). Córka: Gisela. Urodzona 19 lutego 1927 roku w Schönlanke (pl. Trzcianka). Teściowa: Auguste Spitzer z domu Wittenberge. Urodzona 1 października 1872 roku w Lubarz (pl. Lubasz). Berthold Levy był synem Louisa i Karoline Levy. W czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku rodzina Levy została aresztowana w Schönlanke i przez noc była więziona w kostnicy gminy żydowskiej z Schneidemühl. 11 marca Berthold wraz z żoną, córką i teściową, zostali deportowani do obozu przejściowego Główna w Poznaniu, gdzie byli przetrzymywani do 2 kwietnia, kiedy zostali wysłani w Judentransportgruppe nr 473 pociągiem, o godzinie 6:45 rano do Berlina. Tam pozwolono im zatrzymać się przy Svigny Platz 4, ich ostatnie znane miejsce pobytu w Berlinie. Córka Gisela, która na początku została wysłana do sierocińca Auerbach przy Schönhauser Allee 162, pod koniec grudnia została wysłana przez Pankow, aby dołączyć do swoich rodziców. Ledwie rok później, 27 listopada 1941 roku, cała rodzina została deportowana w 7. transporcie do ryskiego getta. Podróż pociągiem do Rygi trzy dni, w temperaturze poniżej 0^0C, w większości nieogrzewanych wagonach 3 klasy, głównie z powodu słabychh warunków kolejowych w rejonie Bałtyku. Natychmiast po przyjeździe, 30 listopada, wszyscy, którzy nie zginęli w czasie podróży pociągiem ze względu na brud i brak wody, zostali zamordowani w pobliskim lasku Rumbula, w czasie wydarzenia znanego jako Krwawa Niedziela. Tego dnia

oraz w poniedziałek i wtorek w następnym tygodniu, ponad dwadzieścia pięć tysięcy Żydów zostało zamordowanych przez niemieckie i łotewskie pomocnicze jednostki policji. Niemal cała, trzypokoleniowa rodzina Levy z Schönlanke została zgładzona, 30 listopada 1941 roku. Jedynymi członkami rodziny którzy przeżyli była córka Yehudit [Edith/Judith] i brat Bertholda Georg, oboje mieszkają w Izraelu.

LEVY, Else z domu Isaak. Urodzona 22 kwietnia 1886 roku w Filehne (pl. Wileń). Else Levy została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez jedną noc była więziona w kostnicy lub w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Następnego ranka została wysłana wraz z innymi dwudziestoma czterema mężczyznami i kobietami do obozu pracy Neuendorf. Stamtąd została najpierw zabrana do Gross Breesen, innego obozu pracy do wykonywania prac leśnych, a później do Friedersdorf, Gut Skaby. Else Levy zmarła 13 marca 1942 roku; została pochowana na żydowskim cmentarzu w Berlinie-Weissensee.

LEVY, Hermann. Urodzony 14 sierpnia 1875 roku w Filehne (pl. Wileń). Siostra: Rebecka Levy. Urodzona 9 listopada 1885 roku w Selchow. Hermann Levy i jego siostra Rebecka zostali aresztowani w Schloppe (pl. Człopa) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez jedną noc byli więzieni w kostnicy lub w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. 11 marca oboje zostali deportowani do obozu przejściowego Główna w Poznaniu, gdzie byli przetrzymywani do 2 kwietnia. Zostali wysłani do obozu pracy Radinkendorf, gdzie byli przetrzymywani do 2 sierpnia 1941 roku. Nieznanego dnia, oboje zostali ostatecznie deportowani do łódzkiego getta.

LEVY, Max. Urodzony 13 października 1885 roku w Altkarbe (pl. Stare Kurowo). Max Levy została aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez jedną noc był więziony w kostnicy lub w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Następnego ranka został wysłany wraz z innymi dwudziestoma czterema mężczyznami i kobietami do obozu pracy Neuendorf. Stamtąd został zabrany do Gross Breesen, kolejnego obozu pracy do wykonywania prac leśnych. Nie jest jasne jak długo tam przebywał. 29 listopada 1942 roku został deportowany w 23. transporcie złożonym z niemal tysiąca mężczyzn, kobiet i dzieci do Oświęcimia, gdzie został zamordowany.

LEVY, Therese. Urodzona 21 stycznia 1869 roku w Behle. Therese Levy, córka Josepha i Henriette Levy, została aresztowana w Schönlanke (pl. Trzcianka) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez jedną noc była więziona w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Następnego ranka została wysłana wraz z innymi czternastoma mężczyznami i kobietami do żydowskiego domu starców, Friedenstrasse 3, gdzie spędziła kolejne cztery miesiące. 2 lipca pozwolono jej zatrzymać się u krewnych (Fröhlich) przy Heilbronnerstrasse 19, prawdopodobnie jej ostatnie znane miejsce pobytu. 19 sierpnia 1942 roku została deportowana jako więzień nr 4933 w 45. transporcie nr I/47 do Terezna, gdzie zapadła na zdrowiu w wyniku nędzy i głodu. Therese Levy zginęła 26 października 1942 roku, w wieku siedemdziesięciu trzech lat.

LEWIN, Adolf. Urodzony 27 maja 1895 roku w Lobsens (pl. Łobżenica). Adolf Lewin został aresztowany w swoim domu w Schneidemühl, Zeughausstrasse 5, w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i był więziony w Bürgergarten w Schneidemühl. 4 kwietnia został wysłany wraz z innymi dwudziestoma sześcioma mężczyznami

i kobietami do obozu pracy Radinkendorf. Pod koniec lipca została najpierw zabrany do domu dla uchodźców z gminy żydowskiej przy Grosse Hamburgerstrasse 27, a na początku września do obozu pracy Radinkendorf. Jego ostanim miejscem pobytu wydaje się by żydowski szpital przy Iranischerstrasse 2-4 w Berlinie. Następnego roku, 26 czerwca 1942 roku, został deportowany jako więzień nr 676 w 11. transporcie nr I/12 do Terezina, gdzie przeżył nędzę i głód przez ponad roku. Następnie został ponownie deportowany jako więzień nr 1166, w konwoju Eo, 6 października 1944 roku do Oświęcimia, gdzie zginął 6 października 1944 roku.

LEWIN, Doris z domu Löewenberg. Urodzona 14 marca 1889 roku w Neustettin (pl. Szczecinek). Doris Lewin została aresztowana w Neustettin w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w Bürgergarten w Schneidemühl, do czasu aż pozwolono jej zatrzymać się u krewnych (Eisenberg) w Berlinie-Schöneberg, Hauptstrasse 30, prawdopodobnie jej ostatnie znane miejsce pobytu. 2 marca 1943 roku została deportowana w 32. transporcie złożonym z tysiąca siedmiuset pięćdziesięciu sześciu mężczyzn, kobiet i dzieci do Oświęcimia, gdzie zginęła.

LEWIN, Erich. Urodzony 2 listopada 1893 roku w Tempelburg (pl. Czaplinek). Erich Lewin został aresztowany w Neustettin (pl. Szczecinek) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i był więziony w Bürgergarten w Schneidemühl, zanim została wysłany do wykonywania prac leśnych, jednak nie jest jasne do jakiego obozu pracy został wysłany. Okres pomiędzy jego aresztowaniem i ostateczną deportacją nie jest udokumentowany. 1 marca 1943 roku został deportowany w 31. transporcie który przewodził tysiąc siedemset dwudziestu dwóch mężczyzn, kobiet i dzieci do Oświęcimia.

LEWIN, Ernst. Urodzony 5 lipca 1895 roku w Falkenburg (pl. Złocieniec). Ernst Lewin, syn Isidora Lewina została aresztowany w Falkenburg w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez jedną noc był więziony w kostnicy budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Następnego dnia została wysłany do obozu pracy Neuendorf. W późniejszym czasie, pozwolono mu zatrzymać się u krewnych (Münser) w Berlinie, Greifswalderstrasse 51 II. Jego ostatnim znanym miejscem pobytu była Grenadierstrasse 4a. 4 października 1942 roku został więźniem nr 9042 i został deportowany w 3. Grosser Transport nr I/71 do Terezina. Tam przeżył głód i nędzę przez dwa lata zanim 6 października 1944 roku została ponownie deportowany – jako więzień nr 1061 w konwoju Eo do Oświęcimia, gdzie zginął.

LEWIN, Hannelore. Urodzona 27 grudnia 1934 roku w Jastrow (pl. Jastrowie). Hannelore Lewin, ledwie sześcioletnie dziecko, znajdowało się wśród grupy ludzi aresztowanych w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez jedną noc była więziona w kostnicy lub w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Następnego dnia została wysłana do obozu pracy Neuendorf, gdzie pozostała do końca kwietnia, kiedy została zabrana do Domu Opieki Aronsohn w Berlinie, Kleine Auguststrasse 14, budynek w którym dawniej mieścił się szpital żydowski. Po okresie pięciu miesięcy została ponownie przeniesiona do Domu Opieki Abramovici, Zähringerstrasse 25. Hannelore Lewin została następnie deportowana do 2 kwietnia 1942 roku do warszwaskiego getta.

LEWIN, Hermann. Urodzony 27 sierpnia 1883 roku w Schneidemühl (pl. Piła). Żona: Emma z domu Lewinski. Urodzona 22 kwietnia 1893 roku w Hoffstedt. Syn: Sieg-

fried Adolf. Urodzony 11 maja 1924 roku w Schneidemühl. Syn: Werner Ludwig. Urodzony 11 lipca 1926 roku w Schneidemühl. Córka: Hilde Erna. Urodzona 1 stycznia 1929 roku w Schneidemühl. Ojciec Hermana Lewina, Joseph Hirsch, wżenił się w rodzinę Simonstein w 1850 roku i jak jego ojciec przed nim, Hermann był szamesem kehili z Schneidemühl przez całe życie. W czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku został aresztowany wraz z żoną Emmą i dwójką swoich dzieci Wernerem i Hilde, w swoim domu przy Karlstrasse 13 w Schneidemühl i był więziony w Bürgergarten. Niektóre notatki wskazują, że zarówno Hermann jak i jego żona, uzyskali pozwolenie na pozostanie w Berlinie, przy An Spandauer Brücke 1b, 4 kwietnia oboje zostali wysłani do obozu pracy Radinkendorf, podczas gdy Hilde została wysłana do domu dziecka w Kolonii, a Werner został zabrany do nieokreślonego domu opieki w Berlinie. Pod koniec lipca lub na początku sierpnia, po tym jak Hilde została wysłana do szpitala Reinickendorf w Berlinie, ona wraz z bratem Wernerem zostali zabrani do Domu opieki Elkeles w Prenzlauer Berg, Schönhauser Allee 185, ich ostatnie znane miejsce pobytu. Miejsce pobytu najstarszego z dzieci, Siegfrieda, we wspomnianym okresie czasu nie może zostać zweryfikowane, jego nazwisko nie pojawia się na liście Schneidemühl. Jednak, jest wymieniony na listach deportacyjnych wskazujących, że jego ostatnim znanym miejscem pobytu był Berlin, Rosenthalerstrasse 26. Został deportowany z niemal tysiącem mężczyzn, kobiet i dzieci, w 23. transporcie, 29 listopada 1942 roku, do Oświęcimia, gdzie zginął. Dwójka jego młodszego rodzeństwa i jego rodzice zostali deportowani 29 stycznia 1943 roku. W temperaturze poniżej 0^0C pociąg, 27. transport z ponad tysiącem mężczyzn, kobiet i dzieci, wielu z Schneidemühl, został skierowany do Oświęcimia. 700 osób z przybyłych zostało wysłanych do komór gazowych, pozostali zostali wprowadzeni w szczegóły pracy.

LEWIN, Joachim. Urodzony 11 października 1935 roku w Falkenburg (pl. Złocieniec). Joachim Lewin, niemający jeszcze pięciu lat, został aresztowany w Falkenburg w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku wraz z Ernstem i Sittą Lewin i był przez jedną noc więziony w kostnicy gminy żydowskiej w Schneidemühl. Nie jest jasne czy Ernst i Sitta byli jego rodzicami. Następnego dnia został wysłany do obozu pracy Neuendorf. W późniejszym czasie, pozwolono mu również zatrzymać się u krewnych (Münser) w Berlinie, Greifswaldestrasse 51 II. Jego ostatnim znanym miejscem pobytu była Grenadierstrasse 4a. 4 października 1942 roku został deportowany jako więzień nr 9044 w 3. Grosser Transport nr I/71 do Terezina, gdzie przeżył dwa lata, zanim został ponownie deportowany jako więzień nr 1062, w transporcie Eo 6 października 1944 roku do Oświęcimia.

LEWIN, Joseph. Urodzony 23 marca 1875 roku w Gollub (pl. Golub-Dobrzyń). Żona: Emma z domu Friedlander. Urodzona 7 maja 1878 roku w Schwetz (pl. Świecie). Joseph Lewin i jego żona Emma zostali aresztowani w Schloppe (pl. Człopa) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez jedną noc byli więzieni w kostnicy lub w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. 11 marca oboje zostali deportowani do obozu przejściowego Główna w Poznaniu, gdzie byli przetrzymywani do 6 kwietnia, kiedy zostali wysłani w Judentransportgruppe nr 474 do tzw. Jüdisches Umschulungslager w Bielefeld. Tam oboje byli przetrzymywani do 28 lipca, kiedy zostali wysłani do Berlina, An der Spandauer Brucke 1b. W owym czasie było to również miejsce

pobytu Hermanna Lewina, szamesa kehili z Schneidemühl. Przebywał ze swą żoną. 1 sierpnia 1942 roku oboje Joseph Lewin i jego żona Emma zostali deportowani do Terezina, w transporcie nr XI/1; Emma zmarła tam 29 marca 1944 roku. Jej mąż przeżył ją o dwa miesiące, zanim zapadł na zdrowiu w wyniku głodu i brudu i zginął 6 czerwca tego samego roku.

LEWIN, Käthe. Urodzona 21 września 1910 roku w Poznaniu. Käthe Lewin została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była przez jedną noc więziona w kostnicy lub w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Następnego dnia została wysłana do obozu pracy Neuendorf do wykonywania prac leśnych, gdzie pozostała aż do końca września lub początku października, kiedy została przyjęta do żydowskiego szpitala, Iranischerstrasse 2-4 w Berlinie. Dwa miesiące później została zabrana do żydowskiego domu dziecka przy Niederschonhausen, Moltkestrasse 11. Nie jest jasne jak długo tam pozostała lub gdzie mogła zostac później zabrana; żadne inne informacje na temat jej losu nie mogą zostać potwierdzone.

LEWIN, Louis. Urodzony..... w.....? Louis Lewin, w owym czasie mieszkał prawdopodobnie w Schloppe (pl. Człopa), pojawia się na listach tych osób, które zostały aresztowane w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i był więziony przez jedną noc w kostnicy lub w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Później, żadne inne informacje na temat jego losu nie mogą zostać potwierdzone.

LEWIN, Sitta z domu Friedmann. Urodzona 28 grudnia 1903 roku w Themar. Sitta Lewin (była najprawdopodobniej żoną Ernsta Lewina i matką Joachima Lewina) została aresztowana w Falkenburg (pl. Złocieniec) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona przez jedną noc w kostnicy budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Natępnego dnia została wysłana do obozu pracy Neuendorf. W późniejszym czasie pozwolono jej zatrzymać się u krewnych (Münser) w Berlinie, Greifswalderstrasse 51 II. 4 października 1942 roku została deportowana jako więzień nr 9043 w 3. Grosser Transport nr I/71 do Terezina. Tam przeżyła głód i nędzę niemal sześć miesięcy, zanim zapadła na zdrowiu w wyniku otaczajacych ją warunków. Sitta Lewin zginęła 22 lutego 1943 roku.

LEWINSKI, Simon. Urodzony 18 listopada 1865 roku w Koldau. Żona: Johanna z domu Simonstein. Urodzona 5 grudnia 1873 roku w Schneidemühl (pl. Piła). Simon Lewin i jego żona Johanna zostali aresztowani w Schloppe (pl. Człopa) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i byli więzieni w Bürgergarten w Schneidemühl. W krótkim czasie Simon został zabrany do domu starców w Berlinie-Weissensee, podczas gdy jego żona została 22 lutego wysłana do obozu pracy Neuendorf. Nie jest jasne jak długo była tam przetrzymywana, jednak, jej ostatnie znane miejsce pobytu to Berlin, Flensburgerstrasse 11, gdzie przebywała z krewnymi. Johanna była wdową po Isidorze Neuweg z Krojanke (pl. Krajenka) i dopiero w ostatnich latach poślubiła Simona Lewinskiego. Jej dwóm synom, Ernstowi i Richardowi, udało się wyemigrować o czasie do Anglii, podczas gdy jej epileptyczna córka Elsa została zmuszona przez reżim nazistowski do tzw. Heilanstalt „sanatorium dla bezwarościowych" tj. Domu w Meseritz-Obrawalde (pl. Międzyrzecz-Obrzyce), gdzie tysiące pacjentów było zabijanych w ramach hitlerowskiego programu eutanazji – poprzednika obozów zagłady. Elsa

została zamordowana 17 maja 1939 roku. 2 lipca 1942 roku Simon Lewinski został deportowany jako więzień nr 767, w 13. transporcie nr I/14 do Terezina, gdzie udało mu się pozostać przy życiu przez kolejne dwa i pół miesiąca. 19 września 1942 roku został więźniem nr 383 i został ponownie deportowany, w konwoju Bo do Treblinki – gdzie osoby w podeszłym wieku, słabi i chorzy byli mordowani po przyjeździe. Johanna jako więzień nr 768 została deportowana do Terezina w tym samym transporcie, a 19 października 1942 jako więzień nr 384 wysłana do Treblinki, gdzie zginęła.

LEWINSKY, Leiser. Urodzony 5 sierpnia 1878 roku w Pielburg (pl. Piława). Żona: Cilla/Cilli z domu...?, urodzona 24 czerwca 1880 roku w Krojanke (pl. Krajenka). Leiser i jego żona Cilli zostali aresztowani w Bärwalde (pl. Barwice) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku. Był on więziony w Bürgargarten w Schneidemühl, podczas gdy jego żona była zmuszona pozostać w kostnicy lub w budynku gminy żydowskiej. 4 kwietnia oboje zostali wysłani do obozu pracy Radinkendorf do wykonywania prac leśnych, i chociaż pozwolono im zatrzymać się od krewnych w Berlinie (Hirsch) przy Georgenkirchstrasse 5, pozostali dłużej w Radinkendorf i przenieśli się do krewnych (Israel Spicker) przy Heinrich Rollerstrasse 21, ich ostatnie znane miejsce zamieszkania. 6 września 1940 roku obojgu pozwolono wyemigrować do Szanghaju. Żadne inne informacje na temat ich losu nie mogą zostać potwierdzone.

LIEBERMANN, Margarete z domu Mendelsohn. Urodzona 27 lutego 1893 roku w Pakosch (pl. Pakość). Margarete Liebermann została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w kostnicy lub w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. 4 kwietnia została zabrana w grupie dwudziestu sześciu innych mężczyzn i kobiet do obozu pracy Radinkendorf. Pod koniec lipca została wysłana do żydowskiego szpitala, Iranischerstrasse 2-4, w Berlinie. Na początku listopada tego roku pozwolono jej zatrzymać się u krewnych (Liebermann) przy Reppichstrasse 22/24, jedynie po to, aby ponownie zmienić miejsce pobytu na żydowski dom starców przy Parkstrasse 22 w Weissensee. 25 stycznia 1942 roku w czasie jednej z najmroźniejszych zim XX wieku, została deportowana w 10. transporcie do ryskiego getta, podroż pociągiem trwała pięć dni, w temperaturze -20^{0}C, w nieogrzewanych wagonach towarowych.

LIPINSKI, Betty z domu Simon. Urodzona 2 października 1875 roku w Usch (pl. Ujście). Betty Lipinski została aresztowana w Deutsch Krone (pl. Wałcz) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez jedną noc była więziona w kostnicy lub w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. 11 marca z grupą stu sześćdziesięciu pięciu mężczyzn i kobiet została deportowana do obozu przejściowego Główna w Poznaniu. Tam była przetrzymywana do 6 kwietnia, kiedy wraz z Judentransportgruppe nr 475 została wysłana do obozu pracy Radinkendorf. Nie jest jasne, jak długo musiała tam przebywać; 28 lipca 1942 roku została deportowana do Terezina, gdzie udało jej się przeżyć przez niemal dwa lata. 16 maja 1944 roku została deportowana po raz ostatni, w konwoju Ea do Oświęcimia, gdzie zginęła.

LIPPMANN, Minna/Meta z domu Haase. Urodzona 4 listopada 1889 roku w Wittkowo. Wdowa Minna Lippmann została aresztowana w swoim domu przy Schlageterstrasse 5 w Schneidemühl, w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez jedną noc była

więziona w kostnicy lub w budynku gminy żydowskiej. Jej mąż, Felix, który był właścicielem agencji spedycyjnej w Schneidemühl, zmarł w 1936 roku, a jej dwaj synowie, Leo (urodzony w 1921 roku) i Werner (urodzony w 1922 roku) wybrali emigrację. Leo udało się dostać do Szwecji w 1938 roku, podczas gdy Werner żył w obozie Hachschara w Niederlausitz od września 1938 do kwietnia 1939 roku, aby przygotować się do Młodego Alija (imigracji młodych do Palestyny organizowanej przez Makabi Hatzair), widząc Schneidemühl po raz ostatni na początku października 1939 roku i przybywając do Hajfy 23 października 1939 roku. Aby upamiętnić swego pradziadka, Werner zmienił imię na Zwi. Rodzina Lippmann należała do najstarszych w Schneidemühl, jej korzenie sięgały początków XIX wieku. 4 kwietnia, w grupie dwudziestu sześciu mężczyzn i kobiet, Minna została zabrana do obozu pracy Radinkendorf, gdzie była przetrzymywana do początku września, kiedy została przeniesiona do domu dla uchodźców z gminy żydowskiej przy Gipsstrasse 12a w Berlinie. Nie jest jasne, jak długo tam przebywała. 28 lipca 1942 roku została deportowana jako więzień nr 2543 w 31. transporcie nr I/32 do Terezina; tam udało jej się przeżyć rok, zanim zapadła na zdrowiu w wyniku głodu i choroby, w obozie koncentracyjnym 31 lipca 1943 roku.

LÖWE, Ida z domu Caspary. Urodzona 1 listopada 1868 roku w Neuwedell (pl. Drawno). Ida Löwe, córka Joshuy Matthiasa i Amelie Casparius, była wdową po Siegfriedzie Löwe. Została aresztowana w Deutsch Krone (pl. Wałcz) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez jedną noc była więziona w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Następnego dnia wraz z grupą czternastu mężczyzn i kobiet, Ida Löwe została zabrana do żydowskiego domu starców, Friedenstrasse 3, w Berlinie. Nie jest jasne, jak długo tam przebywała, ale 28 lipca 1942 roku została deportowana w 31. transporcie do Terezina, gdzie udało jej się przeżyć pięć miesięcy, zanim zapadła na zdrowiu w wyniku głodu i choroby, w obozie koncentracyjnym. Ida Löwe zginęła 1 marca 1944 roku.

MANASSE, Jenny z domu Arnholz. Urodzona 5 stycznia 1862 roku w Polzin (pl. Połczyno). Jenny Manasse została aresztowana w Wusterwitz (pl. Ostrowice) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była przez jedną noc więziona w kostnicy lub w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Na początku sierpnia została zabrana do żydowskiego domu starców, Friedenstrasse 3, w Berlinie. Nie jest jasne, jak długo tam przebywała, jednak 19 sierpnia 1942 roku została deportowana jako więzień nr 4934 w 45. transporcie nr I/47 do Terezina. Tam udało jej się przeżyć siedem miesięcy, zanim zapadła na zdrowiu w wyniku głodu i choroby, w obozie koncentracyjnym. Zginęła i została skremowana 21 marca 1943 roku.

MARIENFELD, Ida z domu Abraham. Urodzona 11 kwietnia 1874 roku w Tempelburg (pl. Czplinek). Ida Marienfeld została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w Bürgergarten w Schneidemühl. 4 kwietnia została zabrana w grupie dwudziestu sześciu innych mężczyzn i kobiet do obozu pracy Radinkendorf. Nie jest jasne, jak długo tam przebywała, jednak jej ostatnie znane miejsce pobytu to Gipsstrasse 12a w Berlinie. 14 grudnia 1942 roku została deportowana w 25. transporcie złożonych z 815 mężczyzn, kobiet i dzieci do ryskiego getta. Nie przeżyła.

MARIENFELD, Louis. Urodzony 17 marca 1876 roku w Kolmar (pl. Chodzież). Louis Marienfeld był prawdopodobnie mężem Idy Marienfeld i bratem Pauli Simonstein z domu Marienfeld. Został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i był więziony w Bürgergarten w Schneidemühl. 4 kwietnia została zabrany w grupie dwudziestu sześciu innych mężczyzn i kobiet do obozu pracy Radinkendorf. Nie jest jasne, jak długo tam przebywał, jednak 14 grudnia 1942 roku został deportowany w 25. transporcie złożonym z 815 mężczyzn, kobiet i dzieci do ryskiego getta. Nie przeżył.

MARKUS, Ernestine. Urodzona 6 lutego 1857 roku w Dummersitz. Siedemdziesięciosiedmioletnia Ernestine Markus została aresztowana z czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w kostnicy budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. 4 kwietnia została zabrana w grupie dwudziestu sześciu innych mężczyzn i kobiet do obozu pracy Radinkendorf. Nie jest jasne, jak długo tam przebywała; później, jej ostatnie miejsce pobytu to Berlin, Auguststrasse 17. 3 sierpnia 1942 roku została więźniem nr 2891 i została deportowana w 35. transporcie nr I/36 do Terezina. Tam przeżyła sześć miesięcy głodu i nędzy i zginęła 11 lutego 1943 roku.

MASCHKOWSKI, Emma z domu Lehmann. Urodzona 25 listopada 1875 roku w Gross Schliewitz (pl. Śliwice). Emma Maschkowski została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w Bürgergarten w Schneidemühl. 4 kwietnia została zabrana w grupie dwudziestu sześciu innych mężczyzn i kobiet do obozu pracy Radinkendorf. Nie jest jasne, jak długo musiała tam pozostać, ale jej ostatnie znane miejsce pobytu to Berlin, Auguststrasse 17. 9 grudnia 1942 roku została deportowana w 35. transporcie złożonym z dziewięciuset dziewięćdziesięciu czterech mężczyzn, kobiet i dzieci do Oświęcimia. Nie przeżyła.

MASCHKOWSKI, Max. Urodzony 27 kwietnia 1879 roku w Wielle (pl. Wiele). Max Maschkowski mógł być mężem Emmy Maschkowskiej z domu Lehmann; również on został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i był więziony w Bürgergarten w Schneidemühl. 4 kwietnia został zabrany z grupą dwudziestu sześciu innych mężczyzn i kobiet do obozu pracy Radinkendorf. Nie jest jasne, jak długo musiał tam przebywać, ale jego ostatnim znanym miejscem pobytu to Berlin, Auguststrasse 17. 9 grudnia 1942 roku został deportowany w 35. transporcie złożonym z dziewięciuset dziewięćdziesięciu czterech mężczyzn, kobiet i dzieci do Oświęcimia. Nie przeżył.

MATTHIAS, Israel? Urodzony 5 września 1914 roku w Neuwedell (pl. Drawno). Israel Matthias została aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i był więziony w kostnicy lub w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Żadne inne informacje na temat jego losu nie mogą zostać potwierdzone.

MATTHIAS, Rahle z domu Robert. Urodzona 26 kwietnia 1880 roku w .....? Rahle Matthias została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 i była więziona w kostnicy lub w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. 11 marca została deportowana w grupie stu sześćdziesięciu czterech innych mężczyzn i kobiet do obozu przejściowego Główna w Poznaniu. Tam odnalazła swego męża Louisa Matthias urodzonego 25 kwietnia 1876 jak również dwie siostry swego męża Franziska Heimann z domu

Matthias urodzoną 13 stycznia 1875 roku oraz Berthę Surek z domu Matthias urodzoną 23 stycznia 1879 roku. Cała czwórka została następnie 6 kwietnia o godzinie 5 rano wysłana autobusem w Judentransportgruppe nr 475 do obozu pracy Radinkendorf. Rahle była przetrzymywana w Radinkendorf do końca lipca, kiedy została przeniesiona do żydowskiego szpitala, Iranischerstrasse 2-4, w Berlinie; (fragmentaryczne listy Schneidemühl sugerują, że została ostatecznie odesłana do obozu pracy Radinkendorf i wróciła jedynie do żydowskiego szpitala przy Iranischerstrasse 2-4 na początku lutego 1941 roku, prawdopodobnie jej ostatnie miejsce pobytu). 28 października 1942 roku została deportowana jako więzień nr 9187 w 68. transporcie nr I/72 do Terezina. Cudem przeżyła brud i nędzę obozu koncentracyjnego przez kolejne dwa lata. Jednak 28 października 1944 roku została wybrana i stała się więźniem nr 1054 ponownie deportowanym, w konwoju Ev do Oświęcimia, gdzie zginęła. Jej mąż jako więzień nr 9186 podzielił ten sam los. Znalazł się w tym samym transporcie do Terezina, co Rahle, a później jako więzień nr 1055 w transporcie Ev do Oświęcimia. Jego siostra Bertha została deportowana w 10. transporcie złożonym z ponad tysiąca mężczyzn, kobiet i dzieci do ryskiego getta 25 stycznia 1942 roku, podróż pociągiem trwała pięć dni w temperaturze poniżej 0^0C. Jego starsza siostra Franziska mogła zostać deportowana do Terezina, jednak żadne ostateczne informacje na temat jej losu nie mogą zostać potwierdzone.

MEYER, Louis. Urodzony 31 grudnia 1895 roku w Landeck (pl. Lędyczek). Żona: Jenny z domu Less, urodzona 27 stycznia 1896 roku w Klein Zirkwitz (pl. Mała Cerkwica). Syn: Harry, urodzony 31 maja 1926 roku w Landeck (pl. Lędyczek). Córka: Henny urodzona 6 kwietnia 1928 roku w Landeck. Syn: Manfred urodzony 6 kwietnia 1928 roku w Landeck (pl. Lędyczek). Louis Meyer był z zawodu szklarzem i mieszkał w Schneidemühl przez wiele lat. Tam 28 maja 1936 roku poślubił Jenny Less; para mieszkała następnie przy Zeughausstrasse 5 w Schneidemühl. Świadkami małżeństwa byli Ludwig Schönfeld i Ludwig Kariel, którzy przybyli z tej okazji z Flatow (pl. Złotów) i Landeck (pl. Lędyczek); oboje ostatecznie zginęli wraz ze swymi rodzinami, w wyniku Aktion z 1940 roku. Louis, jego żona i trójka jego dzieci zostali aresztowani w Schneidemühl w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez jedną noc byli więzieni w kostnicy budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. (Uwaga: trójka dzieci była prawdopodobnie z poprzedniego małżeństwa). Następnego dnia rodzina została zabrana do obozu pracy Neuendorf, gdzie krótko potem zdecydowano o ich wypuszczeniu i pozwolono im zatrzymać się u krewnych w Berlinie (Meyer) przy Gubenerstrasser 2. Jednak, nie jest jasne czy przeniesiono całą rodzinę; fragmentaryczne dane sugerują, że zostali rozdzieleni, jako że Louis i Jenny znajdowali się nadal w wykazie Radinkendorf aż do 2 lipca 1942 roku, kiedy część z pozostałych została de fakto przeniesiona do Maxa Fleischera przy Barnimstrasse 39 w Berlinie. Syn Harry nadal przebywał w Radinkendorf aż do początku sierpnia, kiedy został przeniesiony do Berlina, aby zatrzymać się u Israela Danzigera, Händelallee 36. Syn Manfred został zabrany z obozu pracy Radinkendorf jakiś czas wcześniej do Domu Opieki Israel Redlich, Allensteinerstrasse 15, a przed początkiem lutego 1941 roku przebywał w Domu Opieki Israel Grass, Linienstrasse 7, gdzie dołączył do niego brat Harry. Jakiś czas później, prawdopodobnie w czerwcu/lipca 1941 roku rodzina została połączona na krótki czas i mieszkała przy Keibelstrasse 41; córka Henny została

następnie przeniesiona do Barnimstrasse 39. 14 grudnia 1942 roku, trójkę dzieci oddzielono od ich rodziców po raz ostatni, kiedy zostały deportowane w 25. transporcie do ryskiego getta. Nikt nie przeżył. Louis został deportowany jako więzień nr 10423 miesiąc później, 13 stycznia 1945 roku, w transporcie nr I/84 do Terezina, wraz ze swym dzieckiem w wieku niemowlęcym Sallim, który urodził się 11 lipca 1942 roku. Obojgu udało się przeżyć brud i nędzę przez kolejne półtora roku, jednak 6 października 1944 roku oboje zostali ponownie deportowani, w konwoju Eo do Oświęcimia. Jenny również została deportowana do Oświęcimia, chociaż data jej deportacji pozostaje nieznana. Tak więc życie całej rodziny zostało unicestwione.

MEYERHARDT, Fanny. Urodzona 7 kwietnia 1860 roku w Krojanke (pl. Krajenka). Osiemdziesięcioletnia Fanny Meyerhardt została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była przez jedną noc więziona w kostnicy budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Następnego dnia, ona sama wraz z czternastoma innymi starszymi mężczyznami i kobietami, została wysłana do żydowskiego domu starców, Friedenstrasse 3, w Berlinie. Było to prawdopodobnie jej ostatnie znane miejsce pobytu; 13 lipca 1942 roku została deportowana, jako więzień nr 1401, w 20. transporcie nr I/21 do Terezina. Tam wegetowała przez dwa miesiące, jedynie po to, aby zostać ponownie deportowana jako więzień nr 630, w konwoju Bo, 19 września 1942 roku, do Treblinki, gdzie osoby w podeszłym wieku, słabi i chorzy, byli mordowani po przyjeździe.

MICHAELIS, Amelie. Urodzona 9 czerwca 1895 roku w Schneidemühl (pl. Piła). Amelie Michaelis została aresztowana w swoim domu w Schneidemühl, Alte Bahnhofstrasse 53, w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku. Następnie była więziona w Bürgergarten, zanim pozwolono jej przenieść się do Berlina, gdzie zatrzymała się u krewnych (Heilfrom), Neukölln, Friedelstrasse 49. Nie jest jasne, jak długo tam pozostała, a żadne inne informacje na temat jej losu nie mogą zostać potwierdzone.

MICHAELIS, Margarete z domu Lilienthal. Urodzona 28 czerwca 1890 roku w Berlinie. Margarete Michaelis została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku, a następnie była więziona w Bürgergarten w Schneidemühl. Nie jest jasne, jak długo tam przebywała; jednak ostatecznie pozwolono jej przenieść się do Berlina, gdzie zatrzymała się u krewnych (Minna Lilienthal), Rosenheimerstrasse 32, prawdopodobnie jej ostatnie znane miejsce pobytu. 2 kwietnia 1942 roku została deportowana w 12/13. transporcie do Trawniki, gdzie została zamordowana.

MICHAELIS, Max. Urodzony 7 listopada 1874 roku w Gollin (pl. Golin). Żona: Lina z domu Federmann, urodzona 15 września 1889 roku w Czarnikau (pl. Czarnków). Max i Lina Michaelis zostali aresztowani w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku, a następnie byli więzieni w Bürgergarten w Schneidemühl do 4 kwietnia, kiedy zostali zmuszeni do dołączenia do grupy dwudziestu sześciu mężczyzn i kobiet zabranych do obozu pracy Radinkendorf. Dopiero 2 lipca pozwolono Linie przenieść się do Berlina, gdzie zatrzymała się u krewnych (Alice Reich), Alt Moabit 84. Nie jest jasne, jak długo tam przebywała; Maxowi pozwolono na początku września przenieść się do Berlina, gdzie zatrzymał się u krewnych przy Mommsenstrasse 44. 30 października 1942 roku oboje zostali deportowani, jako więźniowie nr 9449/9450, w 70. transporcie

nr I/74 do Terezina. Tam, mimo nędzy Linie udało się przeżyć półtora roku, jednak jej mąż pozostał przy życiu jedynie sześć miesięcy. Max zginął i został skremowany 3 kwietnia 1943 roku. 18 maja 1944 roku Lina został ponownie deportowana jako więzień nr 2397 w konwoju Eb do Oświęcimia, gdzie została zamordowana.

MICHAELIS, Rosa z domu Michaelis. Urodzona 20 kwietnia 1873 roku w Dummersitz. Rosa Michaelis została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku, a następnie była więziona w kostnicy budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl do 4 kwietnia, kiedy została zmuszona do dołączenia do grupy dwudziestu sześciu mężczyzn i kobiet zabranych do obozu pracy Radinkendorf. Dopiero 2 lipca pozwolono jej przenieść się do Berlina, gdzie mogła zatrzymać się u krewnych (Israel Kohn) Alte Schönhauser Allee 58. Nie jest jasne, jak długo tam przebywała; 15 października 1942 roku jako więzień nr 13923 została deportowana w transporcie nr I/102 do Terezina. Tam, mimo głodu i nędzy, udało jej się pozostać przy życiu przez sześć miesięcy. 15 maja 1944 roku jako więzień nr 637 została ponownie deportowana w konwoju Dz do Oświęcimia, gdzie została zamordowana.

MICHAELIS, Sally. Urodzony 2 grudnia 1878 roku w Gellin (pl. Jelenino). Sally Michaelis został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku, a następnie był więziony w Bürgergarten w Schneidemühl do 4 kwietnia, kiedy został zmuszony do dołączenia do grupy dwudziestu sześciu mężczyzn i kobiet zabranych do obozu pracy Radinkendorf. Dopiero w sierpniu pozwolono mu przenieść się do Berlina, gdzie zatrzymał się u krewnych, (Alice Reich) Alt Moabit 84 lub Mommsenstrasse 44. Nie jest jasne, jak długo tam przebywał, a mógł również przebywać w Schöneberg, Rosenstrasse 32. 2 kwietnia 1942 roku został deportowany w 12/13. transporcie do Trawniki, gdzie został zamordowany.

MICHAELIS, Simon. Urodzony 25 września 1869 roku in Pielburg (pl. Piława). Simon Michaelis został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku, a następnie był do 2 lipca więziony w kostnicy lub w budynku gminy żydowskiej w Schniedemühl, kiedy pozwolono mu przenieść się do Berlina, gdzie mógł zatrzymać się u krewnych (Israel Kohn), Alte Schönhauser Allee 58, jego ostatnie znane miejsce pobytu. Zmarł 15 stycznia 1943 roku i został pochowany na cmentarzu żydowskim w Berlinie-Weissensee.

MICHELSOHN, Adolf. Urodzony 16 stycznia 1875 roku w Deutsch Krone (pl. Wałcz). Żona: Luise z domu Moses. Urodzona 26 lutego 1886 roku w Poznaniu. Adolf Michelsohn i jego żona zostali aresztowani w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku, a następnie byli więzieni w Schniedemühl, w kostnicy lub w budynku gminy żydowskiej do 11 marca, kiedy oboje zostali deportowani z grupą stu sześćdziesięciu trzech mężczyzn i kobiet do obozu przejściowego Główna w Poznaniu. Byli tam więzieni do 6 kwietnia, kiedy weszli w skład grupy pięćdziesięciu mężczyzn i kobiet zabranych autobusem, o godzinie 5 rano do tzw. Jüdisches Umschulungslager w Bielefeld. Musieli zostać w Bielefeld przez cztery miesiące, a 15 sierpnia zostali zabrani do Berlina, aby zatrzymać się u krewnych (Eva Hirschfeld) przy Grosse Frankfurterstrasse 77, prawdopodobnie ich ostatnie znane miejsce pobytu. 17 czerwca 1943 roku oboje zostali deportowani w 7. transporcie nr I/96 do Terezina. Adolfowi udało się przeżyć

nędzę Terezina przez niemal rok; zginął 13 sierpnia 1944 roku. Jego żona została deportowana jako więzień nr 1487 w konwoju Ev, 28 października 1944 roku, do Oświęcimia, gdzie została zamordowana.

MICHELSOHN, Rosa. Urodzona 15 stycznia 1865 roku w Neutomischel (pl. Nowy Tomyśl). Rosa Michelsohn jest wymieniona na fragmentarycznej liście Schneidemühl jako aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku. Jednak, żaden dalszy definitywny ślad nie może zostać potwierdzony.

MOSES, Alma. Urodzona 16 lutego 1893 roku w Reetz (pl. Recz). Alma Moses została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku, a następnie była więziona w Bürgergarten w Schneidemühl. Żadne inne informacje na temat jej losu w okresie pomiędzy tą datą, a 28 marca 1942 roku, datą jej deportacji nie mogą zostać potwierdzone. Została wysłana w 11. transporcie złożonym z dziewięciuset siedemdziesięciu pięciu mężczyzn, kobiet i dzieci do Trawinki, gdzie została zamordowana.

MOSES, Bruno. Urodzony 19 maja 1929 roku w Reetz (pl. Recz). Bruno Moses został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku, a następnie był więziony w Bürgergarten w Schneidemühl, zanim został zabrany do sierocińca Auerbach w Berlinie. Pod koniec sierpnia tego roku został zabrany do miejskiego szpitala w Weissensee, Schönstrasse, a przed początkiem listopada został ponownie przeniesiony do sierocińca Auerbach, jego ostatnie znane miejsce pobytu. 29 listopada 1942 roku został deportowany w 23. transporcie złożonym z niemal tysiąca mężczyzn, kobiet i dzieci do Oświęcimia. Tam czternastolatek został zamordowany.

MOSES, Emil. Urodzony 22 marca 1890 roku w Reetz (pl. Recz). Emil Moses został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku, a następnie był więziony w Bürgergarten w Schneidemühl. Na początku września został zabrany do Berlina, aby zatrzymać się w domu dla uchodźcó z gminy żydowskiej, Gipsstrasse 12a. Jego ostatnim znanym miejscem pobytu w Berlinie był prawdopodobnie Kreuzberg, Zimmerstrasse 48a. 26 października 1942 roku został deportowany w 22. transporcie do ryskiego getta. Aby dojechać do Łotwy, podróż trwała trzy dni. Natychmiast po przyjeździe do Rygi, wszyscy – siedemset dziewięćdziesiąt osiem mężczyzn, kobiet i dzieci zostali zamordowani przez niemiecką i łotewską policję.

MOSES, Felix. Urodzony 15 listopada 1888 roku w Reetz (pl. Recz). Felix Moses został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku, a następnie był więziony w Bürgergarten w Schneidemühl. 4 kwietnia został zabrany do obozu pracy Radinkendorf do wykonywania prac leśnych. Nie jest jasne, jak długo miał tam pozostać, ponieważ wydaje się, że jego ostatnim miejscem pobytu był Berlin, Schöneberg, Heilbronnerstrasse 22. 29 stycznia 1943 roku Felix Moses został deportowany w 27. transporcie, wraz z tysiącem trzema mężczyznami, kobietami i dziećmi do Oświęcimia. Siedmiuset przybyłych zostało posłanych do komór gazowych; pozostali zostali wdrożeni w czasowe warunki pracy.

MOSES, Johanna. Urodzona 19 sierpnia 1884 roku w Reetz (pl. Recz). Johanna Moses, siostra bliźniaczka Sary Moses, została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku, a następnie była więziona w Bürgergarten w Schneidemühl. Na począt-

ku września została zabrana do Berlina, aby zatrzymać się w domu dla uchodźców z gminy żydowskiej, Gipsstrasse 12a. Jej ostatnim znanym miejscem pobytu w Berlinie był prawdopodobnie Kreuzberg, Zimmerstrasse 48a. 26 października 1942 roku została deportowana w 22. transporcie do ryskiego getta; transport zajął trzy dni, aby dojechać do Łotwy. Natychmiast po przyjeździe do Rygi, wszyscy – siedemset dziewięćdziesiąt osiem mężczyzn, kobiet i dzieci z transportu – zostali zamordowani przez niemiecką i łotewską policję.

MOSES, Klara z domu Putzinger. Urodzona 15 czerwca 1876 roku w Neuwedell (pl. Drawno). Klara Moses została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku, a następnie była więziona w kostnicy lub w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Żadne dalsze informacje, które mogłyby dostarczyć szczegółów dotyczących ostatnich dwóch lat jej życia, nie mogą zostać potwierdzone, wystarczy powiedzieć, że na pewnym etapie zatrzymała się u krewnych (Putzinger) w Berlinie-Oberschöneweide, Goethestrasse 37 i że jej ostatnim znanym miejscem pobytu w Berlinie była prawdopodobnie Elsasserstrasse 85. 28 lipca 1942 roku została deportowana jako więzień nr 2532 w 31. transporcie nr I/32 do Terezina. Tam ledwie przeżyła następne dwa miesiące, a 26 września 1942 roku została po raz ostatni deportowana, jako więzień nr 78 w konwoju Br, do Treblinki, gdzie została zamordowana.

MOSES, Martha z domu Wolff. Urodzona 22 czerwca 1868 roku w Gollin (pl. Golin). Martha Moses została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Następnie została zabrana do obozu pracy Radinkendorf do wykonywania prac leśnych, ale dwa miesiące później, pod koniec czerwca, została zabrana do żydowskiego domu starców, Friedenstrasse 3, w Berlinie, prawdopodobnie jej ostatnie znane miejsce pobytu. 19 sierpnia 1942 roku jako więzień nr 4939 została deportowana w 45. transporcie nr I/47 do Terezina. Tam ledwie przeżyła kolejne osiem miesięcy; zginęła i została skremowana 20 maja 1943 roku.

MOSES, Sara. Urodzona 19 sierpnia 1884 roku w Reetz (pl. Recz). Paula Moses, siostra bliźniaczka Johanny Moses została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku, a następnie była więziona w kostnicy lub w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Bardzo niewiele dalszych informacji, które mogłyby dostarczyć szczegółów dotyczących ostatniego roku jej życia. nie mogą zostać potwierdzone, biorąc pod uwagę ograniczenia istniejących fragmentów dokumentów archiwalnych Reichsvereinigung der Juden in Deutschland. Wiadomo, że została deportowana na wschód, jednak data deportacji nie może zostać potwierdzona.

MOSES, Selma. Urodzona 6 listopada 1890 roku w Reetz (pl. Recz). Selma Moses została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku, a następnie była więziona w Bürgergarten w Schneidemühl. 4 kwietnia została zabrana do obozu pracy Radinkendorf do wykonywania prac leśnych. Na początku września została zabrana do Berlina, aby zatrzymać się w domu dla uchodźców z gminy żydowskiej, Gipsstrasse 12a. Nie jest jasne, jak długo musiała tam pozostać, gdyż wydaje się, że jej ostatnim znanym miejscem pobytu w Berlinie był Schöneberg, Heilbronnerstrasse 22. 29 stycznia 1943 roku została deportowana w 27. transporcie, wraz z ponad tysiącem

mężczyzn, kobiet i dzieci do Oświęcimia. Siedmiuset przybyłych zostało wysłanych do komór gazowych; reszta została wprowadzona w szczegóły pracy.

MOSES, Ruth. Urodzona 9 listopada 1908 roku w Eichberg (pl. Dębogóra). Ruth Moses została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku, a następnie była więziona w kostnicy lub w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Następnie pozwolono jej zatrzymać się u krewnych (Putziger) w Berlinie-Oberschönewiede, Goethestrasse 37. Jednak jej ostatnim znanym miejscem pobytu był Friedrichshain, Neue Königsstrasse 91. 29 stycznia 1943 roku Ruth Moses została deportowana w 27. transporcie, wraz z tysiącem i trzema mężczyznami, kobietami i dziećmi do Oświęcimia. Siedmiuset przybyłych zostało wysłanych do komór gazowych, reszta została wprowadzona w szczegóły pracy.

MOSES, Walter. Urodzony 7 kwietnia 1884 roku w Reetz (pl. Recz). Żona: Marta z domu Mann. Urodzona 12 lutego 1901 roku w Neuwedell (pl. Drawno). Walter i Marta Moses zostali aresztowani w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku, a następnie byli więzieni w Bürgergarten w Schneidemühl, zanim 4 kwietnia zostali zabrani z dwudziestoma sześcioma innymi mężczyznami i kobietami do obozu Radinkendorf. Przed końcem października pozwolono im przenieść się do Berlina, aby zatrzymać się u krewnych (Israel Pincus), Blankenfelderstrasse 2, prawdopodobnie ich ostatnie znane miejsce pobytu. 29 listopada 1942 roku zostali deportowani w 23. transporcie złożonym z niemal tysiąca mężczyzn, kobiet i dzieci do Oświęcimia, gdzie zostali zamordowani. Kilka wskazówek sugeruje, że mogli być oni rodzicami Bruno Mosesa, jednak nie istnieje żaden ostateczny dowód.

MÜLLER, Gertrud z domu Pincus. Urodzona 10 maja 1889 roku w Hoym. Gertrud Müller została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w Bürgergarten w Schneidemühl. 4 kwietnia została wysłana do obozu pracy Radinkendorf do wykonywania prac leśnych. Nie jest jasne, jak długo zmuszona była tam pozostać, a żadne dalsze informacje, które mogłyby dostarczyć szczegółów na temat ostatnich dwóch lat jej życia, nie mogą zostać potwierdzone, wystarczy stwierdzić, że na pewnym etapie została zabrana do Weissensee, Parkstrasse 22, prawdopodobnie jej ostatnie znane miejsce pobytu w Berlinie. Następnie 11 lipca 1942 roku została deportowana w 17. transporcie do Oświęcimia.

NAFTANIEL, Henriette z domu Jacobsberg. Urodzona 23 maja 1905 roku w Krojanke (pl. Krajenka). Syn: Siegfried. Urodzony 17 marca 1925 roku w Schneidemühl (pl. Piła). Córka: Margot. Urodzona 19 lipca 1931 roku w Schniedemühl (pl. Piła). Henriette Naftaniel i dwójka jej dzieci zostali aresztowani w swym domu przy Köslinerstrasse 19 w Schneidemühl, w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku. Następnie byli przez nieokreślony czas więzieni w Bürgergarten w Schneidemühl, zanim matce pozwolono zatrzymać się u krewnych (Jacobsberg) w Berlinie, Kleine Auguststrasse 5. Córka i syn zostali wysłani do nieokreślonego domu opieki w Berlinie, podczas gdy synowi pozwolono prawdopodobnie na pracę w programie wstepnego przygotowania zawodowego. Jednak, wydaje się, że matka i syn zostali ostatecznie zabrani z Berlina do obozu pracy Radinkendorf do wykonywania prac leśnych. Ostatnie znane miejsce pobytu Margot to Prenzlauer Berg, Schönhauser Allee 162. Cała trójka została

deportowana w 37. transporcie, 19 kwietnia 1943 roku, wraz z sześciuset osiemdziesięcioma jeden mężczyznami, kobietami i dziećmi do Oświęcimia. Henriette i jej córka Margot znalazły się wśród tych, którzy nie mieli szansy przeżyć. Wiadomo, że jej syn Siegfried, mający wtedy osiemnaście lat, został w Oświęcimiu więźniem nr 117058 (lub nr 2680/5 z nakazem pracy [USHMM Arch. R6-04031M] jako jeden z tych oszczędzonych na pewien czas i wykorzystywanych w pracy niewolniczej. Następnie 26 stycznia 1945 roku, w postępach Armii Czerwonej, Siegfried został zabrany z Oświęcimia do Buchenwald wraz z trzema tysiącami siedemdziesięcioma trzema innymi więźniami. W Buchenwald został więźniem nr 120645; prawdopodobnie przeżył pobyt w tym obozie koncentracyjnym, zanim 10 kwietnia 1945 roku rozpoczęły się marsze śmierci z Buchenwaldu; później nie ma po nim żadnego śladu. O Sallim Naftanielu, urodzonym 15 kwietnia 1904 roku w Thorn (pl. Toruń), mężu Henriette i głowie rodziny, nie znamy praktycznie żadnych faktów, oprócz tego, że zmarł przed kwietniem 1943 roku.

NATHAN, Alfred. Urodzony 5 września 1914 roku w Neuwedell (pl. Drawno). Alfred Nathan został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i był więziony w kostnicy lub w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. 4 kwietnia został wysłany do obozu pracy Radinkendorf do wykonywania prac leśnych. Miesiąc później pozwolono mu zatrzymać się u krewnych (Bilfinger) w Falkensee lub w domu należącym do Reichsvereinigung w Spandau. Został następnie deportowany 26 lutego 1943 roku do Oświęcimia, gdzie zginął.

NEUBERG, Amelie. Urodzona....? w.....? Nazwisko Alemie Neuberg pojawia się tylko raz we fragmentarycznych dokumentach Reichsvereinigung. Jej skonfiskowane oszczędności miały sięgać 113 Reichsmark. Żadne informacje na temat jej losu nie mogą zostać potwierdzone.

NEUMANN, Helga. Urodzona 3 maja 1925 roku w Märkisch Friedland (pl. Mirosławiec). Helga Neumann została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w Bürgergarten w Schneidemühl. 4 kwietnia została zabrana do obozu pracy Radinkendorf do wykonywania prac leśnych. Żadne ostateczne dane na temat jej losu nie mogą zostać potwierdzone, biorąc pod uwagę ograniczenia istniejących fragmentów dokumentów archiwalnych Reichsvereinigung der Juden in Deutschland.

NEUMANN, Hella. Urodzona 3 marca 1880 roku w. .....? Cilla Neumann została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w kostnicy lub w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. 11 marca została wysłana, w transporcie złożonym ze stu sześćdziesięciu dwóch mężczyzn i kobiet do obozu przejściowego Główna w Poznaniu, gdzie była przetrzymywana do 6 kwietnia. Tego dnia o godzinie 5 rano dołączyła do Judentransportgruppe nr 475, grupy czterdziestu sześciu mężczyzn i kobiet, do obozu pracy Radinkendorf. Wkrótce została przeniesiona do żydowskiego szpitala, Iranischerstrasse 2-4, w Berlinie, a przed końcem września została zabrana do domu opieki Israel Elkeles, Schönhauser Allee 185. Pod koniec stycznia 1941 roku została ponownie zabrana do żydowskiego szpitala. Żadne inne informacje na temat jej losu nie mogą zostać potwierdzone, biorąc pod uwagę ogra-

niczenia istniejących fragmentów dokumentów archiwalnych Reichsvereinigung der Juden in Deutschland.

NEUMANN, James. Urodzony 3 czerwca 1928 roku w Märkisch Friedland (pl. Mirosławiec). James Neumann została aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i był więziony w Bürgergarten w Schneidemühl. Następnie został wysłany do domu dziecka w Beelitz. Żadne inne informacje na temat jego losu nie mogą zostać potwierdzone, biorąc pod uwagę ograniczenia istniejących fragmentarycznych dokumentów archiwalnych Reichsvereinigung der Juden in Deutschland.

NEUMANN, Felix. Urodzony 16 kwietnia 1882 roku w Schlochau (pl. Człuchów). Wdowiec Felix Neumann został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i był więziony w kostnicy lub w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. 11 marca został deportowany, w transporcie złożonym ze stu sześćdziesięciu czterech mężczyzn i kobiet, do obozu przejściowego Główna w Poznaniu, gdzie był przetrzymywany do 6 kwietnia. Owego dnia o godzinie 5 rano musiał dołączyć do Judentransportgruppe nr 474, grupy pięćdziesięciu mężczyzn i kobiet, jadących do tzw. Jüdisches Umschulungslager w Bielefeld. Po sześciu miesiącach, pod koniec września, pozwolono mu zatrzymać się u krewnych (Henriette Rosen) w Berlinie-Halensee, Katharinenstrasse 4, jednak jego ostatnim znanym miejscem pobytu mogło być Friedrichshain, Neue Königstrasse 91. 18 marca 1943 roku został więźniem nr 11868 i został deportowany w 4. Grosse Transport nr I/90 złożonym z tysiąca stu sześćdziesięciu czterech mężczyzn, kobiet i dzieci do Terezina. Mimo brudu i nędzy Terezina Felix Neumann przeżył półtora roku. 9 października 1944 roku został ponownie deportowany, jako więzień nr 1268, w konwoju Ep do Oświęcimia, gdzie został zamordowany.

NEUMANN, Johanna. Urodzona.....? w Schlochau lub Jastrow (pl. Człuchów lub Jastrowie). Nazwisko Johanny Neumann pojawia się tylko jeden raz we fragmentarycznych dokumentach Reichsvereinigung; jej data urodzenia była nieczytelna. Jej skonfiskowane oszczędności miały sięgać 1, 542 Reichsmark. Żadne informacje na temat jej losu nie mogą zostać potwierdzone.

NEUMANN, Martha. Urodzona 12 stycznia 1873 roku w Krojanke (pl. Krajenka). Martha Neumann została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez jedną noc była więziona w kostnicy lub w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Następnego dnia została wysłana do obozu pracy Neuendorf do wykonywania prac leśnych, zadania, które było najwyraźniej dla niej za ciężkie, w rezultacie czego pozwolono jej zatrzymać się u krewnych w Berlinie, Weissenburgerstrasse 14. Nie jest jasne, jak długo tam przebywała; jej ostatnim znanym miejscem pobytu był żydowski dom starców, Friedenstrasse 3. 25 stycznia 1942 roku w czasie jednej z najmroźniejszych zim XX wieku, została deportowana w 10. transporcie do ryskiego getta, podróż pociągiem trwała pięć dni, w temperaturze – 20^{0}C, w nieogrzewanych wagonach towarowych.

NEUMANN, Max. Urodzony 23 września 1878 roku w Krojanke (pl. Krajenka). Max Neumann został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i był przez jedną noc więziony w kostnicy lub w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Następnego dnia został wysłany do obozu pracy Neuendorf do wykonywania prac leśnych,

zadania, które było najwyraźniej dla niego za ciężkie, w rezultacie czego pozwolono mu zatrzymać się u krewnych (nazwisko nieznane) w Berlinie, Weissenburgerstrasse 14. Nie jest jasne, jak długo tam przebywał; jego ostatnim znanym miejscem pobytu w Berlinie była Elsasserstrasse 54. 25 stycznia 1942 roku w czasie jednej z najmroźniejszych zim XX wieku, został deportowany w 10. transporcie do ryskiego getta, podróż pociągiem trwała pięć dni, w temperaturze – 20^{0}C, w nieogrzewanych wagonach towarowych.

NEUMANN, Meyer. Urodzony 27 sierpnia 1887 roku w Mossin (pl. Mosiny). Meyer Neumann został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez jedną noc był więziony w kostnicy lub w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Następnego dnia został prawdopodobnie wysłany do obozu pracy Radinkendorf, jednak nie istnieją tam żadne dane potwierdzające ten fakt. Jako że jego nazwisko pojawia się jedynie w tym przypadku we fragmentarycznych dokumentach Reichsvereinigung, żadne informacje na temat jego losu nie mogą zostać potwierdzone.

NEUMANN, Ruth. Urodzona 4 października 1935 roku w Märkisch Friedland (pl. Mirosławiec). Czteroipółletnia Ruth Neumann została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w Bürgergarten w Schneidemühl. Wkrótce została wysłana do domu dziecka w Breslau-Kritern. Żadne dalsze informacje na temat jej losu nie mogą zostać potwierdzone, biorąc pod uwagę ograniczenia istniejących fragmentarycznych dokumentów archiwalnych Reichvereinigung der Juden in Deutschland.

OESTREICH, Hedwig z domu Brotzen. Urodzona 25 listopada 1871 roku w Deutsch Krone (pl. Wałcz). Hedwig Oestreich została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w kostnicy lub w budynku gminy żydowskiej w Schniedemühl. Jej nazwisko nie pojawia się na żadnej ze zwyczajowych list i dlatego nie jest jasne, na jakim etapie została zabrana do Berlina, gdzie pozostała przez pewien czas przy Gipsstrasse 23b. W Sukot, sobota 26 września 1942 roku, w momencie, gdy została poinformowana o swej deportacji, odebrała sobie życie. Była jedną z ponad tysiąca Żydów, którzy woleli śmierć z własnej ręki niż znęcanie, którego się obawiali i późniejszego morderstwa ze strony nazistów.

PISKI, Leopoldine z domu Lippmann. Urodzona 4 grudnia 1863 roku w Jarotschin (pl. Jarocin). Leopoldine Piski została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w kostnicy lub w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Początkowo zdecydowano, że powinna zatrzymać się u krewnych (Schneider) w Berlinie, Stralauerstrasse 13/14, krok, który został zrealizowany dopiero 2 lipca. Nie jest jasne, jak długo tam przebywała, ale jej ostatnim znanym miejscem pobytu była Prenzlauerstrasse 10. 7 sierpnia 1942 roku jako więzień nr 3294 została deportowana w 39. transporcie nr I/40 do Terezina. Mimo brudu i nędzy Terezina przeżyła dziesięć miesięcy. Zginęła 16 czerwca 1943 roku.

PISKI, Sofie. Urodzona 5 kwietnia 1885 roku w Jarotschin (pl. Jarocin). Sofie Piski została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w Bürgergarten w Schneidemühl. Początkowo zdecydowano, że powinna zatrzymać się u krewnych (Schneider) w Berlinie, Stralauerstrasse 13/14, krok, który został zreali-

zowany dopiero 18 czerwca. Nie jest jasne, jak długo tam przebywała, ale jej ostatnim znanym miejscem pobytu było Weissensee, Parkstrasse 22. Została deportowana 2 kwietnia 1942 roku w 12/13. transporcie do Trawniki, gdzie została zamordowana.

PLONSKI, Irma. Urodzona 13 lipca 1911 roku w Schneidemühl (pl. Piła). Irma Plonski, córka Simona i Margarete Plonski z domu Baumann, została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w Bürgergarten w Schneidemühl. 4 kwietnia została wysłana do obozu pracy Radinkendorf do wykonywania prac leśnych. Nie jest jasne, jak długo musiała tam pozostać oraz żadne inne informacje na temat jej losu nie mogą zostać potwierdzone.

PLONSKI, Simon. Urodzony 20 listopada 1857 roku w Grzybno. Żona: Margarete z domu Baumann. Urodzona 27 sierpnia 1871 roku w Birnbaum (pl. Międzychód). Gastwirt (właściciel gospody) Simon Plonski (syn Josefa i Fritze Plonski z domu Bernstain) i jego druga żona Margarete, zostali aresztowani i byli więzieni, w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku w swym miejscu zamieszkania Wilhelmplatz 4 w Schneidemühl, który był budynkiem gminy żydowskiej. Początkowo zdecydowano, że oboje powinni zostać zabrani do obozu pracy Radinkendorf. Jednak z powodów zdrowotnych oboje zostali wkrótce zabrani do żydowskiego hospicjum w Berlinie-Lichterfelde Ost, Jungfernstieg 14. Tam Margarete zmarła 20 lipca 1940 roku. Osiemdziesięciotrzyletni Simon wegetował w tej instytucji przez kolejny rok; zmarł 7 kwietnia 1941 roku i został pochowany na cmentarzu żydowskim w Berlinie-Weissensee.

POSENER, Heinz. Urodzony 13 listopada 1935 roku w Jastrow (pl. Jastrowie). Heinz Posener został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i był więziony w Bürgergarten w Schneidemühl. 4 kwietnia został wysłany do obozu pracy Radinkendorf do wykonywania prac leśnych. Nie jest jasne, jak długo musiał tam pozostać, a żadne inne informacje na temat jego losu nie mogą zostać potwierdzone.

POSNER, Max. Urodzony 28 marca 1898 roku w Tarnowke (pl. Tarnówka). Max Posener została aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i był więziony w Bürgergarten w Schneidemühl. Środki znajdujące się na jego skonfiskowanym koncie sięgały 5,642 Reichsmark. 4 kwietnia został wysłany do obozu pracy Radinkendorf do wykonywania prac leśnych. Nie jest jasne, jak długo musiał tam pozostać, a żadne inne informacje na temat jego losu nie mogą zostać potwierdzone.

POSNER, Selma. Urodzona 13 kwietnia 1904 roku w Jastrow (pl. Jastrowie). Selma Posener została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w Bürgergarten w Schneidemühl. 4 kwietnia została wysłana do obozu pracy Radinkendorf do wykonywania prac leśnych. Nie jest jasne, jak długo musiała tam pozostać, a żadne inne informacje na temat jej losu nie mogą zostać potwierdzone.

PUTZIGER, Dorothea. Urodzona 9 grudnia 1932 roku w Schönlanke (pl. Trzcianka). Dorothea Putziger została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez jedną noc była więziona w kostnicy lub w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Następnego dnia została wysłana w grupie szesnastu dzieci do domu opieki w Berlinie. Nie jest jasne, jak długo musiała tam pozostać, jednak jej ostatnie znane miejsce pobytu to Prenzlauer Berg, Schönhauser Allee 162. Mogła zostać prawdopo-

dobnie deportowana do Trawniki pomiędzy końcem marca a połową kwietnia 1942 roku.

PUTZIGER, Gisela. Urodzona 24 września 1923 roku w Gross Dresen (pl. Dzierżążno Wielkie). Gisela Putziger została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez jedną noc była więziona w kostnicy lub w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Następnego dnia została wysłana w grupie dwudziestu czterech mężczyzn i kobiet do obozu pracy Neuendorf do wykonywania prac leśnych. Nie jest jasne, jak długo była zmuszona tam pozostać, ale na pewnym etapie została wysłana do obozu pracy Radinkendorf. W późniejszym czasie, została zabrana, aby dalej wykonywać prace leśne w Kersdorf, prawdopodobnie jej ostatnie znane miejsce pobytu. 19 kwietnia 1943 roku została deportowana w 37. transporcie do Oświęcimia.

PUTZIGER, Henriette z domu Juedel. Urodzona 2 kwietnia 1884 roku w Marienwerder (pl. Kwidzyn). Henriette Putziger została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w kostnicy lub w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. 4 kwietnia została zabrana w grupie dwudziestu czterech mężczyzn i kobiet do obozu pracy Radinkendorf do wykonywania prac leśnych. Nie jest jasne, jak długo musiała tam pozostać. Ostatecznie została zabrana do żydowskiego domu starców, Friedenstrasse 3, w Berlinie, prawdopodobnie jej ostatnie znane miejsce pobytu. 25 stycznia 1942 roku w czasie jednej z najmroźniejszych zim XX wieku, została deportowana w 10. transporcie do ryskiego getta, podróż pociągiem trwała pięć dni, w temperaturze – 20^{0}C, w nieogrzewanych wagonach towarowych.

PUTZIGER, Lilly z domu Tichauer. Urodzona 5 marca 1900 roku w Lublinitz (pl. Lubliniec). Lilly Putziger została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w kostnicy lub w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. 4 kwietnia została wysłana w grupie dwudziestu czterech mężczyzn i kobiet do obozu pracy Radinkendorf do wykonywania prac leśnych. Nie jest jasne, jak długo musiała tam przebywać, jednak ostatecznie została wysłana do Beeskow, Forsthaus Schneeberge, kolejnego obozu pracy. W nieznanym dniu, została odesłana do obozu pracy Radinkendorf, a prawdopodobnie ze względów zdrowotnych, musiała zostać czasowo zabrana do Berlina, do żydowskiego szpitala przy Iranischerstrasse 2-4, zanim ponownie powróciła do obozu pracy Neuendorf, prawdopodobnie jej ostatnie znane miejsce pobytu. Wraz z Philippem Putziger została, 1 marca 1943 roku, deportowana w 31. transporcie złożonym z tysiąca siedmiuset dwudziestu dwóch mężczyzn, kobiet i dzieci do Oświęcimia, gdzie oboje zginęli.

PUTZIGER, Philipp. Urodzony 8 maja 1891 roku w Putzig (pl. Puck). Philipp Putziger został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i był więziony w kostnicy lub w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. 4 kwietnia został wysłany w grupie dwudziestu czterech mężczyzn i kobiet do obozu pracy Radinkendorf do wykonywania prac leśnych. Nie jest jasne, jak długo musiał tam przebywać, jednak ostatecznie został wysłany do Beeskow, Forsthaus Schneeberge, kolejnego obozu pracy, prawdopodobnie ostatniego znanego miejsca swego pobytu. Wraz z Lilly Putziger został, 1 marca 1943 roku, deportowany w 31. transporcie złożonym z tysiąca siedmiuset dwudziestu dwóch mężczyzn, kobiet i dzieci do Oświęcimia, gdzie oboje zginęli.

PUTZIGER, Rescha/Rosa z domu Jacob. Urodzona 28 lutego 1880 roku w Neuwedell (pl. Drawno). Syn: Meinhard. Urodzony 8 listopada 1922 roku w Putzig (pl. Puck). Syn: Hans Joachim. Urodzony 20 lutego 1926 roku w Putzig (pl. Puck). Recha Putzig i jej dwaj synowie zostali aresztowani w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i byli przez jedną noc więzieni w kostnicy lub w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Następnego dnia wraz z Meinhardem została wysłana w grupie mężczyzn i kobiet do obozu pracy Neuendorf do wykonywania prac leśnych. Podczas gdy matka została prawdopodobnie wysłana do obozu pracy Radinkendorf, jej syn Meinhard został wyznaczony, aby pozostać w obozie pracy Neuendorf. Nie wiadomo, jak długo ona sama i Meinhard byli zmuszeni wykonywać prace leśne, jednak wiadomo, że matce pozwolono ostatecznie przenieść się do Berlina, przebywając naprzemiennie przy Granachstrasse 11 i Neue Königstrasse 5. Syn Hans, który został początkowo wysłany do nieokreślonego domu opieki w Berlinie, uzyskał pozwolenie na podjęcie nieokreślonego wstępnego kursu zawodowego. Jego ostatnim miejscem pobytu był Berlin, Niederwallstrasse 15. Recha i jej dwaj synowie zostali ostatecznie deportowani. 13 stycznia 1942 roku Recha została deportowana w 8. transporcie złożonym z ponad tysiąca mężczyzn, kobiet i dzieci do ryskiego getta, gdzie została zamordowana. Data i miejsce deportacji jej starszego syna, Meinharda, nie jest znane. Jej młodszy syn Hans został deportowany w 14. transporcie, 14 kwietnia 1942 roku, do warszawskiego getta.

PUTZIGER, Siegfried. Urodzony 3 marca 1922 roku w Gross Drensen (pl. Dzierżążno Wielkie). Siegfried Putziger został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i był więziony w kostnicy lub w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. 4 kwietnia został wysłany w grupie dwudziestu czterech mężczyzn i kobiet do obozu pracy Radinkendorf do wykonywania prac leśnych. Wydaje się, że pozostał w Neuendorf przez następne trzy lata, aż do rozwiązania obozu. 19 kwietnia 1943 roku został deportowany w 37. transporcie do Oświęcimia.

REICH, Flora z domu Sommerfeld. Urodzona 1 września 1861 roku w Schmirdenau (śmiardowo?). Flora Reich, córka Abrahama i Hanny Reich została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez jedna noc była więziona w kostnicy lub w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Następnego dnia została zabrana do żydowskiego domu starców, Friedenstrasse 3, w Berlinie. Stamtąd, pod koniec czerwca, została przeniesiona do żydowskiego hospicjum w Lichterfelde, Jungfernstieg 14. Później została ponownie przeniesiona do Elsasserstrasse 85, prawdopodobnie jej ostatnie znane miejsce pobytu. 28 lipca 1942 roku została deportowana jako więzień nr 2465 w 31. transporcie nr I/32 do Terezina. Tam przeżyła mimo wszelkich przeciwności niemal pięć miesięcy; zginęła i został skremowana 14 grudnia 1942 roku.

REWALD, Henriette z domu Sklow. Urodzona 22 lipca 1872 roku w Behle (pl. Biała). Henriette Rewald została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w kostnicy lub w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Na początku lipca pozwolono jej zatrzymać się u krewnych (Leo Sklow) w Berlinie, Regensburgerstrasse 32. Mogło to być prawdopodobnie jej ostatnie znane miejsce pobytu. Została deportowana 11 września 1942 roku jako więzień nr 6604 w 62. transporcie nr I/64

do Terezina. 29 września 1942 roku została więźniem nr 230 i została deportowana w konwoju Bs do Treblinki, gdzie słabi i chorzy byli mordowani po przyjeździe.

REWALD, Sally. Urodzony 13 marca 1871 roku w Schönlanke (pl. Trzcianka). Sally Rewald został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i był więziony w kostnicy lub w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Na początku lipca pozwolono mu zatrzymać się u krewnych (Leo Sklow) w Berlinie, Regensburgerstrasse 32. Mogło to być prawdopodobnie jego ostatnie znane miejsce pobytu. Żadne inne informacje na temat jego losu nie mogą zostać potwierdzone.

ROSENBERG, Franziska. Urodzona 27 lipca 1874 roku w Deutsch Krone (pl. Wałcz). Franziska Rosenberg została aresztowana w Schönlanke (pl. Trzcianka) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w budynku gminy żydowskiej lub w kostnicy w Schneidemühl. 11 marca została deportowana do obozu przejściowego Główna w Poznaniu, gdzie była przetrzymywana do 6 kwietnia, kiedy o godzinie 5 rano została zabrana w Judentransportgruppe nr 475 autobusem wraz z innymi czterdziestoma pięcioma starszymi mężczyznami i kobietami do obozu pracy Radinkendorf. Nie jest jasne, jak długo tam była. 28 października 1942 roku została więźniem nr 9194 i została deportowana w 68. transporcie nr I/72 do Terezina. Tam Franziska Rosenberg przeżyła i walczyła z głodem i nędzą przez dwa lata, ale ostatecznie zginęła i została skremowana 18 października 1944 roku.

ROSENBERG, Gertrud. Urodzona 18 czerwca 1894 roku w Rügenwalde (pl. Darłowo). Gertrud Rosenberg została aresztowana w miejscu swego zamieszkania w Schneidemühl, a mianowicie w Gemeindehaus, Wilhelmplatz 4, w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w Bürgergarten w Schneidemühl. 4 kwietnia została wysłana do obozu pracy Radinkendorf; jednak w okresie pomiędzy 15 kwietnia, a 15 maja tego roku, została poproszona, aby dołączyć do Maxa Rosenberga w Königsberg (pl. Królewiec), Prusy Wschodnie. Nie wiadomo czy przyjęła zaproszenie. Żadne inne informacje na temat jej losu nie mogą zostać potwierdzone.

ROSENBERG, Gustav. Urodzony 19 maja 1886 roku w Deutsch Krone (pl. Wałcz). Gustav Rosenberg została aresztowany w Schönlanke (pl. Trzcianka) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i był więziony w budynku gminy żydowskiej lub w kostnicy w Schneidemühl. 11 marca został deportowany do obozu przejściowego Główna w Poznaniu, gdzie był przetrzymywany do 6 kwietnia, kiedy o godzinie 6.45 rano został zabrany w Judentransportgruppe nr 473 pociągiem, wraz z innymi sześćdziesięcioma czterema starszymi mężczyznami i kobietami do Berlina. Nie jest jasne, jak długo oraz w jakim miejscu w Berlinie przebywał, jako że żadne inne informacje na temat jego losu nie mogą zostać potwierdzone.

ROSENBERG, Günther. Urodzony 23 czerwca 1929 roku w Marienwerder (pl. Kwidzyn). Niemal jedenastoletni Günther Rosenberg został aresztowany w swoim miejscu zamieszkania w Schneidemühl, a mianowicie w Gemeindehaus, Wilhelmplatz 4, w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i był więziony w Bürgergarten w Schneidemühl. Nie jest jasne, którego dnia został wysłany do domu opieki w Belinie i jak długo tam przebywał. Żadne inne informacje na temat jego losu nie mogą zostać potwierdzone.

ROSENBERG, Emmanuel. Urodzony 6 marca 1926 roku w Marienwerder (pl. Kwidzyn). Emmanuel Rosenberg został aresztowany w swoim miejscu zamieszkania w Schneidemühl, a mianowicie w Gemeindehaus, Wilhelmplatz 4, w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i był więziony w Buürgergarten w Schneidemühl. Nie jest jasne, którego dnia został wysłany do sierocińca Auerbach w Berlinie; następnie pozwolono mu na uczęszczanie na wstępną naukę zawodu, jednak żadne szczegóły nie istnieją. Jednak dane wskazują, że Emmanuelowi pozwolono ostatecznie na emigrację, ale kierunek nie jest znany. Żadne inne informacje na temat jego nie mogą zostać potwierdzone.

ROSENBERG, Max. Urodzony 7 maja 1888 w Schmaleningken (pl. Pojęgi). Max Rosenberg (prawdopodobnie głowa rodziny Rosenberg, tj. mąż Gertrud oraz ojciec Günthera, Emmanuela i Wernera), został aresztowany w swoim miejscu zamieszkania w Schneidemühl, a mianowicie w Gemeindehaus, Wilhelmplatz 4, w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i był więziony w Bürgergarten w Schneidemühl. 4 kwietnia został wysłany do obozu pracy Radinkendorf; w okresie pomiędzy 15 kwietnia, a 15 maja tego roku zaproponowano mu stanowisko nauczyciela w Königsberg, Prusy Wschodnie. Nie wiadomo czy ją przyjął. Żadne inne informacje na temat jego losu nie mogą zostać potwierdzone.

ROSENBERG, Werner. Urodzony 8 sierpnia 1936 roku w Marienwerder (pl. Kwidzyn). Werner Rosenberg, niemający jeszcze czterech lat, został aresztowany w miejscu swego zamieszkania w Schneidemühl, a mianowicie w Gemeindehaus, Wilhelmplatz 4, w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i był więziony w Bürgergarten w Schneidemühl. Nie jest jasne, którego dnia został wysłany do obozu pracy Radinkendorf; jednak w okresie pomiędzy 15 kwietnia i 15 maja tego roku zaproponowano mu dołączenie do Maxa Rosenberga w Königsbergu, Prusy Wschodnie. Nie wiadomo czy faktycznie wyruszył za Güntherem i Gertrud. Żadne inne informacje na temat jego losu nie mogą zostać potwierdzone.

ROSENBERG, Siegfried. Urodzony 12 marca 1885 roku w Schneidemühl (pl. Piła). Żona: Jenny z domu Goldstein. Urodzona 29 grudnia 1873 roku w Behle (pl. Biała). Siegfried Rosenberg i jego żona zostali aresztowani w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez jedną noc byli więzieni w kostnicy lub w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. 11 marca oboje zostali deportowani, w grupie złożonej ze stu sześćdziesięciu pięciu mężczyzn i kobiet do obozu przejściowego Główna w Poznaniu. Tam byli więzieni przez niemal miesiąc. 6 kwietnia o godzinie 5 rano musieli dołączyć do konwoju, Judentransportgruppe nr 474 do tzw. Jüdisches Umschulungslager w Bielefeld. Oboje musieli tam pozostać do 29 września tego roku, kiedy zostali wypuszczeni do Berlina, gdzie zasugerowano, że oboje mieszkali u krewnych (Israel Mamroth), Fruchtstrasse 63. Ich ostatnie miejsce pobytu to prawdopodobnie Friedrichshain, Lebusserstrasse 14. 17 maja 1943 roku zostali deportowani w 38. transporcie do Oświęcimia. Siegfried był drugi spośród ósemki dzieci z religijnej rodziny, która mieszkała i prowadziła zakład krawiecki w Schneidemühl od początków XIX wieku. W 1883 roku ojciec Siegfrieda, Jacob Rosenberg, poślubił kobietę z rodziny Simostein z Schneidemühl. O czasie, Siegfried stał się bardzo spostrzegawczym Żydem. Jego jedyny syn Max, który został uwięziony w Schneidemühl w 1936 roku pod

zarzutem Rassenschande, szybko zobaczył napis na ścianie i w porę udało mu się wyemigrować do USA w porę, pozostawiając swoich starszych rodziców. Najmłodszy brat Siegfrieda Richard wyemigrował do Chile na początku lat 30., a córka Siegfrida, Edith, była niemal gotowa do wyjazdu do Chile, gdy wybuch wojny zmienił jej los. Wraz z dwom synami zginęła w Oświęcimiu, a jej mąż w Dachau.

ROSENDORF, Pauline z domu Grünspan. Urodzona 25 lutego 1876 roku w Budsin (pl. Budzyń). Pauline Rosendorf została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w Bürgergarten w Schneidemühl. 4 kwietnia została wysłana do Berlina, aby zatrzymać się u krewnych (Friedemann) Holzmarkstrasse 66. Nie jest jasne, jak długo tam pozostała, ale pod koniec czerwca tego roku została zabrana do domu dla uchodźców z gminy żydowskiej, Grosse Hamburgerstrasse 27, prawdopodobnie jej ostatnie znane miejsce pobytu. 25 stycznia 1942 roku w czasie jednej z najmroźniejszych zim XX wieku, została deportowana w 10. transporcie do ryskiego getta, podróż pociągiem trwała pięć dni, w temperaturze -20^{0}C, w nieogrzewanych wagonach towarowych.

ROSENDORF, Wolf. Urodzony 28 sierpnia 1879 roku w Labens. Wolf Rosendorf został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i był więziony w Bürgergarten w Schneidemühl. 4 kwietnia została wysłany do Berlina, aby zatrzymać się u krewnych (Friedemann), Holtzmartkstrasse 66. Nie jest jasne, jak długo tam pozostał, jego ostatnie znane miejsce pobytu to prawdopodobnie Johannisstrasse 16. 25 stycznia 1942 roku w czasie jednej z najmroźniejszych zim XX wieku, został deportowany w 10. transporcie do ryskiego getta, podróż pociągiem trwała pięć dni, w temperaturze -20^{0}C, w nieogrzewanych wagonach towarowych.

ROSENSTRAUCH, Bernhard. Urodzony 23 września 1870 roku w Rose (pl. Róża Wielka). Żona: Frommel Frieda z domu Abraham. Urodzona 17 stycznia 1867 roku w Obersitzko (pl. Obrzycko). Bernhard Rosenstrauch, syn Jehudy i Fritze Rosenstrauch, został aresztowany wraz ze swoją żoną, w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i był więziony w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. 11 marca został deportowany do obozu przejściowego Główna w Poznaniu, gdzie był przetrzymywany do 6 kwietnia, kiedy o godzinie 6.45 rano, został zabrany w Judentransportgruppe nr 475 pociągiem, wraz z innymi sześćdziesięcioma czterema starszymi mężczyznami i kobietami do Berlina. Tam został umieszczony w żydowskim domu starców, Friedenstrasse 3, gdzie jego żona została umieszczona na początku czerwca, prawdopodobnie ich ostatnie znane miejsce pobytu. 19 sierpnia 1942 roku jako więźniowie nr 4940/4941 zostali deportowani w 45. transporcie nr I/47 do Terezina, gdzie Bernhard zginął 6 października 1942 roku. Jego żona wegetowała do czasu aż zapadła na zdrowiu w wyniku nędzy i zginęła 12 stycznia 1943 roku.

ROSENSTRAUCH, Johanna. Urodzona 5 grudnia 1876 roku w Gross Garde (pl. Gardna Wielka). Johanna Rosenstrauch została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w budynku gminy żydowskiej lub w kostnicy w Schneidemühl. 11 marca została deportowana do obozu przejściowego Główna w Poznaniu, gdzie była przetrzymywana do 6 kwietnia, kiedy o godzinie 6.45 rano została zabrana w Judenstransportgruppe nr 475 pociągiem, wraz z innymi sześćdziesięcioma cztere-

ma starszymi mężczyznami i kobietami do Berlina. Tam została umieszczona w żydowskim domu opieki, Elsasserstrasse 54, ale do początku sierpnia została zabrana do obozu pracy Radinkendorf, prawdopodobnie jej ostatnie znane miejsce pobytu. 20 listopada 1942 roku została deportowana jako więzień nr 9885 w 75. transporcie nr I/79 do Terezina. Tam przeżyła głód i nędzę przez półtora roku. 16 maja 1944 roku Johanna Rosenstrauch została więźniem nr 1686 i została ponownie deportowana, w konwoju Ea do Oświęcimia, gdzie została zamordowana.

ROTHENBERG, Minna z domu Meyer. Urodzona 14 grudnia 1874 roku w Freienwalde (pl. Krzywiec). Minna Rothenberg została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w budynku gminy żydowskiej lub w kostnicy w Schneidemühl. 11 marca została deportowana do obozu przejściowego Główna w Poznaniu, gdzie była przetrzymywana do 6 kwietnia, kiedy o godzinie 6.45 rano została zabrana w Judentransportgruppe nr 475 pociągiem, wraz z innymi sześćdziesięcioma czterema starszymi mężczyznami i kobietami do Berlina. Tam została umieszczona w żydowskim hospicjum w Berlinie-Lichterfelde Ost, Jungfernstied 14, gdzie pozostała do czasu przeniesienia do żydowskiego szpitala, Iranischerstrasse 2-4, jej ostatnie znane miejsce pobytu. 25 stycznia 1942 roku w czasie jednej z najmroźniejszych zim XX wieku, została deportowana w 10. transporcie do ryskiego getta, podróż pociągiem trwała pięć dni, w temperaturze -20^{0}C, w nieogrzewanych wagonach towarowych.

RUBINSTEIN, Bela. Urodzona 14 kwietnia 1876 roku w Schmachtenwalde. Bela Rubinstein została aresztowana w czaie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez jedną noc była więziona w budynku gminy żydowskiej lub w kostnicy w Schneidemühl. Następnego ranka została zabrana do obozu pracy Neuendorf, jednak wkrótce zasugerowano, aby została przeniesiona do obozu pracy Radinkendorf. 25 stycznia 1942 roku w czasie jednej z najmroźniejszych zim XX wieku, została deportowana w 10. transporcie do ryskiego getta, podróż pociągiem trwała pięć dni, w temperaturze -20^{0}C, w nieogrzewanych wagonach towarowych.

RUDNITZKI, Paul. Urodzony.....? w.....? Paul Rudnitzki został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i był więziony w budynku gminy żydowskiej lub w kostnicy w Schneidemühl. Z powodu braku dalszych informacji, jego los nie może zostać potwierdzony.

SAILE, Hedwig z domu Schlaume. Urodzona 24 września 1890 roku w Falkenthal. Hedwig Saile została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w budynku gminy żydowskiej lub w kostnicy w Schneidemühl. Na początku sierpnia zdecydowano, że zostanie wysłana do obozu pracy Radinkendorf, a miesiąc później została zabrana do domu dla uchodźców z gminy żydowskiej, Gipsstrasse 12a. Pod koniec października, pozwolono jej zatrzymać się u krewnych (Josef Saile) w Gablowski, Fehrbellinerstrasse 37, a na późniejszym etapie została przeniesiona do Prenzlauer Berg, Chorinerstrasse 56, jej ostatnie znane miejsce pobytu. 3 marca 1943 roku została deportowana w 33. transporcie złożonym z tysiąca siedmiuset dwudziestu sześciu mężczyzn, kobiet i dzieci do Oświęcimia, gdzie została zmordowana.

SALINGER, Leo. Urodzony 30 sierpnia 1874 roku w Kallies (pl. Kalisz Pomorski). Leo Salinger został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i był więziony w budynku gminy żydowskiej lub w kostnicy w Schneidemühl. Mimo że jego nazwisko nie pojawia się na listach otrzymanych z Poznania, 11 marca został najprawdopodobniej deportowany do obozu przejściowego Główna w Poznaniu (według listy Schneidemühl z Reichsvereinigung). Na początku kwietnia, została wypuszczony, aby zatrzymać się u krewnych (Salinger) w Berlinie-Wilmersdorf, Janaestrasse 5, prawdopodobnie jego ostatnie znane miejsce pobytu. Później, żadne inne informacje na temat jego losu nie mogą zostać potwierdzone.

SCHLAUME, Max. Urodzony 26 grudnia 1885 roku w Rohrbeck. Max Schlaume został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i był więziony w Bürgergarten w Schneidemühl. Nie jest jasne, jak długo musiał tam pozostać, ale ostatecznie pozwolono mu zatrzymać się u krewnych (Schlaume) w Berlinie. Na początku września tego roku został zabrany do domu dla uchodźców z gminy żydowskiej, Grosse Hamburgerstrasse 27, prawdopodobnie jego ostatnie znane miejsce pobytu. 25 stycznia 1942 roku w czasie jednej z najmroźniejszych zim XX wieku, został deportowany w 10. transporcie do ryskiego getta, podróż pociągiem trwała pięć dni, w temperaturze -20^{0}C, w nieogrzewanych wagonach towarowych.

SCHLEIMER, Auguste z domu Jakubowski. Urodzona 18 października 1878 roku w Labischin (pl. Łabiszyn). Owdowiała niedawno Auguste Schleimer została aresztowana w swoim domu w Schneidemühl, Brombergerstrasse 2, w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w Bürgergarten w Schneidemühl. Nie jest jasne, jak długo musiała tam pozostać, jednak ostatecznie pozwolono jej zatrzymać się u krewnych (Laser) w Hamburgu, Heinrich-Badtstrasse 17, jednak nie jest to możliwe do zweryfikowania. Na początku września 1940 roku została zabrana do Berlina do domu dla uchodźców z gminy, Gipsstrasse 12a, a pięć miesięcy później, na początku stycznia 1941 roku pozwolono jej zatrzymać się u innych krewnych (Israel Greiffenhagen) przy Heilbronnerstrasse 22, jednak później jej ostatnim znanym miejscem pobytu było Weissensee, Parkstrasse 22. Jej mąż, Mentheim Schleimer zmarł w grudniu 1939 roku w wyniku znęcania, którego doświadczył w Sachsenhausen, gdzie był przetrzymywany od listopadowego pogromu w 1938 roku. 25 stycznia 1942 roku, w czasie jednej z najmroźniejszych zim XX wieku Auguste Schleimer została deportowana w 10. transporcie do ryskiego getta, podróż pociągiem trwała pięć dni, w temperaturze -20^{0}C, w nieogrzewanych wagonach towarowych.

SCHLEIMER, Minna z domu Perls. Urodzona 3 stycznia 1869 roku w Neusteinau. Minna Schleimer została aresztowana w swoim domu w Schneidemühl, Brombergerstrasse 2, w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w Bürgergarten w Schneidemühl. Nie jest jasne, jak długo musiała tam pozostać, ale pod koniec sierpnia tego roku została zabrana do domu dla uchodźców z gminy żydowskiej, Gipsstrasse 12a. Stamtąd pod koniec września została zabrana do żydowskiego domu starców, Friedenstrasse 3, prawdopodobnie jej ostatnie znane miejsce pobytu. 19 sierpnia 1942 roku jako więzień nr 4943 została deportowana w transporcie nr I/47 do Terezina. Ledwie miesiąc później została więźniem nr 1766 i została deportowana w transporcie Br do Treblinki, gdzie zginęła.

SCHÖNFELD, Ludwig. Urodzony 28 sierpnia 1894 roku w Gross Schliewitz (pl. Śliwice). Żona: Paula z domu Schönfeldt. Urodzona 26 listopada 1904 roku w Landeck (pl. Lędyczek). Córka: Renate Ellen. Urodzona 28 sierpnia 1933 roku w Landeck (pl. Lędyczek). Ludwig Schönfeld, jego żona i córka zostali aresztowani w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez jedną noc byli więzieni w budynku gminy żydowskiej lub w kostnicy w Schneidemühl. Następnego ranka Ludwig został wysłany do Beerfelde do wykonywania prac leśnych, podczas gdy jego żonie i córce pozwolono zatrzymać się u krewnych (Schönfeld) w Berlinie, Grosse Hamburgerstrasse 26. Jednak w okresie pomiędzy 16 września i 15 października Paula została zabrana do obozu pracy Neuendorf. Nie jest jasne, jak długo musiała tam pozostać. Ludwig Schönfeld został następnie deportowany w 1. transporcie, 2 kwietnia 1942 roku, z Frankfurtu nad Odrą do warszawskiego getta. Wszelkie dane wskazują na to, że jego żona i córka zostały deportowane tego samego dnia, w tym samym transporcie.

SCHRAMM, Jette z domu Heymann. Urodzona 6 września 1885 roku w Konarzewo. Jette Schramm została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w budynku gminy żydowskiej lub w kostnicy w Schneidemühl. Nie jest jasne, jak długo musiała tam pozostać, zanim została zabrana do żydowskiego hospicjum w Berlinie-Lichterfelde Ost, Jungfernstieg 14. Na początku sierpnia zdecydowano, że zostanie wysłana do żydowskiego szpitala, Iranischerstrasse 2-4, mimo to miesiąc później została ponownie wysłana do hospicjum. Jej ostatnim miejscem pobytu był prawdopodobnie Prenzlauer Berg, Chodowieckistrasse 31. 27 października 1941 roku została deportowana w 3. transporcie, razem z ponad dziewięciuset mężczyznami, kobietami i dziećmi do łódzkiego getta. Jeżeli udało jej się przeżyć tygodnie nędzy w getcie, znalazła się wśród tych, którzy zostali deportowani do obozu zagłady Chełmno, począwszy od połowy stycznia 1942 roku.

SCHUBINER, Mathilde z domu Mendel. Urodzona 8 sierpnia 1873 roku w Gembitz (pl. Gębice). Syn: Arthur. Urodzony 29 października 1907 roku w Gembitz (pl. Gębice). Syn: David. Urodzony 29 października 1895 roku w Gembitz. Syn: Siegbert. Urodzony 29 października 1895 w Gembitz. Córka: Feodra. Urodzona 8 października 1917 roku w Gembitz. Mathilde Schubiner i czwórka jej dzieci zostali aresztowani w Falkenburg (pl. Złocieniec) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez jedną noc byli więzieni w budynku gminy żydowskiej lub w kostnicy w Schneidemühl. Następnego ranka, trójka synów, którzy początkowo byli przetrzymywani w Sachsenhausen po listopadowym pogromie, została wysłana do Beerfelde do wykonywania prac leśnych. Podczas gdy listy Schneidemuhl sugerują, że matce i córce pozwolono zatrzymać się u krewnych (Mendel) w Lipsku, Michaelisstrasse 3, to biorąc pod uwagę owe czasy, wydaje się to wątpliwe, jako że w kwietniu/maju, córka została ponownie wymieniona na liście obozu pracy Neuendorf. Matka mieszkała więc w żydowskim domu starców, Friedenstrasse 3 od kwietnia 1940 roku, jej ostatnie znane miejsce pobytu. Mathilde została następnie deportowana w 12/13. transporcie, 2 kwietnia 1942 roku, z Frankfurtu nad Odrą do warszawskiego getta. Jak można ustalić, jej synowie bliźniacy, Siegbert, którego ostatnim znanym miejscem pobytu było Beerfelde i David, wymieniony po raz ostatni w Templin, również znaleźli się w tym transporcie. Jedynie jej syn Arthur, którego żona Ernestine żyła w Berlinie, i córka

Feodora nie są wymienieni na listach deportacyjnych. Los męża Mathilde, Nathana, nie może zostać potwierdzony.

SIMONSTEIN, Adolf (Ascher). Urodzony 17 maja 1876 roku w Schneidemühl (pl. Piła). Adolf Simonstein był trzecim dzieckiem w dwunastoosobowej rodzinie Salomona i Ernestine Simonstein z domu Loesser. Rodzinie udało się wyśledzić swoich przodków w Schneidemühl aż po Simsona Mosesa Simonstein, który przeniósł się tu z pobliskiej Krojanke (pl. Krajenka) na początku XIX wieku. Adolf poślubił Selmę Anschel, urodzoną 3 stycznia 1882 roku w Gornick, Poznań. Para miał dwoje dzieci Siegfrieda Fritza i Else. Po śmierci ojca Adolfa w 1905 roku, podczas gdy jego najstarszy brat Gustav wziął ślub w Berlinie, Adolf przejął rodzinny biznes S. Simonstein & Co., sklep krawiecki i z ubraniami przy Posenerstrasse 3, który został utworzony przez jego ojca ma początku lat 70. XIX wieku. Biznes kwitł, przetrwał okres zapalny 1923 roku i depresję lat 30. Po tym jak został zmuszony do sprzedaży sklepu zgodnie z nazistowskim prawem z grudnia 1938 roku, Adolf i jego żona przenieśli się w 1938 roku do Berlina, gdzie mieszkali w Jüdisches Altersheim na Levetzowstrasse. W czasie Aktion w dystrykcie administracyjnym Schneidemühl z 21 lutego 1940 roku, Adolf został aresztowany w Berlinie i zmuszony do powrotu do Schneidemühl. Po więzieniu w Bürgergarten, został wysłany do obozu przejściowego Główna w Poznaniu. 2 kwietnia 1940 roku został zabrany, w konwoju więźniów Judentransportgruppe nr 473, z obozu przejściowego Główna do żydowskiego domu starców w Berlinie, Berkaerstrasse 33-35, gdzie pozostał przez pewien czas, zanim został zabrany do żydowskiego szpitala, Iranischerstrasse 2-4. Tam zmarł w wieku sześćdziesięciu sześciu lat 30 marca 1942 roku. Został pochowany 6 kwietnia 1942 roku na cmentarzu żydowskim w Weissensee w Berlinie. Jego sześćdziesięcioletnia żona Selma została zabrana z żydowskiego domu starców w Berlinie, Berkaerstrasse 33-35 do jednego z wielu tzw. punktów zbiorczych w Berlinie. 15 marca 1942 roku, przed deportacją, musiała wypełnić obowiązkowy 20-stronicowy kwestionariusz, wymieniający jej wszystkie dobra doczesne. 13 czerwca 1942 roku została deportowana w 15. transporcie na Majdanek. Córka Else urodzona 9 marca 1907 roku w Schneidemühl. Poślubiła Emila Jacoba w 1927 roku. Wraz ze swym synem Heinzem Ernstem, urodzonym 3 sierpnia 1929 roku i córką Marianne, urodzoną 16 września 1933 roku wyemigrowali w 1935 roku i rozpoczęli nowe życie w Filadelfii, USA. Syn Siegfried Fritz, urodzony 12 czerwca 1911 roku w Schneidemühl został deportowany do Oświęcimia 15 lipca 1942 roku, gdzie zginął 19 sierpnia 1942 roku – miał 31 lat. W Schneidemühl uczęszczał do szkoły, ukończył Gimnazjum Freiherr-vom -Stein w 1932 roku, następnie studiował prawo w Berlinie, zanim dekret wydany przez Nazistów zakazał Żydom podejmowania studiów, zmuszając Fritza do emigracji do Holandii. Po niemieckiej inwazji na Holandię został aresztowany w swoim mieszkaniu w Amsterdamie, Breughelstraat 5 hs i był więziony w obozie koncentracyjnym Westerbork do czasu swej deportacji. Starsza siostra Adolfa Dorothea wyemigrowała wraz z dwoma synami, w połowie lat 30. XX wieku, i osiedliła się w Nowym Jorku. Prośby córki Adolfa do Dorothei o pomoc w złożeniu pisemnego oświadczenia pod przysięgą, mogącego umożliwić emigrację Adolfa do USA trafiały w próżnię. W ten sposób przypieczętowała los Adolfa i jego żony Selmy.

SIMONSTEIN, Paula z domu Marienfeld. Urodzona 10 czerwca 1881 roku w Kolmar (pl. Chodzież). Paula Simonstein była wdową po golibrodzie Siegmundzie Simonsteinie, który zmarł w grudniu 1939 roku; para nie miała dzieci. W czasie przeprowadzania spisu ludności w 1939 roku para mieszkała w Schneidemühl przy Gartenstrasse 56. Paula została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku w Schneidemühl i początkowo była więziona w Bürgergarten, a następnie pozwolono jej zatrzymać się u krewnych (Lesser) w Berlinie-Schöneberg, Grunewaldstrasse 12, zanim została wysłana do obozu pracy Radinkendorf. Nie jest jasne, jak długo musiała pozostać w Radinkendorf. Jej ostatnim miejscem pobytu było schronisko dla kobiet w Berlinie-Weissensee, Parkstrasse 22. We wrześniu/październiku 1940 roku pozwolono jej wyemigrować. Następnie spędziła lata wojenne w Szanghaju. W 1946 roku powróciła do Berlina, gdzie mogła dożyć swych dni; zmarła w wieku osiemdziesięciu ośmiu lat w sierpniu 1969 roku i została pochowana na cmentarzu żydowskim w Berlinie, Heerstrasse.

SINASOHN, Else. Urodzona 25 marca 1886 roku w Schönlanke (pl. Trzcianka). Else Sinasohn została aresztowana w czasie Aktion w lutym 1940 roku i była więziona przez pewien czas w Głównej, w pobliżu Poznania. W czasie swego aresztowania, jej skonfiskowane oszczędności sięgały 3000 Reichsmark. Żadne dalsze szczegóły na temat jej losu nie mogą zostać potwierdzone.

SINASOHN, Gerda. Urodzona 22 września 1927 roku w Schönlanke (pl. Trzcianka). Gerda była najstarszą córką Eugena i Erny Sinasohn. Rodzina, wraz z ciotką Gerdy ze strony ojca Else, została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku. Po krótkim więzieniu w Głównej, w pobliżu Poznania, Gerda i jej młodsza siostra Rita urodzona 11 stycznia 1930 roku w Schönlanke (pl. Trzcianka), zostały na początku wysłane do domu opieki w Berlinie, Krausnickstrasse 17, skąd obie zostały zabrane do kolejnego domu opieki przy Kleine Hamburgerstrasse 15. Oboje dzieci zostało deportowanych z Berlina, jednak ani dzień ani miejsce deportacji, odpowiednio żadne dalsze szczegóły dotyczące ich losu oraz losu ich rodziców nie mogą zostać potwierdzone.

SOMMERFELD, Minna z domu Nathanson. Urodzona 29 marca 1860 roku w Pollnow (pl. Polanów). Minna Sommerfeld została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i została wysłana do domu starców należącego do Reichvereinigung w Berlinie, Friedenstrasse. Jej ostatnim miejscem pobytu był Berlin-Mitte, Elsasserstrasse 85. 21 lipca 1942 roku została deportowana jako więzień nr 1997 w 26. transporcie nr I/27 do Terezina, gdzie zginęła niecałe trzy tygodnie później, 6 sierpnia 1942 roku. Miała osiemdziesiąt dwa lata.

SOMMERFELD, Pauline. Urodzona 31 października 1895 roku w Neustettin (pl. Szczecinek). Pauline Sommerfeld została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku. Jej miejsca pobytu pomiędzy aresztowaniem a ostatnim miejscem pobytu, Berlin-Mitte, Elsasserstrasse 85 nie mogą zostać potwierdzone. Została ostatecznie deportowana 21 lipca 1942 roku jako więzień nr 1998 w 26. transporcie nr I/27 do Terezina, gdzie przeżyła dziesięć miesięcy; zginęła 21 maja 1943 roku w wieku czterdziestu ośmiu lat.

SOMMERFELD, Pauline z domu Neumann. Urodzona 7 kwietnia 1875 roku w Krojanke (pl. Krajenka). Pauline Sommerfeld została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku. Pomiędzy czerwcem a lipcem 1940 roku została wysłana do Berlina-Kreuzberg, Wassertorstrasse 37, jej ostatnie miejsce pobytu, gdzie mieszkała z krewną Hilde Steinkampf z domu Sommerfeld. 3 sierpnia 1942 roku została deportowana jako więzień nr 2866 w transporcie nr I/36 do Terezina. Tam udało jej się przeżyć do 16 maja 1944 roku, kiedy została więźniem nr 1176, w transporcie Ea do Oświęcimia; miała sześćdziesiąt dziewięć lat.

SOMMERFELD, Siegfried. Urodzony 7 marca 1875 roku w Schneidemühl (pl. Piła). Siegfried Sommerfeld był synem Isidora i Pauline Sommerfeld z domu Rosenbaum. Rodzina Sommerfeld posiadała fabrykę i była znana jako jedna z najzamożniejszych rodzin w Schneidemühl. W czasie przeprowadzania spisu ludności w 1939 roku, on i jego żona mieszkali w Schneidemühl, Eichblattstrasse 3. Siegfried został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku, jednak szybko został wysłany do Berlina, gdzie przez pewien czas pozwolono mu pozostać u rodziny żony, Simon. Przez wiele lat Siegfied był aktywnym członkiem administracji kehili. Już w 1938 roku, jako Shaliach Tzibur lub kwazi przewodniczący gminy, Siegfried został muszony do zajęcia się wieloma sprawami gminy i dostał następnie rozkaz od gestapo, zajęcia się rozwiązaniem i kwestiami finansowymi gminy żydowskiej. Jego śmierć w policyjnym areszcie 27 lipca 1942 roku, dokonana została prawdopodobnie rękami gestapo z Schneidemühl, chociaż jego oficjalny akt zgonu stwierdzał samobójstwo. Siegfried poślubił Betty Heymann, urodzoną 13 listopada 1880 roku w Schneidemühl (pl. Piła). Ona również została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez pewien okres była więziona w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Stamtąd została wysłana do siostry Trude i jej męża Philippa Simona do Berlina W30, Lindauerstrasse 4. Betty pozwolono następnie powrócić wraz z mężem do swego domu w Schneidemühl. Po śmierci męża w lipcu 1942 roku, próbowała nieskutecznie odebrać sobie życie. Następnie wegetowała przez kilka tygodni w szpitalu w Schneidemühl; później przeniosła się na krótko to Tylży, Prusy Wschodnie, do czasu swej deportacji z Królewca w transporcie nr XIV/1 do Terezina 27 sierpnia 1942 roku. Przeżyła nędzę Terezina do 16 maja 1944 roku, kiedy jako więzień nr 1989 została ponownie deportowana w transporcie nr Ea do Oświęcimia. Miała sześćdziesiąt trzy lata. Betty i Siegfried Sommerfeld pozostawili po sobie syna Dr. Kurta Arthura Sommerfelda urodzonego 31 grudnia 1903 roku, który wraz ze swą żoną Lotte wyemigrował do USA w styczniu 1939 roku. Mieszkał i prowadził prywatną praktykę w Gardiner, w stanie Maine, aż do swej śmierci w 1969 roku.

SPITZER, Auguste z domu Wittenberge. Urodzona 1 października 1872 roku w Lubarz (pl. Lubasz). Auguste Spitzer została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez kilka tygodni była więziona w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. 11 marca została wysłana do obozu przejściowego Główna w Poznaniu. 2 kwietnia 1940 roku została wysłana w Judentransportgruppe nr 473 do krewnych w Berlinie (Berta Spitzer), zanim została wysłana do obozu pracy Neuendorf. Pomiędzy 2 lipca a 15 sierpnia, jej nazwisko znalazło się na listach sugerujących przeniesienie. Później została ponownie wysłana do krewnych w Berlinia (Berta

Spitzer). Jej ostatnim miejscem pobytu był Charlottenburg, Savigny Platz 4. Jej skonfiskowane oszczędności sięgały 2,250 Reichsmark, zanim 27 listopada 1941 roku została deportowana w 7. transporcie do ryskiego getta. Podróż pociągiem do Rygi trwała trzy dni, w temperaturze poniżej 0^0C, w większości nieogrzewanych wagonach 3 klasy, głównie z powodu słabych warunków kolejowych w rejonie Bałtyku. Natychmiast po przyjeździe, 30 listopada, wszyscy, którzy nie zginęli w czasie podróży pociągiem w wyniku brudu i braku wody, zostali zamordowani w pobliskim lasku Rembula, w czasie wydarzenia znanego jako Krwawa Niedziela. Owego dnia oraz w poniedziałek i wtorek tydzień później, ponad dwadzieścia pięć tysięcy Żydów zostało zamordowanych przez niemieckie i łotewskie pomocnicze jednostki policji. Auguste Spitzer miała sześćdziesiąt dziewięć lat. Córka Selma, urodzona 13 marca 1893 roku w Schönlanke (pl. Trzcianka), małżonka Bertholda Levy, urodzonego 29 lipca 1885 roku w Schönlanke, wraz ze swą córka Giselą urodzoną 19 lutego 1927 roku w Schönlanke została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku. 22 lutego oboje Selma i Berthold zostali wysłani do pracy przymusowej w Landwerk Neuendorf, podczas gdy ich córka Gisela została najpierw zabrana do sierocińca Auerbach w Berlinie, Schönahuser Allee 162, a następnie do szpitala w Pankow, zanim zamieszkała ze swoją babcią Auguste Spitzer w Berlinie, Savigny Platz 4. Pod koniec grudnia 1940 rodzina ponownie się spotkała i została zmuszona do zatrzymania się u krewnej (Berta Spitzer) w Berlinie-Charlottenburg, Spielhagenstrasse 3. 27 listopada 1941 roku rodzina została deportowana w 7. transporcie do ryskiego getta. Podróż pociągiem do Rygi trwała trzy dni, w temperaturze poniżej 0^0C, w większości nieogrzewanych wagonach 3 klasy, głównie z powodu słabych warunków kolejowych w rejonie Bałtyku. Natychmiast po przyjeździe, 30 listopada, wszyscy, którzy nie zginęli w czasie podróży pociągiem w wyniku brudu i braku wody, zostali zamordowani w pobliskim lasku Rembula, w czasie wydarzenia znanego jako Krwawa Niedziela. Owego dnia oraz w poniedziałek i wtorek tydzień później, ponad dwadzieścia pięć tysięcy Żydów zostało zamordowanych przez niemieckie i łotewskie pomocnicze jednostki policji.

STEINBERG, Irmgard. Urodzona 2 kwietnia 1864 roku w Haselühne. Irmgard Steinberg została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez kilka tygodni była więziona w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl, zanim została wysłana do domu starców w Berlinie, Friedenstrasse 3. W 1942 roku, siedemdziesięcioośmiolatka została zabrana do jednego z punktów zbiorczych w Berlinie, żydowskiego szpitala przy Iranischerstrasse 3, skąd została deportowana w 17. Alterstransport, 8 lipca 1942 roku, do Terezina; tam zginęła w listopadzie 1943 roku.

STEINBERG, Jette. Urodzona 2 kwietnia 1864 roku w Haselühne. Nazwisko Jette Steinberg, wraz z identyczną data i miejscem urodzenia jak Irmgard Steinberg, pojawiło się na liście Żydów aresztowanych w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku. Nie jest jasne czy Jette była siostrą bliźniaczką Irmgard czy też dwa nazwiska określają tę samą osobę. Wydaje się, że Jette była przez kilka tygodni więziona w Schneidemühl, w budynku gminy żydowskiej, zanim jej nazwisko pojawia się na liście datowanej na 15 czerwca-15 lipca 1940 roku, sugerującej przeniesienie do krewnych lub różnych domów należących do Reichvereinigung; ostatecznie została wysłana do żydowskiego

hospicjum w Berlinie-Lichterfelde Ost, Jungfernstieg 14. Żadne dalsze dokumenty dotyczące jej losu nie mogą zostać potwierdzone.

STEINHAGEN, Bela z domu Rubenstein. Urodzona 21 marca 1879 roku w Schwachenwalde. Bela Steinhagen została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była krótko więziona w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl, zanim została wysłana do obozu pracy Neuendorf. Następnie została wysłana do krewnych w Berlinie (Steinhagen), Greifswalderstrasse 11. Jej ostatnie znane miejsce pobytu w Berlinie to Friedrichshain, Friedenstrasse 3. Została deportowana w 11. transporcie, 28 marca 1942 roku, do Trawniki.

STEINHAGEN, Isidor. Urodzony 6 listopada 1879 roku w Schloppe (pl. Człopa). Los Isidora Steinhagen był taki sam jak Beli Steinhagen. Został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i krótko więziony w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl, zanim został wysłany do obozu pracy Neuendorf. Następnie został wysłany do krewnych w Berlinie (Steinhagen), Griefswalderstrasse 11. Jego ostatnie miejsce pobytu w Berlinie to Friedrichshain, Friedenstrasse 3. Został deportowany w 11. transporcie, 28 marca 1942 roku, do Trawniki.

STEINKAMPF, Hilde z domu Sommerfeld. Urodzona 18 września 1911 roku w Krojanke (pl. Krajenka). Córka: Ursel. Urodzona 26 kwietnia 1929 roku w Berlinie. Hilde Steinkampf i jej córka zostały aresztowane w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i początkowo były więzione w Bürgergarten w Schneidemühl. Hilde została wysłana do obozu pracy Radinkendorf, a pod koniec czerwca pozwolono jej zatrzymać się w Berlinie przy Wassertorstrasse 37. 3 sierpnia 1942 roku jako więzień nr 2868 została deportowana w 35. transporcie nr I/36 do Terezina, gdzie początkowo przeżyła, następnie została ponownie deportowana jako więzień nr 2486 w konwoju Ea, 16 maja 1944 roku do Oświęcimia. Tam zginęła w wieku trzydziestu trzech lat. Jej córce, która została najpierw umieszczona w domu opieki w Berlinie, pozwolono zatrzymać się ze swoją matką w Berlinie do 2 lipca 1940 roku. Następnie została wysłana w tym samym transporcie do Terezina i Oświęcimia, jednak ona przeżyła. Wiadomo, że szesnastoletnia Ursula dokonała po wojnie Alija.

STRAUSS, Louis. Urodzony 29 sierpnia 1888 roku w Budsin (pl. Budzyń). Louis Strauss został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i był początkowo więziony w Bürgergarten w Schneidemühl, zanim został wysłany do krewnych do Berlina, Eisenacherstrasse 50a. Żadne dalsze informacje na temat jego losu nie mogą zostać potwierdzone.

TAUBENSCHLAG, Adolf. Urodzony 3 maja 1875 roku w Jastrow (pl. Jastrowie). Adolf Taubenschlag, brat bliźniak Gustava Taubenschlag, został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i był początkowo więziony w Bürgergarten w Schneidemühl. Pomiędzy 15 lipca i 15 sierpnia został zabrany do obozu pracy Radinkendorf. Miesiąc później został wysłany do domu dla uchodźców z gminy żydowskiej w Berlinie, Weinbergsweg. Jego ostatnim miejscem pobytu w Berlinie była Auguststrasse 17. 9 grudnia 1942 roku został deportowany w 24. transporcie do Oświęcimia, gdzie zginął.

TAUBENSCHLAG, Gustav. Urodzony 3 maja 1875 roku w Jastrow (pl. Jastrowie). Gustav Taubenschlag był bratem bliźniakiem Adolfa Taubenschlaga. Został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i początkowo był więziony w Bürgergarten w Schneidemühl. Pomiędzy 15 lipca i 15 sierpnia został zabrany do obozu pracy Radinkendorf. 5 lipca został wysłany do Berlina, aby zatrzymać się u krewnych (Sally Taubenschlag), Jahnstrasse 5. Jego ostatnim miejscem pobytu w Berlinie była Alexanderstrasse 53. Został deportowany jako więzień nr 11069 w 4. Grosser Transport nr I/90, 18 marca 1943 roku, do Terezina. Tam zginął kilka miesięcy później i został skremowany 17 listopada 1943 roku. Pozostawił po sobie syna, mieszkającego w Izraelu.

TAUBENSCHLAG, Paula z domu Schwersenz. Urodzona 28 grudnia 1875 roku w Rogasen (pl. Rogoźno). Aresztowanie Pauli Taubenschlag odbyło się podobnie jak w przypadku Adolfa i Gustava Taubenschlaga, w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku, kiedy początkowo była więziona w Bürgergarten w Schneidemühl. 5 lipca została wysłana do Berlina, aby zatrzymać się u krewnych (Sally Taubenschlag), Jahnstrasse 5. Jej ostatnim miejscem pobytu w Berlinie była Alexanderstrasse 53. Jej skonfiskowane oszczędności wynosiły 4,904 Reichsmark, zanim została deportowana jako więzień nr 11070 w 4. Grosser Transport nr I/90, 18 marca 1943 roku, do Terezina. Stamtąd została ponownie deportowana jako więzień nr 1786, w konwoju Ea do Oświęcimia, gdzie zginęła 16 maja 1944 roku.

TAUBENSCHLAG, Rosa z domu Grunow. Urodzona 12 maja 1887 roku w Jastrow (pl. Jastrowie). Rosa Taubenschlag została aresztowana w Jastrow w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i początkowo była więziona w Bürgergarten w Schneidemühl. Pomiędzy 15 lipca i 15 sierpnia została zabrana do obozu pracy Radinkendorf, a miesiąc później została wysłana do domu dla uchodźców z gminy żydowskiej w Berlinie, Weinbergsweg. Jej ostatnim miejscem pobytu w Berlinia była Auguststrasse 17. 9 grudnia 1942 roku została deportowana w 24. transporcie do Oświęcimia.

TOBIAS, Emma z domu Oppenheim. Urodzona 10 stycznia 1876 roku w Schönlanke (pl. Trzcianka). Emma Tobias, żona Salliego, została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i początkowo była więziona w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. 11 marca została przetransportowana do obozu przejściowego Główna w Poznaniu, a 6 kwietnia w Judentransportgruppe nr 474 została wysłana do Berlina-Friedrichshain, Friedenstrasse 3, gdzie pozostała do 2 lipca, gdy znalazła schronienie u krewnych w Berlinie-Wilmersdorf, Landhausstrasse 44 (Dr A. Oppenheim). Jej ostatnim miejscem pobytu w Berlinie była Auguststrasse 17. Jej skonfiskowane oszczędności, przed deportacją, sięgały 6,399 Reichsmark. 19 maja 1943 roku jako więzień nr 12697 została deportowana w 89. transporcie nr I/94 do Terezina; rok później 18 maja 1944 roku została więźniem nr 1635 i wysłana w konwoju Eb, wraz z dwoma tysiącami dziewięćdziesięcioma ośmioma więźniami do Oświęcimia, gdzie zginęła. Pozostawiła po sobie syna mieszkającego w Izraelu.

TÜTZER, Amanda z domu Hartstein. Urodzona 14 września 1868 roku w Schloppe (pl. Człopa). Amanda Tützer została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była początkowo więziona w Bürgergarten w Schneidemühl. Przepełnienie w Bür-

gergarten spowodowało, że policja rozważyła wysłanie jej do domu starców w Berlinie-Weissensee, jednak zapadła na chorobę i zmarła w Schneidemühl 19 czerwca 1940 roku w wieku siedemdziesięciu dwóch lat.

TÜTZER, Julius. Urodzony.....? w Kallies (pl. Kalisz Pomorski). Nazwisko Juliusa Tützer pojawia się na listach, aresztowanych w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku, jednak żadne dalsze informacje na temat jego losu nie mogą zostać potwierdzone.

WALDSTEIN, Adolf. Urodzony 25 listopada 1872 roku w Schneidemühl (pl. Piła). Adolf Waldstein, syn Herrmanna Waldsteina, należał do jednej z najstarszych rodzin w Schneidemühl. W czasie przeprowadzania spisu ludności w 1939 roku, znajdował się na emeryturze i mieszkał w Schneidemühl, Friedrichstrasse 7. Został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i początkowo był więziony w Bürgergarten w Schneidemühl, zanim został wysłany do Berlina, aby zatrzymać się u krewnych (Waldstein), Jablonskistrasse 2. Stamtąd został deportowany do obozu pracy Radinkendorf, gdzie zapadł na zdrowiu w wyniku rygorów pracy przymusowej. Sześćdziesięciodziewięcioletni Adolf zginął tam 2 września 1941 roku.

WEDEL, Anna. Urodzona 21 maja 1867 roku w Märkisch Friedland (pl. Mirosławiec). Anna Wedel została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w Schneidemühl, zanim została zabrana do obozu przejściowego Główna w Poznaniu. 6 kwietnia została wysłana w Judentransportgruppe nr 475 do Israelitisches Hospital w Berlinie, Elsasserstrasse 54. Tam zmarła 24 maja 1940 roku.

WEILE ....., z domu Lachmann. Urodzona 21 stycznia 1894 roku w Schlochau (pl. Człuchów), (imię było niemożliwe do odczytania we fragmentarycznych dokumentach Reichsvereinigung). Została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku, a następnego dnia deportowana do obozu pracy Neuendorf, zanim została wysłana do Berlina, aby zatrzymać się u krewnych (Goldmann) w Berlinie, Zachnerstrasse 19. Stamtąd została wysłana do obozu pracy Radinkendorf, jej ostatnie znane miejsce pobytu. 19 kwietnia 1943 roku została deportowana w 37. transporcie do Oświęcimia.

WEILE, Johanna. Urodzona 17 listopada 1903 roku w Beuthen (pl. Bytom). Johanna Weile została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku, a następnego dnia została deportowana do obozu pracy Neuendorf, zanim została wysłana, aby zatrzymać się u krewnych (Goldmann) w Berlinie, Zachnerstrasse 19. Żadne inne informacje na temat jej losu nie mogą zostać potwierdzone.

WENDRINER, Arthur. Urodzony 1 lipca 1897 roku w Rosenberg/Śląsk. Żona: Margarete z domu Arndt. Urodzona 20 lutego 1904 roku w Neustettin (pl. Szczecinek). Syn: Heinz. Urodzony 21 listopada 1931 roku w Neustettin (pl. Szczecinek). Arthur Wendriner był handlarzem skórą w Neustettin. Wraz ze swoją żoną i synem został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku, a następnego dnia deportowany do obozu pracy Neuendorf. Wraz z żoną został następnie wysłany do Beerfelde, kolejnego obozu pracy. Podczas gdy jego żona tam pozostała, on został zabrany do Falkenberg niedaleko Fürstenwalde do pracy przymusowej. Nazwisko jego żony oraz syna Heinza pojawia się na liście sugerującej, że zatrzymali się u krewnych (Lessheim) w Berlinie, Rykesstrasse 44. W lipcu, mężowi i żonie pozwolono zatrzymać się u krewnych (syn Lothar Wendriner) w Berlinie, Prenzlauerstrasse 41.

Ostatnim znanym miejscem pobytu rodziny w Berlinie była Schönhauser Allee 162, zanim Arthur wraz ze swym dziesięcioletnim synem Heinzem został deportowany w 1. transporcie z Frankfurtu nad Odrą, 2 kwietnia 1942 roku, do warszawskiego getta. Ich los oraz los matki i syna Lothara, nie może zostać potwierdzony.

WEINER, Emilie z domu Hirschberg. Urodzona 15 lutego 1862 roku w Lobsens (pl. Łobżenica). Emilie Weiner została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku, zanim została wysłana do domu starców we Frankfurcie nad Menem. Żadne inne informacje o jej miejscu pobytu przez kolejne dwa i pół roku nie mogą zostać potwierdzone. Jej ostatnim znanym miejscem pobytu w Berlinie był Jungfernstieg 14. 3 listopada 1942 roku popełniła samobójstwo, w momencie, w którym została poinformowana o swojej deportacji; miała osiemdziesiąt lat. Jej skonfiskowane oszczędności sięgały 1,640 Reichsmark. Emilie Weiner została pochowana na cmentarzu żydowskim w Berlinie-Weissensee.

WEINER, Louis. Urodzony 27 grudnia 1862 roku w Ostrowo. Louis Weiner został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku, zanim został wysłany do domu starców we Frankfurcie nad Menem. Następnie został zabrany do Berlina, gdzie jego ostatnim znanym miejscem pobytu było Lichterfelde, Jungfernstieg 14. Tam, w hospicjum, zmarł 27 maja 1940 roku. Jego skonfiskowane oszczędności sięgały 2,771 Reichmark.

WILL, Adolf. Urodzony 28 marca 1876 roku w Neustettin (pl. Szczecinek). Żona: Laura z domu Sommerfeld. Urodzona 8 czerwca 1889 roku w Neustettin (pl. Szczecinek). Adolf Will należał do rodziny złożonej z ośmiorga dzieci; rodzice Aaron i Fanny z domu Levy, żyli i prosperowali w Schönlanke (pl. Trzcianka) od końca XIX wieku, gdzie posiadali fabrykę cygar. W latach 1870/71 był dumnym uczestnikiem wojny francusko-pruskiej. Adolf, brat bliźniak Isidora Willa został aresztowany wraz ze swoją żoną w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku. Następnego dnia zostali deportowani do obozu pracy Neuendorf; później ich nazwiska pojawiają się na liście sugerującej, że zatrzymali się u krewnych (Tropke) w Berlinie, Lothringerstrasse 60. 14 kwietnia 1942 roku zostali deportowani w 14. transporcie do warszawskiego getta; stamtąd zostali ostatecznie deportowani na śmierć do Trawnik, wraz z bratem bliźniakiem Adolfa Isidorem. (Nazwisko młodszej siostry Adolfa Flory Will, urodzonej 17 maja 1880 roku w Schönlanke (pl. Trzcianka), nie pojawia się na listach Schneidemühl osób aresztowanych w czasie Aktion. Jednak została najprawdopodobniej deportowana w tym samym transporcie, 14 kwietnia 1942 roku do warszawskiego getta).

WILL, Arno. Urodzony 20 maja 1928 roku w Schönlanke (pl. Trzcianka). Arno Will, niespełna dwunastoletni, został aresztowany w czasie Aktion w lutym 1940 roku. Następnego dnia został deportowany do obozu pracy Neuendorf; później jego nazwisko pojawia się na liście sugerującej, że zatrzymał się u krewnych (Will) w Berlinie, Hochmeisterstrasse 24. Jego ostatnim znanym miejscem pobytu był Berlin-Prenzlauerberg, Schönhauser Allee 162. Data deportacji z Berlina nie może zostać potwierdzone, chociaż wiadomo, że zginął w Trawnikach.

WILL, Isidor. Urodzony 28 marca 1876 roku w Neustettin (pl. Szczecinek). Isidor Will, brat bliźniak Adolfa Willa, został aresztowany w czasie Aktion w lutym 1940 roku.

Następnego dnia został deportowany do obozu pracy Neuendorf. Mimo że jego nazwisko pojawia się na liście sugerującej, że zatrzymał się u krewnych (Will) w Berlinie, Hocheimerstrasse 24, pozostał w obozie pracy Neuendorf do końca lipca 1940 roku, kiedy został przeniesiony do Berlina, aby zatrzymać się w żydowskim domu opieki, Elsasserstrasse 54. 2 kwietnia 1942 roku został deportowany w 12/13. transporcie do Trawnik.

WILL, Martha. Urodzona 3 września 1877 roku w Schönlanke (pl. Trzcianka). Martha Will, starsza siostra Adolfa, Isidora i Bernharda, została aresztowana w czasie Aktion w lutym 1940 roku. Pozostała w Schneidemühl do 11 marca, kiedy została deportowana do obozu przejściowego Główna w Poznaniu. 6 kwietnia została wysłana w Judentransportgruppe nr 475 do obozu pracy Radinkendorf, jej ostatnie znane miejsce pobytu. Jej deklaracja o wszelkich posiadanych dobrach została wypełniona 17 marca 1942 roku; jej skonfiskowane oszczędności sięgały 2,100 Reichsmark. Została deportowana z Poczdamu w 2. transporcie, 14 kwietnia 1942 roku, do warszawskiego getta. (Nazwisko młodszej siostry Marthy, Flory Will, urodzonej 17 maja 1880 roku w Schönlanke (pl. Trzcianka), nie pojawia się na listach osób aresztowanych w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku. Jednak deklaracja majątkowa Flory została również wypełniona 17 marca 1942 roku; została najprawdopodobniej deportowana w tym samym transporcie co jej siostra Martha, 14 kwietnia 1942 roku do warszawskiego getta.

WILL, Paula z domu Behr. Urodzona 21 maja 1877 roku w Hammerstein (pl. Czarne). Paula Will została aresztowana w Schönlanke (pl. Trzcianka) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku. 11 marca została deportowana do obozu przejściowego Główna w Poznaniu, gdzie była więziona do 6 kwietnia. Następnie została wysłana w Judentransportgruppe nr 475 do Berlina; jej skonfiskowane oszczędności sięgały 3,334 Reichsmark. 28 października 1942 roku, w 68. transporcie (I/72) została deportowana do Terezina. Tam przeżyła do wyzwolenia obozu 8 maja 1945 roku. Mąż, Bernhard Will, urodzony 2 stycznia 1875 roku, drugi w kolejności z ośmiorga dzieci, podzielił los żony i przeżył Terezin. Chociaż jego nazwisko nie pojawia się na liście aresztowanych w Schneidemühl, jest wymieniony na liście Judentransportgruppe obozu przejściowego Główna w Poznaniu. Oboje, Bernhard i jego żona wyemigrowali do Palestyny po wojnie, gdzie ich syn Paul osiedlił się już w 1936 roku. W połowie lat 50. zjednoczona rodzina zdecydowała się na emigrację do Australii, gdzie osiedlił się szwagier Bernharda Willa, Simon Zydower, który przeżył w Szanghaju. Siostra Bernharda, Hedwig Will, która również znalazła schronienie w Szanghaju w czasie wojny, dołączyła później do rodziny w Australii. Pozostała czwórka rodzeństwa Bernharda zginęła odpowiednio w Warszawie i Trawnikach.

WODEGE, Friedrich. Urodzony 22 stycznia 1897 roku w Neustettin (pl. Szczecinek). Friedrich Wodege był krótko przetrzymywany w Sachsenhausen przed swym aresztowaniem w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku; był następnie więziony w Bürgergarten w Schneidemühl. Pod koniec kwietnia został wysłany do obozu pracy Radinkendorf, zanim został wysłany do żydowskiego domu starców w Berlinie, Fridenstrasse 3. 29 lipca 1942 roku został deportowany w 32. Altertransport do Terezina, gdzie przeżył kolejne dwa lata, aby zostać ponownie deportowanym, 28 października

1944, w konwoju Ev, wraz z ponad dwoma tysiącami mężczyzn, kobiet i dzieci do Oświęcimia, gdzie zginął.

WODEGE, Marta. Urodzona 15 sierpnia 1898 roku w Schievelbein. Marta Wodege została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i początkowo była więziona w Bürgergarten w Schneidemühl; następnie jej nazwisko pojawia się na liście osób wyznaczonych do wysłania do obozu pracy Radinkendorf lub tzw. Jüdisches Umschulungslager w Bielefed. Żadne inne informacje na temat jej losu nie mogą zostać potwierdzone.

WOLFF, Jenny. Urodzona 29 lipca 1877 roku w Netzethal (pl. Osieck nad Notecią). Jenny Wolff została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku. Następnie była przetrzymywana w Schneidemühl, w budynku gminy żydowskiej do 11 marca, kiedy została deportowana do obozu przejściowego Główna w Poznaniu; tam ponownie była więziona. 6 kwietnia została wysłana w Judentransportgruppe nr 475 do obozu pracy Radinkendorf. Pomiędzy 15 kwietnia i 15 maja 1940 roku została zabrana do żydowskiego domu starców w Berlinie, Friedenstrasse 3. 25 stycznia 1942 w czasie jednej z najmroźniejszych zim XX wieku, Jenny Wolff została deportowana w 10. transporcie do ryskiego getta, podróż pociągiem trwała pięć dni, w temperaturze – 20^{0}C, w nieogrzewanych wagonach towarowych.

WOLFF, Louis. Urodzony 18 stycznia 1881 roku w Kolmar (pl. Chodzież). Żona: Pauline z domu Casper. Urodzona 2 stycznia 1875 roku w Czarnikau (pl. Czrnków). W czasie przeprowadzania spisu ludności w 1939 roku, Louis i Pauline mieszkali w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl, Wilhelmplatz 4. Oboje zostali aresztowani w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku, a Louis był więziony w Bürgergarten. Pomiędzy 16 sierpnia i 15 września 1940 roku pozwolono mu przenieść się do Berlina, aby zatrzymać się u krewnych (Wassermann) przy Keibelstrasse 41, jego ostatnie znane miejsce pobytu w Berlinie. 14 stycznia 1943 roku został deportowany w 81. transporcie nr I/85 do Terezina, gdzie przeżył do 9 października 1944 roku, kiedy został ponownie deportowany w konwoju Ep do Oświęcimia, gdzie zginął. Po swym aresztowaniu Pauline była więziona w kostnicy budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. 11 marca została deportowana do obozu pracy Radinkendorf. Nie jest jasne, jak długo tam pozostała. 29 maja 1943 roku została deportowana w 90. transporcie do Terezina, gdzie przeżyła niemal rok. Zginęła 11 maja 1944 roku. Louis i Pauline pozostawili po sobie córkę Friedel, która opuściła Niemcy, udając się do Palestyny, wiele lat przed wojną.

WOLFF, Max. Urodzony 27 sierpnia 1874 roku w Dramburg (pl. Drawsko Pomorskie). Max Wolff został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i był przez pewien czas więziony w Bürgergarten w Schneidemühl, zanim został wysłany do Berlina, gdzie zatrzymał się u krewnych (Schweige) przy Steinstrasse 2. Jego ostatnim miejscem pobytu w Berlinie była Elsasserstrasse 85. 24 lipca 1942 roku został deportowany jako więzień nr 2271 w 29. transporcie nr I/30 do Terezina. Tam udało mu się przeżyć kolejne dziewięć miesięcy, zanim zginął i został skremowany 21 kwietnia 1943 roku.

WOLFFENSTEIN, Cäcilie. Urodzona 10 sierpnia 1866 roku w Filehne (pl. Wieleń). Cäcilie Wolffenstein została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i po-

cząt kowo była więziona w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Pomiędzy 15 czerwca i 15 lipca 1940 roku została wysłana do domu starców przy Friedenstrasse 3 w Berlinie. Jej ostatnim znanym miejscem pobytu w Berlinie była Elsasserstrasse 85. 28 maja 1943 roku została deportowana w 90. transporcie do Terezina, gdzie zginęła w maju 1944 roku.

WOLFFENSTEIN, Gertrud E., z domu Levy. Urodzona 19 grudnia 1877 roku w Friedeberg (pl. Strzelce Krajeńskie). Gertrud Wolffenstein została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i początkowo była więziona w Bürgergarten w Schneidemühl, zanim została wysłana do obozu pracy Radinkendorf. 7 listopada pozwolono jej zatrzymać się u krewnych (Hedwig Levy) w Berlinie-Neukölln, Jonastrasse 39, jej ostatnie znane miejsce pobytu w Berlinie. 4 marca 1943 roku została deportowana w 34. transporcie do Oświęcimia, gdzie zginęła.

WOLFFENSTEIN, Heymann. Urodzony 1 lutego 1868 roku w Schönlanke (pl. Trzcianka). Heymann Wolffenstein został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i początkowo był więziony w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl, zanim został wysłany do obozu pracy Radinkendorf. Pomiędzy 15 czerwca i 15 lipca 1940 roku został wysłany do żydowskiego domu starców w Berlinie przy Friedenstrasse 3. Żadne inne informacje na temat jego losu nie mogą zostać potwierdzone.

WOLFFENSTEIN, Joachim. Urodzony 26 lutego 1916 roku w Friedeberg (pl. Strzelce Krajeńskie). Joachim Wolffenstein był nauczycielem i została aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i początkowo był więziony w Bürgergarten w Schneidemühl. Później jego nazwisko pojawia się na liście sugerującej, że przyjął nowe stanowisko nauczyciela, jednak nie są znane żadne szczegóły. Na pewnym etapie przebywał w obozie pracy Neuendorf, jednak żadne daty nie mogą zostać potwierdzone; kiedy obóz ten został rozwiązany, został deportowany do Oświęcimia 19 kwietnia 1943 roku.

WOLFFENSTEIN, Martha. Urodzona 7 maja 1860 roku w Friedeberg (pl. Strzelce Krajeńskie). Martha Wolffenstein została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i początkowo była więziona w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl, zanim została wysłana do domu starców w Berlinie przy Friedenstrasse 3. Pomiędzy 15 lipca i 15 sierpnia 1940 roku została wysłana do żydowskiego hospicjum należącego do Reichsvereinigung w Berlinie-Lichterfelde Ost, Jungfernstieg 14. Jej ostatnim miejscem pobytu w Berlinie była Elsasserstrasse 85. 21 lipca 1942 roku jako więzień nr 2000 została deportowana w 26. transporcie nr I/27 do Terezina, gdzie zginęła 3 grudnia 1942 roku.

WOLFFENSTEIN, Walther/Walter. Urodzony 23 grudnia 1877 roku w Friedeberg (pl. Strzelce Krajeńskie). Walther Wolffenstein został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i początkowo był więziony w Bürgergarten w Schneidemühl, zanim został wysłany do obozu pracy Radinkendorf. 7 listopada został wysłany do Berlina, aby zatrzymać się u krewnych (Hedwig Levy) w Neukölln przy Jonastrasse 39, jego ostatnie znane miejsce pobytu w Berlinie. 3 marca 1943 roku został deportowany wraz z tysiącem siedmiuset dwudziestoma pięcioma mężczyznami, kobietami i dziećmi w 33. transporcie do Oświęcimia, gdzie zginął.

ZERENZE, Bodo. Urodzony 3 lutego 1932 roku w Falkenburg (pl. Złocieniec). Bodo Zerenze (na niektórych listach jego nazwisko jest zapisane jako Zerense-Ball, Ball-Zerense, Zerense lub Ball) został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku. Następnego dnia został wysłany do obozu pracy Neuendorf, zanim został wysłany do Berlina, gdzie pozwolono mu zatrzymać się u krewnych (Zerenze-Ball) przy Rochstrasse 16. Jego ostatnim miejscem pobytu był Berlin-Friedrichshain, Barnimstrasse 15. 18 października 1941 roku został deportowany w 1. transporcie do łódzkiego getta. Tam zapisano, że przebywał przy Alexanderhofstrasse 13, mieszkania 2; zginął kilka miesięcy później, 3 kwietnia 1942 roku. Bodo Zerenze miał zaledwie dziesięć lat.

ZERENZE, Marianne z domu Falk. Urodzona 9 marca 1871 roku w Wronke. Marianne Zerenze (na niektórych listach jej nazwisko jest zapisane jako Zerenze-Ball) została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była przetrzymywana w Schneidemühl. 11 marca została deportowana do obozu przejściowego Główna w Poznaniu, gdzie była więziona przez kilka tygodni, zanim 6 kwietnia 1940 roku została wysłana w Judentransportgruppe nr 475 do obozu pracy Radinkendorf. Jej nazwisko pojawia się na liście więźniów datowanej na 18 czerwca 1940 roku, wraz z sugerowanym zakwaterowaniem, pozwalającym jej zatrzymać się u krewnych w Berlinie (Julius Zerenze) przy Wörtherstrasse 32. Nie jest jasne czy rzeczywiście pozwolono jej tam pozostać; mogła zostać wysłana do żydowskiego szpitala w Berlinie, Iranischerstrasse 2, jak sugeruje nowa lista z lipca/sierpnia, zanim została wysłana do Berlina-Friedrichshain przy Barminstrasse 43 (Sara Pergament). Jej ostatnim znanym miejscem pobytu w Berlinie była Elsasserstrasse 54. 29 lipca 1942 roku, Marianne została deportowana jako więzień nr 2645 w 32. Altertransport nr I/33 do Terezina, gdzie przeżyła do 9 marca 1944 roku.

ZERENZE, Max. Urodzony 30 lipca 1899 roku w Falkenburg (pl. Złocieniec). Max Zerenze (na niektórych listach jego nazwisko jest zapisane jako Zerense-Ball, Ball-Zerense, Zerense lub Ball); w jednym dokumencie jego miejsce urodzenia to Gembitz (pl. Gębice)) został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku. Następnego dnia została wysłany do obozu pracy Neuendorf, zanim został wysłany do Berlina, gdzie pozwolono mu zatrzymać się u krewnych (Zerenze-Ball) przy Rochstrasse 16. Żadne inne informacje nie mogą zostać potwierdzone.

ZÖLLNER, Henriette. Urodzona 14 stycznia 1865 roku w Poznaniu. Henriette Zöllner została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i początkowo była przetrzymywana w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl, zanim została zabrana do żydowskiego hospicjum w Berlinie-Lichterfelde Ost, Jungfernstieg 14. Jej ostatnim znanym miejscem pobytu w Berlinie była Auguststrasse 14-15, budynek, w którym dawniej znajdował się szpital żydowski. Zmarła 16 lutego 1943 roku i została pochowana na żydowskim cmentarzu w Berlinie-Weissensee.

ZYDOWER, Moritz. Urodzony 15 listopada 1888 roku w Jarotschin (pl. Jarocin). Żona: Hertha z domu Preuss. Urodzona 4 marca 1895 roku w Deutsch Krone (pl. Wałcz). Moritz i Hertha Zydower zostali aresztowani w Deutsch Krone w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i byli więzieni w kostnicy lub w budynku gminy żydowskiej

w Schneidemühl. 11 marca oboje zostali deportowani do obozu przejściowego Główna w Poznaniu, gdzie byli więzieni do 6 kwietnia, kiedy zostali wysłani o godzinie 5 rano, autobusem, w Judentransportgruppe nr 475 do obozu pracy Radinkendorf. Na początku września 1940 roku Moritz został wysłany do żydowskiego szpitala, Iranischerstrasse 2-4, w Berlinie, ale krótko potem został ponownie odesłany do Radinkendorf. Losy Herthy nie są jasne; na początku lipca 1940 roku mieszkała w Berlinie przy Courbierstrasse 9b (Dr Max Preuss), najprawdopodobniej u krewnych. Przed swą deportacją, 9 grudnia 1942 roku, oboje, Moritz i Hertha mieszkali przy Keibelstrasse 41, (Bernhard Preuss). Wraz z niemal tysiącem mężczyzn, kobiet i dzieci zostali deportowani w 24. transporcie do Oświęcimia. Pozostawili po sobie córkę Anitę.

Źródła:

Księgi zgonu z Oświęcimia; Auschwitz Chronicale; dane dotyczące Schneidemühl ze niemickiego spisu ludności z 1939 roku; akty zgonu wystawione w Schneidemühl od 13 marca do 11 czerwca 1940 roku; Therezinstädter Gedenkbuch Berlins; lista deportacyjna do Terezina; listy Judentrasnportgruppen z Głównej/Poznań; Berlin Datenbank (Landesarchiv Berlin); Karty świadectwa z Instytutu Yad Vashem; Im Memoriam – lista deportacyjna z Holandii; łódzkie nazwiska – lista mieszkańców getta z lat 1940-1944; cywilne akty urodzenia i zgonu z Schneidemühl; Book of Remembrence: Żydzi deportowani do państw nadbałtyckich; Bielefelder Beiträge; lista Optanten (C.V.-Zeitung, IV Jahrg nr 33 z 14 sierpnia 1925 roku). Rejestr pochówków z żydowskiego cmentarza w Berlinie-Weissensee; archiwa USHMM, Waszyngton Peter Landé.

Rozproszenie

Jest to kompilacja danych dotyczących około sześćdziesięciu pięciu rodzin, ponad dwustu sześćdziesięciu znanych emigrantów, dawnych mieszkańców Schneidemühl. Większość z nich się tam urodziła, miała swoje biznesy, prowadziła życie zawodowe w Schneidemühl lub posiadała tam rodzinę; wszystkich zmuszono do emigracji pod koniec lat 20. i 30. W kolejności wyboru, największa grupa emigrantów wybrała USA, Szanghaj i Palestynę. Inni, którzy szukali schronienia w państwach europejskich znaleźli się później w pułapce, w czasie okupacji Europy przez Niemców. Jedynie nielicznym udało się mieszkać w ukryciu, w Berlinie, i cudem przeżyli terror nazistowski. Emigranci, którzy opuścili Niemcy legalnie, zostali oficjalnie pozbawieni niemieckiego obywatelstwa w momencie emigracji, ich nazwiska i dane zostały następnie wymienione w Deutscher Reichsanzeiger & Preussischer Staatsanzeiger (zbliżone do monitora rządowego).

Z natury rzeczy kompilacja ta nie rości sobie prawa kompletności, a jej rzetelność nie może zostać zagwarantowana. Nazwiska i opisy tu wymienione są rezultatem wielu lat poszukiwań, rozmów i korespondencji z emigrantami i ich rodzinami. Czasami listy gestapo obejmujące Aktion z 1940 roku w Schneidemühl dostarczały dalszych informacji, a w niektórych przypadkach były konsultowane listy poszukiwawcze z lat 1945/46 opublikowane w amerykańskiej gazecie AUFBAU wydawanej w języku niemieckim. Jedynie niektóre z nazwisk tych, którzy uciekli do Sznaghaju, pojawiają się na liście szanghajskiej uchodźców i bezpaństwowców z 24 sierpnia 1944 roku, jako sporządzone przez

japońskie siły okupacyjne w Sznaghaju. Pozostałe nazwiska zostały odkryte w listach HIAS dla Szanghaju z 1943 roku, które znajdują się obecnie w Centralnym Archiwum Historii Narodu Żydowskiego w Jerozolimie. Ostatecznie wiele nazwisk szanghajskich uchodźców nie mogło zostac tutaj ujętych, ze względu na brak wystarczających danych.

ALTMANN

Hermann Altmann wraz ze swoją żoną Cillą i dwoma synami wyemigrował dość późno do Argentyny. W czasie pogromu z 9 listopada Cilli Altmann została wykorzystana przez szalejących członków SA i zrzucona ze schodów rodzinnego domu przy Mühlenstrasse 5, w wyniku czego bardzo cierpiała.[1] Kiedy rodzinie udało się w końcu uzyskać dokumenty emigracyjne Cilli Altmann była ledwie w stanie chodzić, z wielkim bólem, podpierając się laską. Hermann Altmann, syn Isaaka i Berthy Altmann z domu Born, urodził się w Schneidemühl; rodzina mieszkała przy Zeughausstrasse.

ANSBACH

Fritz Ansbach i jego żona Dolly opuścili Schneidemühl w 1938 roku, dołączając do wielu, którzy postrzegali Szanghaj jako ostatnią deskę ratunku. Po zakończeniu wojny na Pacyfiku, para planowała dalszą emigrację i osiedlenie się w USA; Fritz urodził się w Schneidemühl jako syn Louisa i Pauline Ansbach z domu Schweriner; zmarł w Nowym Jorku w lutym 1968 roku.[2]

Heinz Ansbach, dwudziestodwuletni w momencie emigracji, wraz ze swoją żoną Dorą również uciekł do Szanghaju.[3] Tam Heinz znalazł pracę jako nauczyciel, podczas gdy jego żona była krawcową; oboje znajdują się na liście uchodźców z 1944 roku, jako zamieszkali pod 302/5 Chang Yang Lu. Żadne inne informacje na temat ich powojennych losów nie mogą zostać potwierdzone.

Wiadomo, że Werner Ansbach dołączył do dwóch, wyżej wspomnianych rodzin, w Szanghaju.[4] Znajduje się na liście uchodźców z 1944 roku, jako zamieszkały pod 138 Chang Yang Lu, wiek czterdzieści lat, zatrudniony jako pracownik polowy. Po wojnie Werner osiadł w USA; zmarł w Los Angeles w 1985 roku.

ARNDT

Eugen Arndt i jego żona Lilli z domu Meyerhardt, wraz ze swym synem Kurtem Hermannem i córką Ursulą Bertą, oboje urodzeni w Schneidemühl, legalnie wyjechali do Palestyny w 1936 roku.[5] Eugen Arndt działał w biznesie spedycyjnym, syn Hermanna i Rosy Arndt z domu Cohn urodził się w powszechnie uznanej rodzinie w Schneidemühl, mieszkał przy Breitestrasse.

[1] Barbara Weldon, Rozmowa i nagranie audio z autorem, Toronto, 1997-2000
[2] Lakarov v'Larahok
[3] Lakarov v'Larahok.
[4] Lakarov v'Larahok.
[5] Ich nazwiska zostały wymienione na liście z dn. 28 lutego 1941 roku w Deutscher Reichsanzeiger & Preussischer Staatsanzeiger.

BAB

Dr Hans Bab, urodzony jako Hans Schmul w Schneidemühl, wyemigrował i osiedlił się w Chile. Studiował prawo i prowadził praktykę w Berlinie, do czasu, gdy prawo nazistowskie pozbawiło go możliwości zarabiania na utrzymanie. Jego zmarły w Schneidemühl ojciec, Julius Schmuel, posiadał dawniej sklep odzieżowy Lindenstrauss & Co, przy Bismarckstrasse. Hans Bab zamarł w Santiago, w Chile w 1989 roku w wieku osiemdziesięciu czterech lat.[6] Żadne informacje o losie jego owdowiałej matki, ani ojczyma Felixa Baba nie mogą zostać potwierdzone.

BENDIT

Wiadomo, że Siegbert Bendit, urodzony w Schneidemühl, legalnie wyemigrował, prawdopodobnie ze swoim rodzicami Kurtem i Hilde z domu Hettmann, jednak nie może to zostać zweryfikowane, a żadne inne informacje na temat ich losu nie mogą zostać potwierdzone.[7]

BOLDER

Ernst Bolder wyemigrował do Anglii, gdzie został natychmiast aresztowany i sklasyfikowany na początku wojny jako wróg. Następnie został wysłany na pokładzie statku do Kanady, gdzie był przez wiele lat internowany. Po wojnie zdecydował, że Kanada pozostanie jego domem.[8]

BOLDES

Margot Boldes z domu Schleimer urodziła się w Schneidemühl, córka Mentheima i Auguste Schleimer i siostra Theodora Schleimera. Wraz ze swym mężem Arturem Boldes wyemigrowała w 1938 roku do Beuenos Aires w Argentynie, które para uczyniła swym domem. Margot zmarła tam w 1971 roku.[9]

BORCHARDT

Wiadomo, że Karl-Heinz Borchardt legalnie wyemigrował w latach 30. XX wieku, jednak żadne informacje na temat kraju emigracji, jego rodziny oraz jego losu nie mogą zostać potwierdzone.[10]

CASPARI

Johannowi Caspary, dr. prawa, udało mu się uciec z Niemiec w 1934 roku, udając się najpierw do Paryża, a później do Pragi, podczas gdy jego nazwisko zostało umieszczone na liście nadzoru Gestapo.[11] Przed nastaniem reżimu narodowosocjalistycznego, zdobył znaczne wpływy w SPD, Niemieckiej Partii Socjalistycznej, jako radny miejski w Berlinie

[6] Joachim Rosenberg, korespondencja z autorem, Chile, 1988-1999.

[7] Jego nazwisko zostało wymienione na liście z dn. 6 lutego 1940 roku w Deutscher Reichsanzeiger & Preussischer Staatsanzeiger.

[8] Dr Rudi Philipp, rozmowa i nagranie audio z autorem, Toronto, 1997 roku.

[9] Robert Schleimer, Londyn, korespondencja z autorem, 8 lipca 2002 roku.

[10] Jego nazwisko zostało wymienione na liście z dn. 19 czerwca 1938 roku w Deutscher Reichsanzeiger & Preussischer Staatsanzeiger.

[11] Jego nazwisko zostało wymienione na liście z dn. 27 października 1937 roku w Deutscher Reichsanzeiger & Preussischer Staatsanzeiger.

i burmistrz w Brandenburgu. Lata przed przejęciem władzy przez nazistów, został Landeshauptmann (gubernator) w rządzie prowincji Marchia Graniczna Poznań-Prusy Zachodnie. Po uwięzieniu przez Gestapo, uciekł przez Paryż do Marsylii. W 1941 roku uciekł z Europy na podstawie wizy nagłej do USA, w latach 1943-1945 pracował w Office of Intelligence Collection and Dissemination OSS (Office of Strategic Services), a później dla Departamentu Stanu. Jego córki Ilse i Ursula przybyły za nim do Anglii a później do USA.

CRONER

Margerete Croner z domu Lesser urodzona się w Schneidemühl, córka Hermanna i Rebecki Lesser z domu Gutkind. Wiadomo, że Margarete Croner wyemigrowała legalnie w latach 30. XX wieku i osiedliła się w Palestynie.[12] Żadne informacje na temat losu jej samej oraz losu jej męża Gerharda Joachima Cronera nie mogą zostać potwierdzone.

DANZIGER

Max Danziger urodził się w Schneidemühl; wraz ze swoją żoną Metą opuścił Schneidemühl w 1939 roku, podróżując przez Berlin (i prawdopodobnie Moskwę) do Szanghaju.[13] Żadne inne informacje na temat ich losu nie mogą zostać potwierdzone.

DREYFUSS

Margarete Dreyfuss z domu Heymann urodziła się w Schneidemühl i opuściła Niemcy w 1934 roku wraz ze swym mężem. Para wyemigrowała do USA. Była siostrą bliźniaczką dr. Hansa Heymanna i córką znanego weterynarza dr. Hermanna Heymanna z Schneidemühl.

EDEL

Heinz Edel i jego młodszy brat Werner wyemigrowali do Republiki Południowej Afryki w 1936 roku. Bardzo niewiele wiadomo o ich życiu; Heinz zmarł w Republice Południowej Afryki w wypadku lotniczym około 1960 roku.[14]

EICK

Max Eick, jego żona Edith z domu Bloch oraz syn Ernst wyemigrowali do Szanghaju. W 1944 roku rodzina został wymieniona jako zamieszkała przy 150 Hok San Lu w getcie Hongkew. Żadne dalsze informacje na temat ich powojennego losu nie mogą zostać potwierdzone.[15]

EPHRAIM

Charlotte Ephraim z domu Heymann, urodzona w Schneidemühl córka znanego weterynarza dr. Hermanna Heymanna, wraz ze swym mężem Kurtem i synem Frankiem wyemigrowała w 1939 roku, znajdując schronienie w Manili na Filipinach. Po wojnie, w 1946 roku, rodzina osiedliła się w USA.

[12] Jej nazwisko zostało wymienione na liście z dn. 9 kwietnia 1940 roku w Deutscher Reichsanzeiger & Preussischer Staatsanzeiger.

[13] Lakarov v'Larahok.

[14] Zvi Lippman, Izrael, rozmowa z autorem, sierpień 2002 roku.

[15] Helga Lesser, USA, korespondencja z autorem, 15 listopada 2000 roku.

FALK

Mówi się, że rodzina Falk wraz z dwójką dzieci dokonała Alija w połowie lat 30. XX wieku. Wiadomo, że w Schneidemühl rodzina posiadała księgarnię Adolf Mottek przy Friedrichstrasse 30. Żadne inne informacje o ich nazwiskach oraz ich losie nie mogą zostać potwierdzone.[16]

FALK

Rita Falk z domu Lippmann, urodzona w Schneidemühl, uciekła do Republiki Południowej Afryki w 1936 roku; po wojnie zdecydowała się wyjechać do Palestyny. Była kuzynką Leo i Wernera Lippman i należała do jednej z najstarszych rodzin w Schneidemühl.[17]

FENSTER

Julius Fenster i jego córka Ingeborg, oboje urodzeni w Schneidemühl, uciekli do Szanghaju pod koniec lat 30. XX wieku. Po zakończeniu wojny na Pacyfiku, zaplanowali swoją dalszą emigrację i w 1949 roku przed przejęciem władzy przez komunistów, opuścili Chiny i osiedlili się w USA. Rodzice Juliusa, Moritz i Johanna z domu Heymann zmarli w latach 20. XX wieku. Julius Fenster zmarł w 1977 roku w San Francisco w wieku osiemdziesięciu dziewięciu lat.

FLATOW

Wiadomo, że zegarmistrz Alfred Flatow wraz z żoną Käte i synem Güntherem uciekli do Szanghaju.[18] Żadne inne informacje na temat ich powojennego losu nie mogą zostać potwierdzone.

FLEISCHER

Licytator i prawnik z Schneidemühl Martin Fleischer, urodzony w Konitz (pl. Chojnice), żona Lilly z domu Lindemann, syn Heinz i córka Ida Marianne, należą do wczesnych emigrantów; w Schneidemühl nie wiedziano nic o ich planach emigracyjnych – do czasu, aż opuścili miasto. Wtedy odkryto, że celowo zostawili swoje radio włączone, aby zmylić sąsiadów. Był to rok 1936; po krótkim pobycie w Berlinie, unikając nakazów podatkowych przeciwko pięćdziesięciodziewięcioletniemu Martinowi Fleischerowi, jego żonie i córce, ich punktem przeznaczenia była Brazylia.[19] Żadne dalsze informacje na temat ich losu nie mogą zostać potwierdzone.

FLIESS

Wiadomo, że Martin Fliess i jego żona Clara z domu Rothkugel uciekli do Szanghaju. Ich nazwiska pojawiają się na liście uchodźców z 1944 roku, z czasów, gdy Martin i jego żona mieszkali przy 818/68 Tongshan Lu. Wiadomo, że po wojnie Martin osiedlił się w Invingston, Nowy Jork, mieszkał przy 476 Union Ave.[20]

---

[16] Zvi Lippman, Izrael, rozmowa z autorem, sierpień 2002 roku.

[17] Zvi Lippman, Izrael, rozmowa z autorem, sierpień 2002 roku.

[18] Helga Lesser, USA, korespondencja z autorem, 15 listopada 2000 roku; jak również lista HIAS dla Szanghaju, sporządzona w 1943 roku, przechowywana przez Centralne Archiwum Historii Narodu Żydowskiego.

[19] Barbara Weldon, rozmowa i nagranie audio z autorem, Toronto, 1997-2000.

[20] Helga Lesser, USA, korespondencja z autorem, 15 listopada 2000 roku.

FRÄNKEL

Walter Fränkel urodził się w Schneidemühl w rodzinie Louisa i Ernestine Fränkel z domu Jacobsohn.Wraz ze swoją żoną Käthe z domu Luft, uciekł do Szanghaju w ostatniej chwili. Do pary dołączyli brat Waltera, Joseph, i siostra Meta z mężem Louisem Sternbergiem i dwójką dzieci. Walter, który był znany z posiadania wiedzy na temat urządzeń elektrycznych, otworzył w Sznaghaju sklep naprawiający radia, mieszczący się przy 305 Max Gregor Rd. Nazwiska pary pojawiają się na liście uchodźców z 1944 roku, jako zamieszkałych przy 305 Ling Dong Lu. Po zakończeniu wojny na Pacyfiku Walter i Käthe, którzy nie mieli dzieci, osiedlili się w San Francisco, USA. Tam założył swój biznes, naprawa i przeglądy TV. Walter zmarł w San Francisco pod koniec lat 50.; jego żona zmarła w 1985 roku. Ojcem Waltera był Louis Fränkel, który był właścicielem domu przy Brombergerstrasse 10 w Schneidemühl i prowadził sklep z pasmanterią, sprzedając również radia; korzenie rodziny w Schneidemühl sięgają początku XIX wieku. Żadne informacje na temat brata Waltera, Josepha, ani jego powojennych losów nie mogą zostać potwierdzone.

FRANKENSTEIN

Elizabeth Johanna Frankenstein z domu Klein, urodziła się w Schneidemühl i wyszła za mąż w Berlinie w 1929 roku. Wraz ze swym wujem i rodzicami, Albrahamem i Ernestine Klein z domu Gerber, wyemigrowała legalnie do Holandii w 1939 roku. Jednak, wszyscy znaleźli się w pułapce po niemieckiej inwazji na Holandię i byli więzieni. Oboje rodzice zostali deportowani do obozu w Sobiborze 7 maja 1943 roku; Elizabeth Frankenstein wraz ze swym mężem Ernstem i córką Ruth zostali deportowani 7 lipca 1944 roku do Oświęcimia.

FREUNDLICH

Rudolf Hans Freundlich miał ledwie trzynaście lat, kiedy wyemigrował legalnie, podróżując przez Portugalię, do Stanów Zjednoczonych, prawdopodobnie ze swymi rodzicami, jednak nie może to być zweryfikowane.[21]

GERBER

Isidor Gerber urodzony w Schneidemühl, miał siedemdziesiąt pięć lat, gdy uciekł do Szanghaju w 1939 roku; ponieważ nie był przyzwyczajony do chińskiego klimatu, wkrótce zapadł na chorobę i zmarł 8 sierpnia 1942 roku.[22] Jego nazwisko pojawia się na liście uchodźców z 1944 roku, jako żyjącego przy 271 Kungping Lu. Wiadomo, że cała rodzina Gerber, mieszkająca dawniej przy Posenerstrasse 13, wyjechała wraz z nim do Szanghaju, jednak żadne imiona ani los rodziny nie mogą zostać potwierdzone.[23]

GERBER

Leo Gerber, jego żona Paula z domu Loewenthal, córka Magda i dwóch synów Joachim i Walter, dawniej zamieszkali przy Friedrichstrasse 37, wyemigrowali legalnie

[21] Jego nazwisko zostało wymienione na liście z dn. 19 lipca 1940 roku w Deutscher Reichsanzeiger & Preussischer Staatsanzeiger.

[22] Jego nazwisko oraz los są opisane na jednej z list AUFBAU z dn. 19 kwietnia1946 roku.

[23] Helga Lesser, USA, korespondencja z autorem, 15 listopada 2000 roku.

w 1938 roku, aby osiedlić się w Sydney w Australii.[24] Adolf Gerber, brat Leo, również urodzony w Schneidemühl, uciekł ze swą żoną do Szanghaju. Po zakończeniu wojny na Pacyfiku, na krótko osiadł w Palestynie, jednak wcześniej wrócił do Niemiec.[25]

GINTZ

Wiadomo, że jedyny syn pani Itzig Gintz uciekł do Szanghaju. Kurt Gintz, trzydzieści dziewięć lat, pojawia się na liście uchodźców z 1944 roku, jako zamieszkały przy 961 Tung Zangdze Lu. Żadne informacje na temat jego powojennego losu nie mogą zostać potwierdzone.[26]

GOLDSCHMIED

Jenny Goldschmied z domu Kroner dokonała Alija w 1935 roku, pozostawiając starszych rodziców Salliego i Rachel Kroner z domu Caminer i rodzeństwo Martę i Hansa. Jej matka zamarła, zanim rozpoczęły się deportacje, a Hans skorzystał z szansy wyjazdu do Szwecji. Sally Kroner i jego córka Marta następnie zginęli w Shoah.

GOLDSTEIN

Wiadomo, że Hans-Werner oraz bliźniaczki Anita i Ilse Goldstein wyemigrowali do Anglii legalnie w 1937 roku.[27] Urodzili się w Schneidemühl jako dzieci Arno i Johanny Goldstein z domu Wolff (córka Isidora Wolffa). W tym samym czasie, wiekowa Marie Goldstein z domu Paetz, również wyemigrowała – jej dokładne pokrewieństwo z rodziną nie może zostać potwierdzone. Ojciec dzieci zmarł w Schneidemühl w 1928 roku.

GUTMANN

Rodzice Benna Gutmanna mieszkali w Mischehe, w tzw. uprzywilejowanym małżeństwie. Jego żydowski ojciec zdecydował się, na początku lat 30. XX wieku, zabrać rodzinę do Związku Radzieckiego – dokładna lokalizacja nie może zostać potwierdzona. Wiadomo, że tam rodzina przeżyła lata wojenne, a po powrocie do powojennych Niemiec osiedlili się w Hamburgu.[28]

GUTMANN

Wiadomo, że Rahle Gutmann uciekła do Szanghaju, gdzie jej nazwisko pojawia się na liście uchodźców z 1944 roku, jako mającej dwadzieścia jeden lat, mieszkającej przy 328/38 Zangyang Lu. Żadne inne informacje na temat jej losu nie mogą zostać potwierdzone.[29]

---

[24] Walter Gerber, Sydney, Australia, korespondencja z autorem, 2000-2003.

[25] Walter Gerber, Sydeny, Australia, korespondencja z autorem, 2000-2003.

[26] Helga Lesser, USA, korespondencja z autorem, 15 listopada 2000 roku; jak również listy HIAS dot. Szanghaju, csporządzona w 1943 roku, przechowywane przez Centralne Archiwum Historii Narodu Żydowskiego.

[27] Ich nazwiska zostały wymienione na liście z dn. 22 grudnia 1938 roku w Deutscher Reichsanzeiger & Preussischer Staatsanzeiger.

[28] Zvi Lippman, Izrael, rozmowa z autorem, sierpień 2002 roku.

[29] Nazwisko pojawia się na liście Reichvereinigung der Juden in Deutschland, jak również na listach HIAS dot. Szanghaju, sporządzonych w 1943 roku, przechowywanych przez Centralne Archiwum Historii Narodu Żydowskiego w Jerozolimie.

GUTTMANN

Eva Guttmann i jej starsza siostra Susanne, obie urodzone w Schneidemühl, były dwiema starszymi dziećmi Hermanna (Jossela) i Gertrud Guttmann z domu Ephraim. Rodzina Guttmann mieszkała przy Albrechtstrasse 11; ich ojciec był weteranem wojny lat 1914-1918, a kiedy sytuacja w Niemczech pogorszyła się, nalegał, aby jego córki dołączyły do grupy 130 dzieci z Niemiec i Austrii, w wieku od dziesięciu do czternastu lat, wysłanych w Kinderstransporcie do Francji. We Francji dziećmi zaopiekowała się baronowa Rothschild i zostały cudem ukryte w czasie wojny, najpierw w La Guette, a w 1940 roku w La Borboule w środkowej Francji; w 1947 roku obie siostry osiedliły się w Palestynie. Jako jedyne z rodziny przeżyły.

HEIMANN

Wiadomo, że Tobias (Toby) Heimann uciekł do Szanghaju, chociaż żadne inne informacje na temat jego losu nie mogą zostać potwierdzone.[30]

HETTMANN

Wiadomo, że Gustav Hettmann, jego żona Erna i ich synowie Hans W. i Ernst G. uciekli do Szanghaju. W 1944 roku rodzina została wymieniona na liście jako zamieszkująca przy 66 Ankuo Lu w Szanhgaju. Żadne dalsze informacje na temat powojennego losu rodziny nie mogą zostać potwierdzone.[31]

HEYMANN

Arthur Heymann urodził się w Schneidemühl; wraz ze swą żoną Eriką z domu Clarfeld wyemigrował i znalazł schronienie w Manili na Filipinach. Po zakończeniu wojny na Pacyfiku para osiedliła się w Victorii w Australii.[32]

Max Heymann, syn Arthura Heymanna urodził się w Schneidemühl; wraz ze swoją żoną Hedwig z domu Kotlarczyk uciekł do Szanhgaju. Żadne inne informacje na temat ich powojennego losu nie mogą zostać potwierdzone.

HEYMANN

Georg Heymann, syn Philippa Heymanna, wraz ze swoją żoną Elly z domu Armer i synem Paulem mieszkali w Schneidemühl do okresu krótko po listopadowym pogromie, kiedy Georg zbiegł z miasta w obawie przed aresztowaniem. W Berlinie, pozostając u krewnych, połączył się ostatecznie z rodziną i opracował plan podróży do Szanghaju. Jednak, Georg zmarł podczas podróży morskiej i został pochowany w Adenie. Następnie żona i syn, kontynuowali podróż do Singapuru, a ostatecznie osiedlili się w Sydney, w Australii.[33]

[30] Helga Lesser, USA, korespondencja z autorem, 15 listopada 2000 roku.

[31] Helga Lesser, USA, korespondencja z autorem, 15 listopada 2000 roku, jak również Exil Shanghai (Hentrich & Hentrich 2000) i listy HIAS dot. Szanghaju, sporządzone w 1943 roku, przechowywane przez Centralne Archiwum Historii Narodu Żydowskiego w Jerozolimie.

[32] Frank Ephraim, Waszyngton, korespondencja z autorem, 2001-2002.

[33] Frank Ephraim, Waszyngton, korespondencja z autorem, 2001-2002.

HEYMANN

Hans Emil Heymann urodził się w Schneidemühl jako syn dr. Hermanna Heymanna, uznanego weterynarza z Schneidemühl; opuścił Niemcy w 1934 roku, kiedy naziści usunęli go z Uniwersytetu w Heidelbergu. Najpierw pojechał do Florencji, aby kontynuować studia medyczne, a w 1936 roku wyruszył do Chicago, gdzie był w stanie ukończyć studia. W czasie wojny służył jako lekarz w armii amerykańskiej na polu działań wojennych w Chinach-Indiach-Birmie, pod dowództwem generała Stilwella. Po 1945 roku osiadł w Corpus Christi w Teksasie, gdzie prowadził praktykę, aż do swojej śmierci w grudniu 2000 roku.[34]

HEYMANN

Martin Heymann, syn Lippmanna Heymanna i Rosalie z domu Marcus, urodził się w Schneidemühl. Wraz ze swoją żoną Klarą i czternastoletnim synem Horstem uciekł do Szanghaju w 1940 roku. Martin Heymann zmarł tragicznie w Szanghaju 27 kwietnia 1948 roku, zanim rodzina mogła kontynuować emigrację. Żadne inne informacje na temat ich losu nie mogą zostać potwierdzone.

HEYMANN

Wiadomo, że Theodor Heymann, urodzony w Schneidemühl, wraz ze swoja żoną Rachel i synem Heinzem uciekł do Szanghaju w 1939 roku. Po zakończeniu wojny na Pacyfiku rodzina osiedliła się w USA. Żadne inne informacje na temat ich powojennego losu nie mogą zostać potwierdzone.

HIRSCH

Wiadomo, że Adolf Hirsch wyemigrował legalnie w latach 30. XX wieku. Żadne informacje o kraju emigracji, jego powiązaniach rodzinnych w Schneidemühl oraz jego losie nie mogą zostać potwierdzone.

HIRSCH

Max i jego starszy brat Leo Hirsch, urodzeni w Schneidemühl jako dzieci Arthura i Henriette Hirsch z domu Fink, mieli szczęście dołączyć do Kindertransportu do Francji, podobnie jak Eva i Susanne Guttmann. Tam, w grupie 130 dzieci z Niemiec i Austrii, w wieku od dziesięciu do czternastu lat, znaleźli się pod opieką baronowej Rotschild. Cudem, przez wojnę, byli ukrywani najpierw w La Guette niedaleko Paryża, a następnie w rożnych miejscach Francji; w 1947 roku obaj bracia osiedlili się w Palestynie.[35] Żadne informacje na temat losu ich rodziców nie mogą zostać potwierdzone.[36]

HOFFMANN

Wiadomo, że Alfred Hoffmann wyemigrował legalnie w 1939 roku.[37] Żadne informacje na temat kraju emigracji ani losu jego rodziny z Schneidemühl nie mogą zostać potwierdzone.

[34] Frank Ephraim, Waszyngton, korespondencja z autorem, 2001-2002.
[35] Leah Shimshon, Hajfa, Izrael, korespondencja z autorem, lipiec-wrzesień 2000 roku.
[36] Chava Gal-Or z domu Eva Guttmann, Izrael, korespondencja z autorem, 2002 rok.
[37] Jego nazwisko jest wymienione na liście z dn. 16 marca 1939 roku w Deutscher Reichsanzeiger & Preussischer Staatsanzeiger.

HOLLÄNDER

Mówi się, że kantor Holländer znany czule w czasie swego urzędowania jako Chazan w gminie Schneidemühl jako „Jolala", poślubił sekretarkę gminy. Mówi się, że oboje dokonali Alija pod koniec lat 30. XX wieku. Ani pierwsze imię kantora, jego żony ani żadne inne informacje na temat ich losu w Palestynie nie mogą zostać potwierdzone.[38]

ISRAEL

Wiadomo, że Walter Israel wyemigrował do Palestyny, jednak żadne informacje na temat jego pochodzenia lub losu nie mogą zostać potwierdzone.[39]

JACHMANN

Lea Jachmann dokonała Alija w 1936 roku, podróżując wraz z grupą młodych Syjonistów do kibucu Kfar Makkabi w pobliżu Hajfy. Lea jest córką Alfreda Jachmanna (syna Jakoba Jachmanna) i jego żony. Po pogromie z 1938 roku, oboje rodzice również byli w stanie wyruszyć do Palestyny, aby dołączyć do córki. W Schneidemühl Alfred Jachmann stworzył handel cytrusami en-gros przy Neuer Markt wraz ze swym bratem Maxem. Córka Lea uczęszczała do Helene-Lange-Schule, do czasu aż Żydzi nie mogli już chodzić do szkół publicznych. Szybko przystąpiła do Makkabi Hatzair i stała się zagorzałą Syjonistką. Aby ułatwić Alija, uczęszczała do obozów Hachschara w Dragebrück, Polzin, Gross Gaglow i ostatecznie w Berlinie. Tam, jako że pochodziła z pobożnej rodziny, została przyjęta przez rabina Michaela Munka (syna Ezry Munka) przy Siegmundshof w Berlinie i uczęszczała na zajęcia gospodarstwa domowego przez rok, aby uzyskać certyfikat z Hachschara. W czasie działalności w ruchu Hachschara Lea zaprzyjaźniła się ze swoim przyszłym mężem Manfredem Simsohnem, jednak to ona pierwsza wyruszyła do Palestyny. Manfred Simsohn przybył do Palestyny rok później, kiedy wzięli ślub. Również rodzice Manfreda byli w stanie wyruszyć do Palestyny po pogromie z 1938 roku, aby dołączyć do swych dzieci.[40]

Wuj Lei, Max Jachmann, ostatecznie wyjechał ze swoją rodziną do Berlina pod koniec lat 30. Z tej czteroosobowej rodziny, jedynie synowi Lotharowi udało się wyemigrować do Argentyny, wszyscy pozostali zginęli w Shoah.

JACOB

Emil Jacob był synem Siegmunda i Mathilde Jacob z domu Cohn. Emil Jacob wraz ze swoją żoną Else z domu Simonstein, synem Heinzem i córka Marianne wyjechali do USA pod koniec 1935 roku. Jak na ironię, na początku 1935 roku Emil zdecydował się rozważyć możliwość emigracji, a następnie wyruszył jako turysta do USA. Nie był do końca przekonany do tego nagłego kroku, wrócił z zamiarem pozostania w Schneidemühl. Jednak, kiedy został aresztowany, sponiewierany i był przesłuchiwany przez Gestapo w sprawie swego powrotu, plan emigracji stał się naglą rzeczywistością. W Schneidemühl Emil z sukcesami zarządzał rodzinnym powszechnie uznanym biznesem ziarnem i tytoniem przy Zeughausstrasse 7, który założył jego ojciec Siegmund Jacob w XIX wieku. W 1927 roku Emil Jacob poślubił Else Simonstein z rodziny Adolfa Simonsteina.

[38] Joachim Rosenberg, Santiago de Chile, korespondencja z autorem, 19 lutego 1933 roku.
[39] Peter Lande, USHMM, Waszyngton, korespondencja z autorem.
[40] Lea Shimsohn, Izrael, korespondencja z autorem, 2001-2002.

JACOB

Wiadomo, że Frieda Auguste Emma Jacob wyemigrowała legalnie pod koniec lat 30. XX wieku. Żadne inne informacje na temat jej losu, jej powiązań rodzinnych w Schneidemühl oraz kraju emigracji nie mogą zostać potwierdzone.

JACOBSBERG

Wiadomo, że Hermann Jacobsberg urodzony w Schneidemühl jako syn Louisa i Huldy Jacobsberg z domu Reich, wyemigrował legalnie.[41] Osiedlił się w Anglii, gdzie pozwolono mu wstąpić do armii brytyjskiej, ożenił się i zmienił nazwisko na John Harrison. Później przeniósł się do Australii, gdzie zmarł w 1979 roku. Jego ojciec został zamordowany w Sachsenhausen w czerwcu 1940 roku, a jego matka została deportowana z Berlina do ryskiego getta w listopadzie 1941 roku.[42]

JAKUBOWSKI

Adolf Jakubowski wraz ze swymi synami Willim i Siegfriedem Jakubowskim i córką Erną dokonali Alija; wiadomo, że osiedlili się w Hajfie. Członkowie rodziny Jakubowski byli rzeźnikami w Schneidemühl, pochodzącymi z Czarnikau (pl. Czarnków), którzy ponownie otworzyli swój biznes w Schneidemühl po I Wojnie Światowej. Erna poślubiła później pana Werenera.[43]

JEROCHIM

Michaelis Gerson Jerochim wyemigrował legalnie wraz ze swoja żoną Betty z domu Lewin i dziesiątką dzieci w 1939 roku; rodzina osiedliła się w Buenos Aires, w Argentynie.[44] Był najstarszym synem Jerochima i Evy Jerchim z domu Klein, znanych rzeźników z Schneidemühl, których rodzina żyła w mieście od kilku pokoleń, chociaż wywodziła się Exin (pl. Kcynia). Rodzina Jerochim zawierała związki małżeńskie, w Schneidemühl, z rodzinami rzeźników Klein i Hirsch. Michaelis Jerochim zmarł tragicznie już w 1942 roku w Buenos Aires w wieku pięćdziesięciu dziewięciu lat.

JOHR

Berthold Johr wyemigrował do USA, gdzie przeżył swoje życie. Zmarł w 1989 roku na Florydzie. Urodzony w Schneidemühl był synem handlarza końmi Josefa Johra i jego żony Jenny z domu Zadek, którzy mieszkali w Schneidemühl przy Alte Bahnhofstrasse 6.[45]

JOSPE

Rabinowi Alfredowi Jospe udało się wyemigrować wraz z rodziną. Pełnił funkcję rabina w Schneidemühl od 1934 do 1936 roku. Po pogromie z listopada 1938 roku i uwięzieniu w Sachsenhausen, opuścił Berlin, gdzie piastował ostatnie stanowisko do marca

[41] Jego nazwisko zostało wymienione na liście z dn. 30 maja 1939 roku w Deutscher Reichsanzeiger & Preussischer Staatsanzeiger.

[42] Ron Harrison, Anglia, korespondecnja z autorem, czerwiec 2005 roku.

[43] Zvi Lippman, Izrael, rozmowa z autorem, sierpień 2002 roku.

[44] Jego nazwisko zostało umieszczone na liście z dn. 4 sierpnia 1939 roku w Deutscher Reichsanzeiger & Preussischer Staatsanzeiger.

[45] Joachim Rosenberg, Santiago de Chile, korespondencja z autorem, 1993-1998.

1939 roku. W ramach dobrych usług szczerego rabina Josepha Hermana Hertza, Naczelnego Rabina Wielkiej Brytanii, otrzymał jednoroczną brytyjską wizę. W czerwcu następnego roku, mógł sobie zapewnić bezpłatną wizę do USA, pozwalającą mu na emigrację z żoną Evą z domu Scheyer i córką Susanne. W USA rabin rozpoczął trzydziestopięcioletnią karierę jako dyrektor fundacji B'nai B'rith Hillel. Rabin Jospe zmarł w Waszyngtonie w 1994 roku.[46]

KALENSCHER

Dora Kalenscher, siostra Gustava i Adolfa Simonstein urodziła się w Schneidemühl jako druga w kolejności córka Salomona i Ernestine Simonstein z domu Lösser. Po tym jak owdowiała w 1930 roku uzyskała wizę do USA dla siebie i swoich dwóch synów Helmutha i Harrego, obaj lekarze. Mogli następnie prowadzić praktykę w Nowym Jorku, gdzie Dora zmarła w 1967 roku.

KAMNITZER

Irma Kamnitzer z domu Weiner, urodzona w Schneidemühl, była aktywistką i mówi się, że walczyła „jak lew, aby wydostać rodzinę z Niemiec". Jej mąż dr Bernhard Kamnitzer był aktywnym członkiem SPD, Niemieckiej Partii Socjaldemokratycznej i był Senator of finance w Gdańsku, wolnym mieście pod protekcją Ligi Narodów, przez dwie kolejne kadencje od 1923 do 1931 roku. Wraz ze swoją żoną i ich synem Wolfgangiem (później znany jako John) opuścili Gdańsk latem 1938 roku i popłynęli do Anglii. Ich syn Hans Urlich (później znany jako William) opuścili Gdańsk już w kwietniu tego roku, aby uczęszczać do Loughborough College School w Leicestershire, Anglia. W kwietniu 1939 roku, miesiąc przed tym jak naziści anektowali Gdańsk, on i jego brat wypłynęli z rodzicami z Liverpoolu do Nowego Jorku. Rodzina zmieniła później nazwisko na Colbert.[47]

KANTOROWICZ

Wiadomo, że Walter Kantorowicz, urodzony w Schneidemühl jako syn kuśnierza Felixa Kantorowicza, wyjechał do Palestyny w latach 30.; zmarł w 1968 roku w Izraelu.[48] Kuśnierska rodzina Kantorowicz była znana, obejmując trzy pokolenia w Schneidemühl; dziadek Waltera Kantorowicza był kantorem.[49]

KIEWE

Uważa się, że Marga Kiewe wyemigrowała do Anglii pod koniec lat 30.[50] Żadne inne informacje na temat jej losu nie mogą zostać potwierdzone.

KLEIN

Max Klein uciekł do Szanghaju wraz ze swoją siostrą Marthą i rodzicami; byli blisko spokrewnieni z rodziną Gerber z Schneidemühl. Przed przejęciem władzy w Szanghaju przez komunistów w 1949 roku, rodzina ponownie wyemigrowała i osiedliła się w Mel-

[46] Raphi Jospe, Jerozolima, korespondencja z autorem, 2002 rok.
[47] William Colbert, korespondencja z autorem, 2001 rok.
[48] Max Ballhorn, Tiberias, Izrael, korespondencja z autorem, 2000-2001.
[49] Max Ballhorn, Tiberias, Izrael, korespondencja z autorem, 2000-2001.
[50] Chava Gal-Or z domu Eva Gutmann, Izrael, korespondencja z autorem, 2002 rok.

bourne, w Australii.[51] Żadne inne szczegóły na temat ich życia w Australii nie mogą zostać potwierdzone.

KRONER

Hans Kroner, syn Salliego i Rahel Kroner z domu Caminer, miał dziewiętnaście lat, kiedy uczęszczał do obozu Hachschara przy Gut Winkel w Brandenburgu latem 1936 roku. Wiadomo, że następnego roku wyjechał do Szwecji. Jego siostra Jenny (Goldschmied) wyjechała do Palestyny. Druga siostra Marta, wraz ze swym ojcem, który został wdowcem 14 sierpnia 1939 roku, została następnie aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku. Sally Kroner został deportowany do Terezina 29 lipca 1942 roku, a stamtąd we wrześniu 1942 roku do Treblinki – gdzie osoby w podeszłym wieku, słabe i chore były mordowane po przejeździe. Córka Marta została deportowana do Oświęcimia w listopadzie 1942 roku.

KRONHEIM

Dr Emil Kronheim, syn Louisa Kronheima, wyemigrował legalnie, ale stosunkowo późno, ze swoją żoną i dwoma małymi synami Ludwigiem i Güntherem.[52] Dr Kronheim był jednym z najpopularniejszych lekarzy rodzinnych w Schneidemühl. Rodzina znalazła schronienie w USA, gdzie dr Kronheim mógł przez wiele lat prowadzić praktykę.

LESSER

Rodzina Lesser, Alfons, jego dwóch synów Hans-Joachim i Siegfried Arno, wszyscy urodzeni w Schneidemühl, wyemigrowali legalnie, podróżując przez Moskwę i Syberię do Szanghaju w 1939 roku. Po zakończeniu wojny na Pacyfiku, Alfons i jego synowie Siegfried Arno i Hans-Joachim (później znany jako Harry J.) opuścili Szanghaj, aby osiedlić się w Kalifornii, gdzie Harry poślubił Helgę Reich, która opuściła Schneidemühl w sierpniu 1940 roku ze swą matką Johanną Reich z domu Warschauer, i również podróżowały pociągiem przez Syberię do Szanghaju. Alfons Lesser zmarł w 1983 roku w San Francisco. Harry zmarł w Kaliforni w 2002 roku, uprzedzony przez swą żonę Helgę w 2000 roku.[53]

LESSER

Martin Lesser, urodzony w Schneidemühl, jako syn Alfreda i Aliny Lesser z domu Korpel, wyjechał do USA w latach 30.; zmarł w 1973 roku w Madison, Wisconsin, USA.[54]

LEWIN

Wiadomo, że handlarz końmi Louis Lewin i jego żona Emma z domu Heimann, do których dołączyła młodsza córka Helga, uciekli do Szanghaju.[55] Rodzina mieszkała przy Alte Bahnhofstrasse w Schneidemühl. W 1944 roku zostali wymienieni na liście jako

[51] Walter Gerber, Sydney, Australia, korespondencja z autorem, 2002-2003.
[52] Ich nazwiska pojawiają się na liście z dn. 16 lipca 1941 roku w Deutscher Reichsanzeiger & Preussischer Staatsanzeiger.
[53] Helga Lesser, USA, korespondencja z autorem, 25 listopada 2000 roku.
[54] Schneidemuhler Heimatbrief.
[55] Helga Lesser, USA, korespondencja z autorem, 15 listopada 2000 roku.

mieszkający przy 50/14 Zangyang w szanghajskim getcie Hongkew. Ich powojenny los nie może zostać potwierdzony.

LEWINSKY

Wiadomo, że Leiser Lewinsky, urodzony w Schneidemühl, i jego żona Cillie, oboje po sześćdziesiątce, wyemigrowali 6 września 1940 roku, po tym jak był więziony w obozie pracy przez kilka miesięcy, w wyniku Aktion z 21 lutego 1940 roku w Schneidemühl. Znaleźli schronienie w Szanghaju.[56] Następnie ich nazwiska pojawiają się na liście uchodźców w 1944 roku, jako zamieszkałych przy 305/38 Kungping Lu. Żadne inne informacje na temat ich powojennego losu nie mogą zostać potwierdzone.

LILIENFELD

Erna Lilienfeld z domu Hirsch wyemigrowała legalnie i osiedliła się w USA. Żadne inne informacje o niej nie mogą zostać potwierdzone, oprócz faktu, że zmarła w listopadzie 1983 roku w Filadelfii.

LIPPMANN

Leo i jego młodszy brat Werner, oboje urodzeni w Schneidemühl, zdecydowali się wcześnie na emigrację. Jednak dopiero w 1938 roku Leo był w stanie dotrzeć do Szwecji, gdzie następnie spędził swoje życie; zmarł w Sztokholmie w 1981 roku, w wieku sześćdziesięciu lat. Realizacja planu Wernera zajęła więcej czasu, jako że mieszkał w obozie Hachschara w Niederlausitz od września 1938 do kwietnia 1939 roku, aby przygotować się do Alija młodych (emigracji młodych do Palestyny organizowanej przez Makabi Hatzair), widząc Schneidemühl po raz ostatni w październiku 1939 roku. Opuścił Triest 15 października i przybył do Hajfy 23 października 1939 roku. Dla upamiętnienia swego pradziadka Werner zmienił imię na Zwi. Ich ojciec Felix Lippmann zmarł w maju 1936 roku; ich matka Minna z domu Hasse, została w swoim domu przy Schlageterstrasse 5, nie mogąc wyemigrować. Następnie została deportowana do Terezina, gdzie zginęła 31 lipca 1943 roku. Rodzina Lippmann należała do jednych z najstarszych w Schneidemühl, jej korzenie sięgały początków XIX wieku. Wielu członków rodziny było rzeźnikami; inni byli właścicielami fabryki cygar. Wiadomo, że należący do rodziny Willi Lippmann poległ w czasie I Wojny Światowej.

LIPPMANN

Martin Lippmann, brat Felixa Lippmanna, osiedlił się w USA. Jego córka Rita (obecnie Falk) wyemigrowała jako pierwsza w 1936 roku i znalazła schronienie w Republice Południowej Afryki; po wojnie dołączyła do rodziny w Izraelu.[57]

MANASSE

Wiadomo, że Manfred Hugo Manasse, urodzony w Schneidemühl jako syn Maxa i Mety Manasse z domu Schocken, wyemigrował legalnie, jednak żadne inne informacje na temat jego losu nie mogą zostać potwierdzone.[58]

[56] Landesarchiv Berlin.
[57] Zvi Lippmann, Izrael, korespondencja z autorem, sierpień 2002.
[58] Jego nazwisko zostało wymienione na liście z dn. 27 stycznia 1940 w Deutscher Reichsanzeiger

MARCUSE

Sarha (Serry) Marcuse z domu Simonstein urodziła się w Schneidemühl jako córka Mosesa i Henriette Simonstein z domu Lewin. Wraz ze swoim mężem Maxem Marcusem udało jej się dostać do USA z pomocą amerykańskich krewnych ze strony szwagierki Ruth Simonstein. Sahra zmarła w Huston w 1976 roku, uprzedzona przez swojego męża Maxa, który zmarł w 1968 roku.

MARGOLINER

Elsbeth (Else) Margoliner z domu Kains, wraz ze swoim mężem Samuelem i córką Margot (Margarete) Selly, która urodziła się w Schneidemühl, wyemigrowali legalnie do Holandii w 1939 roku.[59] Po niemieckiej inwazji na Holandię, Elsbeth Margoliner i jej mąż zostali uwięzieni, a następnie wysłani do Oświęcimia, gdzie oboje zginęli 26 maja 1944 roku. Żadne informacje na temat losu ich córki nie mogą zostać potwierdzone.

MARGONINSKI

Max i Irma Margoninski z domu Eckstein, wraz ze swoim trzynastoletnim synem Wolfgangiem wyemigrowali do Montrealu w Kanadzie, gdzie przybyli 2 kwietnia 1939 roku. Początkowo rodzina opuściła Schneidemühl, aby osiedlić się w Berlinie w 1937 roku, podczas gdy Max załatwił emigrację dla rodziny, zanim sam wyruszył do Londynu. Tam w marcu 1939 roku, rodzina połączyła się ostatecznie, gotowa do dalszej emigracji. Ich niemal ostatnia deska ratunku, podróż do Kanady była możliwa jedynie z hojną pomocą kuzyna Maxa, Otto Margoninskiego, architekta, który osiedlił się w Montrealu wiele lat wcześniej. Wpłacił wymagane, w owym czasie przez rząd, 5000 dolarów na osobę.[60]

MISLOWITZER

Ernst Mislowitzer i jego rodzina, wszyscy urodzeni w Schneidemühl, wyemigrowali legalnie do Jugosławii w 1933 roku. Ernst studiował medycynę, przerwaną przez jego udział w I Wojnie Światowej, i zdobył dyplom w 1921 roku, awansując na stopień profesora i kierownika laboratorium II Kliniki w Berlinie do 1929 roku. Po przejęciu władzy przez nazistów w 1933 roku zabrał swoją rodzinę do Belgradu, gdzie jako profesor na Belgradzkim uniwersytecie, dokonał kilku odkryć. Do 1938 roku klimat polityczny skłonił go do emigracji z żoną i synem Peterem do USA. Rodzina zmieniła później swoje nazwisko z Mislowitzer na Mylon. Ernst był synem dr. Emila Mislowitzera, znanego lekarza z Schneidemühl, który był jednym z pierwszych żydowskich żołnierzy poległych w 1914 roku. Rodzina Mislowitzer była powiązana z rodzinami Ansbach i Schweriner z Schneidemühl.[61]

NEUMANN

Julius Neumann zdecydował się opuścić Schneidemühl w 1938 roku i udało mu się uzyskać status uchodźcy w Anglii. Ostatecznie pozwolono mu służyć w Armii Brytyjskiej

& Preussischer Staatsanzeiger.

[59] Ich nazwiska zostały wymienione na liście z dn. 25 lutego 1939 roku w Deutscher Reichsanzeiger & Preussischer Staatsanzeiger.

[60] Wolfgang Margoninski, Montreal, korespondencja z autorem, 2001 rok.

[61] Peter Mylon, USA, korespondencja z autorem, 2002 rok.

przez okres wojny. W 1948 roku, po ślubie, wraz ze swą żoną wyjechał do Kanady i osiedlił się w Montrealu, gdzie żyła jego siostra Meta. W Schneidemühl był właścicielem sklepu Kaufhaus Lindenstrauss & Co. (wyroby tekstylne en-gros) przy Neuer Markt 4.[62]

NEUWEG

Ernst i Richard Neuweg wyemigrowali bardzo późno. Oboje znaleźli schronienie w Anglii. Ich siostra Elsa, która cierpiała na epilepsję, została zamordowana w maju 1939 roku, będąc „pacjentką" w Meseritz-Obrawalde, nazistowskiej instytucji eutanazyjnej. Ich ojciec Isidor zmarł w 1932 roku; kilka lat później ich matka poślubiła Simona Lewinskiego, oboje zginęli w Mińsku w 1942 roku.

PHILIPP

Arthur Philipp ze swoją żoną Charlotte z domu Maas i dwoma małymi synami Horstem i Rudim, oboje urodzeni w Schneidemühl, wyemigrowali legalnie i w marcu 1939 roku i znaleźli schronienie w Kanadzie.[63] Należeli do niewielkiej liczby emigrantów, którym pozwolono osiedlić się w Kanadzie przed wojną. Następnie, 12 marca 1939 roku, rodzina przybyła na pokładzie statku o nazwie Duchess of Bedford do Halifaxu, a później osiedliła się w Montrealu. W Schneidemühl Arthur Philipp był przez wiele lat właścicielem zakładu krawieckiego Sally Eifert przy Friedrichstrasse, aż do końca lat 30., kiedy wszystkie żydowskie businesy zostały przekazane Aryjczykom. Jak na ironię w 1937 roku, Arthur i jego siostra Franze, dokonali wizyty rozpoznawczej, aby odwiedzić krewnych w USA, jednak zdecydowali się powrócić i pozostać w Schneidemühl. Listopadowy pogrom i sześciotygodniowe uwięzienie w Sachsenhausen szybko zmieniło plany Arthura Philippa. Z hoją pomocą zamożnego kuzyna w USA, rodzinie udało się zebrać 20 000 dolarów na podróż do Kanady, sumę wymaganą przez kanadyjski rząd.[64]

PLOTKE

Rabin Fritz Plotke był ostatnim rabinem gminy żydowskiej w Schneidemühl. Przybył do USA okrężną drogą przez Kubę w 1939 roku. Jego żona Dorothea z domu Struck oraz trzyletni syn, byli w stanie za nim podążyć przez Włochy w lutym 1940 roku. Rabin Plotke uciekł z Schneidemühl w październiku 1938 roku do relatywnej anonimowości Berlina, uprzedzając zaledwie o krok Gestapo, które miało zamiar go aresztować w synagodze. Wraz z ucieczką rabina zbliżał się koniec istnienia gminy żydowskiej w Schneidemühl. W USA rabin Plotke kontynuował pracę przewodniczenia kilku zgromadzeniom aż do swojej śmierci w 1944 roku, w wieku osiemdziesięciu dziewięciu lat.[65]

REICH

Georg Reich wraz ze swoją żoną Theą z domu Gerber i córką Loni uciekli do Szanghaju; w 1943 roku oboje Georg i Thea zostali wymienieni na liście zamieszkałych przy 742 Point Lu. Po zakończeniu wojny na Pacyfiku osiedlili się w USA. Bratu Georga

[62] Barbara Weldon, Montreal, korespondencja z autorem, 1999 rok.

[63] Ich nazwiska zostały wymienione na liści z dn. 26 kwietnia 1939 roku w Deutscher Reichsanzeiger & Preussischer Staatsanzeiger.

[64] Rudy Philipp, Toronto, rozmowa z autorem, 1997 rok.

[65] Peter Plotke, USA, korespondencja z autorem, 1998-2003.

Samuelowi nie udało się wyemigrować o czasie i został zamordowany w Sachsenhausen. Wiadomo, że Loni dokonała Alija po wojnie, a żadne inne informacje o jej życiu nie mogą zostać potwierdzone. W Schneidemühl rodzina Reich zajmowała się handlem ziarnem i paszą i mieszkała przy Hasselstrasse 15.

REICH

Johanna Reich z domu Warschauer urodziła się w Schneidemühl; wraz ze swoją czternastoletnią córka Helgą opuściła Niemcy w sierpniu 1940 roku i wyruszyła w podróż przez Syberię do Szanghaju, gdzie spędziły kolejne siedem lat. Mąż Johanny Reich przybył już do Szanghaju w lutym 1939 roku. W ciągu roku Helga znalazła pracę jako pielęgniarka dla angielskiej pary, podczas gdy jej matka była w stanie zrobić dobry użytek ze swych umiejętności jako krawcowa. Następnie ich nazwiska pojawiają się na japońskiej liście niemieckich uchodźców z dn. 24 sierpnia 1944 roku, jako zamieszkałych przy 357/13 Paoting Lu. Pod koniec lat 40. udało się im opuścić Szanghaj i wyemigrować do Kalifornii. Niestety Johanna Reich zmarła krótko potem w 1949 roku. Helga poślubiła innego uchodźcę z Schneidemühl Hansa-Joachima Lessera (później znany jako Harry J. Lesser), syna Alfonsa Lessera, którzy również spędzili kilka lat w Szanghanju i wyemigrowali do Kalifornii po wojnie. Alfons Lesser zmarł w 1983 roku w San Francisco. Harry zmarł w Kalifornii w 2002 roku.[66] Jego żona Helga zmarła w 2000 roku.[67]

ROSENBAUM

Dr Berthold Rosenbaum urodził się w Schneidemühl jako syn Mosesa i Huldy Rosenbaum z domu Israel.[68] Studiował prawo, jednak nie mogąc prowadzić praktyki po przejęciu władzy przez nazistów, pięćdziesięcioszześcioletni prawnik wyemigrował do USA w marcu 1941 roku. Żadne inne informacje na temat jego losu nie mogą zostać potwierdzone.

ROSENBAUM

Werner Manfred i jego siostra Hildegard urodzili się w Schneidemühl jako dzieci Eugena i Toni Rosenbaum z domu Cohn. Dokonali Alija w połowie lat 30., prawdopodobnie wraz ze swoją niedawno owdowiałą matką. Żadne inne informacje na temat ich losu nie mogą zostać potwierdzone.[69]

ROSENBERG

Martin i jego żona Regina Rosenberg z domu Bendit, ze swym małym synem Joachimem, wyemigrowali do Chile pod koniec grudnia 1940 roku. Rok przed listopadowym pogromem Martin rozpoczął przygotowania do podąrzenia za swoim bratem, który już opuścił Niemcy wyruszając do Santiago, wraz ze swoją rodziną lata wcześniej. Przed emigracją Joachim (1922-1998) nadal odbywał termin jako spawacz w ORT w Berlinie. Po dość krótkim pobycie w Sachsenhausen Martin został zwolniony pod warunkiem, że natychmiast sfinalizuje emigrację rodziny. Martin i Regina pobrali się w Schneidemühl w obecności rabina Israela Nobla w 1921 roku. Martin należał do jednej ze starszych

[66] Według Social Security Death Index.
[67] Według Social Security Death Index.
[68] Akta urodzeń z Schneidemuhl.
[69] Rozmowy z Barbarą Weldon, Toronto, 1997-2000.

rodzin w Schneidemühl. Przejął biznes krawiecki od swego ojca Jacoba (1853-1919), który wżenił się w rodzinę Simonstein; Martin był przez wiele lat aktywnie zaangażowany w sprawy gminy żydowskiej. Był członkiem niemal obligatoryjnej Schützenverein i posiadał silny głos w Chevra Kadisha, którą kierował niemal w pojedynkę w latach 30. Kiedy rodzina osiedliła się już w Santiago, z pomocą swych rodziców młody Joachim otworzył swój własny biznes, który ostatecznie przyniósł korzyści całej rodzinie. Martin Rosenberg był późnij narzędziowy przy budowie nowej synagogi w Santiago z rytuałami zgodnymi z rytem aszkenazyjskim.[70]

ROSENBERG

Max Rosenberg, urodzony w Schneidemühl, syn Siegfrieda i Jenny Rosenberg z domu Goldstein oraz pierwszy kuzyn Joachima Rosenberga, uciekł do USA w 1938 roku. Jego decyzja o emigracji była szybka, po krótkim pobycie w więzieniu w Schneidemühl, gdzie został oskarżony od Rassenschande (związek z kobietą nieżydowskiego pochodzenia), a później będąc więzionym w Buchenwaldzie. Osiedlił się w San Francisco i poślubił Govianne Ricci w 1942 roku. Pozostawił rodziców i siostrę z rodziną, której wszyscy członkowie zginęli w Oświęcimiu.[71]

ROSENBERG

Richard Rosenberg, urodzony w Schneidemühl, brat Martina i syn Jacoba i Berthy Rosenberg z domu Simonstein, wcześnie opuścił Schneidemühl i osiedlił się najpierw w Schievelbein, gdzie poślubił Edith Lewinsohn. W 1936 roku wraz z ich dwunastoletnią córką Hannelore, rodzina wyemigrowała do Santiago, Chile.

ROSENTHAL

Wiadomo, że Alfred Rosenthal urodzony 8 stycznia 1884 roku w Schneidemühl jako syn Moritza i Johanny Rosenthal z domu Sternberg, wyemigrował legalnie do Palestyny w 1939 roku.[72] Żadne inne informacje na temat jego losu nie mogą zostać potwierdzone.

ROSENTHAL

Wiadomo, że Alfred Rosenthal urodzony 16 kwietnia 1900 roku w Schneidemühl, syn Mosesa i Rechy Rosenthal z domu Brünn, wyemigrował legalnie pod koniec lat 30. i osiedlił się w USA. Zmarł w wieku sześćdziesięciu dwóch lat.[73]

ROSENTHAL

Ludwig Rosenthal, urodzony w Schneidemühl syn Samuela Rosenthala. Ludwig opuścił Niemcy legalnie, aby wyjechać do Holandii w 1938 roku, dołączając do dobrego przyjaciela Fritza Simonsteina.[74] Jak tylko Niemcy zajęły Holandię w 1940 roku, został

[70] Joachim Rosenberg, Santaigo de Chile, korespondencja z autorem, 19 lutego 1993 roku.

[71] Joachim Rosenberg, Santiago de Chile, korespondencja z autorem, 20 sierpnia 1993 roku.

[72] Jego nazwisko zostało wymienione na liście z dn. 2 lutego 1940 roku w Deutscher Reichsanzeiger & Preussischer Staatsanzeiger.

[73] Jego nazwisko zostało wymienione na liście z dn. 14 czerwca 1939 w Deutscher Reichsanzeiger & Preussischer Staatsanzeiger.

[74] Jego nazwisko zostało wymienione na liście z dn. 25 maja 1939 roku w Deutscher Reichsanzeiger & Preussischer Staatsanzeiger.

aresztowany w Amsterdamie i został zabrany do obozu koncentracyjnego Westerbork. Został ostatecznie deportowany do Sobiboru, gdzie zginął 16 lipca 1943 roku. Ludwig był znany ze swego przyjemnego usposobienia, otwartości i niespotykanej chęci pomocy. W czasie gdy mieszkał w Schneidemühl, był bardzo zaangażowany w działania gminy, często kierował chórem synagogi z harmonium. Aż do końca lat 30., jego przywództwo w ruchu syjonistycznym zjednało mu uwielbienie i szacunek.

ROSENTHAL

Wiadomo, że Dr Walter Rosenthal wyemigrował, a następnie mieszkał w Nowym Jorku. Żadne inne informacje na temat jego powiązań rodzinnych w Schneidemühl ani jego losu nie mogą zostać potwierdzone.

ROSENZWEIG

Kurt i Ruth Rosenzweig (Weltsch), dzieci rabina Arthura Rosenzweiga, który pełnił to stanowisko w Schneidemühl w latach 1926-1934, dokonały Alija w połowie lat 30. wraz ze swą owdowiałą matką. Rabin Rosenzweig zmarł nagle w Pradze, gdzie piastował stanowisko przez bardzo krótki okres, po ośmiu latach posługi rabinicznej w Schneidemühl.

SCHACHIAN

Uważa się, że oboje Max i Benno Schachian, których biznes mieścił się przy Zeughausstrasse 6, uciekli z Schneidemühl dość późno, pod koniec lat 30. do Szanghaju. Nie może to jednak być stwierdzone, a żadne inne informacje o losie któregoś z nich nie mogą zostać potwierdzone.

SCHINDELMANN

Mówi się, że rodzina Schindelmann, najbardziej znana w Schneidemühl ze swego sklep w suterenie i wartościowych ogórków korniszonych i śledzi, wyjechała do Palestyny, jednak żadne potwierdzenie nie może zostać dowiedzione.[75]

SCHLAUME

Mówi się, że Adeline Schlaume z domu Reich uciekła do Szanghaju wraz ze swymi synami Joachimem i Waldemarem. Joachim, który pracował jako krawiec w Szanghaju, później osiedlił się w Sydney, Australia. Waldemar znalazł pracę jako ślusarz w Szanghaju. Żadne inne informacje na temat losu rodziny nie mogą zostać potwierdzone.[76]

SCHLEIMER

Theodor Schleimer, urodzony w Schneidemühl, brat Margot (Boldes) wczesnie opuścił Niemcy. W czerwcu 1936 roku wyemigrował przez Holandię i Genuę na pokładzie statku Duilio do Republiki Południowej Afryki. Niestety los jego rodziców został przy-

[75] Zvi Lippman, Izrael, rozmowa z autorem, sierpień 2002 roku.

[76] Walter Gerber, Sydney, Australia, korespondencja z autorem, 2000-2003, jak również listy HIAS dla Szanghaju, sporządzone w 1943 roku, przechowywane przez Centralne Archiwum Historii Narodu Żydowskiego w Jerozolimie.

pieczętowany, ponieważ pozostali w Niemczech. Jego ojciec Mentheim Schleimer posiadał znany sklep odzieżowy przy Brombergerstrasse 2, powstały wiele dekad wcześniej, który został całkowicie splądrowany w czasie listopadowego pogromu z 1938 roku. Po konfiskacie żydowskich dóbr, aryjski fryzjer przejął budynki. Mentheim Schleimer został zabrany do obozu koncentracyjnego Sachsenhausen, gdzie następnie zmarł 21 grudnia 1938 roku w wyniku znęcania się. Matka Theodora, Auguste z domu Jakubowski, została deportowana i zginęła w Rydze w 1942 roku.[77] Siostra Theo, Margot, i jej mąż Arthur Boldes wyemigrowali w 1938 roku i osiedlili się w Argentynie.

SCHNEIDER

Prawnik Richard Schneider opuścił Schneidemühl w 1926 roku, krótko po swym małżeństwie z Ruth z domu Soldin. Wyjechali razem do Belgii w 1933 roku i do Londynu w 1939 roku. Richard był synem Louisa i Laury Schneider z domu Glogauer oraz zięciem radnego miejskiego Alexandra Soldina. Richard był wzorowym uczniem w gimnazjum w Schneidemühl, a później studiował w Heidelbergu, Monachium i Kiel, i brał udział w I Wojnie Światowej jako ochotnik w artylerii, rozpoczynając świetlaną karierę. Został szybko promowany, a w wyniku interwencji generała, został awansowany do stopnia oficera – wbrew rekomendacjom antysemickiego dowódcy pułku – a później został odznaczony Eisernes Kreuz II (pl. Krzyż Żelazny II klasy) – jednym z najwyższych niemieckich odznaczeń za dzielność. W latach 20. para mieszkała we Frankfurcie nad Menem, gdzie Richard Schneider piastował stanowiska w przemyśle, oprócz reprezentowania żydowskiej gminy we Frankfurcie wobec Central-Verein (niemiecka organizacja nadzorująca gminy żydowskie). Po pobycie w Belgii, a później w Anglii aktywnie działał w licznych organizacjach i organizacjach charytatywnych (Honorowy Skarbnik Rady Niemieckich Żydów, przewodniczący Komisji Badania Historii Frankfurckich Żydów); był członkiem Belsize Square Synagogue. Zachodnioniemiecki rząd odznaczył go w 1958 roku Bundesverdienstkreuz pierwszej klasy (pl. Order Zasługi Republiki Federalnej Niemiec lub Związkowy Krzyż Zasługi), najwyższym niemieckim odznaczeniem. Richard Schneider zmarł w 1974 roku w Londynie, pozostawiając po sobie żonę.

SCHWARZBACH

Barbara Schwarzbach, urodzona w Schneidemühl, była w stanie wyemigrować do Kanady dopiero w 1947, po tym jak przeżyła Oświęcim, gdzie zginął jej mąż w 1943 roku. Oboje rodzice, Martin i Johanna Schwarzbach z domu Abraham, zginęli na Majdanku w czerwcu 1942 roku.[78]

SCHARZBACH

Margot Schwarzbach, urodzona w Schneidemühl, i jej starsza siostra Barbara uciekły w kwietniu 1943 roku z Ahlem w Niemczech i przekroczyły szwajcarską granicę, nielegalnie na przejściu granicznym Schaffhausen. Mimo że kosztowało ją to krótki wyrok więzienia w Szwajcarii, została ostatecznie zabrana do jednego ze szwajcarskich Auffanglager, obozu dla internowanych dla obcokrajowców w La Rosias niedaleko Lo-

[77] Martin Schleimer, Londyn, Anglia, korespondencja z autorem, 8 lipca 2002 roku.
[78] Barbara Weldon, Montreal, rozmowa z autorem, 1999 rok.

zanny. Później dostała pracę w fabryce kapeluszy w Bernie i pozwolono jej pozostać do końca wojny. Po kapitulacji Niemiec, udało jej się wyjechać przez Barcelonę do Palestyny.

SCHWERINER

Emil Schweriner urodził się w Schneidemühl w rodzinie Siegmunda i Friedy Schweriner z domu Bolder. Wiadomo, że Emil wyjechał do San Francisco, USA, jednak żadne daty ani szczegóły nie mogą zostać potwierdzone.[79] Zmarł w 1979. Los jego matki jest nieznany.

SCHWERINER

Mówi się, że Ernst Schweriner wyemigrował do Brazylii, jednak żadne inne informacje na temat jego powiązań rodzinnych w Schneidemühl lub jego losu nie mogą zostać potwierdzone.[80]

SCHWERINER

Wiadomo również, że Willi Philipp Schweriner osiedlił się w San Francisco, USA, jednak żadne daty lub szczegóły na temat jego rodziny nie mogą zostać potwierdzone.[81]

SELIGSOHN

Wiadomo, że Franz Gustav Seligsohn wyemigrował legalnie w 1938 roku, jednak nie znamy celu podróży, a żadne inne informacje na temat jego rodziny lub jego losu nie mogą zostać potwierdzone.[82]

SIMONSOHN

Wiadomo, że Ernst Simonsohn wyjechał do Palestyny relatywnie późno, prawdopodobnie w 1940 roku. W latach powojennych osiedlił się w USA, gdzie zmarł w 1959 roku.

Wiadomo, że Max Simonsohn, ojciec Ernsta, również wyjechał do Palestyny, prawdopodobnie w tym samym czasie co Ernst. Nic nie może zostać potwierdzone na temat żony Maxa, Berthy z domu Gersmann.

SIMONSTEIN

Wszyscy członkowie rodziny Simonstein urodzili się w Schneidemühl. Else Simonstein i jej mąż Emil Jacob, z dwójką swoich małych dzieci Heinzem i Marianne wyjechali do USA pod koniec 1935 roku, osiedlając się w Filadelfii.

[79] Fran Ephraim, Waszyngton, korespondencja z autorem, 2001-2002
[80] Walter Gerber, Sydney, Australia, korespondencja z autorem, 2000-2003
[81] Pamiętnik Arthura Philippa.
[82] Jego nazwisko zostało wymienione na liście z dn. 3 sierpnia 1938 roku w Deutscher Reichsanzeiger & Preussischer Staatsanzeiger.

SIMONSTEIN

Herbert Simonstein, syn Hugo i Selmy Simonstein z domu Kollenscher, planował dołączyć do swego pierwszego kuzyna Richarda Rosenberga, który już opuścił Niemcy ze swą rodziną wiele lat wcześniej, wyruszając do Santiago, Chile. Herbert miał nadzieję, że jego siostra Leah oraz ich owdowiały ojciec Hugo wkrótce do niego dołączą. Jednak wraz z wybuchem wojny, żadne niezbędne wizy dla Hugo, Lei i rodziny nie przychodziły. Herbert ze swoją wizą w dłoni, nie miał wyjścia jak tylko opuścić Niemcy samotnie w 1940 roku. Jego siedemdziesięciopięcioletni ojciec, którego dobrze prosperujący zakład krawiecki przy Kleine Kirchenstrasse został sprzedany pod przymusem, po uwięzieniu w Sachsenhausen, został następnie deportowany do Terezina. W styczniu 1943 roku zapadł na zdrowiu w wyniku głodu i chorób. Jego córka Lea i jej mąż Leo Seeliger, wraz ze swymi małymi synami, zostali deportowani i zamordowani w Oświęcimiu w 1943 roku.

SIMONSTEIN

Hermann Simonstein syn Mosesa i Emmy Simonstein z domu Lewin, wraz ze swą żoną Ruth z domu Levy oraz ich córkami Evelyn Inge i Margit Lydia mieli szczęście otrzymać pisemne oświadczenie złożone pod przysięgą od krewnych Ruth z Teksasu. Przez Kubę, rodzinie udało się znaleźć schronienie w USA w listopadzie 1938 roku. Ich sklep odzieżowy w Schneidemühl, Kaufhaus Simonstein na okazałym rogu Mühlenstrasse i Wasserstrasse, utworzony przez ojca Hermanna pod koniec XIX wieku, został utracony w 1938 roku po tzw. Aryanization. W USA rodzina Simonstein skróciła swe nazwisko do Simon. Hermann zmarł w 1954 roku. Jej młodsza siostra Serry wraz z mężem Maxem Marcusem i młodszy brat Daniel z żoną Alice byli również w stanie uzyskać swe pisemne oświadczenia złożone pod przysięgą, aby dostać się do USA o czasie. Jedynie Hubert Simonstein, drugi z młodszego rodzeństwa, wybrał inną drogę ucieczki, ze swoją żoną Hertą z domu Gumpert i córką Henny, wyruszając w niebezpieczną podróż do La Paz, Boliwia. Po tym jak z trudem wiązaniu z końca z końcem w rolniczym otoczeniu przez lata, ostatecznie przenieśli się do Sǎo Paulo, w Brazylii. Tam Hubert zmarł w 1971 roku, a Herta w 1994 roku.

SIMONSTEIN

Paula Simonstein z domu Angerthal, wdowa po golibrodzie Siegmundzie Simonsteinie została aresztowana 21 lutego 1940 roku, jako część przeprowadzonej w Schneidemühl Aktion. Po spędzeniu kilku miesięcy w obozie pracy, ostatecznie pozwolono jej wyemigrować, opuścić Niemcy w drodze do Szanghaju latem 1940 roku. Po wojnie zdecydowała się powrócić do Niemiec; była jedną z dwustu dziewięćdziesięciu pięciu mężczyzn, kobiet i dzieci, które zdecydowały się na powrót do zbombardowanego Berlina latem 1947 roku. Paula Simonstein była w stanie przeżyć swe życie w Berlinie, gdzie zmarła w 1969 roku, w wieku osiemdziesięciu dziewięciu lat.

SIMONSTEIN

Rudi Simonstein, starszy brat Herberta, wyemigrował do Nowego Jorku w 1939 roku. Jego wiza i wiza jego żony Rosy z domu Grünberg, została uzyskana dzięki rodzinnym powiązaniom żony w USA. Oboje mieszkali w Nowym Jorku; Rudi zmarł w 1993 roku, jego żona w 1987 roku.

SIMONSTEIN

Ruth Simonstein, córka Arnolda i Marty Simonstein z domu Simon, podróżowała okrężną drogą do USA, przez Kubę, przybywając do Nowego Jorku w 1941 roku. Później poślubiła Martina Oehla i mieszkała w Nowym Jorku do 1994 roku.

SIMONSTEIN

Sally Simonstein, starszy brat Hermanna, był z zawodu kuśnierzem; opuścił Schneidemühl po I Wojnie Światowej, aby osiąść w Lipsku. W połowie lat 30., wraz ze swoją żoną Margarete z domu Pick oraz dwoma synami Heinzem i Edgarem uciekł do Pragi, gdzie rodzina z trudem wiązała koniec z końcem, otrzymując również pewną pomoc od organizacji socjalistycznej. W 1938 roku, po tym jak Czechosłowacja została anektowana przez nazistowskie niemcy, Sally i jego rodzina uciekli do Paryża, gdzie wszyscy zostali później aresztowani i uwięzieni w obozie koncentracyjnym Les Milles we Francji. Tam oczekiwali na pisemne oświadczenie złożone pod przysięgą od brata Salliego mieszkającego w Teksasie, aż do końca 1940 roku, kiedy rodzina mogła wyruszyć do USA, zanim Niemcy zamknęły możliwość emigracji. W Nowym Jorku, mając niewiele środków, rodzina musiała bardzo walczyć; choroba ostatecznie odebrała Salliemu radość z wolności, której szukał. Zmarł w listopadzie 1945 roku. Wdowa po nim oraz jego synowie zmienili nazwisko na Semarne. Margarete zmarła w 1963 roku.

SIMONSTEIN

Siegfried Fritz Simonstein, brat Else Simonstein, ukończył swoją edukację w Gimnazjum Freiherr-von-Stein w Schneidemühl i wyjechał do Berlina, aby studiować prawo. Następnie wyemigrował do Holandii, po wydaniu przez nazistów dekretu z lipca 1934 roku, zabraniającego Żydom przystępowania do egzaminów prawniczych. Jednak, kiedy Niemcy zajęły Holandię w 1940 roku, został aresztowany w Amsterdamie i zabrany do obozu koncentracyjnego Westerbork. Tam wegetował przez dwa lata, zanim został deportowany do Oświęcimia w lipcu 1942 roku; zginął 30 września 1942 roku. Oboje Fritz i Else, dzieci Adolfa i Selmy Simonstein z domu Kollencher dorastały przy Posenerstrasse 3, nad sklepem swych rodziców Sominstein & Co. założonym przez ich dziadka Salomona pod koniec XIX wieku. Ich biznes kwitł przez okres Republiki Weimarskiej. Simonsteinowie należeli do dość licznej rodziny, która żyła w Schneidemühl od końca XVIII wieku. W tym czasie rodzina zawierała związki małżeńskie z rodzinami Hirsch, Lösser, Lesser, Israel, Markwald, Jerochim, Lewin, (Loewenthal), Caminer, Rosenberg, Neuweg, Pursch, Behrendt i Anschel, z Schneidemühl i okolic. Do 1938 roku krawiecki biznes rodziny Adolfa, jak wiele innych w Schneidemühl w owym czasie, został sprzedany pod przymusem tzw. Aryjczykom. Po pogromie z 1938 roku i utracie większości środków utrzymania, Adolf i jego żona przenieśli się do Berlina w 1938 roku. Tam został on wkrótce aresztowany i zmuszony do powrotu do Schneidemühl, zostali usidleni w czasie Aktion przeprowadzonej w administracyjnym dystrykcie Schneidemühl 21 lutego 1940 roku. Ostatecznie zmarł w żydowskim szpitalu w 1942 roku i został pochowany na cmentarzu żydowskim Weissensee w Berlinie. Jego żona Selma została deportowana na Majdanek w 1942 roku.

Starsza siostra Adolfa Simonsteina, Dorothea, od 1930 roku wdowa, wyemigrowała do Nowego Jorku pod koniec lat 30. wraz ze swoim dwoma synami Helmuthem i Harrym Kalenscher, obaj lekarze.

SIMSOHN

Leo Simsohn i jego żona Minna byli w stanie opuścić Niemcy po listopadowym pogromie 1938 roku i wyruszyć do Palestyny, aby dołączyć do swojego syna Manfreda, który działał aktywnie w ruchu syjonistycznym Makkabi Hatzair i dokonał Alija kilka lat wcześniej. W Schneidemühl agencja Leo, Neumann-Cigars, znajdowała się przy Bäckerstrasse. Przed swoim Alija, Manfred pracował w Stolp, jednak był również aktywny w ruchu Hachschara, z którego w 1936 roku jego dziewczyna Lea Jachmann dokonała pierwszego Alija, podróżując z grupą Kibbutz Kfar Makkabi w pobliżu Hajfy. Manfred przybył do Palestyny rok później, kiedy się pobrali. Siostry Manfreda Betty i Ilse również były w stanie wyemigrować do Palestyny. Ostatecznie rodzina zmieniła nazwisko na Shimsohn. Rodzicom Lei Jachmann, Alfred i Gertrud Jachmann udało się dołączyć do swojej córki i zięcia w Palestynie już po listopadowym pogromie z 1938 roku.[83]

SOLDIN

Prawnik i Justizrat Alexander Soldin, syn Juliusa i Minny Soldin, wraz ze swoja żoną Deborą z domu Piontkowski, mieszkali w Schneidemühl przy Friedrichstrasse 11. Para wyemigrowała do Luksemburga pod koniec lat 30., gdzie mogli żyć w ukryciu w czasie niemieckiej okupacji.[84] Jednak 6 kwietnia 1943 roku, para została złapana i deportowana do Terezina, gdzie Alexander Soldin zapadł na zdrowiu w wyniku na głodu i choroby i zginął 21 stycznia 1944 roku w wieku siedemdziesięciu czterech lat. Jego żona przeżyła Terezin. Ich córka Ruth poślubiła prawnika Richarda Schneidera, wyemigrowała do Anglii w 1933 roku. Alexander Soldin był wpływową osobą w Schneidemühl i szczególnie aktywną w kehili.

SOMMERFELD

Kurt Sommerfeld, doktor medycyny, był jedynym synem Siegfrieda i Betty Sommerfeld z domu Heymann. Kurt był w stanie prowadzić praktykę w Berlinie do 1938 roku, kiedy wyjechali, wraz z żoną Lotte do USA. W Maine, gdzie się osiedlili, został znanym wiejskim lekarzem. Zmarł w maju 1969 roku; jego żona żyła do 1970 roku.

SOMMERFELD

Stefan i jego siostra Claire (Kulli) Sommerfeld, dzieci Maxa i Helene Sommerfeld, dokonali wczesnego Alija, opuszczając Schneidemühl w 1936 roku. W Palestynie Stefan szybko zmienił nazwisko na Peled; żył w Kibucu Negba, gdzie zmarł w 1987 roku, pozostawiając żonę Tamarę. Jego rodzina należała do bardzo powszechnie uznanych Sommerfeldów w Schneidemühl.

STERNBERG

Louis i Meta Sternberg z domu Fränkel, dołączyli do brata Mety Waltera Fränkla i jego żony Käthe w ich ucieczce do Szanghaju, w ostatnim możliwym momencie, prawdopodobnie w 1940 roku. Ich nazwiska pojawiają się na liście uchodźców z 1944 roku,

[83] Lea Shimsohn, Izrael, korespondencja z autorem, 2000-2001, jak również listy HIAS dla Szanghaju, sporządzone w 1943 roku, przechowywane przez Centralne Archiwum Historii Narodu Żydowskiego w Jerozolimie.

[84] Joachim Rosenberg, Santiago de Chile, korespondencja z autorem, 19 lutego 1993 roku.

Louisa pracującego jako nauczyciel i Mety pracującej jako pielęgniarka, oboje zamieszkali przy 909 Tung Zangdze Lu. Nie jest jasne, gdzie rodzina osiedliła się po wojnie.

TYKOSCHINSKY

Mówi się, że kantor Ascher Tycoschinsky wyemigrował i osiedlił się w Brazylii. Był on prawdopodobnie ostatnim zatrudnionym przez gminę kantorem. Bardzo niewiele więcej wiadomo o nim, a żadne inne informacje na temat jego losu nie mogą zostać potwierdzone.[85]

UNRUH

Friedle (Siegfried) Unruh i jego brat Heinz uciekli do Republiki Południowej Afryki w 1936 roku. Heinz zmarł w 1956 roku. Friedle zmarł w 1961 roku, po czym jego żona osiedliła się w Izraelu.[86] Żadne inne informacje o ich powiązaniach rodzinnych w Schneidemühl nie mogą zostać potwierdzone.

WASSER

Wiadomo, że Dr Ernst Ludwig Wasser, wraz ze swoją protestancką żoną Annemarie i córką Brigitte wyjechał do Brazylii. Jego „specjalne zgody/umiejętności" pozwoliły mu na kontynuowanie praktyki jako pediatra przy Albrechtstrasse do końca 1939 roku. Dr Wasser jest jedyną znaną osobą żyjącą w mieszanym małżeństwie w Schneidemühl, która wyemigrowała ze swoją rodziną. Mówi się, że po wojnie powrócił do Niemiec i otworzył praktykę w Berlinie.[87]

WEINTRAUB

Wiadomo, że Regina Weintraub i jej siostra Lotte wyemigrowały. Sprzeczne dane mówią, że osiedliły się w Palestynie lub Australii w latach 30. Uważa się, że ich rodzice Leiser i Anna Weintraub z domu Neihaus przybyli z Polski po zakończeniu I Wojny Światowej, osiedlili się w Schneidemühl, gdzie otworzyli sklep obuwniczy. Jednak, żadne inne informacje na temat nazwiska jej siostry i innych członków rodziny nie mogą zostać potwierdzone.[88]

WIENER

Wiadomo, że inżynier Wiener opuścił Niemcy wyruszając do Belgii przed wojną, zmarł w Brukseli w 1941 roku. Okoliczności śmierci nie mogą zostać potwierdzone. W 1909 roku inżynier Weiner (jego imię stoi pod znakiem zapytania), wraz z dr. Walterem Huthem założył gałąź Albatross-Werke w Schneidemühl, gdzie budowano później zeppeliny.

WIENER

Alexander Wiener wyemigrował do Anglii. Zapobiegliwie sprzedał swój biznes w Schneidemühl około 1933 roku, i ze swoją żoną Liną z domu Rosenthal, najpierw

[85] Joachim Rosenberg, Santiago de Chile, korespondencja z autorem, 1993-1998.
[86] Martin Schleimer, Londyn, Anglia, korespondencja z autorem, 8 lipca 2002 roku.
[87] „Stadt Schneidemühl und Grenzmark Posen-Westpreussen", drugie wydania, 1997, Heimatkreis Schneidemuhl e. V. Cuxhaven.
[88] Zvi Lippman, Izrael, rozmowa z autorem, sierpnień 2002 roku.

przenieśli się do Berlina. Wraz ze swymi córkami Ilse i Irmą, obie urodzone w Schneidemühl, planowali swoją emigrację. Ilse i jej rodzice przybyli do Anglii w 1939 roku, skąd wyemigrowali do USA, niestety bez głowy rodziny. Alexander Wiener zmarł w Anglii. Lina Wiener zmarła w Nowym Jorku w 1946 roku. Irma i jej rodzina dołączyli do siostry i matki w Nowym Jorku. W Schneidemühl Wiener's Sachsisches Engroslager – Putz und Modehandlung, rodzinny biznes założony pod koniec XIX wieku przy Neuer Markt 28, był niegdyś najbardziej eleganckim sklepem odzieżowym w mieście.[89]

WIENER

Dr Alfred Wiener, prawnik, który najprawdopodobniej opuścił Schneidemühl wyruszając do Berlina po I Wojnie Światowej. Wiadomo, że on i jego żona Käthe osiedlili się w Palestynie. Żadne daty oraz szczegóły emigracji lub inne informacje nie mogą zostać potwierdzone.

WOLFF

Friedel Wolff opuściła Schneidemühl wyruszając w 1935 roku do Palestyny. Na początku dołączyła do młodego Alija (emigracji młodych do Palestyny organizowanej przez Makabi Hatzair) i oprócz innych miejsc, spędziła czas w Dragebrück w Hachschara. Friedel jest córką Louisa i Pauline Wolff z domu Casper, których sklep wędliniarski znajdował się przy Alte Bahnhofstrasse 13. Ojciec Friedel zginął w Terezinie w 1944 roku, matka została zamordowana w Oświęcimiu w 1944 roku.[90]

WOLFF

Kurt Wolff, urodzony w Schneidemühl, wraz ze swoją żoną Elsie z domu Rothschild i ich pięcioletnim synem Arno Gerhardem znaleźli schronienie w USA w 1938 roku. Następnie rodzina mieszkała w Lancaster, w Pensylwanii. W starszym wieku Kurt Wolff i jego żona spędzili ostatnie lata swego życia w domu starców we Frankfurcie nad Menem, gdzie Kurt Wolff zmarł w 1989 roku. Był synem Isidora Wolffa, który zginął w Treblince w 1942 roku, jego żony Huldy z domu Zimon, która zginęła w Terezinie w 1942 roku. Fabryka cygar Wolffów w Schneidemühl znajdowała się przy Güterbahnhofstrasse 1, później Grosse Kirchenstrasse 24.[91]

Osoby, które przeżyły Holokaust

ABRAHAM, Max. Urodzony 16 stycznia 1884 roku w Schneidemühl (pl. Piła). Max Abraham opuścił Schneidemühl na początku lat 30. i przeniósł się do Berlina; dlatego też, nie został dotknięty przez Aktion z 21 lutego 1940 roku w Schneidemühl. W 1935 roku odszedł od wiary, a żyjąc w tzw. małżeństwie mieszanym w czasie rządów nazistów, on i jego żona przeżyli lata wojenne w Berlinie, żyjąc w ukryciu. Max był drugim

[89] William Colbert, USA, korespondencja z autorem, 12 lutego 2001 roku.

[90] Reuven Tannenbaum, (syn Friedel Wolff), Hajfa, Izrael, korespondencja z autorem, 31 maja 2000 roku.

[91] Kurt Wolff, Frankfurt, korespondencja z autorem, 16 października 1987 roku.

w kolejności młodszym z piątki dzieci Abrahama Abrahama, który założył firmę szklarską przy Mühlenstrasse 12 w Schneidemühl. Jego dwie siostry, Doris i Johanna, wraz ze swoim małżonkami zginęły w Shoah. Po wojnie Max pozostał w Berlinie do swojej śmierci w 1960 roku.

FALKENSTEIN, Herta. Urodzona 1 listopada 1888 roku w Flatow (pl. Złotów). Herta Falkenstein została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i byłą więziona w Schneidemühl do 18 czerwca, zanim została wysłana do Berlina, aby zatrzymać się u krewnych (Hedwig Specht), Kantstrasse 132. Została ostatecznie zabrana do żydowskiego domu starców, Friedenstrasse 3, jej ostatnie znane miejsce pobytu w Berlinie. 18 sierpnia 1942 roku została deportowana do Terezina. Tam była w stanie przeżyć kolejne dwa i pół roku aż do wyzwolenia 8 maja 1945 roku. Żadne inne informacje na temat jej powojennego życia nie mogą zostać potwierdzone.

FALKENSTEIN, Philipp. Urodzony 28 grudnia 1850 roku w Preussisch Friedland (pl. Debrzno). Niemal dziewięćdziesięcioletni mistrz szklarski Philipp Falkenstein został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i był więziony w Schneidemühl. 18 czerwca został wysłany do Berlina, aby zatrzymać się u krewnych (Hedwig Specht), Kantstrasse 132. W pewnym czasie po upływie dwóch lat został zabrany do żydowskiego domu starców, Friedenstrasse 3, jego ostatnie znane miejsce pobytu w Berlinie, zanim został aresztowany i zabrany do Grosse Hamburgerstrasse 26, jednego z kilku Sammelstellen (punktów zbiorczych) w Berlinie. 22 lipca podpisał wymuszoną deklarację majątkową. Później, wegetował w tym miejscu do 18 sierpnia 1942 roku, kiedy został deportowany w 45. transporcie do Terezina. W tym transporcie złożonym z setki starszych mężczyzn i kobiet, jedynie Philippowi i Hercie Falkenstein sprzyjało później szczęście, w unikaniu ciągłych deportacji z Terezina do Oświęcimia. Razem zostali ostatecznie wyzwoleni przez Armię Czerwoną 8 maja 1945 roku. Przed listopadem tego samego roku, zamieszkał ponownie w Berlinie przy Fragestrasse 4. Ostatni rok swego życia spędził w żydowskim szpitalu przy Iranischerstrasse 2-4. Tam Philipp Falkenstein zmarł 13 listopada 1951 roku i został pochowany na cmentarzu Weissensee – sześć tygodni przez swymi sto pierwszymi urodzinami.

GOTTHILF, Eva Charlotte. Urodzona 6 września 1919 roku w Schneidemühl (pl. Piła). Uważa się, że Eva Charlotte Gotthilf córka Alberta i Else Gotthilf z domu Margolinski przeżyła wojnę w Niemczech, żyjąc w ukryciu. Jej nazwisko zostało wymienione na listach poszukiwanych AUFBAU z dn. 23 listopada 1945 roku, kiedy została wymieniona jako zamieszkała w Berlinie-Köpenick, Grünauerstrasse 12. Żadne informacje na temat losu jej rodzeństwa Gertrud i Gerharda, ani jej rodziców nie mogą zostać potwierdzone.[92]

REICH, Betty. Urodzona 12 czerwca 1912 roku w Schneidemühl (pl. Piła). Wiadomo, że Betty Reich przeżyła wojnę w Niemczech, żyjąc w ukryciu. Jej nazwisko zostało wymienione na listach poszukiwanych AUFBAU z dn. 21 grudnia 1945 roku, gdzie została wymieniona jako zamieszkała w Berlinie, Konstanzerstrasse 63. Żadne inne informacje

[92] Akta urodzenia z Schneidemuhl.

o jej pochodzeniu lub jej życiu w latach powojennych nie mogą zostać potwierdzone.

ROSENTHAL, Paul. Urodzony 29 grudnia 1877 roku w Schneidemühl (pl. Piła). Wiadomo, że Paul Rosenthal przeżył wojnę w Niemczech, żyjąc w ukryciu. Jego nazwisko zostało wymienione na liście poszukiwanych AUFBAU z dn. 23 listopada 1945 roku, gdzie został wymieniony jako zamieszkały w Wutzetz, Kr. Ruppin, w pobliżu Berlina. Żadne inne informacje na temat jego pochodzenia oraz życia w latach powojennych nie mogą zostać potwierdzone.

WEISS, Abraham. Urodzony 10 czerwca 1862 roku w Schneidemühl (pl. Piła). Abraham Weiss został deportowany do Terezina 11 stycznia 1944 roku, jednak przeżył i został wyzwolony w 1945 roku. Jego nazwisko zostało wymienione na listach poszukiwanych AUFBAU z 1945 roku, gdzie został wymieniony jako zamieszkały w Berlinie SO, Sorauerstrasse 7. Żadne inne informacje na temat jego pochodzenia oraz życia w latach powojennych nie mogą zostać potwierdzone.

WELDON, Barbara z domu Schwarzbach. Urodzona 21 czerwca 1921 roku w Schneidemühl (pl. Piła). Barbara Weldon jest jedyną znaną osobą z Schneidemühl, która przeżyła pobyt w Oświęcimiu. Urodzona w Schneidemühl, w typowej rodzinie należącej do klasy średniej, ona i siostra otrzymały żydowskie wychowanie, to tego stopnia jak pozwalała na to kontynuowana przez jej rodziców wiara. Jej rodzicami byli Martin i Johanna Schwarzbach z domu Abraham. Jej dziadek ze strony matki, Abraham Abraham, był mistrzem szklarskim i dumnym członkiem społecznie obowiązkowego Schützenverien i przybył do Schneidemühl ze swego rodzinnego miasta Nakel (pl. Nakło nad Notecią). Poślubił Friederike Goldschmidt; para miała piątkę dzieci; razem zajmowali dwa mieszkania na drugim piętrze ładnego czteropiętrowego budynku nieruchomości przy Mühlenstrasse 12, którą jej dziadek kupił w 1883 roku, kiedy założył firmę A. Abraham -Haushaltsartikelgeschäft, sklep, który sprzedawał wszystko, jeżeli chodzi o towary gospodarstwa domowego. Biznes kwitł przez okres I Wojny Światowej i został ostatecznie przejęty przez jego zdolnego zięcia, pod którego pieczą sklep rozwijał się i prosperował; zatrudniał ponad dwadzieścia osób na początku lat 30. W tym czasie zmarli oboje dziadkowie Barbary i zostali pochowani na cmentarzu żydowskim w Schneidemühl.

Barbara i jej siostra Margot, młodsza od niej o dwa lata, dorastały w Schneidemühl lat 20, kiedy miasto stało się stolicą prowincji nowo powołanej jednostki administracyjnej Posen-Grenzmark Westpreussen, co przyniosło wzrost działalności oficjalnych budynków do rozrastającego się miasta. Mimo prądów/przeciwnosci owego czasu, rodzina była dość zamożna. Mimo że nie była ściśle ortodoksyjna, dom był koszerny, a do synagogi uczęszczano regularnie w każdy piątkowy wieczór i Szabat. To bardziej jej ojciec dostrzegał wagę podążania za wiarą przodków, zawsze ubierał cylinder i obcinał włosy w święta w okazałej starej synagodze.

Dla dwóch sióstr życie na początku wydawało się idyllą – zimowe zabawy na łyżwach i zjeżdżanie na sankach, letnie niedziele spędzane na jazdach pociągiem lub samochodem z rodziną do Gasthaus do pobliskiego Waldschlössen (pl. Podbórz) lub przechadzki po terenach znajdujących się przy granicy z Polską. Letnie wakacje często spędzały w Kolberg (pl. Kołobrzeg) nad Bałtykiem lub dalej w żydowskich obozach wakacyjnych,

jako że obie siostry należały do Jüdischer Jugendbund. Jednak historia wkrótce odmieniła życie rodziny.

Barbara uczęszczała do Grundschule, a później do liceum, gdzie po tym jak jej koleżanka z klasy Ursel Arndt, wyjechała do Palestyny w 1935 roku, była jedyną żydowską dziewczynką w klasie. W 1937 roku rodzice wysłali Barbarę do żydowskiej Haushaltungsschule, szkoły gospodarstwa domowego w Lehnitz w pobliżu Oranienburga, następnie uczyłą się jako krawcowa w Berlinie. W połowie listopada 1938 roku, kiedy Żydzi nie mogli już dłużej uczęszczać do szkół publicznych w Schneidemühl, jej rodzice mądrze nalegali, aby jej siostra uczęszczała do żydowskiej szkoły rolniczej w Ahlem w pobliżu Hanoweru.

Opuszczając swoje miasto i kipiący antysemicki klimat tak wcześnie, Barbarze i jej siostrze bezwiednie oszczędzono strasznych łapanek ponad pięciuset Żydów z Schneidemühl i otaczającego go dystryktu, z 21 lutego 1940 roku. Oboje rodzice, mimo że sprzedali swoją wartościową nieruchomość przy Mühlenstrasse 12, lekarzowi dr. Zakrzewskiemu, stracili swoje źródło utrzymania w wyniku listopadowego pogromu w 1938 roku, a później poprzez Arisierung, wymuszonej sprzedaży sklepu panu Hackelowi, który odrestaurował splądrowany sklep. Na początku 1939 roku, kilka miesięcy po wymuszonym przyjęciu imion Sara i Israel, rodzice przenieśli się do względnej anonimowości Berlina, gdzie starali się wiązać koniec z końcem, stale obawiając się abgeholt – schwytania przez Gestapo, a od września 1941 roku byli zmuszeni do noszenia obowiązkowej Żółtej Gwiazdy. W jednym z okazałych budynków z okresu Gründerzeit, końca lat 80. XIX wieku, rodzice i ich córki byli w stanie znaleźć czasowo dwa pokoje w sześciopokojowym mieszkaniu, które dzielili z dwiema innymi rodzinami przy Kantstrasse 89. 13 czerwca 1942 roku rodzice zostali jednak deportowani w 15. transporcie na Majdanek. Żaden z siedmiuset trzydziestu siedmiu Żydów z tego transportu nie przeżył.

Barbara poślubiła Ralfa Smolenskyiego w 1941 roku w Berlinie, a po deportacji jej rodziców, ona i jej mąż przenieśli się z mieszkania rodziców na Sybelstrasse 42, gdzie czuli się minimalnie bezpieczniejsi i czasowo oszczędzono im deportacji.

Siostrze Barbary Weldon udało się uciec w kwietniu 1943 roku z Ahlem, gdzie powróciła, a następnie przekroczyła nielegalnie granicę ze Szwajcarią w Schaffhausen, co skutkowało krótkim wyrokiem więzienia, zanim została zabrana do jednego ze szwajcarskich Auffanglager, obozu dla internowanych dla obcokrajowców w La Rosias niedaleko Lozanny. Po krótkim pobycie w obozie pracy Mondion, Margot zostało przydzielone stanowisko pomocy domowej w Urhdorf, praca, która okazała się zbyt trudna. Po powrocie na krótki czas do obozu pracy, przyjęła stanowisko w fabryce kapeluszy w Bernie, stanowisko, które brało pod uwagę jej umiejętności i które udało jej się utrzymać do końca wojny. Po kapitulacji Niemiec skierował się przez Barcelonę do Palestyny, gdzie rozpoczęła nowe życie.

Los Barbary miał być inny. Oboje, ona i jej pół-żydowski mąż zostali aresztowani 3 czerwca 1943 roku i przez niemal miesiąc byli przetrzymywani w jednym z berlińskich Sammellager, tych niesławnych punktów zbiorczych dla Żydów, którzy byli wyznaczeni do deportacji. 28 czerwca 1943 roku oboje zostali zabrani w wagonach bydlęcych w 39. transporcie do Oświęcimia. Po przyjeździe do Oświęcimia, po separacji więźniów wg płci, Barbara została wysłana na prawo i przydzielona do bloku 10, dołączając do grupy trzydziestu kobiet. Te sławne baraki były zwane przez współwięźniów „Blokiem Clau-

berga", gdzie Schumann, Clauberg i inni lekarze SS prowadzili swoje pseudonaukowe eksperymenty na żydowskich kobietach. Budynek przylegający do sławnej Czarnej Ściany i Bloku 11 był całkowicie zarezerwowany dla żydowskich kobiet.

Zachowane dane pokazują, że jedynie dwadzieścia pięć deportowanych z jej transportu przeżyło do końca wojny. Cudem Barbara Weldon była jedną z nich. Jej mąż, po selekcji po przyjeździe do Oświęcimia, został na początku oszczędzony i przez pierwsze tygodnie, Barbara dostrzegała go od czasu do czasu. Niestety po niecałych dwóch miesiącach, dwudziestoczteroletni Ralf Smolensky zginął w sierpniu 1943 roku.

17 stycznia 1945 roku, w mroźnych zimowych warunkach i dziesięć dni przed wyzwoleniem obozu przez Armię Czerwoną, Barbara została jednym z 60,000 więźniów, którzy wyruszyli w kolumnach z obozu koncentracyjnego. Z grupami innych ocalonych, z tego, co było marszem śmierci, który trwał cztery dni, została ostatecznie przetransportowana pociągiem, w otwartych wagonach bydlęcych do obozu koncentracyjnego Gross Rosen. Później, maszerowała dalej, trzydniowa męka, do niesławnego obozu koncentracyjnego dla kobiet Ravensbrück. Tam jej pobyt był krótki, pod koniec lutego przybyła do obozu Neustadt-Gleve w Maklemburgii, gdzie oddziały brytyjskie uwolniły ocalonych 2 maja, zanim nadeszła Armia Czerwona i go przejęła. Była jedną z nielicznych, którym udało się przeżyć piekło Oświęcimia. Trzydzieści tysięcy zginęło w czasie marszów śmierci. Barbara Weldon w końcu odzyskała ponownie wolność po dziewiętnastu miesiącach.

Wojna, która kosztowała życie sześć milionów Żydów, dobiegła końca. Jej oboje rodzice zginęli, jak również ciotka ze strony matki i jej mąż. Z rodzeństwa matki, jedynie jeden z braci, Max Abraham, przeżył w Berlinie – ocalony z powodu mieszanego małżeństwa i arbitralności lokalnego nazistowskiego aparatu. Max Schwarzbach, brat jej ojca, zginął w Oświęcimiu w 1943 roku.

Przed końcem maja 1945 roku Barbarze pozwolono na powrót do Berlina. Tam, jak na ironię, mogła zostać przez pewien czas, w tym samym budynku co przed deportacją, Kantstrasse 89, a później ponownie na Sybelstrasse – mały cud, biorąc pod uwagę ogromne zniszczenia po trzech latach alianckich nalotów dywanowych. W owym czasie, kuzyn, który wyemigrował do Kanady w latach 30., odnalazł nazwisko Barbary na jednej z licznych list ocalonych, które zostały opublikowane w Nowym Jorku przez niemiecko-żydowski tygodnik AUFBAU. Tak więc, przed majem 1947 roku, z pomocą kuzyna Barbara Weldon mogła wyemigrować do Kanady, kraju nadal wahającego się, czy przyjmować żydowskich uchodźców. Ostatecznie jej domem stał się Montreal, ponownie wyszła za mąż i rozpoczęła nowe życie.

WILL, Paula z domu Behr. Urodzona 21 maja 1877 roku w Hammerstein (pl. Czarne). Paula Will została aresztowana w Schönlanke (pl. Trzcianka) w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku, jej skonfiskowane oszczędności sięgały 3,334 Reichsmark. Następnie była więziona w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl do 11 marca, kiedy została deportowana do obozu przejściowego Główna w Poznaniu, gdzie jej mąż Bernhard Will, urodzony 2 lutego 1875 roku w Schönlanke, najstarszy syn z ósemki dzieci Aarona i Fanny Will, był już więziony. Oboje byli więzieni w Głównej do 6 kwietnia, kiedy o godzinie 5 rano tego dnia, zostali wysłani razem autobusem w Judentransportgruppe nr 475 do Berlina. Ich miejsca pobytu w Berlinie nie są znane, jednak 28 października 1942 roku zostali deportowani w 68. transporcie do Terezina. Jednak oboje byli w sta-

nie przeżyć deportację i nędzę Terezina do jego wyzwolenia w 1945 roku. Po wojnie, znaleźli schronienie w Palestynie, dokąd ich syn Paul dokonał Alija już w 1936 roku. Na początku lat 50. zjednoczona rodzina zdecydowała się opuścić Izrael i wyemigrować do Australii. W Sydney dołączyli do owdowiałego szwagra Bernharda Willa, Simona Zydowera, który przeżył Shoah w Szanghaju, ale stracił swoją żonę Ernestine z domu Will. Siostra Bernharda Hedwig Will, która również znalazła schronienie w Szanghaju w czasie wojny, później również dołączyła do rodziny w Australii. Kolejny brat, Louis, uciekł z Anglii przed wojną. Wiadomo, że z całej pozostałej czwórki rodzeństwa Bernharda, wszyscy zginęli w Warszawie i Trawniki.

EPILOG

Ogołoceni, jednak dla wiary ojców, dla których bronili swego życia, Żydzi przybyli na ziemie Słowian w swej zachodnio-wschodniej emigracji, pięć wieków wcześniej. Jak mało wzięli ze sobą, uciekając z półwyspu iberyjskiego przed habsburskimi władcami i z niemieckich ziem. Kolejne wieki były jedynie gościną. Jednak dwadzieścia pięć pokoleń życia na ziemiach na wschód od rzeki Łaby zmieniło ich poprzez brzemienne w skutki wydarzenia Haskalii i emancypacji.

Wraz z początkim Shoah, zostali ponownie zmuszeni do emigracji – chociaż w przeciwnym kierunku – wielu wyjechało w sposób, w jaki ich przodkowie przybyli, niemal bez grosza, a często z niewiele więcej niż religijnymi przekonaniami. Większości z nich w końcu udało się zbudować nowe życie na zachodzie - jednak nieświadomie zatoczyli koło rozpoczęte przez ich przodków.

„Istnieją dwa powody podrózowania: aby gdzieś dotrzeć lub skądś uciec”

FOTOGRAFIE I ILUSTRACJE

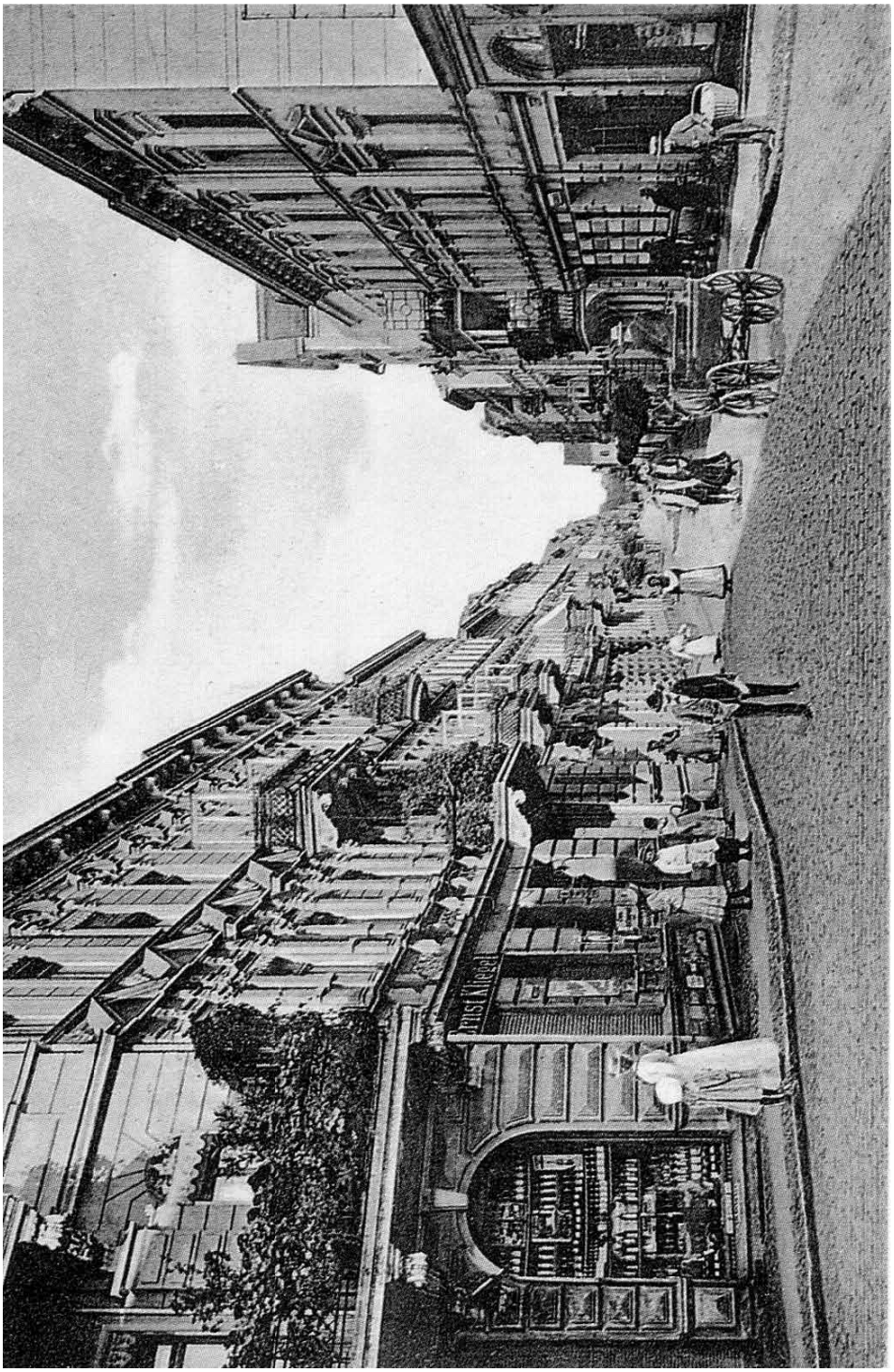

Kleine Kirchenstrasse, początek XX w. północno-południowa arteria, przedłużenie Friedrichstrasse, prowadząca w kierunku Kirchstrasse. W okresie rządów nazistów przemianowana na Schlageterstrasse. (Zdjęcie ze zbiorów autora)

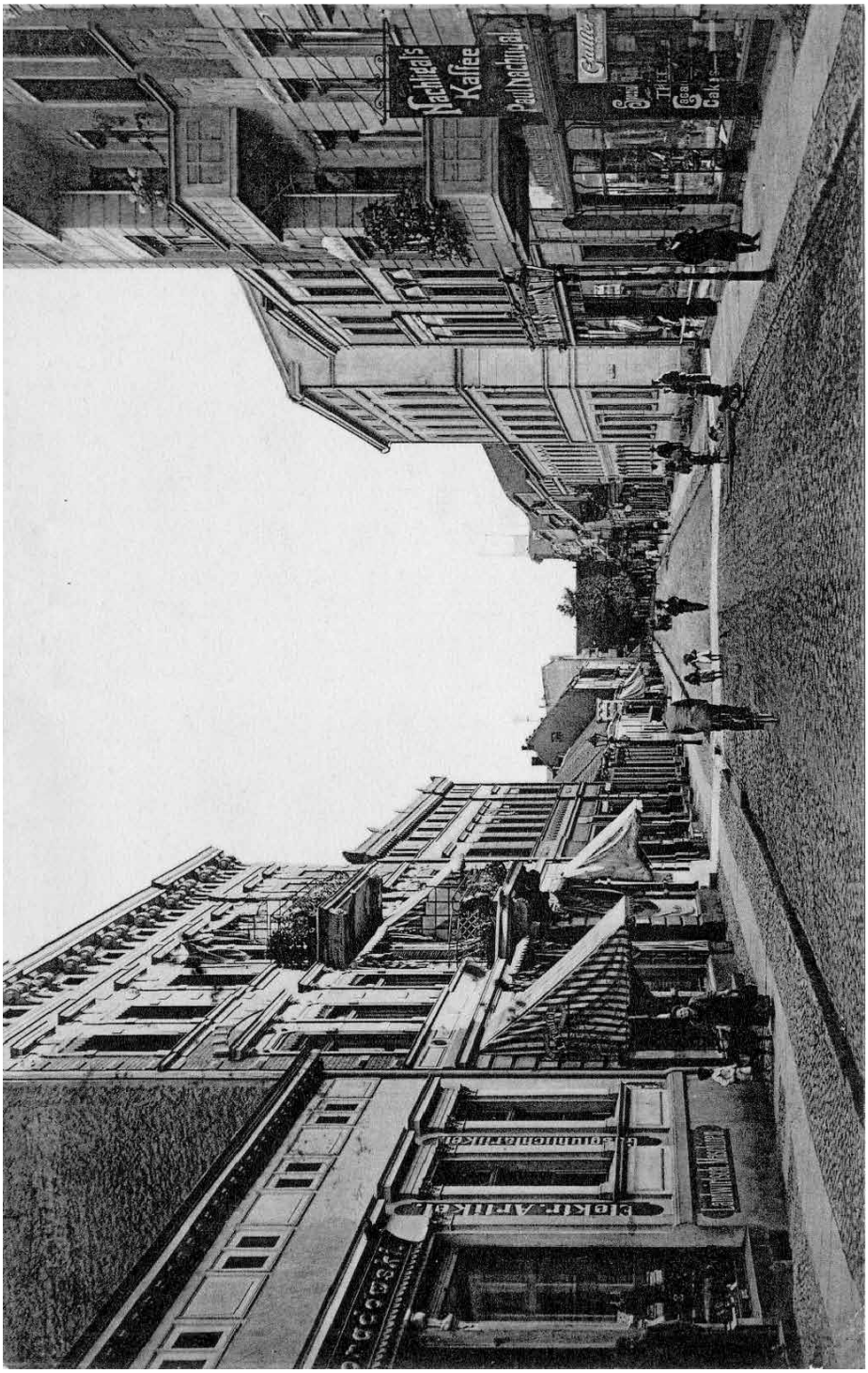

Posenerstrasse, 1900 r. (Zdjęcie ze zbiorów autora)

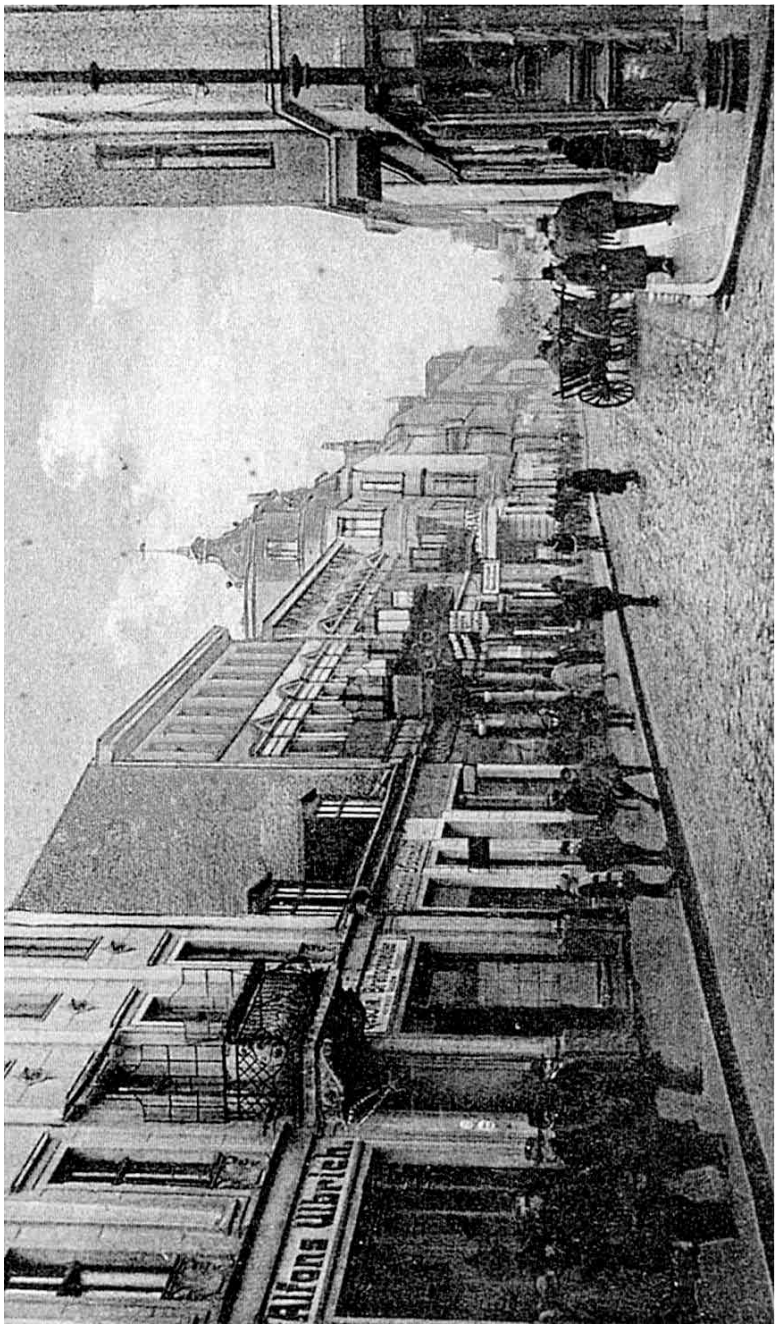

„Modna" Friedrichstrasse, początek lat dwudziestych XX wieku. (Zdjęcie ze zbiorów autora)

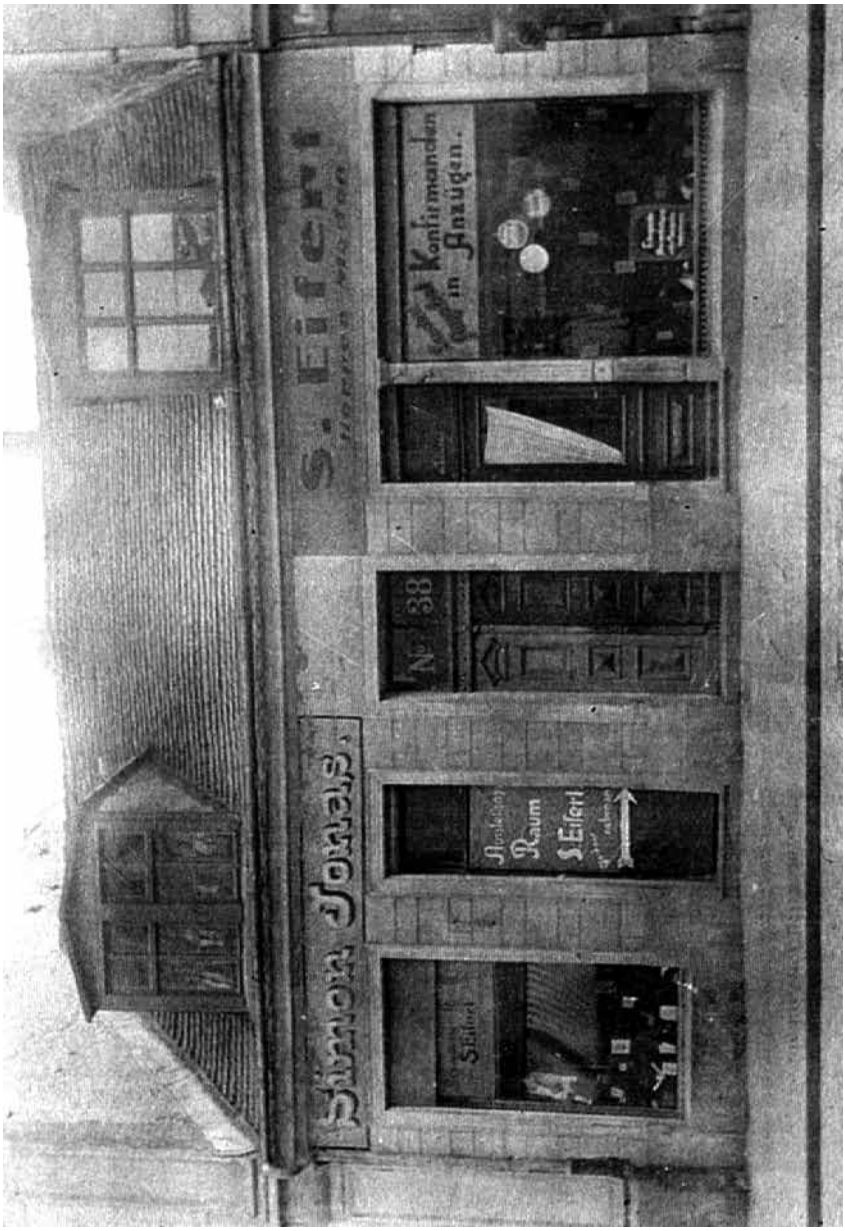

Przed odbudową wielu starych domów w Schneidemühl, ten, będący własnością A. Nasta, był jednym z kilku małych budynków pozostałych pod koniec lat dwudziestych przy Friedrichstrasse. Złotnik Jonas Simon dzielił go z krawcem Sallim Eifertem, po tym, jak oboje przenieśli się tutaj z Neuer Markt na przełomie XX wieku. (Zdjęcie dzięki uprzejmości Dr. Rudiego Philipp)

„Na tym terenie od listopada 1939 do 1943 roku, znajdował się hitlerowski obóz przejściowy dla wysiedlonych Polaków z Poznania i Wielkopolski. Przez obóz na Głównej przeszło ponad 100 tys. mężczyzn, kobiet i dzieci. Napis na płycie, we współczesnym Poznaniu, przypomina przyszłym pokoleniom o reżimie nazistowskim i tzw. Obozie Przejściowym Główna. Wielu Żydów z Schneidemühl i okolicznych miast zostało złapanych 21 lutego 1940 roku, a następnie było więzionych w tym obozie. (Zdjęcie dzięki uprzejmości Jerzego Szumana)

Strzeżcie się dobrze utrzymanych trawników! Oto, co pozostało, z niegdyś zadbanego cmentarza Gminy Wyznaniowej Żydowskiej z Schneidemühl (Piła). Wysokie topole są jedynymi świadkami dawnych lat. (Zdjęcie ze zbiorów autora)

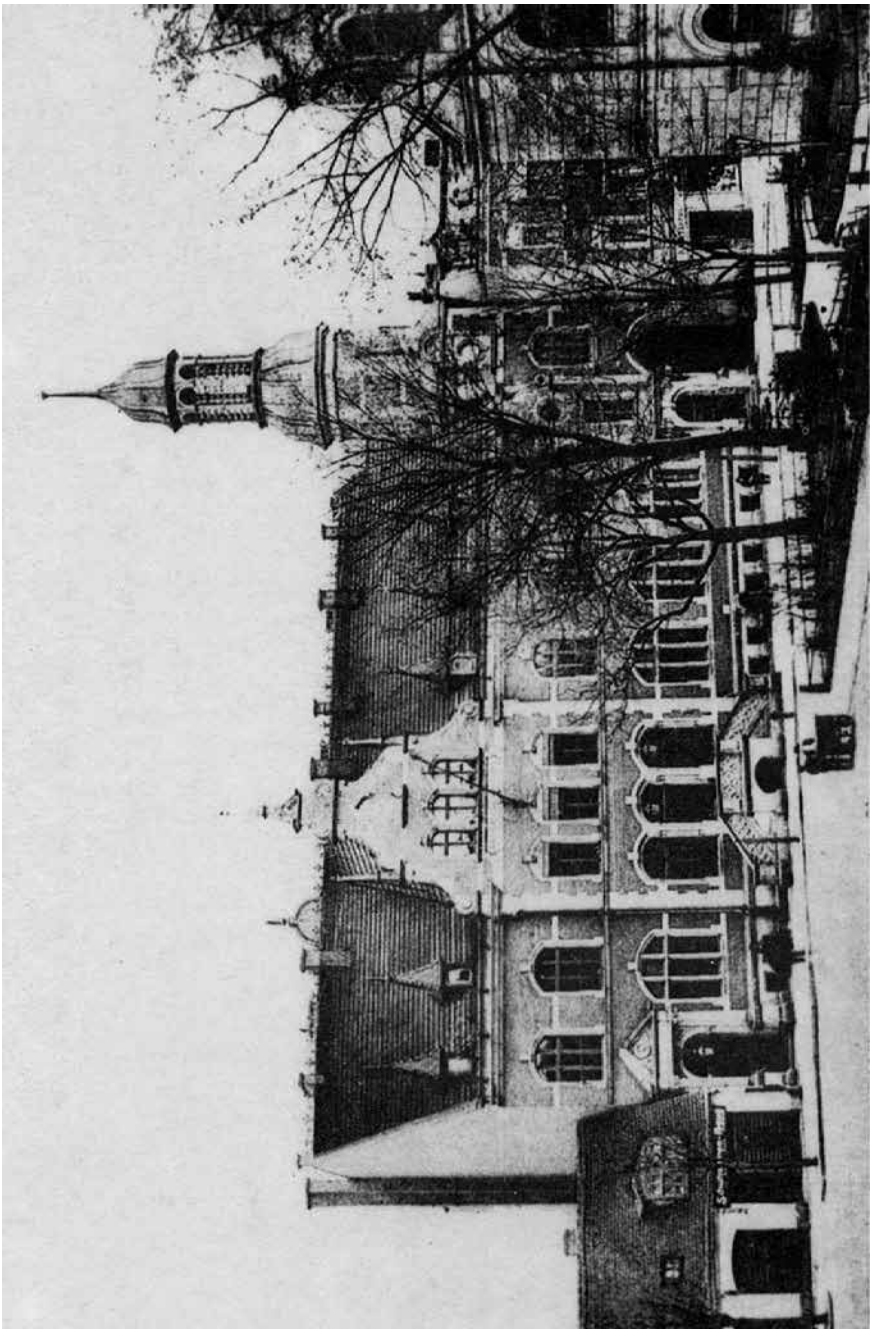

Królewska Poczta w Schneidemühl – zwrócona w stronę synagogi, na prawo, ściana szczytowa zwrócona na północ oraz otoczenie synagogi w stylu parkowym. Zdjęcie zrobione około 1900 roku. (Zdjęcie ze zbiorów autora)

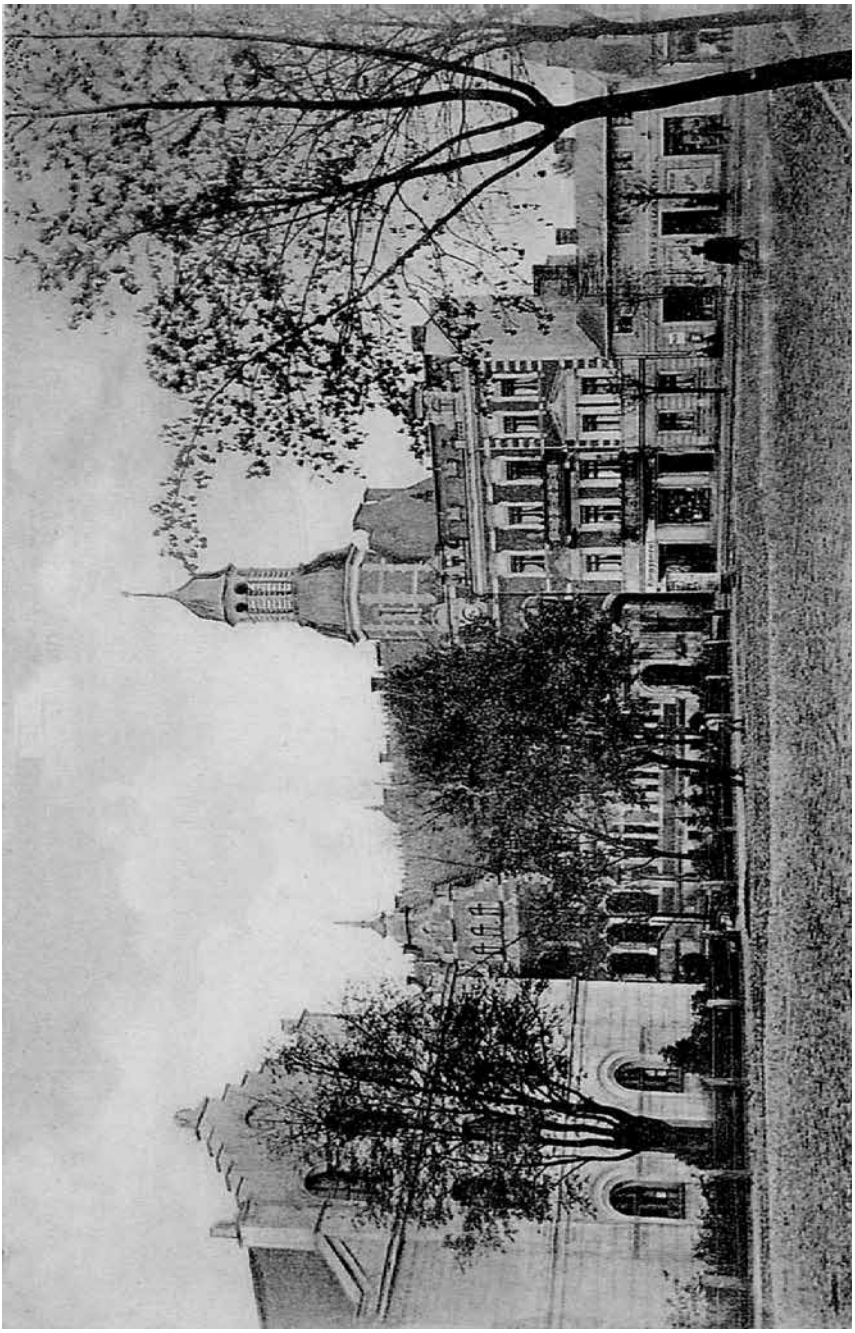

Częściowy widok na synagogę w Schneidemühl (po lewej stronie) oraz nowy budynek Królewskiej Poczty – widziane od strony Wilhelmsplatz. Zdjęcie zrobione około 1900 roku. (Zdjęcie ze zbiorów autora)

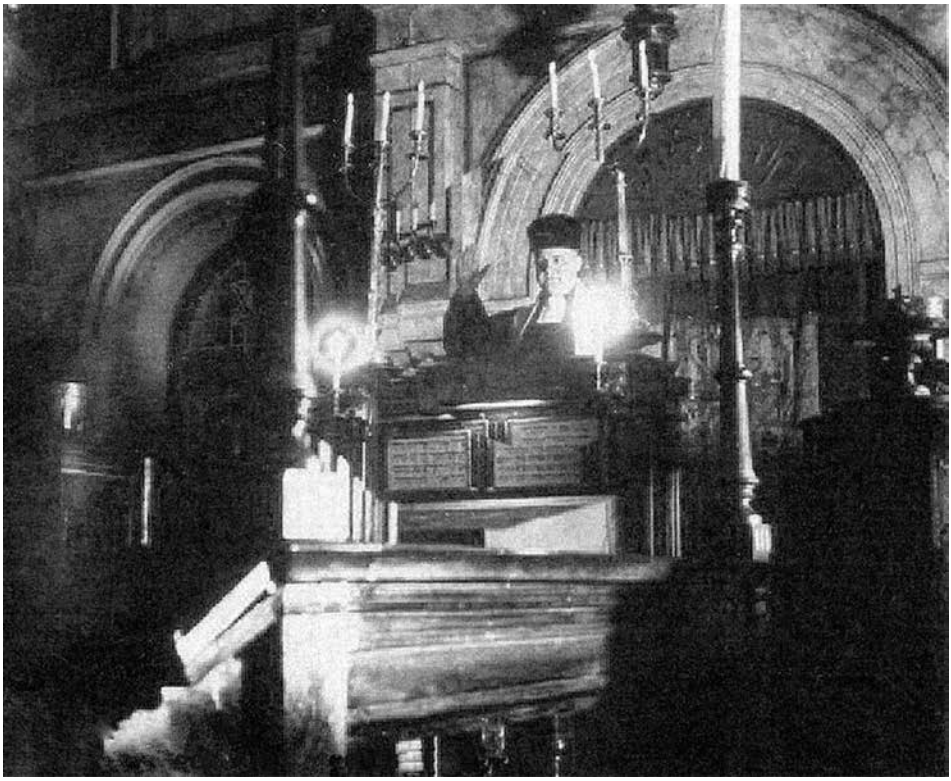

Wnętrze synagogi w Schneidemühl – Rabin Dr Arthur Rosenzweig udzielający błogosławieństwa zgromadzonym z bimy (widok nr 4), zdjęcie zrobione w 1933 roku. (Zdjęcie dzięki uprzejmości Kurta Rosenzweiga)

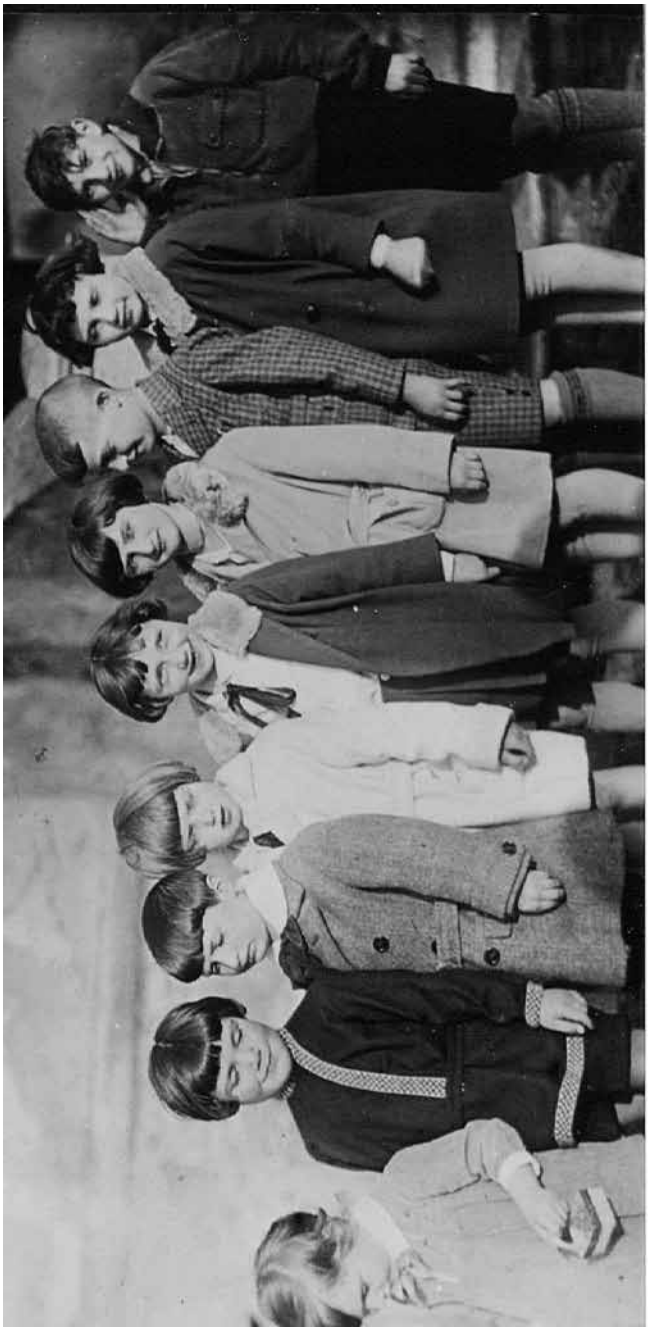

School photo, Schneidemühl ca. 1930
from left: ...Sommerfeld or Cohn, Wolfgang Margoninski, Kurt Arndt, sister of first child, Margot Schwarzbach, Ursel Arndt, Hans Rosenbaum, Barbara Schwarzbach, Heinz Edel; some of them emigrated in time.
(Photo courtesy of Barbara Weldon)

Zdjęcie szkolne z Schneidemühl, około 1930 roku. (Od lewej) Mała dziewczynka, Sommerfeld lub Cohn. Wolfgang Margoninski, który z rodzicami Maxem i Irmą Margoninski, wyemigrował i osiedlił się w Montrealu w Kanadzie. Kurt Arndt, który wraz z siostrą Ursel i rodzicami Eugenem i Lilli Arndt, dokonali Alijі Mała dziewczynka, siostra pierwszej dziewczynki. Margot Schwarzbach wymknęła się Gestapo, przetrwała wojnę w obozie dla internowanych w Szwajcarii i dokonała Aliji w 1947 r.. Jej rodzice, Martin i Johanna Schwarzbach z domu Abraham, zostali deportowani i zginęli w 1942 r. na Majdanku. Ursel Arndt, siostra Kurta Arndt. Hans Rosenbaum dokonał Alija. Barbara Schwarzbach została deportowana z Berlina wraz ze swym mężem do Oświęcimia 28 czerwca 1943 r.. Przeżyła i była w stanie wyemigrować do Montrealu, Kanada w 1947 roku. Heinz Edel, wyemigrował ze swoim młodszym bratem Wernerem do RPA w 1936 roku. (Zdjęcie dzięki uprzjmości Barbary Weldon, z domu Schwarzbach)

Walter Gerber, (u góry, po prawej) i Hans Heymann (na dole, w środku) na zdjęciu szkolnym z 1920 roku. Obojgu udało się wyemigrować w latach trzydziestych. Walter Gerber wyjechał z rodziną do Australii, a Hans Heymann, syn znanego w Schneidemühl weterynarza, dr. Hermanna Heymanna, otrzymał od nazistów zakaz ukończenia studiów medycznych na Uniwersytecie w Heidelbergu, uciekł przez Włochy do USA. Później służył na wojnie, jako lekarz, w Indiach i Birmie. (Zdjęcie dzięki uprzejmości Waltera Gerbera)

The Guttmann children (from left:) Eva, Marion [Putty], Susi, Rudi

(Photo courtesy Eva Gal-Or)

Dzieci Państwa Guttmann w 1939 roku. Od lewej: Eva, lat 12; Marion (zwana również Putty), lat 4; Susi, 14; Rudi, 10. Jedynie Eva i Susi przeżyły Shoah we Francji i po wojnie dokonały Aliji. Ich rodzice, wraz z siostrą Marion, zostali deportowani do łódzkiego getta 1 listopada 1941 roku. Wszyscy zginęli. Ich brat Rudi, chorował na polio i zmarł 17 września 1941 roku w szpitalu w Berlinie-Buch. Jest pochowany na cmentarzu Weissensee w Berlinie. (Zdjęcie dzięki uprzejmości Evy Gal-Or)

Eva Guttmann Gal-Or w 2001 roku

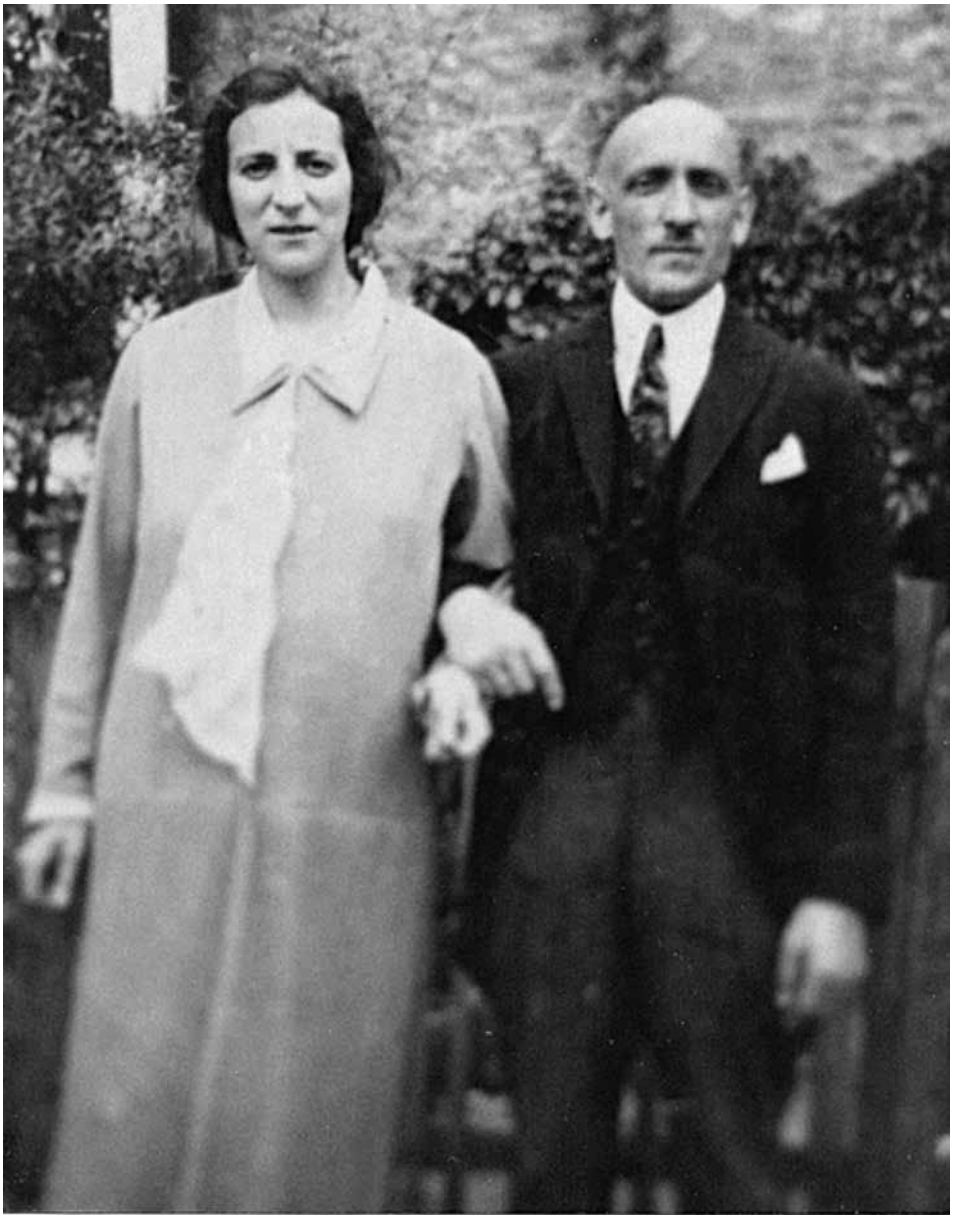

Hermann (Jossel) i jego żona Gertrud Guttmann, z domu Ephraim. Wraz ze swoją małą córką Marion zostali deportowani do Łodzi w 1941 roku. Jedynie ich dwie starsze córki, Eva i Susi, ocalały. Zostały wysłane w Kindertransport do Francji. Ich jedyny syn zmarł w Berlinie.

Bertha and Jacob Rosenberg with their eight children - Silver wedding anniversary, Schneidemühl 1908
(Photo author's collection)

Rodzina Rosenberg. Zdjęcie zrobione w 1908 r. w Schneidemühl w radosnych okolicznościach srebrnych godów Jacoba i Berthy Rosenberg, z domu Simonstein. Od końca XIX w. rodzina posiadała powszechnie znany zakład krawiecki przy Neuer Markt w Schneidemühl. Co smutne, tragedia dotknie kilkoro z ich dzieci, trzy dekady później. (Od lewej) Richard, miał szczęście wyemigrować do Chile. Nanny, wraz ze swoim synem Heinzem, zginęła w Oświęcimiu; Grete, wraz ze swoim mężem Manasse Blumenthal i synem Heymannem, również zginęła w Oświęcimiu. Dwójka ich dzieci wyjechała, w młodym wieku zrobiła Aliję i założyła liczne rodziny w Izraelu. Martin, z żoną i synem, wyemigrował do Chile w 1940 r. Świętująca para, Bertha i jej mąż Jacob Rosenberg, (w pierwszym rzędzie), zmarli w Schneidemühl. Siegfried, ze swoją żoną Jenny, z domu Goldstein, i córką Edith, zięciem i wnukiem, zginęli w Oświęcimiu. Jedynie syn Max, wyemigrował wczesniej do USA. Erna, wraz ze swoim synem Martinem i córką Beate, zginęła w Shoah. Rosa zmarła jako wdowa w Oranienburgu w 1941 r. jednak w Shoah straciła jednego syna Kurta – dwójka jej dzieci, Arthur i Dina, wyjechały wcześniej dokonując Aliji, podczas gdy jej syn, Georg , przeżył w Szwecji. Charlotte była najmłodszą córką, ona i jej mąż, Leo Jacobsohn zmarli w 1933 roku w Berlinie; ich jedyna córka, Inge, zginęła w Rydze w 1942 r. w wieku dwudziestu lat. (Zdjęcie dzięki uprzejmości Diny Cohen).

Aron Will ze swoją rodziną złożoną z ośmiorga dzieci przed fabryką cygar w Schönlanke (pl. Trzcianka), zdjęcie z około 1912 r. Aron Will prosperował w Schönlanke od połowy XIX wieku i był dumnym uczestnikiem wojny francusko-pruskiej lat 1870/71. Podczas, gdy niektóre dzieci Arona zostały złapane w czasie Aktion 21 lutego 1940 roku w Schneidemühl, trójka z nich przeżyła Shoah, uciekając odpowiednio wcześniej do Szanghaju i Anglii. Bernhard, najstarszy syn (u góry z prawej) został deportowany ze swoją żoną do Terezina; oboje przeżyli. Ci, którzy przeżyli, osiedlili się później w Australii. Isidor i Adolf (drugi rząd, od lewej) zginęli w Trawnikach Marta i Flora (pierwszy rząd od prawej) zostały ostatecznie deportowane do warszawskiego getta. (Zdjęcie dzięki uprzejmości Miriam Suss).

Hugo Chaim Simonstein, syn Lewina i Rosy Simonstein, z domu Markwald. Przez wiele lat właściciel zakładu krawieckiego przy Kl. Kirchen-strasse w Schneidemühl, przebywał w Sachsenhausen, a później zginął w Terezinie w 1943 r. Z jego trójki dzieci, przeżyło tylko dwóch synów; Rudy w USA i Herbert w Chile. (Zdjęcie ze zbiorów autora).

Joachim Rosenberg, jedyny syn Martina i Reginy Rosenberg, z domu Bendit; zdjęcie zrobione w 1938 r. Wraz ze swoimi rodzicami wyemigrował do Chile w grudniu 1940 r. (Zdjęcie dzięki uprzejmości J. Rosenberga)

Mentheim Schleimer, mąż Auguste Schleimer, posiadał powszechnie uznany zakład krawiecki przy Brombergerstrasse 2 w Schneidemühl, zanim jego dom i biznes zostały całkowicie splądrowane w czasie listopadowego pogromu w 1938 r. Po uwięzieniu w Sachsenhausen, zmarł w wyniku znęcania się, którego doświadczył.

Auguste Schleimer, z domu Jakubowski, była żoną Mentheima Schleimera. 25 stycznia 1942 r., trzy lata po swoim mężu zmarłym w wyniku znęcania się w Sachsenhausen, została deportowana do ryskiego getta, gdzie zginęła. Jej syn Theo wyemigrował do RPA w latach 30., a córka Margot osiedliła się w Argentynie. (Zdjęcie dzięki uprzejmości Roberta M. Schleimera).

Kurt Sommerfeld, jedyny syn Siegfrieda i Betty Sommerfeld, z domu Heymann; zdjęcie zrobione podczas studiów medycznych w 1920 r. gdy działał aktywnie w Verbindung KC. Nie mogąc prowadzić praktyki w Berlinie w latach 30., wyemigrował z żoną Lotte w 1938 r. i osiedlił się w Maine, USA. (Zdjęcie dzięki uprzejmości Franka Ephraima).

Martin Rosenberg, syn Jacoba i Berthy Rosenberg, z domu Simonstein; zdjęcie zrobione w 1959 r. Wyemigrował z żoną i synem do Chile w grudniu 1940 r. (Zdjęcie dzięki uprzejmości J. Rosenberga).

Matka Judaha Boasa, który wyemigrował do Nowego Jorku w 1852 r.
Zdjęcie zrobione w Schneidemühl, około 1880 r.

Arthur Philip, ojciec dr Rudiego Philippa, jako 5-letni chłopiec – zdjęcie zrobione w 1895 r. w Schneidemühl. Rodzina zdołała wyemigrować do Kanady w 1938 r. (Zdjęcie dzięki uprzejmości Dr Rudiego Philippa).

Lea Seeliger, z domu Simonstein była córką Hugo Chaima i Selmy Simonstein, z domu Kollenscher. Po wybuchu wojny, nie mogła już podążyć za swoim bratem do Chile. Zginęła wraz ze swym mężem, Leo Seeligerem i synami Kurtem i Ludwigiem w Oświęcimiu. (Zdjęcie dzięki uprzejmości Herberta Simonstein).

Dr Emil Mislowitzer, bardzo popularny lekarz rodzinny z Schneidemühl, zmarł na początku I wojny światowej. (Zdjęcie dzięki uprzejmości Petera Mylona).

Dr Heymann jako major w 1917 r., podczas w I wojny światowej. Dr Heymann był bardzo dobrze znanym weterynarzem z Schneidemühl i był przez wiele lat bardzo aktywnym działaczem gminy żydowskiej. (Zdjęcie dzięki uprzejmości Franka Ephraima).

Dr Ernst Mislowitzer, syn dr. Emila Mislowitzera, jako młody oficer podczas I wojny światowej. Wyemigrował ze rodziną na początku lat 30., najpierw do Belgradu, później do USA. (Zdjęcie dzięki uprzejmości Petera Mylona).

28-letni rabin dr Israel Nobel w czasie swojej pierwszej posługi rabinackiej w Filehne (Wieleń), 1906 r.; zagorzały syjonista.(Zdjęcie dzięki uprzejmości Günter Nobel, Berlin).

Rabbi dr. Israel Nobel w Izraelu około 1960 r., rozmyślający nad długą karierą rabina. Jego, trwająca dekadę posługa w Schneidemühl, połączyła epokę Cesarstwa i Republiki Weimarskiej. (Zdjęcie dzięki uprzejmości Günter Nobel, Berlin).

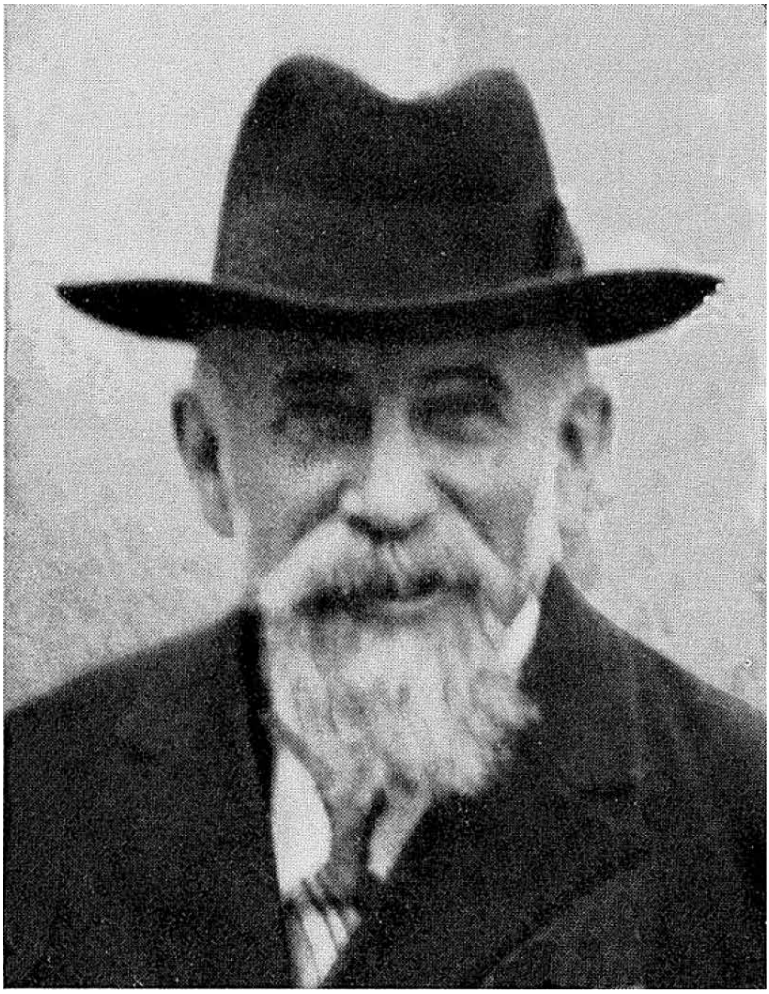

Rabin dr Siegfried Grzymisch, (1875-1944), przyjął funkcję rabina w Gminie Schneidemühl na okres jednego roku w 1904, po śmierci wiekowego rabina Branna. Rabin Grzymisch, to pierwszy spośród kilku rabinów w Schneidemühl, którzy ukończyli Jüdisch Theologisches Seminar we Wrocławiu; później, do 1940 r., pracował w gminach południowych Niemiec. Został deportowany wraz ze swoją żoną, najpierw do Gurs we Francji, a w 1944 roku do Oświęcimia, gdzie oboje zginęli. (Zdjęcie dzięki uprzejmości DVA München).

Rabin dr Julius Lewkowitz, 1876-1943, przejął obowiązki po rabinie Grzymischu w 1904 r., kierując 800-osobową Gminą Żydowską w Schneidemühl. Jego silną stronę stanowiła znajomość filozofia religii, która czyniła szczególne wrażenie na starszych uczniach, miejscowego gimnazjum. Widział sens swojego życia w byciu rabinem, nauczycielem i duchowym doradcą. Posiadał silne skłonności do liberalnemu judaizmowi, a po 9 latach na stanowisku w Schneidemühl, jedno z jego pism zwróciło uwagę liberalnych kręgów żydowskich w Berlinie. Tam, w 1913 r., w dużej, nowej synagodze, przy Levetzowstrasse w Moabit, objął nowe stanowisko W czasie rządów nazistów głębokie oddanie swojej społeczności i wiara rabina Lewkowitza sprawiły, że nie mógł porzucić duchowego przywództwa nad swym zgromadzeniem ani myśleć o emigracji. W marcu 1943 r., on i jego żona, zostali deportowani do Oświęcimia, gdzie oboje zginęli. (Zdjęcie znajdujące się w zbiorach autora).

Rabin dr Fritz Plotke, 1906-1994, został rabinem gminy w Schneidemühl w 1936 r. Studiował w Jüdisch Theologisches Seminar we Wrocławiu i na Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums w Berlinie pod kierownictwem rabina Leo Baecka. Po krótkiej posłudze w Landsberg/W. (Gorzów Wielkopolski) rabin Plotke objął stanowisko jako Bezirksrabbiner w Schneidemühl. Biorąc pod uwagę, coraz bardziej restrykcyjne zarządzenia reżimu nazistowskiego, jego posługa miała być krótka. Dwa lata po przejęciu funkcji rabina, stanął wobec konieczności porzucenia gminy, kilka chwil przed restrykcjami Gestapo. Rabbi Plotke był ostatnim rabinem 300-letniej Gminy Wyznaniowej Żydowskiej Schneidemühl. Z dużymi trudnościami, rabinowi i jego rodzinie, udało się ostatecznie wyemigrować do USA. Tam piastował kilka stanowisk; był m.in. członkiem Zgromadzenia Rabinicznego, do czasu objęcia ostatniego stanowiska w kongregacji Knesset Israel w Hammond, stan Indiana. Przez swoje życie był spełnionym artystą, uczonym, lingwistą, kompozytorem i muzykiem. Zmarł w Waszyngtonie w wieku 86 lat. (Zdjęcie dzięki uprzejmości Petera Plotke).

Rabin dr Alfred Josp (1909-1994), został wyświęcony w Jüdisch Theologisches Seminar we Wrocławiu w 1932 r. i objął rabinat w Schneidemühl w 1934 r. Po dwóch trudnych, ale udanych latach jako Bezirksrabbiner w całym regionie otaczającym Schneidemühl, odpowiedział na wyzwanie do Berlina, aby dołączyć tam do jednego z rabinatów i został Rabbiner und Prediger w liberalnej Tempel Neue Synagoge przy Oranienburgerstrasse. Po listopadowym pogromie w 1938 roku rabin Jospe otrzymał wizę do Anglii, a rok później udało mu się zapewnić sobie bezpłatną wizę do USA, pozwalającą mu na emigrację z rodziną. W USA Rabin Jospe był autorem licznych książek i kontynuował 35-letnią karierę dyrektora Fundacji B'nai Brith Hillel. (Zdjęcie dzięki uprzejmości dr. Raphi Jospe).

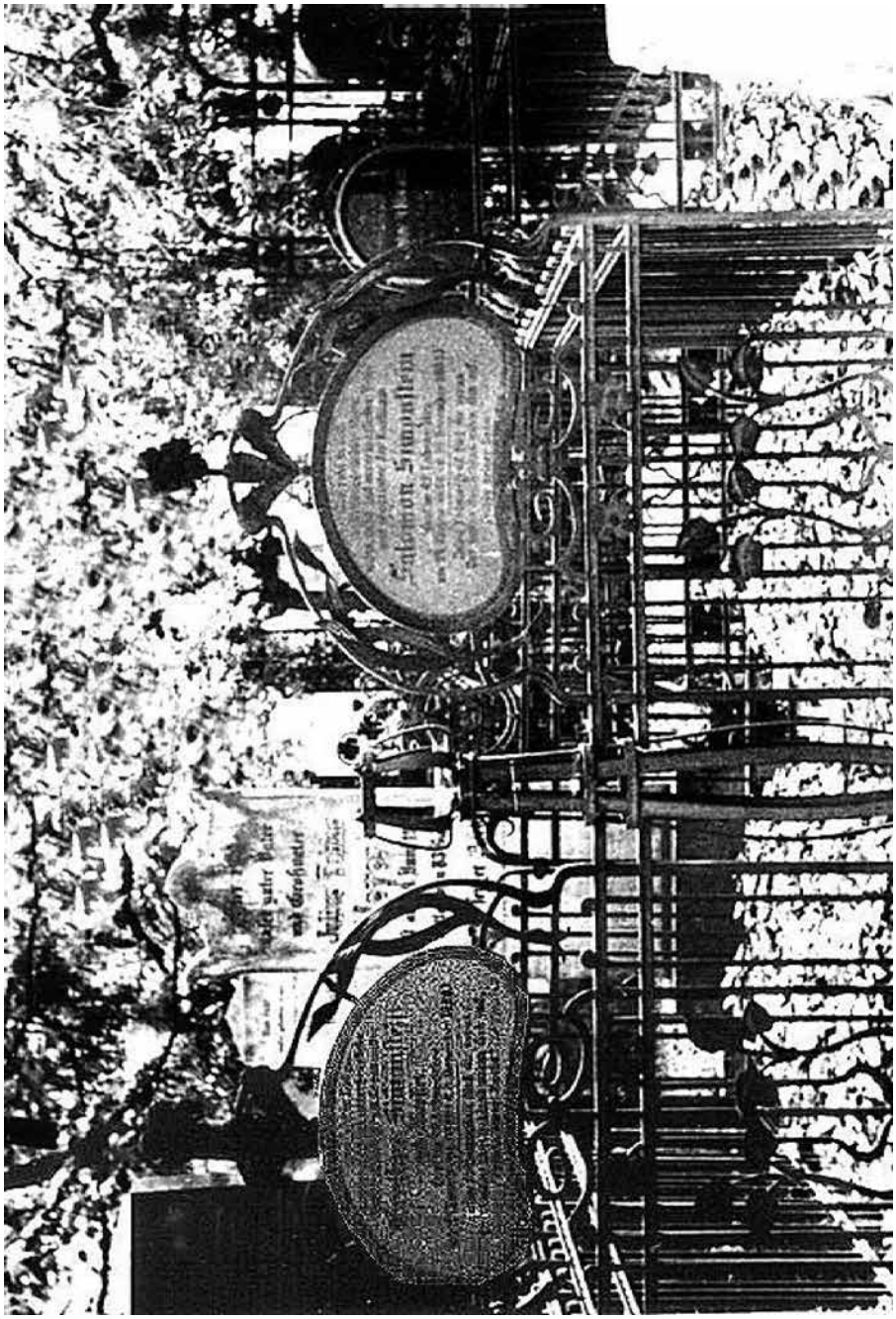

Erb-Begräbnis – rodzinny grób Salomona i Ernestine Simonstein, z domu Lösser, pradziadków autora, ukazujący niemieckie inskrypcje z tyłu pomnika. Żydowski cmentarz w Schneidemühl około 1930 r. (Zdjęcie dzięki uprzejmości Marion Cohn).

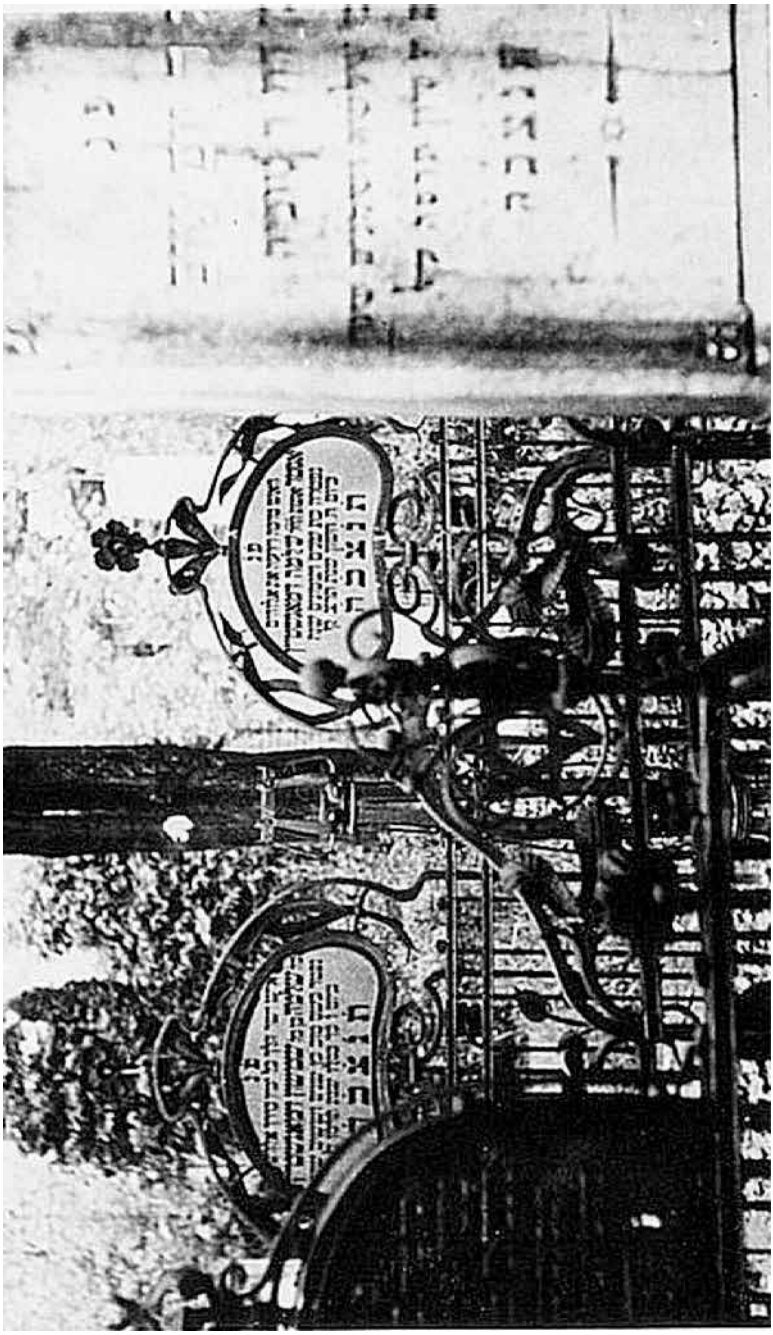

Erb-Begräbnis – rodzinny grób Salomona i Ernestine Simonstein, z domu Lösser, pradziadków autora, pokazujący hebrajskie inskrypcje z przodu pomnika. Żydowski cmentarz w Schneidemühl około 1930 roku.

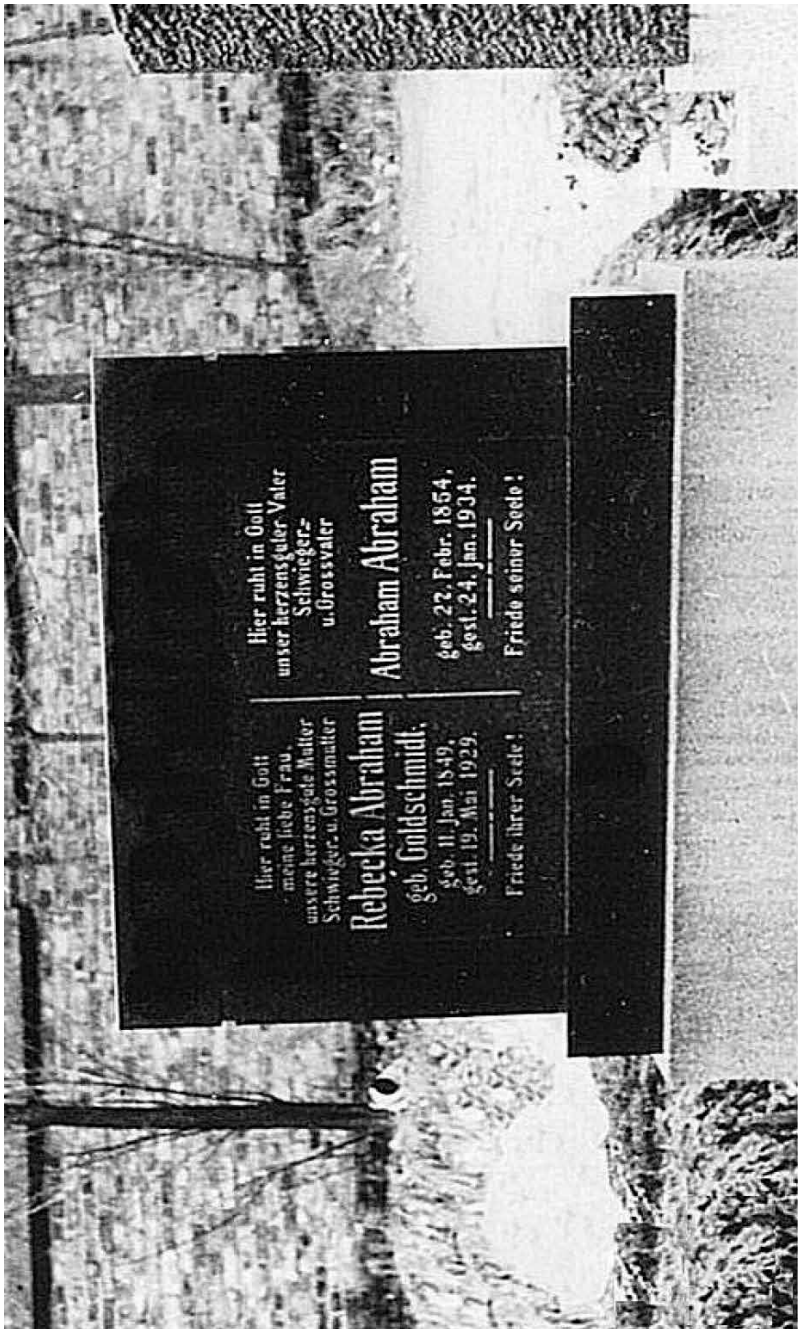

Erb-Begräbnis – rodzinny nagrobek Abrahama i Rebecki Abraham z domu Goldschmidt, wykonany z czarnego granitu; dziadkowie Barbary Weldon, z domu Schwarzbach. Żydowski cmentarz w Schneidemühl. Zdjęcie zrobione zimą 1935 r. (Zdjęcie dzięki uprzejmości Barbara Weldon (Schwarzbach).

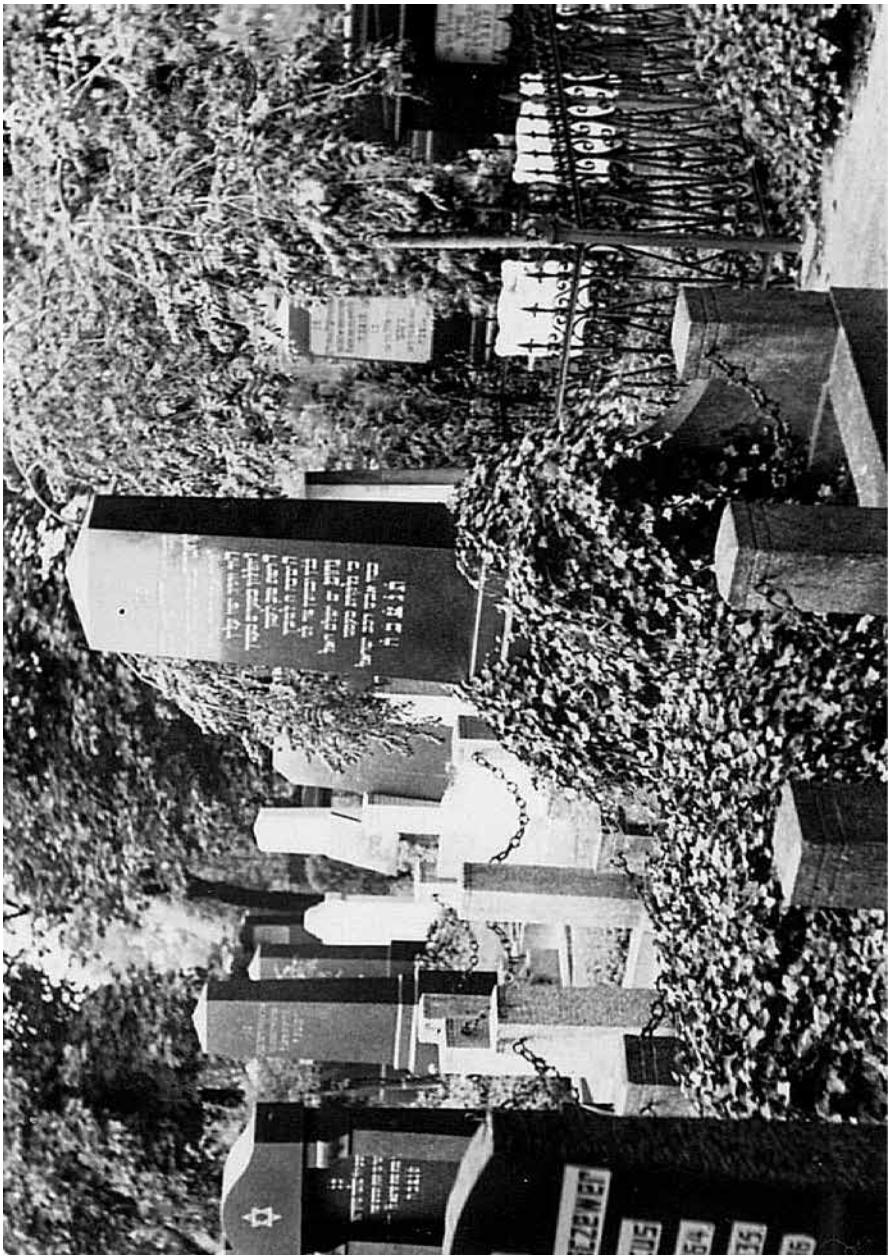

Nagrobek Louisa Kronheima z czarnego granitu, wdowiec po Jenny Kronheim, z domu Cohn; ojciec dr. Emila Kronheima, zmarł w wieku 66 lat. Żydowski cmentarz w Schneidemühl, 1935 r. (Zdjęcie dzięki uprzejmości Marion Cohn).

Erb-Begräbnis – Rodzinny grób Jacoba i Berthy Rosenberg, z domu Simonstein, dziadków Joachima Rosenberga. Żydowski cmentarz w Schneidemühl około 1920 r. (Zdjęcie dzięki uprzejmości Joachim Rosenberg).

Wysoki biały nagrobek Sarah Jacob, z domu Lösser. Urodzona w Filehne była wdową po Eliasie Jacobie; córka Heimann i Bertha Jacob, z domu Lösser; zmarła w wieku 85 lat. Nagrobek ten ukazuje niemieckie inskrypcje z tyłu pomnika. Żydowski cmentarz w Schneidemühl, 1935 r. (Dzięki uprzejmości Marion Cohn).

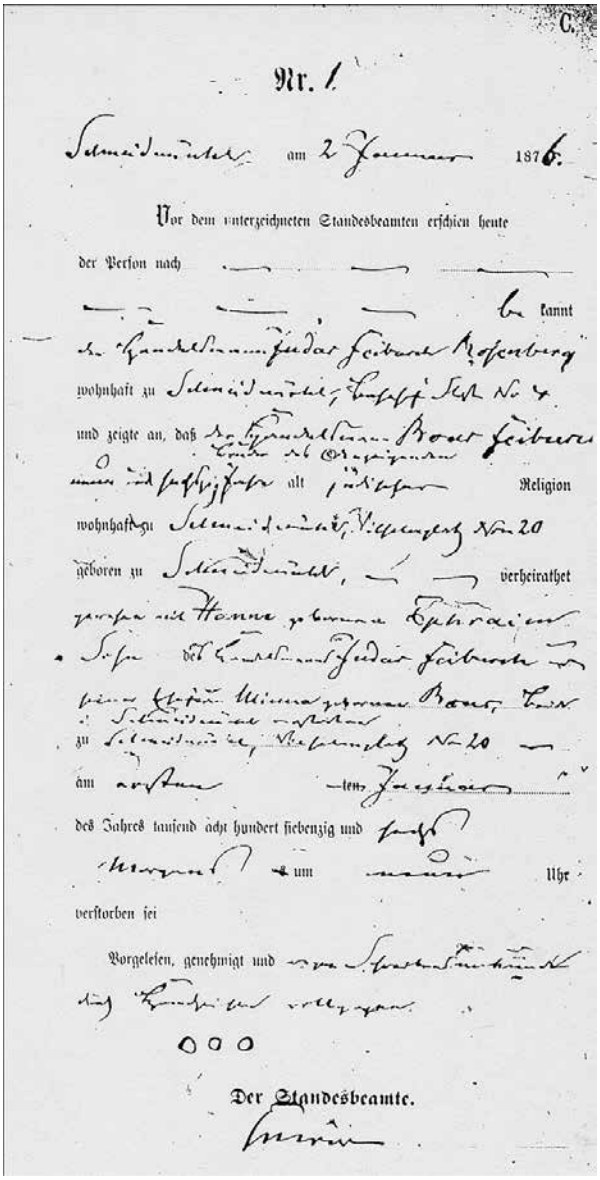

C.

Nr. 1

Schneidemühl am 2 Januar 1876.

Vor dem unterzeichneten Standesbeamten erschien heute

der Person nach

bekannt

wohnhaft zu

und zeigte an, daß

alt Religion

wohnhaft zu

geboren zu verheirathet

zu

am ten

des Jahres tausend acht hundert siebenzig und

um Uhr

verstorben sei

Vorgelesen, genehmigt und

Der Standesbeamte.

Akt zgonu 69-letniego Boasa Feibuscha, męża Hanne Feibusch, z domu Ephraim, brata Judasa Feibuscha Rosenberga, wydany w Schneidemühl, 2 stycznia 1876 roku. Boas był synem Judasa i Minny Feibusch, z domu Boas, oboje zmarli w Schneidemühl. Śmierć Boasa nastąpiła 1 stycznia 1876 r. Szczególnie interesujący jest wzór nadawania imion w dwóch pokoleniach oraz fakt, że zgłaszający Judas Feibusch Rosenberg nie podpisał się nazwiskiem, ale oznaczył dokument trzema kółkami. (Zbiory autora).

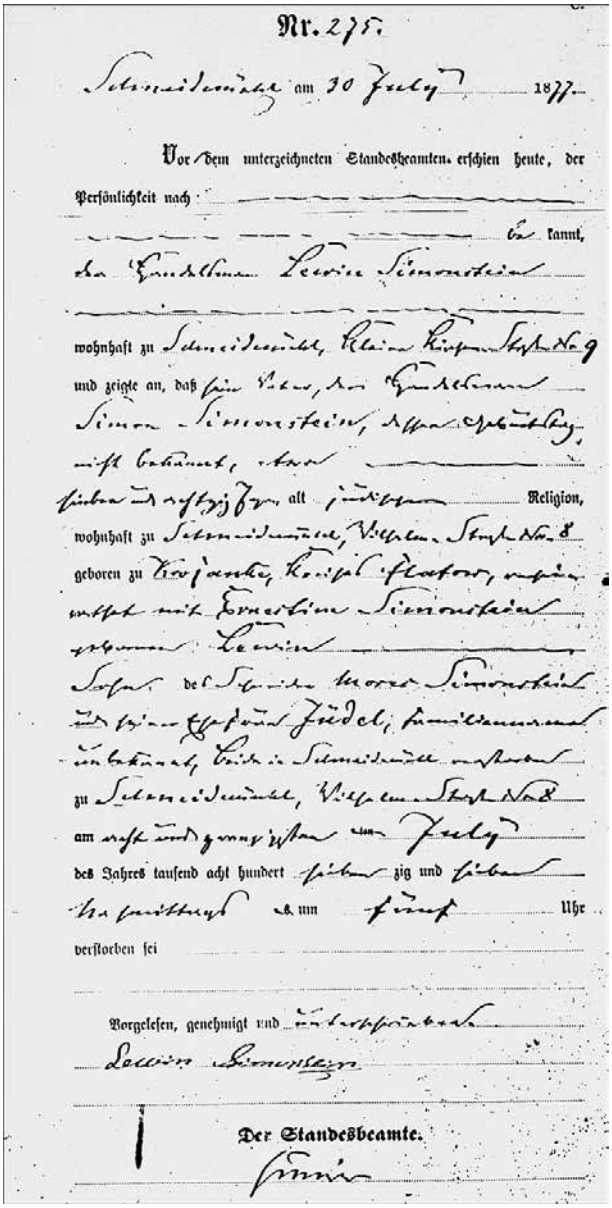

Nr. 275.

Schneidemühl am 30 July 1877.

Vor dem unterzeichneten Standesbeamten erschien heute, der Persönlichkeit nach ... bekannt, der Handelsmann Lewin Simonstein wohnhaft zu Schneidemühl, Kleine Kirchen-Straße No 9 und zeigte an, daß sein Vater, der Handelsmann Simon Simonstein, dessen Geburtstag nicht bekannt, etwa ... sieben und achtzig Jahre alt jüdischer Religion, wohnhaft zu Schneidemühl, Wilhelm-Straße No 8 geboren zu Krojanke, Kreises Flatow, verheirathet mit Ernestine Simonstein geborene Lewin Sohn des Schneider Moses Simonstein und seiner Ehefrau Jüdel, familienname unbekannt, beide in Schneidemühl verstorben zu Schneidemühl, Wilhelm-Straße No 8 am acht und zwanzigsten Juli des Jahres tausend acht hundert sieben zig und sieben Nachmittags um fünf Uhr verstorben sei

Vorgelesen, genehmigt und unterschrieben.

Lewin Simonstein

Der Standesbeamte.

Simon

Akt zgonu prapradziadka autora, 87-letniego Simona Simonstein, męża Ernestine, z domu Lewin, wydany w Schneidemühl, 30 lipca 1877 r. Simon był synem Mosesa i Jüdel Simonstein, oboje zmarli w Schneidemühl. Śmierć Simona nastąpiła 28 lipca 1877 r., a zgłaszającym był jego syn Lewin Simonstein. W tym dokumencie wymienione są trzy pokolenia, a interesujący jest wzór nadawania imion, tj. zmarły syn, Lewin, otrzymał nazwisko matki jako imię. (Zbiory autora).

Unitas-Loge Nr. V
von Posen
in Schneidemühl

Schneidemühl, im März 1924.

Werte Herren und liebe Brüder!

Zu dem am Sonntag, den 30. März stattfindenden

25. Stiftungsfest

unserer Unitas-Loge erlauben wir uns hiermit, Sie und Ihre werten Angehörigen freundlichst einzuladen.

Festfolge:

a) Vorm. 11 Uhr: Einweihung von Kandidaten
darauf um 1 Uhr: Gemeinschaftliches Frühstück.

b) Nachm. 4 Uhr: Festloge mit Schwestern,
verbunden mit der Weihe einer Gedenktafel für den Begründer unserer Loge, den im Weltkriege gefallenen Br. Dr. Mislowitzer.

c) Abends 7 Uhr: Festmahl, im Anschluß daran
Aufführungen und Tanz.

Wir werden uns freuen, Sie und Ihre werten Angehörigen bei unserer Feier begrüßen zu können und erbitten Ihren gefälligen Bescheid mit Angabe der zu belegenden Gedecke, möglichst bald, spätestens aber bis zum 20. ds. Mts. an Br. Adolf Moltek, hierselbst, Friedrichstraße 30. Da Tischkarten gelegt werden, bitte die Namen der Teilnehmer anzugeben.

Für Unterkunft wird, bei rechtzeitiger Anmeldung, Sorge getragen werden.

Mit brüderlichem Gruß
in F. L. W.

Unitas-Loge.

Zaproszenie dla współbraci i sióstr z „Unitas-Loge" do uczczenia 25. rocznicy jej utworzenia, ze szczególnym naciskiem na planowane odsłonięcie płyty, honorującej brata założyciela dr. Mislowitzera, który zginął w I wojnie światowej. (Dzięki uprzejmości Petera Mylona).

Am 24 d. M. starb in Berlin-Wilmersdorf der Rentier

Herz Berliner

Ehrenmitglied der jüdischen Gemeinde in Schneidemühl.

Der Verstorbene hat eine lange Reihe von Jahren zuerst als Repräsentant, dann als Vorsitzender des Vorstandes in unserer Gemeinde ein reichgesegnetes Wirken entfaltet. Mit unermüdlichem Eifer, grosser Energie und hohem Verständnis für jüdische Interessen hat er die Gemeinde geleitet.

Die Ernennung zum Ehrenmitgliede der Gemeinde bei seinem Fortzuge im Jahre 1905 war nur ein geringer Zoll der Dankbarkeit und Verehrung, die die ganze Gemeinde für ihn hegte.

Sein Andenken wird bei uns nicht erlöschen.

Schneidemühl, 26. Juli 1914.

Der Vorstand und die Repräsentanten der jüdischen Gemeinde.

Nekrolog Herza Berlinera, byłego Reprä¬sen-tant, przewodniczącego rady wykonawczej kehili i filantropa. Herz Berliner należał do jednej z najstarszych rodzin w Schneidemühl. Po długim życiu w służbie gminy, wraz ze swoją żoną wyjechał do Berlina w 1905 roku. (Berliner Tageblatt, 28 lipca 1914).

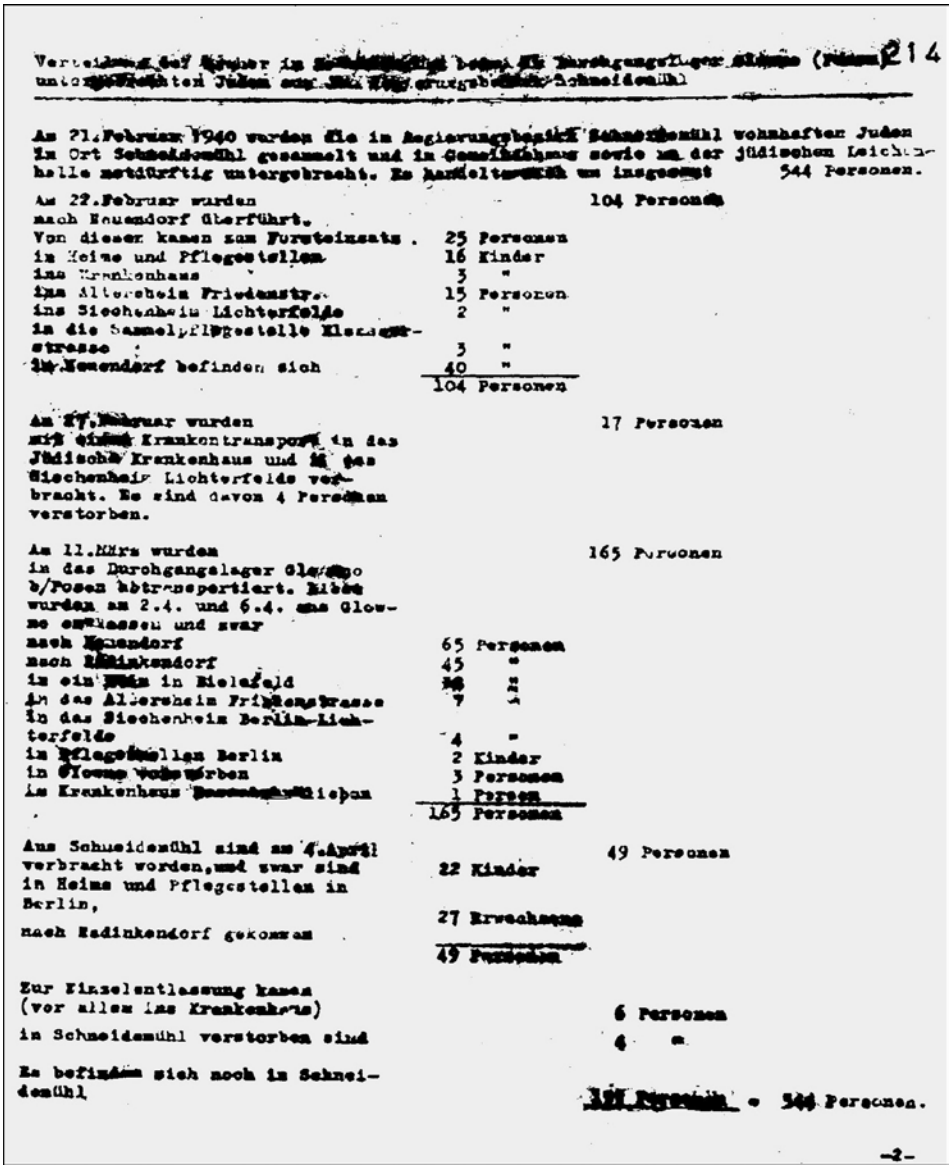

Verteilung der Kinder in [illegible] Durchgangslager [illegible] (Posen) 214
untergebrachten Juden aus [illegible] Schneidemühl

Am 21.Februar 1940 wurden die im Regierungsbezirk Schneidemühl wohnhaften Juden im Ort Schneidemühl gesammelt und in Gemeindehaus sowie an der jüdischen Leichenhalle notdürftig untergebracht. Es handelte sich um insgesamt 544 Personen.

Am 22.Februar wurden nach Neuendorf überführt.		104 Personen
Von diesen kamen zum Forsteinsatz .	25 Personen	
in Heime und Pflegestellen	16 Kinder	
ins Krankenhaus	3 "	
ins Altersheim Friedenstr.	15 Personen	
ins Siechenheim Lichterfelde	2 "	
in die Sammelpflegestelle Klausenstrasse	3 "	
in Neuendorf befinden sich	40 "	
	104 Personen	
Am 27.Februar wurden mit einem Krankentransport in das Jüdische Krankenhaus und in das Siechenheim Lichterfelde verbracht. Es sind davon 4 Personen verstorben.		17 Personen
Am 11.März wurden in das Durchgangslager Glowno b/Posen abtransportiert. Diese wurden am 2.4. und 6.4. aus Glowno entlassen und zwar		165 Personen
nach Neuendorf	65 Personen	
nach Radinkendorf	45 "	
in ein Heim in Bielefeld	[illegible] "	
in das Altersheim Friedenstrasse	7 "	
in das Siechenheim Berlin-Lichterfelde	4 "	
in Pflegestellen Berlin	2 Kinder	
in Glowno verstorben	3 Personen	
im Krankenhaus [illegible]	1 Person	
	165 Personen	
Aus Schneidemühl sind am 4.April verbracht worden, und zwar sind in Heime und Pflegestellen in Berlin,	22 Kinder	49 Personen
nach Radinkendorf gekommen	27 Erwachsene	
	49 Personen	
Zur Einzelentlassung kamen (vor allem ins Krankenhaus)		6 Personen
in Schneidemühl verstorben sind		4 "
Es befinden sich noch in Schneidemühl		[illegible] Personen = 544 Personen.

-2-

Strona 1 „Aktennotiz," notatka sporządzona przez Gestapo w Schneidemühl, w kwietniu 1940 r. Zawiera spis wszystkich 544 Żydów aresztowanych w, i wokół Schneidemühl 21 lutego 1940 r. Podana jest szczegółowa relacja o obecnych i przyszłych miejscach pobytu więźniów. (Ref.: R6 14:003 M*483 Muzeum Holokaustu, Waszyngton D.C.).

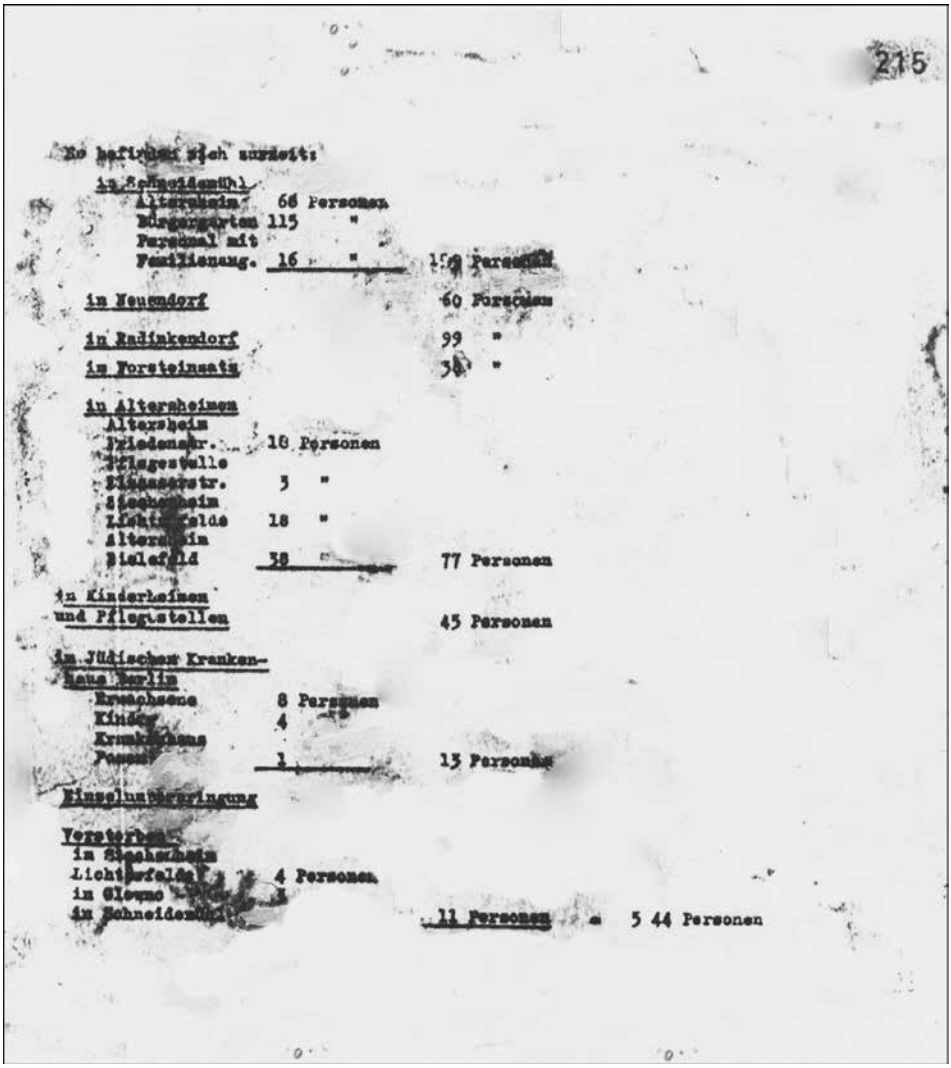

215

Es befinden sich zurzeit:

in Schneidemühl
Altersheim 66 Personen
Bürgergarten 115 "
Personal mit
Familienang. 16 " 1[illegible] Personen

in Neuendorf 60 Personen

in Radinkendorf 99 "

im Forsteinsatz 3[illegible] "

in Altersheimen
Altersheim
Friedensstr. 18 Personen
Pflegestelle
Bismarckstr. 3 "
Siechenheim
Lichterfelde 18 "
Altersheim
Bielefeld 38 77 Personen

in Kinderheimen
und Pflegestellen 45 Personen

im Jüdischen Kranken-
haus Berlin
Erwachsene 8 Personen
Kinder 4
Krankenhaus
Posen 1 13 Personen

Einzelunterbringung

Verstorben
in Siechenheim
Lichterfelde 4 Personen
in Glowno 3
in Schneidemühl 11 Personen = 5 44 Personen

Strona 2 „Aktennotiz," notatka sporządzona przez Gestapo w Schneidemühl w kwietniu 1940 r., ciąg dalszy, wyjaśniają propozycje dotyczące losu 544 Żydów aresztowanych w i wokół Schneidemühl 21 lutego 1940. (Ref.: R6 14:003 M*483 Muzeum Holokaustu, Waszyngton D.C.).

81 15

Verpflegungssätze der im Lager Glowno evakuierten Personen:

Brot	250 gr. täglich
Mehl	10 gr. "
Fleisch	50 gr. "
Butter oder Fett(4 x wöchentl.)je	20 gr.
Marmelade (3 x wöchentl.) je	25 gr.

Kaffee- Ersatz tgl. 2 Päckchen für 20 Personen

Zucker, Salz, Gewürze soweit diese Zutaten zur Bereitung des Essens für Erwachsene notwendig sind

Kartoffeln	400 gr. täglich

Hülsenfrüchte, Kohl, Grütze, Nudeln usw. nach Bedarf.

Zusätzliche Verpflegung:

Für Kinder bis zum 6. Lebensjahre, stillende Mütter und Revierkranke:

Vollmilch	500 gr. täglich

Gries, Zucker, Haferflocken, Grütze soweit möglich und Bedarf.

IPN WARSZAWA, UWZ Posen, sygn. 188

Dzienne racje żywnościowe dla więźniów i osób ewakuowanych z Schneidemühl do Obozu Przejściowego Główna w Poznaniu, w marcu/kwietniu 1940 r. (Dzięki uprzejmości Dr. Marii Rutowskiej, Instytut Zachodni, Poznań, Polska)

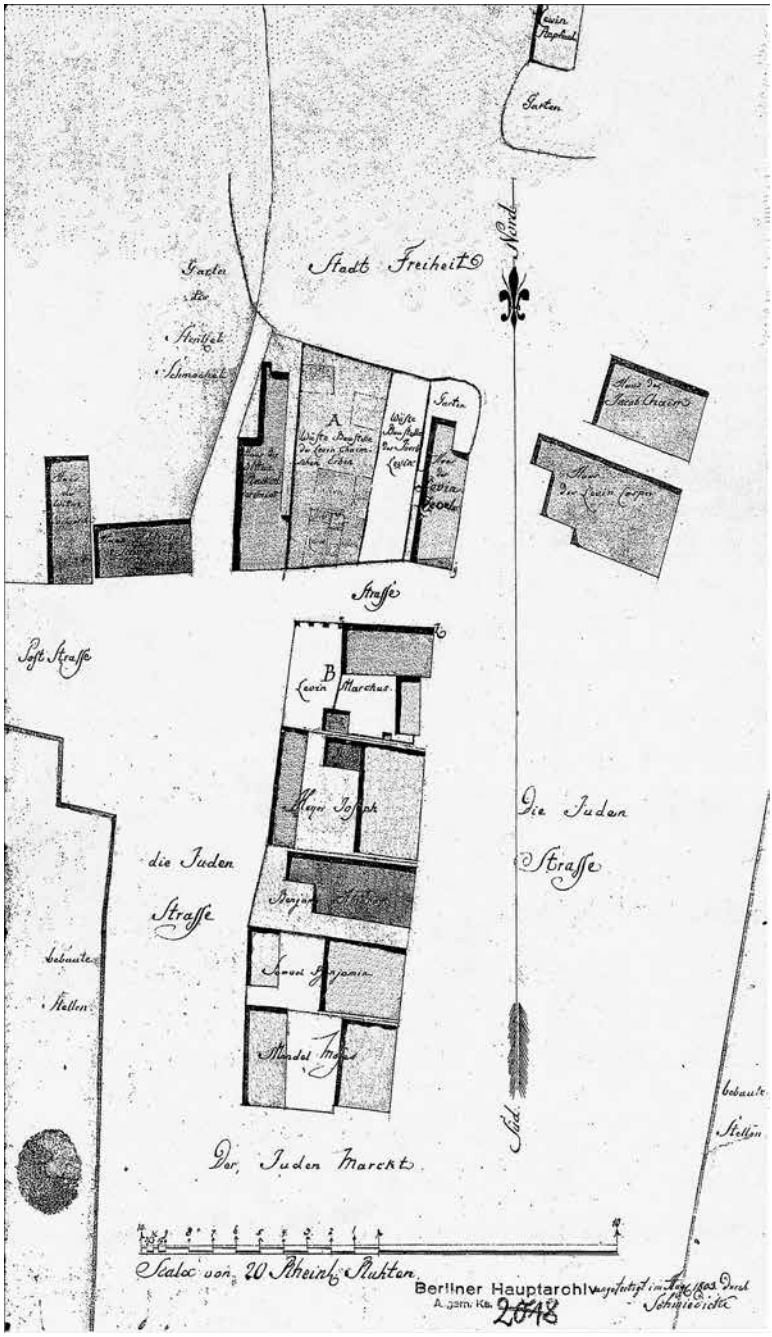

Getto w Schneidemühl, 1803 rok. Ta wyjątkowa mapa Judenstrasse pokazuje domy, które były w dawnym getcie w roku 1803. Domy należą do: Rachael Geremias, potomków Lewin Chaim, Jacob Levin, Lewin Joel, Jacob Chaim, Levin Casper, Levin Marckus, Meyer Joseph, Benjamin Abraham, Samuel Benjamin i Mendel Moses. Domysły mogą doprowadzić badacza do wyżej wspomnianego Levina Marckusa, który później w latach trzydziestych XIX wieku, mógł przyjąć nazwisko Lewin Markus Markwald (właściciel zajazdu), podczas gdy Mendel Moses mógł być później znanym kupcem Moses Mendelsohn. Oboje zostali w 1835 roku naturalizowanymi Żydami. (Mapa dzięki uprzejmości Geheimes Staatsarchiv PK, Berlin; GStA PK, XI. HA Karten, Nr. G 50235).

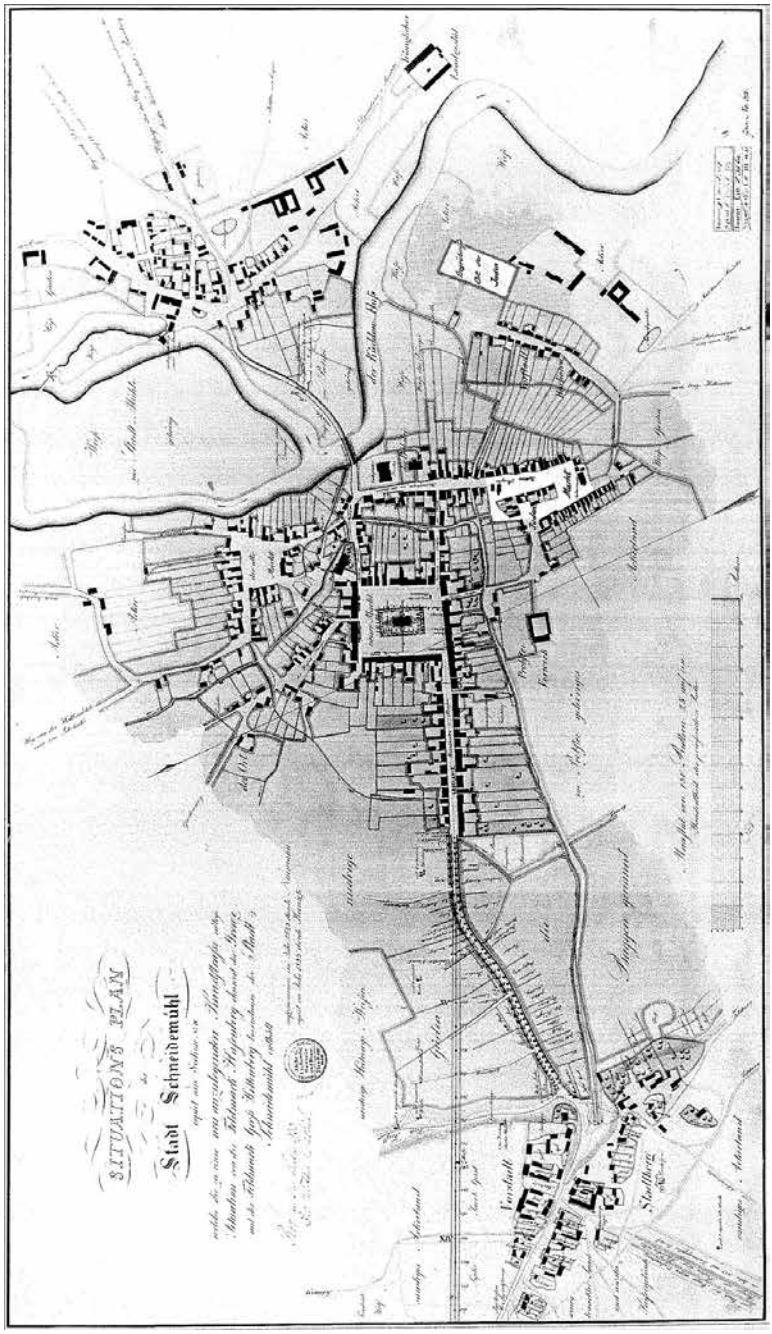

Mapa Schneidemühl, 1823 rok. Jedyna zachowana szczegółowa mapa Schneidemühl z początków XIX wieku. Szczególnie interesujący jest widoczny niezaciemniony obszar dawnego getta, Juden Markt, (poniżej na prawo od centrum), na którego południowym krańcu mieściła się szkoła żydowska. Znany później Grosse Kirchenstrasse jest nadal ukazany jako „Kirchenstr. an der Mauer," podczas gdy Kleine Kirchenstrasse jest ukazana jako „Kirchenstr. am Markt." Cmentarz gminy żydowskiej oraczony jako Begräbniss Ort der Juden — niemal identyczny w rozmiarach do getta — jest położony dalej na prawo (jasny, niezaciemniony obszar). (Mapa dzięki uprzejmości Geheimes Staatsarchiv PK, Berlin; GStA PK, XI. HA Karten, Nr. E 51156).

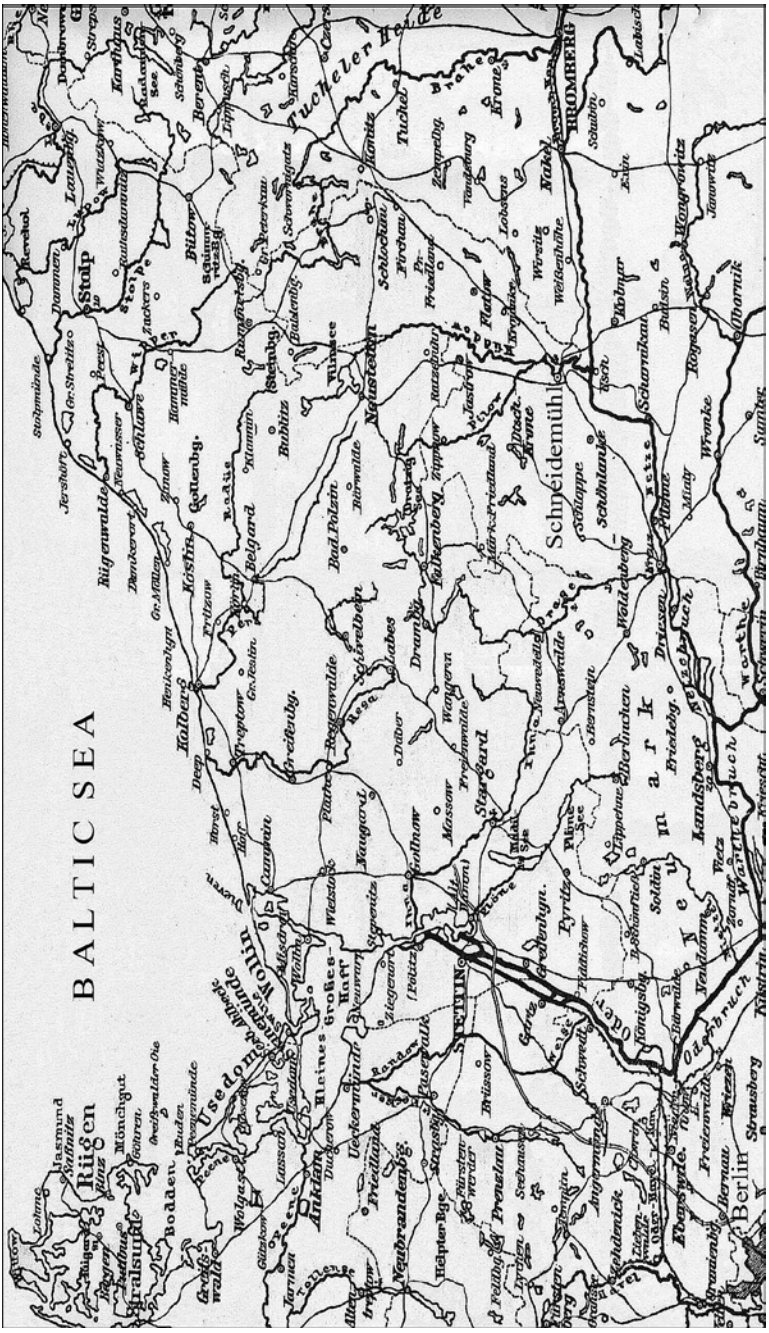

Mapa Pomorza i dawnego Netzedisrikt około 1910 roku.

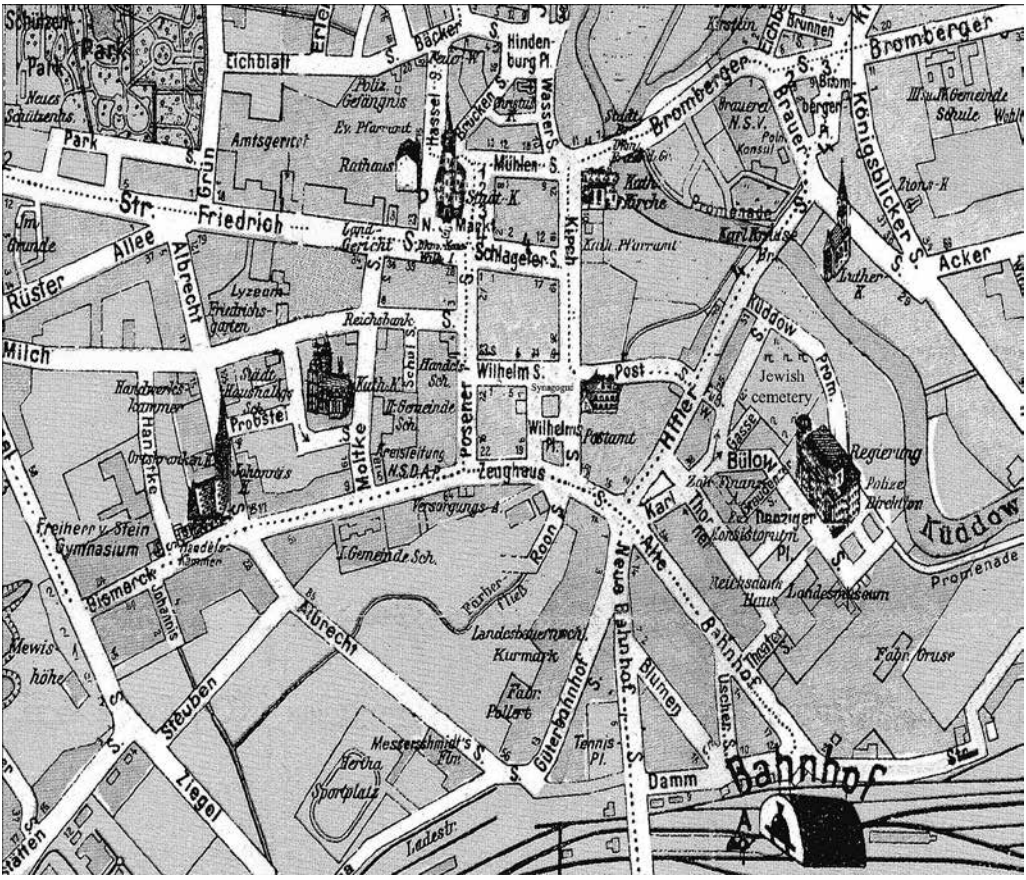

Centrum Schneidemühl, 1938 rok (Źródło: Städte-Atlas Pommern, Fritz Barran; g1918 P5 B3).

ZAŁĄCZNIKI

A. Kalendarium

Lata 80. XIV wieku. Uważa się, że przywilej związny z budową kościoła został wydany przez młodą królową Jadwigę w czasie pierwszych lat panowania (1383) – odnosi się on do polskiej wsi Pyła-Snydemole jako miasta. Do 1480 roku Pyła pozostaje Mediatstadt, miastem będącym własnością szlachcica Macieja Opalińskiego, który później przekazał swe włości królowi Kazimierzowi IV Jagiellończykowi, kiedy to Pyła staje się miastem królewskim.

1513. W przełomowej decyzji z dn. 4 marca 1513 roku król Zygmunt I Stary ndaje Pile Magdeburger Stadtrecht.

1525. Król Zygmunt I Stary przekazuje własność miasta Pyła Hieronimusowi von Bnin; od tego czasu właścicielami Pyły jest rodzina Górka.

1563. Pierwsi wędrowni żydowscy handlarze zaczynają osiedlać się w Pile. W Pile mieszka ledwie 114 mieszkańców, zarabiając na życie jako rybacy, bartnicy, garncarze, handlarze i rzemieślnicy.

1605. Król Zygmunt III Waza ofiarowuje miasto Piła i otaczające je ziemie jako posag dla swojej młodej, drugiej żony Konstancji. Nowa królowa wkrótce zapoczątkowuje kilka dalekoidących zmian, wpływających na życie mieszkańców Piły.

1617. Nazwiska trzech Żydów pojawiają się w dokumentach w związku z Piłą; wiadomo, że w owym czasie istnieje Bet haMidrasz.

1626. Niszczycielski pożar zniszczył Piłę. Królowa Konstancja nakazuje odbudowę miasta i zastrzega, że Żydzi mają mieszkać w gettcie na obrzeżach Piły. Nowe surowe prawa zostają nałożone na Żydów.

1641. Najwcześniejsze wzmianki o istnieniu zorganizowanej kehili w Pile. Rabin Meir ben Eljakim Goetz zostaje pierwszym znanym przywódcą duchowym gminy.

1648. Początek potopu szwedzkiego, pierwsze Powstanie Chmielnickiego, które niszczy rozległe obszary Polski; pilska rozwijająca się kehila czuje się zagrożona.

1656. Siły szwedzkie pod dowództwem Karola X ścierają się z oddziałami Czarnieckiego pod Ujściem, grabią Piłę i oskarżają mieszkających w niej Żydów o kolaborację z Polską. W czasie walk w kwietniu i październiku zmasakrowanych zostaje trzydziestu trzech mężczyn, kobiet i dzieci, dziesiątkując gminę. Ucieczka rabina Meir ben Eljakim Goetza do Märkisch Friedland (pl. Mirosławiec); jego przedwczesna śmierć kończy pierwszy smutny rozdział w dziejach kehili.

1671. Liczba ludności Piły wzrosła do 1,823 mieszkańców. W owym czasie gminie służą rabin Mose ben Mose Mordechaj i mełamed rabin Ephraim.

1681. Rabin Menachem Nachum ben Israel Sak zostaje wybrany na przywódcę rabinatu, stanowisko, które piastuje przez czternaście lat, zostaje zastąpiony w 1695 roku przez rabina Jehudę Loeba ben Salamo do 1699 roku.

1704. W czasie Wielkiej Wojny Północnej, kiedy w kehili przewodzi rabin Saul ben Todros Broda, powstaje wiele zniszczeń w pobliskim Wałczu.

1710. Kehila ubożeje, gdy zaraza sieje spustoszenie w Pile, po raz kolejny od 1654 roku. Wielu mieszczan ucieka do innych miast, jako że powtarzające się pożary ponownie rujnują część Piły.

1718. Mimo ogromnej biedy wśród wszystkich mieszkańców Piły, kehila wybiera nowego duchowego przywódcę, rabina Naphtali Herz ben Benjamin Seeb Wolffa, znanego również jako Herz Piła. Piastuje to stanowisko jedynie przez sześć lat.

1758. Po trzydziestu czterach latach kehila ponownie czuje się na tyle silna, aby wybrać nowego rabina Meira ben Mordechaja Saka. Polska chyli się ku apatii i moralnemu upadkowi, gdy hordy kozackie ponownie atakują na Ukrainie, koszmarne wspomnienie wydarzeń poprzedniego wieku.

1767. Kolejne dwie dekady urzędowania rabina Bezalela ben Meira Brody w rabinacie Piły przypada na okres kiedy Żydzi w Europie wahają się na krawędzi masowej transformacji. Haskala, żydowskie oświecenia, staję się punktem zwrotnym.

1772. Przymierze Prus, Austrii i Rosji doprowadza do rozbioru Polski. Piła staje się przemianowanym pruskim miasteczkiem Schneidemühl, w nowoutworzonym Netzedistrikt, pod rządami oświeconego despoty Fryderyka II.

1781. Duży pożar niszczy czterdzieści cztery domy, stajnie i stodoły w Schneidemühl. Po śmierci rabina Bezalela w 1789 roku, stanowisko rabina pozostaje nieobsadzone przez kolejne szesnaście lat, kiedy to rabin Mosche (Moreh Zedek) przejmuje stanowisko jako zastępca rabina.

1790. Prawa z 1750 roku rządzące żydowskim życiem, pruska biurokracja i silne wysiłki germanizacyjne w edukacji wymienione w Żydów i ludność nie będącą pochodzenia żydowskiego, stają się okreslonymi wyznacznikami w następnych dekadach.

1807. Po zawarciu traktatu w Tylży, Schneidemühl staje się częścią nowej geograficznej semi-autonomicznej jednostki, Wielkiego Księstwa Warszawskiego. Kodeks Napoleona gwarantuje Żydom równość wobec chrześcijan. Rabin Abraham Mose Kalischer z Lissy (pl. Leszno) zostaje wybrany jako przewodniczący rabinatu Schneidemühl w 1805 roku. Rządzi twardą ręką w kehili, w okresie w którym władza rabina jest coraz bardziej kwestionowana. Nowe prądy polityczne i społeczne podsycają rozdźwięk.

1812. Edykt gwarantujący nabycie obywatelstwa wykwalifikowanym Żydom mieszkającym w Prusach, ma mały, jeżeli jakikolwiek wpływ na życie członków kehili w Schneidemühl. Rabin Kalischer zapada na zdrowiu wiosną, pozostawiając kehilę w rękach rabina Jehudy ben Jechiela. Nadejście Haskalii przedstawia najbardziej podstawową zmianę, której musieli stawić czoła Żydzi w tym wieku.

1816. Schneidemühl znajdujące się w przemianowanym Wielkim Księstwie Poznańskim, odzyskuje swój pruski status, jednak większość praw przyznanych Żydom zostaje uchylonych po Kongresie Wiedeńskim. Proces emancypacji spowalnia. Rabin Jacob ben Schlomo haLevy, znany jako rabin Jacob Graeditz, jest wybrany jako następca w rabinacie. Kehila liczy 480 członków, co odpowiada 24 procentom populacji Schneidemühl, tj. 1,992 dusze. Rabin Graeditz umiera 11 stycznia 1822 roku.

1822. Rabin Natan Nata ben Jeschaja Scheier, którego urzędowanie w rabinacie Schneidemühl trwa trzy dekady, jest od samego początku najbardziej kontrowersyjnym przywódcą religinym w rocznikach kehili. W silnej opozycji wobec Haskali i niereligijnej edukacji, rabin nie podziela rosnącego zauroczenia zgromadzenia niemiecką Kultur.

1830. Pruskie kehilot stają się korporacjami zarządzanymi przez przedstawicieli kehili i uznawanych jako mieszkańcy miasta. Po raz pierwszy, w zachowanych dokumentach, w Schneidemühl pojawiają się dziedziczne żydowskie nazwiska, a patenty naturalizacyjne dwudziestu pięciu najbardziej wpływowych mężczyzn z kehili zostają upublicznione. Jednocześnie dwie kategorie Naturalisierte Juden und Schutzjuden są wprowadzone przez państwo – nikła miara równości.

1834. Ostani z wielkich pożarów wybucha w Schneidemühl. Kehila ponosi duże straty, jako że Bet haMidrasz i synagoga zostają zniszczone. Jedynie z pomocą najzamożniejszych członków kehili i datków z kehilot z Poznania, możliwa są plany odbudowy synagogi dla 404 członków.

1841. Tempel, ogromna nowa synagoga zostaje zainaugurowana ceremonią w „języku wysokim niemiackim" przez rabina Salomona Plessnera z Berlina, 15 października 1841 roku. Rabin Michael Sachs Neu Ortodoxie rzuca swój cień na kehilę. Państwo ustanawia obowiązkowe prawa podatkowe dla kehili i system wymuszonego członkowstwa w niezależnym Synagogengemeinde (gminie żydowskiej).

1848. Liczni młodzi członkowie gminy żydowskiej w Schneidemühl postrzegają emigrację jako rozwiązanie dla wolno postępującego w Prusach procesu emancypacji. Schneidemühl pozostaje relatywnie spokojne w czasie rewolucji, kiedy znaczna liczba pruskich Żydów staje w obronie oraz bierze udział w walkach i kłótniach, na rzecz równości i rozdziału kościoła od państwa.

1851. Pierwsza linia Ostbahn, przyszłej lini kolejowej Berlin-Królewiec, zostaje otwarta w Schneidemühl, dobrze wróżąc przyszłości ekonomicznej miasta.

1853. Bezkompromisowość rabina Scheira we wszystkich kwestiach religijnych i edukacyjnych wymusza jego rezygnację. Bardziej postępowy rabin Salomon Brann poprzednio wprowadzony na stanowisko w kwietniu 1853 roku, kiedy gmina żydowska w Schneidemühl składa się z 1,039 osób, największej liczby członków w historii.

1854. Poświęcony zostaje drugi cmentarz gminy, położony dość niedaleko od nowej synagogi i byłego getta. Utworzona zostaje nowa Chewra Kadisza, liberalizując wiele rytuałów pogrzebowych.

1871. Zjednoczenie Niemiec przynosi znaczne poczucie optymizmu wśród pruskich Żydów. Oddziały stowarzyszeń żydowskiej literatury i historii powstaje w Schneidemühl, loże są tworzone tam gdzie wielu członków kehili odnajduje swe ideały . Antysemityzm pojawia się w Schneidemühl pod koniec wieku.

1903. Ostatnie pożegnanie rabina Branna. Po niespotykanym okresie pięćdziesięciu lat na stanowisku, uczony, charyzmatyczny rabin zostaje złożony do grobu 16 marca 1903 roku. Został najlepiej zapamiętany jako człowiek łączący nowe i stare. Liczba członków kehili spada do 800.

1914. Kolejni rabini w Schneidemühl, w XX wieku, dr. Grzymisch, dr. Lewkowitz i dr. Israel Nobel, wszyscy posiadali wykształcenie akademickie. I Wojna Światowa przynosi śmierć piętnastu młodych członków kehili z Schneidemühl. Spuścizną rabina Nobla jest jego odmowa zaakceptowania wprowadzenia organów do nabożeństw.

1922. Schneidemühl zostaje administracyjnym centrum nowej prowincji Grtenzmark Posen-Westpreussen. Po napływie dużej liczby tzw. Optanten w 1925 roku, liczba mieszkańcow Schneidemühl rośnie niewspółmiernie, podczas gdy gmina żydowska nadal się kurczy.

1933. Politycznie, Schneidemühl staje się brunatne, gdy zinstytucjonalizowany antysemityzm ma drastyczne skutki dla żydowskich mieszkańców. Rabin dr Arthur Rosenzweig, następca rabina dr. Israela Nobla w 1926 roku, jest zapamiętany jako człowiek charyzmatyczny i doskonały mówca, z darem inspirowania młodych ludzi. Kehila liczy 620 członków, jako że wielu decyduje się na emigracje w latach 30.

1934. Rabin dr Alfred Jospe przejmuje trudne stanowisko rabina dystryktu, po wyjeździe rabina Rosenzweiga i jego wczesnej śmierci w Pradze. Po zaledwie dwóch latach na stanowisku, rabin Jospe odpowiada na wezwanie dołączenia do Tempel Neue Synagoge w Berlinie.

1936. Rabin dr Fritz D. Plotke zostaje ostatnim rabinem kehili. Widzi gminę w swych ostatnich momentach istnienia, stanowisko, które może piastować jedynie do października 1938 roku. Kilka kroków przed Gestapo, ucieka w relatywną anonimowość Berlina, zanim umknie ze swa rodziną do USA.

1938. Listopadowy pogrom z 1938 roku gasi ostatnią nadzieję na przeżycie Żydów w Schneidemühl. Okazała stara synagoga zostaje podpalona; przynajmniej dziesięć biznesów należących do Żydów oraz domy ich właścicieli zostają splądrowane. Trzydziestu dwóch mężczyzn z gminy żydowskiej zostaje zabranych do Sachsenhausen, wielu nie wraca żywych; niektórzy zostają wypuszczeni i emigrują.

1939. W czasie przeprowadzania spisu ludności, kehila składa się zaledwie ze 114 członków, głównie osoby starsze i słabe.

1940. 300-letnia Synagogengemeinschaft zu Schneidemühl przestaje istnieć. Cała własność kehili zostaje skonfiskowana. Rozbicie cmentarza rozpoczyna się. W czasie Aktion z 21 lutego tego roku, ostatni pozostali w Schneidemühl Żydzi zostają zatrzymani w masowych aresztowaniach. Kolejne dwa lata przynoszą deportacje większości pozostałych członków kehili.

1945. 14 lutego wyznacza koniec walk o Festung Schneidemühl. Armia Czerwona wkracza do spalonego, niemal całkowicie zniszczonego miasta. Z unicestwioną gminą żydowska i ucieczką niemieckiej ludności miasta, Schneidemühl zostaje przemianowane na Piłę w nowo odrodzonej Polsce. Miasto jest stopniowo odbudowywane po raz piąty w swej niemal 600-letniej historii i zasiedlone przez Polaków ze wschodniej Polski.

B. Eulogie rabina Israela Nobla

Wstęp

Następujące nie podpisane listy zostały odkryte w Centralnym Archiwum Historii Narodu Żydowskiego w Jerozolimie, pod numerem akt Nr INV./ 947(2), a następnie ułozone w kolejności alfabetycznej i skatalogowane.

(Tłumaczenie oryginalnego niemieckiego tekstu poprzedzające dane zostało wykonane przez autora)

Jerozolima 1959 rok

„Rabin Israel Nobel, mieszkający obecnie w Jerozolimie i mający 82 lata, przekazał mi ostatnio wpisy o przypadkach zgonów w Schneidemühl i w innych miejscowościach prowincji poznańskiej, gdzie pełnił funkcję rabina w latach 1914-1918[1] *i gdzie wymagano od niego prowadzenia ceremoni pogrzebowych.*

Wzmianki te zostały zapisane na stronach w różny sposób. Strony te dodał następnie do „Tozeoth Chaim" napisanej przez dr. S. Beara, które jego ojciec opublikował w 1900 roku w Rödelsheim (Niemcy) w nowym wydaniu. Często, dodane zostały notatki na temat tekstów ceremonii pogrzebowych i informacje o rodzinach osób zmarłych.

Mimo, że dane zostały ułożone w nieregularny i raczej przypadkowy sposób, postrzegam je jako dobre źródło dla różnych rodzin i przeniosłem je tutaj, w takim stopniu w jakim udało mi się je odczytać, pozostawiając na boku źródła ceremonii i z nielicznymi wzmiankami o rodzinach. Pozostawiam również porządek wpisów, który nie jest chronologiczny."

(niepodpisane)

C. Pochówki w Schneidemuhl i pobliskich miasteczkach

(Notka: Następujące dane oraz tekst powinny być przeczytane ostrożnie, jako że w danych oraz zapisie nazwisk pojawiają się liczne rozbieżności, gdy porównamy je z oficjalnymi aktami zgonu z Schneidemühl)

Pochówki w Schneidemühl (13 lipca 1915 – 31 maja 1939)

.....?, Mosche. Urodzony w 1904 roku w Białymstoku; chory z Białegostoku, ul. Malinowskiego 15; ciotka Rahel Luissem lub Luissena, mieszkająca w Białymstoku, ul. Malinowskiego 12.

ALTMANN, Julius. Urodzony w 1841 roku. Zmarł 27 lutego 1915 roku (13 Adar 5675), w wieku siedemdziesięciu czterech lat. Był Repräsantant (przedstawicielem), dwie córki, jeden syn.

ARNDT, Hermann. Urodzony w 1854 roku. Zmarł 30 października 1923 roku (20 Heschvan 5684). Piędziesiąt lat temu przejął biznes swojego ojca; działał bardzo aktywnie w Chewra Kadisza.

[1] W dacie jest błąd, powinno być zapisane 1914-1924.

ARNOLD, Lewin. Urodzony w 1849 roku. Zmarł 19 sierpnia 1924 roku (21 Av 5684), dzień wcześniej, 18 sierpnia, ukończył siedemdziesiąt pięć lat; był żonaty przez czterdzieści pięć lat; współzałożyciel Chewra Kadisza, długoletni członek Repräsantanten oraz członek cechu rzeźników; jedyny syn przebywa w rosyjskim obozie jenieckim.

ARONSTEIN, Friederieke z domu Markwald. Urodzona w 1843 roku w Schneidemühl (pl. Piła). Zmarła 2 lutego 1923 roku (5685), w wieku osiemdziesięciu lat; zamężna przez trzydzieści pięć lat; dwoje dzieci.

BAUMANN, Abraham. Urodzony w 1852 roku w Schneidemühl (pl. Piła). Zmarł 28 maja 1916 roku (25 Iyar 5676), w wieku sześćdziesięciu czterech lat. Radny miejski i przez trzydzieści lat przewodniczący rady wykonawczej kehili; jego żona była przewodniczącą reprezentantek kobiecej organizacji charytatywnej; brak daty.

BAUMANN, Bertha. Urodzona w 1878 roku w Schneidemühl (pl. Piła). Zmarła 4 listopada 1932 roku (5 Heshvan 5693), w wieku pięćdziesięciu czterech lat. Żona Maxa Baumanna, obecnie w Berlinie, po ślubie od 1901 roku. Rozstanie z Schneidemühl było dla niej trudne.

BAUMANN, Johanna z domu Pless. Urodzona w 1883 roku w Zachan (pl. Suchań). Zmarła 20 listopada 1917 roku (14 Kislev 5678), w wieku siedemdziesięciu dziewięciu lat. Jej mąż zmarł w 1906 roku; byli małżeństwem przez czterdzieści osiem lat; była honorową członkinią Frauenverein (kobiecej organizacji charytatywnej), jej mąż był Repräsentant (przedstawicielem); obchodzili pięćdziesięciolecie w biznesie.

BERG, Gustav. Urodzony w 1841 roku w Filehne (pl. Wieleń). Zmarł 10 kwietnia 1922 roku (12 Nissan 5682), w wieku osiemdziesięciu jeden lat. Jego żona zmarła trzydzieści lat temu; pogrzeb odbył się w Erev Pesach (12 kwietnia 1922 roku).

BIEBER, Helene. Zmarła piątkowej nocy, 8 czerwca 1923 roku (25 Sivan 5683), pochowana w niedzielę, 10 czerwca 1923 roku. Przeżyli ją osiemdziesięcioletni ojciec oraz rodzeństwo.

BILSKI, Gertrud z domu Goetze, z Bydgoszczy. Zmarła 11 lipca 1915 roku (29 Tammuz 5675), pochowana w środę 14 lipca 1915 roku.

BLACH, Isidor. Najprawdopodobniej urzędnik państwowy, trzydzieści sześć lat na urzędzie; wcześniej przez dziesięć lat w Krojanke (pl. Krajenka) i Kreuz (pl. Krzyż); w szpitalu od czerwca; bez daty.

BRANN, Hermann. Urodzony w Lobsens (pl. Łobżenica). Zmarł/został pochowany w piątek 10 marca 1916 roku (5 Adar II 5676). Mieszkał przez pięć lat w Schneidemühl.

BROMBERG, Taterka. Brak dat. Cierpiała przez dziesięć lat; była drugą żoną; brak dalszych szczegółów.

COHN, Amelie z domu Sieburth. Zmarła 25 września 1918 roku (19 Tishri 5678). Była mężatką przez trzydzieści pięć lat; mieszkała w Schneidemühl przez sześć lat, a wcześniej w Lobsens (pl. Łobżenica); pochodziła z Wreschen (pl. Września).

COHEN, Flora z domu Schweriner. Urodzona w 1864 roku w Schneidemühl (pl. Piła). Zmarła 16 października 1916 roku (19 Tishri 5677); bez żadnych dalszych uwag.

COHN, Walter. Zmarł 2 listopada 1918 roku (27 Heshvan 5678) w szpitalu wojskowym Friedrichsgarten. ....transportując Unterofficier (kaprala) Waltera Cohna, 84. regiment artylerii (z Berlina-Schöneberg, Grunewalderstrasse 23, 4 listopada 1918 roku na dworzec kolejowy)

DANZIGER, Franziska z domu Lippmann. Urodzona w 1881 roku. Zmarła nagle w Landeck (pl. Lędyczek) niedaleko Ratzebuhr 16 marca 1916 roku (14 Adar II 5676), w wieku trzydziestu pięciu lat. Jej ojciec zmarł trzy lata wcześniej; została pochowana obok niego.

EDEL, Johanna. Zmarła 21 stycznia 1917 roku (27 Tevet 5677), pochowana tego samego dnia; bez dalszych danych.

EDEL, Julius. Urodzony w 1847 roku w Deutsch Krone (pl. Wałcz). Zmarł 1 kwietnia 1919 roku (1 Nissan 5679), w wieku siedemdziesięciu dwóch lat. Mieszkał w Schneidemühl przez czterdzieści dziewięć lat; przewodniczący Chewra Kadisza i Repräsentant (przedstawiciel); był również żołnierzem; jego żona zmarła dwa lata wcześniej, po latach szczęśliwego małżeństwa.

EICHELBAUM, Hirsch. Jeniec wojenny; zamordowany w nocy z 11 na 12 marca 1919 roku (11 Adar 5679), prawdopodobnie przez rosyjskiego jeńca wojennego SORREFa; pochowany 19 marca 1919 roku, wyprowadzenie z kostnicy.

ENGEL, Benno. Urodzony w 1885 roku. Zmarł w 1922 roku, w wieku trzydziestu siedmiu lat; przeniesiony na cmentarz; brak dalszych danych.

EPHRAIM, Rosalie, (Pani). Zmarła 16 stycznia 1924 roku (10 Shevat 5684). Zamężana przez czterdzieści cztery lata; przez czterdzieści lat mieszkała razem z siostrą.

FALK, Benno Meyer. Urodzony w 1843 roku. Zmarł 14 października 1922 roku (23 Tishri) w Simcha Torah. Był emerytowanym radnym miejskim; obchodził złote gody; przez długie lata aktywny w radzie miejskiej; pierwszy członek rady miejskiej, następnie został radnym miejskim. (sic)

FALK, Dora. Zmarła 24 maja 1921 roku (16 Iyar 5681). Brak dalszych danych.

FEIBUSCH, (Pani). Zmarła 21 kwietnia 1917 roku (29 Nissan 5677). Matka Pani Warschauer.

FENSTER, Johanna z domu Heymann. Urodzona w 1854 w Schneidemühl. Zmarła 1 listopada 1920 roku (26 Heshvan 5681), w wieku sześćdziesięciu sześciu lat. Zamężna przez czterdzieści siedem lat; dzieci są do pewnego stopnia w Ameryce.

FINKEL, Mordechaj. Rosyjski jeniec wojenny, pochowany 2 lipca 1918 roku.

FRAENKEL, (Pan). Pochowany przez nauczyciela Lewina, ponieważ rabin Nobel musiał celebrować zaślubiny Seligsohna w Samotschin (pl. Szamocin).

FRAENKEL, Bertha. Urodzona w 1845 roku. Zmarła 11 marca 1923 roku (23 Adar 5683), w wieku siedemdziesięciu ośmiu lat. Udało jej się świętować złote gody; pozostawiła po sobie dwóch synów, trzy córki.

FRAENKEL, Jonas. Żonaty przez dwadzieścia dziewięć lat; zasiadał w radzie wykonawczej gminy, młodo stracił ojca; miał dwóch synów i dwie córki oraz wnuki; brak dat.

FRAENKEL, Rebecka. Zmarła 29 marca 1917 roku (6 Nissan 5677), bardzo biedna.

FUERST, Erich. Urodzony w 1910 roku. Zmarł 29 maja 1921 roku (21 Iyar 5681), w wieku jedenastu lat. Jedyny syn; zmarł prawdopodobnie w Flatow (pl. Złotów).

GERBER, Jakob. Urodzony w Krojanke (pl. Krajenka). Zmarł 21 listopada 1922 roku (1 Kislev 5683). Żonaty przez pięćdziesiąt osiem lat; długo mieszkał w Wirsitz (pl. Wyrzysk), mieszkał przez piętnaście lat w Schneidemühl; pozostawił siedmioro dzieci i jedenaścioro wnuków.

GERSMANN, Abraham. Urodzony w 1835 w Samter (pl. Szamotuły). Zmarł 19 lipca 1917 roku (29 Tammuz 5677), w wieku osiemdziesięciu jeden lat. Brak nekrologu.

GERSMANN, Cäcilie z domu Karger. Urodzona w 1844 roku. Zmarła 24 kwietnia 1919 roku (24 Nissan 5679), w wieku siedemdziesięciu pięciu lat. Była mężatką przez niemal pięćdziesiąt lat; jej mąż zmarł w lipcu 1917 roku; jeden syn w Ameryce, drugi syn jest francuskim jeńcem wojennym.

GOETZE, Emil. Urodzony w 1858 roku. Zmarł 8 czerwca 1922 roku (12 Sivan 5682); był członkiem Borussia-Loge (Loża Borussia)

GOETZE, Julius. Zmarł 20 czerwca 1914 roku (26 Sivan 5674).

GOETZE, Pauline z domu Lippmann. Urodzona w Schneidemühl (pl. Piła). Zmarła 24 lipca 1932 roku (20 Tammuz 5692), w domu starców w Berlinie, Litzmannstrasse. Żona Samuela Goetze, byli małżeństwem przez trzydzieści dziewięć lat; była przewodniczącą Frauenverein (ruchu feministycznego) w Schneidemühl i otrzymała Czerwony Krzyż (sic)

GOLDSTEIN, Josephine z domu Friedländer. Urodzona w 1837 roku w Guttstadt (pl. Dobre Miasto). Zmarła 1 stycznia 1919 roku (29 Tevet 5679). Teściowa rabina I. Nobla; kolejna klepsydra jest poświecona jej pamieci:

"Zamiast innych specjalnych ogłoszeń. W środę rano, 1 stycznia 1919 roku, po krótkiej chorobie, w wieku 82 lat odeszła nasza ukochana mama, teściowa i babcia rabinowa Josephine Goldstein. Zawiadamiają pokornie przez Anna Levy, Molsheim; Ida Nobel z domu Goldstein, Schneidemühl; Mathias Levy, Johanna Levy, Paul Levy, Molsheim; rabina J. Nobel, Schneidemühl; Rudi, Werner i Günter Nobla; Madeleine Beck wieloletnia pielęgniarka. Pogrzeb odbędzie się w niedzielę, 5 stycznia 1919 roku, o godzinie 14.30, wyprowadzenie z domu pogrzebowego przy Posenerstrasse 26. Żadne wieńce nie będą przyjmowane."

(Ogłoszenie to pojawiło sie przynajmniej w jednej lokalnej gazecie).

GRIMMA ?, Meritz (kobieta)?. Urodzona w 1859 roku. Zmarła 23 listopada 1922 (3 Kislev 5683), w wieku sześćdziesięciu trzech lat. Była mężatką przez trzydzieści jeden lat; miała sześcioro dzieci; jeden syn zginął na wojnie.

GUMPERT, Hulda z domu Lewin. Urodzona w 1864 roku w Schneidemühl. Zmarła 5 maja 1916 roku (2 Iyar 5676), w wieku pięćdziesięciu dwóch lat. Żona Jacoba Gumperta; byli małżeństwem przez dwadzieścia cztery lata; urodziła się w tym samym domu, w którym zmarła; jej teść zmarł dziesięć lat wcześniej, również 5 maja.

HAMMERSCHMIDT, Ernestine z domu Samuel. Urodzona w 1850 roku w Mogilnie. Zmarła 12 kwietnia 1922 roku (14 Nissan 5682), w wieku siedemdziesięciu dwóch lat; brak dalszych danych.

HELLMANN, Ernestine. Zmarła 19 stycznia 1924 roku (13 Shevat 5684), mieszkała przez szesnaście lat w Schneidemühl, wcześniej w Krojanke (pl. Krajenka), osmioro dzieci, pięć synów i trzy córki, jeden syn zginął na wojnie. (1914-1918?)

HEYMANN, Jacob. Zmarł 15 listopada 1914 roku (26 Heshvan 5675), syn Meyera Heymanna; zastępca Repräsentant (przedstawiciel).

HEYMANN, Meyer. Urodzony w 1834 roku w Schneidemühl (pl. Piła). Obchodził swoje siedemdziesiąte urodziny w sierpniu 1913 roku. Zmarł 23 czerwca 1915 roku (11 Tammuz 5675), chorował przez półtora roku.

HEYMANN, Tobias. Urodzony w 1880 roku w Schneidemühl (pl. Piła). Zmarł 7 maja 1920 roku (19 Iyar 5680), w wieku czterdziestu lat. Miał dwóch braci i dwie siostry; brak dalszych danych.

ITZIGSOHN, Casper. Zmarł 22 lutego 1915 roku (8 Adar 5675), po pięćdziesięciu sześciu latach szczęśliwego małżeństwa; dwoch synów i trzy córki, jeden syn zmarł. Przez dwadzieścia pięć lat mieszkał w Schneidemühl; jeden wnuk/wnuczka zaręczony/a. (kobieta czy mężczyna)

ITZIGSOHN, Hugo. Zmarł 14 października 1920 roku (2 Heshvan 5681). Przez trzydzieści lat mieszkał w Schneidemühl; jego rodzice zmarli w 1915 roku, krótko po sobie.

ITZIGSOHN, Marianne z domu Rand. Urodzona w Neuwedell (pl. Dawno). Zmarła 11 lipca 1915 roku (29 Tammuz 5675), pochowana we wtorek, 13 lipca 1915 roku. Jeden syn w wojsku; bratowa zmarła w tym samym czasie w Szczecinie.

JACOB, Bertha. Zmarła 31 grudnia 1920 roku (20 Tevet 5681). Jedna córka tutaj; jedna córka zaginęła (sic); jeden syn i pasierbowie w Ameryce; brak dat.

JACOB, Sophie (Panna). Urodzona w 1894 roku w Tütz (pl. Tuczno). Odnaleziona w Gwdzie, prawdopodobnie utonęła; pochowana 20 kwietnia 1920 roku (2 Iyar 5680).

JACOBY, Ernestine. Urodzona 19 stycznia 1850 roku. Zmarła w 1919 roku, w wieku sześćdziesięciu dziewięciu lat, brak dalszych danych.

JAKUBOWSKI, Pauline z domu Feibusch. Urodzona w 1835 roku w Labuschin, później z Schneidemühl. Zmarła 10 listopada 1922 roku (19 Heschvan 5683), miała niemal osiemdziesiąt siedem lat. Pochodziła z szanowanej rodziny; obchodziała złote gody w 1909 roku; jej mąż zmarła w 1912 roku. Dwoje synów mieszka w Schneidemühl; obaj synowie są nauczycielami.

JEREMIAS, Marianne z domu Lefčvre. Urodzona w 1825 roku w Bärwalde (pl. Barwice). Zmarła 26 stycznia 1917 roku (3 Shevat), w wieku dziewięćdziesięciu pięciu i pół roku. Wdowa przez trzydzieści siedem lat; jeden syn jest żydowskim nauczycielem.

JEROCHIM, Jerochim. Urodzony w 1853 roku w Schneidemühl (błąd: urodzony w Exin! (pl. Kcynia)). Zmarł 28 grudnia 1932 roku (29 Kislev 5693). Przez jedenaście lat mieszkał w Berlinie przy Lippehnerstrasse 3, w Schneidewind; zmarł w Berlinie, w wieku siedemdziesięciu dziewięciu lat.

JOHR, Hermann. Urodzony w 1858 roku. Zmarł 25 lutego 1921 roku (17 Adar I 5681), w wieku sześćdziesięciu trzech lat. Żył około dwudziestu pięciu lat w Schneidemühl.

JOHR, Rosa z domu Lehmann. Zmarła 15 grudnia 1922 roku (25 Kislev 5683). Wdowa po Hermannie.

JOSEPH, Rieke z domu Sinai. Mężatka przez trzydzieści lat; dwoje dzieci zmarło; pozostawiła po sobie trojkę dzieci. Mąż zmarł dwadzieścia dwa lata temu.

JULIUS, Rafael. Urodzony w 1836 roku. Zmarł 5 stycznia 1918 roku (21 Tevet 5678), w wieku osiemdziesieciu jeden lat. Jego żona Sara ma obecnie siedemdziesiąt lat; był Repräsantant (przedstawicielem) przez osiemnaście lat, pięć lat jako przewodniczący Repräsentanten; w październiku 1916 roku para świętowała swoje złote gody.

KARGER, Rebecka z domu Fischer. Urodzona w 1854 roku w Samotchin (pl. Szamocin). Zmarła 2 listopada 1918 roku (27 Heshvan 5678), w wieku sześćdziesięciu czterech lat. Mężatka przez czterdzieści lat; zasiadała w radzie wykonawczej Frauenverein (kobiecej organizacji charytatywnej).

KROJANKER, Pani. Osiemdziesięciotrzyletnia. Zmarła w 1923 roku. Pozostawiła po sobie pięciu synów, jedną córkę i piętnaścioro wnucząt. Brak innych informacji.

KRONHEIM, Louis. Urodzony w 1855 roku w Samotschin (pl. Szamocin). Zmarł 29 stycznia 1921 roku (20 Shevat 5681). Kolejne dwie notatki są mu poświęcone:

„W miejsce jakiejkolwiek szczególnej notatki. Ostatniej nocy, w czasie swego pobytu w Berlinie, nasz opiekuńczy, ukochany ojciec, teść, dziadek, brat, wujek i szwagier, Kommissionsrat Louis Kronheim odszedł w wieku sześdziesięciu sześciu lat, swego pracowitego, błogosławionego życia. W spokojnej żałobie: Siegbert Kronheim, prawnik; Wally Daniel z domu Kronheim; dr Emil Kronheim; Ella Mislowitzer z domu Kronheim; Max Daniel; dr Eduard Mislowitzer; troje wnucząt. – Schneidemühl, Berlin, Hamburg, 29 stycznia 1921 roku. Uprzejmie prosimy nie składać wizyt kondolencyjnych ani nie przesyłać wieńcy. Przejazd do Schneidemühl rozpocznie się od domu pogrzebowego, Albrechtstrasse 16 (w Berlinie) 1 lutego o godzinie 14; pogrzeb w Schneidemuhl z Israelite cmentarza 3 lutego o godzinie 14. Delikatna śmierć uwolniła Kommissionsrat Louisa Kronheima od jego cierpienia. Zmarły był szlachetnych przyjacielem, a doradcą o rzadkiej dobroci serca i użyteczności, osobą którą zapamiętamy z honorem. Schneidemuhl-Berlin, 29 stycznia 1921 roku. Bianka Schayer, Elisabeth Weissrock z domu Scheyer; Erwin Weissrock; Alfred Weissrock.“

(Najprawdopodobniej z Berliner Tageblatt, prawdopodobnie również z lokalnej prasy)

KRZESNY, Rosalie (Pani). Zmarła 22 czerwca 1922 roku (26 Sivan 5682), w wieku dziewięćdziesięciu trzech lat. Wdowa po Simonie Krzesnym.

LACHOTZKI, Hugo. Przeniesienie muszkietera Hugo Lachotzkiego, który zginął bohaterską śmiercią 6 lipca 1915 roku (24 Tammuz 5675). Urodzony w 1890 roku w Schneidemühl; brak szczegółów.

LANDMANN, Hanna z domu Gutkind. Zmarła 14 grudnia 1921 roku (13 Kislev 5682), pochowana w Usch (pl. Ujście); miała sześcioro dzieci; była mężatką trzynaście lat.

LESINSKI, Recha z domu Kohn. Żona Ernesta Lesinskiego. Zmarła po czterech miesiącach małżeństwa; brak dalszych danych.

LESS, Heymann. Urodzony w 1851 roku. Zmarł 18 grudnia 1919 roku (26 Kislev 5680), w wieku sześćdziesięciu osmiu lat. Był żonaty przez trzydzieści trzy lata; miał pięcioro dzieci; był członkiem Gemeide-Vorstand (rada wykonawcza kehili) przez ostatnie dziesięć lat; w radzie wykonawczej Chewra Kadisza przez ostatnie dwadzieścia pięć lat.

LESSER, Ernestine. Urodzona w 1856 roku w Mansfelde (pl. Lipie Góry). Zmarła 26 kwietnia 1917 (4 Iyar 5677), w wieku sześćdziesięciu jeden lat. Gosposia rodziny Rosenbaum przez czterdzieści pięć lat; brak dalszych szczegółów.

LESSER, Hermann. Zmarł 30 listopada 1924 roku (2 Kislev 5685), w wieku siedemdziesięciu jeden lat. Mieszkał w Schneidemühl przez czterdzieści lat; urodzony w Trepow an der Rega (pl. Trzebiatów); jedna siostra mieszka w Ameryce.

LEVY, Matthias. (szwagier) zmarł 15 marca 1920 roku (25 Adar 5680). Brak dalszych danych; prawdopodobnie szwagier rabina I. Nobla.

LEWIN, Leo. Skończył dwadzieścia cztery lata 28 lutego 1923 roku, urodzony w Gnesen (pl. Gniezno). Zmarł 29 maja 1923 roku (23 Iyar 5683). Niemal dwa lata na polu bitwy (wojskowy). Ma dwóch braci, jeden jest biznesmenem, drugi uczniem szkoły średniej.

LOESSER, Johanna z domu Schweriner. Urodzona w 1841 roku w Filehne (pl. Wieleń). Zmarła 25 stycznia 1925 roku (29 Tevet 5685). Wdowa po Wolfie Loesser, który zmarł 1 listopada 1914 roku w Filehne; mąż był żołnierzem w 1866 i 1870 roku; mieszkali wcześniej w Tütz i Filehne; dwóch synów zginęło na wojnie.

Zamieszczono następujące ogłoszenie:

„Po krótkiej, poważnej chorobie odeszła łagodnie, w wieku 84 lat nasza ukochana mama, teściowa, babcia i prababcia, siostra, szwagierka i ciocia Johanna Loesser z domu Schweriner. W imieniu pogrążonych w smutku: Leo Flatauer i pani Selam z domu Lösser. Pogrzeb odbędzie się w środę 28 stycznia o godzinie 14, wyprowadzenie z domu pogrzebowego przy Wilhelmstrasse 1. Żadne wieńce nie będą akceptowane.

(Ogłoszenie pojawiło sie co najmniej w jednej lokalnej gazecie)

LOEWE, Lesser. Zmarł 23 kwietnia 1918 roku (11 Iyar 5678) któtko przed swoimi srebrnymi godami.

LOEWENTHAL, Max. Mieszkał przy Sybelstrasse 9 Berlin; szwagier Gerbera z Schneidemühl; pochowany 12 listopada, prawdopodobnie w 1937 roku.

MARCUS, Cäcilie. Urodozna w 1852 roku w Schneidemühl. Zmarła w szpitalu 14 stycznia 1919 roku (14 Shevat 5679); w wieku sześćdziesieciu siedmiu lat; ostatnio upośledzona umysłowo; ojciec zmarł w 1898 roku, matka w 1899 roku.

MARCUS, Minna (Pani). Urodzona w 1845 roku. Zmarła 25 września 1920 roku (13 Tishri 5681) (Erev Sukkot), w wieku siedemdziesieciu pięciu lat. Mąż zmarł trzydzieści trzy lata temu; miała siedmioro dzieci.

MARKUS, Hermann. Urodzony w 1851 roku. Zmarł 1 lipca 1923 roku (17 Tammuz 5683). Pochowany 3 lipca 1923 roku.

MASURSKI, Elisabeth. Zmarła 10 października 1917 (24 Tishri 5678). Brak dalszych danych.

MENDELSOHN, Adolf. Urodzony w 1841 roku. Zmarł 2 lutego 1917 roku (10 Shevat), w wieku siedemdziesięciu sześciu lat. Ona (jego żona?) pochodziła z Rummelsberg (pl. Miastko); byli małżeństwem przez niemal pięćdziesiąt lat; był Repräsentant (przedstawicielem).

MENDELSOHN, Rosa z domu Reich. Urodzona w 1844 roku. Zmarła 13 marca 1920 roku (23 Adar 5680), w wieku siedemdziesięciu sześciu lat. Zamężna przez niemal pięćdziesiąt; długo cierpiała.

MENDELSOHN, Rosalie (Panna). Urodzona w 1843 roku w Schneidemühl. Zmarła 25 czerwca 1916 roku (24 Sivan), w wieku siedemdziesięciu trzech lat, w zakładzie dla obłąkanych w Obrawalde niedaleko Meseritz. Szwagierka Jacoba Wolffa; przetransportowana do kostnicy cmentarza w Schneidemühl.

MOSES, żona Salomona MOSESA. Urodzona w 1842 roku. Zmarła w 1919 roku, w wieku siedemdziesięciu siedmiu lat; przewodnicząca Freuenverein (ruch feministyczny); obchodziła swoje złote gody; jedna zamężna córka zmarła w 1903 roku w Samotschin (pl. Szamocin).

MOSESSOHN, Michael Isaak. Urodzony w 1853 roku w Schneidemühl. Zmarł 30 grudnia 1935 roku (4 Tevet 5696), w wieku osiemdziesięciu dwóch lat; przetransportowany do Berlina i tam pochowany 3 stycznia 1936 roku (8 tevet 5696). Żona zmarła pięć lat wcześniej; pochodził z Lobsens (pl. Łobżenica), przez długi czas mieszkał w Wirsitz (pl. Wyrzysk); dobry rolnik, dobry Baal Tefila (kierownik modłów) i członek rady wykonawczej; obchodził swoje złote gody.

MEYER, Henriette z domu Blumenthal. Urodzona w Samotschin (pl. Szamocin) i zmarła w wieku siedemdziesięciu pięciu lat. Zmarła 7 stycznia 1924 roku (1 Shevat 5684). Mężem był emeryt Samuel Meyer; para obchodziła złote gody.

MEYER, Samuel. Urodzony w 1844 roku w Wrypoper niedaleko Mrotschen (pl. Mrocza). Zmarł 1 maja 1919 roku (1 Iyar 5679), w wieku siedemdziesięciu trzech lat. Przez dwadzieścia pięć lat mieszkał w Wissek (pl. Wysoka); w Schneidemühl mieszkał jedynie przez kilka miesięcy; bardzo bogaty; brat mieszka w Bydgoszczy.

MEYERHARDT, Benno. Urodzony w 1859 roku. Zmarł 1 maja 1924 roku (28 Nissan 5684). Żonaty przez trzydzieści pięć lat, wykazywała duże zainteresowanie sprawami gminy, Loży, Central-Verein oraz Frauenverein (kobiecymi organizacjami charytatywnymi).

MEYERHARDT, Mathilde z domu Goldstein. Zmarła 20 listopada 1917 roku (5 Kislev 5678); jej mąż zmarł w 1900 roku.

NEUBERG, Louis. Zmarł 20 czerwca 1921 roku (14 Sivan 5681); brak dalszych danych.

NEUWEG, Iron? Zmarł 7 października 1918 roku (1 Heschvan 5679). W Landwehr Ersatz Regiment 76, I Kompania; pochowany w poniedziałek, 14 października 1918 roku (18 Heshvan 5679).

PERL, Hermann. Urodzony w 1836 roku. Zmarł 16 grudnia 1915 roku (11 Shevat 5675). Brał udział w dwóch kampaniach wojennych; mieszkał przez cztery lata w Schneidemühl.

PHILIPPSOHN, Minna (Pani). Urodzona w 1862 roku. Zmarła 30 kwietnia 1922 roku (22 Nissan 5681), w wieku pięćdziesięciu dziewięciu lat. Mężatka przez dwadzieścia pięć lat; brak dalszych danych.

PLONSKI, Abraham. Urodzony 6 września 1854 roku w Crone an der Brahe (pl. Koronowo). Zmarł 19 września 1917 roku (3 Tishri 5678), w wieku sześćdziesięciu trzech lat; jego żona zmarła trzydzieści lat temu tego samego dnia.

RAUSCHMANN, Lina z domu Schachian. Urodzona w 1850 roku. Zmarła 7 lutego 1925 roku (14 Shevat 5685); w wieku siedemdziesięciu pięciu lat. Mężatka przez około czterdzieści siedem lat; była bardzo lubiana; jeden nieżonaty syn jest lekarzem w Berlinie, jeden syn zginął na wojnie.

REICH, Friederieke z domu Rudsky. Urodzona w 1847 roku w Wirsitz (pl. Wyrzysk). Zmarła 27 listopada 1922 roku (7 Kislev 5683), w wieku siedemdziesięciu pięciu lat. Przez długi czas mieszkała w Schneidemühl; wdowa po Josefie Reichu, który zmarł w 1922 roku w Wirsitz; byli małżeństwem przez 42 lata; Pani Edel z Schneidemühl jest jej córką; kolejną córką jest Pani Kamnitzer z Schwetz (pl. Świecie).

ROSENBAUM, Martin. Urodzony 1885 roku w Schneidemühl. Zmarł 25 grudnia 1918 roku (23 Tevet 5679), w wieku trzydziestu dwóch lat; bardzo cierpiał w armii.

ROSENBAUM, Moses Abraham. Urodzony w 1842 roku w Crone an der Brahe (pl. Koronowo). Zmarł 10 grudnia 1918 roku (7 Tevet 5680), w wieku siedemdziesięciu sześciu lat. Mieszkał w Schneidemühl od 1872 roku; miał brata w Crone (pl. Koronowo), kolejny brat jest prawnikiem w Oppeln (pl. Opole); córki mieszkają w Schwedt nad Odrą i w Berlinie; ma bardzo chorego syna.

ROSENBERG, Jacob. Urodzony w 1853 roku w Samotschin (pl. Szamocin). Zmarł 29 kwietnia 1919 roku (29 Nissan 5679), w wieku sześćdziesięciu sześciu lat. W Schneidemühl mieszkał przez trzydzieści sześć lat; jego żona zmarła dwa lata temu.

ROSENTHAL, Philipp. Urodzony w 1833 roku w Samotchin (pl. Szamocin). Zmarł 15 lutego 1919 roku (15 Adar 5679), w wieku osiemdziesięciu sześciu lat; był bardzo lubiany i ceniony.

ROTHKUGEL, Sally. Urodzony w 1855 roku w Schneidemühl, zmarł w wieku sześćdziesięciu ośmiu lat, 21 października 1923 roku (11 Heschvan 5684). Żonaty przez czterdzieści trzy lata, niewidomy przez ostatnie pięć lat; cztery córki i syn.

ROTSCHILD, (Pani). Zmarła 23 kwietnia 1917 roku (1 Iyar 5677). Wdowa po rzeźniku.

SAMUELSOHN, Ludwig. Urodzony w 1859 roku w Schneidemühl. Zmarł 14 listopada 1922 roku (23 Heschvan 5683), pochowany w piątek 17 listopada 1922 roku; brak dalszych danych.

SCHALLAMACH, Michael. Urodzony w 1871 roku. Dyrektor banku (manager bankowy), wielki partiota; żona pochodziła z Tremessen (Poznań). Tutaj wklejony jest następujący nekrolog:

„Dzisiaj wcześnie odszedł, po krótkiej dotkliwej chorobie, nasz ukochany mąż i ojciec, dyrektor banku Michael Schallamach, w wieku niemal pięćdziesięciu czterech lat. W najgłębszym smutku, Florentine Schallamach z domu Bley, Adolf Schallamach. Schneidemühl, 30 czerwca 1924 roku. Pogrzeb w środę po południu o godzinie 16, wyprowadzenie z kostnicy cmentarza żydowskiego."

(Najwidoczniej z lokalnej prasy)

SCHAYE, Jossel ben Jakob. Brak dalszych informacji.

SCHNEIDER, Jacob. Urodzony w 1861 roku. Zmarł 21 czerwca 1923 roku (7 Tammuz 5683); został pochowany 26 czerwca 1923 roku. Przeżył sześćdziesiąt dwa lata; w Schneidemühl mieszkał ponad dwadzieścia lat.

SIMONSTEIN, Moses. Urodzony w 1855 roku. Zmarł 24 lipca 1914 (1 Av 5674).

SOMMERFELD, Ricka (Pani). Urodzona w 1872 roku. Zmarła w 1922 roku, w wieku pięćdziesięciu lat; brak dat i innych danych. Żona Samuela Rosenfeld (sic); cierpiała przez sześć miesięcy.

SPICKER, Max. Urodzony w 1880 roku. Zmarł 22 marca 1918 roku, w wieku trzydziestu ośmiu lat. A Cohan; żonaty przez osiemnaście lat; jedna córka ma piętnaście lat, syn ma cztery lata.

SPICKER, Selma z domu Heymann. Urodzona w 1880 roku w Schneidemühl. Zmarła 16 maja 1916 roku (13 Iyar); brak dalszych danych.

SCHOENFELD, Simon. Zmarł 5 lutego 1915 (21 Shevet 5675). Członek rady wykonawczej gminy przez osiemnaście lat.

SCHWERINER, Dora z domu Holländer; żona Louisa Schwerinera. Zmarła 10 lipca 1914 roku (16 Tammuz 5674).

SCHWERINER, Hans. Zmarł na szkarlatynę 26 maja 1917 roku (2 dzień Shavuot). Pogrzeb z kostnicy 30 maja 1917 roku.

SCHWERINER, Siegmund. Urodzony w 1852 roku w Krumfliess (pl. Pokrzywnica). Zmarł 17 grudnia 1920 roku (6 Tevet 5681), w wieku sześćdziesięciu ośmiu lat. Córki zmarły; syn otrzymał odznaczenie wojenne.

SEELING, Rudolf. Urodzony w 1855 roku w Schneidemühl. Zmarł 19 stycznia 1937 roku (7 Shevat 5697), w wieku osiemdziesięciu dwóch lat. Również mieszkał w Graudenz (pl. Grudziądz); był Repräsentant (przedstawicielem) i był w radzie wykonawczej Chewra Kadisza; żonaty przez czterdzieści lat; zdobywca wielu odznaczeń.

SIMON, Louis. Urodzony w 1856 roku w Jastrow (pl. Jastrowie). Zmarł 24 września 1920 roku (13 Tishri 5681), w wieku sześćdziesięciu czterech lat. Przez długi czas mieszkał w Ameryce, wrócił z powodu choroby.

SOMMERFELD, Gerson Gustav. Urodzony w 1844 roku w Usch (pl. Ujście). Zmarł 28 sierpnia 1920 roku (15 Elul 5680), w wieku siedemdziesięciu sześciu lat. Mieszkał w Schneidemühl od 1878 roku; żonaty przez czterdzieści sześć lat; w radzie wykonawczej Repräsentanten, ruchu feministycznym i Kaufmannischer Verein (cech handlowy), której był honorowym członkiem; bardzo hojny; miał dwóch synów i dwie córki.

SOMMERFELD, Ida z domu Sommerfeld. Urodzona w 1852 roku w Schneidemühl. Zmarła 7 czerwca 1918 roku (27 Tammuz), w wieku sześdziesięciu sześciu lat. Była żoną Gustava Sommerfelda.

TILLER, Max. Zmarł 24 stycznia 1925 roku (28 Tevet 5685). Jego żona zmarła w 1916 roku w Kletzko niedaleko Gnesen (pl. Gniezno); mieszkał przez długi czas w Gnesen; syn i trzy córki.

Odsłonięcie płyty pamiątkowej poległych żołnierzy; tekst bez dat etc.

Odsłonięcie pomnika Pana Kronheima; brak dalszych danych.

WARSCHAUER, Minna z domu Marcus. Urodzona w 1841 roku. Zmarła 25 listopada 1919 roku (7 Kislev 5680), niemal siedemdziesiąt dziewięć lat; mąż zmarł trzydzieści sześć lat temu.

WEISS, Karoline Klara. Urodzona w 1898 roku. Zmarła 22 listopada 1918 roku (18 Kislev 5679), w wieku dwudziestu dwóch lat. Była córką zmarłego Hermanna Weissa i jego żony (trzeciej żony Henriette z domu Prager, pochodzącej z Lissy (pl. Leszno); on pochodził z Zampelburg (pl. Sępólno Krajeńskie))

WOHL, (Dr) Herta z domu Goetze. Urodzona w Schneidemühl; mężatka od 1922 roku; pochowana 31 maja 1939 roku.

Pochówki w Czarnikau (pl. Czarnków)

JACOBY, Therese (Pani). Zmarła 12 stycznia 1917 roku (18 Tevet 5677). Mężatka przez dwadzieścia dziewięć lat; dziadek był rabinem w Wronke; pochowana w Friedheim (pl. Miasteczko Krajeńskie).

NATHAN, Minna. Urodzona w 1852 roku. Zmarła 11 lipca 1924 roku (5684), w wieku siedemdziesięciu dwóch lat. Żona Samuela Nathana; mężatka przez czterdzieści trzy lata; mieszkała we własnym domu od 1877 roku; miała dzieci i pasierbów; mąż był weteranem wojennym.

ROSENBAUM, Alexander. Zmarł 22 lutego 1924 roku (17 Adar I 5684). Żonaty przez trzydzieści lat.

VICTOR, ...? Zmarł przed Purim, prawdopodobnie w 1925 roku. Na wojnie przez długi czas; brak dalszych informacji.

Pochówki w Deutsch Krone (pl. Wałcz)

BOLDER, Fritz. Urodzony w 1900 roku w Klausdorfer Hammer (pl. Rudnica) niedaleko Deutsch Krone (pl. Wałcz). Zmarł 17 maja 1916 roku (14 Iyar 5676), w wieku piętnastu lat; bardzo utalentowany; ojciec był w garnizonie w Köslin (pl. Koszalin); zmarł w wyniku wypadku; był w Obersecunda (11 klasa).

BOLDER, Hermann. Żonaty przez czterdzieści cztery lata; żona nie żyje od piętnastu lat; chorował przez sześć lat; ociemniały przez dwa lata; najprawdopodobniej dotyczące Deutsch Krone (pl. Wałcz).

BOLDER, Rudi. Zmarł w wieku dziewięciu lat, brak daty. Z Klausdorfer Hammer (pl. Rudnica) niedaleko Deutsch Krone (pl. Wałcz); syn Maxa i Rosy Bolder z domu Berg (w Schneidemühl).

ESCHEN, Aurelie z domu Solinger. Zmarła 3 marca 1915 roku (17 Adar 5675), prawdopodobnie w Deutsch Krone (pl. Wałcz); zgłoszone przez Panią Holzheim; mąż zmarł już wiele lat wcześniej.

HIRSEKORN, Helene. Zmarła 10 lipca 1918 roku (1 Av 5678); pochowana w czwartek, 16 lipca 1918 roku. Przeniesiona z Bad Kissingen do Deutsch Krone (pl. Wałcz); matka zmarła sześć lat temu, ojciec trzydzieści lat temu; siostra Pani Rosendorf zmarła trzydzieści lat temu.

HOLZHEIM, Baruch. Zmarł w wieku osiemdziesięciu trzech lat, 29 sierpnia, brak roku (19 Elul ...?)

HOLZHEIM, Louis. Urodzony w 1869 roku. Zmarł 9 maja 1923 roku (23 Iyar 5683), w wieku pięćdziesięciu czterech lat. Był Repräsentant (przedstawicielem); brał udział w wojnie 1916-1918; żonaty od 1900 roku.

OPPENHEIM, Marie (Pani dr). Zmarła w Berlinie 29 lipca 1919 roku (2 Av 5679). Przeniesiona do Deutsch Krone (pl. Wałcz); była zamężna przez siedemnaście lat, miała jednego syna, szesnaście lat.

ROSENBAUM, Hermann. Pochowany w Deutsch Krone w czwartek, w październiku 1918 roku (brak dalszych informacji).

ROSENFELD, Lachmann (Pani)..... brak dalszych informacji.

RUMMELSBURG, Hermann. Urodzony w 1853 roku w Ritschenwalde (pl. Ryczywół). Zmarł w wieku sześćdziesięciu sześciu lat, prawdopodobnie w 1919 roku; ostatnie miejsce zamieszkania w Deutsch Krone (pl. Wałcz); działał również aktywnie jako szochet; brak dalszych informacji.

Pochówki w Flatow (pl. Złotów)

DRUCKER, M (Pani). Zmarła 26 grudnia 1921 roku (25 Kislev 5682). Wdowa przez trzydzieści lat.

FRANKENSTEIN (Pani). Zmarła w Flatow, brak dalszych informacji.

GERBER, Johanna z domu Margoninsky. Urodzona w 1823 roku. Zmarła 16 lipca 1916 roku (15 Tammuz 5676) w wieku dziewięćdziesięciu trzech lat, w Gross Friedrichsberg niedaleko Flatow (pl. Złotów); bardzo cierpiała.

KARIEL, Johanna (nazwisko nie do końca jasne). Zmarła 26 maja 1920 roku (9 Sivan 5680) w Flatow (pl. Złotów). Cierpiała na gościec; prawdopodobnie pięćdziesiąt dwa lata; matka ma osiemdziesiąt osiem lat.

KATZ, Jacob. Urodzony w 1857 roku. Zmarł w wieku sześćdziesięciu czterech lat, 7 lipca 1921 roku (1 Tammuz 5681) w Flatow (pl. Złotów). Był niewidomy przez dwadzieścia sześć lat; żonaty przez trzydzieści trzy lata; żona zmarła półtora roku temu.

LEICHTENTRITT, Ernestine z domu Goldschmidt. Urodzona w 1850 roku. Zmarła 1 lutego 1922 roku (3 Shevat 5682) w wieku siedemdziesięciu dwóch i pół roku. Córka S. Goldschmidt i żona Josepha Leichtentritt. Mężatka przez czterdzieści trzy lata; córką jest Pani Manasse; prawdopodobnie wszyscy w Flatow (pl. Złotów).

WILZIG, Herz. Zmarł 22 maja 1923 roku (7 Sivan 5683), drugiego dnia Shavuot; pochowany 24 maja 1923 roku, w wieku siedemdziesięciu dziewięciu lat. Był Repräsentant (przedstawicielem). Żonaty z wdową z szóstką nieletnich dzieci; miał własną córkę; jego żona zmarła trzy lata temu; bardzo aktywnie działał w Chewra Kadisza.

Pochówki w Kolmar (pl. Chodzież)

COHN, (Pani)... Brak dalszych informacji.

GIBALLE, Markus. Urodzony w 1843 roku w Rogasen (pl. Rogoźno). Zmarł w wieku siedemdziesięciu dwóch lat, bezdzietny; został pochowany 3 czerwca 1915 roku (21 Sivan 5675); żona z domu Glasen z Kolmar; znawca Baal koreh (mistrz czytania z Tory) i bardzo aktywny w Towarzystwo Literackie; żonaty przez czterdzieści dwa lata.

GLASSMANN, Martin. Urodzony 31 października 1896 roku w Kolmar. Zmarł 29 lipca 1918 roku (według księgi pamiątkowej dla żydowskich ofiar wojennych, Martin Glassmann zmarł 29 lipca 1918 roku [20 Av 5678]; prawdopodobnie zmarł w szpitalu polowym w Królewcu). Dwadzieścia dwa lata; przeniesiony z Królewca do Kolmar; (rabin Nobla, że otrzymał immatrykulację w wieku 17 lat); w 1915 roku był już raz ranny.

SALOMON, (Pani). Pochowana w marcu 1918 roku; była w radzie wykonawczej i radną miejską.

SALOMON, Therese z domu Fischel. Zmarła w 1857 roku. Zmarła w wieku sześćdziesięciu jeden lat, 31 sierpnia 1918 roku (24 Elul 5678); straciła jednego syna w 1915 roku.

TAUSK, Flora z domu Kohn. Była córką kantora z Schneidemühl; była mężatką przez czterdzieści lat; zmarła w Kolmar; pochowana prawdopodobnie 3 października 1918 roku (27 Tishri 5679).

TAUSK, Samuel. Urodzony w 1843 roku. Zmarł 21 stycznia 1917 roku (27 Tevet 5677), w wieku siedemdziesięciu czterech lat. Repräsentant (przedstawiciel) i w Radzie Wykonawczej przez wiele lat.

Pochówki w Krojanke (pl. Krajenka)

ABRAHAMSOHN, Julius. Zmarł w Krojanke w nocy ze środy na czwartek przed Shabbat k'Tissa, 15 marca 1922 roku (15 Adar 5682); brak dalszych informacji.

JEROCHEM, (Pani). Urodzona w 1846. Zmarła 30 stycznia 1922 roku (1 Shevat 5682), w wieku siedemdziesięciu sześciu lat.

KLEIN, ...? Zmarł w 1831 roku. Zmarł 9 lutego 1921 roku (1 Adar I 5681), w wieku dziewięćdziesięciu lat. Jego żona zmarła trzy lata temu w wieku osiemdziesięciu czterech lat, po sześćdziesięciu latach małżeństwa. Był Repräsentant (przedstawicielem) i był bardzo hojny.

LEHMANN, ...? Pracował jako nauczyciel przez dwadzieścia pięć lat; stracił swoją matkę w wieku osiemnastu lat; uczniowie go kochali; kadra nauczycielska jak również grupa młodych brali udział w przygotowaniach do jego pogrzebu, około 1920 roku. Brak dalszych informacji.

MEYERHARDT, Taubine z domu Sachs. Urodzona w Krojanke (pl. Krajenka), prawdopodobnie również tam zmarła 16 marca 1921 roku (6 Adar II 5681); brak dalszych informacji.

SOMMERFELD, Aharon. Urodzony około 1842 roku. Zmarł około 1920 roku, około siedemdziesięciu ośmiu lat; obchodził złote gody; dwie wnuczki są zaręczone, ich narzeczeni również przyszli na pogrzeb.

WARSZAWSKY, (Pani). Zmarła w Krojanke (pl. Krajenka); brak dalszych informacji. Tekst powyżej Machazith Hashekel tj. przed Purim.

WEISS, Martha. Żona Hermanna Weissa; z Krojanke (pl. Krajenka). Zmarła 2 sierpnia 1930 roku (8 Av 5690); ostatnio zamieszkiwała w Berlinie, Mendelssohnstrasse 13; długo cierpiała; pochowana w Berlinie.

Pochówki w różnych miejscach

EHRENREICH, (Panna). Z Neustettin (pl. Szczecinek), gdzie prowadziła dla brata; miała sześćdziesiąt osiem lat i ostatnio cierpiała.

FREUNLICH, Alexander. Urodzony w 1838 roku. Zmarł w Schlochau (pl. Człuchów) 18 marca 1920 roku (28 Adar 5680), w wieku osiemdziesięciu dwóch lat. Druga żona go przeżyła, pierwsza zmarła w 1870 roku; w 1871 roku ożenił się ponownie. Przewodniczący kehili przez dwadzieścia pięć lat.

HAMMERSTEIN, Johanna. Zmarła 23 listopada 1932 roku (22 Elul 5692), wdowa po Casparze Hammersteinie z Crone an der Brahe (pl. Koronowo), który zmarł dwadzieścia trzy lata wcześniej; odkąd Crone zostało polskim miastem, mieszkała w Berlinie w domu swego zięcia Hermanna Meyera, Steinstrasse 15.

ISRAEL, ...? Zmarł w Wirsitz (pl. Wyrzysk). Urodzony w 1818 roku. Zmarł 25 grudnia 1915 roku (18 Tevet 5676), w wieku dziewięćdziesięciu siedmiu lat; obchodził złote gody; był w radzie wykonawczej kehili i był bardzo religijny.

KIRSTEIN, Gustav. Zmarł w Märkisch Friedland (pl. Mirosławiec) 27 grudnia 1916 roku (2 Tevet 5677). Procesja pogrzebowa wyruszy ze szpitala, w którym zmarł.

KRONTHAL, Martha z domu Manasse. Zmarła w wieku czterdziestu siedmiu lat w Berlinie, gdzie mieszkała od 1899 roku; brak daty; pochodziła z Obersitzko (pl. Obrzycko).

MEYER, Johanna (Pani). Urodzona w 1846 roku. Zmarła 8 lutego 1917 roku (16 Shevat 5677), w wieku siedemdziesięciu jeden lat, w domu swej córki Pani Loser w Polajewo. Zamężna przez trzydzieści sześć lat; początkowo w Schönlanke (pl. Trzcianka), została przeniesiona do Usch (pl. Ujście).

MOSES, Ernestine z domu Mosessohn. Zmarła 27 września 1919 roku (3 Tishri 5680). Obchodziła złote gody i była bardzo aktywna w Frauenverein (ruchu feministycznym) w Lobsens (pl. Łobżenica).

D. Epitafia na żydowskim cmentarzu w Schneidemühl

(z kolekcji rabina Louisa Lewina, Mendel Gottesman Library, Yeshiva University, MS 437; Nowy Jork).

Rabin Louis Lewin (1868 Żnin-1914 Bne Brak). Ukończył seminarium rabinackie w Berlinie oraz Uniwersytet Berliński. Rabin w Pinne (pl. Pniewy) i Kempen (pl. Kępno), jak również Bet ha-Midrasz w Inowrocławiu. Badacz i historyk zajmujący się Żydami polskimi, opisał w kronice życie kulturalne i społeczne w esejach i artykułach tj. monografiach dotyczących kehillot w Hohensalza (pl. Inowrocław), Lissa (pl. Leszno) i Pinne (pl. Pniewy). Opublikował liczne artykuły w Jahrbuch der jüdisch-literarischen Gesellschaft. W 1938 roku rabin Louis Lewin dokonał Alija.

W swoich podróżach po prowincji poznańskiej we wczesnych latach XX wieku, rabin Louis Lewin odwiedził liczne cmentarze żydowskie, na całym tym terenie. W swoim wysiłku, aby zachować żydowskie dziedzictwo, skopiował i spisał wiele nazwisk i napisów nagrobnych, z których wszystkie zostały zachowane.

Spośród sześćdziesięciu transkrypcji, których dokonał rabin Lewin na cmentarzu żydowskim w Schneidemühl, zostały wybrane dwadzieścia dwa nazwiska i ich dane oraz dodane do ujednoliconej listy zgonów i pochówków z Schneidemühl. Zaprezentowanych tutaj zostało pięć spośród najbardziej czytelnych epitafiów, oryginalnie w języku niemieckim.

Moses Asch
Hier ruht en weiser und ehrwurdiger Ehemann, Herr Moses Asch,
Sohn des Herrn Getzel, seliegen Angedenkens.
Gestorben im alter von 77 Jahren, am Sabbath, den 4ten Siwan 5643, (9 June 1883 roku)

„Recht und Gerechtigkeit war seines frommen Handels Streben,
Guter Name was sein Besitz in seinem ganzen Leben.

Er schied in schonem Greisenalter von Erden,
Gott lasst ihn dort ewige Seligkeit zuteil werden.

Es sei seine Seele geborgen im Bande des ewigen Lebens.“

Natalie Fabian, geb. Levy
Hier ruht in Gott Frau Natalie Fabian geb. Levy,
gestorben im Alter von 88 Jahren am 18 Kislev 5648.
(Sonntag den 4ten Dezember 1887)

Ein braves Weib im Grab hier ruht
Als sie in hohem Alter strab.

In Gottesfurcht sie stets gelebt
Zu Endes Seligkeit ihr Gott erhebt
Den guten Ruf sie sich erstrebt.

Julius Levi
„Einer edlen Seele Hulle
Sank in triefe Grabesstille

In Fulle ihrer Manneskraft
Wie blutend, ach, die Wunde klafft.

In der Wittwen und Waisen Herz
Doch hindert diesen herben Schmerz.

Glaub' an einstig Wiederfinden
Dort wo Tag, Jahre schwinden

Wo Bidersinn und Frommigkeit
Bereiten ew ‚ge Seeligkeit.

Adolph Mendelsohn
Hier ruht Adoplh Mendelsohn, verstorben im alter von 71 Jahren,
am 20sten Siwan 5640 (30 maja 1880)

„Ehrenvolles Streben
Zweck stets sein streben.

Heilig war sein Gottes Wort
Heilig lebt er ewig fort.“

Else Simonstein
Hier ruht in Gott unsere Tochter und Schwester, Else Simonstein,
gestorben im alter von 71½ Jahren, am ersten Marcheschwan 5662, 18ten October 1901.

„In der Blute des Lebens,
Streng beschwederdenden Strebens.

Zog zu Gott in fruher Jugend
Ihr geist voll libender Tugend.

Friede ihrer Seele!“

E. Dane pochówków cmentarza żydowskiego w Schneidemühl

Ujednolicony indeks zgonów i pochówków na cmentarzu żydowskim w Schneidemühl

Cmentarz żydowski w Schneidemühl został całkowicie zmiszczony przez Niemców w 1939 roku. Gróby dwunastu pokoleń gminy żydowskiej zostały zrównane z ziemią, a płyty nagrobne zniszczone, ukradzione i wykorzystane do bezbożnych celów. Mimo to przterwał jeden cenny dokument, w którego posiadanie wszedł autor: spisana ręcznie książeczka, która zawierała dane pochówków złożonych z 549 nazwisk, obejmująca lata 1854-1932 i odnosząca się do terenu drugiego cmentarza żydowskiego w Schneidemühl.

Książeczka ta została pierwotnie stworzona przez Martina Rosenberga, zanim opuścił on Schneidemühl wraz ze swoją rodziną w grudniu 1940, wyruszając do Santiago, Chile. Przewodniczący Chewra Kadisza w Schneidemühl w latach 30-tych XX wieku; był zapobiegliwy, aby sporządzić spis wszystkich nagrobków znajdujących się na cmentarzu. Następnie skopiował administracyjne karty pochówku, wprowadzając dodatkowe informacje o każdym pochówku do książeczki, porządkując wpisy według pola (wskazując ostatnią listę jako: sekcje I-VI) oraz hebrajski miesiąc, następnie wpisując nazwisko osoby, dzień i rok śmierci. Przez okres kilku miesięcy z pomocą chazzana gmi-

ny, Aschera Tykocinskiego, Martin Rosenberg odwiedził każdy grób na cmentarzu, aby zweryfikować dane. Zatem książeczka zawierała najstarsze gminne dane pochówków z Schneidemühl.

W wysiłku, aby stworzyć możliwy do przeszukania spis wszystkich pochówków, cała zawartość książeczki został skomputeryzowana. Porównując dane pochówków z książeczki z zachowanymi oficjalnymi danymi dotyczącymi zgonów z Schneidemühl, z lat 1874-1945, staje się jasne, że liczba wpisów w książeczce obejmowała jedynie sześćdziesiąt procent wszystkich pochówków Żydów w Schneidemühl w tym okresie. W szczególności, ustalono, że niemowlęta i dzieci poniżej trzynastego roku życia wcale nie zostały wymienione.

Liczne rozbieżności pomiędzy danymi zawartymi w książeczce, a oficjalnymi danymi dotyczącymi pochówków mogą zostać sprostowane. Pisownia niektórych imion mogła zostać skorygowana w nowo stworzonej bazie danych, chociaż niektóre z imion mogą nadal posiadać małe błędy w pisowni (np. Baer/Bär/Behr, Jacob/Jakob, Marcus/Markus, Meier/Meyer, Adolf zamiast Abraham, Bertha zamiast Beyle, Fanny zamiast Frommet, Gustav zamiast Gerson, Jette zamiast Henriette, Moritz zamiast Meyer czy Moses, Hermann zamiast Hirsch, Rieke zamiast Friederieke lub Rebekka/Rebecca/Rebecka). Liczna nazwiska panieńskie, często różnią się od danych administracyjnych, jak również nazwiska/imiona niemowląt i dzieci, daty urodzenia i wiek zostały odkryte i mogły zostać poprawione; jedynie przypadki urodzenia martwego dziecka nie zostały odnotowane. Ponadto, 373 nazwisk mogło zostać wyciągniętych z oficjalnych aktów zgonu i dodanych do indeksu (określone w ostatniej liście jako: źródło c), a tym samym znacznie rozszerzyć pierwotny okres przypadków zgonu i pochówków. Dalsze odnośniki do danych natychmiat wbrew danym aktów cywilnych, pozwoliło zbadać sporo rodzinnych powiązań. Wynik stanowi opisaną lista przodków, która obejmuje okres od 1780 do 1942 roku. Podczas gdy hebrajskie daty w oryginalnej książeczce zostały przekształcone na daty z kalendarza gregoriańskiego, pewne małe różnice pomiędzy datami hebrajskimi, a tymi pojawiającymi się w oficjalnych aktach urodzenia i zgonu mogą nadal występować, w związku z różnicami w zgłoszeniu czasu zgonu (tj. przed lub lub po zachodzie słońca, zgodnie z żydowskim kalendarzem).

Dodatkowo, zostały wykorzystane eulogie rabina Israela Nobla (1915-1939), które okazały się posiadać znaczną wartość; gdzie to możliwe do bazy danych zostały dołączone dane i komentarze. Jednak w rzadkich przypadkach pogrzeb odbywał się w Berlinie, fakt że te osoby żyły i zmarły w Schneidemühl skłoniły autora do uwzględnienia w książce ich nazwisk oraz danych. Podczas gdy pozostały pewne rozbieżności pomiędzy danymi z eulogii rabina Nobla, a oficjalnymi danymi cywilnymi, pierwsze muszą otrzymać przywilej wątpliwości, a drugie powinny zostać uznane za ostateczne.

Wyjątki z księgi pamiątkowej Die jüdischen Gefallenen des deutschen Heeres 1914-1918; ein Gedenkbuch (żydowskie ofiary wojny 1914-1918; księga pamiątkowa) posłużyły do sprostowania pewnych danych dotyczących piętnastu ofiar wojny pochodzących z Schneidemühl włączonych tutaj. Pozostaje niejasne czy nazwiska tych ofiar wojennych w aktach cywilnych ledwie oznaczają ich śmierć dla celów statystyki czy też niektóre z pochówków rzeczywiście miały miejsce w Schneidemühl.

Na koniec, kolekcja transkrypcji epitafiów rabina Louisa Lewina, którą stworzył w czasie swych podróży do Poznania i Schneidemühl na początku XX wieku, została wykorzy-

stana do wzbogacenia spisu. Następnie, kilka spośród oryginalnych transkrypcji w języku niemieckim zostało dodanych do rozdziału poświęconego cmentarzowi w Schneidemühl.

Ten ujednolicony spis zgonów i pochówków składający się z 922 nazwisk, stanowi w dużej mierze poprawioną i rozszerzoną wersję wcześniejszej pracy autora poświęconej temu zagadnieniu „The Jewish Cementary of Schneidemühl, 1854-1932, Waszyngton: Biblioteka Kongresu, 1995 roku.

ABRAHAM, Abraham; urodzony 22 lutego 1854 roku w Nakel (pl. Nakło nad Notecią); zmarł 24 stycznia 1934 roku w wieku 79 lat; mąż Rebekki (Friederieke) Abraham z domu Goldschmidt; ojciec Johanny Schwarzbach z domu Abraham oraz Louisa, Raphaela i Maxa Abraham; źródło c

ABRAHAM, Alfred; urodzony 24 września 1885 roku w Schrotz (pl. Skrzatusz); zmarł 12 września 1886 roku mając 1 rok; syn Wolffa i Ernestine Abraham z domu Cohn; źródło c

ABRAHAM, Joseph; urodzony 26 lipca 1879 roku w Ludwigslust (pl. Sąborze); zmarł 25 marca 1939 roku w wieku 60 lat; mąż Fritze Abraham z domu Gabbe; syn Mosesa i Dorothei Abraham z domu Rosenthal; źródło c

ABRAHAM, Louis (Ludwig); urodzony 3 sierpnia 1886 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 6 lipca 1915 roku w wieku 29 lat; (zginął w I Wojnie Światowej) syn Abrahama i Rebekki (Friederieke) Abraham z domu Goldschmidt; źródło c

ABRAHAM, Raphael; urodzony 6 stycznia 1881 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 22 października 1884 roku w wieku 2 lat; najstarszy syn Abrahama i Rebekki (Friederieke) Abraham z domu Goldschmidt; źródło c

ABRAHAM, Rebekka (Friederieke) z domu Goldschmidt; urodzona 11 stycznia 1849 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 19 maja 1929 roku w wieku 80 lat; sekcja IV; żona Abrahama Abrahama; matka Johanny Schwarzbach z domu Abraham oraz Louisa, Raphaela i Maxa Abraham; źródło c

ABRAHAMSON, Adolf (Abraham); urodzony w 1838 roku w Nakel (pl. Nakło nad Notecią); zmarł 21 marca 1894 roku w wieku 56 lat; sekcja IV; mąż Ernestine Abrahamson z domu Falk; ojciec dr. Maxa Abrahamsona.

ADAM, Joseph; zmarł w wieku 88 lat; źródło c

ALBO, Frummet z domu Stern; urodzona w 1794 roku; zmarła 22 czerwca 1882 roku w wieku 83 lat; źródło c

ALEXANDER, Lewin; zmarł 18 czerwca 1859 roku; sekcja II

ALTMANN, Bertha z domu Born; zmarła 18 października 1911 roku; sekcja IV; wdowa po Isaacku Altmannie; matka Hermana Altmanna; matka Evy Zander z domu Altmann (owdowiała w 1932 roku)

ALTMANN, Isaack; urodzony w 1839 roku; zmarł 1 maja 1905 roku; sekcja IV; mąż Berthy Altmann z domu Born; ojciec Hermana Altmanna i Evy Zander z domu Altmann (owdowiała w 1932 roku)

ALTMANN, Julius; urodzony w 1841 roku; zmarł 27 lutego 1915 roku w wieku 74 lat; źródło c

ARNDT, Aron Elias; zmarł 5 marca 1906 roku; sekcja IV; mąż Ernestine Arndt z domu Hirsch-Wolff; ojciec Rosalie Lewicz z domu Arndt, Herrmanna Arndt i Berthy Hirsch z domu Arndt (zginęła w Łodzi w 1941 roku)

ARNDT, Ernestine z domu Hirsch-Wolff; urodzona w 1824 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 22 grudnia 1897 roku w wieku 73 lat; sekcja IV; żona Arona Eliasa Arndta; córka Herrmanna Hirscha; matka Hermanna Arndta i Berthy Hirsch z domu Arndt (zginęła w Łodzi w 1941 roku)

ARNDT, Herrmann; urodzony w 1854 roku; zmarł 30 października 1923 roku w wieku 69 lat; sekcja V; mąż Rosy Arndt z domu Cohn; ojciec Eugena Arndta

ARNOLD, Lewin; urodzony w 1849 roku; zmarł 20 sierpnia 1924 roku w wieku 75 lat; źródło c

ARON, Lippmann; zmarł 21 września 1858 roku; sekcja II

ARONSTEIN, David; urodzony 17 sierpnia 1880 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 26 sierpnia 1880 roku, wiek nieznany; syn w wieku niemowlęcym Juliusa i Friederieke Aronstein z domu Markwald; źrodło c

ARONSTEIN, Friederieke (Rale) z domu Markwald; urodzona 16 grudnia 1843 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 2 lutego 1923 roku w wieku 80 lat; sekcja IV; wdowa po Juliusie Aronsteinie; córka Hirscha Markusa i Berthy Markwald z domu Lewin

ARONSTEIN, Helene; urodzona 9 lipca 1881 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 6 kwietnia 1885 roku w wieku 3 lat; córka Juliusa i Friederieke (Rale) Aronstein z domu Markwald, źródło c

ARONSTEIN, Johanna; urodzona 24 stycznia 1883 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 15 września 1883, wiek nieznany; córka w wieku niemowlęcym Juliusa i Friederieke (Rale) Aronstein z domu Markwald; źródło c

ARONSTEIN, Julius; urodzony 12 maja 1841 roku w Dobieszew; zmarł 2 stycznia 1911 roku w wieku 69 lat; sekcja IV; mąż Friederieke (Rale) z domu Markwald; syn Neumanna i Berthy Aronstein z domu...?

ARONSTEIN, Kurt; urodzony 17 lipca 1889 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 26 lipca 1889 roku, wiek nieznany; syn w wieku niemowlęcym Abrahama i Rudolphine Aronstein z domu Hausen; źródło c

ARONSTEIN, Martin; urodzony 4 stycznia 1888 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 23 grudnia 1889 roku, wiek nieznany; syn w wieku niemowlęcym Juliusa i Friederieke (Rale) Aronstein z domu Markwald; źródło c

ARONSTEIN, Max; urodzony 6 listopada 1884 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 8 kwietnia 1886 roku mając 1 rok; syn Juliusa i Friederieke (Rale) Aronstein z domu Markwald; źródło c

ASCH, Gustav; urodzony w 1843 roku w Greifenberg (pl. Gryfice); zmarł 21 grudnia 1903 roku w wieku 60 lat; sekcja III; (kawaler) syn Mosesa (Moritza) Goetzel i Rebecki Asch z domu Samuelsohn; brat Iserta Ascha

ASCH, Isert; zmarł 2 czerwca 1905 roku; sekcja IV; mąż Rosy Asch z domu Seligsohn; ojciec Moritza Ascha (zmarł w 1938 roku w Sachsenhausen); syn Mosesa (Moritza) Goetzel i Rebecki Asch z domu Samuelsohn

ASCH, Moses (Moritz) Goetzel; urodzony w kwietniu 1805 roku w Arnswalde (pl. Choszczno); zmarł 9 czerwca 1883 roku w wieku 77 lat; sekcja III; mąż Rebecki Asch z domu Samuelsohn; syn Goetzla Ascha; ojciec Gustava Ascha i Iserta Ascha

ASCH, Rebecka z domu Samuelsohn; urodzona w 1811 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 9 czerwca 1875 roku w wieku 64 lat; sekcja III; córka Saula i Friederieke Samuelsohn z domu Salomon; żona Mosesa (Moritza) Goetzel Asch

ASCH, Rosa z domu Seligsohn; sekcja IV; żona Iserta Ascha; matka Moritza Ascha (który zmarł 8 grudnia 1938 roku w Sachsenhausen)

ASCHER, Elise; urodzona 14 listopada 1859 roku w Naugard (pl. Nowogard); zmarła 24 listopada 1934 roku w wieku 75 lat; (panna); źródło c

BADER, Martin; zmarł 5 stycznia 1909 roku; sekcja IV

BAER, Eva z domu Samuelsohn; urodzona 1 lipca 1816 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 6 sierpnia 1889 roku w wieku 73 lat; sekcja III; wdowa po Davidzie Baerze; córka Benjamina Lewina i Berthy Samulesohn z domu Mendelsohn

BAER, Meyer David; zmarł 23 listopada 1854 roku; sekcja III

BAER, Miriam; zmarła 16 sierpnia 1866 roku; sekcja III

BAUMANN, Abraham; urodzony 19 października 1853 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 28 maja 1916 roku w wieku 62 lat; sekcja V; mąż Liny Baumann z domu Tugendreich; ojciec Rebekki Aufrecht z domu Baumann; syn Mosesa Israela i Rebecki Baumann z domu Moses Machol

BAUMANN, Benjamin; mąż Cäcilie Baumann z domu Hoffstaedt; ojciec Pauline Litten z domu Baumann; źródło c

BAUMANN, Bertha z domu Mendelssohn; urodzona w 1878 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 4 listopada 1932 roku w wieku 54 lat; żona Maxa Baumanna; źródło c

BAUMANN, Cäcilie z domu Hoffstaedt; urodzona w 1789 roku; zmarła 30 lipca 1874 roku w wieku 85 lat; żona Benjamina Baumanna; matka Pauline Litten z domu Baumann; źródło c

BAUMANN, Clara z domu Taugendreich; urodzona we wrześniu 1857 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 2 lutego 1925 roku w wieku 68 lat; sekcja V; żona Isaacka Baumanna; matka Emmy Holländer z domu Baumann; matka Alberta Baumanna; córka Marcusa Mosessa i Ernestine Tugendreich

BAUMANN, Else; urodzona 10 czerwca 1883 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 19 czerwca 1885 roku w wieku 2 lat; córka Abrahama i Liny Baumann z domu Tugendreich; źródło c

BAUMANN, Isaack; urodzony 21 lipca 1851 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 8 sierpnia 1926 roku w wieku 75 lat; sekcja V; mąż Clary Baumann z domu Tugendreich; ojciec Emmy Holländer z domu Baumann

BAUMANN, Johanna z domu Pless; urodzona w lipcu 1838 roku w Zachan (pl. Suchań); zmarła 29 listopada 1917 roku w wieku 79 lat; sekcja IV; żona Meyera Schmerela Baumanna; córka Caspera i Sary Pless z domu Fränkel; matka Gertrud Benski z domu Baumann i Betty Lewin z domu Baumann

BAUMANN, Lina z domu Tugendreich; urodzona 30 grudnia 1851 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 19 listopada 1911 roku w wieku 60 lat; sekcja V; żona Abrahama Baumanna; córka Markusa Mosesa i Ernestine Tugendreich z domu (Benjamin) Baumann; córka Rebekki Aufrecht z domu Baumann

BAUMANN, Margarete; zmarła 24 sierpnia 1924 roku; sekcja V

BAUMANN, Meyer Schmeral; urodzony w 1836 roku; zmarł 7 maja 1904 roku w wieku 68 lat; sekcja IV; mąż Johanny Baumann z domu Pless; ojciec Franziski Loeffler z domu Baumann; ojciec Gertrud Baumann i Betty Lewin z domu Baumann

BAUMANN, Moses Israel; zmarł 14 marca 1860 roku; sekcja II; mąż Rebecki Baumann z domu Moses Machol; ojciec Isaaca Baumanna i Abrahama Baumanna

BAUMANN, Rebecka z domu Moses Machol; urodzona w 1823 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 21 marca 1880 roku w wieku 57 lat; sekcja III; wdowa po Mosesie Israelu Baumannie; córka Mosesa Machola i Minny z domu Abraham; matka Isaaca Baumanna i Abrahama Baumanna

BAUMANN, Schmerel; urodzony 1802 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 26 lutego 1875 roku w wieku 73 lat; wdowiec po Jette Baumann z domu ....?; syn Israela i Jette Israel z domu Fränkel; ojciec Meiera Baumanna; źródło c

BEHR, Cecilie z domu Michaelis; urodzona w 1831 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 2 sierpnia 1899 roku w wieku 65 lat; sekcja IV; wdowa po Davidzie Meyerze Behr; córka Leiba i Johanny Michaelis z domu Löwy

BEHR, Meyer David; urodzony 4 listopada 1809 roku w Lobsens (pl. Łobżenica); zmarł 18 listopada 1887 roku w wieku 78 lat; źródło c

BEHREND (nauczyciel), Moses Wolff; urodzony w 1816 roku w Samotschin (pl. Szamocin); zmarł 28 listopada 1888 roku w wieku 72 lat; sekcja III; syn kantora Behrenda, kawaler

BEJACH, Lesser; urodzony w 1814 roku w Zempelburg (pl. Sępólno Krajeńskie); zmarł 29 lipca 1896 roku w wieku 82 lat; mąż Pauline Bejach z domu Bukowca; syn Mosesa i Süsse Bejach z domu Flatauer; źródło c

BENDET, Meier; urodzony 23 lipca 1818 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 10 lipca 1890 roku w wieku 72 lat; wdowiec po Pauline Bendet z domu ....?; źródło c

BENDIT, Simon; urodzony 26 lipca 1859 roku w Lobsens (pl. Łobżenica); zmarł 5 lipca 1931 roku w wieku 71 lat; mąż Johanny (Hannchen) Bendit z domu Leopold; również (we wcześniejszym małżeństwie?) mąż Emmy Bendit z domu Heymann; źródło c

BENDIT, Emma z domu Heymann; urodzona 10 lutego 1854 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 2 kwietnia 1923 roku w wieku 69 lat; sekcja V; żona Simona Bendita; córka Jacoba Heymanna III i Berthy z domu Tobias; matka Ernestine Bendit (zginęła w Rydze, 27 listopada 1941 roku)

BERG, Gustav; urodzony w 1841 roku w Filehne (pl. Wieleń); zmarł 11 kawietnia 1922 roku w wieku 81 lat; sekcja V; mąż Rebecki Berg z domu Arndt

BERG, Rebecka z domu Arndt; urodzona 22 maja 1839 roku w Filehne (pl. Wieleń); zmarła 22 sierpnia 1894 roku w wieku 55 lat; sekcja IV; żona Gustava Berga; córka Gutkinda i Marianne Arndt z domu....?

BERLINER, Joseph; zmarł 24 lutego 1870 roku; sekcja III

BERMANN, Julia; zmarła 22 grudnia 1864 roku; sekcja I

BERNSTEIN, Hannchen; urodzona 23 marca 1875 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 5 kwietnia 1875 roku, wiek nieznany; córka w wieku niemowlęcym Michaelisa i Caroline Bernstein z domu Levy; źródło c

BERNSTEIN, Joseph; urodzony w 1788 roku w Margonin; zmarł 12 sierpnia 1877 roku w wieku 89 lat; sekcja III; ojciec Michaelisa Bernsteina; mąż Taubine Bernstein z domu Judas; syn Ewy Bernstein z domu ...?

BERNSTEIN, Michaelis; urodzony 1866 roku; zmarł 31 sierpnia 1896 roku w wieku 30 lat; sekcja IV; mąż Ernestine Bernstein z domu Levy; syn Jospeha Bernsteina; ojciec Huldy Rawicz z domu Bernstein; ojciec Sophie Knopf z domu Bernstein

BERNSTEIN, Tobe/Taubine z domu Judas; zmarła 11 grudnia 1869 roku; sekcja III; żona Josepha Bernsteina

BIEBER, Adolf (dr); urodzony 1869 roku w Bischofswalde (pl. Biskupnica); zmarł 15 czerwca 1933 roku w wieku 64 lat; źródło c

BIEBER, Helene; zmarła 8 czerwca 1923 roku; sekcja V

BILETZKI, Hulda z domu Lewin; urodzona w 1841 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 4 sierpnia 1930 roku w wieku 89 lat; sekcja V; córka Samuela i Minny Lewin z domu Jacob; żona Michaela Biletzkiego

BILSKI, Gertrud z domu Goetze; urodzona 14 kwietnia 1888 roku w Bromberg (pl. Bydgoszcz); zmarła 11 lipca 1915 roku w wieku 27 lat; sekcja V; żona Wolffa Bilskiego; córka Emila i Johanny Goetze z domu Lefčvre

BLACH, Isidor; źródło c

BLUM, Hanna z domu Philipp; urodzona w 1790 roku w Filehne (pl. Wieleń); zmarła 11 kwietnia 1878 roku w wieku 88 lat; sekcja I; wdowa po Mosesie Nathanie Blum; matka Minny Gutkind z domu Blum

BLUM, Moses Nathan; mąż Hanny Blum z domu Philipp; ojciec Minny Gutkind z domu Blum; źródło c

BOLDER, Abraham; zmarł 1 września 1912 roku; sekcja IV

BOLDER, Bertha; zmarła 11 kwietnia 1891 roku; sekcja IV

BOLDER, Herrmann; urodzony w czerwcu 1852 roku w Boruschin (pl. Borucin/Borucino); zmarł 19 maja 1925 roku w wieku 72 lat; sekcja IV; wdowiec po Sarze Bolder z domu Engel

BOLDER, Sara z domu Engel; zmarła 29 sierpnia 1910 roku; sekcja IV; żona Herrmanna Boldera; matka Pauli Bolder

BORN, Bertha; urodzona w 1840 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 26 listopada 1908 roku w wieku 68 lat; sekcja IV; (panna) córka Heymanna i Pauline Born z domu Benjamin

BORN, Elke z domu Henoch; żona Samuela lub Salomona Born; matka Heymanna Borna; źródło c

BORN, Emilie; urodzona 19 czerwca 1856 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 4 marca 1933 roku w wieku 76 lat; źródło c

BORN, Eva; zmarła 13 stycznia 1869 roku; sekcja III

BORN, Heymann; urodzony w 1811 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 12 listopada 1889 roku w wieku 78 lat; sekcja II; wdowiec po Pauline Born z domu Benjamin; ojciec Berthy Born; syn Samuela lub Salomona i Elke Born z domu Henoch

BORN, Moses; zmarł 21 września 1869 roku; sekcja III

BORN, Pauline z domu Benjamin; żona Heymanna Borna; matka Berthy Born; źródło c

BORN, Perle; zmarła 7 kwietnia 1894 roku; sekcja II

BORN, Salomon; zmarł 4 stycznia 1858 roku; sekcja II; ojciec Heymanna Borna; (drugi?) mąż Elke Born z domu Henoch; ojciec Sary Lewin z domu Born

BORN, Samuel; (pierwszy?) mąż Elke Born z domu Henoch; ojciec Sary Lewin z domu Born

BRANN, Dorothea z domu Silberberg; urodzona w 1916 roku w Rawitsch (pl. Rawicz); zmarła 5 lipca 1885 roku w wieku 69 lat; sekcja III; żona rabina Salomona Branna; córka Ephraima i Jaffy Silberberg z domu Riess; matka rabina dr. Marcusa Branna; matka Rebekki Treitel z domu Brann

BRANN, Dorothea z domu Todmann; urodzona w 1846 roku; zmarła 13 czerwca 1882 roku w wieku 36 lat; źródło c

BRANN, Hermann; urodzony w Lobsens (pl. Łobżenica); zmarł 10 marca 1916 roku; źródło c

BRANN, Rosalie Cäcilie z domu Epstein; zmarła w wieku 96 lat; źródło c

BRANN, Salomon Marcus; urodzony 3 listopada 1814 roku w Rawitsch (pl. Rawicz); zmarł 17 marca 1903 roku w wieku 89 lat; sekcja III; (rabin Schneidemühl 1853-1903) mąż Dorothei Brann z domu Silberberg; ojciec Rebekki Treitel z domu Brann oraz dr. Marcusa Mordechaja Branna

BRASCH, Herrmann; urodzony w maju 1841 roku w Lobsens (pl. Łobżenica); zmarł 7 marca 1916 roku w wieku 74 lat; sekcja V; mąż Rosy Brasch z domu Wolfsohn; syn Josepha i Minny Brasch z domu Hirsch

BRASCH, Mausche; zmarł 18 sierpnia 1859 roku; sekcja II

BRAUN, Gittel; zmarła 25 maja 1932 roku; sekcja III

BRIEGER, Dorothea; sekcja II; żona Siegmunda Briegera; matka Hugo Briegera

BRIEGER, Siegmund; zmarł 20 maja 1894 roku; sekcja II; mąż Dorothei Brieger; ojciec Hugo Briegera

BRISSITZER, Else; zmarła 28 listopada 1926 roku; sekcja VI

BROMBERG, Taterka; źródło c

BUKOFZER, Rosa z domu Zodros; urodzona 14 marca 1822 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 5 stycznia 1888 roku w wieku 65 lat; wdowa po Fromie Ephraimie (pierwsze małżeństwo), Jacobie Bukofzer (drugie małżeństwo); córka Lewina i Johanny Zodros z domu...?; źródło c

CHAIM, Joseph; urodzony 6 października 1877 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 22 listopada 1877 roku, wiek nieznany; syn w wieku niemowlęcym Michaela i Philippine Chaim z domu Brann; źródło c

CHAIM, Philipp; mąż Hanne Chaim z domu Jacob; ojciec Heimanna Chaima

COHN, Amelie z domu Sieburth; urodzona w 1864 roku we Wreschen (pl. Września); zmarła 25 września 1918 roku; sekcja V

COHN, Bertha z domu Markwald; urodzona w 1802 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 24 kwietnia 1884 roku w wieku 82 lat; sekcja I; żona Meiera Cohna (kantora); córka Salomona i Esther Markwald z domu...?

COHN, Flora z domu Schweriner; urodzona w marcu 1864 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 15 października 1916 roku w wieku 52 lat; sekcja V; wdowa; córka Herrmanna i Rosy Schweriner z domu Karger

COHN, Heymann; urodzony w 1853 w Lobsens (pl. Łobżenica); zmarł 22 października 1933 roku w wieku 80 lat; źródło c

COHN, Meyer; urodzony w 1855 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 19 grudnia 1890 roku w wieku 65 lat; (kawaler) syn Josepha i Berthy Cohn z domu Meyer; źródło c

COHN, Meyer; zmarł 1 stycznia 1890 roku; sekcja I; kantor, mąż Berthy Cohn z domu Markwald

COHN, Rosalie z domu Israel; urodzona 1 lutego 1824 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 29 marca 1893 roku w wieku 69 lat; sekcja IV; żona Marcusa Cohna; córka Lewina i Liny Israel z domu Isaak; teściowa Philippa Lachotzkiego

COHN, Sara z domu Petzal; urodzona w 1824 roku w Jastrow (pl. Jastrowie); zmarła 18 stycznia 1881 roku w wieku 57 lat; sekcja I; żona Davida Cohna; córka Abrahama Petzla i Pauline z domu Isaac

COHN, Siegmund; urodzony 12 sierpnia 1852 roku w Gnesen (pl. Gniezno); zmarł 30 czerwca 1886 roku w wieku 33 lat; źródło c

COHN, Walter; zmarł 2 listopada 1918 roku; źródło c

CONITZER, Frieda; zmarła 13 grudnia 1907 roku; sekcja IV

CZECHANOWICZ, Esther; zmarła 6 grudnia 1917 roku; sekcja V

CZECHANOWICZ, Gerson; zmarł 28 września 1919 roku; sekcja V

DANZIGER, Franziska z domu Lippmann; urodzona w 1881 roku; zmarła 16 marca 1916 roku w wieku 35 lat; źródło c

DAVID, Adolf; sekcja II

DAVIDSOHN, Adolf; zmarł 28 grudnia 1877 roku; sekcja III

DAVIDSOHN, Henriette; zmarła 28 grudnia 1911 roku; sekcja III

DAVIDSOHN (dr), Jacob; urodzony w 1815 roku w Bromberg (pl. Bydgoszcz); zmarł 10 lipca 1870 roku w wieku 55 lat; sekcja III; mąż Henreitte Davidsohn z domu Löwenstein; syn Moritza Davidsohna i .... z domu Oppenheim; ojciec dr. Hugo Davidsohna

DAVIDSOHN, Klara; zmarła 6 lutego 1909 roku; sekcja III

DEMANT, Elli; zmarła 21 lutego 1920 roku ; sekcja V

DRUCKER, Arthur; zmarł 18 listopada 1887 roku; sekcja I

DRUCKER, Moses; zmarł 21 grudnia 1893 roku; sekcja IV

DRUCKER, Sara z domu Schultz; urodzona 1 lipca 1823 roku w Plathe (pl. Płoty); zmarła 19 września 1890 roku w wieku 67 lat; sekcja IV; żona Salomona Druckera; córka Meiera i Liebke Schultz z domu Fränkel

EBERO, Johanna z domu Haase; urodzona w 1824 roku w Rogasen (pl. Rogoźno); zmarła 10 listopada 1899 roku w wieku 75 lat; sekcja IV; żona Abrahama Ebero; córka Lewina i Blümchen Haase z domu Königsberger

EDEL, Dora; zmarła 30 stycznia 1926 roku; sekcja V

EDEL, Henriette z domu Baumann; urodzona w 1845 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 18 stycznia 1917 roku w wieku 72 lat; sekcja V; żona Juliusa Edela; córka Mosesa Israela i Rebecki Baumann z domu Machol

EHRLICH, Judas; zmarł 4 kwietnia 1866 roku; sekcja II

EDEL, Julius; urodzony w 1847 roku w Deutsch Krone (pl. Wałcz); zmarł 1 kwietnia 1919 roku w wieku 72 lat; sekcja V; mąż Henriette Edel z domu Baumann; ojciec Marthy Ury z domu Edel

EHRLICH, Lewin; zmarł 7 października 1860 roku; sekcja II

EICHELBAUM, Hirsch; zmarł 12 marca 1919 roku; sekcja V; (rosyjski jeniec wojenny, zamordowany przez innego rosyjskiego jeńca); źródło c

EIFERT, Louis; zmarł 6 listopada 1898 roku; sekcja IV

EIFERT, Rebekka z domu Israel; urodzona w 1863 roku w Filehne (pl. Wieleń); zmarła 15 lutego 1936 roku w wieku 73 lat; wdowa po Sallim Eifercie; źródło c

EIFERT, Rosalie z domu Jacoby; urodzona 1 stycznia 1829 roku w Friedheim (pl. Miasteczko Krajeńskie); zmarła 1 lutego 1890 roku w wieku 61 lat; sekcja II; wdowa po Marcusie Lewinie Eifercie; matka Cäcilie Scheie z domu Eifert; teściowa Salliego Rothkugel i matka Marcusa Lewina Eiferta

EIFERT, Sally; urodzony w lipcu 1860 roku w Usch (pl. Ujście); zmarł 14 grudnia 1919 roku w wieku 59 lat; sekcja V; mąż Rebekki Eifert z domu Israel; syn Marcusa Lewina i Rosalie Eifert z domu Jacoby

ELIAS, Dorothea z domu Behrke; urodzona 4 listopada 1810 roku w Mehlsack (pl. Pieniężno); zmarła 15 maja 1888 roku w wieku 77 lat; wdowa po Hirschu? Eliasie; matka Henriette Elias; źródło c

ELKAN, Richard; zmarł 30 października 1926 roku; sekcja VI

ENGEL, Benno; urodzony w 1885 roku; zmarł w 1922 roku w wieku 37 lat; źródło c

EPHRAIM, Flora; urodzona w lipcu 1852 roku; zmarła 22 sierpnia 1882 roku w wieku 30 lat; córka Jakoba Mosesa i Therese Ephraim z domu Lichtenstein (Salomon); siostra Zirl (Cäcilie) Hirsch z domu Ephraim; źródło c

EPHRAIM, Jacob Moses; mąż Therese Ephraim z domu Lichtenstein (Salomon); ojciec Zirl (Cäcilie) Hirsch z domu Ephraim; źródło c

EPHRAIM, Julius; urodzony w 1854 roku w Crone an der Brahe (pl. Koronowo); zmarł 25 stycznia 1937 roku w wieku 83 lat; wdowiec po Rebece Ephraim z domu Meyer; ojciec Jenny Treumann z domu Ephraim, Anny Kiewe z domu Ephraim oraz Gertrud Guttmann z domu Ephraim; źródło c

EPHRAIM, Milly; urodzona w 1890 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 19 lipca 1930 roku w wieku 40 lat; (panna) córka Juliusa i Rebekki Ephraim z domu Meyer; źródło c

EPHRAIM, Moses Jakob; zmarł 17 grudnia 1907 roku; sekcja III

EPHRAIM, Rebekka z domu Meyer; urodzona 4 grudnia 1855 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 26 lipca 1926 roku w wieku 70 lat; sekcja V; żona Juliusa Ephraima; matka Anny Kiewe z domu Ephraim; matka Milly Ephraim i Sophie Kauffmann z domu Ephraim oraz Gertrud Guttman z domu Ephraim

EPHRAIM, Rosa z domu Zodros; urodzona 23 marca 1822 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 12 stycznia 1888 roku w wieku 66 lat; sekcja II; żona Froma Ephraima; córka Chaucha Lewina i Johanny Zodros z domu ....?; matka Reieke Ephraim

EPHRAIM, Rosalie; urodzona w maju 1853 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 16 stycznia 1924 roku w wieku 70 lat; sekcja V; (panna); źródło c

EPHRAIM, Rosalie; urodzona w 1855 roku; zmarła 25 stycznia 1926 roku w wieku 67 lat; sekcja V

EPHRAIM, Selma; urodzona 1887 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 29 września 1894 roku w wieku 7 lat; córka Juliusa i Rebecki Ephraim z domu Meyer; źródło c

FABIAN, Natalie z domu Levy; urodzona w 1799 roku; zmarła 4 grudnia 1887 roku w wieku 88 lat; źródło c

FABIAN, Regina; urodzona w lutym 1884 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 6 marca 1884 roku, wiek nieznany; córka w wieku niemowlęcym Juliusa i Henriette Fabian z domu Philipp; źródło c

FALK, Anna z domu Gebhardt; zmarła 13 lutego 1897 roku; sekcja IV; żona Pinkusa Meyera Falka

FALK, Benno Meyer; urodzony w czerwcu 1843 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 22 października 1922 roku w wieku 79 lat; sekcja V; mąż Idy Falk z domu Gebhardt; ojciec Rosy Adler z domu Falk

FALK, Dora; zmarła 24 maja 1921 roku; sekcja V; źródło c

FALK, Henriette (Jette) z domu Goldstein; urodzona w 1823 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 2 maja 1878 roku w wieku 55 lat; sekcja I; żona Mosesa Wolffa Falka; córka Nathana Goldsteina i Rosalie z domu Lewin

FALK, Ida z domu Gebhardt; zmarła 2 sierpnia 1927 roku; sekcja V; żona Benno Mosesa Falka; matka Rosy Adler z domu Falk; matka Jamesa Falka

FALK, Louis; urodzony w 1846 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 2 stycznia 1900 roku w wieku 54 lat; sekcja IV; (kawaler) syn Mosesa Wolffa i Henriette Falk z domu Goldstein

FALK, Max; urodzony w 1871 roku w Bromberg (pl. Bydgoszcz); zmarł 2 czerwca 1890 roku w wieku 19 lat; sekcja III; syn Pinkusa Meyera i Anny Falk z domu Gebhardt

FALK, Meier Adolf; urodzony 15 września 1806 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 2 kwietnia 1885 roku w wieku 78 lat; wdowiec po Sarze Falk z domu Pincus; ojciec Benno Falka; źródło c

FALK, Meier Wolff; urodzony w 1808 roku; mąż Cäcilie Falk z domu Zander; ojciec Mosesa Falka; źródło c

FALK, Moses Wolff; urodzony we wrześniu 1816 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 2 grudnia 1891 r. w wieku 75 lat; sekcja IV; mąż Henriette (Jette) Falk z domu Goldstein; syn Meiera Wolffa i Cäcilie Falk z domu Zander; ojciec Dorothei Falk i Louisa Falka

FALK, Otto; zmarł 2 sierpnia 1893 roku; sekcja IV

FALK, Pinkus Meyer; urodzony 20 grudnia 1831 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 2 maja 1891 roku w wieku 59 lat; mąż Anny Falk z Gebhardt; ojciec Maxa i Willego Falka; syn Meyera Wolffa i Sarah Falk z domu Pinkus

FALK, Rieke; urodzona 19 sierpnia 1856 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 2 marca 1933 roku w wieku 76 lat; sekcja III; (panna); źródło c

FALK, Sara z domu Pinkus; urodzona 25 lipca 1809 roku w Lobsens (pl. Łobżenica); zmarła 2 kwietnia 1880 roku w wieku 71 lat; (pierwsza?) żona Meyera Wolffa Falka; matka Minny Itzig z domu Falk (owdowiały Kaufmann Samuelsohn)

FALK, Selma; sekcja III; żona Mosesa Falka; matka Pinkusa Meyera Falka; źródło c

FALK, Walter; urodzony 27 lipca 1876 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 2 listopada 1876 roku; wiek nieznany; syn Benno i Idy Falk z domu Gebhardt; źródło c

FEIBUSCH, z domu (Pani); zmarła 21 kwietnia 1917 roku; matka Pani ... Warschauer; źródło c

FEIBUSCH, Boas; urodzony w 1807 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 1 stycznia 1876 roku w wieku 69 lat; mąż Hanne Feibusch z domu Ephraim; syn Judasa i Minny Feibusch z domu Boas; brat Judasa Feibusch Rosenberga; źródło c

FEIBUSCH, Dorothea z domu David; żona Meyera Feibuscha; matka Davida Feibuscha; źródło c

FEIBUSCH, Judas; mąż Minny Feibusch z domu Boas; ojciec Boasa Feibuscha i Judasa Feibuscha Rosenberga

FEIBUSCH, Meyer; mąż Dorothei Feibusch z domu David; ojciec Davida Feibuscha; źródło c

FEIBUSCH, Minna z domu Boas; żona Judasa Feibuscha; matka Boasa Feibuscha i Judasa Feibuscha Rosenberga

FELD, Gertrud; urodzona w Schneidemühl; zmarła 2 lutego 1889 roku, wiek nieznany; córka w wieku niemowlęcym Juliusa i Amelie Feld z domu Goldschmidt?; źródło c

FENSTER, Johanna z domu Heymann; urodzona w 1854 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 2 listopada 1920 roku w wieku 66 lat; żona Moritza Fenstera; matka Juliusa Fenstera i Liny Itzig z domu Fenster

FENSTER, Moritz; urodzony 1845 roku; zmarł 2 października 1924 roku w wieku 79 lat; sekcja V; wdowiec po Johannie (Hannchen) Fenster z domu Heymann; ojciec Liny Itzig z domu Fenster

FENSTER, Paul; urodzony w grudniu 1879 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 2 września 1880 roku, wiek nieznany; sekcja V; syn w wieku niemowlęcym Moritza i Johanny Fenster z domu Heymann, źródło c

FINKEL, Mordechaj; zmarł 2 lipca 1918 roku; (rosyjski jeniec wojenny); źródło c

FISCHER, Minna z domu Israel; urodzona w 1826 roku w Exin (pl. Kcynia); zmarła 2 czerwca 1911 roku w wieku 85 lat; wdowa; córka Itziga i Rebecki Israel z domu Fischer; źródło c

FRÄNKEL, Amelie z domu Monisch; urodzona w 1853 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 2 maja 1880 roku w wieku 27 lat; żona Jonasa Fränkla; córka Lewina i Berthy Monisch z domu Tobias; źródło c

FRÄNKEL, Benjamin; urodzony w listopadzie 1838 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 2 maja 1918 roku w wieku 79 lat; sekcja V; mąż Berthy Fränkel z domu Fränkel; syn Hirscha i Berthy Fränkel z domu Lippmann?; ojciec Marie Jacobsberg z domu Fränkel

FRÄNKEL, Bertha z domu Fränkel?; urodzona w 1845 roku; zmarła 2 marca 1923 roku w wieku 78 lat; sekcja V; (prawdopodobnie) wdowa po Benjaminie Fränklu

FRÄNKEL, Frieda z domu Noah; zmarła 2 marca 1898 roku; sekcja IV; wdowa po Josephie Jonasie Fränklu; matka Mirel Simon z domu Fränkel i Louisa Fränkla

FRÄNKEL, Henriette z domu Feibush; urodzona w 1814 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 2 czerwca 1894 roku w wieku 80 lat; wdowa po Lewinie Fränklu; teściowa Benjamina Fränkla; źródło c

FRÄNKEL, Hirsch Judas; urodzony w 1794 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 2 lipca 1875 roku w wieku 81 lat; sekcja II; ojciec Benjamina Fränkla i Jonasa Fränkla; mąż Minny Fränkel z domu Goldstein; syn Judasa Fränkla

FRÄNKEL, Jonas; zmarł 2 sierpnia 1866 roku; sekcja III

FRÄNKEL, Jonas; zmarł 2 grudnia 1904 roku; sekcja IV; mąż Amelie Fränkel z domu Monisch

FRÄNKEL, Joseph Jonas; mąż Friedy Fränkel z domu Noah; ojciec Mirel Simon z domu Fränkel, Gütel (Jette) Zellner z domu Fränkel i Louisa Fränkla; źródło c

FRÄNKEL, Judas; ojciec Hirscha Fränkla

FRÄNKEL, Lewin; urodzony w 1810 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 2 czerwca 1882 roku w wieku 72 lat; sekcja I; mąż Henriette Fränkel z domu Rosenberg

FRÄNKEL, Louis; urodzony w 1854 roku w Lebehnke (pl. Stara Łubianka); zmarł 2 stycznia 1915 roku w wieku 61 lat; sekcja V; mąż Ernestine Fränkel z domu Jacobsohn; syn Josepha Jonasa i Friedy Fränkel z domu Noah; ojciec Frances Levysohn z domu Fränkel

FRÄNKEL, Louis Jean; urodzony w lutym 1882 roku w Schönlanke (pl. Trzcianka); zmarł 2 października 1915 roku w wieku 33 lat; (zginął w I Wojnie Światowej) (kawaler) syn Siegfrieda i Johanny Fränkel z domu Danziger; źródło c

FRÄNKEL, Rebecka; zmarła 2 lipca 1873 roku; sekcja III

FRÄNKEL, Rebecka; zmarła 2 marca 1917 roku; sekcja V

FÜRST, Erich; urodzony w 1910 roku; zmarł 29 maja 1921 roku, w wieku 11 lat; źródło c

GABRIEL, Bertha; urodzona w marcu 1874 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 2 grudnia 1874 roku, wiek nieznany; córka w wieku niemowlęcym Isidora i Pauline Gabriel z domu Falk; źródło c

GABRIEL, Sally; sekcja IV

GABRIEL-ISRAEL, Adolf; urodzony 1890 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 26 listopada 1895 roku w wieku 5 lat; syn Scheie i Henriette Gabriel-Israel z domu Zander; źródło c

GABRIEL-ISRAEL, Georg; urodzony 15 września 1893 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 2 listopada 1914 roku, w wieku 21 lat; (zginął w I Wojnie Światowej) syn Scheie i Henriette Gabriel-Israel z domu Zander; źródło c

GABRIEL-ISRAEL, Isidor; urodzony w 1827 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 2 stycznia 1901 roku w wieku 74 lat; mąż Pauline Gabriel Israel z domu Falk; ojciec Scheye Falka Gabriel- Israel i Meyera Gabriel-Israel; syn Gabriela Israela; źródło c

GABRIEL-ISRAEL, Mey ?; urodzony w 1895 roku w Schneidemühl; zmarł 28 lipca 1896 roku, wiek nieznany; syn w wieku niemowlęcym Scheye i Henriette Gabriel Israel z domu Zander; źródło c

GABRIEL-ISRAEL, Meyer (Moritz); urodzony 20 lipca 1858 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 31 marca 1922 roku w wieku 63 lat; sekcja V; mąż Rechy Gabriel-Israel z domu Sommerfeld; syn Isidora i Pauline Gabriel-Israel z domu Falk

GABRIEL-ISRAEL, Scheye Falk; urodzony 7 sierpnia 1861 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 2 marca 1896 roku w wieku 35 lat; mąż Henriette Gabriel-Israel z domu Zander; syn Isidora i Pauline Gabriel-Israel z domu Falk; ojciec Selmy Unruh z domu Gabriel-Israel; źródło c

GABRIELSOHN, Henriette; zmarła 4 stycznia 1904 roku; sekcja IV

GABRIELSOHN, Philipp; zmarł 8 maja 1905 roku; sekcja IV

GERBER, Jakob; urodzony w 1864 roku w Krojanke (pl. Krajenka); zmarł 21 listopada 1922 roku w wieku 58 lat; sekcja V; mąż Julii (Jule) Gerber z domu Drucker; ojciec Leisera (Leo) i Adolfa Gerber

GERBER, Julia (Jule) z domu Drucker; zmarł 30 marca 1928 roku; sekcja V; wdowa po Jacobie Gerber; matka Leisera (Leo) Gerbera i Adolfa Gerbera

GERBER, Julia; zmarła 29 kwietnia 1928 roku; sekcja V

GERSMANN, Abraham; urodzony w sierpniu 1835 roku w Samter (pl. Szamotuły); zmarł 19 lipca 1917 roku w wieku 81 lat; sekcja V; mąż Cecilie Gersmann z domu Karger; syn Arona i Berthy Gersmann z domu Koppel; ojciec Juliusa Gersmanna

GERSMANN, Cäcilie z domu Karger; urodzona w 1844 roku; zmarła 29 kwietnia 1919 roku w wieku 75 lat; sekcja V; żona Abrahama Gersmanna; matka Emmy Golluber z domu Gersmann i Juliusa Gersmanna

GERSMANN, Julius; urodzony 6 listopada 1886 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 16 listopada 1886 roku, wiek nieznany; syn w wieku niemowlęcym Abrahama Gersmanna i Cäcilie Gersmann z domu Karger; źródło c

GERSON, Moritz; zmarł 20 listopada 1925 roku; sekcja V

GLASER, Bertha z domu Samuelsohn; urodzona 20 czerwca 1842 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 31 lipca 1882 roku, w wieku 40 lat; sekcja I; żona Herrmanna Gla-

sera; córka Lewina Benjamina i Henriette (Jette) Samuelsohn z domu Herrmann; matka Hannschen Glaser i Marie Glaser oraz Schlomo Glasera

GLASER, Hannschen; urodzona w listopadzie 1866 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 25 sierpnia 1875 roku w wieku 8 lat; córka Hermanna i Berthy Glaser z domu Samulesohn; źródło c

GALSER, Herrmann; zmarł 10 maja 1904 roku; sekcja IV; mąż Berthy Glaser z domu Samuelsohn; ojciec Hannschen Glaser, Marie Glasera, Rosalie Glaser, Sary Glaser i Schlomo Glasera

GLASER, Marie; urodzony w marcu 1879 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 24 października 1879 roku, wiek nieznany; syn w wieku niemowlęcym Hermanna i Berthy Glaser z domu Samuelsohn; źródło c

GLASER, Rosalie; urodzona w 1873 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 15 września 1893 roku w wieku 20 lat; sekcja V; córka Herrmanna i Berthy Glaser z domu Samuelsohn

GLASER, Sara; urodzona 16 marca 1875 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 18 stycznia 1876 roku, wiek nieznany; córka w wieku niemowlęcym Hermanna i Berthy Glaser z domu Samuelsohn; źródło c

GLASER, Schlomo; urodzony 1 stycznia 1876 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 1 stycznia 1876 roku, wiek nieznany; syn w wieku niemowlęcym Hermanna i Berthy Glaser z domu Samuelsohn; źródło c

GOETZE, Emil; urodzony w 1858 roku; zmarł 6 czerwca 1922 roku w wieku 64 lat; sekcja V; mąż Johanny Goetze z domu Lefčvre; ojciec Gertrud Bilski z domu Goetze

GOETZE, Julius; zmarł 20 czerwca 1914 roku; sekcja V

GOETZE, Pauline z domu Lippmann; urodzona w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 24 lipca 1932 roku; żona Samuela Goetze; źródło c

GOLDBERG, Osna; urodzona 15 kwietnia 1882 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 13 sierpnia 1883 roku, wiek nieznany; niemowlę, córka kantora Abrahama i Rosalie Goldberg z domu Leiserowicz; źródło c

GOLDSCHMIDT, Rodisch?; zmarł 29 czerwca 1866 roku; sekcja II

GOLDSCHMIDT, Siegfried; zmarł 12 listopada 1930 roku; sekcja VI

GOLDSTEIN, Arno (Arthur); urodzony 24 października 1889 roku w Rossla; zmarł 12 listopada 1928 roku; sekcja VI; mąż Johanny Goldstein z domu Wolff; ojciec Hansa Wernera Goldsteina oraz bliźniaczek Anity i Ilse Goldstein

GOLDSTEIN, Henriette (Jette) z domu Samter; urodzona 6 sierpnia 1818 roku w Schwersenz (pl. Swarzędz); zmarła 25 sierpnia 1888 roku w wieku 70 lat; sekcja III; żona Mosesa Nathana Goldsteina; córka Samuela i Jeanette Samter z domu ...?

GOLDSTEIN, Jeanette; zmarła 25 października 1925 roku; sekcja V

GOLDSTEIN, Josephine z domu Friedländer; urodzona 2 listopada 1836 roku w Guttstadt (pl. Dobre Miasto); zmarła 1 stycznia 1919 roku w wieku 82 lat; sekcja V; córka Tobiasa i Esther Friedländer z domu Stahl; spokrewniona z rabinem Salomonem Brannem

GOLDSTEIN, Louis; urodzony 29 września 1851 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 29 września 1933 roku w wieku 82 lat; źródło c

GOLDSTEIN, Moses Nathan; urodzony w maju 1813 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 23 sierpnia 1890 roku w wieku 77 lat; sekcja IV; wdowiec po Henriette (Jette) Goldstein z domu Samter

GOLDSTEIN, Nathan; mąż Rosalie Goldstein z domu Lewin; ojciec Jette Falk z domu Goldstein; źródło c

GOLDSTEIN, Rahel z domu Rafael; (pierwsza?) żona Mosesa Nathana Goldsteina; źródło c

GOLDSTEIN, Rosalie z domu Lewin; zmarła 16 października 1895 roku; sekcja IV; (prawdopodobnie) żona Nathana Goldsteina

GOTTHILF, Feodor; urodzony 21 lipca 1876 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 10 września 1876 roku, wiek nieznany; syn w wieku niemowlęcym Maxa i Minny Gotthilf z domu Goeritz; źródło c

GRIMMA, Moritz; urodzony w 1859 roku; zmarł 23 listopada 1922 roku w wieku 63 lat; źródło c

GROSS, Johanna z domu Sternberg; urodzona w 1819 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 10 kwietnia 1895 roku w wieku 76 lat; sekcja II; żona Rafaela Grossa; córka Mosesa Sternberga; teściowa Simona Jonasa

GROSS, Rafael; urodzony w marcu 1815 roku w Obornik (pl. Oborniki); zmarł 30 grudnia 1888 roku w wieku 73 lat; sekcja II; mąż Johanny Gross z domu Sternberg; syn Abrahama Grossa; ojciec Leopolda Grossa

GRUSSOW, Johanne; zmarł 12 maja 1901 roku; sekcja IV

GRUSSOW, Täubchen; zmarła 10 czerwca 1874 roku; sekcja II

GUMPERT, Heymann; urodzony 19 lutego 1820 roku w Margonin (pl. Margonin); zmarł 9 marca 1886 roku w wieku 66 lat; sekcja III; mąż Pesse (Pauline) Gumpert z domu Alexander; syn Mosesa Gumperta; ojciec Alexandra, Ernestine, Maxa, Gustava, Martina, Cäcilie i Eugena Gumpert

GUMPERT, Hulda z domu Lewin; urodzona 24 kwietnia 1864 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 5 maja 1916 roku w wieku 52 lat; sekcja V; żona Jacoba Gumperta; córka Michaelisa i Sary Lewin z domu Born; matka Leo, Selmy i Marthy Gumpert

GUMPERT, Jakob; urodzony 4 października w 1862 roku w Ratzebuhr (pl. Okonek); zmarł 9 sierpnia 1933 roku w wieku 70 lat; mąż Huldy Gumpert z domu Lewin; syn Leo i Cäcilie Gumpert z domu Kohls; źródło c

GUMPERT, Martha; urodzona w grudniu 1897 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 23 października 1898 roku, wiek nieznany; córka w wieku niemowlęcym Jacoba i Huldy Gumpert z domu Lewin; źródło c

GUTKIND, Johanna; zmarła 30 marca 1905 roku; sekcja IV

GUTKIND, Mendel; urodzony 21 maja 1822 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 18 marca 1888 roku w wieku 66 lat; sekcja II; mąż Minny Gutkind z domu Blum; syn Mosesa i Hannchen Gutkind z domu ....?; ojciec Mosesa Nathana Gutkinda i Rebekki Lesser z domu Gutkind

GUTKIND, Minna z domu Blum; urodzona w 1817 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 22 maja 1894 roku w wieku 77 lat; sekcja II; żona Mendela Gutkinda; córka Mosesa Nathana i Hanne Blum, z domu .....?; matka Mosesa Nathana Gutkinda

GUTKIND, Moses; mąż Hannschen Gutkind z domu ...?

GUTKIND, Rosalie; zmarła 2 sierpnia 1904 roku; sekcja IV

HAINKE, Cäcilie z domu Jacob; urodzona 4 października 1850 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 31 sierpnia 1888 roku w wieku 37 lat; żona Hermanna Heinke; córka Lewina i Berthy Jacob z domu Tobias; źródło c

HAMMERSCHMIDT, Alexander; urodzony 5 maja 1888 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 20 września 1889, wiek nieznany; syn w wieku niemowlęcym Abrahama i Ernestine Hammerschmidt z domu Samuel; źródło c

HAMMERSCHMIDT, Ernestine z domu Samuel; urodzona w listopadzie 1849 roku w Mogilno (pl. Mogilno); zmarła 18 kwietnia 1922 roku w wieku 72 lat; sekcja V; żona Abrahama Hammerschmidta; matka Georga Hammerschmidta (zamordowany w Sachsenhausen 22 lutego 1940)

HAMMERSCHMIDT, Henriette (Jette) z domu Heymann (Chaim); urodzona 21 marca 1856 w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 16 stycznia 1886 roku w wieku 30 lat; sekcja I; żona Mosesa (Moritza) Hammerschmidt; córka Meyera i Emmy Heymann (Chaim) z domu Tobias

HÄNDEL, Rosalie; zmarła 14 grudnia 1932 roku; sekcja IV

HEIDENREICH, Kaufmann; urodzony w 1818 roku w Jastrow (pl. Jastrowie); zmarł 30 maja 1902 roku w wieku 84 lat; sekcja IV; mąż Minny Heidenreich z domu Gabriel-Israel; ojciec Rebecki Heidenreich; syn Michaelisa Heidenreicha

HEIDENREICH, Pauline z domu Gabriel-Israel; zmarła 6 lipca 1922 roku; sekcja IV; żona Kauffmanna Heidenreicha; matka Rebecki Heidenreich

HEIMANN, Salomon; urodzony 10 lipca 1846 roku w Filehne (pl. Wieleń); zmarł 15 kwietnia 1883 roku w wieku 36 lat; mąż Henriette Heimann z domu Abraham; syn Josefa i Minny Heimann z domu Neumann; źródło c

HELLMANN, Ernestine; zmarła 19 stycznia 1924 roku; źródło c

HENSCHEL, Arnold; zmarł 17 sierpnia 1857 roku; sekcja II

HENSCHEL, (dr) Anton?; zmarł 26 kwietnia 1867 roku; sekcja II; (prawdopodobnie jeden z dwudziestu pięciu naturalizowanych w 1834 roku Żydów z Schneidemühl)

HERRMANN, Schmuel; urodzony w 1781 roku; zmarł 3 marca 1875 roku w wieku 94 lat; źródło c

HERZ, Abraham; urodzony w 1819 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 14 lipca 1903 roku w wieku 84 lat; sekcja IV; mąż Maryanne Herz z domu Feilchenfeld; syn Naftaliego (Herz) Herza; brat Lewina Herza

HERZ, Johanna z domu Samuelsohn; (pierwsza?) żona Lewina Herza; matka Hannschen Reich z domu Herz; źródło c

HERZ, Naftali (Herz); urodzony 26 października 1836 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 21 lipca 1859 roku w wieku 22 lat; ojciec Lewina, Mosesa, Benjamina, Abrahama i Vögelche Herz; syn Schmula i Gittel (Jette) Herz z domu Chaim Less; źródło c

HERZ, Lewin; urodzony w 1810 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 9 października 1899 roku w wieku 90 lat; sekcja IV; (naturalizowany w 1834 roku) wdowiec po Mathilde Herz z domu Hartmann; syn Naftalego (Herz) Herza; ojciec Hannschen Reich z domu Herz i Reginy Bandmann z domu Herz

HERZ, Mathilde z domu Hartmann; urodzona 31 lipca 1824 roku w Flatow (pl. Złotów); zmarła 8 kwietnia 1889 roku w wieku 64 lat; sekcja III; żona Lewina Herza; córka Abrahama Hartmanna; matka Jenny Loewenthal z domu Herz (zmarła w 1937 roku w Berlinie) i Reginy Bandmann z domu Herz

HETTMANN, Ernestine; zmarła 19 stycznia 1924 roku; sekcja V

HEYDENREICH, Minna; zmarła 17 listopada 1869 roku; sekcja III

HEYDENREICH, Rebecka; urodzona w 1854 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 6 listopada 1910 roku w wieku 56 lat; sekcja IV; córka Kauffmanna i Minny Heydenreich z domu Gabriel-Israel

HEYMANN, Bertha z domu Marcus; urodzona w 1844 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 2 czerwca 1882 roku w wieku 38 lat; sekcja I; żona Lippmanna Heymanna; córka Mosesa Marcusa i Jeanette, z domu ...?

HEYMANN, Bertha z domu Tobias; urodzona w 1832 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 6 sierpnia 1907 roku w wieku 75 lat; sekcja IV; wdowa po Jacobie Heymannie III; matka Emmy Benditt z domu Heymann; matka Liny Heymann

HEYMANN, alias Chaim; ojciec Jakoba Heymanna; źródło c

HEYMANN, Chaim; mąż Rebekki Heymann z domu ....?; ojciec Meyera Heymanna; źródło c

HEYMANN, Debora; zmarła 24 kwietnia 1873 roku; sekcja II

HEYMANN, Doris z domu Blumenthal; urodzona w 1856 roku w Samotschin (pl. Szamocin); zmarła 11 maja 1876 roku w wieku 20 lat; żona Meyera Heymanna; córka Alexandra i Pauline Blumenthal z domu Seligsohn; źródło c

HEYMANN, Emma z domu Tobias; urodzona w 1817 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 24 lutego 1895 roku w wieku 78 lat; sekcja IV; żona Meyera Heymanna; córka Meyera i Jette Tobias z domu Jontef; matka Lippmanna Heymanna

HEYMANN, Erich; zmarł 12 grudnia 1871 roku; sekcja II

HEYMANN, Hanna; zmarła 24 listopada 1918 roku; sekcja II

HEYMANN, Heimann; urodzony 17 czerwca 1858 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 18 października 1888 roku w wieku 30 lat; sekcja II; mąż Henriette Heymann z domu Scheie; syn Maiera i Emmy Heymann z domu Tobias; brat Juliusa Heymanna

HEYMANN, Heimann (dr weterynarii); urodzony w 1871 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 18 kwietnia 1933 roku w wieku 62 lat; mąż Klary Heymann z domu Schlimmer; ojciec Hansa Heymanna; źródło c

HEYMANN, Hendel; zmarł 2 sierpnia 1866 roku; sekcja I

HEYMANN, Heimann (Hermann); urodzony 3 sierpnia 1879 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 11 sierpnia 1882 roku w wieku 3 lat; syn Juliusa i Henriette Heymann z domu Pommer; źródło c

HEYMANN, Herrmann; urodzony 12 maja 1877 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 13 sierpnia 1877 roku, wiek nieznany; syn w wieku niemowlęcym Lippmanna i Berthy Heymann z domu Marcus; źródło c

HEYMANN, Heymann; ojciec Jacoba Heymanna; dziadek Meyera Heymanna; źródło c

HEYMANN, Hinde z domu ...?; żona Jakoba Heymanna; matka Johanny Heymann z domu Heymann; źródło c

HEYMANN, Jacob; mąż Berthy Heymann z domu Tobias; ojciec Emmy Benditt z domu Heymann; ojciec Liny Heymann; źródło c

HEYMANN, Jacob; urodzony 20 października 1819 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 28 kwietnia 1888 roku w wieku 68 lat; ojciec Meyera Heymanna; mąż Johanny (Hanny) Heymann z domu Markus; syn Heymanna Heymanna; źródło c

HEYMANN, Jacob; urodzony w 1854 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 11 maja 1914 roku w wieku 60 lat; syn Meyera i Emmy Heymann (Chaim) z domu Tobias; źródło c

HEYMANN, Jacob; urodzony 23 maja 1888 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 3 lipca 1888 roku, wiek nieznany; syn w wieku niemowlęcym Juliusa i Henriette Heymann z domu Pommer; źródło c

HEYMANN, Jacob; zmarł 15 listopada 1914 roku; (prawdopodobnie) mąż Johanny Heymann z domu Heymann; syn Meyera Heymanna; ojciec Gertrud Meyer z domu Heymann; źródło c

HEYMANN, Jakob; urodzony w 1820 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 19 kwietnia 1885 roku w wieku 65 lat; mąż Berthy Heymann z domu Meyer; syn Chaima alias Heymanna; źródło c

HEYMANN (Chaim) Jakob; urodzony 21 października 1853 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 11 maja 1914 roku w wieku 61 lat; sekcja V; mąż Hannchen Heymann (Chaim); syn Meyera i Emmy Heymann z domu Tobias

HEYMANN, Jakob; zmarł 18 sierpnia 1920 roku; sekcja II

HEYMANN, Johanna z domu Monisch; urodzona 8 października 1817 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 23 listopada 1886 roku w wieku 69 lat; wdowa po Feibuschu Heymannie; matka Jacoba Feibuscha Heymanna i Rebekki Jakobi z domu Heymann; źródło c

HEYMANN, Johanna (Hanne) z domu Marcus; urodzona 1819 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 17 stycznia 1895 roku w wieku 76 lat; wdowa po Jacobie Heymannie; matka Meyera Heymanna i Hannchen Heymann (Chaim); córka Markusa Markusa; źródło c

HEYMANN, Johanna z domu Heymann; urodzona w 1856 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 25 września 1908 roku w wieku 52 lat; sekcja IV; żona Jakoba Heymanna; matka Gertrud Meyer z domu Heymann; córka Jacoba i Hinde Heymann z domu ...?

HEYMANN, Lewin; urodzony w 1815 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 15 grudnia 1885 roku w wieku 70 lat; sekcja II; mąż Johanny Heymann z domu Gutkind; ojciec Adolpha Heymanna; źródło c

HEYMANN, Lewin; zmarł 21 stycznia 1896 roku; sekcja II

HEYMANN, Lina; urodzona w 1867 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 28 lipca 1896 roku w wieku 29 lat; sekcja IV; (panna) córka Jacoba i Berthy Heymann z domu Tobias

HEYMANN (Chaim) Lippmann; urodzony 11 maja 1841 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 9 września 1899 roku w wieku 58 lat; sekcja IV; mąż Berthy Heymann z domu Marcus (2 małżeństwo ? z Rosalie Heymann z domu Marcus); syn Meyera i Emmy Heymann z domu Tobias

HEYMANN, Max; urodzony w 1879 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 8 marca 1897 roku w wieku 18 lat; sekcja IV; syn Jakoba Feibuscha i Täubchen Heymann z domu Heymann

HEYMANN, Max; urodzony w 1880 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 26 października 1900 roku w wieku 20 lat; sekcja IV; syn Lippmanna i Rosalie Heymann z domu Marcus

HEYMANN, Meyer; urodzony w 1816 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 19 marca 1895 roku w wieku 79 lat; sekcja IV; mąż Emmy Heymann z domu Tobias; syn Chaima i Rebekki Heymann; ojciec Lippmanna (Chaima) Heymanna

HEYMANN, Meyer; urodzony we wrześniu 1843 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 23 czerwca 1915 roku w wieku 71 lat; sekcja IV; syn Jakoba i Johanny Heymann z domu Heymann; źródło c

HEYMANN, Moritz (dziecko); urodzony 19 grudnia 1884 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 4 kwietnia 1886 roku mając 1 rok; syn Juliusa i Henriette Heymann z domu Pommer; źródło c

HEYMANN, Pauline z domu Löwinsohn; urodzona 1851 roku w Obersitzko (pl. Obrzycko); zmarła 20 stycznia 1901 roku w wieku 50 lat; sekcja IV; żona Meyera Heymanna; matka Betty Sommerfeld z domu Heymann i Therese Simon z domu Heymann

HEYMANN, Pauline; urodzona 3 grudnia 1875 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 24 kwietnia 1877 roku mając 1 rok; córka Lippmanna i Rosalie Heymann z domu Marcus; źródło c

HEYMANN, Philipp; mąż Johanny Heymann z domu Jacob; ojciec Cäcilie Jonas z domu Heymann; źródło c

HEYMANN, Philipp; urodzony 17 maja 1860 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 14 maja 1936 roku w wieku 76 lat; mąż Sarah Heymann z domu Hirsekorn; ojciec Georga, Jakoba i Paula Heymann oraz Herthy Harf z domu Heymann; źródło c

HEYMANN, Pincus; zmarł 11 stycznia 1872 roku; sekcja II; mąż Rosy Heymann z domu Heymann

HEYMANN, Rebekka; żona Chaima Heymanna; matka Meyera Heymann; źródło c

HEYMANN, Regine; urodzona 29 maja 1877 roku w Schneidemühl; zmarła 15 stycznia 1878 roku, wiek nieznany; córka w wieku niemowlęcym Juliusa i Henriette Heymann z domu Pommer; źródło c

HEYMANN, Rosa z domu Heymann; urodzona w 1804 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 16 sierpnia 1879 roku w wieku 75 lat; wdowa po Pincusie Heymannie; córka Jacoba i Rebekki Heymann z domu Lewin; źródło c

HEYMANN, Rosa; urodzona w lutym 1874 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 22 sierpnia 1879 roku w wieku 5 lat; córka Lippmanna i Rosalie Heymann z domu Marcus; źródło c

HEYMANN, Rosa (dziecko); urodzona 8 lipca 1883 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 4 lipca 1883 roku w wieku 3 lat; córka Meyera i Pauline Heymann z domu Lewinsohn; źródło c

HEYMANN, Sally; urodzona 28 października 1883 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 23 lutego 1884 roku, wiek nieznany; córka w wieku niemowlęcym Juliusa i Henriette Heymann z domu Pommer; źródło c

HEYMANN, Samuel; urodzony 4 stycznia 1872 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 7 listopada 1877 roku w wieku 5 lat; syn Lippmanna i Rosalie Heymann z domu Marcus; źrodło c

HEYMANN, Samuel; urodzony 21 marca 1888 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 15 kwietnia 1888 roku, wiek nieznany; syn w wieku niemowlęcym Lippmanna i Rosalie Heymann z domu Marcus; źródło c

HEYMANN, Täubchen z domu Heymann; urodzona w 1851 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 17 maja 1894 roku w wieku 43 lat; sekcja IV; żona Jakoba Heymanna; córka Jacoba i Johanny z domu Heymann

HEYMANN, Tobias; urodzony 10 czerwca 1876 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 12 lipca 1876 roku, wiek nieznany; syn w wieku niemowlęcym Juliusa i Henriette Heymann z domu Pommer; źródło c

HEYMANN, Tobias; urodzony w czerwcu 1880 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 7 maja 1920 roku w wieku 39 lat; sekcja V; mąż Pauli Heymann z domu Voss; syn Jakoba i Johanny Heymann z domu Heymann

HEYMANN, Wilhelm; urodzony 6 lipca 1880 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 11 października 1880 roku, wiek nieznany; syn w wieku niemowlęcym Salomona i Jette Heymann z domu Hirsch Abraham; źródło c

HEYMANN, Zirel; zmarła 6 sierpnia 1869 roku; sekcja III

HIRSCH, Arthur; urodzony w 1896 roku w Usch (pl. Ujście); zmarł 8 czerwca 1934 roku w wieku 38 lat; źródło c

HIRSCH, Gertrud; urodzona 30 stycznia 1894 roku w Jastrow (pl. Jastrowie); zmarła 4 lutego 1894 roku, wiek nieznany; córka w wieku niemowlęcym Jacoba i Rosy Hirsch z domu Drucker; źródło c

HIRSCH, Henriette z domu Fink; urodzona w 1892 roku w Strasburg/Pr; zmarła 18 czerwca 1932 roku w wieku 40 lat; żona Arthura Hirscha; źródło c

HIRSCH, Herrmann; urodzony w 1850 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 20 czerwca 1879 roku w wieku 29 lat; sekcja I; syn Josepha i Johanny Hirsch z domu Simonstein

HIRSCH, Johanna z domu Simonstein; urodzona w 1823 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 5 grudnia 1904 w wieku 81 lat; sekcja IV; wdowa po Josephie Hirschu, (szames); córka Simsona Mosesa i Esther Simonstein z domu Lewin

HIRSCH, Joseph; urodzony 1826 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 7 lutego 1904 roku w wieku 78 lat; sekcja IV; mąż Johanny Hirsch z domu Simonstein; syn Wolffa Hirscha i Beile Jastrow

HIRSCH, Julie; urodzona 6 maja 1888 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 28 marca 1896 roku w wieku 7 lat; (zmarła wskutek wypadku) córka Judy i Rebekki Hirsch z domu Weiss; źródło c

HIRSCH, Louis; urodzony 2 lipca 1857 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 21 grudnia 1888 roku w wieku 31 lat; syn Jospha i Johanny Hirsch z domu Simonstein; źródło c

HIRSCH, Margarete; urodzona w 1892 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 28 marca 1896 roku w wieku 4 lat; (zmarła wskutek wypadku) córka Judy i Rebekki Hirsch z domu Weiss, źródło c

HIRSCH, Minna; urodzona 27 września 1893 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 4 października 1893 roku, wiek nieznany; córka w wieku niemowlęcym Juliusa i Rosalie Hirsch z domu Weiss; źródło c

HIRSCH, Zirl (Cäcilie) z domu Ephraim; urodzona w 1844 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 25 marca 1878 roku w wieku 34 lat; sekcja III; żona Itziga (Gustava) Hirscha; siostra Flory Ephraim; córka Jacoba Mosesa i Therese Ephraim z domu Salomon (Lichtenstein)

HIRSCHBERG, Calmann; urodzony w 1808 roku w Jastrow (pl. Jastrowie); zmarł 19 września 1875 roku w wieku 67 lat; sekcja II; mąż Marianne Hirschberg z domu Wertheim; syn ... Hirschberg i Helene .... z domu ...?; ojciec Agnes Hirschberg

HIRSCHFELD, Anna; urodzona 10 sierpnia 1860 roku w Steinfurth; zmarła 11 maja 1890 roku w wieku 29 lat; sekcja I; (znaleziona martwa w rzecze Gwdzie)

HIRSCHFELD, Benjamin; zmarł 7 grudnia 1893 roku; sekcja II; (prawdopodobnie mąż Sary (Dory) Hirschfeld z domu Judas)

HIRSCHFELD, Hertha z domu Jakoby; żona Samuela Hirschfelda; matka Pauline Lippmann z domu Hirschfeld; źródło c

HIRSCHFELD, Itzig; zmarł 15 listopada 1871 roku; sekcja I; ojciec Eidel Neumann z domu Hirschfeld

HIRSCHFELD, Jacob; mąż Lore Hirschfeld z domu Jakobi; źródło c

HIRSCHFELD, Lore z domu Jakobi; urodzona w 1790 roku w Inowrocławiu; zmarła 28 marca 1876 roku w wieku 86 lat; wdowa po Jakobie Hirschfeldzie; źródło c

HIRSCHFELD, Samuel; mąż Herthy Hirschfeld z domu Jakoby; ojciec Pauline Lippmann z domu Hirschfeld; źródło c

HIRSCHFELD, Sara (Dora) z domu Judas; urodzona 31 marca 1804 roku w Filehne (pl. Wieleń); zmarła 1 kwietnia 1883 roku w wieku 79 lat; sekcja II; żona Benjamina Hirschfelda; córka Mosesa Judasa

HIRSCHFELD, Sara; zmarła 27 maja 1876 roku; sekcja II

HORWITZ, Ernestine z domu Meyer; urodzona 18 kwietnia 1865 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 27 kwietnia 1933 roku w wieku 68 lat; wdowa po Jacobie Horwitzu; córka Lewina i Jette Meyer z domu Horwitz; źródło c

HORWITZ, Jakob; urodzony 22 lipca 1856 roku w Margonin (pl. Margonin); zmarł 4 maja 1931 roku w wieku 75 lat; sekcja V; mąż Ernestine Horwitz z domu Meyer; syn Nachema i Jeanette Horwitz z domu Cohn

ICHEL, Lewin; sekcja IV; (prawdopodobnie) mąż Fanny Ichel z domu Cassel

IGEL, Fanny z domu Kassel; urodzona w grudniu 1821 roku w Ritschenwalde (pl. Ryczywół); zmarła 2 października 1881 roku w wieku 59 lat; sekcja I; żona Lewina Igel; córka Salomona i Zerline Kassel z domu Machol

ISRAEL, Aline z domu Rosenbaum; urodzona w maju 1801 roku w Usch (pl. Ujście); zmarła 5 czerwca 1890 roku w wieku 89 lat; sekcja III; wdowa po Lewinie Israelu; matka Rebekki Sommerfeld z domu Israel

ISRAEL, Gabriel; zmarł 20 kwietnia 1873 roku; sekcja III; (prawdopodobnie) ojciec Isidora Gabriela-Israela

ISRAEL, Gittel; zmarła 13 sierpnia 1879 roku; sekcja III

ISRAEL, Heinrich; zmarł 13 czerwca 1901 roku; sekcja IV; ojciec Mety Israel

ISRAEL, Henriette; urodzona 20 kwietnia 1882 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 25 kwietnia 1882 roku, wiek nieznany; córka w wieku niemowlęcym Hermanna i Johanny Israel z domu Chaim; źródło c

ISRAEL, Isaak; mąż Taubine Israel z domu Markwald; ojciec Rosalie Plonski z domu Israel i Cäcilie Plonski z domu Israel, Aurelie Simonstein z domu Israel i Maxa Israela; źródło c

ISRAEL, Isidor Gabriel; urodzony w 1827 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 8 stycznia 1901 roku w wieku 74 lat; sekcja IV; mąż Pauline Gabriel-Israel z domu Falk; ojciec Scheye Falka Gabriela-Israela; ojciec Meyera Gabriela-Israela

ISRAEL, Itzig; zmarł 26 stycznia 1866 roku; sekcja II; (prawdopodobnie) mąż Rebecki Israel z domu Fischer; ojciec Minny Fischer z domu Israel

ISRAEL, Jacob; urodzony w 1809 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 5 maja 1884 roku w wieku 75 lat; sekcja I; mąż Rosalie Israel z domu Jakob

ISRAEL, Max; urodzony 19 marca 1860 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 21 sierpnia 1887 roku w wieku 27 lat; sekcja II; mąż Minny Israel z domu Kaufmann; syn Isaaka i Taubine Israel z domu Markwald

ISRAEL, Meta; urodzona w 1894 roku w Ratzebuhr (pl. Okonek); zmarła 21 listopada 1909 roku w wieku 15 lat; sekcja IV; córka Heinricha i Therese Israel z domu Gumpert

ISRAEL, Pauline Gabriel; zmarła 28 kwietnia 1904 roku; sekcja IV

ISRAEL, Pauline Gabriel; zmarła 21 lutego 1913 roku; sekcja V

ISRAEL, Sally; urodzony w 1856 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 6 maja 1875 roku w wieku 19 lat; sekcja II; syn Isaaka i Taubine Israel z domu Markwald; brat Aurelie Simonstein z domu Israel

ISRAEL, Sara; zmarła 20 października 1868 roku; sekcja III

ISRAEL, Simson; zmarł 4 października 1873 roku; sekcja II

ISRAEL, Taube (Taubine) z domu Markwald; zmarła 2 lipca 1866 roku; sekcja II; żona Isaaka Israela; matka Cäcilie Plonski z domu Israel i Rosalie Plonski z domu Israel

ITZIG, Minna z domu Falk; urodzona 14 grudnia 1833 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 16 sierpnia 1887 roku w wieku 54 lat; sekcja III; (wdowa po Samuelsohnie) żona Nathana Itziga; córka Meyera Wolffa i Sary Falk z domu Pincus

ITZIGSOHN, Casper; urodozny w 1830 roku; zmarł 22 lutego 1915 roku w wieku 85 lat; sekcja V; mąż Marianne Itzigsohn z domu Bud; ojciec Hugo Itzigsohna, Rosy Schneider z domu Itzigsohn oraz Hedwig Kohnke z domu Itzigsohn

ITZIGSOHN, Hugo; zmarł 15 października 1920 roku; sekcja V; syn Caspera i Marianne Itzigsohn z domu Bud

ITZIGSOHN, Marianne z domu Bud lub Rand; urodzona w Neudewell (pl. Drawno); zmarła 11 lipca 1915 roku; sekcja V; wdowa po Casperze Itzigsohn; matka Hugo Itzigsohna, Rosy Schneider z domu Itzigsohn oraz Hedwig Kohnke z domu Itzigsohn

JACOB, Abraham; ojciec Lewina Abrahama Löwalda (urodzony 26 grudnia 1801 roku)

JACOB, Abraham; urodzony w 1824 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 17 października 1882 roku w wieku 58 lat; sekcja I; mąż Jette Jacob z domu Tobias

JACOB, Alfred; urodzony w 1899 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 12 sierpnia 1900 roku mając 1 rok; syn Siegmunda i Mathilde Jacob z domu Cohn; źródło c

JACOB, Bertha z domu Cronheim; urodzona w sierpniu 1856 roku w Sadke (pl. Sadki); zmarła 26 stycznia 1922 roku w wieku 66 lat; wdowa po Markusie Jacobie

JACOB, Feibusch; urodzony 16 marca 1875 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 16 marca 1875 roku, wiek nieznany; syn w wieku niemowlęcym Jacoba i Rebekki Jacob z domu Heimann; źródło c

JACOB, Heimann; urodzony w 1830 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 16 lutego 1896 roku w wieku 66 lat; mąż Fanny Jakob z domu Arndt; syn Itziga Jakoba; ojciec Johanny Jakob; źródło c

JACOB, Itzig; urodzony w 1802 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 30 stycznia 1889 roku w wieku 86 lat; sekcja I; ojciec Heymanna Jacoba; syn Jacoba i Julie Jacob z domu Abraham

JACOB, Markus; urodzony w 1840 roku w Filehne (pl. Wieleń); zmarł 1 października 1912 roku w wieku 72 lat; sekcja V; mąż Berthy Jacob z domu Cronheim; syn Jacoba i Henriette Jacob z domu Engel

JACOB, Mathilde z domu Cohn; urodzona w 1867 roku w Czarnikau (pl. Czarnków); zmarła 17 listopada 1931 roku w wieku 64 lat; sekcja V; żona Siegmunda Jacoba; matka Alfreda Jacoba, Emila Jacoba i Sophie Jacob

JACOB, Max; urodzony w 1859 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 2 maja 1881 roku w wieku 22 lat; sekcja I; syn Abrahama i Charlotte Jacob z domu Meyer

JACOB, Meyer; urodzony 7 lipca 1876 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 11 lipca 1876 roku, wiek nieznany; syn w wieku niemowlęcym Jacoba i Rebekki Jacob z domu Heimann; źródło c

JACOB, Paula; urodzona w lipcu 1879 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 11 lutego 1880 roku, wiek nieznany; córka w wieku niemowlęcym Marcusa i Friederieke Jacob z domu Rosenthal; źródło c

JACOB, Sara z domu Lösser; urodzona w 1819 roku w Filehne (pl. Wieleń); zmarła 13 października 1905 roku w wieku 86 lat; sekcja IV; wdowa po Eliasie Jacobie; córka Heimanna i Berthy Jacob z domu Lösser

JACOB, Schewa Charlotte z domu Meyer; urodzona w 1825 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 3 września 1899 roku w wieku 74 lat; sekcja IV; wdowa po Abrahamie Jacobie; córka Tobiasa i Jette Meyer z domu ...?

JACOB, Sophie; urodzona w 1894 roku w Tütz (pl. Tuczno); zmarła 16 kwietnia 1920 roku w wieku 26 lat; sekcja V; (panna; znaleziona martwa w rzecze Gwdzie) córka Siegmunda i Mathilde Jacob z domu Cohn

JAKOBI, Jakob; urodzony w 1844 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 7 maja 1878 roku w wieku 34 lat; sekcja I; mąż Rebecki Jakobi z domu Heymann; syn Abrahama Jakobi i Jeanette z domu Tobias

JACOBY, Pauline z domu Goldstein; urodzona w 1826 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 31 marca 1895 roku w wieku 69 lat; żona Ephraima Jacoby; córka Nathana i Rosalie Goldstein z domu Lewin; źródło c

JACOBY, Ernestine; urodzona 19 stycznia 1850 roku; zmarła w 1919 roku w wieku 69 lat; źródło c

JACOBY, Ephraim; urodzony w 1824 roku w Filehne (pl. Wieleń); zmarł 28 lutego 1901 roku w wieku 77 lat; sekcja IV; mąż Pauline Jacoby z domu Goldstein; syn Markusa i Johanny Jacoby z domu Ephraim

JACOBY, Pauline z domu Goldstein; urodzona w 1826 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 21 marca 1896 roku w wieku 69 lat; sekcja IV; żona Ephraima Jacoby; córka Nathana i Rosalie Goldstein z domu Lewin

JACOBY, Rosalie; urodzona 18 października 1855 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 12 kwietnia 1931 roku w wieku 75 lat; sekcja IV

JAKOB, Bertha z domu Tobias; zmarła 31 grudnia 1920 roku; sekcja V; żona Lewina Jakoba; matka Emilie Fränkel z domu Jakob

JAKOB, Eva; zmarła 20 kwietnia 1873 roku; sekcja II

JAKOB, Margarete; zmarła 28 października 1917 roku; sekcja V

JAKOBSOHN, Jakob; zmarł 13 grudnia 1892 roku; sekcja I

JAKOBSOHN, Naumann; sekcja IV; mąż Fanny Jakobsohn z domu Arndt

JAKUBOWSKI, Pauline z domu Feibusch; urodzona w 1835 roku w Labuschin; zmarła 10 listopada 1922 roku w wieku 86 lat; sekcja V; wdowa

JAKUBOWSKI, Simon; zmarł 25 lipca 1928 roku; sekcja V

JEREMIAS, Bertha; zmarła 3 grudnia 1909 roku; sekcja IV; córka Pinkusa Seliga i Pauline Jeremias z domu Meyer

JEREMIAS, Marianne z domu Lefčvre; urodzona w lipcu 1825 roku w Bärwalde (pl. Barwice); zmarła 26 stycznia 1917 roku w wieku 91 lat; sekcja V; wdowa po Samuelu Jeremiasie; córka Marcusa i Hanny Jeremias z domu Cohn

JEREMIAS, Pauline z domu Meyer; urodzona 7 sierpnia 1806 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 18 lutego 1886 roku w wieku 79 lat; wdowa po nauczycielu Pinkusie Seligu Jeremiasie; źródło c

JEREMIAS, Pinkus Selig; zmarł 11 października 1869 roku; sekcja II; ojciec Samuela Jeremiasa; mąż Pauline Jeremias z domu Meyer

JEREMIAS, Rosalie; zmarła 1 lipca 1909 roku; sekcja IV

JEREMIAS, Samuel; urodzony w 1826 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 23 czerwca 1878 roku w wieku 52 lat; sekcja I; mąż Marianne Jeremias z domu Lefčvre; syn Pinkusa Seliga Jeremiasa i Pauline z domu Meyer

JEROCHIM, Arthur Gerson Jerochim; urodzony 17 lutego 1889 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 18 sierpnia 1889 roku, wiek nieznany; syn w wieku niemowlęcym Jerochima i Evy Jerochim z domu Klein; źródło c

JEROCHIM, Eva z domu Klein; urodzona 19 września 1859 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 10 lutego 1898 roku w wieku 38 lat; sekcja IV; pierwsza żona Jerochima Jerochima; córka Michaelisa i Beile (Berthy) Klein z domu Arndt

JEROCHIM, Frieda; urodzona 17 stycznia 1887 roku w Schneidemhül (pl. Piła); zmarła 21 grudnia 1887 roku, wiek nieznany; córka w wieku niemowlęcym Jerochima i Evy Jerochim z domu Klein; źródło c

JEROCHIM, Frieda; urodzona 22 czerwca 1895 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 19 kwietnia 1896 roku, wiek nieznany; córka w wieku niemowlęcym Jerochima i Evy Jerochim z domu Klein; źródło c

JEROCHIM, Hermann; urodzony w kwietniu 1900 roku w Schniedemühl (pl. Piła); zmarł 25 lipca 1900 roku, wiek nieznany; syn w wieku niemowlęcym Jerochima i Pauline Jerochim z domu Hirsch; źródło c

JEROCHIM, Johanna; urodzona 17 stycznia 1886 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 14 marca 1886 roku, wiek nieznany; córka w wieku niemowlęcym Jerochima i Evy Jerochim z domu Klein; źródło c

JEROCHIM, Samuel Gerson; urodzony 17 grudnia 1884 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 13 marca 1889 roku, w wieku 4 lat; syn Jerochima i Evy Jerochim z domu Klein; źródło c

JOCHELSOHN, Chaie Pauline; urodzona 16 października 1877 roku w Königsberg (pl. Królewiec); zmarła 31 grudnia 1877 roku, wiek nieznany; córka w wieku niemowlęcym Salomona i Marie Jochelsohn z domu Friedmann; źródło c

JOHR, Herrmann; urodzony w 1858 roku; zmarł 25 lutego 1921 roku w wieku 63 lat; sekcja V; mąż Rosy Johr z domu Lehmann

JOHR, Rosa z domu Lehmann; zmarła 15 grudnia 1922 roku; sekcja V; wdowa po Herrmannie Johr

JONAS, Bertha z domu Moses Sternberg; urodzona w 1816 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 13 czerwca 1902 roku w wieku 86 lat; sekcja IV; wdowa po Wolffie Jonasie; matka Jacoba i Simona Jonas

JONAS, Ella; urodzona 24 maja 1878 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 12 czerwca 1878 roku, wiek nieznany; córka w wieku niemowlęcym Simona i Dorothei Jonas z domu Gross; źródło c

JONAS, Julie; urodzona 4 sierpnia 1856 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 8 marca 1929 roku w wieku 72 lat; źródło c

JONAS, Regina; urodzona 12 czerwca 1879 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 27 czerwca 1879 roku, wiek nieznany; córka w wieku niemowlęcym Simona i Dorothei Jonas z domu Gross; źródło c

JONAS, Walter; urodzony 13 maja 1884 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 10 czerwca 1884 roku, wiek nieznany; syn w wieku niemowlęcym Simona i Johanny Jonas z domu Gross; źródło c

JONAS, Wolff; urodzony 30 grudnia 1807 roku w Schloppe (pl. Człopa); zmarł 30 grudnia 1883 roku w wieku 76 lat; sekcja I; mąż Berthy Jonas z domu Moses Sternberg; ojciec Jacoba i Simona Jonas

JOSEF, Rieke z domu Sinai; źródło c

JOSEPH, Bertha z domu Jakubowski; urodzona w 1867 roku w Labischin (pl. Łabiszyn); zmarła 19 sierpnia 1936 w wieku 69 lat; żona Adolfa Josepha; źródło c

JOSEPH, Beyle; zmarł 2 lipca 1912 roku; sekcja II

JOSEPH, Ella; urodzona 22 kwietnia 1889 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 26 kwietnia 1890 roku mając 1 rok; córka Isaaka i Johanny Joseph z domu Blumenthal; źródło c

JOSEPH, (nauczyciel) Isaack; zmarł 13 listopada 1897 roku; sekcja IV; mąż Johanny Joseph z domu Blumenthal; ojciec Hermanna Josepha

JOSEPH, Julius; sekcja IV

JUDAS, Israel; urodzony w Schneidemühl (pl. Piła); ojciec Rosalie Rosenberg z domu Judas; teść Arona Petera Manasse

JULIUS, Raphael; urodzony w 1836 roku; zmarł 5 stycznia 1918 roku w wieku 81 lat; mąż Sary Julius z domu ...?; źródło c

KAISER, Dores; zmarła 2 marca 1870 roku; sekcja III

KALLMANN, Riwke; zmarła 23 lutego 1859 roku; sekcja II

KANTOROWICZ, Ernestine z domu Levy; zmarła 1 marca 1892 roku; sekcja IV; żona Isidora Kantorowicza

KANTOROWICZ, Isidor; urodzony w 1823 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 2 lutego 1881 roku w wieku 58 lat; sekcja I; mąż Ernestine Kantorowicz z domu Levy; syn kantora Kantorowicza

KANTOROWICZ, Samuel; zmarł 28 marca 1871 roku; sekcja III

KARGER, Adolf; urodzony w październiku 1850 roku w Obersitzko (pl. Obrzycko); zmarł 2 stycznia 1917 roku w wieku 66 lat; sekcja V; mąż Rebecki Karger z domu Fischer; syn Bendita i Taube Karger z domu Rafael

KARGER, Max; urodzony w 1888 roku w Polajewo (pl. Połajewo); zmarł 15 grudnia 1933 roku w wieku 45 lat; mąż Elly Karger z domu Drucker; źródło c

KARGER, Rebecka z domu Fischer; urodzona w maju 1855 roku w Samotschin (pl. Szamocin); zmarła 2 listopada 1918 roku w wieku 63 lat; sekcja V; wdowa po Adolfie Karger; córka Louisa i Minny Fischer z domu Israel

KATZ, Johanna; zmarła 8 sierpnia 1895 roku; sekcja IV

KATZ, Rebecka; zmarła 19 stycznia 1880 roku; sekcja III

KIRSTEIN, Gustav; zmarł 28 grudnia 1916 roku; sekcja V

KLEIN, Beile (Bertha) z domu Aron Mosesstein; zmarła 5 marca 1904 roku; sekcja IV; wdowa po Michaelu Kleinie; matka Ceile (Caroline) Jerochim z domu Klein oraz Evy Jerochim z domu Klein

KLEIN, Cäcilie z domu (Gerschon) Jerochim; zmarła 27 października 1929 roku; sekcja V; wdowa po Louisie Klein; matka Helene Jakobus z domu Klein, Rosy Jerochim z domu Klein i Friedy Itzig z domu Klein

KLEIN, Louis; urodzony w sierpniu 1857 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 23 lutego 1923 roku w wieku 65 lat; sekcja V; mąż Cäcilie Klein z domu (Gerschon) Jerochim; ojciec Helene Jakobus z domu Klein, Rosy Jerochim z domu Klein i Friedy Itzig z domu Klein

KLEIN, Michael; zmarł 30 września 1872 roku; sekcja II; mąż Beile (Berthy) Klein z domu Aron Mosesstein; ojciec Ceile (Caroline) Jerochim z domu Klein i Evy Jerochim z domu Klein

KLEIN, Michaelis; mąż Berthy Klein z domu Aronstein; ojciec Sarha (Jeanette) Klein; źródło c

KLEIN, Scheye; urodzony w 1835 roku w Krojanke (pl. Krajenka); zmarł 9 lutego 1910 roku w wieku 75 lat; sekcja IV; syn Michaelisa Kleina

KLODOWSKI, Sara; urodzona 25 czerwca 1882 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 18 lipca 1882 roku, wiek nieznany; córka w wieku niemowlęcym Benjamina i Therese Klodowski z domu Schmul; źródło c

KNOPF, Lothar; urodzony 3 marca 1887 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 10 września 1887 roku, wiek nieznany; syn w wieku niemowlęcym Samuela i Sophie Knopf z domu Bernstein; źródło c

KOHN, Markus; zmarł 11 kwietnia 1912 roku; sekcja IV

KOHN, Meyer; zmarł 29 grudnia 1889 roku; sekcja I

KOHN, Miriel; zmarła 31 maja 1898 roku; sekcja IV

KOHN, Vogel; zmarł 6 maja 1899 roku; sekcja III

KOMAIKE, Bruno; zmarł 25 kwietnia 1917 roku; sekcja I

KONITZER, Rosa; zmarła 16 kwietnia 1928 roku; sekcja IV

KRAUSE, Helene z domu Feilchenfeld; urodzona w 1807 roku w Thorn (pl. Toruń); zmarła 14 marca 1890 roku w wieku 83 lat; sekcja III; żona Wolffa Goetz Krause; córka Mosesa i Friederieke Feilchenfeld z domu ...?

KRAUSE, Rosalie z domu Falk; zmarła 13 stycznia 1895 roku; sekcja IV; żona Gustava Krause; matkaWilhelma Hermanna Krause i Johanny Gustav Krause

KRAUSE, Wolff Goetz; urodzony w 1811 roku w Santomichel (pl. Zaniemyśl); zmarł 21 kwietnia 1895 roku w wieku 84 lat; sekcja III; mąż Helene Krause z domu Feilchenfeld; syn Goetz i Max Krause

KROJANKER, (Pani); urodzona w 1840 roku; zmarła w 1923 roku w wieku 83 lat; źródło c

KRONHEIM, Gotthold; urodzony 27 lipca 1889 roku w Samotschin (pl. Szamocin); zmarł 19 listopada 1917 roku w wieku 28 lat; (zginął w I Wojnie Światowej) syn Louisa i Rieke Nanette Kronheim z domu Cohn; źródło c

KRONHEIM, Irene; urodzona 7 stycznia 1932 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 18 stycznia 1932 roku, wiek nieznany; córka w wieku niemowlęcym dr. Emila Kronheima; źródło c

KRONHEIM, Jenny (Rieke) (Nanette) z domu Cohn; urodzona w 1860 roku w Samter (pl. Szamotuły); zmarła 17 lutego 1899 roku w wieku 39 lat; sekcja IV; żona Louisa Kronheima; córka Pinkusa i Liny Cohn z domu Kantorowicz; matka Gottholda Kronheima i dr. Emila Kronheima

KRONHEIM, Louis; urodzony w 1855 roku w Samotschin (pl. Szamocin); zmarł 29 stycznia 1921 roku w wieku 66 lat; sekcja V; wdowiec po Jenny Kronheim z domu Cohn; ojciec dr. Emila Kronheima

KRZESNY, Rosalie z domu (Pani); urodzona w 1829 roku; zmarła 22 czerwca 1922 roku w wieku 93 lat; wdowa po Simonie Krzesnym; źródło c

LACHOTZKI, Arnold; urodzony 14 sierpnia 1887 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 26 marca 1888, wiek nieznany; syn w wieku niemowlęcym Philippa i Rosalie Lachotzki z domu Cohn; źródło c

LACHOTZKI, Hugo; urodzony 18 listopada 1890 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 6 lipca 1915 roku w wieku 24 lat; sekcja V; (zginął w I Wojnie Światowej) syn Philippa i Rosalie Lachotzki z domu Cohn

LACHOTZKI, Johanne; zmarła 10 kwietnia 1885 roku; sekcja III

LACHOTZKI, Philipp; urodzony w 1850 roku w Landeck (pl. Lędyczek); zmarł 8 lipca 1932 roku w wieku 82 lat; sekcja V; mąż Rosalie Lachotzki z domu Cohn; ojciec Hugo Lachotzkiego i Betty Lewy z domu Lachotzki

LACHOTZKI, Rosa; urodzona w 1894 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 12 września 1901 roku w wieku 7 lat; córka Philippa i Rosalie Lachotzki z domu Cohn; źródło c

LANDAU, Joseph; urodzony 2 kwietnia 1880 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 2 sierpnia 1880 roku, wiek nieznany; syn w wieku niemowlęcym Adolpha i Cäcilie Landau z domu Marcus; źródło c

LANDAU, Paula; urodzona w 1889 roku w Nowym Jorku; zmarła 21 listopada 1894 roku w wieku 5 lat; córka Abrahama i Caecilie Landau z domu Marcus; źródło c

LANDAU, Samuel; urodzony 2 maja 1881 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 1 lutego 1882 roku, wiek nieznany; niemowlę, syn Abrahama i Caecilie Landau z domu Marcus; źródło c

LANDMANN, Hanna z domu Gutkind; zmarła 14 grudnia 1921 roku

LANDSBERG, Siegfreid; zmarł 23 sierpnia 1898 roku; sekcja IV

LATZ, Elfriede; urodzona w maju 1875 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 28 lipca 1875 roku, wiek nieznany; córka w wieku niemowlęcym Davida i Rosalie Latz z domu Fränkel; źródło c

LEICHTENTRITT, Rosalie z domu Meyer; urodzona w 1851 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 18 kwietnia 1934 roku w wieku 83 lat; żona Louisa Hermanna Leichtentritt; córka Jontefa Tobiasa i Caroline Meyer z domu Albo; źródło c

LEIPZIG, Berta; zmarła 21 lipca 1869 roku; sekcja III

LEIPZIG?, Eva; zmarła 15 lipca 1969 roku; sekcja III

LESCHNIK, George; urodzony 25 lutego 1876 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 14 marca 1876 roku, wiek nieznany; syn w wieku niemowlęcym Raphaela i Berthy Leschnik z domu Markendorff; źródło c

LESCHNIK, Paul Jakob; urodzony 17 marca 1882 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 22 sierpnia 1883 roku mając 1 rok; syn Raphaela i Berthy Leschnik z domu Markendorff; źródło c

LESCHNIK, Regina; urodzona 29 czerwca 1884 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 9 kwietnia 1886 roku mając 1 rok; córka Raphaela i Berthy Leschnik z domu Markendorff; źródło c

LESCHNIK, Rosa; urodzona 24 sierpnia 1887 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 26 kwietnia 1888 roku, wiek nieznany; córka w wieku niemowlęcym Raphaela i Berthy Leschnik z domu Markendorff; źródło c

LEISEROWICZ, Debora z domu Feinsinger; urodzona w 1826 roku; zmarła 28 grudnia 1892 roku w wieku 66 lat; sekcja I; żona kantora Beara Leiserowicza; teściowa kantora Abrahama Goldberga

LESINSKI, Recha z domu Kohn; żona Ernesta Lesinskiego; źródło c

LESS, Heymann; urodzony w 1851 roku; zmarł 18 grudnia 1919 roku w wieku 68 lat; źródło c

LESSER, Ernestine; urodzona w listopadzie 1856 roku w Mansfelde (pl. Lipie Góry); zmarła 26 kwietnia 1917 roku w wieku 60 lat; sekcja V; (panna) córka Hirscha i Henriette Lesser z domu Meyer

LESSER, Herrmann; urodzony 10 stycznia 1854 roku w Treptow an der Rega (pl. Trzebiatów); zmarł 30 listopada 1924 roku w wieku 71 lat; sekcja V; mąż Rebecki Lesser z domu Gutkind; syn Lewina i Henriette Lesser z domu Fränkel; ojciec Else Megyesi z domu Lesser i Hedwig Lippmann z domu Lesser

LESSER, Hertha; urodzona 9 września 1884 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 9 grudnia 1885 roku mając 1 rok; córka Hermanna i Rebecki Lesser z domu Gutkind; źródło c

LESSER, Hugo; urodzony 24 czerwca 1896 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 18 kwietnia 1918 roku w wieku 21 lat; (zginął w I Wojnie Światowej) syn Josepha i Fanny Lesser z domu Friedberg; źródło c

LESSER, Jeanette z domu Tobias; urodzona 25 września 1818 roku w Margonin (pl. Margonin); zmarła 2 stycznia 1888 roku w wieku 69 lat; wdowa po Benjaminie Lesser; córka Gedalje i Rosy Tobias z domu Wolff; źródło c

LESSER, Rebecka z domu Gutkind; urodzona 11 października 1848 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 1 grudnia 1912 roku w wieku 64 lat; sekcja V; żona Hermanna Lesser; matka Martina Lesser, Hedwig Lippmann z domu Lesser i Margarete Croner z domu Lesser; córka Mendla i Minny Gutkind z domu Blum

LESSER, Siegismund; urodzony w 1864 roku w Schönlanke (pl. Trzcianka); zmarł 14 kwietnia 1935 roku w wieku 71 lat; mąż Klary Lesser z domu Engel; źródło c

LESSER, Yette; zmarła 1 stycznia 1895 roku; sekcja II

LESZCZYNSKI, Rosalie z domu Hirschband; zmarła 21 listopada 1893 roku; sekcja IV; żona Josefa Leszczynskiego; matka Davida Leszczynskiego i Cäcilie Solmsen z domu Leszczynski

LEVI, Julius; zmarł

LEVY, Joseph; zmarł 27 lutego 1893 roku; sekcja IV

LEVY, Louis; urodzony w 1855 roku w Neu Berlin; zmarł 25 listopada 1879 roku w wieku 24 lat; sekcja I; mąż Laury Levy z domu Schleich; syn Moritza i Dorothei Levy z domu Loewenthal

LEVY, Mathias; zmarł 15 marca 1920 roku; źródło c

LEVY, Paul; urodzony w grudniu 1878 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 6 grudnia 1879 roku mając 1 rok; syn zmarłego Louisa Levy i wdowy po nim Laury Levy z domu Schleich; źródło c

LEWIN, Adolf; urodzony 10 lutego 1894 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 19 czerwca 1915 roku w wieku 21 lat; (zginął w I Wojnie Światowej) syn Isidora i Jette Lewin z domu Hirsch; źródło c

LEWIN, Aron; zmarł 2 września 1870 roku; sekcja III; mąż Minny Lewin z domu Cohn

LEWIN, Betty; urodzona 28 lutego 1876 roku w Krumfliess (pl. Pokrzywnica); zmarła 20 lipca 1887 roku w wieku 11 lat; córka Abrahama i Ernestine Lewin z domu Engel; źródło c

LEWIN, Daniel; urodzony w 1821 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 6 kwietnia 1880 roku w wieku 59 lat; sekcja III; mąż Evy Lewin z domu Goldberg; syn Lewina Mosesa i Gitel z domu Machol; brat Michaelisa Lewina

LEWIN, Elizabeth (Lieschen); urodzona 3 grudnia 1879 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 28 lipca 1887 roku w wieku 7 lat; córka Abrahama i Ernestine Lewin z domu Engel; źródło c

LEWIN, Ernestine z domu Engel; urodzona w 1842 roku w Filehne (pl. Wieleń); zmarła 19 sierpnia 1899 roku w wieku 57 lat; sekcja IV; żona Abrahama Lewina; matka Lieschen Lewin; córka Berthy Engel z domu ....?

LEWIN, Eva z domu Goldberg; urodzona w 1827 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 30 kwietnia 1908 roku w wieku 81 lat; sekcja IV; (druga?) żona Daniela Lewina

LEWIN, Frieda z domu Zoellner; urodzona w grudniu 1874 roku w Gnesen (pl. Gniezno); zmarła 28 sierpnia 1926 w wieku 51 lat; sekcja V; żona Samuela Lewina

LEWIN, Georg; urodzony 12 grudnia 1884 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 17 maja 1886 roku, wiek nieznany; syn Isidora i Jette Lewin z domu Hirsch; źródło c

LEWIN, Gittel z domu Machol; zmarła 6 marca 1860 roku; sekcja II; żona Lewina Mosesa; matka Michaelisa i Daniela Lewin

LEWIN, Henriette z domu Friedländer; urodzona w 1859 roku w Lobsens (pl. Łobżenica); zmarła 11 sierpnia 1932 roku w wieku 73 lat; żona Moritza Lewina; źródło c

LEWIN, Ida; urodzona 2 sierpnia 1888 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 24 lutego 1889 roku, wiek nieznany; córka w wieku niemowlęcym Itziga (Isidora) i Jette Lewin z domu Hirsch; źródło c

LEWIN, Itzig (Isidor); urodzony 2 listopada 1856 roku w Lobsens (pl. Łobżenica); zmarł 21 listopada 1939 roku w wieku 83 lat; mąż Jette Lewin z domu Hirsch; syn Abrahama i Jehudith Lewin z domu Julius (znana również jako Jette Jacob); ojciec Hermanna Lewina; źródło c

LEWIN, Jette z domu Hirsch; urodzona w listopadzie 1852 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 5 stycznia 1928 roku w wieku 75 lat; żona Itziga (Isidora) Lewina; córka Josepha i Hanny Hirsch z domu Simonstein; źródło c

LEWIN, Johanna Amelie; urodzona 18 lutego 1923 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 21 sierpnia 1923 roku, wiek nieznany; córka w wieku niemowlęcym Hermanna i Emmy Lewin z domu Lewinski; źródło c

LEWIN, Julius; urodzony w 1870 roku w Neuhöfen (pl. Nowe Dwory); zmarł 9 maja 1935 roku w wieku 65 lat; wdowiec; źródło c

LEWIN, Laura; urodzona w 1869 roku w Krumfliess (pl. Pokrzywnica); zmarła 10 kwietnia 1898 roku w wieku 29 lat; sekcja IV; panna; córka Abrahama i Ernestine Lewin z domu Engel

LEWIN, Liebe; zmarł/a? 18 grudnia 1859 roku; sekcja II

LEWIN, Louis/Leo; urodzony w 1899 roku w Gnesen (pl. Gniezno); zmarł 9 maja 1923 roku w wieku 24 lat; sekcja V; (kawaler)

LEWIN, Michaelis; urodzony w 1819 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 5 maja 1910 roku w wieku 91 lat; sekcja III; mąż Sary Lewin z domu Born; ojciec Minne Drukker z domu Lewin; syn Lewina i Gitel Moses z domu Machol

LEWIN, Minna z domu Cohn; urodzona w 1817 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 31 maja 1898 roku w wieku 81 lat; wdowa po Aronie Lewinie; córka Josepha i Berthy Lewin z domu Falk; źródło c

LEWIN, Minna z domu Jacob, urodzona w 1804 roku; zmarła 26 stycznia 1877 roku w wieku 73 lat; sekcja II; żona Samuela Lewina; córka Jacoba i Johanny; matka Louisa, Chana, Marcusa, Berthy i Jacoba, wszyscy wyemigrowali do Australii

LEWIN, Moritz; urodzony w 1866 roku w Lobsens (pl. Łobżenica); zmarł 18 października 1932 roku w wieku 66 lat; sekcja IV; mąż Henriette Lewin z domu Friedländer

LEWIN, Osiel; zmarł/a? 15 września 1875 roku; sekcja II

LEWIN, Samuel; urodzony w 1804 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 2 grudnia 1902 roku w wieku 98 lat; sekcja IV; wdowiec po Minnie Lewin z domu Jacob; ojcie Huldy Biletzki z domu Lewin oraz Louisa, Chana, Marcusa, Berthy i Jacoba+Q352

LEWIN, Sara z domu Born; urodzona w 1824 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 12 lutego 1890 roku w wieku 66 lat; sekcja III; żona Michaelisa Lewina; córka Salomona i Elke Born z domu Henoch; matka Mine Drukker z domu Lewin

LEWINSKI, Täubchen z domu Lindenthal; urodzona 5 września 1862 roku w Hoffstädt (pl. Rudki); zmarła 1 lipca 1938 roku w wieku 76 lat; wdowa po Hermannie Lewinskim; córka Salomona i Amelie Lindenthal z domu Friedeberg; źródło c

LIPPMANN, Arthur; urodzony 25 lutego 1874 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 12 maja 1875 roku mając 1 rok; syn Adolpha i Johanny Lippmann z domu Rothkugel; źródło c

LIPPMANN, Benno; urodzony 21 listopada 1847 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 27 sierpnia 1925 roku w wieku 78 lat; sekcja V; mąż Rebecki Lippmann z domu Rothkugel; ojciec Willego i Martina Lippmann; syn Hirscha i Pauline Lippmann z domu Samuel

LIPPMANN, Betty z domu Lesser; urodzona 8 listopada 1877 roku w Schönlanke (pl. Trzcianka); zmarła 27 lutego 1931 roku w wieku 53 lat; źródło c

LIPPMANN, Felix; urodzony 26 maja 1879 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 13 maja 1936 roku w wieku 56 lat; mąż Minny Lippmann z domu Haase; źródło c

LIPPMANN, Hirsch; urodzony w 1819 roku; zmarł 13 lipca 1905 roku w wieku 68 lat; sekcja II; ojciec Benno Lippmanna; syn Hirscha i Pauline Lippmann z domu Samuel

LIPPMANN, Lewin; urodzony w 1823 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 14 października 1893 roku w wieku 70 lat; mąż Friederieke Lippmann z domu (Gabriel?-) Israel; ojciec Pauline (Schmuel) Goetze; źródło c

LIPPMANN, Lewin; zmarł 14 września 1893 roku; sekcja IV

LIPPMANN, Lina; urodzona 11 kwietnia 1883 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 30 lipca 1883 roku, wiek nieznany; córka w wieku niemowlęcym Benno i Rebecki Lippmann z domu Rothkugel; źródło c

LIPPMANN, Pauline z domu Hirschfeld; urodzona w 1814 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 17 maja 1884 roku w wieku 70 lat; sekcja II; żona Hirscha Lippmanna; córka Samuela i Herthy Hirschfeld z domu Jakoby

LIPPMANN, Rebekka (Rieke) z domu Israel; urodzona w 1824 roku w Usch (pl. Ujście); zmarła 1 czerwca 1906 roku w wieku 82 lat; sekcja IV; wdowa po (rzeźniku) Lewinie Lippmannie; matka Berthy Rosentreter z domu Lippmann

LIPPMANN, Rebekka z domu Rothkugel; urodzona 25 października 1858 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 15 sierpnia 1935 roku w wieku 77 lat; wdowa po Benno Lippmannie; córka Wolffa i Pauline Rothkugel z domu Moses Machol; źródło c

LIPPMANN, Riffke; zmarł/a 23 lutego 1865 roku; sekcja II

LIPPMANN, Selma; urodzona w październiku 1899 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 13 kwietnia 1900 roku, wiek nieznany; córka w wieku niemowlęcym Hermanna i Fanny Lippmann z domu Studzinski; źródło c

LIPPMANN, Wally; urodzony 28 maja 1884 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 21 stycznia 1888 roku w wieku 3 lat; syn Benno i Rebecki Lippmann z domu Rothkugel; źródło c

LIPPMANN, Willy; urodzony w 1891 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 28 grudnia 1914 roku w wieku 23 lat; (zginął w I Wojnie Światowej) syn Benno i Rebecki Lippmann z domu Rothkugel; źródło c

LITTEN, Benjamin; urodzony w 1807 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 6 kwietnia 1894 roku w wieku 87 lat; sekcja III; syn Hirscha Litten; mąż 1) ... z domu Falk; mąż 2) Pauline Litten z domu Baumann

LITTEN, Dorothea z domu Hell; urodzona w 1804 roku w Margonin (pl. Margonin); zmarła 31 maja 1889 roku w wieku 85 lat; sekcja III; żona Raphaela Litten; matka Markusa Raphaela Litten

LITTEN, Jenny z domu Caro; zmarła 8 grudnia 1904 roku; sekcja IV; wdowa po Markusie Raphaelu Litten; matka Gertrud Litten i Ardeli Landau z domu Litten

LITTEN, Markus Raphael; urodzony w 1834 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 8 stycznia 1894 roku w wieku 60 lat; sekcja IV; mąż Jenny Litten z domu Caro; syn Raphaela i Dorothei Litten z domu Hell; ojciec Gertrud Litten i Ardeli Laundau z domu Litten

LITTEN, Pauline z domu Baumann; urodzona 23 lipca 1819 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 29 lipca 1885 roku w wieku 66 lat; sekcja III; druga żona Benjamina Litten; córka Benjamina i Cecilie Baumann z domu Hoffstadt

LITTEN, Raphael; zmarł 21 marca 1892 roku; sekcja III; mąż Dorothei Litten z domu Hell; ojciec Markusa Raphaela Litten

LOEFFLER, Leopold; urodzony 19 lutego 1865 roku w Adlig Liebenau (pl. Lignowy Szlacheckie); zmarł w 1931 roku w wieku 65 lat; wdowiec po Franzisce Loeffler z domu Baumann; syn Louisa i Tiny Loeffler z domu Davidsohn; źródło c

LOEFFLER, Franziska z domu Baumann; urodzona 2 stycznia 1869 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 2 lipca 1925 roku w wieku 56 lat; sekcja V; żona Leopolda Loeffler; córka Meyera Schmerla i Johanny Baumann z domu Pless

LOESSER, Johanna z domu Schweriner; urodzona w październiku 1841 roku w Filehne (pl. Wieleń); zmarła 25 stycznia 1925 roku w wieku 83 lat; sekcja V; wdowa po Wolffie Loesser

LOEWE, Lesser; zmarł 23 kwietnia 1918 roku; sekcja V

LOEWE, Philipp; urodzony w 1815 roku; zmarł 24 lipca 1877 roku w wieku 62 lat; źródło c

LOEWE, Sarah; urodzona w 1826 roku; zmarła 29 lipca 1894 roku w wieku 68 lat; źródło c

LOEWENTHAL, Joseph; zmarł w sierpniu 1909 roku; sekcja IV; mąż Marie Loewenthal z domu Mottek; ojciec Pauli Gerber z domu Loewenthal i Maxa Loewnethala

LOEWNETHAL, Marie z domu Mottek; zmarła 22 czerwca 1919 roku; sekcja IV; żona Josepha Loewenthala; matka Pauli Gerber z domu Loewenthal i Maxa Loewnthala

LOEWENTHAL, Max; zmarł 12 listopada 1937 roku; syn Josepha i Marie Loewnethal z domu Mottek; brat Pauli Gerber z domu Loewenthal; źródło c

MACHOL, Marcus; urodzony w 1833 roku; zmarł 30 czerwca 1874 roku w wieku 41 lat; źródło c

MACHOL, Minna z domu Abraham; urodzona w 1780 roku w Margonin (pl. Margonin); zmarła 17 sierpnia 1875 roku w wieku 95 lat; żona Mosesa Machola; matka Rebekki Baumann z domu Moses Machol i Marcusa Mosesa Tugendreich; córka Abrahama i Keili; źródło c

MACHOL, Moses; mąż Minny Machol z domu Abraham, ojciec Rebekki Baumann z domu Moses Machol; źródło c

MACHOL, Moses (Moritz); urodzony 13 listopada 1864 roku w Friedheim (p. Miasteczko Krajeńskie); zmarł 14 lutego 1889 roku w wieku 25 lat; sekcja II; (kawaler) syn Marcusa i Natalie Machol z domu Reiss

MACHOL, Samuel; urodzony w 1819 roku; zmarł 1 listopada 1882 roku w wieku 63 lat; źródło c

MANASSE, Aron Peter; urodzony 27 stycznia 1822 roku w Schneidemühl (pl. Piła); mąż Rosalie Judas (obecnie Rosenberg); ojciec Rebekki Rosenberg z domu Manasse

MARCUS, Jeanette z domu Simon; urodzona w 1824 roku w Exin (pl. Kcynia); zmarła 20 czerwca 1899 roku w wieku 75 lat; sekcja IV; żona Mosesa Marcusa; córka Jacoba Simona

MARCUS, Minna, z domu (Pani); urodzona w 1845 roku; zmarła 25 września 1920 roku w wieku 75 lat; źródło c

MARGONINSKI, Flora; zmarła 22 października 1926 roku; sekcja V

MARKUS, Adaline z domu Michaelis; zmarła 1 listopada 1909 roku; sekcja IV

MARKUS, Cäcilie; urodzona w grudniu 1855 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 17 stycznia 1919 roku w wieku 63 lat; sekcja V; (panna) córka Hirscha i Liebchen Markus z domu Heymann

MARKUS, Chaim; zmarł 30 maja 1865 roku; sekcja I

MARKUS, Heymann lub Hermann; urodzony w grudniu 1851 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 1 lipca 1923 roku w wieku 71 lat; sekcja V; (kawaler)

MARKUS, Hirsch; zmarł 12 czerwca 1898 roku; sekcja IV; mąż Liebchen Markus z domu Goldstein; ojciec Cäcilie Markus

MARKUS, Hirsch Machol; zmarł 8 listopada 1867 roku; sekcja III

MARKUS, Ida z domu Lippmann; urodzona w 1795 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 9 sierpnia 1896 roku w wieku 81 lat; sekcja IV; wdowa po Josephie Markusie; córka rzeźnika Lewina? Lippmanna

MARKUS, Jossel; zmarł 10 czerwca 1869 roku; sekcja III

MARKUS, Liebchen z domu Heymann; urodzona w 1824 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 9 marca 1899 roku w wieku 75 lat; sekcja IV; wdowa po Hirschu Markusie; matka Cäcilie Markus

MARKUS, Markus; zmarł 9 marca 1872 roku; sekcja II; ojciec Johanny Heymann z domu Markus; dziadek Meyera Heymanna

MARKUS, Markus; urodzony w 1851 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 22 listopada 1877 roku w wieku 26 lat; syn zmarłego Josepha Markusa i Idy z domu Lippmann; brat Moritza Markusa; źródło c

MARKUS, Markus; zmarł 13 grudnia 1879 roku; sekcja I

MARCUS, Mathilde z domu Heymann; zmarła 13 lutego 1910 roku; sekcja IV; wdowa po Samuelu Marcusie; matka Cäcilie (Ciele) Landau z domu Marcus

MARCUS, Moses; zmarł 9 lutego 1912 roku; sekcja IV; wdowiec po Jeanette (Jette) Marcus z domu Simon; ojciec Jette Feibusch z domu Marcus

MARKUS, Pauline; zmarła 7 lipca 1905 roku; sekcja IV

MARKUS, Perle; zmarła 3 września 1859 roku; sekcja II

MARCUS, Samuel; zmarł 4 stycznia 1872 roku; sekcja II; mąż Mathilde Marcus z domu Heymann; ojciec Cäcilie (Ciele) Landau z domu Marcus; źródło c

MARKWALD, Benjamin; zmarł w marcu 1846 roku

MARKWALD, Benjamin; urodzony w 1785 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 6 sierpnia 1877 roku w wieku 92; sekcja I; pierwszy mąż Mirel Markwald z domu ....?, drugi mąż Röschen Markwald z domu ....?; ojciec Rosy Simonstein z domu Markwald; syn Markusa i Rosalie Markwald z domu ...?

MARKWALD, Beyle (Bertha) z domu Lewin; urodzona w 1798 roku w Kolmar (pl. Chodzież); zmarła 26 lutego 1890 roku w wieku 92 lat; sekcja III; żona Hirscha Markusa Markwalda; córka Lewina i Helene z domu Samuelsohn; matka Friederieke Aronstein z domu Markwald

MARKWALD, Blume; zmarła 26 kwietnia 1884 roku; sekcja II

MARKWALD, Esther z domu ....?; zmarła 11 grudnia 1858 roku; sekcja II; żona Salomona Markwalda; matka Berthy Cohn z domu Markwald

MARKWALD, Eva z domu Samuelsohn; żona Simona Markwalda; matka Dorothei Behrend z domu Markwald; źródło c

MARKWALD, Helene z domu Samuelsohn; żona Lewina Markwalda; matka Beyle (Berthy) Markwald z domu Lewin; źródło c

MARKWALD, Heymann; zmarł 17 maja 1865 roku; sekcja I

MARKWALD, Hirsch Markus; urodzony w 1796 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 1 października 1874 roku w wieku 78 lat; sekcja II; (naturalizowany w 1834 roku)

mąż Beyle (Berthy) Markwald z domu Lewin; syn Markusa i Reginy z domu ....?; ojciec Rale Aronstein z domu Markwald i Markusa Hirscha Markwalda

MARKWALD, Lewin; mąż Dorothei Markwald z domu Simon; ojciec (Taube) Therese Markwald; źródło c

MARKWALD, Lewin; mąż Helene Markwald z domu Samuelsohn; ojciec Beyle (Berthy) Markwald z domu Lewin; źródło c

MARKWALD, Markus; zmarł 4 czerwca 1861 roku; sekcja I

MARKWALD, Salomon; mąż Esther Markwald z domu ...?; źródło c

MARKWLAD, Simon; mąż Evy Markwald z domu Samuelsohn; ojciec Dorothei Behrend z domu Markwald; źródło c

MARKWALD, (Taube) Terese; urodzona 22 października 1816 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 1 sierpnia 1884 roku w wieku 69 lat; sekcja III; (panna) córka Lewina i Dorothei Markwald z domu Simon; szwagierka Naumanna Lehmanna

MASURSKI, Elisabeth; zmarła 10 października 1917 roku; źródło c

MAUHEIMER, Louis; zmarł 14 kwietnia 1910 roku; sekcja IV

MENDELSOHN, Adolf; urodzony w 1841 roku; zmarł 2 lutego 1917 roku w wieku 76 lat; sekcja V

MENDELSOHN, Adolph; urodzony w 1809 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 30 maja 1880 roku w wieku 71 lat; sekcja III; (naturalizowany w 1834 roku) mąż Pauline Mendelsohn z domu Goldschmidt; ojciec Isidora Mendelsohna

MENDELSOHN, Berel; zmarł 20 czerwca 1859 roku; sekcja II; (naturalizowany w 1834 roku)

MENDELSOHN, Jehuda lub Judas; urodzony w 1811 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 21 marca 1875 roku w wieku 64 lat; sekcja II; mąż Röschen Mendelsohn z domu Reich; ojciec Rosalie Mendelsohn i Rebekki Wolff z domu Mendelsohn

MENDELSOHN, Moses; zmarł 27 marca 1858 roku; sekcja II; (naturalizowany w 1834 roku)

MENDELSOHN, Rachel; zmarła 24 listopada 1871 roku; sekcja II

MENDELSOHN, Rosa (Röschen) z domu Reich; urodzona w 1844 roku; zmarła 13 marca 1920 roku w wieku 76 lat; sekcja V; żona Jehudy/Judasa Mendelsohna

MENDELSOHN, Rosalie; urodzona w 1843 roku; zmarła 25 czerwca 1916 roku w wieku 73 lat; sekcja IV; (panna) córka Judasa i Rosy Mendelsohn z domu Reich; siostra Rebekki Mendelsohn; szwagierka Jacoba Wolffa

MENDELSOHN, Sara; zmarła 27 sierpnia 1859 roku; sekcja II

MEYER, Bertha z domu Heymann; urodzona 1 marca 1815 roku w Kruschwitz (pl. Kruszwica); zmarła 20 stycznia 1885 roku w wieku 69 lat; wdowa po Mosesie Meyerze; matka Louisa Meyera; córka Heymanna i Zierle z domu Cohn; źródło c

MEYER, Bertha; urodzona w lutym 1889 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 14 maja 1889 roku, wiek nieznany; córka Hermanna i Sary Meyer z domu Schauen; źródło c

MEYER, Beyle; zmarła 10 stycznia 1886 roku; sekcja II

MEYER, Caroline z domu Albu; urodzona 26 grudnia 1819 roku w Grätz (pl. Grodzisk Wielkopolski); zmarła 5 stycznia 1882 roku w wieku 68 lat; sekcja II; żona Jontefa Tobiasa Meyer; córka Leisera i Frommet Albu, z domu ...?; matka Rosalie Leichtentritt z domu Meyer; matka Emmy Aronowski z domu Meyer

MEYER, Esther Tobias; urodzona w 1829 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 23 kwietnia 1888 roku w wieku 59 lat; sekcja I; córka Tobiasa i Gütel Meyer z domu Jontef; siostra Jontefa Tobiasa Meyer

MEYER, Gertrude; urodzona 27 lipca 1876 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 8 sierpnia 1877 roku mając 1 rok; córka Louisa i Friederieke Meyer z domu Markendorf; źródło c

MEYER, Gütel (Henriette) (Jette) z domu Jontef; urodzona w 1786 roku w Krojanke (pl. Krajenka); zmarła 13 września 1876 roku w wieku 90 lat; sekcja IV; wdowa po Tobiasie Meyer; matka Jontefa Tobiasa Meyer; córka Jontefa

MEYER, Henriette z domu Blumenthal; urodzona w 1849 roku w Samotschin (pl. Szamocin); zmarła 7 stycznia 1924 roku w wieku 75 lat; wdowa po Samuelu Meyer; źródło c

MEYER, Henriette; zmarła 24 sierpnia 1912 roku; sekcja IV

MEYER, Julius Tobias; zmarł w czerwcu; ojciec ...?; dziadek ....?

MEYER, Kallmann; zmarł 8 kwietnia 1860 roku; sekcja I

MEYER, Lewin; urodzony w 1831 roku w Kolmar (pl. Chodzież); zmarł 17 czerwca 1901 roku w wieku 70 lat; sekcja IV; mąż Henriette Lewin z domu Horwitz; syn Mosesa i Gendel Meyer z domu Simon;

MEYER, Martha; urodzona w maju 1879 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 11 listopada 1882 roku w wieku 3 lat; córka Louisa i Friederieke Meyer z domu Markendorf; źródło c

MEYER, Max; urodzony 15 grudnia 1857 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 8 maja 1877 roku w wieku 19 lat; syn Jontefa Tobiasa i Caroline z domu Albo; źródło c

MEYER, Max; urodzony 10 listopada 1877 roku w Schniedemühl (pl. Piła); zmarł 9 kwietnia 1879 roku mając 1 rok; syn Hermanna i Shary Meyer z domu Schaul; źródło c

MEYER, Max; zmarł 22 stycznia 1882 roku; sekcja III

MEYER, Max; urodzony w 1863 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 16 lipca 1882 roku w wieku 19 lat; sekcja I; syn Lewina i Henriette Meyer z domu Horwitz

MEYER, Moses; urodzony w 1799 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 30 października 1876 roku w wieku 77 lat; sekcja II; mąż Berthy Meyer z domu Heimann; syn ... Meyer i Marianne z domu ....?; ojciec Louisa Meyera i Hannchen Prinz z domu Meyer

MEYER, Moses; urodzony 1 listopada 1874 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 22 sierpnia 1875 roku, wiek nieznany; syn w wieku niemowlęcym Lewina i Henriette Meyer z domu Horwitz; źródło c

MEYER, Samuel; urodzony 28 grudnia 1872 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 3 czerwca 1877 roku w wieku 5 lat; syn Lewina i Henriette Meyer z domu Horwitz; źródło c

MEYER, Samuel; urodzony w 1844 roku w Wrypoper; zmarł 1 maja 1919 roku w wieku 75 lat; sekcja V; mąż Henriette Meyer z domu Blumenthal

MEYER, Tobias; urodzony w 1789 roku; zmarł 22 sierpnia 1873 roku w wieku 84 lat; mąż Gütel Meyer z domu Jontef; źródło c

MEYER, Tobias Julius; zmarł 20 czerwca 1905 roku; sekcja IV

MEYER, Wolf Falk; zmarł 27 sierpnia 1885 roku; sekcja III

MEYERHARDT, Benno; urodzony w 1859 roku; zmarł 1 maja 1924 roku w wieku 65 lat; źródło c

MEYERHARDT, Mathilde z domu Goldstein; zmarła 20 listopada 1917 roku; źródło c

MEYERSOHN, Johanna z domu Samuelsohn; urodzona 15 maja 1825 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 13 lipca 1882 roku w wieku 56 lat; sekcja III; żona Hermanna Meyersohna; córka Benjamina i Blume (Berthy) Samuelsohn z domu Mendelsohn; siostra Evy Baer z domu Samuelsohn i Lewina Benjamina Samuelsohna

MICHAELIS, Hubert; urodzony 2 sierpnia 1888 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 12 maja 1915 roku w wieku 26 lat; (zginął w I Wojnie Światowej) syn Salliego i Pauline Michaelis z domu Loevy; źródło c

MICHAELIS, Max; urodzony 22 marca 1891 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 20 sierpnia 1891 roku, wiek nieznany; syn w wieku niemowlęcym Salomona i Pauline Michaelis z domu Levy; źródło c

MICHAELIS, Pauline z domu Levy; urodzona w 1854 roku w Czarnikau (pl. Czarnków); zmarła 6 stycznia 1933 roku w wieku 79 lat; żona Salomona Michaelisa; matka Amelie Michaelis; źródło c

MICHAELIS, Salomon; urodzony 30 października 1855 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 26 grudnia 1938 roku w wieku 83 lat; wdowiec po Pauline Michaelis z domu Levy; syn Lewina i Fanny Ichel z domu Cassel; źródło c

MISLOWITZER, Emil (dr); urodzony 23 stycznia 1868 roku w Zippnow (pl. Sypniewo); zmarł 18 września 1914 roku w wieku 46 lat; (zginął w I Wojnie Światowej); wdowiec po Rechy Mislowitzer z domu Ansbach; syn Markusa i Henriette Mislowitzer z domu Schweriner; źródło c

MISLOWITZER, Rebekka (Recha) z domu Ansbach; urodzona 12 kwietnia 1873 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 18 czerwca 1911 w wieku 38 lat; sekcja IV; żona dr. Emila Mislowitzera; córka Louisa i Pauline Ansbach z domu Schweriner; matka Charlotte Mislowitzer

MONISCH, Bertha z domu Tobias; zmarła 27 marca 1898 roku; sekcja IV; żona Lewina Monischa; matka Amelie Fraenkel z domu Monisch

MONISCH, Lewin; urodzony w 1821 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 19 października 1901 roku w wieku 80 lat; sekcja IV; wdowiec po Bercie Monisch z domu Tobias; syn Jacoba i Johanny Monisch z domu Heymann

MORITZ, Aron (nauczyciel); zmarł 30 maja 1858 roku; sekcja II; (naturalizowany w 1834 roku)

MOSES, (Pani); urodzona w 1842 roku; zmarła w 1919 roku w wieku 77 lat; (prawdopodobnie) żona Lewina Mosesa (rzeźnik); córka Michaelisa Lewina?; źródło c

MOSES, Bertha z domu Bolder; urodzona w 1840 roku w Bornchin; zmarła 15 marca 1909 roku w wieku 69 lat; sekcja IV; córka Leo i Pauline Bolder z domu Moses

MOSES, Emil; urodzony w 1865 roku w Rose; zmarł 18 marca 1933 roku w wieku 68 lat; mąż Pauli Moses z domu Berg; źródło c

MOSES, Isaack; zmarł 5 marca 1904 roku; sekcja IV

MOSES, Mendel; urodzony w 1781 roku; zmarł 6 sierpnia 1876 roku w wieku 94 lat; sekcja II

MOSESSOHN, Michael Isaak; urodzony w 1853 roku; zmarł 30 grudnia 1935 roku w wieku 82 lat

NAST, Abraham; urodzony w 1840 roku w Zempelburg (pl. Sępólno Krajeńskie); zmarł 15 września 1901 roku w wieku 61 lat; sekcja IV; mąż Nanette Nast z domu Machol; syn Judasa Nasta i Blume z domu Gollubjer; ojciec Klary Machol z domu Nast.

NAST, Blume z domu Gollubjer; zmarła 3 kwietnia 1892 roku; sekcja I; wdowa po Judasie Nast.

NAST, Judas; urodzony 25 stycznia 1809 roku w Zempelburg (pl. Sępólno Krajeńskie); zmarł 2 maja 1882 roku w wieku 73 lat; sekcja I; mąż Blume Nast z domu Gollubjer; ojciec Abrahama Nasta

NATHANSOHN, Amelie z domu Meyer; urodzona 9 marca 1839 roku; zmarła 2 grudnia 1881 roku w wieku 42 lat; źródło c

NAUEN, Sophie z domu Lewin; urodzona w 1830 roku w Lobsens (pl. Łobżenica); zmarła 12 maja 1900 roku w wieku 70 lat; sekcja IV; córka Leiba i Taube Nauen z domu Bleichrode

NEUBERG, Amelie z domu Eick; urodzona w 1861 roku w Weissenhöhe (pl. Białośliwie); zmarła 23 lipca 1933 roku w wieku 72 lat; wdowa; źródło c

NEUBERG, Louis; zmarł 20 czerwca 1921 roku; sekcja V; źródło c

NEUMANN, Callmann; zmarł 23 września 1905 roku; sekcja IV; mąż Karoline Neumann z domu Lippschütz

NEUMANN, Eidel z domu Hirschfeld; urodzona w 1800 roku w Gross Küddow (pl. Gwda Wielka); zmarła 2 listopada 1896 roku w wieku 95 lat; sekcja IV; wdowa po Scheye Neumannie; córka Itziga Hirschfelda; matka Kallmanna Neumanna

NEUMANN, Jule; urodzona 23 sierpnia 1879 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 15 marca 1883 roku w wieku 3 lat; córka Kallmanna i Karoline Neumann z domu Lippschütz; źródło c

NEUMANN, Rosa; zmarła 14 kwietnia 1874 roku; sekcja I

NEUWEG, Iron?; zmarł 7 października 1918 roku; źródło c

NORMANN, Jakob Elias; mąż Johanny Normann z domu .....?; ojciec Karoline Samuelsohn z domu Normann; źródło c

NORMANN, Johanna z domu ...?; żona Jakoba Eliasa Normanna; matka Karoline Samuelsohn z domu Normann; źródło c

PEISER, Gittel Henriette z domu Albu; urodzona w 1823 roku w Arnswalde (pl. Choszczno); zmarła 5 czerwca 1887 roku w wieku 64 lat; sekcja II; wdowa; teściowa Jontefa Tobiasa Meyera

PERL, Hermann; urodzony w 1836 roku; zmarł 16 stycznia 1915 roku w wieku 79 lat; sekcja V

PERL, Rachel; zmarła 16 maja 1927 roku; sekcja V

PHILIPPSOHN, Minna z domu (Pani); urodzona w 1862 roku; zmarła 30 kwietnia 1921 roku w wieku 59 lat; sekcja V

PHILIPPSOHN, Philipp; zmarł 31 stycznia 1913 roku; sekcja V

PINKUS, Rebecka z domu Scheffel; zmarła 23 sierpnia 1870 roku; sekcja III

PINKUS, Resi; zmarła 23 sierpnia 1881 roku; sekcja II

PLESS, Fanny z domu Baumann; urodzona 10 marca 1867 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 5 lutego 1908 roku w wieku 41 lat; sekcja IV; żona Georga Plessa; córka Meiera i Johanny Baumann z domu Pless

PLESS, Sara z domu Fränkel; urodzona w 1804 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 5 listopada 1876 roku w wieku 72 lat; sekcja III; żona Caspara Plessa; córka Israela Fränkel i Berthy z domu ...?

PLONSKI, Abraham; urodzony 6 września 1854 roku w Crone an der Brahe (pl. Koronowo); zmarł 19 września 1917 roku w wieku 63 lat; sekcja V; mąż Cecilie Plonski z domu Israel; syn Josepha i Friederieke Plonski z domu Bernstein; brat Simona Plonskiego

PLONSKI, Cecilie z domu Israel; urodzona 6 lipca 1853 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 29 września 1889 roku w wieku 36 lat; sekcja I; żona Abrahama Plonskiego; córka Isaaka i Taubine Israel z domu Markwald

PLONSKI, Rosalie z domi Israel; urodzona 6 lipca 1854 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 25 sierpnia 1903 roku w wieku 50 lat; sekcja IV; żona Simona Plonskiego; córka Isaaka i Taube Israel z domu Markwald

PUTZIGER, Minna; zmarła 4 grudnia 1930 roku; sekcja IV

RAFAEL, Moses; zmarł 18 maja 1870 roku; sekcja III

RAUSCHMANN, Lina z domu Schachian; urodzona w 1850 roku; zmarła 7 lutego 1925 roku w wieku 75 lat

REICH, Friederieke z domu Rudsky; urodzona w 1847 roku w Wirsitz (pl. Wyrzysk); zmarła 27 listopada 1922 roku w wieku 75 lat; sekcja V; wdowa po Josefie Reichu

ROSENBAUM, Alfred; urodzony 27 września 1877 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 15 lipca 1903 roku w wieku 25 lat; sekcja IV; syn Mosesa Abrahama i Huldy Rosenbaum z domu Israel

ROSENBAUM, Eugen; urodzony 19 września 1880 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 8 grudnia 1932 roku w wieku 52 lat; sekcja V; mąż Toni Rosenbaum z domu Cohn; ojciec Hildegard i Wernera Rosenbaum

ROSENBAUM, Hulda z domu Israel; urodzona w 1849 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 27 czerwca 1911 roku w wieku 62 lat; sekcja V; żona Mosesa Abrahama Rosenbauma; córka Isaaka i Täubchen Israel z domu Markwald; matka Martina, Lidii, Alfreda, Rosy, Maxa i Bertholda Rosenbaum (urodzony 18 lipca 1885 roku)

ROSENBAUM, Johanna; zmarła 2 stycznia 1892 roku; sekcja IV

ROSENBAUM, Lidia; urodzona 29 października 1882 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 25 marca 1884 roku, wiek nieznany; córka Mosesa Abrahama i Huldy Rosenbaum z domu Israel; źródło c

ROSENBAUM, Martin; urodzony 24 sierpnia 1886 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 25 grudnia 1918 roku w wieku 32 lat; sekcja V; syn Mosesa Abrahama i Huldy Rosenbaum z domu Israel

ROSENBAUM, Max; urodzony 12 maja 1888 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 19 maja 1888 roku, wiek nieznany; syn w wieku niemowlęcym Mosesa Abrahama i Huldy Rosenbaum z domu Israel; źródło c

ROSENBAUM, Moritz; urodzony w 1847 roku; zmarł 2 listopada 1918 roku w wieku 71 lat; sekcja V

ROSENBAUM, Moses Abraham; urodzony 10 listopada 1842 roku w Crone an der Barhe (pl. Koronowo); zmarł 10 grudnia 1918 roku w wieku 75 lat; sekcja V; wdowiec po Huldzie Rosenbaum z domu Israel; ojciec Telmy Rosenbaum i Reginy Rosener z domu Rosenbaum

ROSENBAUM, Rosa; urodzona 11 maja 1876 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 3 czerwca 1876 roku, wiek nieznany; córka w wieku niemowlęcym Mosesa Abrahama i Huldy Rosenbaum z domu Israel; źródło c

ROSENBAUM, Selig; zmarł 21 czerwca 1864 roku; sekcja I

ROSENBERG, Akiba (Kiewe); urodzony w 1795 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 26 sierpnia 1879 roku w wieku 84 lat; sekcja II; syn Judasa i Rosalie Rosenberg z domu ....?; mąż Miriam (Marge) Rosenberg z domu Zander

ROSENBERG, Amalie; zmarła 29 czerwca 1859 roku; sekcja II

ROSENBERG, Bertha z domu Simonstein; urodzona 3 września 1857 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 10 stycznia 1917 roku w wieku 59 lat; sekcja V; żona Jakoba Rosenberga; córka Lewina i Röschen Simostein z domu Lewin

ROSENBERG, Boas Feibusch; urodzony w 1807 roku; zmarł 1 stycznia 1876 roku w wieku 69 lat; sekcja II; syn Judasa i Minny Feibusch z domu Rosenberg; brat Judasa Feibuscha Rosenberga

ROSENBERG, Feibusch; mąż Mindel Rosenberg z domu ....?; ojciec Judasa Rosenberga; źródło c

ROSENBERG, Golde; zmarł/a? 24 grudnia 1871 roku; sekcja II

ROSENBERG, Jakob; urodzony 7 lipca 1853 roku w Samotschin (pl. Szamocin); zmarł 29 kwietnia 1919 roku w wieku 65 lat; sekcja V; mąż Berthy Jakob z domu Simonstein; syn Mosesa i Henriette (Jette) Rosenberg z domu Caro; ojciec Richarda Rosenberga

ROSENBERG, Jochem; zmarł 16 grudnia 1863 roku; sekcja I

ROSENBERG, Judas; urodzony w 1816 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 10 lutego 1878 roku w wieku 62 lat; sekcja III; mąż Flory Rosenberg z domu Wolff; syn Feibuscha i Mindel Rosenberg; wujek Davida Feibuscha

ROSENBERG, Meyer; zmarł 14 lipca 1870 roku; sekcja III

ROSENBERG, Mindel z domu ?; żona Feibuscha Rosenberga; matka Judasa Rosenberga; źródło c

ROSENBERG, Mirjam (Marge) z domu Zander; urodzona w 1804 roku w Schönlanke (pl. Trzcianka); zmarła 22 czerwca 1875 roku w wieku 71 lat; sekcja II; żona Akiby (Kiewe) Rosenberga; córka .... i Mine Zander z domu ....?

ROSENTHAL, Alphons; urodzony 7 lipca 1890 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 7 lipca 1890 roku, wiek nieznany; syn w wieku niemowlęcym Mosesa (Moritza) i Johanny Rosenthal z domu Sternberg; źródło c

ROSENTHAL, Johanna z domu Sternberg; zmarła 15 stycznia 1925 roku; sekcja V; wdowa po Mosesie (Moritzu) Rosenthal; matka Margarethe Krenzisky z domu Rosenthal

ROSENTHAL, Moses (Moritz); urodzony w 1842 roku w Samotschin (pl. Szamocin); zmarł 10 listopada 1912 roku w wieku 70 lat; sekcja V; mąż Johanny Rosenthal z domu Sternberg; syn Zachariasa i Cäcilie Rosenthal; ojciec Alfreda Rosenthala

ROSENTHAL, Philipp; urodzony w 1833 roku w Samotschin (pl. Szamocin); zmarł 15 lutego 1919 roku w wieku 86 lat; źródło c

ROSENTHAL, Samuel; urodzony w 1871 roku w Samotschin (pl. Szamocin); zmarł 24 czerwca 1934 roku w wieku 63 lat; mąż Betty Rosenthal z domu Ascher; ojciec Ludwiga Rosenthala (Oświęcim, 1942); źródło c

ROTHKUGEL, Pauline z domu Machol; zmarła 7 marca 1892 roku; sekcja IV; żona Wolffa Rothkugela

ROTHKUGEL, Sally; urodzony w listopadzie 1855 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 21 października 1923 roku w wieku 67 lat; sekcja V; mąż Johanny Rothkugel z domu Eifert; ojciec Marty Wronker z domu Rothkugel; syn Wolffa Rothkugel

ROTHKUGEL, Wolff; urodzony 8 sierpnia 1814 roku w Miroslaw (pl. Mirosław); zmarł 12 lipca 1890 roku w wieku 75 lat; mąż Pauline Rothkugel z domu Moses Machol; ojciec Salliego Rothkugela i Rebekki Lippmann z domu Rothkugel; źródło c

ROTHKUGEL, Wolff; zmarł 19 października 1889 roku; sekcja IV; mąż Vogel Rothkugel z domu Moses; ojciec Itziga (Richarda) Rothkugela; teść Idy Rothkugel z domu Tugendreich

ROTHSCHILD, z domu (Pani); zmarła 23 kwietnia 1917 roku; sekcja V; (wdowa po rzeźniku)

RUFF, Hedwig; urodzona w maju 1881 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 21 marca 1882 roku, wiek nieznany; córka w wieku niemowlęcym Meyera i Berthy Ruff z domu Pinkus; źródło c

RUFF, Paul; urodzony w marcu 1883 roku w Schneidmühl (pl. Piła); zmarł 28 stycznia 1885 roku mając 1 rok; syn Meyera i Berthy Ruff z domu Pinkus; źródło c

SALOMON, Louis; zmarł 24 lutego 1931 roku; sekcja V;

SAMUELSOHN, Abraham; mąż Reisel Abrahamsohn z domu Lewin; ojciec Samuela Samuelsohna; źródło c

SAMUELSOHN, Alfons; zmarł 7 lutego 1920 roku; sekcja V

SAMUELSOHN, Benjamin Lewin; mąż Blume (Berthy) Samuelsohn z domu Mendelsohn; ojciec Lewina Benjamina Samuelsohna i Evy Baer z domu Samuelsohn oraz Johanny Meyersohn z domu Samuelsohn; źródło c

SAMUELSOHN, Blume (Bertha) z domu Mendelsohn; żona Benjamina Lewina Samuelsohna; matka Lewina Benjamina Samuelsohna i Evy Baer z domu Samuelsohn i Johanny Meyersohn z domu Samuelsohn; źródło c

SAMUELSOHN, George; urodzony 12 stycznia 1861 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 16 września 1876 roku w wieku 15 lat; sekcja III; syn Juliusa i Minny Samuelsohn z domu Levy

SAMUELSOHN, Henriette; zmarła 29 listopada 1881 roku; sekcja III

SAMUELSOHN, Henriette (Jette) z domu Herrmann; urodzona w 1807 roku w Deutsch Krone (pl. Wałcz); zmarła 18 lutego 1896 roku w wieku 89 lat; sekcja IV; żona Lewina Benjamina Samuelsohna; córka Itziga i Minny Herrmann z domu Falk

SAMUELSOHN, Julie z domu Salomon; żona Saula Samuelsohna; matka Rebekki Asch z domu Samuelsohn; źródło c

SAMUELSOHN, Julius; urodzony w 1832 roku; zmarł 13 marca 1883 roku w wieku 51 lat; sekcja I; mąż Minny Samuelsohn z domu Lewy; ojciec Georga Samuelsohna i Henriette Rebekki Warschauer z domu Samuelsohn

SAMUELSOHN, Karoline z domu Normann; urodzona w 1830 roku w Friedheim (pl. Miasteczko Krajeńskie); zmarła 22 sierpnia 1883 roku w wieku 53 lat; sekcja III; wdowa po Samuelu Samuelsohnie; córka Jacoba Eliasa Normanna; matka Alberta Samuelsohna

SAMUELSOHN, Lewin Benjamin; urodzony w 1815 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 17 sierpnia 1902 roku w wieku 87 lat; sekcja IV; wdowiec po Henriette Samuelsohn z domu Herrmann; syn Benjamina Lewina i Blume (Berthy) Samuelsohn z domu Mendelsohn; brat Evy Baer z domu Samuelsohn i Johanny Meyersohn z domu Samuelsohn

SAMUELSOHN, Ludwig; urodzony w marcu 1859 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 14 listopada 1922 roku w wieku 63 lat; sekcja V; mąż Gertrud Samuelsohn z domu Scheyer

SAMUELSOHN, Reisel z domu Lewin; żona Abrahama Samuelsohna; matka Samuela Samuelsohna; źródło c

SAMUELSOHN, Rosalie z domu Kantorowicz; urodzona w 1829 roku; zmarła 5 lutego 1856 roku w wieku 27 lat; źródło c

SAMUELSOHN, Rosalie z domu Solmsen; zmarła 26 października 1908 roku; sekcja IV; wdowa po Sigmundzie Samuelsohnie; córka Juliusa Solmsena

SAMUELSOHN, Salomon; zmarł 13 lipca 1882 roku; sekcja III

SAMUELSOHN, Samuel; urodzony w 1818 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 31 marca 1882 roku w wieku 64 lat; sekcja III; mąż Karoline Samuelsohn z domu Normann; syn Abrahama i Reisel Samuelsohn z domu Lewin; ojciec Alberta Samuelsohna

SAMUELSOHN, Samuel Benjamin; urodzony w 1831 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 27 maja 1880 roku w wieku 49 lat; sekcja III; mąż Minny Samuelsohn z domu Falk; syn Benjamina Lewina Samuelsohna i Blume (Berthy) z domu Mendelsohn

SAMUELSOHN, Saul; mąż Julie Samuelsohn z domu Salomon; ojciec Rebekki Asch z domu Samuelsohn; źródło c

SAMUELSOHN, Sigmund; urodzony w 1828 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 27 maja 1902 roku w wieku 74 lat; mąż Rosalie Samuelsohn z domu Solmsen; syn Arndta Lewina i Susanne Samuelsohn z domu Auerbach; ojciec Berthy Leszczynski z domu Samuelsohn; źródło c

SAMUELSOHN, Susanna z domu Auerbach; urodzona 30 sierpnia 1800 roku w Fordon; zmarła 29 września 1878 roku w wieku 78 lat; sekcja III; żona Arndta Lewina Samuelsohna; córka Davida Auerbach i Berthy z domu Schlochauer; matka Siegmunda Samuelsohna

SAMUELSOHN, Taubine/Pauline z domu Sänger; urodzona 5 lipca 1815 roku w Krojanke (pl. Krajenka); zmarła 31 maja 1876 roku w wieku 61 lat; wdowa po Levym Samuelsohnie; córka Lewina i Ernestine Sänger z domu Schultz; źródło c

SAMUELSOHN, Tobias; zmarł 29 marca 1876 roku; sekcja III

SATTO, Juda; urodzony 1796 roku; zmarł 12 kwietnia 1882 roku w wieku 86 lat; rabin; źródło c

SÄNGER, Esther; zmarła 28 lipca 1870 roku; sekcja III

SCHACHIAN, Rosa; urodzona 13 sierpnia 1881 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 17 sierpnia 1882 roku mając 1 rok; córka Samuela i Rosalie Schlachian z domu Itzig; źródło c

SCHACHIAN, Rosalie z domu Itzig; urodzona w 1851 roku w Budsin (pl. Budzyń); zmarła 3 stycznia 1933 roku w wieku 82; wdowa po Samuelu Schachianie; matka Selmy Ehrlich z domu Schachian; źródło c

SCHACHIAN, Samuel; urodzony w 1849 roku w Birnbaum (pl. Międzychód); zmarł 15 sierpnia 1894 roku w wieku 45 lat; sekcja IV; mąż Rosalie Schachian z domu Itzig; syn Michaela i Minny Schachian z domu Glaser; ojciec Selmy Ehrlich z domu Schachian

SCHALLAMACH, Michael; urodzony w 1871 roku; zmarł 30 czerwca 1924 roku w wieku 53 lat; sekcja V; mąż Florentine Schallamach z domu Bley

SCHAPSE, Fanny; urodzona 22 grudnia 1879 roku w Wreschen (pl. Września); zmarła 20 kwietnia 1885 roku w wieku 6 lat; córka Josefa i Sophii Schapse z domu Abramschick; źródło c

SCHAUL, Pauline z domu Hirsch; urodzona 22 kwietnia 1823 roku w Budzyn (pl. Budzyń); zmarła 17 kwietnia 1878 roku w wieku 55 lat; sekcja I; wdowa po Josephie Schaulu

SCHAYE, Josel ben Jacob; źródło c

SCHEWE, Hulda z domu Bendit; urodzona w listopadzie 1886 roku w Arnsfelde (pl. Gostomia); zmarła 5 czerwca 1916 roku w wieku 29 lat; żona Wilhelma Hellmuta Schewe; córka Simona i Emmy Bendit z domu Heymann; źródło c

SCHEYER, Arthur; urodzony 18 września 1884 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 19 września 1885 roku mając 1 rok; syn Marcusa i Pauline Scheyer z domu Ziegel; źródło c

SCHEYER, Hugo; urodzony 7 czerwca 1881 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 14 czerwca 1883 roku w wieku 2 lat; syn Marcusa i Pauline Scheyer z domu Ziegel; źródło c

SCHEYER, Max; urodzony 10 września 1879 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 14 stycznia 1883 roku w wieku 3 lat; syn Marcus i Pauline Scheyer z domu Ziegel; źródło c

SCHMALZ, Abraham; zmarł 15 września 1865 roku; sekcja I

SCHMUL, Bertha z domu Moses; urodzona 30 września 1824 roku w Nakel (pl. Nakło nad Notecią); zmarła 14 kwietnia 1893 roku w wieku 69 lat; sekcja IV; żona Juliusa Schmula; matka Emila Schmula; córka rodziców Moses, którzy wyemigrowali do USA

SCHMUL, Erna; urodzona 17 maja 1889 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 14 lipca 1889 roku, wiek nieznany; córka w wieku niemowlęcym Emila i Johanny Schmul z domu Lefčvre; źródło c

SCHMUL, Hilde; zmarła w maju 1896 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 24 lipca 1896 roku, wiek nieznany; córka w wieku niemowlęcym Juliusa i Johanny Schmul z domu Jacobsohn; źródło c

SCHMUL, Julius; zmarł 22 czerwca 1910 roku; sekcja IV; mąż Berthy Schmul z domu Moses

SCHMUL, Lotte; urodzona 13 lipca 1902 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 22 lipca 1902 roku, wiek nieznany; córka w wieku niemowlęcym Juliusa i Johanny Schmul z domu Jacobsohn; źródło c

SCHMUL, Martha; urodzona 11 października 1886 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 25 października 1886 roku, wiek nieznany; niemowlę, córka Emila i Johanny Schmul z domu Lefčvre; źródło c

SCHNEIDER, Jakob; urodzony 7 kwietnia 1861 roku w Flatow (pl. Złotów); zmarł 21 czerwca 1923 roku w wieku 62 lat; sekcja V; mąż Rosy Schneider z domu Itzigsohn; syn Hermanna i Sary Schneider z domu Eyck

SCHNEIDER, Louis; urodzony 26 sierpnia 1850 roku; zmarł 30 grudnia 1929 w wieku 79 lat; sekcja V; mąż Laury Schneider z domu Glogauer; ojciec Richarda Schneidera

SCHÖNEBERG, Johanna; zmarła 7 maja 1860 roku; sekcja I

SCHÖNFELD, Simon; zmarł 5 lutego 1915 roku; źródło c

SCHRAMM, Moses; zmarł 1 czerwca 1925 roku; sekcja V

SCHREDNITZKI, Adolf; urodzony w grudniu 1879 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 24 lipca 1880 roku, wiek nieznany; syn w wieku niemowlęcym Eisaka (Alfonsa) i Ernestine Schrednitzki z domu Michaelis (zwana Igel); źródło c

SCHREDNITZKI, Fanny Marie; urodzona 6 sierpnia 1883 roku w Schneidemuhl; zmarła 22 sierpnia 1884 roku mając 1 rok; córka w wieku niemowlęcym Eisaka (Alfonsa) i Ernestime Schrednitzki z domu Michaelis (zwana Igel); źródło c

SCHWERINER, Dora z domu Holländer; zmarła 10 lipca 1914 roku; sekcja V; żona Louisa Schwerinera

SCHWERINER, Gertrud; urodzona 4 lipca 1890 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 25 listopada 1890 roku, wiek nieznany; córka w wieku niemowlęcym Siegmunda i Fritze (Friedy) Schweriner z domu Bolder; siostrzenica Louisa Ansbach; źródło c

SCHWERINER, Hans; zmarł 26 maja 1917 roku; sekcja V

SCHWERINER, Herrmann; urodzony w 1832 roku; zmarł 15 października 1873 roku w wieku 41 lat; sekcja II; mąż Rosy (Rochel) Schweriner z domu Karger

SCHWERINER, Hertha; urodzona w 1899 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 22 lutego 1900 roku, wiek nieznany; córka Louisa i Dorot Schweriner z domu Holländer; źródło c

SCHWERINER, Hirsch; mąż Rochel Schweriner z domu Mendelsohn; ojciec (Pauline) Pesse Karger z domu Schweriner; źródło c

SCHWERINER, Leo; urodzony 29 lipca 1887 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 19 listopada 1887 roku, wiek nieznany; syn w wieku niemowlęcym Siegmunda i Friedy Schweriner z domu Bolder; bratanek Louisa Schwerinera; źródło c

SCHWERINER, Paul; zmarł 10 września 1882 roku; sekcja II

SCHWERINER, Paula; urodzona 8 grudnia 1881 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 18 września 1885 roku w wieku 3 lat; córka Isidora i Johanny Schweriner z domu Löwe; źródło c

SCHWERINER, Paula; urodzona 19 lutego 1885 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 14 czerwca 1885 roku mając cztery miesiące; córka w wieku niemowlęcym Siegmunda i Fritze Schweriner z domu Bolder; bratanica Isidora Schwerinera; źródło c

SCHWERINER, Philipp; urodzony w lipcu 1818 roku w Filehne (pl. Wieleń); zmarł 22 grudnia 1884 roku w wieku 66 lat; sekcja II; mąż Rebecki (Rieke) Schweriner z domu Pinkus; syn Ignaza Schwerinera; ojciec Minny Ansbach z domu Schweriner i Pauline Ansbach z domu Schweriner

SCHWERINER, Philipp; urodzony 31 maja 1886 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 3 czerwca 1887 roku mając 1 rok; syn Siegmunda i Friedy Schweriner z domu Bolder; bratanek Louisa Schwerinera; źródło c

SCHWERINER, Rebecka (Rieke) z domu Pinkus; urodzona w 1830 roku w Filehne (pl. Wieleń); zmarła 25 listopada 1894 roku w wieku 64 lat; sekcja II; żona Philippa Schwerinera; córka Marcusa i Rebekki Pinkus z domu Scheffel; matka Hanne Silbermann z domu Schweriner i Minny Ansbach z domu Schweriner

SCHWERINER, Rochel (Röschen) z domu Karger; urodzona 15 grudnia 1826 roku w Obersitzko (pl. Obrzycko); zmarła 13 listopada 1877 roku w wieku 50 lat; sekcja II; wdowa po Herrmanie Schweriner; córka Mendelsohna Benditt i Taube Karger z domu Karger; szwagierka Abrahama Gersmanna

SCHWERINER, Sara; urodzona 20 lipca 1891 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 31 sierpnia 1891 roku, wiek nieznany; córka w wieku niemowlęcym Isidora i Johanny Schweriner z domu Loewe; bratanica Louisa Schwerinera; źródło c

SCHWERINER, Siegmund; urodzony w marcu 1851 roku w Krumfliess (pl. Pokrzywnica); zmarł 17 grudnia 1920 roku w wieku 68 lat; sekcja V; mąż Friedy (Fritze) Schweriner z domu Bolder; ojciec Emila Iserta, Philippa Felixa i Willy Philippa Schwerinera, Wallego Schwerinera i Berthy Betty Cohn z domu Schweriner

SCHWERSENZ, Ernestine z domu Feder; urodzona w 1810 roku w Wittkowo (pl. Witkowo); zmarła 19 lipca 1885 roku w wieku 75 lat; wdowa po Simonie Schwersenz; matka Heimanna Schwersenz; źródło c

SCHWERSENZ, Esther; zmarła 20 czerwca 1885; sekcja I

SCHWERSENZ, Heimann; zmarł 31 grudnia 1913 roku; sekcja V; mąż Minny Schwersenz z domu Hirschfeld; syn Simona i Ernestine Schwersenz z domu Feder

SCHWERSENZ, Rebecca; urodzona 8 czerwca 1867 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 21 lutego 1889 roku w wieku 21 lat; córka Heimanna i Minny Schwersenz z domu Hirschfeld, (samobójstwo przez otrucie); źródło c

SEFORTORIS, ?; zmarł 9 marca 1905 roku; sekcja I

SELIG, Rudolf; urodzony 1855 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 19 stycznia 1937 roku w wieku 82 lat; źródło c

SELIGSOHN, Pincus; urodzony w 1812 roku; zmarł 7 października 1873 woku w wieku 61 lat; źródło c

SILBERMANN, Julius; urodzony 4 października 1848 roku w Jastrow (pl. Jastrowie); zmarł 24 grudnia 1876 roku w wieku 28 lat; sekcja I; mąż Sary (Evy) (Chaim) Heymann; syn Abrahama i Minny Silbermann z domu Schnell

SILBERMANN, Sara (Eva) z domu (Chaim) Heymann; urodzona 21 marca 1849 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 31 maja 1886 roku w wieku 37 lat; sekcja II; wdowa po Juliusie Silbermann; siostra Juliusa Heymanna; córka Meiera i Emmy (Chaim) Heymanna z domu Tobias

SILBERSTEIN, Joel; mąż Rosette Silberstein z domu Israel; ojciec Roselie Sittenfeld z domu Silberstein

SIMON, Abraham; urodzony w styczniu 1869 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 25 maja 1882 roku w wieku 13 lat; sekcja I; syn Jakoba i Hanne Simon z domu Koppel

SIMON, Isidor; urodzony w 1845 roku w Jastrow (pl. Jastrowie); zmarł 6 listopada 1909 roku w wieku 64 lat; sekcja IV; mąż Minny Simon z domu Selbiger; syn Meiera i Johanny Simon z domu Hermann

SIMON, Louis; urodzony w 1856 roku w Jastrow (pl. Jastrowie); zmarł 25 września 1920 roku w wieku 64 lat; sekcja V; (prawdopodobnie) mąż Röschen Rosy Simon z domu Born

SIMON, Minna; zmarła 25 października 1911; sekcja IV

SIMON, Röschen Rosa z domu Born; urodzona w sierpniu 1854 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 16 grudnia 1927 roku w wieku 73 lat; sekcja V; wdowa (ślub w Nowym Jorku, 1886 rok) (prawdopodobnie) żona Louisa Simona

SIMONSOHN, Johanna; zmarła 1 grudnia 1898 roku; sekcja IV

SIMONSTEIN, Arnold; urodzony w 1872 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 1 czerwca 1913 roku w wieku 41; sekcja V; syn Lewina i Rosy Simonstein z domu Markwald

SIMONSTEIN, Auguste z domu Lesser; urodzona 19 grudnia 1849 roku w Schönlanke (pl. Trzcianka); zmarła 19 maja 1921 roku w wieku 71; sekcja V; wdowa, trzecia żona Hirscha (Herrmanna) Simonsteina

SIMONSTEIN, Aurelie z domu Israel; urodzona 21 października 1848 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 24 września 1877 roku w wieku 29 lat; sekcja I; druga żona Hirscha (Herrmanna) Simonsteina; córka Isaaka i Taube Israel z domu Markwald

SIMONSTEIN, Else; urodzona 18 kwietnia 1884 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 18 października 1901 roku w wieku 17 lat; sekcja IV; córka Salomona i Ernestine Simonstein z domu Lösser

SIMONSTEIN, Emma; urodzona w czerwcu 1897 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 22 lipca 1897 roku, wiek nieznany; córka w wieku niemowlęcym Mosesa (Moritza) i Henriette Simonstein z domu Lewin; źródło c

SIMONSTEIN, Emma z domu Lewin; urodzona 17 marca 1857 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 17 grudnia 1891 roku w wieku 34 lat; sekcja IV; pierwsza żona Mosesa (Moritza) Simonstein; córka Michaelisa i Sarah Lewin z domu Born

SIMONSTEIN, Ernestine z domu Loesser; urodzona 1 stycznia 1848 roku w Filehne (pl. Wieleń); zmarła 8 listopada 1929 roku w wieku 81 lat; sekcja IV; wdowa po Salomonie Simonstein; matka Gustava i Adolfa Simonstein

SIMONSTEIN, Esther (Ernestine) z domu Lewin; urodzona w 1795 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 20 sierpnia 1886 roku w wieku 91 lat; sekcja I; wdowa po Simsonie Simonstein; matka Lewina Simonstein; córka Lewina i Huldy Lewin z domu ....?

SIMONSTEIN, Gütel (Henriette) z domu Lewin; urodzona 24 kwietnia 1861 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 24 lipca 1924 roku w wieku 63 lat; sekcja V; druga żona Mosesa (Moritza) Simonstein; córka Michaelisa i Sary Lewin z domu Born

SIMONSTEIN, Hermann; urodzony 5 lutego 1875 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 15 czerwca 1876 roku, wiek nieznany; syn w wieku niemowlęcym Salomona i Ernestine Simonstein z domu Lösser; źródło c

SIMONSTEIN, Hirsch (Herrmann); urodzony w 1837 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 8 stycznia 1881 roku w wieku 44 lat; sekcja I; mąż Aurelie Simonstein z domu Israel; syn Simsona Mosesa i Ernestine Simonstein z domu Lewin

SIMONSTEIN, Jüdel z domu ...?; żona Mosesa Simonstein; matka Simsona Mosesa Simonstein

SIMONSTEIN, Lewin; urodzony 26 lipca 1833 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 24 czerwca 1913 roku w wieku 79 lat; sekcja IV; mąż Röschen Simonstein z domu Lewin; syn Simsona Mosesa i Esther (Ernestine) Simonstein z domu ....?

SIMONSTEIN, Lina; urodzona 30 maja 1875 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 23 lipca 1876 roku mając 1 rok; córka Hirscha (Hermanna) i Aurelie Simonstein z domu Israel; źródło c

SIMONSTEIN, Max; urodzony 29 października 1885 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 20 lipca 1886 roku, wiek nieznany; syn w wieku niemowlęcym Salomona i Ernestine Simonstein z domu Lösser; źródło c

SIMONSTEIN, Moses; mąż Jüdel; ojciec Simsona Mosesa Simonstein

SIMONSTEIN, Moses (Moritz); urodzony 28 wrzesnia 1855 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 24 lipca 1914 roku w wieku 59 lat; sekcja V; mąż Henriette Simonstein z domu Lewin; syn Lewina i Röschen Simonstein z domu Lewin

SIMONSTEIN, Recha; urodzona 17 stycznia 1886 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 5 sierpnia 1887 roku mając 1 rok; córka Moritza i Emmy Simonstein z domu Lewin; źródło c

SIMONSTEIN, Rele; urodzona w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 27 czerwca 1869 roku; sekcja III; córka Hirscha Simonstein?

SIMONSTEIN, Rosa z domu Markwald; urodzona w 1838 roku w Samotschin (pl. Szamocin); zmarła 19 stycznia 1903 roku w wieku 65 lat; sekcja IV; druga żona Lewina Simonstein; córka Benjamina Marwalda

SIMONSTEIN, Röschen z domu Lewin; urodzona w 1826 roku w Schniedemühl (pl. Piła); zmarła 2 kwietnia 1862 roku w wieku 33 lat; sekcja I; pierwsza żona Lewina Simonstein

SIMONSTEIN, Salomon; urodzony w 1842 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 21 grudnia 1904 roku w wieku 62 lat; sekcja IV; mąż Ernestine Simonstein z domu Lösser; syn Simsona i Ernestine Simonstein z domu Lewin; ojciec Gustava i Adolfa Simonstein

SIMONSTEIN, Selma z domu Kollenscher; urodzona 14 marca 1875 roku w Samter (pl. Szamotuły); zmarła 7 kwietnia 1928 roku w wieku 52 lat; żona Hugo Simonstein; źródło c

SIMONSTEIN, Siegfried; urodzony 25 grudnia 1877 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 3 lutego 1878 roku, wiek nieznany; syn w wieku niemowlęcym Salomona i Ernestine Simonstein z domu Lösser; źródło c

SIMONSTEIN, Simon; urodzony 1 stycznia 1893 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 13 marca 1893 roku, wiek nieznany; syn w wieku niemowlęcym Moritza i Henriette Simonstein z domu Lewin; źródło c

SIMONSTEIN, Simson Moses; urodzony w 1790 roku w Krojanke (pl. Krajenka); zmarł 28 lipca 1877 roku w wieku 87 lat; sekcja I; mąż Esther (Ernestine) Simonstein z domu Lewin; syn Mosesa i Jüdel Simonstein z domu ....?; ojciec Johanny, Isaaka, Lewina, Hirscha i Salomona Simonstein

SITTENFELD, Regina z domu Wolff; urodzona w 1869 roku w Rattai; zmarła 6 marca 1933 roku w wieku 64 lat; żona Mosesa Sittenfeld; źródło c

SKLOW, Cäcilie; urodzona w listopadzie 1880 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 1 marca 1881 roku, wiek nieznany; córka w wieku niemowlęcym Wolfa i Pauline Sklow z domu Jacobsohn; źródło c

SKLOW, Caspar; urodzony w lipcu 1879 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 23 lutego 1882 roku w wieku 2 lat; syn w wieku niemowlęcym Wolfa i Pauline Sklow z domu Jakobsohn; źródło c

SKLOW, Jakob; urodzony 10 maja 1876 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 10 maja 1876 roku, wiek nieznany; syn w wieku niemowlęcym Wolfa i Pauline Sklow z domu Jakobsohn; źródło c

SKLOW, Leiser; urodzony 30 kwietnia 1875 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 4 czerwca 1877 roku w wieku 2 lat; syn Wolfa i Pauline Sklow z domu Jakobsohn; źródło c

SKLOW, Louise; urodzona 19 stycznia 1874 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 20 lutego 1876 roku w wieku 2 lat; córka Wolfa i Pauline Sklow z domu Jakobsohn; źródło c

SKLOW, Martha; urodzona 2 lipca 1878 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 2 marca 1879 roku, wiek nieznany; córka w wieku niemowlęcym Wolfa i Pauline Sklow z domu Jakobsohn; źródło c

SKLOW, Pauline z domu Jakobsohn; zmarła 7 czerwca 1904 roku; sekcja IV; żona Wolfa Sklow

SKLOW, Wolf; urodzony 1836 roku; zmarł 14 marca 1912 roku w wieku 76 lat; sekcja IV; wdowiec po Pauline Sklow z domu Jakobsohn

SLONIMSKI, Alexsander; urodzony 23 lipca 1872 roku w Podembitz; zmarł 29 sierpnia 1876 roku w wieku 4 lat; syn Samuela i Jette Slonimski z domu Lewy; źródło c

SOLMSEN, Abraham; mąż Henriette Solmsen z domu Leo; ojciec Heinricha Solmsen i Julie Solmsen; źródło c

SOLMSEN, Amalie; urodzona 31 maja 1873 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 10 stycznia 1875 roku mając 1 rok; córka Heinricha i Cäcilie Solmsen z domu Leszczynska; źródło c

SOLMSEN, Cäcilie z domu Leszczynska; urodzona w 1843 roku w Włocławku; zmarła 15 marca 1899 roku w wieku 56 lat; sekcja IV; żona Heinricha Solmsen; córka Josefa i Rosalie Leszczynski z domu Hirschband

SOLMSEN, Henriette z domu Leo; urodzona w 1794 roku w Flatow (pl. Złotów); zmarła 28 listopada 1881 roku w wieku 87 lat; wdowa po Abrahamie Solmsen; matka Heinricha Solmsen; źródło c

SOLMSEN, Julie; urodzona 22 listopada 1841 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 4 lipca 1890 roku w wieku 48 lat; sekcja III; (panna) córka Abrahama i Henriette Solmsen z domu Leo

SOMMERFELD, Abraham Gerson (Gustav); urodzony 30 stycznia 1848 roku w Usch (pl. Ujście); zmarł 28 sierpnia 1920 roku w wieku 72 lat; sekcja V; mąż Idy Sommerfeld z domu Sommerfeld; syn Machola Peritz i Adeline Sommerfeld z domu Wolfsberg; ojciec Manfreda Sommerfelda (zmarł w Łodzi 20 kwietnia 1942 roku)

SOMMERFELD, Adeline z domu Wolfsberg; urodzona 11 września 1816 roku w Jastrow (pl. Jastrowie); zmarła 8 stycznia 1893 roku w wieku 77 lat; sekcja I; żona Michaelisa Sommerfelda; matka Gustava Sommerfelda; córka Gersona i Frommel Wolfsberg z domu ...?

SOMMERFELD, Adolf; zmarł 28 kwietnia 1900 roku; sekcja IV

SOMMERFELD, Aron; urodzony w 1820 roku w Usch (pl. Ujście); zmarł 2 marca 1883 roku w wieku 63 lat; sekcja II; mąż Rebecki Sommerfeld z domu Israel; syn Beriza i Johanny Sommerfeld z domu Levy; ojciec Felixa Sommerfelda i Jenny Elkuss z domu Sommerfeld oraz Paula Sommerfeld

SOMERFELD, Baruch Chaim; zmarł 3 lutego 1907 roku; sekcja IV; mąż Taube Sommerfeld z domu Chaim (Heymann); ojciec Isidora Sommerfelda

SOMMERFELD, Bertha; zmarła 18 stycznia 1895 roku; sekcja IV

SOMMERFELD, Frommel (Fanny); urodzona 5 kwietnia 1859 roku w Usch (pl. Ujście); zmarła 29 kwietnia 1890 roku w wieku 31 lat; sekcja I; córka Michaelisa i Adeline Sommerfeld z domu Wolfsberg; siostra Abrahama Gersona (Gustava) Sommerfeld

SOMMERFELD, Ida z domu Sommerfeld; urodzona 8 grudnia 1852 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 7 czerwca 1918 roku w wieku 65 lat; sekcja V; żona Abrahama Gersona (Gustava) Sommerfeld; córka Moritza i Urlike Sommerfeld z domu Zöllner; matka Manfreda Sommerfelda (zmarł w Łodzi 20 kwietnia 1942 roku)

SOMMERFELD, Isidor; zmarł 21 października 1907 roku; sekcja IV; mąż Pauline Sommerfeld z domu Rosenbaum; ojciec Siegfrieda Sommerfelda, Rosy Gabriel-Israel z domu Sommerfeld i Hedwig Krenzisky z domu Sommerfeld; syn Barucha i Taube Chaim

SOMMERFELD, Jakob; urodzony w 1842 roku w Landeck (pl. Lędyczek); zmarł 10 października 1908 roku w wieku 66 lat; sekcja IV; mąż Jeanette z domu Cohn; syn Gabriela i Rosel Sommerfeld z domu ...?

SOMMERFELD, Jeanette z domu Cohn; zmarła 8 maja 1910 roku; sekcja IV; wdowa po Jakobie Sommerfeld

SOMMERFELD, Max; urodzony 1 czerwca 1881 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 11 czerwca 1881 roku, wiek nieznany; syn w wieku niemowlęcym Gustava i Idy Sommerfeld z domu Sommerfeld; źródło c

SOMMERFELD, Moses (Moritz); urodzony w 1820 roku w Kolmar (pl. Chodzież); zmarł 6 grudnia 1908 roku w wieku 88 lat; sekcja II; mąż Ulrike Sommerfeld z domu Zöllner; syn Abrahama i Else Sommerfeld z domu ....?; ojciec Betty Schwersenz z domu Sommerfeld i Huldy Cohn z domu Sommerfeld

SOMMERFELD, Moses; zmarł 27 marca 1903 roku; sekcja II

SOMMERFELD, Paul; urodzony w 1850 roku w Usch (pl. Ujście); zmarł 1 sierpnia 1896 roku w wieku 46 lat; sekcja IV; (kawaler) syn Arona i Rebecki Sommerfeld z domu Israel; brat Felixa Sommerfelda

SOMMERFELD, Rebecka z domu Israel; urodzona w 1824 roku w Usch (pl. Piła); zmarła 8 listopada 1895 roku w wieku 71 lat; sekcja II; żona Arona Sommerfelda; córka Lewina i Aline Israel z domu Rosenbaum; matka Paula i Felixa Sommerfeld oraz Jenny Elkuss z domu Sommerfeld

SOMMERFELD, Regina; urodzona w 1859 roku w Usch (pl. Ujście); zmarła 23 czerwca 1935 roku w wieku 76 lat; (panna); źródło c

SOMMERFELD, Ricka z domu (Pani); urodzona w 1872 roku; zmarła w 1922 roku w wieku 50 lat; źródło c

SOMMERFELD, Rosa; urodzona w 1880 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 11 stycznia 1881 roku mając 1 rok; córka Barucha i Taube Sommerfeld z domu Chaim Heymann; źródło c

SOMMERFELD, Siegfried; urodzony 7 marca 1875 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 27 lipca 1942 roku; mąż Betty Sommerfeld z domu Heymann, syn Isidora i Pauline Sommerfeld z domu Rosenbaum; ojciec Kurta Arthura Sommerfelda; źródło c

SOMMERFELD, Taube z domu Heymann; urodzona w 1840 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 18 stycznia 1896 roku w wieku 56 lat; żona Baruch Chaima Sommerfelda; matka Isidora Sommerfelda; córka Meiera i Berthy Heymann z domu Tobias; źródło c

SOMMERFELD, Tobias; urodzony w grudniu 1874 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 8 października 1877 roku w wieku 3 lat; syn Barucha Chaima i Taube Sommerfeld z domu Chaim Heymann; źródło c

SOMMERFELD, Urlike z domu Zöllner; urodzona w 1825 roku w Posen (pl. Poznań); zmarła 27 marca 1903 roku w wieku 78 lat; żona Mosesa (Moritza) Sommerfelda; matka Huldy Cohn z domu Sommerfeld i Betty Schwersenz z domu Sommerfeld; źródło c

SPICKER, Max; urodzony w 1880 roku; zmarł 22 marca 1918 roku w wieku 36 lat; sekcja V; wdowiec po Selmie Spicker z domu Heymann

SPICKER, Selma z domu Heymann; urodzona w październiku 1879 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 16 maja 1916 roku w wieku 36 lat; sekcja V; żona Maxa Spicker; córka Lippmanna i Berthy Heymann z domu Marcus

STEIN, Arndt Moses; sekcja II

STEIN, Johanna z domu Aronsohn; urodzona w 1852 roku w Kolmar (pl. Chodzież); zmarła 28 grudnia 1926 roku w wieku 74 lat; żona Jacoba Stein; matka Friedy Rosenberg z domu Stein; źródło c

STEIN (nauczyciel), Moses; zmarł 27 kwietnia 1864 roku; sekcja I

STERNBERG, Bertha z domu Kantorowicz; urodzona w 1825 roku w Gnesen (pl. Gniezno); zmarła 22 kwietnia 1896 roku w wieku 71 lat; sekcja IV; wdowa po Salomonie Sternbergu; teściowa Moritza Rosenthala

STERNBERG, Hanna z domu Simon; urodzona w 1802 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 11 kwietnia 1878 roku w wieku 76 lat; sekcja I; żona Sachela Sternberga; córka Simona

STERNBERG, Sachel; zmarł 8 lutego 1866 roku; sekcja II; mąż Hanny Sternberg z domu Simon

STERNBERG, Salomon; zmarł 6 sierpnia 1866 roku; sekcja II; mąż Berthy Sternberg z domu Kantorowicz

TAUSK, Helene; urodzona w 1839 roku; zmarła 13 kwietnia 1875 roku w wieku 36 lat; sekcja II; córka zmarłego kantora Kallmanna i Rebecki Tausk z domu Markwald

TAUSK, Kallmann; kantor; mąż Rebekki Tausk z domu Markwald; ojciec Sally (Salomona) Tausk; źródło c

TAUSK, Rebekka z domu Markwald; żona kantora Kallmanna Tausk; matka Sally (Salomona) Tausk; źródło c

TAUSK, Sally (Salomon); urodzony 12 grudnia 1855 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 9 czerwca 1876 roku w wieku 20 lat; sekcja II; (kawaler) syn kantora Kallmanna i Rebecki Tausk z domu Markwald

TILLER, Max; zmarł 24 stycznia 1925 roku; źródło c

TOBIAS, Eugen; urodzony 25 stycznia 1875 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 4 marca 1877 roku w wieku 2 lat; syn Meyera i Henriette Tobias z domu Cohn; źródło c

TOBIAS, Jette z domu Jontef; żona Meyera Tobiasa; matka Emmy Heymann z domu Tobias; źródło c

TOBIAS, Meyer; mąż Jette Tobias z domu Jontef; ojciec Emmy Heymann z domu Tobias; źródło c

TOBIAS, Meyer; urodzony w lutym 1818 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 26 maja 1876 roku w wieku 58 lat; sekcja II; mąż Sary Tobias z domu Falk; syn Tobiasa Meyera i Henriette (Jette) z domu Cohn

TOBIAS, Pauline z domu Levy; urodzona w 1795 roku; zmarła 14 sierpnia 1880 roku w wieku 85 lat; źródło c

TOBIAS, Sara z domu Falk; urodzona w 1818 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 4 października 1877 roku w wieku 59 lat; sekcja I; wdowa po Meyerze Tobias; matka Gustava Meyera Tobias

TOBIAS, Tobias; zmarł 11 grudnia 1865 roku; sekcja I

TODMANN, Julius; urodzony w 1851 roku; zmarł 7 maja 1887 roku w wieku 36 lat; źrodło c

TODROS, Feigelchen; zmarł/a? 14 sierpnia 1880 roku; sekcja I

TREUHERZ, Friederieke; urodzona 22 października 1876 roku w Berlinie; zmarła 19 lutego 1877 roku, wiek nieznany; córka w wieku niemowlęcym Isidora i Cäcilie Treuherz z domu Monich; źródło c

TUGENDREICH, Ernestine z domu (Benjamin) Baumann; urodzona w 1817 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 4 listopada 1879 roku w wieku 62 lat; sekcja III; żona Marcusa Mosesa Tugendreich; córka Benjamina i Cäcilie Baumann z domu Hoffstadt; matka Clary Bauman z domu Tugendreich

TUGENDREICH, Marcus Moses; urodzony 7 listopada 1818 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 10 lutego 1886 roku w wieku 67 lat; mąż Ernestine Tugendreich z domu (Benjamin) Baumann; syn Mosesa i Minny Machol z domu Machol; ojciec Clary Baumann z domu Tugendreich; źródło c

TUGENDREICH, Max; zmarł 17 lutego 1880 roku; sekcja III

WALDSTEIN, Anna; urodzona 17 czerwca 1864 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 6 marca 1886 roku w wieku 21 lat; sekcja III; córka Herrmanna i Henriette Waldstein z domu Borchardt

WALDSTEIN, Clara; urodzona 22 grudnia 1875 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 26 sierpnia 1876 roku, wiek nieznany; córka w wieku niemowęlcym Herrmanna i Henriette Waldstein z domu Borchardt; źródło c

WALDSTEIN, David; urodzony 10 maja 1879 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 9 maja 1879, wiek nieznany; syn w wieku niemowlęcym Hermanna i Henriette Waldstein z domu Borchardt; źródło c

WALDSTEIN, Hedwig; urodzona 24 lutego 1875 roku; zmarła 29 stycznia 1926 roku w wieku 51 lat; sekcja V; córka Herrmanna i Henriette Waldstein z domu Borchardt

WALDSTEIN, Henriette z domu Borchardt; urodzona 3 marca 1835 roku w Berlinie lub Exin (pl. Kcynia); zmarła 21 maja 1903 roku w wieku 68 lat; sekcja IV; żona Herrmanna Waldstein; matka Philippa Waldstein, Hedwig Waldstein i Clary Waldstein

WALDSTEIN, Herrmann; urodzony 2 sierpnia 1822 roku w Schwarzenau (pl. Czerniejewo); zmarł 6 kwietnia 1908 roku w wieku 86 lat; sekcja IV; wdowiec po Henriette Waldstein z domu Borchardt; ojciec Hedwig Waldstein, Clary Waldstein i Paula Waldstein

WALDSTEIN (dr), Max; urodzony 15 lutego 1874 roku w Deutsch Crone (pl. Wałcz); zmarł 18 czerwca 1889 roku w wieku 19 lat; sekcja I

WALDSTEIN, Natalie; urodzona w 1853 roku; zmarła 8 lutego 1880 roku w wieku 27 lat; źródło c

WALDSTEIN (dr), Paul; urodzony 2 lutego 1866 roku; zmarł 14 września 1926 roku w wieku 60 lat; sekcja V; syn Herrmanna i Henriette Waldstein z domu Borchardt

WALDSTEIN, Philipp; urodzony 25 października 1877 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 26 grudnia 1877 roku, wiek nieznany; syn w wieku niemowlęcym Hermanna i Henriette Waldstein z domu Borchardt; źródło c

WALDSTEIN, Sally; urodzony 28 maja 1867 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 15 września 1936 roku w wieku 69 lat; (kawaler); źródło c

WARSCHAUER, Leopold; urodzony 14 stycznia 1866 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 12 lutego 1939 roku w wieku 73 lat; mąż Helene Warschauer z domu Feibusch; syn Ludwiga (Louisa) i Minny Warschauer z domu Marcus; źródło c

WARSCHAUER, Ludwig; urodzony w maju 1881 roku w Schniedemühl (pl. Piła); zmarł 15 czerwca 1882 roku, wiek nieznany; syn w wieku niemowlęcym Minny Warschauer z domu Marcus; źródło c

WARSCHAUER, Ludwig (Louis); urodzony w 1843 roku w Wongrowitz (pl. Wągrowiec); zmarł 25 listopada 1880 roku w wieku 37 lat; sekcja I; mąż Wilhelminy (Minny) Warschauer z domu Marcus; syn Nathana i Pauline Warschauer z domu ...?; ojciec Leopolda Warschauera i Lyanne Simonsohn z domu Warschauer

WARSCHAUER, Wilhelmine (Minna) z domu Marcus; urodzona w 1841 roku; zmarła 25 listopada 1919 roku w wieku 78 lat; sekcja V; wdowa po Ludwigu (Louisie) Warschauer; matka Leopolda Warschauera i Lyanne Simonsohn z domu Warschauer

WARSZAWSKI, Hedwig; urodzona 8 maja 1877 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 24 sierpnia 1877 roku, wiek nieznany; córka w wieku niemowlęcym Adolpha i Doris Warszawski z domu Cohn

WARTENBURG, Kaufmann; urodzony w 1865 roku; zmarł 28 października 1918 roku w wieku 53 lat; sekcja V

WEISS, Abraham; zmarł 11 maja 1872 roku; sekcja I

WEISS, Heymann lub Hermann; urodzony w Zempelburg (pl. Sępólno Krajeńskie); zmarł 25 października 1913 roku; sekcja V; mąż Marthy Weiss z domu Lewinsohn; ojciec Karoline Klary Weiss

WEISS, Karoline Klara; urodzona w 1898 roku; zmarła 22 listopada 1916 roku w wieku 22 lat; sekcja V; córka Hermanna i Marthy Weiss z domu Lewinsohn

WEISS, Rosa z domu Dobriner; urodzona 1 listopada 1834 roku w Pr. Friedland (pl. Debrzno); zmarła 2 sierpnia 1888 roku w wieku 53 lat; sekcja I; żona Heimanna Weiss; córka Hermanna i Hanne Dobriner z domu ...?

WINDMÜLLER, Max; zmarł 3 maja 1868 roku; sekcja III

WOHL (dr) Herta z domu Goetze; urodzona w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła w maju 1939 roku; źródło c

WOLF, Samuel; zmarł 16 listopada 1883 roku; sekcja III

WOLFF, Bertha z domu Fränkel; urodzona 1 sierpnia 1878 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 3 lutego 1928 roku w wieku 49 lat; żona Hermanna Wolffa; córka Jonasa i Emilie Fränkel z domu Jakob; źródło c

WOLFF, Rebecka z domu Mendelsohn; urodzona 2 września 1845 roku w Schneidemuhl; zmarła 3 grudnia 1906 roku w wieku 61 lat; sekcja IV; wife Jacoba Wolffa

i Henriette Wolff z domu Hirsch; córka Judasa i Rosy Mendelsohn z domu Reich; siostra Rosalie Mendelsohn

WOLFF, Samuel; zmarł 15 grudnia 1883 roku; sekcja II

WOLFF, Simon; zmarł 19 stycznia 1890 roku; sekcja I

ZANDER, Bertha z domu Hirsch; urodzona w 1835 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 10 lipca 1896 roku w wieku 61 lat; sekcja IV; wdowa po Joachimie Zander; matka Georga Zander

ZANDER, Betti; urodzona w 1899 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarła 27 września 1901 roku w wieku 2 lat; córka Georga i Jenny Zander z domu Jonas; źródło c

ZANDER, Georg; urodzony w 1873 roku w Schneidemühl (pl. Piła); zmarł 3 czerwca 1910 roku w wieku 37 lat; sekcja IV; mąż Jenny Zander z domu Jonas; syn Joachima i Berthy Zander z domu Hirsch

ZANDER, Joachim; urodzony w 1835 roku; zmarł 10 czerwca 1893 roku w wieku 58 lat; sekcja IV; mąż Berthy Zander z domu Hirsch; ojciec Georga Zander i Jette Gabriel-Israel z domu Zander

ZANDER, Richard; urodzony w 1890 roku w Schlochau (pl. Człuchów); zmarł 29 kwietnia 1902 roku w wieku 12 lat; syn Moritza i Johanny Zander z domu Schneider; źródło c

ZANDER, Sara z domu Philipp; urodzona w 1814 roku w Usch (pl. Ujście); zmarła 7 lutego 1882 roku w wieku 68 lat; sekcja I; wdowa po Joachimie Zander; matka Joachima Zander

ZODROS, Chauch Lewin; zmarł 11 grudnia 1891 roku; sekcja I; ojciec Rosy Ephraim z domu Zodros; mąż Johanny Zodros z domu ...?

ZÜLLISCHAUER, Albert; zmarł 21 grudnia 1891 roku; sekcja III

ZÜLLISCHAUER, Friederieke z domu Litttauer; urodzona 21 września 1799 roku w Lobsens (pl. Łobżenica); zmarła 22 grudnia 1885 roku w wieku 86 lat; sekcja III; matka Adolfa Züllischauer; wdowa po Meierze Israelu Züllischauer; córka Marcusa Littauera

F. Spis ludności Schneidemühl z 1774 roku

Legenda:
1. Nr 2. Nazwisko 3 Imię 4. Talary Rzeszy
5. Liczba osób przypadająca na gospodarstwo domowe 6 własność 7 zawód

1	**ABRAHAM**	Jacob	100	6	żaden	trader
2	**ABRAHAM**	Levin	żaden	2	żaden	handlarz
3	**ABRAHAM**	Meyer	żaden	3	żaden	„schulklöpper“
4	**ABRAHAM**	Moses	żaden	2	żaden	osoba starsza
5	**ABRAHAM**	Moses	50	5	miejsce do połowy puste	drobny kupiec
6	**ABRAHAM**	Schmul	60	4	żaden	drobny kupiec

7	**ALEXANDER**	Cheim	250	6	jeden	handlarz
8	**BENJAMIN**	David	150	2	jeden	drobny kupiec
9	**BENJAMIN**	Leyser	120	2	jeden	handlarz
10	**BENJAMIN**	Marcus	150	5	żadne	kupiec
11	**BENJAMIN**	Samuel	125	5	jeden	drobny kupiec
12	**BORRACH**	Abraham	30	2	kominek	rzeźnik
13	**BORRAK**	Salomon	50	6	stary dom	rzeźnik
14	**CHEIM**	Hirsch	100	3	połowa domu	rzeźnik
15	**CHEIM**	Moses	żaden	4	żaden	krawiec
16	**DAVID**	Aron	60	4	jeden	handlarz
17	**DAVID**	Jacob	150	4	połowa domu	handlarz końmi
18	**EPHRAIM**	Schoel	150	2	połowa domu	„posamentier" koronkarz
19	**FALCK**	Meier	30	3	puste miejsce	rzeźnik
20	**GUTKIND**	Jacob	50	3	połowa domu	rzeźnik
21	**GUTKIND**	Mendel	żaden	2	żaden	krawiec
22	**JACOB**	Cheim	80	8	stary dom	krawiec
23	**JACOB**	Marcus	żaden	3	żaden	nauczyciel
24	**JACOB**	Tobias	30	5	połowa domu	rzeźnik
25	**JOCHEN**	Tobias	100	6	jednen	nauczyciel
26	**JOEL**	Raphael	100	3	żaden	handel poza miastem
27	**JOHN**	Marcus	150	4	jeden	handlarz
28	**JOSEPH**	Marcus	180	5	żaden	handel skórą
29	**JUDA**	Joel	300	4	jeden	handel poza miastem
30	**JUDE**	Jonas	80	5	puste miejsce	kupiec
31	**LEHMANN**	Bejnamin	4000	3	jeden	drobny kupiec
32	**LEHMANN**	Marcus	600	7	jeden	drobny kupiec
33	**LEVIN**	Abraham	400	7	jeden	drobny kupiec
34	**LEVIN**	Cheim	250	6	jeden	drobny kupiec
35	**LEVIN**	Benjamin	100	4	puste miejsce	handel poza miastem
36	**LEVIN**	Hirsch	200	6	jeden	handel suknem
37	**LEVIN**	Jacob	60	4	żaden	handel mięsem
38	**LEVIN**	Jacob	300	5	jeden	drobny kupiec
39	**LEVIN**	Marcus	200	2	żaden	handel wełną
40	**LEVIN**	Samuel	20	5	żaden	kuśnierz
41	**LEVIN**	Schmuel	50	7	żaden	„Koller"
42	**LEVIN**	Moses	30	3	żaden	rzeźnik
43	**LEYSER**	Israel	żaden	2	żaden	krawiec
44	**LEYSER**	Samuel	żaden	2	żaden	rzeźnik
45	**LIEBSMANN**	Joseph	150	5	połowa domu	handlarz końmi

46	**MARCUS**	Bähr	żaden	2	żaden	handlarz
47	**MARCUS**	Gohloff	żaden	3	żaden	rzeźnik
48	**MEYER**	Bezall	200	4	żaden	rabin
49	**MEYER**	Falck	150	2	jeden	handel koronką
50	**MICHAEL**	Levin	200	3	żaden	hadel poza miastem
51	**MOSES**	Abraham	350	5	jeden	kuśnierz
52	**MOSES**	Cheim	żaden	2	żaden	starszy człowiek
53	**MOSES**	Hirsch	żaden	5	żaden	krawiec
54	**MOSES**	Isaac	żaden	4	żaden	rzeźnik
55	**MOSES**	Meier	100	4	jeden	rzeźnik
56	**MOSES**	Salomon	700	2	jeden	rzeźnik
57	**PEISACK**	Aron	60	6	jeden	rzeźnik
58	**PEISACK**	Tobias	600	5	jeden	kupiec
59	**PETER**	Levin	250	7	jeden	drobny kupiec
60	**PINCUS**	Cheim	30	4	stary dom	“posamentier”
61	**RAPHAEL**	Benjamin	30	4	połowa starego domu	
62	**SALOMON**	Itzig	żaden	3	żaden	krawiec
63	**SALOMON**	Moses	żaden	5	żaden	rzeźnik
64	**SALOMON**	Moses	żaden	4	nic	rzeźnik
65	**SAMUEL**	Abraham	100	4	jeden	„feldscher”
66	**SCHANE**	Moses	300	5	jeden	kuśnierz
67	**SCHLAGE**	Hirsch	żaden	3	żaden	rzeźnik
68	**SCHMUL**	Joseph	żaden	4	żaden	handlarz
69	**SCHMUL**	Marcus	50	30	pusta działka	handlarz końmi
70	**SCHMUL**	Smiol	60	3	połowa	rzeźnik
71	**SCHOEL**	Jac.	230	2	połowa domu	drobny kupiec
72	**SCHOEL**	Levin	30	4	żaden	kusnierz
73	**SELIG**	Israel	60	3	nic	rzeźnik
74	**SELIG**	Noss	wdowa	60	4	połowa
75	**SELIG**	Marcus	40	4	żaden	handlarz końmi
76	**TOBIAS**	Benjamin	100	5	jeden	kupiec
77	**TOBIAS**	Moses	35	4	w połowie pusta działka	rzeźnik
78	**TOBIAS**	Liebmann	350	1	jeden	starszy czlowiek
79	**ZANDER**	Marcus	100	6	połowa domu	kupiec

G. Spis ludności w Schneidemühl z 1939 roku

Sto czternaście mężczyzn, kobiet i dzieci zostało schwytanych w biurokratyczną sieć, w Schneidemühl, w czasie przeprowadzania niemieckiego spisu ludności 17 maja 1939 roku. Zostali oni sklasyfikowani jako tzw. pełnej krwi Żydzi. Oto ich nazwiska oraz los.

ABRAHAM, Fritze z domu Gabbe. Urodzona 13 lipca 1869 roku w Prechlau (pl. Przechlewo).

W okresie przeprowadzania spisu ludności w 1939 roku, Fritze Abraham mieszkała w Schneidemuhl przy Neue Bahnhofstrasse 7. Została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była przetrzymywana w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. 2 lipca została zabrana do Berlina, aby zatrzymać się u krewnych (Abraham) przy Höchstestrasse 51. środki znajdujące się na jej skonfiskowanym koncie sięgały 329 Reichsmark. 8 września 1942 roku, jako więzień nr 6311, została deportowana w 59. Alterstransport Nr I/61 do Terezina, gdzie zginęła cztery miesiące później – 8 stycznia 1943 roku.

ALEXANDER, Zippora. Urodzona 11 września 1881 roku w Lobsens (pl. Łobżenica).

W czasie przeprowadzania spisu ludności w 1939 roku Zippora Alexander mieszkała w Schneidemühl przy Zeughausstrasse 5. Została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku, była przetrzymywana w Bürgergarten w Schneidemühl, a później została wysłana do obozu pracy Radinkendorf. Następnie jej nazwisko pojawia się na liście Reichsvereinigung (16 lipca i 15 sierpnia 1940 roku), sugerującej, że została wysłana do domu dla uchodźców z gminy żydowskiej Berlinie, Gipsstrasse 12a, wcześniej w budynku tym mieściło się ortodoksyjne seminarium rabinackie. 26 czerwca 1942 roku została deportowana w transporcie nr I/12 do Terezina, a później w nieznanym dniu deportowana do Oświęcimia.

ALTMANN, Cäcilie z domu Bolder. Urodzona 6 maja 1885 roku w Schneidemühl (pl. Piła).

ALTMANN, Hermann. Urodzony 2 czerwca 1877 roku w Schneidemühl (pl. Piła).

ALTMANN, Max. Urodzony 21 lipca 1871 roku w Dreidorf (pl. Dzwierszno).

W czasie przeprowadzania spisu ludności w 1939 roku Max Altmann mieszkał w Schneidemühl przy Friedrichstrasse 7/I. Został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i był przetrzymywany w Bürgergarten w Schneidemühl, skąd został wysłany do Berlina na Mommsenstrasse 40, aby zatrzymać się u krewnych (Altmann). W okresie pomiędzy 16 lipca, a 15 sierpnia 1940 roku został wysłany do obozu pracy Neuendorf. Miesiąc później został zabrany do centrum dla uchodźców gminy żydowskiej w Berlinie, Weinbergsweg, prawdopodobnie jego ostatnie znane miejsce pobytu w Berlinie, gdzie następnie zmarł 3 listopada 1942 roku. Środki znajdujące się na jego skonfiskowanym koncie sięgały 1,141 Reichsmark. Został pochowany na cmentarzu żydowskim w Berlinie-Weissensee.

ALTMANN, Regina z domu Wartenburg. Urodzona 9 kwietnia 1894 roku w Dreidorf (pl. Dzwierszno)

W czasie przeprowadzania spisu ludności w 1939 roku Regina Altmann mieszkała w Schneidemühl przy Friedrichstrasse 7/I; została aresztowana w czasie Aktion

z 21 lutego 1940 roku i była przetrzymywana w Bürgergarten w Schneidemühl. 11 marca została wysłana do obozu przejściowego Główna w Poznaniu, gdzie była przetrzymywana do 4 kwietnia, kiedy została wysłana do obozu pracy Radinkendorf. W okresie pomiędzy 16 sierpnia, a 15 września została wysłana do Berlina, aby zatrzymać się w domu dla uchidźców z gminy żydowskiej przy Weinbergsweg. Środki znajdujące się na jej skonfiskowanym koncie sięgaly 3 Reichsmark, zanim została deportowana w 74. transporcie do Terezina 19 listopada 1942 roku. Tam przeżyła niemal dwa lata, aż do 9 października 1944 roku, kiedy została ponownie deportowana – w konwoju Ep do Oświęcimia.

ARNDT, Erich. Urodzony 15 czerwca 1890 roku w Schneidemühl (pl. Piła).

ARNDT, Martha z domu Cohn. Urodzona 21 września 1892 roku w Briesen.

Erich Arndt opuścił Schneidemuhl i wrócił do Berlina, gdzie w 1930 roku poślubił Marthę Cohn. Prawdopodobnie Erich wrócił do Schneidemuhl na pewien czas wraz ze swoją żoną, gdzie zostali spisani jako zamieszkali przy Zeughaussstrasse 5, w czasie przeprowadzania spisu ludności. Jego rodzicami byli Hermann i Rosa Arndt z domu Cohn, a jego dziadkiem Aron Elias Arndt, który utworzył agencję spedycyjną w Schneidemuhl w latach 70. XIX wieku. Starszy brat Ericha, Eugen, który przejął rodzinny biznes, dokonał Alija wraz ze swoją rodziną w połowie lat 30. Przenosząc się następnie z powrotem do Berlina, nie zostali dotknięci przez Aktion z 21 lutego 1940 roku w Schneidemühl. Ich ostatnim znanym miejscem pobytu w Berlinie był Prenzlauer Berg, Treskowstrasse 25. Krótko po tym jak rozpoczęły się pierwsze deportacje Żydów z Niemiec, zostali z żoną deportowani wraz z tysiącem siedemdziesięcioma ośmioma innymi mężczyznami, kobietami i dziećmi w 4. transporcie, z 1 listopada 1941 roku, do łódzkiego getta. Tam Erich zginął 28 kwietnia 1942 roku. Los jego żony pozostaje nieznany.

ARONS, Helene. Urodzona 26 maja 1891 roku w Weener, Westfalia.

Helene Arons była córką Josefa i Sophie Arons. Jej miejscem zamieszkania w Schneidemuhl w czasie przeprowadzania spisu ludności był budynek gminy żydowskiej przy Wilhelmplatz 4, lokal, który dzieliła z osmioma innymi żydowskimi mieszkańcami miasta. Żadne dalsze dokumenty dotyczące jej życia lub losu nie mogą zostać potwierdzone, oprócz faktu, że w czasie wojny żyła przez pewien czas w Berlinie. Zdaniem jej żyjącego bratanka Hansa J. Aronsa, zginęła w Shoah.

ARONSTEIN, Bertha lub Betty. Urodzona 9 października 1877 roku w Margonin (pl. Margonin).

W czasie przeprowadzania spisu ludności w 1939 roku Bertha Aronstein mieszkała w Schneidemühl przy Kirchstrasse 2; została tam aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez dwa miesiące była przetrzymywana w Bürgergarten w Schneidemühl. Środki znajdujące się na jej skonfiskowanym koncie sięgały 569 Reichsmark. Pod koniec kwietnia została na krótko wysłana do szpitala żydowskiego w Berlinie, a stamtąd do żydowskiego domu starców przy Friedenstrasse 3. Następnie jej nazwisko pojawia się na liście obejmującej okres 16 lipca do 15 sierpnia, sugerującej, że została ponownie przeniesiona, tym razem do żydowskiego schroniska dla kobiet w Weissensee, Parkstrasse 22. 15 września 1942 roku została deportowana jako więzień nr 7315 w 2. Grosse Transport do Terezina. Tam przeżyła niecałe sześć miesięcy; zginęła 9 maja 1943 roku.

BENDIT, Ernestine. Urodzona 24 kwietnia 1889 roku w Schneidemühl (pl. Piła).
Ernestine Bendit córka Simona i Emmy Bendit z domu Heymann mieszkała w Schneidemühl przy Berlinerstrasse 85, kiedy została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku. Była zmuszona do pozostania w Bürgergarten przez pewien czas, zanim została wysłana do krewnych (Machol) w Berlinie, Linienstrasse 3. Jej ostatnim znanym miejscem pobytu było Weissensee, Parkstrasse 22. 27 listopada 1941 roku została deportowana w 7. transporcie złożonym z tysiąca pięćdziesięciu trzech mężczyzn, kobiet i dzieci, których przez pomyłkę skierowano do ryskiego getta. Podróż pociągiem do Rygi trwala trzy dni w temperaturze poniżej 0 stopni, w większości nieogrzewanych wagonach 3 klasy, głównie z powodu słabych warunków kolejowych w rejonie Bałtyku. Natychmiast po przybyciu 30 listopada, wszyscy, którzy nie zginęli w czasie podróży pociągiem z brudu i braku wody zostali zamordowani w pobliskim lasku Rumbula, w czasie wydarzenia znanego jako Krwawa Niedziela. Tego dnia oraz w poniedziałek i wtorek następnego tygodnia, ponad dwadzieścia pięć tysięcy Żydów zostało zamordowanych przez niemieckie i łotewskie pomocnicze oddziały policji.

BENDIT, Johanna (Hannchen) z domu Leopold. Urodzona 13 lipca 1884 roku w Krojanke (pl. Krajenka)
Johanna Bendit, wdowa po Simonie Bendit, którego poślubiła w 1910 roku w Schneidemühl, mieszkała w Schneidemühl przy Gartenstrasse 16 II, kiedy została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku. Została zmuszona do pozostania przez pewien czas w Bürgergarten, zanim została wysłana do krewnych (Bendit) w Berlinie, Hufelandstrasse 41. Nie jest jasne, jak długo tam przebywała. Jej ostatnim znanym miejscem pobytu było Weissensee, Parkstrasse 22. 27 listopada 1941 roku została deportowana w 7. transporcie złożonym z tysiąca pięćdziesięciu trzech mężczyzn, kobiet i dzieci, których przez pomyłkę skierowano do ryskiego getta. Podroż pociągiem do Rygi trwała trzy dni w temperaturze poniżej 0 stopni, w większości nieogrzewanych wagonach 3 klasy, głównie z powodu słabych warunków kolejowych w rejonie Bałtyku. Natychmiast po przybyciu 30 listopada, wszyscy, którzy nie zginęli w czasie podróży pociągiem z brudu i braku wody zostali zamordowani w pobliskim lasku Rumbula, w czasie wydarzenia znanego jako Krwawa Niedziela. Tego dnia oraz w poniedziałek i wtorek następnego tygodnia, ponad dwadzieścia pięć tysięcy Żydów zostało zamordowanych przez niemieckie i łotewskie pomocnicze oddziały policji.

BENDIT, Paula. Urodzona 23 października 1916 roku w Schneidemühl (pl. Piła).
Paula Bendit mieszkała w Schneidemühl przy Gartenstrase 16 II, kiedy została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku. Została zmuszona do pozostania przez pewien czas w Bürgergarten, zanim została wysłana do krewnych (Bendit) w Berlinie, Hufelandstrasse 41. W okresie pomiędzy 16 września i 15 października została przeniesiona do żydowskiego domu starców w Babelsberg niedaleko Berlina. Jej ostatnim znanym miejscem pobytu było Wiessensee, Parkstrasse 22. 27 listopada 1941 roku została deportowana w 7. transporcie złożonym z tysiąca pięćdziesięciu trzech mężczyzn, kobiet i dzieci, których przez pomyłkę skierowano do ryskiego getta. Podróż pociągiem do Rygi trwała trzy dni w temperaturze poniżej zera stopni, w większości nieogrzewanych wagonach 3 klasy, głównie z powodu sła-

bych warunków kolejowych w rejonie Bałtyku. Natychmiast po przybyciu 30 listopada, wszyscy, którzy nie zginęli w czasie podróży pociągiem z brudu i braku wody zostali zamordowani w pobliskim lasku Rumbula, w czasie wydarzenia znanego jako Krwawa Niedziela. Tego dnia oraz w poniedziałek i wtorek następnego tygodnia, ponad dwadzieścia pięć tysięcy Żydów zostało zamordowanych przez niemieckie i łotewskie pomocnicze oddziały policji.

BERG, Anna z domu Jacob. Urodzona 25 stycznia 1872 roku w Żninie.
Anna Berg mieszkała w Schneidemühl przy Hasselstrasse 15, kiedy została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku. Była zmuszona przez pewien czas przebywać w Bürgergarten, zanim została wysłana do zakładu dla głuchoniemych w Berlinie-Weissensee, Parkstrasse 22. W okresie pomiędzy 16 sierpnia, a 15 września została zabrana do żydowskiego domu starców w Berlinie, Weinbergsweg. Środki znajdujące się na jej skonfiskowanym koncie sięgały 1,545 Reichsmark, zanim 2 kwietnia 1942 roku została deportowana do Trawniki, gdzie zginęła.

BERG, Sally. Urodzony 30 listopada 1881 roku w Lebehnke (pl. Stara Łubianka).
Sally Berg mieszkał w Schneidemühl przy Hasselstrasse 15, kiedy został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku. Był zmuszony przez pewien czas przebywać w Bürgergarten, zanim został wysłany do zakładu dla głuchoniemych w Berlinie-Weissensee, Parkstrasse 22. W okresie pomiędzy 16 sierpnia, a 15 września, został zabrany do żydowskiego domu starców w Berlinie, Weinbergsweg. Środki znajdujące się na jego skonfiskowanym koncie sięgały 2,224 Reichsmark, zanim 2 kwietnia 1942 roku został deportowany do Trawniki, gdzie zginął.

BÖHM, Margot. Urodzona 5 lutego 1897 roku w Oppeln (pl. Opole).
Miejscem zamieszkania Margot Böhm w Schneidemühl w czasie przeprowadzania spisu ludności była Zeughausstrasse 6. Wydaje się, że opuściła Schneidemühl krótko potem i dlatego też nie została dotknięta przez Aktion z 21 lutego 1940 roku. Żadne dalsze dokumenty dotyczące jej życia lub losu nie mogą zostać potwierdzone.

CHASKEL, Marianne. Urodzona 30 kwietnia 1873 roku w Danzig (pl. Gdańsk).
Miejscem zamieszkania Marianne Chaskel w czasie przeprowadzania spisu ludności była Bismarckstrasse 45, gdzie została aresztowana w Schneidemühl w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w budynku gminy żydowskiej do końca czerwca lub początku lipca. Następnie została wysłana do żydowskiego szpitala przy Iranischerstrasse 2-4 w Berlinie, gdzie pozostała jedynie miesiąc, zanim została zabrana do żydowskiego domu starców przy Friedenstrasse 3, prawdopodobnie jej ostatnie miejsce pobytu w Berlinie. 25 stycznia 1942 roku w czasie jednej z najmroźniejszych zim XX wieku, została deportowana w 10. transporcie do ryskiego getta, podróż pociągiem trwała pięć dni, w temperaturze -20C, w nieogrzewanych wagonach towarowych.

EICK, Therese. Urodzona 23 sierpnia 1864 roku w Weissenhöhe (pl. Białośliwce).
W czasie przeprowadzania spisu ludności Therese Eick mieszkała przy Karlstrasse 13. Została aresztowana w Schneidemühl w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w budynku gminy żydowskiej, zanim pod koniec czerwca została zabrana do żydowskiego domu starców, Friedenstrasse 3. Tam wegetowała, aż do swojej deportacji w 32. transporcie do Terezina, 29 lipca 1942 roku. Nie była w stanie przeżyć w nieludzkich warunkach.

EPPENSTEIN, Albert. Urodzony 9 stycznia 1892 roku w Schönlanke (pl. Trzcianka).
W czasie przeprowadzania spisu ludności Albert Eppenstein był przez pewien czas więziony w Schneidemühl, w lokalnym więzieniu znajdującym się przy Friedrichstrasse 28. W czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku został zmuszony do dołączenia do wszystkich tych, którzy byli więzieni w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Krótko potem został wysłany do żydowskiego szpitala, Iranischestrasse 2-4 w Berlinie. Mimo że miał zostać następnie zabrany do obozu pracy Neuendorf, 11 marca został deportowany do obozu przejściowego Główna w Poznaniu. Miesiąc później, 6 kwietnia o godzinie 5 rano, został zabrany pociągiem w Judentransportgruppe nr 473 do szpitala żydowskiego przy Iranischerstrasse 2-4 w Berlinie. W kwietniu i maju został wysłany do obozu pracy Neuendorf. Nie jest jasne, gdzie mieszkał w Berlinie przez kolejne trzy lata. Jednak 3 marca 1943 został deportowany w 33. transporcie do Oświęcimia.

FERNBACH, Frieda z domu Knopfmacher. Urodzona 26 maja 1877 roku w Driesen (pl. Drezdenko).
Frieda Fernbach została wymieniona na liście osób zamieszkałych w Schneidemühl przy Albrechtstrasse 121 w czasie przeprowadzania spisu ludności. Następnie przeprowadziła się do Berlina i nie została dotknięta przez Aktion z 21 lutego 1940 roku w Schneidemühl. Jej ostatnim znanym miejscem pobytu w Berlinie był Charlottenburg, Witzlebenstrasse 2. 15 sierpnia 1942 roku została deportowana razem z dziewięciuset trzydziestoma siedmioma mężczyznami, kobietami i dziećmi w 18. transporcie do ryskiego getta, gdzie zginęła.

FERNBACH, Simon. Urodzony 27 lipca 1869 roku w Filehne (pl. Wieleń)
W czasie przeprowadzania spisu ludności miejscem zamieszkania Simona Fernbacha w Schneidemühl była Albrechtstrasse 121, pomieszczenie, które dzielił z Friedą Fernbach z domu Knopfmacher. Ich wzajemne relacje nie są jasne. Żadne z nich nie mieszkało w Schneidemühl w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku, a żadne dalsze dokumenty dotyczące jego życia lub losu nie mogą zostać potwierdzone.

FINGER, Abel. Urodzony 19 maja 1888 roku w Odessie.
W czasie przeprowadzania spisu ludności Abel Finger mieszkał w Schneidemühl przy Theodor-Körnerstrasse 4, wraz z trójką małych dzieci, Helgą, Egonem i Wolfgangiem Finger. Relacja dzieci i Abla Finger nie jest jasna, oprócz faktu, że dzieci zostały sklasyfikowane jako Mischlige 2 stopnia; żadne dalsze dokumenty dotyczące życia lub losu tej rodziny nie mogą zostać potwierdzone.

FLATOW, Clara z domu Perl. Urodzona 16 listopada 1877 roku w Neu Steinau.
Clara Flatow została wymieniona na liście zamieszkałych przy Brombergerstrasse 2. Została aresztowana w Schneidemühl w czasie Aktion z 21 lutego 1940 i była więziona w budynku gminy żydowskiej. Następnie została wysłana do krewnych (Perl) Brüderstrasse 16/18 w Berlinie. Jej ostatnim znanym miejscem pobytu w Berlinie było Wiessensee, Parkstrasse 22. 27 listopada 1941 roku została deportowana w 7. transporcie złożonym z tysiąca pięćdziesięciu trzech mężczyzn, kobiet i dzieci, którzy zostali przez pomyłkę skierowani do ryskiego getta. Podróż pociągiem do Rygi trawała trzy dni, w temperaturze poniżej 0°C, w większości nieogrzewanych wagonach pasażerskich 3 klasy, głównie z powodu słabych warunków kolejowych w rejonie Bałtyku. Natychmiast po przyjeździe 30 listopada, wszyscy, którzy nie zginęli w czasie

podroży pociągiem z wyniku brudu i braku wody zostali zamordowani w pobliskim lasku Rumbula, w czasie wydarzenia znanego jako Krwawa Niedziela. Tego dnia oraz w poniedziałek i wtorek w następnym tygodniu, ponad dwadzieścia pięć tysięcy Żydów zostało zamordowanych przez niemieckie i łotewskie pomocnicze oddziały policji.

FREUNLICH, Rudolf Hans. Urodzony 15 marca 1928 roku w Schlochau (pl. Człuchów).
W czasie przeprowadzania spisu ludności miejscem zamieszkania Rudolfa Hansa Freunlicha w Schneidemühl była Brombergerstrasse 4. W czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku nie mieszkał już w Schneidemühl. Wraz ze swoim ojcem Walterem, który został na krótko aresztowany w czasie Aktion 1940 roku oraz matką Berthą z domu Bolder, udało mu się 11 marca 1941 roku wyemigrować przez Portugalię do Stanów Zjednoczonych.

GLASER, Hermann. Urodzony 24 marca 1911 roku w Schneidemühl (pl. Piła).

GLASER, Lina. Urodzona 22 maja 1880 roku w Schneidemühl (pl. Piła).
W czasie przeprowadzania spisu ludności Lina Glaser mieszkała przy Bäckerstrasse 3. Została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez kilka miesięcy była więziona w Bürgergarten w Schneidemühl. Pod koniec sierpnia została zabrana do Berlina, gdzie została umieszczona w domu dla uchodźców z gminy żydowskiej, Gipsstrasse 12a, wcześniej w budynku mieściło się ortodoksyjne seminarium rabinackie. 25 stycznia 1942 roku w czasie jednej z najmroźniejszych zim XX wieku, Lina Glaser została deportowana w 10. transporcie do ryskiego getta, podróż pociągiem trwała pięć dni, w temperaturze -20^{0}C, w nieogrzewanych wagonach towarowych.

GLASER, Pauline z domu Samuel. Urodzona 4 lipca 1872 roku w Schneidemühl (pl. Piła).
W czasie przeprowadzania spisu ludności Herman i Pauline Glaser mieszkali w Schneidemühl przy Bäckerstrasse 3. Później oboje prawdopodobnie przenieśli się do Berlina i żadne z nich nie zostało dotknięte przez Aktion z 21 lutego 1940 roku w Schneidemühl. Żadne dalsze informacje na temat ich powiązań rodzinnych ani losu Hermanna nie mogą zostać potwierdzone. Jednak wiadomo, że Pauline córka Zvi i Feige Samuela, zginęła w Soah, jednak żadne szczegóły nie mogą zostać potwierdzone przez jej żyjącego bratanka z Izraela.

GOLDSCHMIDT, Berthold. Urodzony 20 stycznia 1912 roku w Bromberg (pl. Bydgoszcz).
W czasie przeprowadzania spisu ludności Berthold Goldschmidt mieszkała Schneidemühl przy Friedrichstrasse 38, w lokalu, który dzielił z Jeanette Goldschmidt z domu Bukofzer, która została deportowana trzy lata później do ryskiego getta. Żadne dalsze dokumenty dotyczące życia Bertholda, jego relacji z Jeanette oraz jego losu nie mogą zostać potwierdzone, oprócz faktu, że prawdopodobnie mieszkał przez pewien czas w Berlinie w 1940 roku, więc uniknął Aktion z 21 lutego 1940 roku w Schneidemühl.

GOLDSCHMIDT, Jeanette z domu Bukofzer. Urodzona 24 kwietnia 1878 roku w Isabella.
W czasie przeprowadzania spisu ludności Jeanette Goldschmidt mieszkała przy Friedrichstrasse 38. Tam została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku. Następnie przez pewien czas była więziona w Bürgergarten, zanim została zabrana

do Berlina, gdzie pozwolono jej zatrzymać się u krewnych (Loeffler) przy Georgenkirchstrasse 1a. Nie wiadomo, jak długo tam przebywała, zanim została przeniesiona do żydowskiego domu starców przy Parkstrasse 22. 25 stycznia 1942 roku w czasie jednej z najmroźniejszych zim XX wieku Jeanette Goldschmidt została deportowana w 10. transporcie do ryskiego getta, podróż pociągiem trwała pięć dni, w temperaturze -20^{0}C, w nieogrzewanych wagonach towarowych.

GUTTMANN, Gertrud z domu Ephraim. Urodzona 10 maja 1898 roku w Schneidemühl (pl. Piła).

GUTTMANN, Hermann (Jossel). Urodzony 15 stycznia 1891 roku w Stolbeck/Tilsit.

GUTTMANN, Marion. Urodzona 29 listopada 1935 roku w Schneidemühl (pl. Piła).

W czasie przeprowadzania spisu ludności rodzina Guttmann mieszkała przy Albrechtstrasse 11. Hermann, weteran wojny lat 1914-1918, został zwolniony po sześciu tygodniach więzienia w Sachsenhausen, po listopadowym pogromie z 1938 roku. Był kierownikiem znanego domu towarowego w Schneidemühl M. Rosenbaum, mieszczącego się przy Posenerstrasse. W zapobiegliwości, ich dwie najstarsze córki Eva i Susanne zostały wysłane w Kindertransport do Francji w marcu 1939 roku. Po spisie rodzina przeniosła się do Berlina, gdzie ich ostatnim znanym miejscem pobytu było Mitte, Landesbergerstrasse 90. Ich syn Rudi cierpiał na polio i został później zabrany do Berlina-Buch, prawdopodobnie do Dr Heim-Hospital, gdzie zmarł 17 września 1941 roku; został pochowany na cmentarzu żydowskim w Berlinie-Weissensee. Jego siostra Marion i oboje rodziców zostali aresztowani w październiku 1941 roku i deportowani z ponad 1,000 innych mężczyzn, kobiet i dzieci w 4. transporcie do łódzkiego getta 1 listopada 1941 roku. Nikt nie przeżył.

GUTTMANN, Rudi. Urodzony 27 grudnia 1929 roku w Schneidemühl (pl. Piła).

HAMMERSCHMIDT, Georg. Urodzony 16 marca 1886 roku w Schneidemühl (pl. Piła).

HAMMERSCHMIDT, Sara z domu Cohn. Urodzona 22 listopada 1875 roku w Lindenwerder (pl. Lipia Góra).

W czasie przeprowadzania spisu ludności Sara Hammerschmidt wraz ze swym mężem Georgiem mieszkali w Schneidemühl przy Bismarckstrasse 60, wraz z Horstem Martinem Hammerschmidtem, urodzonym 11 października 1933 roku, który został sklasyfikowany jako Mischling drugiego stopnia. Georg i Sara Hammerschmidt mogli być dziadkami Horsta. Georg został aresztowany 20 czerwca 1938 i został zabrany do Sachsenhausen, gdzie został zamordowany 22 kwietnia 1940 roku. Wdowa po nim mieszkała w Schneidemühl przy Gartenstrasse 13, gdzie została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku. Przez wiele dni była więziona w Bürgergarten w Schneidemühl, zanim pozwolono jej przenieść się do Berlina, gdzie mogła zatrzymać się u krewnych (Salomon) przy Schönhauser Allee 22, dawny żydowski dom starców. Było to jej ostatnie znane miejsce pobytu; 24 września 1942 roku Sara Hammmerschmidt została deportowana jako więzień nr 7977 w 66. transporcie nr I/69 do Terezina. Tam przeżyła nędzę do 16 maja 1944 roku, kiedy została ponownie deportowana jako więzień nr 1473 w konwoju Ea do Oświęcimia, gdzie zginęła. Los jej syna Arthura, urodzonego w Schneidemühl, oraz Horsta Hammerschmidta i jego matki Gerty Hammerschmidt nie może zostać potwierdzony.

HENOCH, Henriette Sara. Urodzona 15 czerwca 1889 roku w Wirsitz (pl. Wyrzysk).

Zgodnie z wpisem dokonanym w czasie przeprowadzania spisu ludności z 1939 roku

Henriette Henoch mieszkała przy Kirchstrasse 8, kiedy została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku. Krótko potem została zabrana do Bürgergarten, gdzie pozostała przez pewien czas, zanim została wysłana do żydowskiego hospicjum w Berlinie-Lichetrfelde Ost, Jungfernstieg 14, a później do krewnych (Mendelsohn) przy Chodowietzkistrasse 6. Jakiś czas później została zabrana do zakładu dla ociemniałych w Weissensee, Parkstrasse 22, jej ostatnie znane miejsce pobytu. Jej konto, na którym znajdowało się 3, 500 Reichsmark, zostało już dawno skonfiskowane. 25 stycznia 1942 roku w czasie jednej z najmroźniejszych zim XX wieku została deportowana w 10. transporcie do ryskiego getta, podróż pociągiem trwała pięć dni, w temperaturze -20^{0}C, w nieogrzewanych wagonach towarowych.

HENOCH, Pauline. Urodzona 11 kwietnia 1880 roku w Wirsitz (pl. Wyrzysk).
Zgodnie z wpisem dokonanym w czasie przeprowadzania spisu ludności Pauline Henoch mieszkała przy Kirchstrasse 8, kiedy została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku. Nie jest jasne, w jakim miejscu w Schneidemühl była początkowo więziona lub gdzie została wysłana. Żadne inne informacje na temat jej losu nie mogą zostać potwierdzone.

HETTMANN, Bertha z domu Gransee. Urodzona 13 grudnia 1880 roku w Pleschen (pl. Pleszew).

HETTMANN, Karl. Urodzony 27 listopada 1888 roku w Krojanke (pl. Krajenka).
W czasie przeprowadzania spisu ludności w 1939 roku, Karl i Bertha Hettmann mieszkali przy Krojankerstrasse 62. Oboje zostali aresztowani w Schneidemühl w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i zabrani do Bürgergarten, gdzie byli przez pewien czas więzieni, zanim zasugerowano, że powinni zostać u krewnych w Berlinie (Lewin) Koppenstrasse 94. Nie jest jasne, czy rzeczywiście tam pozostawali, jako że pod koniec lipca 1940 roku zostali zabrani do obozu pracy Radinkendorf. Jednak miesiąc później oboje zostali ponownie wysłani do Berlina, aby zatrzymać się w domu dla uchodźców z gminy żydowskiej przy Weinbergsweg, prawdopodobnie ich ostatnie znane miejsce pobytu. 9 grudnia 1942 roku Bertha i Karl Hettmann zostali deportowani w 24. transporcie złożonym z dziewięciuset dziewięćdziesięciu czterech mężczyzn, kobiet i dzieci do Oświęcimia.

HETTMANN, Samuel. Urodzony 26 lipca 1904 roku w Krojanke (pl. Krajenka).
Zgodnie z wpisem dokonanym w czasie przeprowadzania spisu ludności w 1939 roku, Samuel Hettmann mieszkał przy Krojankerstrasse 62, kiedy został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i został zabrany do Bürgergarten, gdzie przez pewien czas był więziony, zanim został zabrany do obozu pracy Radinkendorf. Pod koniec 1940 roku została wysłany do Berlina, aby zatrzymać się u krewnych (Abraham) Höchstestrasse 51, prawdopodobnie jego ostatnie znane miejsce pobytu. Jego relacje z Karlem i Berthą Hettmann nie są jasne. 2 kwietnia 1942 roku Samuel Hettmann została deportowany w 12/13. transporcie do Trawniki.

HEYMANN, Max. Urodzony 2 stycznia 1878 roku w Schneidemühl (pl. Piła).
Max Heymann był synem Meiera Heymanna i jego żony Pauline z domu Lewisohn oraz bratem żony Siegrieda Sommerfelda, Betty z domu Heymann. Zgodnie z wpisem dokonanym w czasie przeprowadzania spisu ludności w 1939 roku mieszkał przy Albrechtstrasse 11 w Schneidemühl, kiedy został aresztowany w czasie Aktion 21 lutego

1940 roku i przez pewien czas był więziony w Bürgergarten. Następnie został zabrany do obozu pracy Radinkendorf do wykonywania prac leśnych. Na początku września pozwolono mu pozostać z siostrą Trude i jej mężem Philippem Simonem w Berlinie, Lindauerstrasse 4/5. 13 stycznia 1942 roku Max Heymann został deportowany w 8. transporcie złożonym z tysiąca trzydziestu pięciu mężczyzn, kobiet i dzieci w zapieczętowanych wagonach, w temperaturze poniżej 0^0C do ryskiego getta.

HEYMANN, Rosalie z domu Marcus. Urodzona 24 kwietnia 1858 roku w Schneidemühl (pl. Piła).

Rosalie Heymann była wdową po Lippmannie Heymannie z Schneidemühl. Jej miejscem zamieszkania w Schneidemühl w czasie przeprowadzania spisu ludności była Alte Bahnhofstrasse 5, w domu, który dzieliła z Margarete Itzig z domu Heymann i rodziną Schwiderski. W czasie pierwszych lat wojny przeniosła się do Wuppertal; tam została aresztowana i deportowana jako więzień nr 321 w transporcie nr VII/1, 22 lipca 1942 roku do Terezina. Przeżyła kolejne dwa miesiące, ale została ponownie deportowana jako więzień nr 500 w transporcie Br 26 września 1942 roku do Treblinki, gdzie została deportowana. Syn Rosalie Heymann, Martin, uciekł do Szanghaju wraz ze swoją żoną i synem w 1940 roku. Nie przeżył nędzy Szanghaju i tam zmarł, w 1948 roku.

HIRSCH, Martha z domu Liebermann. Urodzona 13 listopada 1884 roku w Pakosch (pl. Pakość).

HIRSCH, Max. Urodzony 3 czerwca 1881 roku w Rosenfelde (pl. Rozwory).

Max i Marta Hirsch mieszkali przy Kirchstrasse 8, gdzie zostali aresztowani w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku. Max był więziony w Bürgergarten w Schneidemühl. Nie jest jasne, czy został najpierw wysłany do obozu pracy Radinkendorf, zanim na początku sierpnia pozwolono mu przenieść się do Berlina, aby zatrzymać się u krewnych (Sara Mendelsohn) przy Chodowieckistrasse 6, prawdopodobnie jego ostatnie znane miejsce pobytu. Marta była przez pewien czas przetrzymywana w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl, zanim pozwolono jej zatrzymać się u krewnych (Bendit) w Berlinie, Franzstrasse 13 II, prawdopodobnie jej ostatnie miejsce pobytu. W ciągu roku ona i jej mąż zostali jednymi z pierwszych kilku tysięcy niemieckich Żydów deportowanych z Berlina. 3. transport do łódzkiego getta złożony z ponad dziewięciuset mężczyzn, kobiet i dzieci opuścił Berlin 27 października 1941 roku. Jeżeli przeżyli tygodnie nędzy w getcie, znaleźli się wśród tych, którzy zostali deportowani do obozu zagłady w Chełmnie, rozpoczętych w połowie stycznia 1942 roku. Max i Marta Hirsch pozostawili po sobie syna Bertholda, zamieszkałego w Izraelu.

ITZIG, Margarete z domu Heymann. Urodzona 22 czerwca 1878 roku w Schneidemühl (pl. Piła).

Margarete Itzig była córką Lippmanna Heymanna i jego żony Berthy z domu Markus. Mieszkała przy Alte Bahnhofstrasse 5, jej miejsce zamieszkania zgodnie z wpisem dokonanym w czasie przeprowadzania spisu ludności z 1939 roku, kiedy została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku. Była więziona w kostnicy lub budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Nie jest jasne, jak długo była tam przetrzymywana lub gdzie została zabrana w kolejnych trzech latach. 12 stycznia 1943 roku, razem z niemal tysiącem dwustoma mężczyznami, kobietami i dziećmi została deportowana w 26. transporcie do Oświęcimia.

JACOBOWSKI, Doris z domu Herrmann. Urodzona 20 marca 1904 roku w Warlubien (pl. Warlubie).

JACOBOWSKI, Georg. Urodzony 6 kwietnia 1892 roku w Neuenburg (pl. Nowe nad Wisłą).

JACOBOWSKI, Klaus. Urodzony 27 sierpnia 1930 roku w Schneidemühl (pl. Piła).

W czasie przeprowadzania spisu ludności w 1939 roku, Georg Jacobowski, jego żona Doris (córka Davida i Minny Herrmann z domu Adamsohn) wraz z synem Klausem Siegfriedem mieszkali przy Brombergerstrasse 4. Zostali aresztowani w Schneidemühl w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez pewien czas byli więzieni w Bürgergarten. Georg został następnie wymieniony na liście osób wykonujących prace leśne, jednak nie jest dość jasne, gdzie został wysłany potem. Jego żona i syn zostali następnie wysłani do Berlina i pozwolono im zatrzymać się u krewnych (Mendel) przy Schaperstrasse 34, prawdopodobnie ich ostatnie znane miejsce pobytu. Nieznanego dnia rodzina została deportowana do warszawskiego getta. Siostra Doris Jacobowski przeżyła w Izraelu.

JAKOBSBERG, Hulda z domu Reich. Urodzona 10 maja 1873 roku w Krojanke (pl. Krajenka).

JAKOBSBERG, Jacob. Urodzony 9 października 1912 roku w Schneidemühl (pl. Piła).

JAKOBSBERG, Louis. Urodzony 23 marca 1878 roku w Schönlanke (pl. Trzcianka).

W czasie przeprowadzania spisu ludności Jacob, Louis Jakobsberg i jego żona Hulda byli zarejestrowani jako zamieszkali w Schneidemühl przy Köslinerstrasse 19, w domu, który dzielili z rodziną Naftaniel. Ona została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku, a następnie była więziona w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl, zanim 11 marca została deportowana do obozu przejściowego Główna w Poznaniu. Po upływie okresu niecałego miesiąca została wysłana w Judentransportgruppe nr 475 do obozu pracy Radinkendorf 6 kwietnia o godzinie 5 rano. Tam została do początku lutego 1941 roku, kiedy musiała przenieść się do domu dla uchodźców z gminy żydowskiej przy Gipsstrasse 12a, wcześniej w budynku mieściło się ortodoksyjne seminarium rabinackie, prawdopodobnie jej ostatnie znane miejsce pobytu. 25 listopada 1941 roku Hulda Jakobsberg została deportowana w 7. transporcie do ryskiego getta. Podróż pociągiem na Łotwę trwała pięć dni w temperaturze poniżej 0°C. Po przyjeździe do Rygi 30 listopada, pozostali z początkowej liczby tysiąca pięćdziesięciu trzech mężczyzn, kobiet i dzieci, którzy nie zginęli w drodze, zostało zamordowanych przez niemiecką i łotewską policję. Data ta stała się znana jako Blutsonntag, Krwawa Niedziela. Mąż Huldy Louis została aresztowany w Schneidemühl po listopadowym pogromie z 1938 roku i zabrany do Sachsenhausen, gdzie został zarejestrowany jako więzień nr 4220 w Bloku 65. Tam został zamordowany 6 czerwca 1940 roku. Jacob Jakobsberg mógł się wyprowadzić z Schneidemühl po spisie i uniknąć Aktion z 21 lutego 1940 roku. Jego rodzinne powiązania z Louisem i Huldą Jakobsberg nie mogą zostać w sposób satysfakcjonujący ustalone, a jego los nie może zostać potwierdzony.

JAKUBOWSKI, Johanna z domu Loewenthal. Urodzona 1 czerwca 1870 roku w Battrow.

W czasie przeprowadzania spisu ludności Oser i jego żona Johanna Jakubowski zostali zarejestrowani jako zamieszkali w Schneidemühl przy Brombergerstrasse 2.

Oboje mogli wyprowadzić się z Schneidemühl po spisie i nie zostać dotknięci Aktion z 21 lutego 1940 roku. Ich rodzinne powiązania nie mogą zostać w sposób satysfakcjonujący ustalone, a ich los nie może zostać potwierdzony.

JAKUBOWSKI, Oser. Urodzony 5 lutego 1870 roku w Labischin (pl. Łabiszyn).

JOSEPH, Adolf. Urodzony 21 maja 1869 roku w Labischin (pl. Łabiszyn).

W czasie przeprowadzania spisu ludności Adolf Joseph został również zarejestrowany jako mieszkający w Schneidemühl przy Brombergerstrasse 2. Mógł wyprowadzić się z Schneidemühl po spisie i nie zostać dotknięty przez Aktion z 21 lutego 1940 roku. Jednak została aresztowany w Berlinie; jego ostatnim znanym miejscem pobytu była Köpenick, Mahlsdorferstrasse 94. 24 sierpnia 1942 roku został deportowany w 52. transporcie do Terezina; przeżył nędzę do 26 września tego samego roku, kiedy został deportowany do Treblinki, gdzie został zamordowany.

KAUFFMANN, Sophie z domu Ephraim. Urodzona 6 września 1887 roku w Schneidemühl (pl. Piła).

Sophie Kauffmann, córka Juliusa i Rebekki Ephraim z domu Meyer, poślubiła Heinricha Adolfa Clemensa Kauffmannna w Schneidemühl w 1925 roku, po czym para przeniosła się do Gleiwitz (pl. Gliwice). W czasie przeprowadzania spisu ludności jedynie Sophie mieszkała w Schneidemühl przy Zeughausstrasse 6, w domu, który dzieliła z Margot Böhm. Krótko po spisie wyprowadziła się z Schneidemühl do Berlina i była w stanie uniknąć Aktion z 21 lutego 1940 roku. Jednak w październiku 1941 roku została aresztowana w jej ostatnim znanym miejscu pobytu w Friedrichshain, Jostystrasse 10, a 27 października 1941 roku została deportowana w 3. transporcie do łódzkiego getta. Los jej męża nie może zostać potwierdzony.

KIRSCH, Johanna. Urodzona 19 sierpnia 1864 roku w Schlochau (pl. Człuchów).

Johanna Kirsch należała do setek Żydów z dystryktu administracyjnego Schneidemühl, którzy zostali aresztowani w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku. Jednak w czasie przeprowadzania spisu ludności Johanna Kirsch była już przetrzymywana w więzieniu przy Friedrichstrasse 28 w Schneidemühl. Zachowane dokumenty nie wskazują konkretnych powodów ani długości uwięzienia. Wkrótce została zabrana do żydowskiego domu starców, Friedenstrasse 3 w Berlinie, prawdopodobnie jej ostatnie znane miejsce pobytu. 15 września 1942 roku została deportowana wraz z ponad tysiącem mężczyzn, kobiet i dzieci w 2. Grosser Transport do Terezina. Tam na początku ledwie przeżyła; zginęła 28 marca 1943 roku.

KLEIN, Betty z domu Lewinski. Urodzona 29 grudnia 1896 roku w Deutsch Krone (pl. Wałcz).

KLEIN, Lutz-Bernd. Urodzony 6 marca 1930 roku w Schneidemühl (pl. Piła).

KLEIN, Michaelis. Urzodzony 2 stycznia 1888 roku w Schneidemühl (pl. Piła).

W czasie przeprowadzania spisu ludności, rodzina Klein mieszkała przy Hasselstrasse 13. Michaelis był synem Louisa i Cäcilie Klein z domu Jerochim; rodzina z obu stron była rzeźnikami przez kilka pokoleń w Exin (pl. Kcynia) i Schneidemühl (pl. Piła). Po spisie Michaelis i jego rodzina przeprowadzili się do Berlina, gdzie ich ostatnim znanym miejscem pobytu była Mitte, Landsbergerstrasse 32. W lutym 1943 roku rodzina została aresztowana i była przetrzymywana w jednym z punktów zbiorczych w Berlinie. Syn Lutz-Bernd został deportowany 2 marca 1943 roku w 32. transporcie złożonym z ponad 1,700 więźniów do Oświęcimia. Jego rodzice Michaelis

i Betty zostali deportowani w 4. Grosser Transport dwa tygodnie później 17 marca 1943 roku, wraz z 1,162 innymi mężczyznami, kobietami i dziećmi do Terezina. Stamtąd zostali oboje wysłani do Oświęcimia.

KRONER, Martha. Urodzona 10 lipca 1903 w Zempelburg (pl. Sępólno Krajeńskie).

KRONER, Rahel z domu Caminer. Urodzona 18 października 1869 roku w Zempelburg (pl. Sępólno Krajeńskie).

KRONER, Selig. Urodzony 22 stycznia 1866 roku w Zempelburg (pl. Sępólno Krajeńskie).

Rahel Kroner była córką mistrza szewskiego Samuela Caminera i jego żony Jeanette z domu Lewinski pochodzących z Zempelburg. Rahel poślubiła wytwórcę cygar Seliga (Salliego) Kronera, a ich dzieci to Martha, Jenny i Hans. W czasie przeprowadzania spisu ludności Rahel i jej mąż oraz córka Martha mieszkali w Schneidemühl przy Thomasiusstrasse 19. Akt zgonu Rahel stwierdza, że zmarła ona w Schneidemühl na raka, 14 sierpnia 1939 roku, do kiedy mieszkała przy Albrechtstrasse 121, w domu, który dzieliła z rodziną Zodrow. Sally był przez pewien czas więziony w Sachsenhausen, po listopadowym pogromie. Po swoim zwolnieniu, wraz ze swoją córką został aresztowany w ich domu w Schneidemühl, Thomasiusstrasse 19, w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku. Następnie byli więzieni w Bürgergarten, a w ciągu kilku dni Sally został wysłany do domu starców w Berlinie, Elsasserstrasser 54. Sally Kroner został deportowany przed swoją córką, jako więzień nr 2638 29 lipca 1942 roku, w 32. transporcie nr I/33 do Terezina. Po przeżyciu nędzy wokół siebie przez dwa miesiące, 76-latek został więźniem nr 1091 i został ponownie deportowany w konwoju Br do Treblinki, 29 września 1942 roku, gdzie osoby w podeszłym wieku, słabi i chorzy byli mordowani po przyjeździe. Marcie początkowo pozwolona zatrzymać się u krewnych (Liebert) w Berlinie, Rombergstrasse 20, do początku sierpnia 1940 roku, kiedy ona również została zabrana na Elsasserstrasse 54, jej ostatnie znane miejsce pobytu. 29 listopada 1943 roku Marta Kroner została deportowana w 23. transporcie do Oświęcimia, gdzie została zamordowana. Syn Salliego Kronera, Hans, był w stanie wyemigrować do Szwecji; córka Jenny wyjechała do Palestyny, długo przed tym jak zaczęły się deportacje.

LACHOTZKI, Rosalie z domu Cohn. Urodzona 20 lipca 1859 roku w Schrotz (pl. Skrzatusz).

Rosalie Lachotzki, córka Marcusa Cohna, wdowa po Philippie Lachotzkim z Schneidemühl, który zmarł w 1932 roku. Jej miejscem zamieszkania, w momencie przeprowadzania spisu ludności była Zeughausstrasse 5, w domu, który dzieliła ze swą owdowiałą córką Betty Lewy z domu Lachotzki i rodziną Arndt. W pierwszych latach wojny, przeniosła się ze swoją córką do Holandii; tam została następnie aresztowana i deportowana do Oświęcimia, gdzie została zamordowana 5 lutego 1943 roku. Córka Betty zginęła w Oświęcimiu tydzień później.

LESS, Grete. Urodzona 18 listopada 1900 roku w Klein Zirkwitz (pl. Mała Cerkwica).

LESS, Marie. Urodzona 24 stycznia 1906 roku w Klein Zirkwitz (pl. Mała Cerkwica).

W czasie przeprowadzania spis ludności, Grete i Marie Less mieszkały w Schneidemühl, Zeughausstrasse 5, w domu, który dzieliły z Adolfem Lewinem. Później dwie kobiety mogły przenieść się do Berlina i nie zostać dotknięte przez Aktion w Schneidemühl z 21 lutego 1940 roku. Grete została następnie deportowana z Ber-

lina 4 października 1942 roku do Terezina, gdzie zapadła na zdrowiu w wyniku nędzy w getcie i zginęła 22 kwietnia 1943 roku. Marie została deportowana do Oświęcimia 1 marca 1943 roku.

LEWIN, Adolf. Urodzony 27 maja 1895 roku w Lobsens (pl. Łobżenica).
W czasie przeprowadzania spisu ludności Adolf Lewin mieszkał przy Zeughausstrasse 5. Później mógł przenieść się do Berlina i nie zostać dotknięty przez Aktion w Schneidemühl z 21 lutego 1940 roku. Następnie został deportowany z Berlina do Terezina 26 czerwca 1942 roku, a szesnaście miesięcy później został deportowany stamtąd do Oświęcimia, gdzie zginął 6 października 1944 roku.

LEWIN, Emma z domu Lewinsky. Urodzona 22 kwietnia 1893 roku w Hoffstädt (pl. Rudki).

LEWIN, Hermann. Urodzony 17 września 1883 roku w Schneidemühl (pl. Piła).
Hermann Lewin był ostatnim szamesem kehili; w czasie przeprowadzania spisu ludności mieszkał razem z żoną Emmą i synem Wernerem przy Karlstrasse 13. Mała córka Hilde, urodzona 1 stycznia 1929 roku, w czasie przeprowadzania spisu przebywała w Berlinie. Cała rodzina została deportowana z obozu pracy Radinkendorf z ponad 1,000 mężczyzn, kobiet i dzieci w 27. transporcie do Oświęcimia 29 stycznia 1943 roku. Nikt nie przeżył. Starszy syn Siegfried Adolf, urodzony 11 maja 1924 roku, został deportowany z Berlina do Oświęcimia dwa miesiące wcześniej, w 23. transporcie 29 listopada 1942 roku.

LEWIN, Isidor (Itzig). Urodzony 2 listopada 1856 roku w Lobsens (pl. Łobżenica).
W czasie przeprowadzania spisu ludności osiemdziesięciotrzyletni Isidor Lewin mieszkał przy Karlstrasse 13, wraz ze swoim synem Hermannem i rodziną. Jego rodzicami byli Abraham i Jehudith Lewin z domu Julius, pochodzący z Lobsens (pl. Łobżenica). Jak jego teść Joseph Hirsch przed nim, przez wiele lat był szamesem kehili Schneidemühl; jego żona przez niemal pięćdziesiąt lat, Jette z domu Hirsch była spokrewniona z rodziną Simonstein. Udokumentowano, że Isidor Lewin zmarł z przyczyn naturalnych w Schneidemühl 21 listopada 1939 roku.

LEWIN, Werner. Urodzony 11 lipca 1926 roku w Schneidemühl; syn Hermanna i Emmy Lewin z domu Lewinsky.

LEWY, Betty z domu Lachotzki. Urodzona 7 kwietnia 1883 roku w Krummfliess (pl. Pokrzywnica).
Betty Lewy, córka Philippa i Rosalie Lachotzki z domu Cohn, była wdową po Louisie Lewym, który zmarł w latach 30. XX wieku; ich ślub odbył się w 1909 roku w Schneidemühl. Jej miejscem zamieszkania w czasie przeprowadzania spisu ludności była Zeughausstrasse 5, dom, który dzieliła z owdowiałą matką Rosalie Lachotzki z domu Cohn i rodziną Arndt. W pierwszych latach wojny Betty przeniosła się ze swoją matką do Holandii; tam została następnie aresztowana i deportowana do Oświęcimia, gdzie tydzień po swojej matce, została zamordowana 12 lutego 1943 roku. Mówi się, że jej syn Isberth uciekł do Hiszpanii i po wojnie udało mu się wyemigrować do USA.

LIEBERT, Ludwig. Urodzony 28 marca 1891 roku w Graudenz (pl. Grudziądz).
W czasie przeprowadzania spisu ludności miejscem zamieszkania Ludwiga Lieberta była Brombergerstrasse 4, dom, który dzielił z rodziną Jacobowski. Po spisie opuścił Schneidemühl, prawdopodobnie do Berlina, w ten sposób unikając masowych

aresztowań w Aktion z 21 lutego 1940 roku. Żadne dalsze informacje na temat jego rodziny lub jego losu nie mogą zostać potwierdzone.

LIPPMANN, Minna z domu Haase. Urodzona 4 listopada 1889 roku w Wittkowo (pl. Witkowo).

W czasie przeprowadzenia spisu ludności, wdowa Minna Lippmann mieszkała przy Karlstrasse 13, w domu, który dzieliła z rodziną Lewin. Minna Lippmann została aresztowana w swoim domu przy Schlageterstrasse 5 w Schneidemühl w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i przez jedną noc była więziona w kostnicy lub w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Jej mąż Felix, który posiadał agencję spedycyjną w Schneidemühl, zmarł w 1936 roku, a jej dwóch synów Leo (urodzony w 1921 roku) i Werner (urodzony w 1922 roku) wybrali emigrację. Leo udało się dostać do Szwecji w 1938 roku, podczas gdy Werner mieszkał w obozie Hachschara w Niederlausitz, od września 1938 roku do kwietnia 1939 roku, aby przygotować się do Młodego Alija (imigracja młodych do Palestyny organizowanej przez Makabi Hatzair), widząc Schneidemühl po raz ostatni na początku października 1939 roku i przybywając do Hajfy 23 października 1939 roku. Dla upamiętnienia swego pradziadka Werner zmienił imię na Zwi. Rodzina Lippmann należała do najstarszych w Schneidemühl, jej korzenie sięgają początków XIX wieku. 4 kwietnia z grupą dwudziestu sześciu mężczyzn i kobiet, Minna Lippmann została zabrana do obozu pracy Radinkendorf, gdzie była przetrzymywana do początku września, kiedy została przeniesiona do domu dla uchodźców z gminy żydowskiej przy Gipsstrasse 12a w Berlinie. Nie jest jasne, jak długo musiała tam pozostać; 28 lipca 1942 roku została deportowana jako więzień nr 2543 w 31. transporcie nr I/32 do Terezina; tam udało jej się przeżyć jeden rok, zanim zapadła na zdrowiu w wyniku głodu i choroby, w obozie koncentracyjnym; Minna Lippmann zginęła 31 lipca 1943 roku.

LOEWENTHAL, Feibusch. Urodzony 23 czerwca 1866 roku w Labischin (pl. Łabiszyn).

Feibusch Loewenthal mieszkał samotnie przy Alte Bahnhofstrasse 7; był synem Simona i Doris Loewenthal i był kawalerem. Jego akt zgonu wydany 11 stycznia 1940 roku w Schneidemühl, stwierdza, że zmarł tego dnia w Schneidemühl na udar mózgu, niemal w wieku siedemdziesięciu czterech lat.

MENDELSOHN, Margarete z domu Liebermann. Urodzony 27 lutego 1893 roku w Pakosch (pl. Pakość).

W czasie przeprowadzania spisu ludności miejscem zamieszkania Margarete Mendelsohn była Kirchstrasse 8, dom, który dzieliła z Cäcilie Salomon oraz Maxem i Marthą Hirsch z domu Liebermann. Po spisie opuściła Schneidemühl, prawdopodobnie wyruszajac do Berlina, w ten sposób unikając masowych aresztowań w Aktion z 21 lutego 1940 roku. Żadne dalsze informacje na temat jej rodziny i jej losu nie mogą zostać potwierdzone.

MICHAELIS, Amalie. Urodzona 9 czerwca 1895 roku w Schneidemühl (pl. Piła).

W czasie przeprowadzania spisu ludności Amalie Michaelis mieszkała przy Alte Bahnhofstrasse 53. Została aresztowana w swym domu w Schneidemühl z czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku. Następnie była więziona w Bürgergarten w Schneidemühl, do czasu aż pozwolono jej przenieść się do Berlina, gdzie zatrzymała się u krewnych (Heilfrom), Neukölln, Friedelstrasse 49. Nie jest jasne, jak długo musiała tam pozostać i żadne inne informacje na temat jej losu nie mogą zostać potwierdzone.

MOSES, Paula z domu Berg. Urodzona 12 grudnia 1874 roku w Lebehnke (pl. Stara Łubianka).

W czasie przeprowadzania spisu ludności miejscem zamieszkania Pauli Berg była Mühlenstrasse 12 II, dom wcześniej posiadany i dzielony z rodziną Schwarzbach. Po spisie opuściła Schneidemühl, prawdopodobnie do Berlina, w ten sposób unikając masowych aresztowań w Aktion z 21 lutego 1940 roku. Żadne dalsze informacje na temat jej rodziny i jej losu nie mogą zostać potwierdzone.

NAFTANIEL, Henriette z domu Jacobsberg. Urodzona 23 maja 1905 roku w Krojanke (pl. Krajenka).

NAFTANIEL, Margot. Urodzona 19 lipca 1931 roku w Schneidemühl (pl. Piła).

NAFTANIEL, Sally. Urodzony 15 kwietnia 1904 roku w Thorn (pl. Toruń).

NAFTANIEL, Siegfried. Urodzony 17 marca 1925 roku w Schneidemühl (pl. Piła).

W czasie przeprowadzania spisu ludności Sally Naftaniel, jego żona Henriette z domu Jakobsberg i jego dwójka małych dzieci, Siegfried i Margot, zostali zarejestrowani jako zamieszkali przy Köslinerstrasse 19, w domu, który dzielili z rodziną Jakobsberg. Po spisie Sally musiał opuścić Schneidemühl, prawdopodobnie wyruszając do Berlina, w ten sposób unikając Aktion z 21 lutego 1940 roku. Henriette Naftaniel i jej dwoje dzieci zostali aresztowani w swoim domu przy Köslinerstrasse 19 w Schneidemühl w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku. Następnie przez nieokreślony czas byli więzieni w Bürgergarten w Schneidemühl, zanim matce pozwolono zatrzymać się u krewnych (Jacobsberg) w Berlinie, Kleine Auguststrasse 5. Córka i syn zostali początkowo wysłani do nieokreślonego domu opieki w Berlinie, podczas gdy synowi widocznie pozwolono na pracę w programie wstępnej nauki zawodu. Jednak wydaje się, że matka i syn zostali zabrani z Berlina do obozu pracy Radinkendorf do wykonywania prac leśnych. Ostatnim znanym miejscem pobytu Margot był Prenzlauer Berg, Schönhauser Allee 162. Cała trójka została deportowana w 37. transporcie, 19 kwietnia 1943 roku, wraz z sześciuset osiemdziesięcioma jeden mężczyznami, kobietami i dziećmi do Oświęcimia. Henriette i jej córka Margot znalazły się wśród tych, którzy nie mieli szans na przeżycie. Jednak z tego, co wiadomo, to jej syn Siegfried Naftaniel z Schneidemühl, mający wtedy osiemnaście lat, został więźniem Oświęcimia nr 117058 (lub nr 2680/5 zgodnie z szczegółami pracy (USHMM Arch. R6-04031M) i został jednym z tych oszczędzonych na jakiś czas i wykorzystywanych do pracy niewolniczej. Następnie 26 stycznia 1945 roku, przed postępami Armii Czerwonej, Siegfried został wysłany z Oświęcimia do Buchenwaldu razem z trzema tysiącami siedemdziesięcioma trzema innymi więźniami. W Buchenwaldzie był więźniem nr 120645; prawdopodobnie mógł przeżyć ten obóz koncentracyjny, do czasu marszów śmierci, które wyruszyły z Buchenwaldu 10 kwietnia 1945 roku; później nie można znaleźć po nim żadnego śladu. O Sallim Naftaniel mężu Henriette i głowie rodziny nie mamy praktycznie żadnych danych, oprócz tego, że zmarł przed kwietniem 1943 roku.

NEUMANN, Julius. Urodzony 1 stycznia 1894 roku w Kulmsee (pl. Chełmża).

W czasie przeprowadzania spisu ludności miejscem zamieszkania Juliusa Neumanna była Kirchenstrasse 8, dom, który dzielił z Cäcilie Salomon i rodziną Henoch. Przed konfiskatą żydowskiej własności był kierownikiem domu towarowego Lindenstrauss w Schneidemühl. Po spisie opuścił Schneidemühl i załatwił sobie wizę do

Anglii, gdzie się ożenił. Wiadomo, że później wyemigrował wraz ze swoją żoną do Monterealu w Kanadzie.

PLONSKI, Irma. Urodzona 13 lipca 1911 roku w Schneidemühl (pl. Piła).
W czasie przeprowadzania spisu ludności Irma Plonski, córka Simona i Margarete Plonski z domu Baumann, mieszkała ze swoimi rodzicami przy Wilhelmplatz 4. Została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w Bürgergarten w Schneidemühl. 4 kwietnia została wysłana do obozu pracy Radinkendorf do wykonywania prac leśnych. Nie jest jasne, jak długo musiała tam pozostać, a żadne inne informacje na temat jej losu nie mogą zostać potwierdzone.

PLONSKI, Margarethe z domu Baumann. Urodzona 27 sierpnia 1871 roku w Birnbaum (pl. Międzychód).

PLONSKI, Simon. Urodzony 20 listopada 1857 roku w Grzybno (pl. Grzybno).
W czasie przeprowadzania spisu ludności Gastwirt (właściciel gospody) Simon Plonski (syn Josefa i Fritze Plonski z domu Bernstein) i jego druga żona Margarete mieszkali przy Wilhelmplatz 4, w budynku gminy żydowskiej. Zostali aresztowani i byli więzieni w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku. Początkowo zdecydowano, że oboje powinni zostać zabrani do obozu pracy Radinkendorf. Jednak z powodów zdrowotnych oboje zostali zabrani do żydowskiego hospicjum w Berlinie-Lichetrfelde Ost, Jungferstieg 14. Tam Margarete Plonski zmarła 20 lipca 1940 roku. Osiemdziesięciotrzyletni Simon Plonski wegetował w tej instytucji przez kolejny rok; zmarł 7 kwietnia 1941 roku i został pochowany na cmentarzu żydowskim w Berlinie-Weissensee.

RAASCH, Ella z domu Rausnitz. Urodzona 9 listopada 1894 roku w Schwabach.
W czasie przeprowadzania spisu ludności miejscem zamieszkania Elli Raasch była Eichbergerstrasse 43. Opuszczając Schneidemühl po spisie, uniknęła masowych aresztowań w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku. Żadne dalsze informacje na temat jej rodziny i jej losu nie mogą zostać potwierdzone.

ROSENBERG, Gertrud. Urodzona 18 czerwca 1894 roku w Rügenwalde (pl. Darłowo).
W czasie przeprowadzania spisu ludności Gertrud Rosenberg mieszkała w Gemeindehaus, Wilhelmplatz 4. Tam została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w Bürgergarten w Schneidemühl. 4 kwietnia została wysłana do obozu pracy Radinkendorf; jednak w okresie pomiędzy 15 kwietnia, a 15 maja tego samego roku, poproszono ją o dołączenie do Maxa Rosenberga w Königsberg (pl. Królewiec), Prusy Wschodnie. Nie jest jasne, czy się zgodziła. Żadne inne informacje na temat jej losu nie mogą zostać potwierdzone.

ROSENBERG, Günther. Urodzony 23 czerwca 1929 roku w Marienwerder (pl. Kwidzyn).
W czasie przeprowadzania spisu ludności Günther mieszkał w Gemeindehaus, Wilhelmplatz 4. Tam ledwie jedenastoletni Günther Rosenberg został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i był więziony w Bürgergarten w Schneidemühl. Nie jest jasne, którego dnia został wysłany do domu opieki w Berlinie lub jak długo tam przebywał. Żadne inne informacje na temat jego losu nie mogą zostać potwierdzone.

ROSENBERG, Immanuel. Urodzony 8 marca 1926 roku w Marienwerder (pl. Kwidzyn).

W czasie przeprowadzania spisu ludności Immanuel Rosenberg mieszkał w Gemeindehaus, Wilhelmplatz 4. Tam została aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i był więziony w Bürgergarten w Schneidemühl. Nie jest jasne, którego dnia została wysłany do sierocińca Auerbach w Berlinie; następnie pozwolono mu na udział we wstepnej nauce zawodu, jednak nie istnieją żadne dalsze szczegóły. Chociaż dokumenty wskazują, że Immanuelowi pozwolono ostatecznie na emigrację, jednak nie jest znany kierunek. Żadne dalsze informacje na temat jego losu nie mogą zostać potwierdzone.

ROSENBERG, Max. Urodzony 7 maja 1888 roku w Schmaleningken (pl. Pojęgi).

W czasie przeprowadzania spisu ludności Max Rosenberg, prawdopodobnie głowa rodziny Rosenberg (Gertrud i Immanuel, Günther, Werner) mieszkał w Gemeindehaus, Wilhelmplatz 4. Tam został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i był więziony w Bürgergarten w Schneidemühl. 4 kwietnia został wysłany do obozu pracy Radinkendorf; w okresie pomiędzy 15 kwietnia, a 15 maja zaproponowano mu stanowisko nauczyciela w Königsberg (pl. Królewiec), Prusy Wschodnie. Nie wiadomo czy się zgodził. Żadne inne informacje na temat jego losu nie mogą zostać potwierdzone.

ROSENBERG, Werner. Urzodzony 8 sierpnia 1936 roku w Marienwerder (pl. Kwidzyn).

W czasie przeprowadzania spisu ludności Werner mieszkała w Gemeindehaus, Wilhelmplatz 4. Tam, niemający jeszcze czterech lat, została aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i był więziony w Bürgergarten w Schneidemühl. Nie jest jasne, którego dnia został wysłany do obozu pracy Radinkendorf; jednak w okresie pomiędzy 15 kwietnia, a 15 maja tego samego roku zaproponowano mu dołączenie do Maxa Rosenberga w Königsberg (pl. Królewiec) Prusy Wschodnie. Nie wiadomo czy w rzeczywistości podążył za Maxem i Gertrud Rosenberg. Żadne inne informacje na temat jego losu nie mogą zostać potwierdzone.

SALOMON, Cäcilie (Cilla) z domu Mosessohn. Urodzona 17 października 1880 roku w Karlsbach/Wirsitz.

W czasie przeprowadzania spisu ludności miejscem zamieszkania Cäcilie Salomon była Kirchstrasse 8, dom, który dzieliła z Juliusem Neumannem, rodziną Hirsch i Margarete Mendelsohn. Jej rodzicami byli Elyahu i Ahuva Mosessohn. Opuszczając Schneidemühl po spisie, uniknęła masowych aresztowań w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku. Jej ostatnim znanym miejscem pobytu był Berlin-Prenlauer Berg, Straßburgerstrasse 54. 10 grudnia 1941 roku Cäcilie Salomon zmarła na raka w Berlinie, gdzie została pochowana na cmentarzu Weissensee. Mówi się, że jej rodzina wyemigrowała, jednak żadne szczegóły nie mogą zostać potwierdzone.

SALOMON, Jenny. Urodzona 25 kwietnia 1894 roku w Schloss Chodziesen (pl. Chodzież).

W czasie przeprowadzania spisu ludności Jenny Salomon mieszkała przy Ringstrasse 19 w Schneidemühl. Wydaje się, że opuściła Schneidemühl po spisie i w ten sposób uniknęła masowych aresztowań w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku. Żadne inne informacje na temat jej pochodzenia lub losu nie mogą zostać potwierdzone.

SCHACHIAN, Max. Urodzony 22 października 1876 roku w Dirschau (pl. Tczew).

W czasie przeprowadzania spisu ludności miejscem zamieszkania Maxa Schachian

była Zeughausstrasse 6. Opuszczając Schneidemühl po spisie, uniknął masowych aresztowań w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku. Niepotwierdzone dane wskazują, że mógł uciec do Szanghaju w 1939 roku. Żadne dalsze informacje na temat jego pochodzenia i jego powojennego losu nie mogą zostać potwierdzone.

SCHLAUME, Adeline z domu Reich. Urodzona 10 października 1883 roku w Wirsitz (pl. Wyrzysk).

W czasie przeprowadzania spisu ludności Adeline Schlaume mieszkała przy Bismarckstrasse 60 w Schneidemühl, w domu, który dzieliła z rodziną Hammerschmidt. Opuściła Schneidemühl krótko po spisie i w ten sposób uniknęła masowych aresztowań w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku. Później wiadomo, że uciekła do Szanghaju wraz ze swymi synami Joachimem i Waldemarem. Joachim, który pracował w Szanghaju jako krawiec, po wojnie osiedlił się w Sydney, Australii. Waldemar znalazł w Szanghaju pracę jako ślusarz, jednak żadne dalsze informacje na temat jego i jego matki nie mogą zostać potwierdzone.

SCHLEIMER, Auguste z domu Jakubowski. Urodzona 18 października 1878 roku w Labuschin (pl. Łabuszyn).

W czasie przeprowadzania spisu ludności Auguste Schleimer mieszkała przy Brombergerstrasse 2. Tam została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w Bürgergarten w Schneidemühl. Nie jest jasne, jak długo musiała tam pozostać, jednak ostatecznie pozwolono jej zatrzymać się u krewnych (Laser) w Hamburgu, Heinrich-Badstrasse 17, jednak nie może to zostać zweryfikowane. Na początku września 1940 roku została zabrana do Berlina do domu dla uchodźców z gminy żydowskiej, Gipsstrasse 12a, a pięć miesięcy później, na początku stycznia 1941 roku, pozwolono jej zatrzymać się u innych krewnych (Israel Greiffenhagen) przy Heibronnerstrasse 22, jednak później jej ostatnim znanym miejscem pobytu było Weissensee, Parkstrasse 22. Jej mąż Mentheim Schleimer zmarł w grudniu 1939 roku w wyniku znęcania, którego doświadczył w Sachsenhausen, gdzie był przetrzymywany od listopadowego pogromu w 1938 roku. 25 stycznia 1942 roku w czasie jednej z najmroźniejszych zim XX wieku, Auguste Schleimer została deportowana w 10. transporcie do ryskiego getta, podróż pociągiem trwała pięć dni, w temperaturze -20^{0}C, w nieogrzewanych wagonach towarowych.

SCHLEIMER, Minna z domu Perl. Urodzona 31 grudnia 1869 roku w Neu Steinau.

W czasie przeprowadzania spisu ludności Minna Schleimer mieszkała przy Brombergerstrasse 2. Tam została aresztowana w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i była więziona w Bürgergarten w Schneidemühl. Nie jest jasne, jak długo musiała tam przebywać, ale pod koniec sierpnia tego samego roku została zabrana do domu dla uchodźców z gminy żydowskiej, Gipsstrasse 12a. Stamtąd została pod koniec września zabrana do żydowskiego domu starców, Friedenstrasse 3, prawdopodobnie jej ostatnie znane miejsce pobytu. 19 sierpnia 1942 roku jako więzień nr 4943 została deportowana w transporcie nr I/47 do Terezina. Niecały miesiąc później została więźniem nr 1766 i została deportowana w transporcie Br do Treblinki, gdzie zginęła.

SCHLESINGER, Natalie z domu Lewin. Urodzona 28 października 1871 roku w .....?

W czasie przeprowadzania spisu ludności sześćdziesięcioośmioletnia Natalie Schlesinger została wymieniona jako przetrzymywana w więzieniu przy Friedrichstrasse 38 w Schneidemühl. Musiała zostać wypuszczona po spisie i opuściła Schneidemühl,

w ten sposób unikając masowych aresztowań w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku. Żadne informacje na temat jej pochodzenia ani losu nie mogą zostać potwierdzone.

SCHWARZBACH, Johanna z domu Abraham. Urodzona 23 maja 1890 roku w Schneidemühl (pl. Piła).

W czasie przeprowadzania spisu ludności rodzina Schwarzbach nadal mieszkała w swym ładnym domu przy Mühlenstrasse 12, chociaż nieruchomość została wkrótce sprzedana pod przymusem, zgodnie z nazistowską Arysierung. Tam znajdował się również powszechnie uznany biznes rodzinny, zapoczątkowany przez ojca Johanny Schwarzbach Abrahama Abrahama w latach 80. XIX wieku. Krótko po spisie para przeniosła się do Berlina, gdzie ostatecznie dołączyły do nich córki Barbara i Margot, które wcześniej opuściły Schneidemühl. Ostatnim znanym miejscem pobytu rodziny był Charlottenburg, Kantstrasse 89, zanim Martin i Johanna Schwarzbach zostali aresztowani na początku czerwca 1942 roku. 13 czerwca tego samego roku zostali deportowani w 15. transporcie na wschód. O ile można to potwierdzić oboje zginęli na Majdanku. Obie córki przeżyły, chociaż w strasznych okolicznościach. Barbara jako jedyna z Schneidemühl przeżyła Oświęcim, po wojnie wyemigrowała do Kanady; Margot, która przeżyła w obozie dla uchodźców w Szwajcarii ostatnie dwa lata wojny, po wojnie dokonała Alija.

SCHWARZBACH, Martin. Urodzony 25 kwietnia 1889 we Wronke; mąż Johanny Schwarzbach z domu Abraham.

SIMONSTEIN, Sigmund. Urodzony 26 grudnia 1879 roku w Schneidemühl (pl. Piła).

W czasie przeprowadzania spisu Sigmund Simonstein mieszkał przy Gartenstrasse 56, wraz ze swoją żoną Paulą z domu Marienfeld. Sigmund, syn Hirscha i Auguste Simonstein z domu Lasser, był w Schneidemühl golibrodą; tam zmarł 22 grudnia 1939 roku z przyczyn naturalnych. Wdowa po nim została następnie aresztowana jako część Aktion z 21 lutego 1940 roku, ale pozwolono jej wyemigrować w 1940 roku. Lata wojenne przeżyła w Szanghaju i w 1947 roku powróciła do Berlina, gdzie zmarła 1 sierpnia 1969 roku.

SOMMER, Simon. Urodzony 22 marca 1867 roku w .....?

Simon Sommer został zarejestrowany w czasie spisu jako jeden z pięciu Żydów przetrzymywanych w więzieniu przy Friedrichstrasse 28 w Schneidemühl. Żadne dalsze informacje na temat jego rodziny oraz jego losu nie mogą zostać potwierdzone.

SOMMERFELD, Betty z domu Heymann. Urodzona 13 listopada 1880 roku w Schneidemühl (pl. Piła).

SOMMERFELD, Siegfried. Urodzony 7 marca 1875 roku w Schneidemühl (pl. Piła).

Siegfried Sommerfeld był synem Isidora i Pauline Sommerfeld z domu Rosenbaum. Rodzina Sommerfeld była właścicielem fabryki i była jedną z najzamożniejszych rodzin w Schneidemühl. W czasie przeprowadzania spisu ludności w 1939 roku on i jego żona mieszkali w Schneidemühl przy Eichblattstrasse 3. Siegfried został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku, jednak wkrótce został wysłany do Berlina, gdzie na pewien czas pozwolono mu zatrzymać się u rodziny swej żony, Simonów. Przed tymi wydarzeniami, Siegfried był przez wiele lat aktywny w administracji kehili. Już w 1938 roku jako kwasi przewodniczący gminy Siegfried, został zmuszony do zajęcia się licznymi sprawami gminy, a następnie otrzymał od Gestapo rozkaz zajęcia się rozwiązaniem oraz zakończeniem spraw finansowych gminy żydowskiej.

Jego śmierć pod nadzorem policyjnym, 27 lipca 1942 roku, była prawdopodobnie zadana rękami Gestapo z Schneidemühl, chociaż jego oficjalny akt zgonu stwierdza samobójstwo. Siegfried poślubił Betty Heymann. Ona również została aresztowana w czasie Aktion 21 lutego 1940 roku i przez pewien czas była więziona w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. Stamtąd została wysłana, aby zatrzymać się u swojej siostry Trude i jej męża Philippa Simona w Berlinie W30, Lindauerstrasse 4. Następnie Betty Sommerfeld pozwolono powrócić ze swym mężem do ich domu w Schneidemühl. Po śmierci męża w lipcu 1942 roku, Betty Sommerfeld próbowała bezskutecznie odebrać sobie życie. Następnie wegetowała przez kilka tygodni w szpitalu w Schneidemühl; później została na krótko przeniesiona do Tylży w Prusach Wschodnich, do czasu swej deportacji z Königserg (pl. Królewiec) w transporcie nr XIV/1 do Terezina 27 sierpnia 1942 roku. Przeżyła nędzę Terezina do 16 maja 1944 roku, kiedy jako więzień nr 1989 została ponownie deportowana, w transporcie nr Ea do Oświęcimia. Miała sześćdziesiąt trzy lata. Betty i Siegfried Sommerfeld pozostawili po sobie syna dr. Kurta Arthura Sommerfelda, urodzonego 31 grudnia 1903 roku, który wyemigrował ze swoją żoną Lotte do USA w styczniu 1939 roku.

WALDSTEIN, Adolf. Urodzony 28 listopada 1872 roku w Schneidemühl (pl. Piła).

Adolf Waldstein syn Herrmanna Waldsteina należał do jednej z najstarszych rodzin w Schneidemühl. W czasie przeprowadzania spisu ludności w 1939 roku był na emeryturze i mieszkał w Schneidemühl, Friedrichstrasse 7. Został aresztowany w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku i początkowo był więziony w Bürgergarten w Schneidemühl, zanim został wysłany do Berlina, aby zatrzymać się u krewnych (Waldstein), Jablonskistrasse 2. Stamtąd został deportowany do obozu pracy Radinkendorf, gdzie zapadł na zdrowiu w wyniku rygoru pracy przymusowej. Tam sześćdziesięciodziewięcioletni Adolf Waldstein zginął 2 września 1941 roku.

WARTELSKY, Adolf. Urodzony 28 listopada 1872 roku w Schneidemühl (pl. Piła).

WARTELSKY, Heinz. Urodzony 9 wrzśnia 1933 roku w Schneidemühl (pl. Piła).

WARTELSKY, Rosa z domu Abraham. Urodzona 9 kwietnia 1904 roku w Friedheim (pl. Miasteczko Krajeńskie).

W czasie przeprowadzania spisu ludności Rosa Wartelsky i jej najmłodszy syn Heinz mieszkali przy Neue Bahnhofstrasse 7, w domu, który dzielili z Fritzem Abrahamem. Niewiele wiadomo na temat rodziny, poza tym, że Rosa i jej mąż Willy wzięli ślub w Schneidemühl 5 września 1931 roku, i że tam urodził się ich syn Horst. Rosa i jej młodszy syn Heinz nie mieszkali już w Schneidemühl w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku, jako że najprawdopodobniej przeprowadzili się do Berlina, aby dołączyć do starszego syna Horsta. Ostatnim znanym miejscem pobytu chłopców był Prenzlauer Berg, Schönhauser Allee 162; oboje dzieci zostało deportowanych w 21. transporcie do ryskiego getta 19 października 1942 roku, wraz z 960 mężczyznami, kobietami i dziećmi. Rosa Wartelsky została następnie deportowana do obozu koncentracyjnego dla kobiet w Ravensbrück, gdzie zginęła jako więzień nr 1389; żadne informacje na temat losu jej męża nie mogą zostać potwierdzone.

WILZIG, Herz. Urodzony 20 marca 1888 w Flatow (pl. Złotów).

Herz Wiltzig został zarejestrowany w czasie spisu jako jeden z pięciu Żydów przetrzymywanych w więzieniu przy Friedrichstrasse 28 w Schneidemühl. Żadne informacje na temat jego rodziny nie mogą zostać potwierdzone. Po spisie przeniósł się do

Berlina, gdzie został aresztowany w grudniu 1924 roku w swym ostatnim znanym miejscu pobytu, Mitte, Keibelstrasse 3, lokal, który dzielił z Florą Wilzig z domu Leiser, urodzoną 30 grudnia 1880 roku i Alfredem Wilzig, urodzonym 27 stycznia 1920 roku. Powiązania rodzinne nie mogą zostać potwierdzone. Cała trójka została deportowana w 25. transporcie, 14 grudnia 1942 roku, razem z 812 mężczyznami, kobietami i dziećmi do ryskiego getta. Nikt nie przeżył.

WOLFF, Louis. Urodzony 18 stycznia 1881 roku w Kolmar (pl. Chodzież).

WOLFF, Pauline z domu Casper. Urodzona 2 stycznia 1875 roku w Czarnikau (pl. Czarnków).

W czasie przeprowadzania spisu ludności w 1939 roku Louis i Pauline Wolff mieszkali w budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl, Wilhelmplatz 4. Oboje zostali aresztowani w czasie Aktion z 21 lutego 1940 roku, a Louis był więziony w Bürgergarten. W okresie pomiędzy 16 sierpnia, a 15 września 1940 roku pozwolono mu przeprowadzić się do Berlina do krewnych (Wassermann) przy Keibelsgtrasse 41, jego ostatnie znane miejsce pobytu w Berlinie. 14 stycznia 1943 roku został deportowany w 81. transporcie nr I/85 do Terezina, gdzie przeżył do 9 października 1944 roku, kiedy został ponownie deportowany w konwoju Ep do Oświęcimia, gdzie zginął. Po aresztowaniu Pauline była więziona w kostnicy budynku gminy żydowskiej w Schneidemühl. 11 marca została deportowana do obozu pracy Radinkendorf. Nie jest jasne, jak długo tam pozostała. 29 maja 1943 została deportowana w 90. transporcie do Terezina, gdzie przeżyła niemal rok. Zginęła 11 maja 1944 roku. Louis i Pauline Wolff pozostawili po sobie córkę Friedel, która opuściła Niemcy, udając się do Palestyny lata przed wojną.

ZODROW, Sophie Auguste Victoria z domu Lehmann. Urodzona 8 marca 1900 roku w Krojanke (pl. Krajenka).

Sophie Zodrow została zarejestrowana podczas spisu jako zamieszkała przy Albrechtstrasse 121 w Schneidemühl, wraz z trójką małych dzieci Fritzem Güntherem, Heinzem Martinem i Marlene Hedwig. Bardzo mało informacji na temat jej rodziny może zostać potwierdzone, oprócz faktu, że poślubiła katolickiego małżonka Theodora Zodrow 20 maja 1926 roku w Schneidemühl. Chociaż zgodnie z prawem z 1935 roku rodzina została sklasyfikowana jako uprzywilejowane mieszane małżeństwo, a dzieci były Mischlinge pierwszego stopnia, fakt że Theodor Zodrow, z nieznanych powodów, nie był zarejestrowany pod tym samym adresem co jego rodzina, ale mieszkał w Berlinie, sugeruje, że matka była wystawiona na kaprysy i arbitrarność lokalnych władz nazistowskich. Wraz z trójką dzieci przeniosła się ostatecznie do Berlina, gdzie ona i mąż zostali zmuszeni do przeniesienia się wraz z dziećmi pod inny adres (Prenzlauer Berg, Jablonskistrasse 39; Saarbrückerstrasse 6; Greifswalderstrasse 50) i Neue Jakobsstrasse 16, ich ostatnie znane miejsce pobytu. Sophie Zodrow została ostatecznie deportowana do Oświęcimia, gdzie zginęła 11 stycznia 1943 roku. Cała trójka dzieci przeżyła w Berlinie, ich ostatnim znanym miejscem pobytu był dom dziecka w Pankow-Niederschönhausen, Moltkestrasse 8-11. Los ich ojca nie może zostać potwierdzony.

H. Rabini Kehili Piła-Schneidemühl – 1641-1938

1641-1656	Rabin Meir ben Eljakim Goetz
1671-ok. 1675	Rabin Mose ben Mose Mordechaj
1681-ok. 1695	Rabin Menachem Nachum ben Israel SAK
1695-1699	Rabin Jehuda Löb ben Salamo
1701-1718	Rabin Saul ben Todros Broda
1718-1724	Rabin Naftali Herz ben Benjamin Seeb Wolf (zwany również Hatzel Piller lub Herz Pila)
1758-1767	Rabin Meir ben Mordehaj SAK
1767-1789	Rabin Bezalel ben Meir Broda
1802	Rabin Moses Michael (zastępca rabina)
1803-1805	Rabin Mosche, Moreh Zedek (zastępca rabina)
1805-1812	Rabin Abraham Mose Kalischer
1813	Rabin Jehuda ben Jechiel
1815-1822	Rabin Jacob ben Salamo haLevy (znany również jako Jacob Graeditz)
1822-1852	Rabin Natan Nata ben Jeschia Scheier
1853-1903	Rabin Salomon Brann
1903	Rabin dr Siegfried Grzymisch
1904-1914	Rabin dr Julius Lewkowitz
1914-1924	Rabin dr Israel Nobel
1926-1934	Rabin dr Arthur Rosenzweig
1934-1936	Rabin dr Alfred Jospe
1936-1938	Rabin dr Fritz David Plotke

I. Polskie nazewnictwo ulic w Pile – dawniej i teraz

Albrecht Strasse	Ul. Stefana Okrzei
Alte Bahnhof Strasse	Ul. 14 Lutego
Alter Markt	Plac Armii Czerwonej
Bahnhof	Piła Główna
Berliner Platz	Plac 9 Maja
Bismarck Strasse	Ul. Mariana Buczka
Brauer Strasse	Ul. Browarna
Breite Strasse	Ul. 11 Listopada
Bromberger Platz	Plac Powstańców Warszawy
Bromberger Strasse	Ul. Bydgoska
Brunnen Platz	Plac 9 Maja
Brücken Strasse	Nie istnieje
Danziger Platz	Plac Stanisława Staszica
Eichblatt Strasse	Ul. Kujawska
Friedrich Strasse	Ul. Bohaterów Stalingradu
Grosse Kirchen Strasse	Aleja Piastów
Güterbahnhof Strasse	Ul. Towarowa
Hassel Strasse	Ul. Budowlanych
Hasselort	Michała Ogińskiego
Hindenburg Platz	Plac Zwycięstwa
Jastrower Allee	Aleja Niepodległości
Karl Strasse	Nie istnieje
Karlgasse	Ul. Bolesława Domańskiego
Kleine Kirchen Strasse	Obecnie część ul. Bohaterów Stalingradu
Krojanker Strasse	Aleja Powstańców Wielkopolskich
Milch Strasse	Ul. Gen. Władysława Sikorskiego
Mühlen Strasse	Obecnie część Placu Zwycięstwa
Neue Bahnhof Strasse	Aleja Piastów
Neuer Markt	Plac Zwycięstwa
Posener Strasse	Ul. Śródmiejska
Post Strasse	Ul. Pocztowa
Schlageter Strasse	Obecnie część Placu Zwycięstwa
Schönlanker Strasse	Ul. Stanisława Wyspiańskiego
Schützenhaus	Ul. Chopina 1
Schützen Strasse	Ul. Poznańska
Uscher Strasse	Obecnie część Dworca PKS
Walter-Flex Strasse	Ul. Władysława IV
Wasser Strasse	Ul. Wodna
Wilhelm Strasse	Ul. Ossolińskich
Wilhelmplatz	Obecnie część Alei Piastów
Zeughaus Strasse	Ul. 1 Maja

Bibliografia

Jacob Adam „Zeit zur Abreise: Jacob Adam, Lebensbericht eines jüdischen Händlers aus der Emanzipationszeit“. Bearbaitet und herausgegeben von Jörg H. Fehr und Margaret Heitmann. Hidelsheim-Zürich-New York: Georg Olms Verlag, 1993

H. G. Adler “Der verwaltete Mensch: Studien zur Deportation der Juden aus Deutschland.” Tübingen: Verlag Mohr, 1974

„Adressbuch von Schneidemühl, 1896“. Nach amtlichen Quellen bearbeitet von Tscheuscher, Polizei Kommissarius. Schneidemühl: Druck und Verlag der Schneidemühler Zeitung (Gustav Eichstädt), 1896

„Adressbuch von Schneidemühl, Ausgabe 1905“. Nach amtlichen Quellen bearbeitet. Schneidemühl: Druck und Verlang der Schneidemühler Zeitung, Gustav Eichstädt's Buch und Accidenzdruckerei, 1905

„Adressbuch von Schneidemühl, Ausgabe 1914“. Nach amtlichen Quellen bearbeitet. Schneidemühl: Druck und Verlang der Schneidemühler Zeitung, Gustav Eichstästsche Buchdrukerei Wilhelm Pein, 1914

„Adressbuch von Schneidemühl, Mit den Orten der Umgebung, 1938“. Auf Grund amtlichen Materials herausgegeben vom Geselligen. Schneidemühl: 1938

„Almanach des Schocken Verlags auf das Jahr 5699“. Berlin: Schocken Verlag, Jüdischer Buchverlag, 1939/39

„Allgemeine Zeitung des Judentums, Ein unparteiisches Organ für alles jüdische Interesse“, Leipzig, Berlin: 1837-1922

„Amts-Blatt der Königlischen Regierung von Pommern“, Nr 1. Stettin: 1816

„Baltische Studien“: Gesellschaft für pommersche Geschichte, Alterumskunde und Kunst. Stettin: 1832-1940

Kurt Jacob Ball-Kaduri. „Vor der Katastrophe: Juden in Deutschland“. Tel Aviv: Olamenu, 1967

Avraham Barkai. “The C.V. and its Archives. A reassessment”. Year Book XLV, s. 173-182, Leo Baeck Institute, 2000

Antony Beevor. “The fall of Berlin”. Nowy York: Viking, 2002

Vera Bendt i Nicola Galliner. “Wegweiser durch das jüdische Berlin: Geschichte und Gegenwart“. Berlin: Nicolaische Verlagsbuchhandlung Beuermann GmbH, 1987

Wolfgang Benz. „Dimensionen des Völkermordes“. München: R. Oldenburg Verlag, 1991

Dr Marcus Breger. „Zur Handelsgeschichte der Juden in Polen im 17. Jahrhundert, mit besonderer Berücksichtigung der Judenschaft Posens“. Berlin: R. Mass, 1932

Eugen von Bergmann. „Zur Geschichte und Entwicklung deutscher, polnischer und jüdischer Bevölkerung in der Provinz Posen seit 1824“. Tübingen: 1893

Dietz Bernig. „Der Name als Stigma: Antisemitismus im deutschen Alltag 1812-1933“, Stuttgart: Klett-Cotta, 1987

„Biographisches Handbuch der Emigration nach 1933“. München: Institut für Zeitgeschichte München, K. G. Saur, 1980-1983

Max P. Birnbaum. „Staadt und Synagoge, 1918-1938: eine Geschichte des Preussischen Landesverbandes jüdischer Gemeinden“. Tübingen: J. C. B. Mohr Verlag (Paul Siebeck), 1981

Karl Boese, „Geschichte der Stadt Schneidemühl“, zweite vollständig umgearbeitete und erweiterte Augabe. Würzburg: Holzner Verlag, 1965

Anneliese-Ora Borinski. „Erinnerungen 1940-1943“. Nördlingen: 1970

Marcus Mordechai Brann. “Ein verschollenes Lied, Festschrift zu Israel Lewy's 70. Geburtstag“, s. VII, tom 2 Breslau: herausgegeben von M. Brann & J. Elbogen, M. & H. Marcus, 1911

Marcus Mordechai Brann. "Geschichte der Juden und ihrer Literatur". Breslau: M.&H. Marcus, in Verein für jüdische Geschichte und Litteratur ze Breslau, Leipzig, 1910
Marcus Mordechai Brann. "Geschichte der Gesellschaft der Brüder. Festschrift zur Säcular-Feier am 21März 1880". Breslau: Verein für jüdische Geschichte und Litteratur zu Breslau, Leipzig, 1881
Marcus Mordechai Brann. "Geschichte des Rabbinats in Schneidemühl: nach gedruckten und ungedruckten Quellen". Breslau: Th. Schatzky, 1894
Marcus Mordechai Brann. "Geschichte des Jüdisch-Theologisches Seminars in Breslau, Fränkelsche Stiftung in: Festschrift zum 50. Jubiläum der Arnstal"t. Breslau: Verein für jüdische Geschichte und Litteratur zu Breslau, Leipzig, 1904
Marcus Breger. „Zur Handelsgeschichte der Juden in Polen im 17. Jahrhundert, Mit besonderer Berücksichtigung der Judenshcaft Posens". Berlin: Buchhandlung Mass, 1932
Richard Breitman. "The architect of genocide: Himmler and the final solution". Nowy Jork: Knopf, 1991
Christopher R. Browning. "The final solution and the German Foreign Office: A study of Referat D Iii of Abteilung Deutschland, 1940-43". Nowy Jork: Holmes & Meier, 1978
Joseph Carlebach. „Die Architektur der Synagoge", in Jeschurun, Monatsschrift für Lehre und Laben im Judentum, 16 Jahrgang, Heft 3/4, März-April 1929. Berlin: Verlag des Jeschurun, 1929
„Central Verein Zeitung", Official organ of the Central-Verein deutscher Staatsbürger jüdischen Glaubens e.V. Berlin: 1922-1938
Stuart Cohen. "Germany – Popular history of Jewish Civilization". Nowy Jork i Paryż: Keter Publishing House Jerusalem Ltd., opublikowany przez Leon Amiel Publisher, 1974
Danuta Czech. „Auschwitz Chronicale: Kalendarium der Ereignisse im KZ Auschwitz-Birkenau". Nowy Jork: Reinbeck, 1990
Lucy S. Dawidowicz. „From that place and time, a memoir, 1938-1947". Nowy Jork: Bantam Books – W.W. Norton, 1989
Lucy S. Dawidowicz. „The golden Tradition: Jewish life and thought in Eastern Europe". Nowy Jork: Holt, Reinhart i Winston, Inc., 1999
"Death Books from Auschwitz. Remnants. 1. Reports, wydane przez Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau, München, New Providence, London, Paris: K.G. Saur, 1995
„Der Gemeindebote. Bilge zur Allgemeine Zeitung des Judenthums", Leipzig, Berlin: 1837-1922
„Der Orient. Berichte, Studien und Kritiken für jüdische Geschichte und Literatur. Zunächst für Staatsmänner und Gesetzgeber, für höhere Theologie und Orientalismus, für Bibliotheken und Musseen". Leipzig: Verlag von C.L Fritsche, 1840-1857
„Deutsch Kroner & Schneidemühler Heimatbrief". Cuxhaven: Kreisgruppen Dt. Krone und Schneidemühl, Grenzmark P.-Westpreussen, i.d. Pomm. Landsmannschaft, sierpień 2000
„Deutsche biographische Enzyklopädie". München: K.G. Saur, 1995
„Die jüdischen Gefallenen des deutschen Heeres 1914-18: ein Gedenkbuch". Berlin: Reichsbund jüdischer Frontsoldaten, 1932
Ismar Elbogen. „Jüdischer Gottesdienst in seiner geschichtlichen Entwickelung". Hildesheim: Georg Olms Verlag, 1962
„Emigranten Adressbuch für Shanghai, 1939". Facsimili; (oryginalnie opublikowane w Szanghaju, New Star Company, 1939) ponownie opublikowane przez Old China Hand Press. Hong Kong: 1995
„Exil Shanghai 1938-1947: Jüdisches Leben in der Emigration". Berlin: Hentrich & Hentrich, 2000
Marek Fijałkowski. „Zabytki i pamiątki kultury żydowskiej na terenie województwa pilskiego, w: Rocznik nadnotecki", tom XXIII. Piła: 1992

Paul Fuss-Wituchowo. “Die Zustände in der Provinz Posen“ Posen: J. Fr. Tomaszewski, około 1910
Aron Friedmann. „Der synagogale Gesang: eine Studie zum 100. Geburtstage Salomon Sulzers und 10. Todestage Louis Lewandewski (1904), nebst deren Biographien“. Berlin: C. Boas Nachf., 1904
„Führer durch die Zentralwohlfahrtsstelle der deutschen Juden, 1928/29 und 1932/33“. Berlin: 1933
„Gedenkbuch an den deutschen-französischen Krieg von 1870-71 für die deutschen Israeliten“, s. 3-136 i s. III-CVI; Herausgegeben von der Redaktion der Allgemeinen Zeitung des Judenthums. Bonn: 1871
„Gedenkbuch Berlins der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus“. Berlin: Freie Universität Berlin, Zentralinstitut für Sozialwissenschaftliche Forschung, Edition Hentrich, 1995
Ludwig Geiger. „Geschichte der Juden in Deutschland“, Band 1, Heft 1. Braunschweig: C.A. Schwetschke und Sohn, 1886
Martin Gilbert. “The Holocaust, the Jewish Tragedy”. London: Collins, 1986
Marsha Greenbaum. “The Jews of Lithuania: a history of a remarkable community, 1316-1945”. Jerusalem Gefen Publishing House Ltd., 1995
Werner Haupt. „Als die Rote Armee nad Deutschland kam. Der Untergang der Divisionen in Ostpreussen, Danzig, Westpreussen, Maklemburg, Pommern, Schlesien, Sachsen, Berlin und Brandenburg“. Friedberg: Podzun-Pallas-Verlag, 1981
Margaret Heitmann & Julius H. Schoeps. „Geschichte und Kultur der Juden in Pommern. Ein Sammelband“. Hildesheim, Zürich, New York: Georg Olms Verlang, 1995
Michael Hepp. „Die Ausbürgerungen deutscher Staatsangehöriger“. München: K.G. Saur, 1985
Aron Heppner & Isaak Herzberg. „Aus Vergangenheit und Gegenwart der Juden und der jüdischen Gemeinden in den Posener Landen, nach gedruckten und ungedruckten Quellen“, Koschmin, Bromberg: 1909
Ernst G. Heppner. „Shanghai Refuge: a memoir of the World War II Jewish Getto”. Lincoln: University of Nebraska Press, 1993
Raul Hilberg. “The destruction of European Jews”. New York/London: Holmes & Meier, 1985
Esriel Hildesheimer. „Jüdische Selbstverwaltung unter dem NS-Regime. Der Existenzkampf der Reichsvertretung und Reichsvereinigung der Juden in Deutschland“. Tübingen: J.C.B. Mohr (paul Siebeck) 1994
Isidor Hirschberg. „Verzeichniss sämmtlicher naturalisirten Israeliten im Grossherzogthum Posen“. Bromberg 1836
Jacob Jacobsohn. „Das städtische Bürgerrecht der Juden un Preussen“. London: Bulletin für die Mitglieder der Gesellschaft der Freunde des Leo Baeck Instituts, Jahrgang 1. Secker & Warburg, 1958
Jacob Jacobsohn. „Die Judenbürgerbücher der Stadt Berlin 1809-1815“, Band 4, Quellenwerke Band 1. Berlin: 1962.
Paul Johnson. „A history of the Jews”. New York: Harper & Row, 1987
Raphael Jospe i Samuel Z. Fishman. “Go and study: Essays and Studies in Honor of Alfred Jospe”. Washington, D.C.: B’nai B’rith Hillel Foundation, 1980
“Juden in Berlin, 1671-1945: Ein Lesebuch”. Berlin: Nicolaische Verlagsbuchhandlung Beuermann GmbH, 1988
„Juden in Preussen. Ein Kapitel deutscher Geschichte“{. Dortmund: Bildarchiv Preussischer Kulturbesitz, 1981
„Jüdische Geschichte in Berlin: Bilder und Dokumente“. Eine Ausstellung der Stiftung Topographie des Terrors, Berlin: Edition Hentrich, 1995

„Jüdisches Adressbuch für Gross-Berlin, 1931“. Berlin: Goedega Verlags-Gesellschaft GmbG, 1931

„Jüdisches Lexicon-Encyclopedia Judaica“, 1928. Berlin: ed. Jakob Klatzkin, Nachum Goldmann i Ismar Elbogen

Horst Junk. „Die jüdischen Bürger von Schneidemühl“. Cuxhaven: Archiv der Heimatstube des Heimatkreiss Schneidemühl e. V. Cruxhaven, drugie wydanie Stadt Schneidemühl und Grenzmark Posen-Westpreußen, 1997, s. 29 i załączniki.

„Kalender & Jahrbuch auf das Jahr 5617 (30 September 1856 bis 18 September 1857) für die jüdischen Gemeinden Preussens, herausgegeben von Ph. Wertheim (Sekretär der jüdischen Gemeinde zu berlin;) erster Jahrgang. Berlin: Veit & Comp. 1857

Guido Kisch. „The Jews in Medieval Germany: a study of their legal and social status“, New York: Ktav Publishing House, 1970

Adolf Kober. “The Jewish community in Germany from the age of Enlightenment to their destruction by the Nazis”. Jewish Social Studies, tom 9-10, 1947-48

Arthur Koestler. “Der 13. Stamm: das reich der Khasaren und sein Erbe”. Bergisch-Gladbach: 1989

Alfons Kutz. „Ein Händedruck mit Schneidemühl: Grenz-und Regierungsstadt Schneidemühl einst und jetzt“. Cuxhaven: 1989

Ladwig-Winters. „Anwalt ohne Recht: das Schicksal jüdischer Rechtsanwälte in Berlin nach 1933“. Rechtsanwaltkammer Berlin: be.bra, 1998

Egon Larsen. „Und doch gefäfft mir das Leben: Die briefe der Clara Grunwald 941-1943“. Mannheim: Verlag Buchholz, 1985

Louis Lewin. „Die Landessynode der grosspolnischen Judenschaft“. Frankfurt/M: Kauffmann, 1926

Louis Lewin. „Deutsche Einwanderungen in polnische Ghetti“, w „Jahrbuch der jüdisch literarischen Gesellschaft. Frankfurt: 1911

Louis Lewin. „Jüdische Ärzte in Grosspolen“ w „Jahrbuch der jüdisch literarischen Gesellschaft“, nr X. Frankfurt: 1911

„Liberales Judentum“. Frankfurt/M: Vereinigung für das Liberale Judentum in Deutschland, 1908-1922

Liliencron Rochus, Freiherr von. „Allgemeine deutsche Biographie“. Leipzig: Historische Commission bei der Königlichen Akademie der Wissenschaften, Dunker und Humbolt, 1875-1912

Peter Longerich. „Politik der Vernichtung: eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgungen“. München: Pieper Verlag, 1998

E. G. Löwenthal. „Bewährung im Untergang: ein Gedenkbuch“. München: Deutsche Verlags Anstalt, 1965

Franz Lüdtke. „Grenzmark Posen-Westpreussen, Ein Heimatbuch“. Leipzig: Friedrich Brandstetter, 1927

Monika Minninger, Joachim Meynert i Friedhelm Schäffer. „Bielefelder Beiträge zur Stadt und Regionsgeschichte: Antisemitisch Verfolgte registiert in Bielefeld 1933-45. Eine Dokumentation jüdischer Einzelschicksale“. Bielefeld: Stadtarchiv Bielefeld, 1985

G. Meyer, Paulus Stephanus Cassel. „Die preussischen Bürger jüdischen Bekenntnisses“. Leipzig: 1847

Peter Melcher. „Weissensee – ein Friedhof als Spiegelbild jüdischer Geschichte in Berlin“. Berlin: Haude & Spener, 1986

Christian Meyer. „Geschichte des Landes Posen“. Ackerstaff und Kuballe, 1979

John Mendelsohn. „The Holocaust: selected documents in eighteen volumes“, to VIII, Garland, 1982

"Mitteilungen des Gesamtarchivs der deutschen Juden". Leipzig: 1909
H. von Moltke. „Darstellung der wahren Verhältnisse und des gesellschaftlichen Zustandes von Polen". Berlin: 1832
„Notizblatt der Gesellschaft zur Erforschung jüdischer Kunstdenkmäler", e. V. Frenkfurt/ Main: 1902-1937
Ralph Oppenheim. „An der Grenze des Lebens. Theresienstädter Tagebuch". Hamburg: Rütten & Loening Verlag
Jacob Peiser. „Die Geschichte der Synagogen-Gemeinde zu Stettin. Eine Studie zur Geschichte des pommerschen Judentums". Zweite bearbeitete und erweiterte Auflage. Würzburg: Holzner Verlag, 1965
Joseph Perles. „Geschichte der Juden in Posen". Breslau: Verlag der Schletter'schen Buchhandlung (H. Skutsch), 1865
Salomon Plessner. „Des Tempels wahrer Wert, Reden, gehalten am 30. Tischri 5602, zur Einweihung der neuen Synagoge zu Schneidemühl, von Salomon Plessner, Religionslehrer". Berlin: Julius Sittenfeld, 1841
Gerald Reitlinger. „The Final Solution. The attempt to exterminate the Jews of Europe", 2. poprawione i rozszeżone wydanie. London: Vallentine, Mitchel, 1968
Karl Retzlaw. "Spartakus – Aufstieg und Untergang: Erinnerungen eines Parteiarbeiters". Zweite Auflage, Frankfurt: Verlag Neue Kritik, 1974
Monika Richarz. „Jüdisches Laben in Deutschland: Selbstzeugnisse zur Sozialgeschichte 1918-1945. Stuttgart: Deutsche Verlags Anstalt, 1982
James R. Ross. „Escape to Shanghai: a Jewisch community in China". New York: Free Press, 1994
Ludwig von Rönne i Heinrich Simon. „Die früheren und gegenwärtigen Verhältnisse der Juden in den sämmtlichen Landestheilen des Preussischen Staates". Breslau: Georg Philipp Aderholz, 1843
Maria Rutowska. „Wysiedlenia ludności polskiej z Karju Warty do Generalnego Gubernatorstwa 1939-1941". Poznań: Instytut Zachodni
Wolfgang Scheffler i Diana Schulle. „Book of Remembrance. The German, Austrian and Czechoslovakian Jews deported to the Baltic States". München 2003
Gertrude Schneider. "Journey into terror". Westport, Conn.: Praeger, 2001
Herbert Schultheiss. „Die Reichskristallnacht in Deutschland, nach Augenzeugenberichten". (Bad Neustädter Beiträge zur Geschichte und Heimatkunde Frankens, Band 3). Bad Neustadt a.d. Saale: Rötter Druck und Verlag, 1986
Akibah Ernst Simon. „Aufbau in Untegang: jüdische Erwachsenenbildung im nationalistischen Deutschland als geistiger Widerstand." Tübingen: Mohr, 1959
Heinrich Silbergleit. „Die Bevölkerungs-und Berufsverhältnisse der Juden im deutschen Reich". Berlin: Akademi-Verlag, 1930
Selma Stern. „Der preussische Staat und die Juden". Tübingen:, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck) 1962-75
Josef Stukowski. „Bis zuletzt in Schneidemühl". Cuxhaven:1979
„The Jewish Encyclopedia", New York: Funk & Wagnalls, 1901-1906
"Theresienstädter Gedenkbuch. Die Opfer der Judentransporte aud Deutschland 1942-1945". Prague: Institut Terezínské iniciativy – Academia, 2000
Jacob Toury. "Der Eintritt der Juden ins deutsche Bürgertum: eine Dokumentation". Tel Aviv: Diaspora Research Institute (Tel Aviv University) 1972
Joseph Walk. „Das Sonderrecht für die Juden im NS-Staat: eine sammlung der gesetzlichen Maßnahmen und Richtlinien, Inhalt und Bedeutung". Heidelberg/ Karlsruhe: C. F. Müller, 1981

Adolf Warschauer. „ Die städtischen Archive der Provinz Posen“. Leipzig: 1910
Adolf Warschauer. „ Konolisationstätigkeit Friedrich des Grossen, aus dem Netzedistrikt“. Bromberg: Vortrag, abgedruckt in der Ostdeutschen Rundschau, 1903
Stefi Wenzel. „Jüdische Bürger und kommunale Selbstverwaltung in preussischen Städten 1808-1848“. Berlin: (Veröffentlichungen der historischen Kommission zu Berlin beim Friedrich-Meinecke-Institutte der Freien Universität Berlin, Walter de Gruyter & Co., 1967
Simon Wiesenthal. „Every Day Remembrance Day. A Chronicale of Jewish Martyrdom”. New York: Henry Holt & Co., 1987
Lorraine Wulfe. “Memories of Nelly Levy Berg. Her life in Germany and her first ten years in America, 1910-1948”.
Heinrich Wuttke. “Städtebuch des Landes Posen“. Leipzig: T. O. Weigel, 1877
Michael Zarkin. „Jews in the Province of Posen. Studies in the communal records of the eighteenth and nineteenth centuries”. Philadelphia: Dropsie Collage for Hebrew and cognate learning, 1939
“Zeitschrift der historischen Gesellschaft für die Provinz Posen“, XVIII. Leipzig: 1892
„Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland“, 1 Jahrgang, 1. Helf. Berlin: Philo Verlag, 1929
Maria Zelzer. „Weg und Schicksal der Stuttgarter Juden: ein Gedenkbuch“. Stuttgart: herausgegeben von der Stadt Stuttgart, E. Klett, 1964
Leopold Zunz. „Zur Geschichte und Literatur“, erster Band. Berlin: Veit und Comp., 1845

Słowniczek

Akrostych (greka) Akrostichion, zbiór linii i wersów, z których pierwszy, ostatni lub inne poszczególne litery tworzą wyraz, zdanie lub alfabet.

ADMO"R skrót od hebrajskiego Adoneinu Mo0reinu v'Rabbenu, tytuł stosowany na określenie hasydzkiego przywódcy lub „rebbe", kierownika sekty Hasydów.

Aedikula Mały budynek, imitacja świątyni, kapliczka.

Alija (hebrajski) wstąpienie tj. emigracja do Palestyny, przyszłego państwa Izrael.

Almemor (jidisz) Słowo opisujące bimę (termin użyty przez Rashiego w komentarzach). Na niemieckojęzycznych terenach słowem był almemor, podczas gdy w Europie Wschodniej bima była nazywana balemer, wywodzące się z arabskiego al.-mimbar, puplit w muzułmańskim meczecie, mównica. W krajach wschodnich, jednak bima była nazywana ambol, który jest zarabizowaną formą słowa ambon, pulpit w kościołach bizantyjskich.

Alter Markt (niemiecki) Stary Rynek

Aprobata (łacina) Korzystna opinia, aprobata; zatwierdzona formalnie i stanowczo; sankcja: list aprobujący przez rabina.

Apsyda (łacina) sklepiona półokrągła lub wielokątna nisza w budynku lub półokrągła lub wielokątna wystająca część budynku.

Aryjczyk W zawoalowanym jezyku Trzeciej Rzeszy każda osaoba należąca do czystej, wyższej białej rasy, zgodnie z ustawami rasowymi z 1935 roku.

Arisierung/Aryanization Ustawa, która weszła w życie 6 grudnia 1938 roku, używane w szczególności na określenie wymuszonej sprzedaży żydowskich biznesów, udziałów i własności Aryjczykom tj. nie-Żydom

Aron ha-Kodesz (hebrajski) Arka, pojemnik zawierający zwoje prawa; w synagodze Arka jest skierowana w stronę Jerozolimy; punkt centralny synagogi, bardzo udekorowany. Pierwotnie wolnostojąca naprzeciwko wschodniej ściany synagogi, jednak często była umieszczona w niszy lub apsydzie; z reguły zakryta przez haftowaną zasłonę, do której wchodziło się po schodach.

Aszkenazyjczyk (hebrajski) Termin stosowany na określenie Żydów, którzy mieszkali w północnej Europie i którzy z reguły stosują się do zwyczajów wywodzacych się z średniowiecznego franko-niemieckiego judaizmu, w przeciwieństwie do judaizmu sefardyjskiego, który ma swoje oddzielne korzenie w Hiszpanii i basenie Morza Śródziemnego (Sefardia). Określenie Aszkenazyjczyk pierwotnie odnosiło się do ludzi i państwa w czasach średniowiecznych i zaczęło odnosić się do żydowskich miejsc zamieszkania w północno-zachodniej Europie (północna Francja i zachodnie Niemcy). W wyniku rozszerzenia terminu, teraz odnosi się on do Żydów o korzeniach wywodzących się z północnej i wschodniej Europy (włączając Rosję) wraz z ich oddzielnymi praktykami liturgicznymi, religijnymi, lingwistycznymi i zyczajami społecznymi.

Asesor (łacina) Pomocnik tj. pomocnik sędziego.

AUFBAU (niemiecki) Gazeta wydawana w języku niemieckim w USA (założona w 1934 roku) przeznaczona dla niemieckiej gminy żydowskiej w Stanach Zjednoczonych.

Austrittsgemeinden (niemiecki) żydowskie wspólnoty dysydentów.

Av Bet-din (A.B.D) (hebrajski) przewodniczący sądu rabinicznego.

Baal Koreh Mistrz czytania; termin stosowany wśród Żydów aszkenazyjskich na określenie czytającego fragment Pentateuch, sidra, z zwoju znajdującego się w synagodze. (hebrajski) Baal Keriah

Baal Tefila (hebrajski) Kierownik modłów.

Pudełko Besamim (hebrajski) Naczynie wypełnione ziołami, używane na zakończenie Szabatu.

Bet Din (hebrajski) Sąd rabiniczny.
Bet Din Godol (hebrajski) Wyższy sąd rabiniczny.
Betel (hebrajski) Dom Boga.
Bet ha-Kneset (hebrajski) Synagoga, dom zgromadzenia.
Bet ha-Midrasz (hebrajski) Miejsce studiowania Tory, dla młodych in dorosłych; łączące miejsce nauki i synagogę; również miejsce spotkań.
Bet ha-Mikdasz (hebrajski) Świątynia
Bet Olam (hebrajski) Dom wieczności, jedno z kilku określeń cmentarza.
Bet Tefila (hebrajski) Dom modłów.
Bikur cholim (hebrajski) Towarzystwo odwiedzające chorych.
Bima (hebrajski) (Patrz Almemor) Podniesiona platforma w synagodze z której czytana jest Tora. Platforma na której opiera się stół ma często kwadratowy lub wielokątny kształt i z reguły wchodzi się na nią schodami umieszczonymi po obu stronach. Otacza ją balustrada zapewniająca beszpieczeńswto i ozdoby. Bima jest zazwyczaj umieszczona na głównej osi wschod-zachód w centralnym punkcie synagogi w ortodoksyjnych synagogach aszkenazyjskich lub po stronie wschodniej w reformatorskich synagogach aszkenazyjskich i po przeciwnej stronie arki jak w synagogach opartych na rytuałach Sefardyjskich i włoskich.
B'nai B'rith (hebrajski) Patrz UOBB. Synowie Przymierza, nazwa żydowskiego dobroczynnego stowarzyszenia założonego w 1843 roku w Nowym Jorku. Mimo że jest znana jako loża, B'nai Brith nie ma powiązań z żadnymi lożami masońskimi. Grossloge für Deutschland była pierwsza lożą poza Stanami Zjednoczonymi, ustanowioną w Niemczech w 1882 roku; do 1932 roku w Niemczech istniały 103 loże i zrzeszały niemal 15.000 członków.
Borden tax Podatek dochodowy. (Znany również jako podatek Pardon, Bardon)
Bürgerstand/Bürgertum (niemiecki) Klasa średnia, burżuazja.
Kantor (patrz Chazan)
Krzesło Eljasza Symboliczne krzesło znalezione w wielu synagogach, stojące na boku dla proroka Eliasza w czasie ceremoni obrzezania.
Chalutz (hebrajski) Pionier, syjonista; lm. Chalutzim
Chasydzi (hebrajski) Pobożni. Zwolennicy religijnej frakcji (Hasydyzm = Pietyzm), która zaczęła działać w połowie XVIII wielku na Ukrainie. Ruch wywodzi swoją unikatowość nie z doktryny, ale z podejścia, które promuje gminę, i jest ze swej natury zależny od gminy. Nacisk jest położony na wiarę i mistyczne emocje religijne, zamiast nauki, chociaż współczesny Hasydyzm uznaje obie działalność ekstatyczną i naukę.
Chawer (hebrajski) Przyjaciel lub kolega; lm. Chaverim. **Chazan** (hebrajski) Patrz Kantor lub Vorbeter lub Vorleser. Pierwotnie kierownik spotkań modlitewnych, ostatecznie śpiewak i kierownik modłów w synagodze.
Cheder (hebrajski) Nauka religijna dla dzieci.
Chewra Kadisza Bractwo żałobne służące w równym stopniu wszystkim członkom kehili, bez względu na ich pozycję społeczną w gminie. Zasada biblijna głosi, że żadna osoba nie może czerpać korzyści materialnych ze śmierci innych, a gmina jako całość może wykorzystać wszelkie możliwe zyski na cele gminne.
Chupa (hebrajski) Baldachim ślubny.
Konfirmacja Pod koniec XIX wieku liberalne zgromadzenia żydowskie wprowadziły zbiorową konfirmację dziewcząt w czasie Świętego Tygodnia/Feast of Weeks.
Judaizm konserwatywny Współczesny kierunek rozwojowy w judaizmie, będący odpowiedzią na wczesne ruchy reformatorskie, usiłujący utrzymać jasne powiązania z klasycznym judaizmem, jednocześnie przystosowując go do współczesnych warunków. Jego centrum naukowym w USA jest Żydowskie Seminarium Teologiczne w Nowym Jorku.

Darszan (hebrajski) Kaznodzieja i wykładowca (objaśniający) żydowskie prawo.
Dajan (hebrajski) Sędzia rabiniczny, znany również jako Unterrabbiner. Lm. Dajanim.
Denar Jednostka monetarna stosowana sporadycznie w Polsce.
Eingliederung (niemiecki) Zostać wcielonym lub przyłączyć się do większości społeczeństwa.
El mole rachamim (hebrajski) Modlitwa poświęcona czyjejś pamięci.
Ellen (niemiecki) Lm. Jedostka długości stosowana w Niemczech i Polsce od XVI do XIX wieku.
Oświecenie XVIII-wieczny prąd filozoficzny charakteryzujący się ożywionym kwestionowaniem władzy, tworzący liczne teorie w sferze polityki oraz naciskający na stosowanie metod empirycznych w nauce.
Erb-Begräbnis (niemiecki) Z reguły rodzinny krypta/pole; zazwyczaj przylegające do siebie kwatery dla innych członków rodziny, do wykorzystania w przyszłości.
Erec Izrael (hebrajski) Ziemia Obiecana w Izraelu.
Faktor (łacina) Agent, pośrednik
Floren Jednostka monetarna stosowana sporadycznie w Polsce.
Finanzrat (niemiecki) Tytuł noszony przez urzędnika państwowego na stanowisku obejmującym kwestie finansowe.
Gabaj (hebrajski) Starszy tj. wybrany przewodniczący synagogi lub gminy.
Gallil (hebrajski) Dystrykt.
Galut (hebrajski) Wygnanie. Termin dotyczy licznych wydaleń Żydów z ziemi przodków. Z czasem, uosabiał on szersze pojęcie żydowskiej bezdomności oraz stan alienacji. Dlatego też potocznie być w galut znaczy żyć w diasporze oraz znajdować się również w stanie fizycznej, a nawet duchowej alienacji.
Gau (niemiecki) Terytorialna jednostka administracyjna lub dystrykt NSDAP; w nazistowskich Niemczech było 42 Gau, 43. był Auslandorganisation, zagraniczna organizacja NSDAP. Gau dzieliły się na Kreis, Ortsgruppe, Zelle i Block.
Gauleiter (niemicki) Dowódca dystryktu parii nazistowskiej.
Geheimrat (niemiecki) Tajny radca
Gemeinde (niemiecki) Gmina
Gemeindehaus (niemiecki) Budynek gminny.
Gemeidezwang (niemiecki) Obowiązkowe członkostwo w gminie religijnej, uznane przez państwo.
Generalne Gubernatorstwo Obszar Polski anektowany przez Niemcy w czasie II Wojny Światowej.
Gestapo (niemiecki) Skrót od Geheime Staats Polizei np. w pełni umundurowana tajna policja państwowa w czasach nazistowskich.
Goj (hebrajski) Termin stosowany na określenie nie-Żyda; czasami obraźliwy.
Gojim (hebrajski) Lm. Termin stosowany na określenie nie-Żyda; czasami obraźliwy.
Grosz (polski) Mała jednostka pieniężna używana sporadycznie w Polsce i Niemczech.
Grossherzogthum (niemiecki) Wielkie Księstwo.
Gwda (polski) Rzeka Gwda lub Küddow, jak nazywali rzekę wcześni niemieccy osadnicy, przepływająca przez Piłę.
Gimnazjum (łacina) Na ziemiach, gdzie posługiwano się językiem niemieckim, szkoła średnia przygotowująca do studiów na uniwersytecie.
Hachschara (hebrajski) Przygotowanie np. przeorganizaowanie, przeszkolenie zawodowe. Intelektualne i fizyczne szkolenie pionierów (chaluzim) w celu osiedlenia się w Palestynie; przede wszystkim trening w pracy fizycznej, takiej jak rolnictwo.
Halacha (hebrajski) Żydowskie prawo religijne; rabiniczne pisma z Talmudu, które tyczą się jedynie spraw prawnych.

Halachist Mistrz Halachy; człowiek, który jest w sposób szczególny obeznany z pismami rabinicznymi z Talmudu.

Haskala (hebrajski) Zrozumienie, rozum; Haskala jako ruch żydowski rozwinął się w Niemczech i Austrii pod koniec XVIII wieku. Ruch nalegał na zmiany w zachowaniu, dopasowując język i strój do kraju zamieszkania, zamiast studiować Talmud nacisk został położony na studiowanie hebrajskiego i literatury naukowej oraz zachęcanie do rolnictwa i prac ręcznych jako zajęć odpowiednich dla Żyda, aby zmienić obraz Żydów w oczach nie Żydów jako ciałych pośredników.

Hatikwa (hebrajski) Nadzieja. Słowa i melodia śpiewana przez Syjonistów; w 1948 roku stała się hymnem Izraela.

Herzogthum (niemiecki) Księstwo.

Hezqat-arenda (hebrajski) System prawa dzierżawy, często dziedzicznych, mających zastosowanie do domów, straganów, sklepów itp.

HIAS Skrót od Hebrew Immigraants' Aid Society: utworzone w 1880 roku w Nowym Jorku, aby nieść pomoc żydowskim emigrantom mieszkającym w USA.

Höhere Knabenschule (niemiecki) Szkoła średnia dla chłopców.

Höhere Töchterschule (niemiecki) Szkoła średnia dla dziewcząt.

Immediatstadt (niemiecki) Termin używany na określenie miasta, które nie znajdowało się pod jurysdykcją kasztelana, miasto które miało swoją własną jurysdykcję, administrację i prawo bicia monety. Miasto było tylko odpowiedzialne przed polskim władcą, jako Grundherr, właścicielem miasta. W wyniku szybkiego rozwoju miasta polscy królowie obdarowywali mieszkańców oraz miasto ziemią i licznymi przywilejami.

Jahrzeit (niemiecki) Powtarzajacy się dzień pamieci, dzień, w którym zmarła dana osoba.

Jezuici Ustanowieni jako Towarzystwo Jezusowe w 1540 roku przez Hiszpana Ignacego Loyolę, głównym wysiłkiem Jezuitów w tym okresie wydawała się być eliminacja „Dysydentów" (Protestantów) i głosić pogardę dla judaizmu, kiedy polski monarcha zaczął tracić władzę na rzecz możnych. Jezuickie rządy terroru rozpoczęły się w 1573 roku w głównych miastach, poprzez ustanowienie kolegiów, w których zatruwali umysły młodych ludzi, szczególnie szlachty. Tam gdzie niegdyś królowała tolerancja, czysta anarchia zajęła jej miejsce. Papież Grzegorz XV kanonizowłą Loyolę w 1628 roku za jego „wspaniałą pracę na rzecz kościoła katolickiego".

Judenmarkt (niemiecki) Żydowski rynek znany również jako Judenstadt lub Judenviertel, nazwa nadana przez nie Żydów, określająca obszary gdzie mieszkali Żydzi.

Judentransportgruppe Grupa Żydów transportowanych/deportowanych w czasie II Wojny Światowej.

I.O.B.B. Skrót od Independent Order of B'nai B'rith. (patrz B'nai B'rith)

IOME (hebrajski) Skrót od Irgun Olej Merkaz Europa, organizacja nadzorująca imigrantów z Niemiec, wcześniej znana jako Histachdut Olej Germania.

K"TZ (Ka"tz) (hebrajski) Kohen Tzedek: potomek Aarona, pierwszego żydowskiego kaznodzei

Kabała (hebrajski) Otrzymana doktryna lub tradycja. Od XIII wieku wyjaśnienia dla żydowskiego mistycyzmu. Mistyczna interpretacja pism wśród rabinów i niektórych średniowiecznych chrześcijan, ezoteryczna teozofia i nauczanie.

Kahal (hebrajski) Grupa starszyzny gminy żydowskiej wybrana przez członków kehili, zazwyczaj przedsiębiorców z różnych branż. Ich obowiązki były rozmaite: administracja podatkami, pożyczanie i administrowanie pożyczkami, regulacja biznesów swych członków, wyznaczanie sędziów na targi, administrowanie obowiązkami dyscyplinarnymi (uznanymi przez państwo), wysyłanie delgatów kahalu na synod prowincji i do Waad arba Aratsot (Rada Czterech Ziem).

Kahal katan (hebrajski) Mała gmina żydowska.

Kasztelan (niemiecki) Pierwotnie królewski urządnik lub zarządca królewskiego zamku lub majątku i kontrolowanej przez niego ziemi. Później stanowisko kasztelana było nieopłacane, pozostał tylko tytuł.

Kataster (łacina) Oficjalna lista własności, ustanowiona dla celów podatkowych, zwana również Lustracja.

Kufmann (niemiecki) Przedsiębiorca. Często wśród Żydów stosowane jako imę lub nazwisko.

Kaufmännischer Verein (niemiecki) Cech kupiecki.

KC (niemiecki) Skrót od Kartell Convent deutscher Studenten jüdischen Glaubens, żydowskie stowarzyszenie studenckie utworzone w Niemczech na początku XX wieku, w proteście przeciwko wzrostowi liczby prawicowych niemieckich grup studenckich.

Kehila (hebrajski) Zorganizowana gmina żydowska, zgromadzenie.

Kehilot (hebrajski) Liczba mnoga od kehila.

Kesherim (hebrajski) Liczba mnoga od Kesher. Zaufana starszyzna gminy.

Kielich Kidzusz Ceremonialny kielich.

Klepper (jidisz) Gemiendediener lub Szamasz, który zarządza podatkami.

Kloys lub Klaus (jidisz/niemiecki) Klause: dom modlitwy i studiowania, szkoła i pomieszczenie dyskusyjne dla mężczyzn, które mogło służyć również jako synagoga, chociaż jest uznawane za bardziej święte niż synagoga. Klaus mógł przylegać do synagogi lub zostać specjalnie wybudowany i mógł czasami zawierać arkę i bimę.

Kohen (Cohan) (hebrajski) Duszpasterstwo. Jedna z trzech plemiennych podziałów Żydów, wywodzący się z czasów biblijnych. Kohen (lm. Kohanim) pochodził od Aharona i był kapłanem, który służył w świątyni w Jerozolimie. Potomkowie wywodzą się z linii męskiej. Od czasu zniszczenia II Świątyni większość funkcji Kohena wygasła, chociaż Kohen nadal posiada pewne przywileje w synagodze i wypełnia pewne obowiązki religijne. Nie wolno mu mieć styczności z ciałem zmarłego.

Konsulent (niemiecki) Poniżajacy termin używany w nazistowskich Niemczech na określenie zawodowego żydowskiego prawnika, któremu zakazano wykonywania zawodu. Dokładniej, pozwalano im jedynie reprezentować i doradzać Żydom.

Kopfsteuer (patrz pogłówne)

Korobka (rosyjski) Pojemnik, w którym zbierane były monety, pobierane jako rodzaj specjalnego podatku składanego przez i na rzecz gminy. Podatki były głównie nałożone na mięso, drożdże, wino i sól. Często pobór tego typu podatku był zlecany przedsiębiorcom, co skutkowało spekulacjami. Korobka straciła na znaczeniu i wykorzystaniu na początku XX wieku.

Koszerny (rytualnie ubite) mięso.

Krupka (polski) Podatek od uboju lub po prostu podatek.

Kultusbeamter (niemiecki) Pracownik Kultusgemeinde.

Kultusgemeinde (niemiecki) Religijna gmina żydowska.

Kurfürst (niemiecki) Tytuł niemieckiego księcia, który miał prawo wzięcia udziału w wyborze Cesarza Świętego Cesarstwa Niemieckiego: Elektor Brandenburgii.

Landkreis (niemiecki) Okręg.

Landrat (niemiecki) Radny okręgowy.

Landvogteigericht (niemiecki) Ława przysięgłych.

Leichenhalle (niemiecki) Kostnica.

Lewita (hebrajski) Jeden z rodziny Levy, jeden z wyznaczonych do pomocy kapłanowi w świątyni.

Magdeburger Stadtrecht (niemiecki) Magdeburskie Prawo Miejskie, innymi słowy „prawa samorządowe", jus municipale lub prawa miejskie „w oparciu o prawo niemieckie" – idea, która się ostatecznie rozprzestrzeniła na Europę Wschodnią.

Magen David (hebrajski) Gwiazda Dawida.
Magistratsmitglied (niemiecki) Członek rady miejskiej
Mahzor/Machsor (hebrajski) Modlitewnik stosowany w czasie świąt i świątecznych obrzędów.
Maskir Buch (hebrajski/niemiecki) Księga z danymi trzymana przez sekretarza gminy.
Macewa (hebrajski) Kamień nagrobny. Lm. Macewy.
Mediatstadt (niemiecki) Miasto zwane również jako Erbstadt, które miało jednego właściciela, który oddzielał miasto od zarządzania ziemią. Mediatstadt posiadało swoją wolność na podstawie listów praw i było znane jako geistlich lub adelig, odnoszące się do religijnego lub szlacheckiego właściciela, list był bardziej opodatkowany. W miastach mających religijnego właściciela, nie mogli mieszkać Żydzi (patrz Mittelbare Stadt).
Melamed (hebrajski) Nauczyciel w klasie religijnej (cheder).
Menora (hebrajski) święty siedmioramienny świecznik wykorzystywany w czasie żydowskich modłów.
Midnaggedim (hebrajski) L. poj. Midnagged. Oponenci, ci którzy sprzeciwiali się Hasydyzmowi.
Midrasz (hebrajski) Część nauczania talmudycznego, które obejmowało nauczanie rabinackie poprzez homilie i przypowieści, a nie dosłowne i techniczne wyjaśnienia.
Mykwa (hebrajski) Łaźnia rytualna z płynącą wodą, wykorzystywana przez ortodoksyjne kobiety i mężczyzn do oczyszczenia.
Minhag (hebrajski) Żydowski rytuał modlitewny. Polski Minhag stał się Konserwatywny w USA; niemiecki Minhag został w dużej mierze reformatorski.
Minjan (hebrajski) Kworum złożone z dziesięciu mężczyzn w wieku powyżej trzynastu lat, potrzebynych do recytowania modlitw.
Mischehe (niemiecki) W nazistowskich Niemczech mieszane małżeństwo, w którym tylko jedno z partnerów jest Żydem.
Mischling (niemiecki) W nazistowskich Niemczech potomek z miesznego małżeństwa, w którym tylko jeden partner jest Żydem.
Mittelbare Stadt (niemiecki) Miasto będące włsanością duchowieństwa lub szlachty (patrz Mediatstadt).
Mizrachi (hebrajski) Religijny ruch syjonistyczny.
Mizraejczycy (hebrajski) Żydzi z Bliskiego Wschodu.
Mauretański W znaczeniu stylu architektonicznego, pozostałość po arabskiej Hiszpanii, stosowany w synagogach w Europie w latach 50. XIX wieku, stosujący typowe elementy takie jak łuki w kształcie końskiej podkowy, arabeski i wieżyczki podobne do minaretu.
Moreh tzedek (MO"TZ) (hebrajski) Tytuł nadawany rabinowi, który uczy prawa religijnego, który miał prawo wydawać rabinackie orzeczenia: nauczyciel prawości, idiom oznaczający prawego nauczyciela.
Moreinu HaRav (MO"H) (hebrajski) Nasz nauczyciel. Tytuł honorowy przyznawany uczonemu mężowi w gminie, jednak pod żadnym pozorem nie pociągał za sobą wyświęcenia na rabina. Na płytach nagrobnych, gdzie gmina starała się być bardziej hojną, wielu było honorowanych po swej śmierci skrótem Kaf-Mem-Resh oznaczającym Czcigodny nauczyciel Reb. Do szczególnie uczonego lub nie rabina zwracano się i mówiono Moreinu HaRav, „Nasz nauczyciel i rabin". Skrót brzmiał Mem-Vav-Heh-Resh. Wiele innych skrótów było używanych aby wysławiać uznanego rabina. Inne określenia stosowane w Niemczech na określenie laickich członków zgromadzenia, którzy byli uczeni i szanowani, obejmowały Chawer (kolega) i Choschuv (ważny). Tytuły był również często nadawane przez gminę, aby uczcić znaczące urodziny tj. 60., 70., 75.
Ne'eman (hebrajski) Zarządca, drugi po przewodniczącym, który pełnił obowiązki skarbnika i I sekretarza gminy. Ne'emanim (hebrajski) l. mn. od Ne'eman.

Ner tamid (hebrajski) Wieczne światło; stale paląca się lampa, umieszczona naprzeciwko arki, uosabiająca obecność Boga.

Netzedistrikt (niemiecki) administracyjny dystrykt rządowy, szeroki pas ziemi po obu stronach rzeki Netze (Noteć), rozciągający się od jej źrodła do granicy z Nową Marchią. Jako jednostka istniała dopiero od tzw. rozbiorów Polski z 1772 roku do czasu wcielenia do Prus Zachodnich oraz w 1815 do nowo utworzonej prowincji (Wielkie Księstwo) Poznańskie.

Neuer Markt (niemiecki) Nowy Rynek.

Neumark Obszar w Brandenburgii.

Noteć (polski) Nazwa rzeki, która w pruskich czasach nosiła nazwę Netze.

NSDAP Skrót od Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei. Partia nazistowska utworzona pierwotnie jako Deutsche Arbeiterpartei (DAP) 5 stycznia 1919 roku przez Antona Drexlera i Karla Harrera w Monachium, ostatecznie nazwę zmieniono na NSDAP 24 lutego 1920 roku. Wiadomo, że Hitler wstąpił do partii 12 września 1919 roku i wkrótce został szefem propagandy.

Oberpräsident (niemiecki) Przewodniczący.

Optanten Uchodźcy z dawnych obszarów niemieckich nowego państwa polskiego po II Wojnie Światowej.

Ostjuden Wschodni Żydzi; zarozumiały, poniżający termin używany przez Niemców (Żydów i nie-Żydów) opisujący Żydów przybywających ze wschodu tj. tych, którzy nie mieszkali w niemieckiej strefie wpływów.

Ortsgruppe (niemiecki) Lokalna jednostka NSDAP.

Parnas (hebrajski) Przewodniczący lub starszy rady lub zgromadzenia gminy żydowskiej.

Pesach (hebrajski) Wiosenne święto, rozpoczynające się 15 dnia hebrajskiego miesiąca Nissan, trwające osiem dni w Diasporze, dla upamiętnienia żydowskiego wyjścia z Egiptu.

Petschierstecher (niemiecki) Rytownik, krojczy pieczęci i plomb.

Piła/Pyla (polski) Oryginalna nazwa Schneidemühl, od polskiej podstawy słowotwórczej „piła", nawiązując do miejsca gdzie spływająca woda zasilała urządzenie używane do cięcia drewna.

Pinkas haKehillot (hebrajski) Księga protokołów, rejestr lub oficjalna księga z danymi, często przetrzymywane przez radę gmin żydowskich lub poszczególne gminy, zawierajace decyzje i budżet.

Pogrom (rosyjski) Zniszczenie, Organizowane przez państwo, niesprowokowany morderczy atak lub seria ataków na gminy żydowskie w carskiej Rosji.

Pogłówne Podatek pogłówny: opłata, która była często wstępnym wymogiem do skorzystania z prawa wyborczego tj. prawa głosu.

Pommersche Zeitung (niemiecki) Oficjalny organ NSDAP na Pomorzu w okresie nazistowskim.

Privilegium (łacina) Specjalna ustawa lub karta, gwarantujaca prawa osobie lub grupie.

Rabin (hebrajski) „Mój mistrz". Po zniszczeniu II świątyni w 70 roku n.e, rabin stał się zatwierdzonym nauczycielem klasycznej tradycji żydowskiej. Rola rabina zmieniała się znaczenie przez wieki. Tradycyjnie, rabini służyli jako prawni i duchowi przywódcy swych zgromadzeń i gmin. Tytuł jest nadawany po długim studiowaniu tradycyjnych źródeł żydowskich. To nadanie i związana z nim odpowiedzialności są kluczowe dla łańcucha tradycji judaizmu.

Rabinat (hebrajski) Rabanut, termin stosowany na określenie żydowskiego zgromadzenia lub kehili jako całości, opisujące zarówno religijną jak i cywilną administrację, jak również przywództwo duchowe.

Rabbiner/Rabbinats Asseessor (niemiecki) Sędzia religijny w gminie żydowskiej (patrz dajan).

Rabinatsverweser (niemiecki) Przewodniczący sądu rabinicznego; (patrz Rosz-Bet Din).
Rebbe (jidisz) Honorowy tytuł wyrażajacy szacunek, wykorzystywany na określenie hasydzkiego przywódcy; niekoniecznie wyświęcony rabin.
Referent (łacina) Urzędnik lub tzw. „ekspert" odpowiadajacy za „biuro" w dziale ministerstwa.
Reformacja Ruch w aszkenazyjskim judaizmie, zapoczątkowany w XIX-wiecznych Niemczech; zmierzał do uproszczenia liturgii oraz uczynienia nabożeństw zrozumiałymi dla tych, którzy słabo znali hebrajski. Reformatorzy wprowadzili wiele lokalnych elementów.
Reichsmark/Mark (niemiecki) Jednostka monetarna stosowana a początku XX wieku w Niemczech oraz w okresie nazistowskim.
Reichsthaler/Thaler (niemiecki) Jednostka monetarna używana w kilku państwach Europy od XVI do XX wieku.
Reichvereinigung der Juden in Deutschland (niemiecki) Unia Federalna Żydów w Niemczech; od 1938 roku żydowska organizacja nadzorująca (wcześniej znana jako Reichsvertretung der deutschen Juden) połączenie kilku dużych gmin, razem z Central Verein deutscher Staatsbürger jüdischen Glaubens, organizacji syjonistycznych i RdFS – Reichsbund deutscher Frontsoldaten (byłych żydowskich żołnierzy). Pod koniec lat 30. XX wieku Reichsvereinigung, jak było powszechnie znane, zostało zmuszone do zajmowania się wszystkimi aspektami żydowksiego życia takimi jak dobroczynność, nauczanie i emigracja, oprócz kierowania całą komunikacją z Gestapo, a później RSHA. Rozwiązanie Reichsvereinigung nastąpiło 10 czerwca 1943 roku, po czym nastąpiła depostacja jego kadry.
Repräsentant (niemiecki) Przedstawiciel. W XIX-wiecznych Prusach, mężczyzna wybierany spośród gminy żydowskiej, jedynie do rozwiązywnia kwestii przynależnych gminie żydowskiej względem państwa.
Rosz ha-Kahal (hebrajski) Przewodniczący gminy żydowskiej; lider gminy.
Rosz-Bet Din (hebrajski) Przewodniczący sądu rabinicznego, również zwany na ziemiach niemieckich jako Rabbinatsverwalter lub Rabbinatsverwesser.
Ruten (niemiecki) Jednostka powierzchni strosowana sporadycznie w Polsce i Niemczech.
RSHA Skrót od Reichsicherheitshauptamt, (Główny Urząd Bezpieczeństwa Rzeszy) konglomerat Heydricha złożony z regularnej policji bezpieczeństwa, Gestapo i agencji wywiadowczych (Tajne służby SS), utworzona 27 września 1939 roku.
Schneidemühl (niemiecki) Miasto, którego nazwa pochodzi od zasilanego wodą młyna, który był wykorzystywany do cięcia drewna.
Schöffengericht (niemiecki) Ława przysięgłych.
Schutzbrief (niemiecki) W Prusach list protekcyjny, przywilej, nadający żydowskim okazicielom na prawo pobytu.
Schutzjude (niemiecki) W Prusach „chroniony Żyd", któremu przyznano pewne prawa i przywileje.
Schutzjudentum (niemiecki) Elitarny system stosowany przez pruskich władców, w którym odnoszący sukcesy żydowscy kupcy i zdolni administratorzy mogli zostać Schutzjuden, tzw. chronionych, uprzywilejowanych Żydów, w czasie reżimu.
Seder (hebrajski) Ceremonialne mięso na początek święta Pesach.
Sejm (polski) Polski parlament.
Selichot (hebrajski) Skrucha; odnosi się do modlitw o przebaczenie i szczególnych nabożeństw pokutnych sprawowanych w sobotę o północy, noc przed Rosz Haszana.
Shaliach tzibbur (hebrajski) Wybitny mężczyzna reprezentujący gminę żydowską.
Szamasz (hebrajski) Sexton lub Gemeindediener; w (jidisz) szames.
Szechita (hebrajski) Ubój rytualny zgodnie z żydowskim prawem.
Shoah (hebrajski) Bieżące żydowskie słowo stosowane na określenie masowego zamordowania całej grupy ludzi.

Szochet (hebrajski) Rytualny ubojnik zgodnie z żydowskim prawem.
Sztadlan (hebrajski) Osoba interweniująca lub syndyk; reprezentował zamknięte gminy żydowskie przed światem zewnętrznym.
Szulchan Aruch (hebrajski) („Zastawiony stół") Kompendium obejmujące wszystkie aspekty żydowskiego prawa obecnie stosowane. Stworzone przez rabina Yosefa Caro z Safed w latach 60. XVI wieku, zostal generalnie zaakceptowany po tym jak uzupełnił go notatkami kompetentny rabin Moshe Isserls z Krakowa w latach 70. XVI wieku, podając decyzje przestrzegane przez aszkenazyjskich Żydów.
Sidur (hebrajski) Modlitewnik, obejmujący wszystkie modlitwy na codzienne obrzędy. Sidur może się różnić w zalezności od miejsca i wieku, ale wszystkie są oparte na kanonizacji liturgii przez Rabina Gamliela II w I wieku n.e.
Simchat Torah (hebrajski) Święto religijne, święto radości z Tory.
Stadtrat (jako grupa) (niemiecki) Rada miejska.
Stadtratsmitglied (jako osoba) (niemiecki) Radny miejski lub alderman.
Stadtverordneten-Versammmlung (niemiecki) Spotkanie rady miejskiej.
Stadtverordneter (niemiecki) Radny miejski.
Städteordnung (niemiecki) (patrz Stein'sche Städteordnung).
Starosta (polski) Arystokrata (od polskiego słowa stary). Urzędnik, królewski przedstawiciel w województwie, miejscowych włości. Administrował starostwem, majątkiem i włościami i był odpowiedzialny za przestrzeganie prawa i porządku w danej miejscowości.
Starostwo (polski) Duże królewskie majątki lub włości, administrowane przez magnata lub starostę w imieniu króla. Starosta otrzymywał procent od zysku z ziemii jako zapłatę za pełnienie funkcji, reszta szła na konto korony. Starostwa były szczególnie pożądane przez magnatów, którzy mogli w ten sposób zwiększyć swój dochód, bez dodatkowego wysiłku lub nakładów, a jednocześnie cieszyć się prestiżem i władzą płynącą z stanowiska. Po śmierci starosty majątek powracała do korony, jednak w rzeczywistości, magnat lub starosta był często zbyt silny i królowi byłoby bardzo ciężko nie wynagrodzić starosty na kolejne pokolenie.
Stary (polski) stary.
Stein'sche Städteordnung Prawo miejskie w Prusach proklamowane 19 listopada 1808 roku przez barona Karla vom und zum Stein.
Synagoga (grecki) (Synagein) „Gromadzić", dom zgromadzenia. Po zniszczeniu II świątyni w 70 roku n.e, centralną instytucją żydowskiego gminnego nabożeństwa i studiów (patrz Bet ha-Midrasz), a w szerszym znaczeniu, termin stosowany na określenie miejsca zebrań. Struktura budynku zmieniała się, jednak we wszystkich przypadkach arka zawierająca zwoje Tory, była skierowana w stronę starożytnej świątyni znajdującej się w Jerozolimie.
Synagogengemeinde (niemiecki) Gminna synagoga lub gmina żydowska, podobna do dawnych żydowskich Korporation.
Synod Czterech Ziem (patrz Waad arba ha-arastot).
Szlachta (polski) Szlachtra, właściciele ziemscy w Polsce i Wielkim Księstwie Litewskim; utworzona w średniowieczu i trwająca do XIX wieku.
Tahará (hebrajski) Rytualne oczyszczenie i umycie zmarłych wykonywane przez członków Chewra Kadisza.
Talmud (hebrajski) Wczesna rabinacka interpretacja Biblii, uporządkowana według Sześciu porządków, zawierających zarówno Misznę jak i Gemarę. Talmud babiloński został opracowany w czasie niewoli babilońskiej Żydów. Talmud jerozolimski został napisany pomiędzy 200 i 500 rokiem n.e.
Talmudysta (hebrajski) Badacz i nauczyciel Talmudu.

Talmud Tora Żydowska religijna szkoła podstawowa dla chłopców, w przeciwieństwie do Cheder.

Tanach (hebrajski) Biblia hebrajska.

Takanot (hebrajski) Rozporządzenia, lokalne zarządzenia, które regulowały religijne zachowanie członków gminy żydowskiej, nie tylko prywatne praktyki religijne, jednak także stosunek do nie-Żydów.

Tefila (hebrajski) Modlitwa.

Tefillin (hebrajski) Filakterie, małe skórzane pudełka, które zawierały teksty biblijne, noszone przez ortodoksyjnych Żydów w czasie porannego nabożeństwa w czasie tygodnia.

Temple (łacina) (templum) W świecie antycznym, świątynie były centrami zewnętrznego życia religijnego, miejscami w których publiczne praktyki religijne były normalnie prowadzone przez kapłanów.W tradycyjnym judaizmie, jedyną uprawnioną światynią była ta w Jerozolimie, zbudowana najpierw przez króla Salomona około 950 roku p.n.e, zburzona przez babilońskiego króla Nabuchodonozora około 587/6 roku p.n.e, i odbudowała około 70 lat później. Została zniszczona przez Rzymian w 70 roku n.e. Miejsce gdzie mieściła się starożytna żydowska świątynia jest obecnie częściowo zajęte przez mający złotą kopułę meczet Kopuła na Skale. W czasach najnowszych „temple" stała się synonimem synagogi stosowanym przez niektórych Żydów.

Tora (hebrajski) Prawo pisane, pięcioksiąg, zapisane na pergaminowych zwojach. Przynajmniej jeden zwój Tory jest przechowywany w arce znajdującej się w synagodze.

Tuchmacherei (niemiecki) Tkactwo.

Pudełko na cedakę Pudełko na datki charytatywne.

Unterrabbiner (niemiecki)Sędzia rabiniczny, zwany również Rabbiner Assessor lub po hebrajsku dajan.

Ułan Lansjer, żołnierz noszący miecz lub lancę.

Unmittelbare Stadt Niemiecki: Miasto królewskie tj. będące własnością króla (patrz Immediatstadt)

UOBB Skrót od Universal Odrer of B'nai B'rith („Synowie Przymierza") Najstarsza nadal działająca żydowska organizacja na świecie, utworzona w Nowy Jorku 13 sierpnia 1843 roku. Organizacja jest zaangażowana w szereg działań gminnych i charytatywnych, włączając szerzenie praw człowieka.

Waad arba ha-aratsot (hebrajski) Synod Czterech Ziem obejmujący Małopolskę, Wielkopolskę, Ruś Czerwoną i Wołyń (oraz do 1623 roku Litwę). System żydowskich instytucji gminnych, żydowski parlament, reprezentujący wszystkich polskich Żydów. Poznań był położony mniej więcej w centrum Wielkopolski. Zapewniony przez króla Stefana Batorego w XVI wieku. Idea Synodu była gałęzią sądów rabinicznych, które były zwoływane w dni handlowe na targu. W XVI i XVII wieku Waad znajdował się zazwyczaj w rękach Żydów z Poznania.

Varband (jidisz) Stowarzyszenie.

Vorbeter (niemiecki) patrz Chazan.

Vorleser (niemiecki) patrz Chazan.

Walkmühle (niemiecki) Folusz do produkcji filcu.

Verweser (niemiecki) Administrator, zarządca.

Voigt (niemiecki) Notariusz lub komornik; znany po polsku jako wójt.

Województwo (polski) Od XIV wieku w Polsce włości lub administracyjny region korony, który był kierowany przez wojewodę.

Wojewoda (polski) Zarządca prowincji, stojący na czele administracyjnego regionu korony.

Volksdeutche (niemiecki) Etniczni Niemcy, którzy przez wieki mieszkali poza Niemcami tj. w południowej Rosji, na Węgrzech, w krajach bałtyckich i Polsce.

Volkssturm (niemiecki) Narodowa milicja stworzona w akcie desperacji w 1944 roku w ostatnich miesiącach nazistowskiego reżimu, faktycznie werbowała wszystkich mężczyzn w wieku od 16 do 60 lat, którzy do tej pory nie służyli w oddziałach wojskowych.
Vorbeter (niemiecki) Kantor (patrz Chazan)
Vorsitzender (niemiecki) Przewodniczący.
Vorstand (niemiecki) Rada wykonawcza, rada dyrektorów, dyrektorat lub komitet.
Vorsteher (niemiecki) Dyrektor, zarządca, przewodniczący grupy lub firmy.
Wielkopolska (polski) Region w zachodniej Polsce tj. późniejszy region poznański.
Yad Vashem (hebrajski) Pamięć i Imię (zapożyczone z księgi Izajasza 56:5). Archiwa i depozytariusz w Jerozolimie, gdzie są przechowywane ponad trzy miliony Kart Świadectwa, strony poświęcone pamięci ofiar Holokaustu.
Jesziwa (hebrajski) Dom nauki, szkoła lub akademia dla zaawansowanego kształcenia i nauczania religijnego.
Jidisz (jidisz) Szczególny żydowsko-niemiecki dialekt, język rozwijany wśród Żydów zamieszkałych na ziemiach niemieckich w wiekach średnich, którym posługiwali się tylko Żydzi Aszkenazyjscy. Pochodzący pierwotnie głównie z „języka średniowysokiego niemieckiego", często mieszanka niemickiego-szwabskiego do którego wprowadzono hebrajski; w późniejszych czasach dodano znaczną część języków słowiańskich. Zwany również jüdisch-deutsch.
Młode Alija (hebrajski) Emigracja młodych do Palestyny zorganizowana przez grupę młodych syjonistów Makabi Hatzadr.

Słowo Naczelnego Rabina Polski

W związku z inicjatywą upamiętnienia cmentarza żydowskiego, który znajduje się na terenie Szkoły Policji w Pile, chciałbym wyrazić moją wdzięczność za zrozumienie i wrażliwość dla władz Szkoły, a przede wszystkim dla p. komendanta insp. Jerzego Powieckiego. Działania podjęte przez Szkołę Policji na rzecz ochrony i upamiętnienia kirkutu są dla społeczności żydowskiej niezmiernie ważne. Dzięki temu zostanie ocalona pamięć o dawnych żydowskich mieszkańcach Piły. Stanie się tak wbrew nazistowskim planom, w których chodziło o zniszczenie narodu żydowskiego i wszelkiej pamięci o Żydach. Pozostaję z nadzieją, że inicjatywa upamiętnienia żydowskiej nekropoli spotka się z pełną akceptacją wszystkich mieszkańców Piły. Szacunek dla miejsc pochówków i dbałość o nie, bez względu na wyznanie, świadczy o poziomie kultury.

Michael Schudrich
Naczelny Rabin Polski

Idea pomnika upamiętniającego XVII-wieczny cmentarz żydowski w Pile

Starałem się, aby pomnik był oszczędny i minimalistyczny w formie, a jednocześnie pełen treści. Najważniejszym elementem przekazu tej treści uczyniłem napis eksponujący religijny i historyczny charakter pomnika oraz przesłanie etyczne o znaczeniu pamięci: „Jak pamiętamy, tak będziemy pamiętani".

Granitowa płyta ma kształt gwiazdy Dawida i stanowi jednoznaczny symbol narodowościowy. Kolor granitu służy podkreśleniu powagi pomnika. Płyta została umocowana na stalowej konstrukcji, aby stworzyć wrażenie, że gwiazda unosi się nad ziemią. Pomnik jest jak otwarta księga, która zaprasza do czytania i refleksji. Lekko podniesiony wierzchołek gwiazdy został – zgodnie z tradycją – skierowany na wschód (w stronę Jerozolimy). Na jego gładkiej powierzchni, jak w lustrze, odbija się niebo i drzewa.

Pod gwiazdą znajduje się betonowa replika jej cienia. To podstawa pomnika i jednocześnie symboliczna pieczęć pamięci o ludziach pochowanych w tym miejscu oraz podkreślenie trwałości tej pamięci.

Prof. Janusz Marciniak
Autor projektu

Towarzystwo Miłośników Miasta Piły

Zebranie założycielskie odbyło się 18 października 1982 roku. Decyzją Prezydenta Miasta Piły z 15 listopada 1982 roku wpisano Towarzystwo do rejestru stowarzyszeń i związków miasta. Powstanie Towarzystwa było wypełnieniem myśli Stanisława Staszica „Być narodowi użytecznym". Do inicjatorów należeli Stanisław Maciejski, Ryszard Kowalewski, Teresa Mendat, Andrzej Milczyński, Henryk Pankau i Roman Chwaliszewski.

TMMP jest dobrowolnym, samorządowym stowarzyszeniem działającym na terenie miasta Piły. Najważniejszym jego zadaniem jest poznawanie i upowszechnianie przeszłości Piły poprzez prace badawcze, poszukiwania archiwalne, rejestrację zabytków i miejsc potwierdzających rodowód miasta. Ponadto zajmuje się popularyzacją działalności wybitnych postaci historycznych miasta, upamiętnia ważniejsze wydarzenia, upowszechnia wiedzę o współczesnym mieście, jego życiu społecznym, kulturze, przyrodzie. Podejmuje inicjatywy i wspiera przedsięwzięcia służące rozwojowi Piły, promuje miasto na zewnątrz. Współpracuje z instytucjami, organizacjami i grupami społecznymi funkcjonującymi w regionie. Zajmuje się wychowaniem regionalnym wśród dzieci i młodzieży. Gromadzi materiały i pamiątki historyczne związane z Piłą, posiada własną bibliotekę. Prowadzi, w ramach projektów własnych i programów ogólnopolskich, badania naukowe dotyczące miasta i jego okolic. Organizuje wykłady, odczyty, konferencje naukowe, sympozja, konkursy, wydaje publikacje w serii wydawniczej pt. „Biblioteka Pilska". Z inicjatywy Towarzystwa, Rada Miasta Piły, ustanowiła w 1998 roku, dzień „4 Marca – Dniem Miasta". Było organizatorem konkursu na Hejnał Miasta. W latach 2002–2008, wspólnie z Powiatową i Miejską Biblioteką Publiczną im. Pantaleona Szumana Pile, prowadziło wielokrotnie nagradzany program edukacji regionalnej pt. „Przystanek Piła i okolice".

Realizację celów opiera na społecznej pracy członków. Zrzesza ludzi w różnym wieku, wielu zawodów, różnych wyznań i odmiennych poglądów politycznych. Wszystkich członków łączy jedna pasja, którą jest gród Staszica. Osobom szczególnie zasłużonym w urzeczywistnianiu celów, od 1995 roku, nadaje własne godności. Tytułem członka honorowego Towarzystwa Miłośników Miasta Piły wyróżniono 12 osób a godność „Honorowego Prezesa" przyznano Henrykowi Pankau. W 2002 roku działalność Towarzystwa została doceniona przez Prezydenta Miasta Piły wpisem do Księgi Pamiątkowej Miasta Piły. Odznaczenie to posiada także wielu członków. Natomiast Rada Miasta Piły przyznała pięciu członkom najwyższą godność, uznając ich Honorowymi Obywatelami Miasta Piły.

Towarzystwo uczestniczy w krajowym i międzynarodowym ruchu stowarzyszeń regionalnych. Należy do Wielkopolskiego Towarzystwa Kulturalnego i Ruchu Stowarzyszeń Regionalnych Rzeczypospolitej Polskiej. Od 1996 roku współpracuje z Stowarzyszeniem Byłych Pilan Pochodzenia Niemieckiego w Cuxhaven, tworząc nowe relacje między Polakami i Niemcami, dla których Piła jest ukochaną „małą ojczyzną". Wyrazem nowego odczytywania przez Niemców związków z Piłą było uhonorowanie w 2009 roku, przez Prezydenta Miasta Piły, prezesa Johannesa Schreibera, wpisem do Księgi Pamiątkowej Miasta Piły.

Notatki, miejsce na uwagi do Autora i wydawcy:

Notatki, miejsce na uwagi do Autora i wydawcy:

Wydrukowano na papierze ekologicznym ecco book

Peter Simonstein Cullman

„Niech ta monografia – przetłumaczona na język, którym mogli posługiwać się moi przodkowie, kiedy uczynili Piłę swoim domem – posłuży jako historyczne i edukacyjne kompendium.
Jestem szczęśliwy, że mogłem przyczynić się do przedstawienia – chociaż z osobistej perspektywy – obrazu trzech wieków funkcjonowania pilskiej gminy żydowskiej, w czasie gdy była ona domem dla wielu pokoleń przodków ze strony mojej matki, kroniki, która jest nierozerwalnie związana z historią Piły. Jest moim głębokim pragnieniem, aby owoce moich badań pomogły obecnym i przyszłym pokoleniom docenić rolę żydowskiej kultury w Pile w kontekście ponadtysiącletniej historii narodu polskiego”.

Paweł Śpiewak

Peter Cullman – historyk amator, pasjonat – wykonał olbrzymią pracę. Przedstawił kolejne pokolenia rabinów w Pile, dokładnie opisał stan majątkowy i prawny izraelickich mieszkańców miasta. Dowiadujemy się, jak zmieniała się liczba Żydów, gdzie mieszkali, jak wyglądały ich domy, synagogi, cmentarze. Dużo jest o samym mieście, kolejnych pożarach (to było straszne utrapienie), epidemiach, podatkach, społecznych hierarchiach. Wiemy, jak odnosili się do siebie protestanci, katolicy, wyznawcy mozaizmu. Ile było wzajemnych uprzedzeń oraz niechęci. Dużo miejsca poświęca Cullman haskali – żydowskiemu oświeceniu – oraz problemom asymilacji czy akulturacji. Możemy uważnie śledzić przemiany tożsamości miejscowych Żydów, co oznaczało stopniowe przejmowanie języka i wzorów kultury niemieckiej. Jednym z wielkich wyzwań dla wspólnoty były wyjazdy do innych miast Niemiec lub za granicę.

ISBN 978-83-940943-0-0
9 788394 094300